

ПІСЬМЕННІК – МОВА – СТЫЛЬ

Матэрыялы
III Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай прафесару Ц. П. Ломцеву

Мінск, 21–22 верасня 2023 г.

**Цімафей Пятровіч Ломцеў
(1906–1972)**

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
Кафедра беларускага мовазнаўства

ПІСЬМЕННІК – МОВА – СТЫЛЬ

Матэрыялы
III Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай прафесару Ц. П. Ломцеву

Мінск, 21–22 верасня 2023 г.

Мінск
БДУ
2023

УДК 81(476)(092)Ломтев Т.П.(06)+811.161.3(06)+821.161.3.09(06)
ББК 81дЛомтев.я431+81.411.3я431+83.3(4Беи)я431
ПЗ5

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я :

кандыдат філалагічных навук дацэнт *М. І. Свістунова* (гал. рэд.);
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Г. К. Чахоўскі* (адк. сакратар);
доктар філалагічных навук прафесар *І. А. Гапоненка*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *А. В. Губкіна*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Ю. В. Назаранка*;
старшы выкладчык *А. А. Радзевіч*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *А. Л. Садоўская*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Н. У. Чарнаброўкіна*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Т. Л. Чахоўская*;
кандыдат педагагічных навук дацэнт *С. М. Якуба*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Н. В. Яфімава*

Р э ц э н з е н т ы :

доктар філалагічных навук прафесар *Д. В. Дзятко*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *В. У. Русак*

Пісьменнік – мова – стыль : матэрыялы III Міжнар. навук. канф.,
ПЗ5 прысвеч. праф. Ц. П. Ломцеву, Мінск, 21–22 верас. 2023 г. / Беларус.
дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск :
БДУ, 2023. – 565 с.
ISBN 978-985-881-552-3.

Прадстаўлены матэрыялы, прысвечаныя першаму дэкану філалагічнага факультэта БДУ, вядомаму беларускаму і расійскаму мовазнаўцу Ц. П. Ломцеву. Змешчаны агульныя звесткі пра яго жыццё і навуковую дзейнасць, бібліяграфічны спіс прац, артыкулы навукоўца. Разглядаюцца таксама актуальныя праблемы мовазнаўства і літаратуразнаўства, фалькларыстыкі, культуралогіі, метадыкі выкладання філалагічных дысцыплін.

УДК 81(476)(092)Ломтев Т.П.(06)+811.161.3(06)+821.161.3.09(06)
ББК 81дЛомтев.я431+81.411.3я431+83.3(4Беи)я431

ISBN 978-985-881-552-3

© БДУ, 2023

ПРАДМОВА

Напэўна, у гісторыі любой навукі ёсць асобы, да чыёй дзейнасці і творчасці можна звяртацца праз нейкі, іншым разам вельмі адлеглы, час, асэнсоўваючы і «адкрываючы» іх нанова, адпаведна сучаснаму ўзроўню навуковых ведаў і пашыраным на дадзеным этапе ідэям і поглядам. Да ліку такіх асоб можна аднесці і прафесара Цімафея Пятровіча Ломцева, якому прысвечаны дадзены зборнік навуковых матэрыялаў.

Імя Ц. П. Ломцева добра вядомае ў мовазнаўстве як імя «одного из крупных советских лингвистов, специалистов в области общего, русского и восточнославянского языкознания <...> выдающегося лингвиста, труды которого оставили глубочайший след в нашей науке о языке» (цыт. па: Жизнь и научная деятельность Т. П. Ломтева (1906–1972) // Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. 1976. С. 3). Гаворачы пра навуковую дзейнасць прафесара Ломцева, узгадваюць яго працы ў галіне фаналогіі і сінтаксісу сучаснай рускай мовы, гістарычнага сінтаксісу рускай і беларускай моў, супастаўляльнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў, марфалогіі і лексікаграфіі, семантыкі і матэматычнай лінгвістыкі. І не будзе памылкай сказаць, што найбольш цікавыя і арыгінальныя вынікі пры распрацоўцы гэтых вельмі розных мовазнаўчых напрамкаў Ц. П. Ломцеў атрымаў, дзякуючы выкарыстанню прыёмаў і метадаў логікі і матэматыкі, абгрунтоўваючы і пацвярджаючы строгімі лагічнымі і дакладнымі матэматычнымі выкладкамі рознаўзроўневыя эмпірычныя матэрыялы. І якраз гэты падыход навукоўца, як нам падаецца, варты таго, каб нанова звярнуцца да яго, варты сучаснага асэнсавання.

З Беларуссю Цімафея Пятровіча Ломцева звязваюць і навуковыя інтарэсы, і абставіны асабістага жыцця. У 1933 г. ён прыязджае з Масквы ў Мінск і пачынае працаваць на пасадзе намесніка дырэктара Інстытута мовазнаўства АН БССР, акрамя гэтага з 1937 г. ён – прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, з 1939 г. – першы дэкан філалагічнага факультэта і адначасова загадчык кафедры рускай мовы, якія ўзначальваў да пачатку Вялікай Айчыннай вайны. Прафесарам і загадчыкам кафедры ён працаваў і на станцыі Сходня ў Падмаскоўі, дзе БДУ размяшчаўся падчас эвакуацыі. У 1944–1946 гг. Ц. П. Ломцеў кіраваў аддзелам школ ЦК КПБ, займаў шэраг іншых адказных пасадаў. У 1946 г. вярнуўся ў Маскву.

Доктарскую дысертацыю «Исследования в области истории белорусского синтаксиса» Ц. П. Ломцеў абараніў у 1941 г., падчас бытнасці на Беларусі. Навуковая ступень доктара філалагічных навук была прысуджана яму ў 1944 г. за работы па гістарычным сінтаксісе беларускай мовы. Шэраг работ Ц. П. Ломцева мінскага перыяду прысвечаны фане-

тыцы, марфалогіі і сінтаксісу беларускай мовы. І па вяртанні ў Маскву яшчэ доўгі час з беларускай мовай ён быў звязаны і як навуковец, і як выкладчык.

Асноўныя звесткі пра жыццё і навуковую дзейнасць Ц. П. Ломцева сабраныя ў **першым раздзеле** дадзенага зборніка («Цімафей Пятровіч Ломцеў»). Тут змешчаны прадмова да кнігі выбраных прац навукоўца, што выйшла ў 1976 г., усяго праз некалькі гадоў пасля яго смерці (1972), звесткі пра Ц. П. Ломцева з бія-бібліяграфічнага слоўніка М. Г. Булахава «Востоочнославянские языковеды» (1978), а таксама артыкул Н. М. Трошынай пра навукоўца з кнігі «Отечественные лингвисты XX века» (2016). На нашу думку, гэтыя розныя па часе публікацыі характарызуюць вартаснасць навуковых прац Ц. П. Ломцева і падаюць іх ацэнку сучаснікамі. У дадзеным раздзеле можна знайсці і самы поўны спіс навуковых прац прафесара Ломцева.

Другі раздзел зборніка – «З лінгвістычнай спадчыны Ц. П. Ломцева» – складаюць тры публікацыі навукоўца: даклад на IV Міжнародным з’ездзе славістаў «О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках» (1958), артыкулы «О построении аналитико-смыслового словаря русского языка» (1967) і «К вопросу о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка» (1970), якія, як і многія іншыя працы Ц. П. Ломцева, вылучаюцца арыгінальным навуковым падыходам і не страцілі цікавасці для сучаснага мовазнаўства.

У **трэцім раздзеле** «Працы Ц. П. Ломцева ў сучасным асвятленні» прадстаўлены два аналітычныя артыкулы, звязаныя з канкрэтнымі публікацыям навукоўца і зробленыя на аснове выступленняў, што прагучалі падчас III Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Пісьменнік – Мова – Стыль», прысвечанай Ц. П. Ломцеву, што прайшла на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта 21–22 верасня 2023 г.

Наступныя **пяць раздзелаў** зборніка уключаюць аб’яднаныя тэматычна матэрыялы ўдзельнікаў названай навуковай канферэнцыі. Гэта раздзелы «Актуальныя праблемы мовазнаўства», «Мова мастацкай літаратуры», «Гісторыя беларускай мовы», «Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. Культуралогія», «Методыка выкладання філалагічных дысцыплін. Педагогіка». Артыкулы публікуюцца ў аўтарскай рэдакцыі.

Асобна варта адзначыць тое, што шэраг мовазнаўчых матэрыялаў зборніка прысвечаны праблемам сінтаксісу, распрацоўкай якіх актыўна займаўся ў свой час сам Ц. П. Ломцеў, а таксама яго вучні і паслядоўнікі, у тым ліку і Майя Уладзіміраўна Усеваладава. Навуковым ідэям і праекту ўжо самой М. У. Усеваладавай прысвечаны ў зборніку два спецыяльныя артыкулы: расійскай даследчыцы дацэнта Кацярыны Мікалаеўны

Вінаградавай «Развитие идей М. В. Всеволодовой (объективное описание русских предложных единиц)» і беларускай даследчыцы прафесара Марыі Іосіфаўны Канюшкевіч «Международный проект М. В. Всеволодовой “Грамматика славянского предлога”: результаты и перспективы». Своеасабліваю навуковую эстафету пераймае беларускі мовазнавец Алена Пятроўна Пусташыла ў артыкуле «Усложненные количественные в современном дискурсе», ва многім заснаваным на даследаваннях ужо М. У. Усеваладавай і М. І. Канюшкевіч. Такім чынам навуковыя ідэі Ц. П. Ломцева ў галіне сінтаксісу атрымліваюць працяг і развіццё, сучаснае асэнсаванне і нападзенне.

Нельга не звярнуць увагу і на тое, што большасць выступленняў на секцыі «Гісторыя беларускай мовы» і матэрыялаў у аднайменным раздзеле зборніка прысвечана праблемам гістарычнага сінтаксісу, пачатак распрацоўкі якога звязаны з Ц. П. Ломцевым – у яго доктарскай дысертацыі, як ужо паведамлялася вышэй, разглядалася гісторыя сінтаксісу беларускай мовы.

Спадзяёмся, што прадстаўленыя ў зборніку артыкулы пра Ц. П. Ломцева, яго арыгінальныя працы, розныя па тэматыцы матэрыялы ўдзельнікаў канферэнцыі выклічуць цікавасць у навуковай супольнасці і будуць карыснымі.

М. І. Свістунова

РАЗДЕЛ I

ЦИМАФЕЙ ПЯТРОВІЧ ЛОМЦЕЎ

ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Т. П. ЛОМТЕВА (1906–1972)¹

В октябре 1976 г. одному из крупных советских лингвистов, специалистов в области общего, русского и восточнославянского языкознания профессору Тимофею Петровичу Ломтеву исполнилось бы 70 лет.

Сборник «Избранных трудов» Т. П. Ломтева является данью уважения советских лингвистов к памяти выдающегося языковеда, труды которого оставили глубочайший след в нашей науке о языке.

Т. П. Ломтев родился 2 октября 1906 г. в селе Кочерге Воронежской области в семье крестьянина. После окончания педагогического техникума в г. Новохоперске, в 1925 г. Укомом комсомола он был направлен на лингвистический факультет Воронежского университета, который успешно окончил в 1929 г.

В 1931 г. после окончания аспирантуры Тимофей Петрович работал доцентом Московского государственного педагогического института и старшим научным сотрудником Научно-исследовательского института языкознания.

В этот первый московский период начинается его активная научная деятельность: появляются важные в методологическом и научном отношении статьи Т. П. Ломтева «За марксистскую лингвистику» (ж. «Литература и искусство», 1931, № 1), «Очередные задачи марксистской лингвистики» (ж. «Русский язык в советской школе», 1931, № 5), «К вопросу о большевистской партийности в языке Ленина» (ж. «Литература и язык в политехнической школе», 1932, № 4) и др.

Уже в начале своего научного пути Тимофей Петрович показал себя человеком высокой культуры, принципиальности и большой скромности, вдумчивым ученым, ищущим новых путей в советской лингвистической

¹ Публікуецца (з нязначным скарачэннем) па: Жизнь и научная деятельность Т. П. Ломтева (1906–1972) // Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. 1976. С. 3–7.

Тут і далей у артыкулах дадзенага раздзела захаваны прынятыя ў першакрыніцах скарачэнні і афармленне бібліяграфічных спасылак (Заўвага рэд.).

науке. Эти прекрасные качества во всей полноте раскрылись в последующие годы общественной и научной деятельности Т. П. Ломтева.

С 1933 г. начинается белорусский период жизни Т. П. Ломтева. В Минске, так же как в Воронеже и в Москве, он с присущей ему энергией активно продолжает общественную и научную работу. В мае 1939 г. он вступает в члены КПСС. Т. П. Ломтев в разное время работал на ряде ответственных должностей в Белоруссии: он был заместителем директора Института языкознания АН БССР, заведующим отделом языкознания Института языка и литературы АН БССР, деканом филологического факультета и заведующим кафедрой русского языка и литературы БГУ. С 1942 по 1946 г. Т. П. Ломтев работал заведующим отделом школ ЦК Коммунистической партии Белоруссии.

За период пребывания в Минске сформировались основные научные интересы Т. П. Ломтева, особенно в области синтаксиса. Здесь он сам и в соавторстве опубликовал ряд научных работ, среди которых четыре монографии, посвященные исследованию фонетики, морфологии и синтаксиса белорусского языка.

Завершающим этапом этого научного периода явилась докторская диссертация Т. П. Ломтева «Исследования в области истории белорусского синтаксиса», опубликованная и защищенная им в 1941 г. Эта диссертационная работа – значительный вклад в разработку исторического синтаксиса белорусского, а также других славянских языков.

С 1946 г. начался основной и самый содержательный в творческой деятельности Т. П. Ломтева второй, московский период. Профессор Московского университета Т. П. Ломтев предстал перед ученой общественностью университета и нашей страны как исследователь с широким диапазоном лингвистических интересов и как крупный общественный деятель. Для Тимофея Петровича вообще было характерно умелое сочетание разнообразной общественно-политической работы с научной. В разное время он был заместителем декана филологического факультета МГУ, секретарем партбюро этого факультета, членом парткома МГУ, членом экспертной комиссии при МВО СССР, председателем Комиссии по изучению грамматического строя славянских языков при Комитете славистов СССР, главным редактором журнала «Филологические науки», выполнял и многие иные общественные поручения.

И вместе с этой огромной общественной работой Т. П. Ломтев с присущей ему энергией осуществлял глубокие научные исследования.

Приходится удивляться всепоглощающей страсти к научному труду, которая была свойственна Т. П. Ломтеву. Загруженный повседневными заботами, он находил время для обдумывания идей и теорий, переработки и осмысления необозримого количества лингвистических фактов.

Т. П. Ломтев в общей сложности опубликовал более 140 научных трудов, в том числе 16 оригинальных монографий, в которых разработан ряд новых теоретических положений.

Трудно перечислить те области науки о языке, в которых Т. П. Ломтев оставил свои труды, книги, монографии, статьи и доклады, содержащие интересные мысли и идеи и построенные на анализе большого фактического материала. Его в равной мере интересовали проблемы фонологии и синтаксиса современного русского языка, сопоставительной грамматики восточнославянских языков и истории синтаксической системы русского и белорусского языков, семантики и математической лингвистики, морфологии и лексикографии. Т. П. Ломтев был твердо убежден, что в лингвистике, подобно тому как и в других эмпирических науках, математические, дедуктивные по своему характеру приемы анализа могут сыграть весьма важную исследовательскую и эвристическую роль, если они будут умело использоваться с последовательным учетом специфики языкового объекта, если с их помощью исследователь добьется интересных результатов. Он отрицательно отзывался о тех исследованиях, в которых применение математических формул способствовало скорее искажению исследуемой языковой действительности, нежели более глубокому ее пониманию. Будучи хорошим знатоком фактического языкового материала, глубоко понимая его не только коммуникативную, но и социальную природу, Тимофей Петрович Ломтев на практике довольно осторожно пользовался формализованным математическим аппаратом. Можно обратить внимание лишь на некоторые наиболее важные моменты в научной деятельности Т. П. Ломтева.

Так, исследуя различные области науки о языке, Т. П. Ломтев никогда не упускал из виду синтаксических проблем. Он часто говорил, что при решении вопросов одного уровня структуры языка важно учитывать все связи изучаемых фактов с фактами и явлениями других уровней. Это относится не только к языковым явлениям, но и к методологическому аспекту исследований. По мнению Т. П. Ломтева, например, на фонологических объектах легче выработать методы, которые можно потом использовать при изучении синтаксических фактов. Этот методологический изоморфизм, сопряженный с надлежащим учетом специфики изучаемых фактов и вытекающий из глубокого убеждения о наличии в самой языковой действительности широкого и разнообразного диапазона изоморфных явлений (более широкого, чем это обычно предполагалось в науке о языке), является существенной чертой богатой и оригинальной научной деятельности Тимофея Петровича Ломтева.

Большое значение для развития науки об истории русского языка имеет вклад Т. П. Ломтева в изучение проблем русского исторического синтаксиса – наименее разработанной области сравнительно-исторического

языкознания вообще. В монографии «Очерки по историческому синтаксису русского языка» (1956) Тимофей Петрович одним из первых представил систему русского синтаксиса в его развитии от XI до XVII в. Эта монография входит в основной фонд науки о русском языке еще и потому, что в ней представлены новые взгляды на формирование синтаксических категорий, применена новая методика изучения синтаксических явлений.

Несколько позже проблемы синтаксиса были представлены Т. П. Ломтевым в монографии «Основы синтаксиса современного русского языка» (М., Учпедгиз, 1958), в которой автор, не снимая дискуссионности некоторых положений, предложил решение ряда «вечных» и спорных вопросов синтаксиса.

Дальнейшая разработка Т. П. Ломтевым этих вопросов подготовила почву для создания новой, более совершенной теории синтаксиса, в основе которой лежит понимание предложения как предиката предметных переменных, связанных функциональным отношением. Создание этой теории, представляющей собой более высокий этап применения в лингвистике логико-математических идей в соответствии с диалектическим принципом отражения, составляет отдельный период творческой деятельности ученого.

Важной чертой научной деятельности Т. П. Ломтева являлось то, что он никогда не ослаблял внимания к вопросам теории. Если проанализировать его научные труды, то можно убедиться, что ученый на протяжении всего творческого пути последовательно работал над теорией, но особенно возрос его интерес к теоретической грамматике, фонологии, лексикологии в последние годы жизни.

В беседах со своими учениками Т. П. Ломтев говорил о возможности описания всех ярусов языка с помощью комбинаторной методики, созданной им на основе теории множеств. К великому сожалению, неожиданная смерть помешала Тимофею Петровичу завершить намеченные планы. Посмертно были опубликованы две его книги: «Предложение и грамматические категории» (1972) и «Фонология современного русского языка» (1972).

Первая монография представляет собой часть большого труда, посвященного общей теории синтаксиса и описанию с помощью комбинаторной методики всей синтаксической системы современного русского языка. В ней Т. П. Ломтев применил точные методы и математическую логику к построению синтаксической теории, рассмотрев языковые единицы как определенным образом организованные множества.

В книге «Фонология современного русского языка» Т. П. Ломтев сделал попытку применить некоторые понятия и методы математической логики к описанию фонологических объектов. Без сомнения, эта книга

сыграет свою роль в развитии общей фонологической теории и в изучении фонологии современного русского языка.

Подобные же труды Т. П. Ломтев планировал написать также о словообразовании и лексической семантике. Относящиеся к этим аспектам языка идеи он излагал в специальном курсе, который читал в последние годы в Московском университете.

Выполнение намеченных Т. П. Ломтевым планов является благородной задачей его многочисленных учеников. Новые приемы анализа языка, разработанные Т. П. Ломтевым, применяются в работах его последователей и дают возможность использовать технические средства изучения языковой структуры. В новой проблематике, выдвинутой им, особое значение приобретает разработка информационно-поисковых языков.

Ряд идей, изложенных в последних работах Т. П. Ломтева, могут найти применение при решении вопросов прикладного языкознания. В частности, его идеи по комбинаторной методике могут быть претворены в жизнь при создании аналитико-смысловых словарей терминов, которые намного облегчили бы труд технических работников. В настоящее время в лаборатории прикладной лингвистики при Днепропетровском госуниверситете учениками Т. П. Ломтева составляется аналитико-смысловой словарь металлургических терминов.

В последние месяцы своей жизни Т. П. Ломтев руководил группой Института русского языка АН СССР, работающей над созданием Словаря языка В. И. Ленина. В этой работе он искал возможности применения машин для обработки обширного и сложного лингвистического материала.

Т. П. Ломтев обогатил идеями и опытом работы лингвистику стран социалистического лагеря. Он активно сотрудничал с лингвистами Польши, Чехословакии, Болгарии, пользовался заслуженным авторитетом среди ученых других стран. Он был неизменным участником лингвистических конгрессов, на которых выступал с докладами, всегда вызывавшими огромный интерес участников.

Особенно примечательным в облике Тимофея Петровича как ученого было то, что он неустанно работал со студентами и молодыми специалистами. Т. П. Ломтев пользовался заслуженной популярностью как лектор в студенческой аудитории и как руководитель аспирантуры. Под его руководством творчески работали многие ученые в ряде национальных республик.

Воспитанные Т. П. Ломтевым более 30 научных работников – докторов и кандидатов наук ведут исследовательскую работу во многих вузах и научно-исследовательских институтах нашей страны.

Как оригинальный ученый, ищущий новых путей в изучении и интерпретации явлений языка, как лингвист-теоретик, Т. П. Ломтев оказал большое влияние на развитие советского языкознания, и потому его научные труды и исследования сохраняют свое неопределимое значение для дальнейшего развития нашей науки. <...>

СПИСОК НАУЧНЫХ РАБОТ Т. П. ЛОМТЕВА¹

1. За марксистскую лингвистику. «Литература и искусство», 1931, № 1.
2. К критике индоевропеизма и яфетодологизм. – Афн. Шпрах фронт. Киев, 1931, № 1–2, январь–апрель (на евр. яз.)
3. Очередные задачи марксистской лингвистики. – «Русский язык в советской школе», 1931, № 5.
4. Ленинская хрестоматия о языке. М.–Л., 1932. (Совместно с Я. В. Лоя)
5. К вопросу о большевистской партийности в языке В. И. Ленина. – «Литература и язык в политехнической школе», 1932, № 1.
6. Беларуская граматыка. Ч. I. Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс). Менск, 1935.
7. Беларуская граматыка. Ч. II. Марфалогія. Менск, 1936. (Совместно с К. Н. Гурским и М. М. Барковским).
8. Сінтаксіс беларускай мовы. Мінск, 1939. (Совместно с К. Н. Гурским, Г. З. Шкляром, С. Л. Рохкинд).
9. Курс сучаснай беларускай мовы (Фанетыка, марфалогія, лексіка). Менск, 1940. (Совместно с К. Н. Гурским, Г. З. Шкляром, С. Л. Рохкинд).
10. Выражение главных членов предложения в белорусском языке. – Уч. зап. БГУ. Серия филолог., вып. I. Минск, 1940.
11. К материально-производственной основе отвлеченного глагола «быть». – Уч. зап. БГУ. Серия филолог., вып. I. Минск, 1940.
12. Класікі марксізма аб некаторых пытаннях мовазнаўства. – «Савецкая школа», 1940, № 8.
13. Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка. – Уч. зап. БГУ. Серия филолог., вып. II. Минск, 1941 (докт. дисс.).
14. Брацтвы у гісторыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народа. «Большэвік Беларусі», 1945, № 3.
15. Георгі Скарына – першы беларускі кнігавыдаўца. «Беларусь», 1945, № 6.
16. Лёс кнігадрукавання на Беларусі пасля Скарыны. «Беларусь», 1945, № 7.
17. Скарына як пачынальнік беларускай літаратурнай мовы. – «Беларусь», 1946, № 3.

¹ Публікуецца (з некаторымі ўдакладненнямі) па: Спісок навучных работ Т. П. Ломтева // Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. 1976. С. 373–379.

18. Изменения в употреблении глагола относительно категории вида и времени. – Докл. и сообщ. филолог. фак. МГУ, вып. 3, 1947.
19. Итоги дискуссии по вопросам языковедения в связи с сессией ВАСХНИЛ. – Вестн. МГУ, 1948, № 12.
20. К дискуссии по лингвистическим вопросам. – Вестн. МГУ, 1948, № 6.
21. К характеристике видовой дифференциации и претериальных форм глагола в древнерусском языке. – Уч. зап. МГУ, вып. 137. Тр. кафедры рус. яз., кн. 2, 1948.
22. Несколько замечаний к состоянию видовой дифференциации основ настоящего времени в древнерусском языке. – Уч. зап. МГУ, вып. 128. Тр. кафедры рус. яз., кн. 1, 1948.
23. Об одной конструкции отрицания в современном русском языке. – Докл. и сообщ. филолог. фак. МГУ, вып. 5, 1948.
24. Утраты и ограничения в употреблении предложных форм винительного падежа в истории русского языка старшей поры. – Докл. и сообщ. филолог. фак. МГУ, вып. 7, 1948.
25. Учение А. А. Потебни о субъектном и объектном употреблении инфинитива и вопрос о конструкции «вода пить». – Докл. и сообщ. филолог. фак. МГУ, вып. 8, 1948.
26. Ред.: Ученые записки МГУ, вып. 137. Тр. кафедры рус. яз., кн. 2. М., 1949.
27. Ред.: Докл. и сообщ. филолог. фак. МГУ, вып. 8. М., 1949.
28. Марксистско-ленинские основы советского языкознания. «Молодой большевик», 1950, № 17.
29. Некоторые вопросы марксистско-ленинского учения о национальных языках. – «Вопросы философии», 1950, № 2.
30. [Рец.]: Р. И. Аванесов. Очерки русской диалектологии. Учебн. пособие для филол. факт. ун-тов и фак. русск. яз. и лит-ры пед. ин-тов, ч. 1. М., 1949. – «Советская книга», 1950, № 3.
31. Белорусский язык. Учебник для русских отделений филол. фак. гос. ун-тов. М., 1951.
32. О внутренних законах развития языка. – В кн.: «Докл. и сообщ., прочитанные на Научной конференции по языкознанию (в Моск. ун-те)». Июнь, 1951, МГУ, 1952.
33. Об употреблении глагола относительно категории времени в древнерусском языке. – Уч. зап. МГУ, вып. 150. Тр. каф. рус. яз., 1952.
34. Предлоги. – (Глава) В кн.: «Современный русский язык. Морфология». (Курс лекций). Под ред. В. В. Виноградова. Учебн. пособие для высш. учебн. завед. МГУ. М., 1952.

35. Программа по белорусскому языку. Для филол. фак. гос. ун-тов. М., 1952.
36. О роли накопленных средств языка для дальнейшего развития языка. «Вопросы языкознания», 1953, № 1.
37. О соответствии грамматических средств языка потребностям взаимопонимания. «Вопросы философии», 1953, № 5.
38. [Рец.]: *Л. П. Якубинский*. История древнерусского языка. М., 1953. – «Вопросы языкознания», 1953, № 6.
39. Из истории синтаксиса русского языка. М., 1954.
40. [Рец.]: *П. С. Кузнецов*. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Учебн. пособие для высш. учебн. завед. МГУ, 1953. – «Вопросы языкознания», 1954, № 5.
41. [Рец.]: *С. П. Обнорский*. Очерки по морфологии русского глагола. М., АН СССР, 1953. – «Русский язык в школе», 1954, № 5.
42. (Выступление на дискуссии о теории субстрата 17–19 февр. 1955 г. на Ученом Совете ин-та языкознания АН СССР). – Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, вып. 9. 1955.
43. Грамматика белорусского языка. Пособие для ун-тов и пед. ин-тов. М., 1956.
44. Очерки по историческому синтаксису русского языка. Учебн. пособие для гос. ун-тов. М., 1956.
45. [Рец.]: Вопросы изучения русского языка. Сборник лингвистических статей. Алма-Ата, АН КССР, 1955. – «Вопросы языкознания», 1956, № 4.
46. [Рец.]: Ученые записки кафедры русского языка Московского городского педагогического института, т. 33. в. 3. – «Русский язык в школе». 1956, № 3.
47. О методах объективного анализа грамматических средств языка. – Вестн. МГУ. Истор. филол. серия, 1957, № 2.
48. Программа педагогических институтов по исторической грамматике русского языка. М., 1957. (Совместно с Р. И. Аванесовым и П. С. Кузнецовым).
49. О синтаксических соответствиях тождества и различиях в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М., 1958.
- То же. (Доклад на IV Международном съезде славистов.) – В кн.: «Исследования по славянскому языкознанию». М., 1961. То же. (Резюме доклада). – В кн.: «IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии», т. 2. «Проблемы славянского языкознания». М., 1962.
50. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958.
51. О вводных и однородных позициях словесных форм в современном русском языке. – НДВШ. Филол. науки, 1958, № 1.

52. О спорных вопросах теории синтаксиса. – НДВШ. Филол. науки, 1958, № 4.

53. О возникновении и развитии парной корреляции внутри одного глагола по категории совершенного и несовершенного вида в русском языке. – В кн.: «Сборник статей по языкознанию». Профессору МГУ академику В. В. Виноградову. М., 1958.

54. О некоторых вопросах структуры предложения. – НДВШ. Филол. науки, 1959, № 4.

55. Об абсолютных и реляционных свойствах синтаксических единиц. (О понятии позиция в теории синтаксиса.) – НДВШ. Филол. науки, 1960, № 4.

56. О природе значения языкового знака. «Вопросы философии», 1960, № 7.

57. (Выступление на дискуссии «Соотношение синхронного анализа и исторического изучения языков».) – В кн.: «О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. (Материалы дискуссии)». М., 1960.

58. (Изложение доклада, посвященного проблемам, связанным с учением В. И. Ленина о противоречии как источнике развития и применением этого учения к вопросам истории языка. Ломоносовские чтения 1960 г., посвящ. 90-летию со дня рождения В. И. Ленина, на филол. факте МГУ). – Вестник МГУ. Серия 7. Филология, журналистика, 1960, № 4.

59. Письмо в редакцию. «Вопросы языкознания», 1960, № 5.

60. О второстепенных членах предложения. «Русский язык в школе», 1960, № 4.

61. О грамматической форме слова в русском языке. – Вестн. МГУ, Серия 7. Филология, журналистика, 1960, № 4, стр. 85–86.

62. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. «Исследования по славянскому языкознанию». М., 1961.

63. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков. (Морфология). (Учебн. пособие для ун-тов СССР). М., 1961.

64. Природа синтаксических явлений. (Доклад на Совещании языковедов вузовских и акад. учреждений по теоретическим вопросам синтаксиса. Дек. 1960.) – НДВШ. Филол. науки, 1961, № 3, стр. 26–37. (Тезисы доклада см. В кн.: «Тезисы докладов на Совещании языковедов вузовских и академических учреждений по теоретическим вопросам синтаксиса». М., 1960).

65. О совещании по теории синтаксиса. (М., дек. 1960). Вестник МГУ. Серия 7. Филология, журналистика, 1961, № 5.

66. Язык и речь. – Вестн. МГУ. Серия 7. Филология, журналистика, 1961, № 4.
67. О природе языкового знака и языкового значения. – Вестн. МГУ. Серия 7. Филология, журналистика, 1961, № 1.
68. «Проект Программы КПСС и перспективы развития лингвистической науки». Изложение доклада на заседании Ученого совета отделения языкознания филол. фак. МГУ. Сентябрь 1961. – НДВШ. Филол. науки, 1961, № 4.
69. Относительно двухступенчатой теории фонем. – ВЯ, 1962, № 6.
70. Развитие структуры языка. – В кн.: «Тезисы докладов на дискуссии о проблеме системности в языке. (30 янв. – 2 февр. 1962)». М., 1962.
71. Язык и речь. – В кн.: «Тезисы докладов Межвузовской конференции на тему «Язык и речь» (27 ноябр. – 1 дек. 1962)». М., 1962.
72. О разносубъектности и односубъектности предложений. – Выступления по докладам М. Виднэс «О выражении принадлежности притяжательным прилагательным и родительным падежом принадлежности в русском языке XVII–XIX вв.» и Р. Якобсона «Морфологические наблюдения над славянским склонением». – Замечания по поводу докладов Р. Триомора «Предлог “об” в славянских языках» и М. Ивич «Система предложных конструкций в сербо-хорватском языке». – В кн.: «IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии». Т. 2. «Проблемы славянского языкознания». М., 1962.
73. О конструктивном методе в фонологии. – В кн.: «Конференция по структурной лингвистике, посвященная базисным проблемам фонологии (20–23 мая). Тезисы докладов». М., 1963.
74. Классы позиций согласных фонем в современном русском языке, различающиеся по соотношению релевантных и нерелевантных дифференциальных признаков. – В кн.: «Славянская филология». М., 1963.
75. Метод бинарности семантического анализа в логике и лингвистике. – В кн.: «Проблема значения в лингвистике и логике». М., 1963.
76. О методах идентификации синтаксических объектов и исчислении их значимостей (V Международный съезд славистов (София). Сов. комитет славистов. Доклады). М., 1963.
77. О семантическом изоморфизме. – В кн.: «Научная конференция «Проблемы формализации семантики языка». Тезисы докладов» (1-й МГПИИЯ) Стеклогр. изд. М., 1964.
78. Исчисление значимостей фонологических объектов. – В кн.: «Система языка и обучение речи. (Тезисы докладов на межвузовской конференции 25–30 янв. 1964 г.)». Минск, 1964.

79. Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторной методики. (Термины родства в русском языке). – НДВШ. Филол. науки, 1964, № 2.

80. Современное языкознание и структурная лингвистика. – В кн.: «Теоретические проблемы современного советского языкознания». М., 1964.

81. Изложение выступления на республиканской научной конференции по лексикологии и лексикографии при Минском пед. ин-те. 8–10 окт. 1963 г. – Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1964, № 2.

82. Об одной возможности истолкования фонологического развития. – ВЯ, 1965, № 3.

83. Принцип бинарности в фонологии. – НДВШ. Филол. науки, 1965, № 3.

84. Структура предикатных предметов как содержание предложения. В кн.: «Научная конференция “Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка”. Тезисы докладов и сообщений (7–10 дек.)». М., 1965.

85. Описание структуры предложения на основе его функционального представления. – «Slavia», роѣ. 34, seř. 3, 1965.

86. Типология языков как учение о классах и типах языков. – В кн.: «Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания». М., 1965.

87. Причинность и вероятность в развитии языка. – НДВШ, Филол. науки, 1966, № 3.

88. Математика и лингвистика. Изложение статьи, присланной в редакцию журнала «Вопросы языкознания» в связи со статьей В. И. Абаева «Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке», опубликованной в журнале «Вопросы языкознания», 1965, № 3. – ВЯ, 1966, № 4.

89. Структура предложения и состав предикатных предметов. В кн.: *Strukturní typu řlavanskē věty a jejich vyvoj. Materialy pro syntaktické symposium.* Brno, 1966.

90. Источники и механизм развития структуры языка. – В кн.: Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию «Основные проблемы эволюции языка», ч. 1. Самарканд, 1966.

91. О построении аналитико-смыслового словаря русского языка. «Русский язык за рубежом», 1967, № 3.

92. Структура предложения как выражения отношения между предикатными предметами. – В кн.: «Проблемы языкознания. Доклад и общ. советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов». М., 1967.

93. Изоморфизм в области семантики. – В кн.: Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов лингвистической конференции (5–8 мая). Новосибирск, 1967.

94. Принципы выделения дифференциальных семантических элементов. В кн.: Симпозиум «Методы исследования семантики лингвистических единиц». (Тезисы докладов). М., 1967.

95. Структура предложения в славянских языках. – В кн.: «Типология и история славянских языков и взаимосвязь славянских литератур». Тез. докл. и сообщ. Минск, 1967.

96. Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката. – В кн.: «Славянское языкознание. IV Международный съезд славистов. (Доклады советской делегации)». М., 1968.

97. Структура предложения и состав предикатных предметов. – В кн.: *Otázky slovanske syntaxe*, 2. Brno, 1968.

98. Дифференциальная мощность и функциональная нагрузка фонем. – В кн.: «Проблемы современной лингвистики». М., 1968.

99. X Международный конгресс лингвистов. – «Вестник МГУ», серия 7, филология, 1968, № 1. (В соавторстве с Горшковой К. В.)

100. Проблема знака и значения в применении к предложению. – В кн.: «Проблемы изучения семантики языка. (Тезисы докладов)». Днепропетровск, 1968.

101. Критерии выделения типов предложений в славянских языках. «*Zeitschr. für Slawistik*», Bd. XIV, 1969, Heft 5.

102. Принципы выделения дифференциальных семантических элементов. – В кн.: «Лексика. Грамматика. Материалы и исследования по русскому языку». Уч. зап. Пермского гос. ун-та, № 192, Пермь, 1969.

103. Принципы построения формулы предложения. – НДВШ. Филол. науки, 1969, № 5, стр. 56–68.

104. Тождество семантики и различия в выражении как основание интерференции в одном языке в двуязычной среде. – В кн.: «Тезисы научной конференции, посвященной проблеме двуязычия и многоязычия». М., 1969.

105. Парадигматика предложений на основе конвертируемости отношения. – В кн.: «Инвариантные значения и структура предложений». М., 1969.

106. Отношение порядка как основание выделения уровней синтаксических объектов. – В кн.: «Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие». М., 1969.

107. Законы выбора глаголов и их эквивалентов при конструировании предложения. – В кн.: «Международная конференция преподавате-

лей русского языка и литературы. Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы (22–28 авг.). Тезисы докладов и выступлений». М., 1969.

108. Структура и парадигматика предложений на основе свойств грамматической категории модальности. «Вопросы филологии». К семидесятилетию со дня рождения проф. И. А. Василенко. Уч. зап. МГПИ, № 341, М., 1969.

109. О способах представления структуры предложения. В кн.: «Применение новых методов в изучении языка. (Вопросы прикладной лингвистики)». Вып. 1. Днепропетровск, 1969.

110. Ред.: Применение новых методов в изучении языка. (Вопросы прикладной лингвистики). Вып. 1, Днепропетровск, 1969.

111. Значение, смысл, понятие, термин. – В кн.: «Место терминологии в системе современных наук. Тезисы докладов и сообщ.». М., 1970.

112. Принцип отражения и его значение для теоретической грамматики. «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.

113. Принцип отражения и его значение для лингвистической семантики. – НДВШ. Филол. науки, 1970, № 1.

114. Предмет и смысл языковых выражений. «Исследования по современному русскому языку. Сб. статей, посвященный памяти проф. Е. М. Галкиной-Федорук». М., 1970.

115. К вопросу о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка. – «Язык и человек. Сб. статей, посвященный памяти проф. П. С. Кузнецова». М., 1970.

116. Квантитативы современного русского языка. – В сб. статей: «Памяти акад. В. В. Виноградова». М., 1971.

117. Вторичные синтаксические отношения между словами в предложении. «Проблема истории и диалектологии славянских языков. Сб. статей к 70-летию члена-корр. АН СССР В. И. Борковского». М., 1971.

118. Фонология современного русского языка. М., 1972.

119. Предложение и его грамматические категории. М., 1972.

120. Структура предложения и вопрос об актуальном членении. «Русское и славянское языкознание. К 70-летию члена-корр. АН СССР Р. И. Аванесова». М., 1972.

121. Вопросы выбора глагола. – В кн.: «Проблемы двуязычия и многоязычия». М., 1972.

122. Конституенты предложений с глаголами речи. – В кн.: «Члены предложения в языках различных типов». Л., 1972.

123. Внутренние противоречия как источник исторического развития структуры языка. – В кн.: «Энгельс и языкознание». М., 1972.

124. Представление структуры предложения как отображения системы с отношениями. – Proceedings of the 11-th International Congress of Linguists, Bologna, 1972.

125. Основные направления в развитии структуры простого предложения в славянских языках. «Славянское языкознание». VII Международный съезд славистов. М., 1973.

126. Структура предложений с глаголами эмоционального содержания. – В кн.: «Славянская филология», вып. 9. М., 1973.

127. [Рец.]: Ю. С. Степанов. «Семиотика». М., 1971. – ВЯ, 1973, № 6.

128. [Рец.]: М. Кубик, М. Балцар, М. Длуги, Б. Чесал. Лекции по синтаксису русского языка. – «Русский язык за рубежом», 1973, № 2.

129. Структура предложений в современном русском языке. М., 1979.

ЛОМТЕВ ТИМОФЕЙ ПЕТРОВИЧ¹

М. Г. Булахов

ЛОМТЕВ Тимофей Петрович (15(2).10.1906 – 19.04.1972, Ленинград), крупный русский и белорусский языковед и педагог. Род. в с. Кочерга Новохоперского уезда Воронежской губ. в семье крестьянина. Окончил Новохоперский пед. техникум (1925), филол. фак-т Воронежского ун-та (1929) и аспирантуру при Ин-те красной профессуры (1931). Работал доцентом МГПИ им. В. И. Ленина, профессором Коммунистического ин-та журналистики, старшим научным сотрудником Научно-исследовательского ин-та языкознания (1931–1933). После переезда в августе 1933 г. в Минск был заместителем директора Ин-та языка АН БССР, профессором БГУ (с 1937 г.), деканом филол. фак-та и заведующим кафедрой русского языка и лит-ры БГУ (с 1939 г.). В период войны (1941–1943) был профессором и заведующим кафедрой русского языка Свердловского ун-та. С февраля 1943 г. работал в Москве, являясь профессором и заведующим кафедрой русского языка БГУ, временно размещавшегося с 1943 г. на ст. Сходня Московской обл. В июне 1944 г. ему была присуждена ученая степень доктора филологических наук за работы по истории синтаксиса белорусского языка. В 1944–1946 гг. заведовал отделом школ ЦК КПБ в Минске. С 1946 г. снова жил и работал в Москве, являясь профессором кафедры русского языка, заместителем декана филол. фак-та Московского ун-та, старшим научным сотрудником Ин-та русского языка АН СССР (по совместительству). Член КПСС с 1939 г. Выполнял различные научно-организационные обязанности в качестве члена ученых советов вузов и научных учреждений, экспертной комиссии ВАК, Научно-технического совета при Минвузе СССР, Комитета славистов СССР, Комиссии по изучению грамматического строя славянских языков при Международном комитете славистов, Комитета по присуждению Ленинских и Государственных премий при Совете Министров СССР (филологическая секция). Много лет был редактором журнала «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». Награжден орденом Трудового Красного Знамени (1944) и другими наградами.

Широко известен как исследователь проблем общего, славянского, русского и белорусского языкознания. Занимался изучением грамматического и звукового строя, вопросов фонологии, лексики и семантики.

¹ *Публікуецца па:* Булахов М. Г. Ломтев Тимофей Петрович // Восточно-славянские языковеды : био-библиографический словарь в 3 т. Т. 3 (Л–Я). Минск: Изд-во БГУ, 1978. С. 43–54.

На его работах общезыковедческого содержания сказались все особенности развития советской лингвистики как в период до дискуссии 1950 г., так и в последующие годы. Основной чертой его взглядов был постоянный поиск новых методов и приемов изучения разных уровней языка и отдельных языковых явлений.

В той или иной степени общелингвистическая проблематика получила освещение в следующих работах Л.: За марксистскую лингвистику («Лит-ра и искусство», 1931, № 1, с. 115–125), Очередные задачи марксистской лингвистики (РЯСШ, 1931, № 5, с. 150–161), Ленинская хрестоматия о языке (М.–Л., 1932, 80 с., совместно с Я. В. Лоя), К вопросу о большевистской партийности в языке В. И. Ленина («Лит-ра и язык в политехнической школе», 1932, № 1, с. 12–20), Класікі марксізма аб нека-
торых пытаннях мовазнаўства («Савецкая школа», Мінск, 1940, № 8, с. 3–17), Итоги дискуссии по вопросам языковедения в связи с сессией ВАСХНИЛ («Вестн. Моск. ун-та», 1948, № 12, с. 37–40), Марксистско-ленинские основы советского языкознания («Молодой большевик», 1950, № 17, с. 8–20), Некоторые вопросы марксистско-ленинского учения о национальных языках (ВФ, 1950, № 2, с. 31–50), О внутренних законах развития языка (в кн.: Докл. и сообщ., прочит. на науч. конф. по языкознанию в июне 1951 г. (в Моск. ун-те). М., 1952, с. 225–253), О роли накопленных средств языка для дальнейшего развития языка (ВЯ, 1953, № 1, с. 77–82), О соответствии грамматических средств языка потребностям взаимопонимания (ВФ, 1953, № 5, с. 76–88), [Выступление на дискуссии О теории субстрата 17–19 февр. 1955 г. на ученом совете Ин-та языкознания АН СССР] (Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, 1956, вып. 9, с. 146–149), О методах объективного анализа грамматических средств языка («Вестн. Моск. ун-та. Серия ист.-филол.», 1957, № 2, с. 3–21), О спорных вопросах теории синтаксиса (НДВШ ФН, 1958, № 4, с. 3–19), О некоторых вопросах структуры предложения (НДВШ ФН, 1959, № 4, с. 83–17), Об абсолютных и реляционных свойствах синтаксических единиц (О понятии позиции в теории синтаксиса) (НДВШ ФН, 1960, № 4, с. 15–28), О природе значения языкового знака (ВФ, 1960, № 7, с. 127–134), [Выступление на дискуссии о соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков] (в кн.: О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. Материалы дискуссии. М., 1960, с. 71–73), [Изложение доклада, посвящ. проблемам, связанным с учением В. И. Ленина о противоречии как источнике развития и применением этого учения к вопросам истории языка. Ломоносовские чтения 1960 г., посвящ. 90-летию со дня рождения В. И. Ленина, на филол. фак-те Моск. ун-та] («Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Филол., журнал.», 1960, № 4, с. 3–11), Письмо в редакцию [Ответ на рецензию

А. Б. Шапиро на кн. Л. «Основы синтаксиса современного русского языка». М., 1958] (ВЯ, 1960, № 5, с. 145–147), Природа синтаксических явлений (в кн.: Тезисы докл. на Совещании языковедов вузовских и академических учреждений по теоретическим вопросам синтаксиса. М., 1960, с. 5–9; полное излож. докл.: НДВШ ФН, 1961, № 3, с. 26–37), О совещании по теории синтаксиса («Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Филол., журнал», 1961, № 5, с. 61–70), Язык и речь («Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Филол., журнал», 1961, № 4, с. 65–70), О природе языкового знака и языкового значения («Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Филол., журнал», 1961, № 1, с. 80–82), [Изложение доклада «Проект Программы КПСС и перспективы развития лингвистической науки»] (НДВШ ФН, 1961, № 4, с. 192), Развитие структуры языка (в кн.: Тезисы докладов на дискуссии о проблеме системности в языке. М., 1962, с. 16–18), Язык и речь (в кн.: Тезисы докл. межвуз. конф. на тему «Язык и речь». М., 1962, с. 48–50), Метод бинарности семантического анализа в логике и лингвистике (в кн.: Проблема значения в лингвистике и логике. М., 1963, с. 35–39), О методах идентификации синтаксических объектов и исчисления их значимостей (М., 1963, 48 с., резюме на англ. яз.), О семантическом изоморфизме (в кн.: Науч. конф. «Проблемы формализации семантики языка». Тезисы докладов. М., 1964, отпеч. на ротапринте), Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторной методики (Термины родства в русском языке) (НДВШ ФН, 1964, № 2, с. 108–120 с табл.), Современное языкознание и структурная лингвистика (в кн.: Теоретические проблемы современного сов. языкознания. М., 1964, с. 141–152), Структура предикатных предметов как содержание предложения (в кн.: Науч. конф. «Проблемы синхронного изучения грамматич. строя языка». Тезисы докл. и сообщ. М., 1965, с. 115–116), Описание структуры предложения на основе его функционального представления («Slavia», гоś. 34, seř. 3. Praha, 1965, с. 422–430), Типология языков как учение о классах и типах языков (в кн.: Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, с. 39–47), Причинность и вероятность в развитии языка (НДВШ ФН, 1966, № 3, с. 129–137), Математика и лингвистика (ВЯ, 1966, № 4, с. 78–79), Структура предложения и состав предикатных предметов. (в кн.: *Strukturní typu slovanske vety a jejich vuvoj. Materialy pro syntakticke symposium.* Brno, 1966), Источники и механизм развития структуры языка (в кн.: Материалы Всесоюзной конф. по общему языкознанию «Основные проблемы эволюции языка», ч. 1. Самарканд, 1966), Структура предложения как выражения отношения между предикатными предметами (в кн.: Проблемы языкознания. Докл. и сообщ. ученых на X Междунар. конгрессе лингвистов. М., 1967, с. 172–176), Изоморфизм в области семантики (в кн.: Актуальные проблемы

лексикологии. Тезисы докл. лингвистической конф. 5–8 мая 1967 г. Новосибирск, 1967, с. 7–9), Принципы выделения дифференциальных семантических элементов (в кн.: Симпозиум «Методы исследования семантики лингвистических единиц», Тезисы докл. М., 1967, с. 3–13), Структура предложения и состав предикатных предметов (в кн.: *Otázky slovanske syntaxe*, [t.] 2. Vno, 1968), Проблема знака и значения в применении к предложению (в кн.: Проблема изучения семантики языка. Тезисы докл. Днепропетровск, 1968, с. 3–5), Принципы выделения дифференциальных семантических элементов (в кн.: Лексика. Грамматика. Материалы и исслед. по русск. яз. Учен. зап. Пермск. ун-та. Пермь, 1969, № 192, с. 3–22), Принципы построения формулы предложения (НДВШ ФН, 1969, № 5, с. 56–68), Парадигматика предложений на основе конвертируемости отношения (в кн.: Инвариантные значения и структура предложений. М., 1969, с. 104–115), Отношение порядка как основание выделения уровней синтаксических объектов (в кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969, с. 143–161), Структура и парадигматика предложений на основе свойств грамматической категории модальности (в кн.: Вопросы филологии. К семидесятилетию со дня рождения проф. И. А. Василенко. Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина. М., 1969, № 341, с. 205–232), О способах представления структуры предложения (в кн.: Применение новых методов в изучении языка. Вопросы прикладной лингвистики. Днепропетровск, 1969, вып. 1, с. 3–8), Значение, смысл, понятие, термин (в кн.: Место терминологии в системе современных наук. Тезисы докл. и сообщ. М., 1970, с. 85–88), Принцип отражения и его значение для теоретической грамматики (в кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970, с. 263–280), Принцип отражения и его значение для лингвистической семантики (НДВШ ФН, 1970, № 1, с. 69–80), Предмет и смысл языковых выражений (в кн.: Исследования по современному русск. яз. Сб. ст., посвящ. памяти проф. Е. М. Галкиной-Федорук. М., 1970, с. 132–149), К вопросу о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка (в кн.: Язык и человек. Сб. статей памяти проф. П. С. Кузнецова. М., 1970, с. 167–192), Вторичные синтаксические отношения между словами в предложении (в кн. Проблемы истории и диалектологии славянских языков. Сб. статей к 70-летию В. И. Борковского. М., 1971, с. 174–180), Предложение и его грамматические категории (М., 1972, 197 с.), Структура предложения и вопрос об актуальном членении (в кн.: Русское и славянское языкознание. К 70-летию Р. И. Аванесова. М., 1972, с. 170–175), Конституенты предложения с глаголами речи (в кн.: Члены предложения в языках различных типов. JL, 1972, с. 50–78), Внутренние противоречия как источник исторического

развития структуры языка (в кн.: Энгельс и языкознание. М., 1972, с. 57–80), Представление структуры предложения как отображения системы с отношениями (в кн.: Proceedings of the 11-th International Congress of Linguists. Bologna, 1972), (рец.) Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971 (ВЯ, 1973, № 6, с. 144–148), Синтаксические отношения (НДВШ ФН, 1973, № 3, с. 5–9) и др.

Основным тезисом, который развивался ученым в различных работах по общим проблемам языкознания, был тезис о системности всех явлений фонетики, грамматики, лексики и семантики. В одной из работ он писал: «Философский материализм исходит из предпосылки, что наука познает сущность явлений, объективными свойствами которых определяются их соотношения между собой. Для лингвистов, стоящих на позициях философского материализма, система языка есть выражение объективных свойств, сущности языковых элементов в их соотношении друг с другом. Целью лингвистического исследования является познание объективных свойств реальных фактов языка и тех соотношений, в которые они вступают в реальном речевом процессе.

Таким образом, объектом познания является не чистая схема языковых соотношений и не отдельный контекст как отрезок речевого процесса, данный в непосредственном наблюдении, а вся совокупность возможных контекстов, допускаемых системой языка в речевом процессе и доступных непосредственному наблюдению» (цит. по кн.: Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. М., 1976, с. 32).

Данное положение было принято ученым в качестве основного методологического принципа при изучении вопросов грамматики, особенно синтаксиса предложения, и словарного состава языка. Вместе с этим в послевоенный период своей деятельности Л. большое внимание уделял разработке теоретических вопросов фонетики и фонологии, получивших освещение в ряде специальных исследований и статей: Относительно двухступенчатой теории фонем (ВЯ, 1962, № 6, с. 61–69), О конструктивном методе в фонологии (в кн.: Конф. по структурной лингвистике, посвящ. базисным проблемам фонологии (20–23 мая). Тезисы докл. М., 1963, с. 59–62), Классы позиций согласных фонем в современном русском языке, различающиеся по соотношению релевантных и нерелевантных дифференциальных признаков (в кн.: Славянская филология. М., 1963, вып. 5, с. 5–39), Принципы бинарности в фонологии (НДВШ ФН, 1965, № 3, с. 72–87), Об одной возможности истолкования фонологического развития (ВЯ, 1965, № 3, с. 89–101), Исчисление значимостей фонологических объектов (в кн.: Система языка и обучение речи. Тезисы докл. на межвуз. конф. 25–30 янв. 1965 г. Минск, 1964, с. 25–27), Диффе-

рещиальная мощность и функциональная нагрузка фонем (в кн.: Проблемы современной лингвистики. М., 1968) и др.

Особенно ценной представляется посмертно вышедшая книга Л. «Фонология современного русского языка на основе теории множеств» (М., 1972, 224 с.), являющаяся переработкой лекций, читанных автором в последние годы жизни на отделении структурной и прикладной лингвистики филол. фак-та Московского ун-та. В предисловии Л. отмечает, что он «попытался выделить фонологическую проблематику современного русского языка из общей совокупности фонетических знаний о современном русском языке и изложить ее в определенной системе» (с. 3).

Естественно, изучение фонологической системы языка невозможно без выяснения общих вопросов фонологической теории. Поэтому в книге значительное внимание уделяется именно этой стороне проблемы. Автор дает критическую оценку существующих фонологических теорий и высказывает свою точку зрения на сущность фонемы как явления языка и научного понятия. Исходные методологические позиции в отношении фонологии Л. характеризует следующим образом: «Мы принимаем положение, согласно которому фонема представляет собой звуковую реальность, и выводим его из фундаментального свойства всякой информации иметь свой материальный носитель. В человеческом языке материальным носителем информации являются звуки, произносимые органами речи и воспринимаемые органами слуха.

Звуки человеческой речи может изучать физика, физиология, фонология. В первом случае они рассматриваются как физические, во втором – как физиологические явления, в третьем – как социальные объекты... Физика изучает звуки человеческой речи в их физических параметрах тона, фонология изучает звуки человеческой речи в их различительных параметрах. Для физики и для фонологии звуки человеческой речи – разные объекты. Из того, что звуки человеческой речи выступают в фонологии как социальные объекты, имеющие различительное назначение, не следует, что они утрачивают свой звуковой статус.

Звуки человеческой речи не становятся объектами фонологической теории непосредственно, они вводятся в нее с помощью определенных научных приемов. Общие свойства звуков человеческой речи, взятых в качестве фонем, вводятся в фонологическую теорию с помощью построения научного понятия, которое представляет собой научное знание о предметной области фонологической теории. Но существуют знания не только об общих свойствах предметной области фонологической теории, но и об отдельных предметах этой теории, в данном случае – об отдельных фонемах» (с. 4).

В отличие от других фонологов, считающих, что фонемы всех языков мира образуют собой одно общее множество, Л. с полным основанием утверждает, что «фонемы разных языков не образуют одного множества» (с. 6). Даже в одном и том же языке фонемы не составляют, по мнению Л., единого множества, так как существуют независимые друг от друга множества фонем гласных и согласных.

Далее автор излагает методику изучения фонем, в частности методику определения дифференциальных признаков фонологических единиц. «Мы, – пишет он, – выделяем дифференциальные элементы на основе применения операции разбиения. Причем характер разбиений множества согласных фонем и множества гласных фонем принципиально различается. Операции разбиений не накладывают ограничения на количество подмножеств в множестве, подлежащем разбиению. Дифференциальные элементы, полученные в разных разбиениях, могут быть бинарными, тернарными и вообще *n*-арными. Модели фонем представляют собой группировки дифференциальных элементов, полученных указанным образом» (с. 6).

Новым в данной книге является и то, что автор в отличие от некоторых зарубежных языковедов, пользующихся принципом универсализма в определении различительных признаков фонем во всех языках мира, стремится выделить дифференциальные элементы для множества гласных и множества согласных фонем в пределах одного, в данном случае русского языка, «причем состав дифференциальных элементов, образующих модель данной фонемы, в каждом отдельном случае не подбирается, а определяется конструктивным методом с помощью установленных правил комбинаторики» (с. 6).

В фонологии часто оперируют понятиями «различительная функция фонемы» и «функциональная нагрузка фонемы», между которыми автор устанавливает определенные отличия, чтобы сделать описание более точным и адекватным языковой реальности. Под различительной функцией автор понимает соответствие множества дифференциальных элементов модели одной фонемы множеству дифференциальных элементов модели другой фонемы (см. с. 7). В связи с этим разъясняется понятие «значение различительной функции фонемы», представляющее собой «набор тех дифференциальных элементов, которыми отличается модель данной фонемы от модели другой фонемы» (с. 7).

Важным положением фонологической теории в трактовке Л. является положение о том, что значение различительной функции фонем имеют только бинарный характер, поскольку они выполняют нагрузку в форме количества пар слов (см. с. 7). Отсюда ученый делает вывод, что «значения различительной функции и функциональная нагрузка – это принципиально различные понятия» (с. 8).

И еще одно важное замечание, сделанное автором в предисловии к этой книге. Фонологию можно строить на парадигматической и на синтагматической основе. В первом случае «одна фонема должна отличаться разными способами от других фонем в их парадигматических отношениях», во втором случае «одна фонема может отличаться от других фонем на основе контрастов между предшествующими и последующими фонемами в их цепочках...» (там же). Автор указывает, что он строит описание системы фонем русского языка на парадигматической основе, учитывая «различия между фонемами, проявляющиеся в оппозициях поляризациях, а не в контрастах» (там же). Для достижения этой цели Л. прибегает к простейшим теоретико-множественным процедурам и обосновывает свою фонологическую концепцию путем критического пересмотра всех известных теорий в этой области языкознания.

В пяти главах рассматриваемой книги автор подробно анализирует основные свойства объектов фонологической теории, позиции фонем в современном русском языке, систему фонем современного русского языка, различительные функции фонем и закономерности построения цепочек фонем в современном русском языке.

Таким образом, в книге «Фонология современного русского языка на основе теории множеств» органически сочетаются общетеоретические проблемы языкознания и конкретные вопросы звукового строя русского языка. Благодаря этому многие сложнейшие моменты фонологии получили новое оригинальное истолкование. Несомненно, Л. значительно продвинул вперед решение дискуссионных вопросов современной лингвистики и наметил некоторые новые задачи в области изучения единиц разных языковых уровней.

В научном наследстве Л. имеется немало специальных работ о грамматическом строе современного русского языка. Среди них укажем: Об одной конструкции отрицания в современном русском языке (Докл. и сообщ. филол. фак-та Моск. ун-та, 1948, вып. 5, с. 42–45), Предлоги (в кн.: Современный русский язык. Морфология. Курс лекций. М., 1952, с. 453–467), О вводных и однородных позициях словесных форм в современном русском языке (НДВШ ФН, 1958, № 1, с. 114–124), Основы синтаксиса современного русского языка (М., 1958, 166 с.), О второстепенных членах предложения (РЯШ, 1960, № 4, с. 7–13), О грамматической форме слова в русском языке («Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Филол., журнал.», 1960, № 4, с. 85–86), Законы выбора глаголов и их эквивалентов при конструировании предложения (в кн.: Междунар. конф. преподавателей русск. яз. и лит-ры. Актуальные вопросы преподавания русск. яз. и лит-ры (22–28 авг. 1969 г.). Тезисы докл. и выступлений. М., 1969, с. 216–218), Вопросы выбора глаголов... (в кн.: Проблемы

двуязычия и многоязычия. М., 1972, с. 334–343), Квантитативы современного русского языка (в сб.: Памяти акад. В. В. Виноградова. М., 1971, с. 106–116), Структура предложения с глаголами эмоционального содержания (в кн.: Славянская филология. М., 1973, вып. 9, с. 176–187).

Отдельно отметим статью Л., посвященную теории лексикографии: О построении аналитико-смыслового словаря русского языка (РЯЗР, 1967, № 3, с. 30–36).

Наряду с вопросами грамматического строя современного русского языка Л. активно разрабатывал историческую проблематику. Его интересовала история не только отдельных явлений, но и весь строй русского языка в его постепенном развитии, начиная от праславянской эпохи до наших дней. Среди работ этого цикла следует назвать ряд специальных статей и заметок, брошюр и монографических исследований, написанных автором в послевоенный период научной деятельности: Изменения в употреблении глагола относительно категории вида и времени (Докл. и сообщ. филол. фак-та Моск. ун-та, 1947, вып. 3, с. 24–27), К характеристике видовой дифференциации и претериальных форм глагола в древнерусском языке (Учен. зап. Моск. ун-та. Тр. кафедры русск. яз., 1948, кн. 2, вып. 137, с. 70–80), Несколько замечаний к состоянию видовой дифференциации основ настоящего времени в древнерусском языке (Учен. зап. Моск. ун-та. Тр. кафедры русск. яз., 1948, кн. 1, вып. 128, с. 86–90), Утраты и ограничения в употреблении предложных форм винительного падежа в истории русского языка старшей поры (Докл. и сообщ. филол. фак-та Моск. ун-та, 1948, вып. 7, с. 56–66), Учение Потебни о субъектном и объектном употреблении инфинитива и вопрос о конструкции «вода пить» (Докл. и сообщ. филол. фак-та Моск. ун-та, 1948, вып. 8, с. 11–23), Об употреблении глагола относительно категорий времени древнерусского языка (Учен. зап. Моск. ун-та. Тр. кафедры русск. яз., 1952, вып. 150, с. 219–254), Из истории синтаксиса русского языка (М., 1954, 80 с.), Очерки по историческому синтаксису русского языка (М., 1956, 596 с.), О возникновении и развитии парной корреляции внутри одного глагола по категории совершенного и несовершенного вида в русском языке (в кн.: Сб. статей по языкознанию. Профессору Моск. ун-та акад. В. В. Виноградову в день его 60-летия. М., 1958, с. 231–247) и др.

С указанными работами Л. по истории русского языка тесно связаны его исследования сравнительно-исторического характера, построенные на материале родственных славянских и других индоевропейских языков. Здесь следует отметить прежде всего его учебное пособие «Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков. Морфология» (М., 1961, 324 с.). В небольшом предисловии автор выражает свое несогласие с основными положениями структурализма как од-

ного из течений в современной лингвистике и излагает свои взгляды на проблемы языковых структур и их исторических изменений. Он исходит, во-первых, из того, что все единицы языка имеют материальную и отражательную стороны; во-вторых, каждый лингвистический объект обладает не только реляционными, но и абсолютными свойствами; в-третьих, тождества и различия находятся в единстве между собой; в-четвертых, источником исторического развития языка является противоречие, возникающее в процессе функционирования элементов языковой системы; следовательно, познание закономерной необходимости развития языка осуществляется через изучение возникших или возникающих противоречий между структурными элементами языка.

На основании этих положений Л. рассматривает систему именного склонения в общевосточнославянском языке, развитие грамматических форм имен существительных в истории восточнославянских языков, развитие грамматических форм имен прилагательных, местоимений, числительных, глаголов (и отдельно инфинитива, причастия, деепричастия). Отсутствуют в книге только главы об истории наречий, предлогов, союзов и междометий. Наиболее полно представлены материалы об именах существительных и глаголах, поскольку эти части речи лучше изучены с исторической и сравнительной точек зрения. Автору удалось в компактной форме раскрыть основные закономерности в изменении грамматических категорий и форм частей речи в близко родственных восточнославянских языках и показать как общие тенденции в их развитии, так и специфические черты различий.

Среди названных работ исторического цикла необходимо выделить книгу «Очерки по историческому синтаксису русского языка», являющуюся переработкой лекций, читанных автором на филол. фак-те Моск. ун-та. В обширном теоретическом введении автор излагает свои взгляды на проблему соотношения диахронии и синхронии в языке и определяет задачи исторического изучения системы синтаксиса русского языка. Затем в 14-и главах рассматриваются конкретные вопросы исторического развития синтаксиса. Интерес к сравнительно-историческому изучению восточнославянских языков появился у Л. не случайно. Еще в довоенные годы он активно занимался исследованием строя старобелорусского и современного белорусского языка. На основе материалов белорусского языка написал кандидатскую и докторскую диссертации, а впоследствии еще ряд работ, свидетельствующих о его постоянном внимании к проблемам белорусистики. Список работ Л. по белорусскому языку составляют учебные пособия, монографии и статьи: Беларуская граматыка. Ч. 1. Фанетыка і правапіс (Навукова-дакладчы нарыс (Мінск, 1935, 71 с.), Беларуская граматыка. Ч. 2. Марфалогія (Мінск, 1936, 206 с., совместно с

К. И. Гурским и М. М. Барковским), Синтаксис беларускай мовы (Мінск, 1939, 134 с., совместно с К. И. Гурским, Г. З. Шклярком и С. Л. Рохкинд), Курс сучаснай беларускай мовы. Фанетыка, марфалогія, лексіка (Мінск, 1940 [на обложке 1941], 261 с., совместно с К. И. Гурским, Г. З. Шклярком и С. Л. Рохкинд), Выражение главных членов предложения в белорусском языке (Учен. зап. БГУ. Серия филол., 1940, вып. 1, с. 5–165), К материально-производственной основе отвлеченного глагола *быць* (там же, с. 195–197), Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка (Учен. зап. БГУ. Серия филол., 1941, вып. 2, 300 с.), Белорусский язык. Учебник для русских отд-ний филол. фак-тов гос. ун-тов (М., 1951, 132 с.), Грамматика белорусского языка. Пособие для ун-тов и пед. ин-тов (М., 1956, 336 с.). Особенно тщательно была подготовлена последняя из указанных выше работ. В теоретическом введении к ней рассмотрен ряд общих вопросов, связанных с историческими судьбами и современным состоянием белорусского языка (сравнительно-историческое изучение восточнославянских языков; формирование белорусского национального и литературного языков; словарный состав белорусского языка; положение белорусского языка среди других славянских языков; территория, занимаемая белорусским населением; современное деление белорусского языка на наречия; характерные черты белорусского литературного языка; алфавит и правописание современного белорусского языка). Самостоятельные разделы посвящены звуковому строю, морфологии и синтаксису белорусского языка. Почти все явления белорусского языка анализируются в плане сравнения с соответствующими явлениями русского языка, так что эта книга также может считаться очерком сравнительной фонетики и грамматики двух родственных языков (факты украинского языка здесь приводятся лишь эпизодически).

С середины 50-х годов, когда в нашей стране и за рубежом активизировались исследования по славистическим проблемам, Л. значительно расширил круг своих наблюдений за счет привлечения фактов западно- и южнославянских языков.

К числу славистических работ Л. относятся его доклады и выступления на международных съездах, всесоюзных и республиканских конференциях, а также другие публикации: О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках (М., 1958, 24 с.; то же в кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961; резюме доклада в кн.: IV Междунар. съезд славистов. Материалы дискуссии, т. 2. Проблемы славянского языкознания. М., 1962, с. 215–216), [Выступления по докладам М. Виднэс, Р. Якобсона, Р. Триомора, М. Ивича, К. Габки на IV Междунар. съезде

славистов] (в кн.: IV Междунар. съезд славистов. Материалы дискуссии. Т. 2. Проблемы славянского языкознания. М., 1962, с. 40, 191, 259–260, 275–276), О методах идентификации синтаксических объектов и исчисления их значимостей (М., 1963, 48 с.), Структура предложения в славянских языках (в кн.: Типология и история славянских языков и взаимосвязь славянских литератур. Тезисы докл. и сообщ. Минск, 1967, с. 72–74), Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката (в кн.: Славянское языкознание. М., 1968, с. 296–315), Критерии выделения типов предложений в славянских языках (Z. f. 51., Bd. XIV, 1969, Н. 5), Основные направления в развитии структуры простого предложения в славянских языках (в кн.: Славянское языкознание. М., 1973, с. 196–210) и др. Во всех славистических работах Л. обнаруживается стремление на основе новых методик исследования выяснить то общее, что сближает грамматический строй всех славянских языков, и указать индивидуальные особенности каждого из них.

Таким образом, обзор основных трудов Л. показывает, что его научные интересы распространялись на различные области современного языкознания. Взгляды Л., особенно на синтаксические и фонологические проблемы, эволюционировали в зависимости от развития советского языкознания, причем новые точки зрения на тот или иной вопрос ученый высказывал на основе критического анализа теорий предшествующего периода.

Многие положения о структуре языка Л. сформулировал, пользуясь математическим и логическим аппаратом доказательств. Это делалось для того, чтобы добиться большей строгости в исследовательских методах, чтобы приблизиться к адекватному описанию изучаемых явлений языка и найти новые, лучшие способы их истолкования, исключающие искажение объекта, которое нередко наблюдается как следствие неправильной, субъективной интерпретации фактов. Одной из ярких страниц в научной деятельности Л. было создание им новой синтаксической теории, согласно которой предложение является предикатом переменных, связанных функциональным отношением. Значение этой теории состоит в том, что она раскрывает диалектический характер взаимосвязи между языковыми знаками и действительностью. Руководствуясь материалистическим принципом отражения, Л. показал, что языковые знаки соотносятся с действительностью не непосредственно, а через семантические (мысленные, идеальные) предметы и отношения между ними, т. е. через то, что называется планом содержания языка. Семантические предметы являются отражением в человеческом мозгу предметов объективного мира и, следовательно, представляют собой смысловую сторону знаков языка. Структуру предложений Л. рассматривал на основе имен-

но такого понимания взаимоотношений между единицами плана выражения и плана содержания.

Много интересных лингвистических идей Л. высказал также в отзывах и рецензиях на труды других ученых – монографии, учебные пособия, сборники и т. д. Среди них можно назвать отзывы на книги Л. П. Якубинского «История древнерусского языка». М., 1953 (ВЯ, 1953, № 6, с. 120–128), П. С. Кузнецова «Историческая грамматика русского языка. Морфология». М., 1953 (ВЯ, 1954, № 5, с. 137–144), С. П. Обнорского «Очерки по морфологии русского глагола». М., 1953 (РЯШ, 1954, № 5, с. 77–80), В. В. Виноградова «Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.». М., 1938; «Великий русский язык». М., 1945; «Русский язык». М., 1947 («Вестн. Моск. ун-та», 1948, № 6, с. 145–153), а также на сборники «Вопросы изучения русского языка». Алма-Ата, 1955 (ВЯ, 1956, № 4, с. 111–115), Учен. зап. Кафедры русск. яз. Моск. городского пед. ин-та, 1956, т. 33, вып. 3, (РЯШ, 1956, № 3, с. 106–109).

Следует еще упомянуть рецензию Л. на книгу зарубежных авторов: Кубик М., Балцар М., Длуги М., Чесал Б. Лекции по синтаксису русского языка (РЯЗР, 1973, № 2).

В заключение отметим, что Л. был редактором ряда научных сборников и журналов: «Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета», 1949, вып. 8, «Применение новых методов в изучении языка. Вопросы прикладной лингвистики» вып. 1. Днепропетровск, 1969, «Научные доклады высшей школы. Филологические науки» (со дня основания) и других изданий.

Относительно полная библиография печатных работ Л. содержится в книгах: Труды ученых филологического факультета Московского университета по славянскому языкознанию (Библиографический указатель). М., 1960, с. 192–197 (до 1958 г. включительно), Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. Избранные работы. М., 1976, с. 373–379.

Соч.: Общее и русское языкознание. Избр. работы. М., 1976, 382 с.

Лит.: *Расторгуев П. А.* Ломтев Т. П. Белорусский язык. – ВЯ, 1953, № 3, с. 143–147; *Тимофеев К. А.* Проф. Т. П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка. – РЯШ, 1957, № 6, с. 101; *Шапиро А. Б.* Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. – ВЯ, 1959, № 6, с. 136–141; Тимофей Петрович Ломтев (К 60-летию со дня рождения). – PSI, 1966, № 4, с. 101–102; *Васеко В., Кириллова В.* Ломтев Т. П. (К 60-летию со дня рождения и 35-летию научно-пед. деятельности). – «Вестн. Моск. ун-та. Серия филол.», 1967, № 2, с. 81–84, портр.; Тимофей Петрович Ломтев (К 60-летию со дня рождения и 35-

летию научной деятельности). – НДВШ ФН, 1967, № 1, с. 142; *Германович І. К.* Памяці Ц. П. Ломцева. – «Весн. БДУ. Серья IV», 1972, № 2, с. 64–65; *Дерягин В. Я.* Тимофей Петрович Ломтев (1906–1972). – Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1972, т. 31, вып. 5, с. 482–483; Памяти Тимофея Петровича Ломтева. – НДВШ ФН, 1973, № 3, с. 3–19; Жизнь и научная деятельность Т. П. Ломтева (1906–1972). – В кн.: Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. Избр. работы. М., 1976, с. 3–7; *Сятковский С.* Эволюция теории синтаксиса в трудах Т. П. Ломтева (К 70-летию со дня рождения). – РЯШ, 1976, № 4, с. 85–92; *Гулыга Е. В.* Размышления о книге Тимофея Петровича Ломтева «Предложение и его грамматические категории». НДВШ ФН, 1973, № 3, с. 20–29; *Иванов В. В.* О некоторых проблемах изучения и описания фонологических отношений (в связи с выходом книги Т. П. Ломтева «Фонология современного русского языка». М., 1972). – Там же, с. 30–38; *Шиловский А. Н.* Принципы и приемы комбинаторной методики, разработанные проф. Т. П. Ломтевым – Там же, с. 39–41; *Найдич Л. Э.* – Изв. АН СССР, СЛЯ, 1974, т. 33, № 1, с. 90–92.

ТИМОФЕЙ ПЕТРОВИЧ ЛОМТЕВ¹

Н. Н. Трошина

Тимофей Петрович Ломтев (15(2).10.1906 – 19.04.1972) крупный русский и белорусский лингвист, специалист в области общего языкознания, истории синтаксиса, морфологии, фонологии и семантики русского и других славянских языков, родился в с. Кочерга Новохоперского уезда Воронежской губернии.

В 1925 г. окончил Новохоперский педагогический техникум, в 1929 – филологический факультет Воронежского университета и в 1931 г. – аспирантуру при Институте красной профессуры в Москве. Учебой в аспирантуре начался первый московский период в жизни Т. П. Ломтева. После окончания аспирантуры он работал в Московском государственном педагогическом институте им. В.И. Ленина в должности доцента, а также в Научно-исследовательском институте языкознания в должности старшего научного сотрудника (1931–1933). В статьях, опубликованных в этот период [Ломтев 1931 а; б], он формулирует свои методологические позиции.

В 1933 г. Т. П. Ломтев переезжает в Минск, где в последующие годы исполняет ряд важных научных и административных функций: заместитель директора Института языкознания АН БССР; профессор БГУ, декан филологического факультета и заведующий кафедрой русского языка и литературы БГУ, заведующий отделом языкознания Института языка и литературы АН БССР.

Во время Великой Отечественной войны (1941–1943) Т. П. Ломтев был профессором и заведующим кафедрой русского языка Свердловского университета. С февраля 1943 г. работал снова в Москве профессором, заведующим кафедрой русского языка БГУ, временно размещавшегося (до 1944 г.) на станции Сходня Московской обл. С 1944 по 1946 г. заведовал отделом школ ЦК КПБ в Минске.

Довоенный период жизни Т. П. Ломтева характеризуется научными работами прежде всего в области белорусского языкознания. За это время ученый опубликовал четыре монографии (три из них в соавторстве с коллегами) по проблемам фонетики [Ломцеў 1935; 1940], морфологии [Ломцеў 1936; 1940], синтаксиса [Ломцеў 1939], лексики [Ломцеў 1940] белорусского языка. Этот этап научной деятельности завершился написанием и защитой в 1941 г. докторской диссертации «Исследования в об-

¹ *Публікуецца па:* Трошина Н. Н. Тимофей Петрович Ломтев // Отечественные лингвисты XX века / Отв. ред. В. В. Потапов. М.: Издательский Дом ЯСК, 2016. С. 291–299.

ласти истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка» [Ломтев 1941].

Исследования по истории белорусского языка, выполненные в довоенные годы, создали базу для сравнительно-исторического изучения восточнославянских языков в послевоенный период. Результаты этих изысканий опубликованы в работах: «О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках» [Ломтев 1958 б], «Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката» [Ломтев 1968], «Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков. Морфология» [Ломтев 1961], «Критерии выделения типов предложений в славянских языках» [Ломтев 1969] (цит. по: [Ломтев 1976: 208–218]). Исследуя закономерности исторических изменений языковых структур, Т. П. Ломтев исходит из того, что: 1) все единицы языка имеют материальную и отражательную стороны; 2) каждый лингвистический объект обладает не только реляционными, но и абсолютными свойствами; 3) тождества и различия находятся в единстве между собой; 4) источником развития языка является противоречие, возникающее в процессе функционирования элементов языковой системы; следовательно, познание закономерной необходимости развития языка осуществляется через изучение возникших или возникающих противоречий между структурными элементами языка. На основании этих положений Т.П. Ломтев рассматривает систему именного склонения в общевосточнославянском языке, развитие грамматических форм имен существительных в истории восточнославянских языков, развитие грамматических форм имен прилагательных, местоимений, числительных, глаголов (и отдельно – инфинитива, причастия, деепричастия) [Булахов 1976: 50–51].

С 1946 г. Т. П. Ломтев снова переехал в Москву, где работал в МГУ в должности профессора кафедры русского языка, заместителем декана филологического факультета, а также (по совместительству) в Институте русского языка АН СССР в должности старшего научного сотрудника. Это был самый интенсивный период в научной деятельности Т. П. Ломтева, поскольку собственно научную работу он совмещал с научно-организационной: был председателем Комиссии по изучению грамматического строя славянских языков при Комитете славистов СССР, главным редактором журнала «Филологические науки», членом экспертной комиссии ВАК, Комитета по присуждению Ленинских и Государственных премий при Совете Министров СССР (филологическая секция).

Вопросы уровневого анализа языка Т. П. Ломтев стремился решать в контексте проблем общего языкознания, рассматривая их с позиций

философского материализма, который «исходит из предпосылки, что наука познает сущность явлений, объективными свойствами которых определяются их соотношения между собою. Для лингвистов, стоящих на позициях философского материализма, система языка есть выражение объективных свойств, сущности языковых элементов в их соотношении друг с другом. Целью лингвистического исследования является познание объективных свойств реальных фактов языка и тех соотношений, в которые они вступают в реальном речевом процессе.

Таким образом, объектом познания является не чистая схема языковых отношений и не отдельный контекст как отрезок речевого процесса, а вся совокупность возможных контекстов, допускаемых системой языка в речевом процессе и доступных непосредственному наблюдению» ([Ломтев 1957], цит. по: [Ломтев 1976: 32]).

В речевом процессе происходит развитие языка, т. е. «образование и накопление элементов нового качества и отмирание элементов старого качества» [Ломтев 1953: 79]. Основным источником этого развития ученый видел в противоречии, возникающем между наличными средствами данного языка и растущими потребностями обмена мыслями.

В статье «О принципах и единицах синхронного анализа» (1957) (цит. по: [Ломтев 1976: 52–54]) Т. П. Ломтев критикует концепцию А. А. Реформатского, согласно которой всякая высшая единица («элементарная единица») низшего яруса является низшей единицей («сложной единицей») высшего яруса (цит. по: [Ломтев 1976: 52]). Т. П. Ломтев считает излишне прямолинейным такой подход к организации языковых уровней, т. е. подсистем общей системы языка, «каждая из которых характеризуется совокупностью относительно однородных единиц и набором правил, регулирующих их использование и группировку в различные классы и подклассы» [Лингв. энциклоп. словарь 1990: 539]. Как указывает Т. П. Ломтев, «фонема высшего уровня, т. е. сложная фонетическая единица типа фонемных рядов, в принципе не может быть морфемой, если морфему считать элементарной единицей морфологического яруса.

Морфология учитывает фонетическую единицу высшего уровня (т. е. сложную фонетическую единицу типа фонемных рядов) только тогда, когда она может быть установлена, например, в формах *стол – стола*. Но если она не может быть установлена, например, в словах *ст(а)кан* или *с(о)бака*, то морфология вынуждена учитывать фонетическую единицу низшего уровня (т. е. элементарную фонетическую единицу)» ([Ломтев 1957], цит. по: [Ломтев 1976: 52]). Таким образом, Т. П. Ломтев считает концепцию А. А. Реформатского неправильной «не только в том смысле, что высшая фонетическая единица, или единица высшего уровня фонологического анализа, является низшей морфологи-

ческой единицей, но и в том смысле, что высший ярус, т. е. морфология, учитывает только высшие фонетические единицы; хотя это чаще всего так и бывает в действительности» [Там же].

Как отмечает В. В. Иванов [Иванов 1976], проблемы фонологии современного русского языка Т. П. Ломтев рассматривает также с позиций общего языкознания. Наиболее полно взгляды ученого в этой области изложены в вышедшей уже после его смерти книге «Фонология современного русского языка» [Ломтев 1972 б], являющейся переработкой лекций, которые ученый читал на отделении структурной и прикладной лингвистики филологического факультета МГУ. В этой книге описание русской фонологической системы в ее современном состоянии дано на основе применения к языкознанию, точнее – к изучению звуковой стороны языка, теории множеств, и это позволило автору представить сложные построения синтагматики и парадигматики фонем современного русского языка [Иванов 1976: 74]. Многие явления в фонологической системе современного русского языка (например, установление фонологической роли слабых фонем, определение характера и степени функциональной нагрузки фонологических противопоставлений) даны в этой книге впервые.

Согласно исходному положению фонологической теории Т. П. Ломтева, фонема представляет собой звуковую реальность, что выводится из фундаментального свойства всякой информации иметь свой материальный носитель [Булахов 1976: 47]. «В человеческом языке материальным носителем информации являются звуки, произносимые органами речи и воспринимаемые органами слуха... Из того, что звуки человеческой речи выступают в фонологии как социальные объекты, имеющие различительное значение, не следует, что они утрачивают свой звуковой статус. Звуки человеческой речи не становятся объектами фонологической теории непосредственно, они вводятся в нее с помощью определенных научных приемов. Общие свойства звуков человеческой речи, взятых в качестве фонем, вводятся в фонологическую теорию с помощью построения научного понятия, которое представляет собой научное знание о предметной области фонологической теории. Но существуют знания не только об общих свойствах предметной области фонологической теории, но и об отдельных предметах этой теории, в данном случае – об отдельных фонемах» [Ломтев 1972: 4]. Автор отрицает концепцию, согласно которой фонемы всех человеческих языков составляют одно общее множество. Т. П. Ломтев, напротив, утверждает, что даже в одном и том же языке фонемы не составляют единого множества, так как существуют независимые друг от друга множества гласных и согласных. Предлагается следующая методика определения дифференциальных

признаков фонологических единиц: «Мы выделяем дифференциальные элементы на основе применения операции разбиения. Причем характер разбиения множества согласных фонем и множества гласных фонем принципиально различается. Операции разбиения не накладывают ограничения на количество подмножеств в множестве, подлежащем разбиению. Дифференциальные элементы, полученные в разных разбиениях, могут быть бинарными, тернарными и вообще парными.

Модели фонем представляют собой группировки дифференциальных элементов, полученных указанным образом» [Там же: 6].

М. Г. Булахов [Булахов 1976: 48] видит научную новизну этой книги Т. П. Ломтева в том, что автор, выделяя дифференциальные элементы для множества гласных и множества согласных фонем в пределах русского языка, стоит на позиции, согласно которой «состав дифференциальных элементов, образующих модель данной фонемы, в каждом отдельном случае не подбирается, а определяется конструктивным методом с помощью установленных правил комбинаторики» [Ломтев 1972: 6].

Высокую оценку М. Г. Булахов дает также следующим двум теоретическим положениям, выдвинутым Т. П. Ломтевым: 1) значения различительной функции фонем имеют только бинарный характер, поскольку они выполняют нагрузку в форме количества пар слов, следовательно, «значения различительной функции и функциональная нагрузка – это принципиально различные понятия» [Там же: 8]; 2) фонологию можно строить как на парадигматической, так и на синтагматической основе. В первом случае «одна фонема должна отличаться разными способами от других фонем в их парадигматических отношениях», во втором случае «одна фонема может отличаться от других фонем на основе контрастов между предшествующими и последующими фонемами в их цепочках» [Ломтев 1972]. Т. П. Ломтев строит описание системы фонем русского языка на парадигматической основе, учитывая «различия между фонемами, проявляющиеся в оппозициях и поляризациях, а не в контрастах» [Там же].

В своих общих взглядах на фонему Т. П. Ломтев стоял на позициях Московской фонологической школы, признавая необходимость учета функциональной роли звуковой единицы в составе морфемы. Кроме того, Т. П. Ломтев поддерживал сторонников этой школы в том, что фонема – это функционально значимая единица языка, что отождествление звуковых единиц как вариантов, или разновидностей, одной фонемы не может осуществляться вне учета тождества морфемы, что звуковые единицы в разных (сильных и слабых) позициях не могут быть функционально отождествлены.

Т. П. Ломтев выступал против превращения фонологии в абстрактные построение, лишенные реальной почвы в функционирующем языке как средстве общения людей. Ученый подчеркивал, что нельзя сводить действительные сложные связи и отношения фонем в системе к заранее построенным универсальным схемам этих связей и отношений: только глубокое изучение конкретного материала выявит реальные отношения фонологических единиц в данном языке на данном этапе его развития. Эти общетеоретические взгляды Т. П. Ломтева изложены в его статьях «Относительно двухступенчатой теории фонем» [Ломтев 1962] и «Принцип бинарности в фонологии» [Ломтев 1965].

Следует отметить, что, занимаясь различными вопросами языкознания, Т. П. Ломтев никогда не упускал из виду синтаксических проблем, различных аспектов теории предложения, среди которых он особенно выделял два круга проблем: 1) исторический и сравнительно-исторический синтаксис («Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка» [Ломтев 1941], «Очерки по историческому синтаксису русского языка» [Ломтев 1956 б], «Из истории синтаксиса русского языка» [Ломтев 1954]; 2) позиционный синтаксис.

Следует отметить, что эти два круга проблем тесно связаны в научном творчестве ученого. Не случайно идея синтаксической позиции подробно изложена не только в монографии «Основа синтаксиса современного русского языка» [Ломтев 1958 г], но и в статье «Критерии выделения типов предложения в славянских языках» [Ломтев 1969] (цит. по: [Ломтев 1976: 208–218]). По мнению Т. П. Ломтева, само понятие типа предложения и критерии выделения различных типов предложения зависят от способов представления структуры предложения. Выделяются следующие два способа такого представления. При первом содержание высказывания представляется как субъектно-предикатная структура, причем «предикатом является то, что утверждается или отрицается относительно субъекта. Согласно теории субъектно-предикатного строения содержания высказывания, структура предложения рассматривается как состоящая из двух составов, из которых один обозначает субъект, а другой предикат. Из этих двух составов предложения выделяется так называемое предикатное ядро, которое в двусоставных предложениях содержит форму именительного падежа имени и некопулятивного глагола или копулятивного глагола с присвязочными формами. Общей схемой такого представления структуры предложения может служить следующая упорядоченная система символов: $S=(N+V, \Phi, D)$, где S – общий символ предложения, $N+V$ – предикатное ядро, Φ – формы слов, используемые

для расширения состава предложения, а D – правила построения предикатного ядра и распространения состава предложения за счет других форм»: [Ломтев 1969: 208]: *Птица летает, Рыба плавает.*

Второй способ представления структуры предложения основывается на представлении структуры содержания высказывания как системы с отношениями, которая «представляет собою конечную последовательность вида $S=(A, P)$, где S – система, A – некоторая предметная область, а P – те или другие отношения. Общая схема всякого предложения как системы с отношениями имеет вид $S=(A, P, n, V, \Phi, D)$, где S – предложение, A – множество предикатных предметов, связанных отношением P , P – отношение, связывающее некоторое множество предикатных предметов, n – имя предикатного предмета, V – имя отношения между предикатными предметами, Φ – формы, обладающие свойством вхождения в состав имен предикатных предметов или имен их отношений, а D – правила, определяющие вхождение имен в состав имен предметов или имен их отношений.

Приведенная выше общая схема структуры предложения имеет различные виды в зависимости от числа предикатных предметов. Структура предложения, выражающего одноместные предикаты, может иметь следующее представление: $a (n_1) P (V)$, где a – предикатный предмет, n_1 – форма им. п., являющаяся его именем, а V – невозвратный глагол, являющийся именем этого отношения. Описанную структуру имеет предложение *Рыба плавает.*

Структура предложения, выражающего двухместные отношения, может иметь следующее представление: $a (n_1) P (V) b (n_2)$, где a и b – предикатные предметы, n_1 – форма им. п., являющаяся именем исходного предмета, а n_2 – форма вин. п., являющаяся именем последующего предмета b , P – отношение между предметами a и b , а V – невозвратный глагол, являющийся именем указанного отношения, ср. *Мать любит дочь*» [Ломтев 1969: 210].

С. Сятковский [Сятковский 1976], анализируя эволюцию научных взглядов Т. П. Ломтева, отмечает, что в первой половине 60-х гг. XX в. автор пересмотрел некоторые свои взгляды на традиционный и позиционный синтаксис, что произошло главным образом под влиянием идей математической логики. Это был период интенсивных поисков более объективных и адекватных исследовательских путей, которые впоследствии привели Т. П. Ломтева к созданию новой, более совершенной концепции синтаксиса. «Синтаксическая теория разрабатывается, таким образом, в общелингвистическом, философском и логико-математическом контексте, причем влияние этого последнего с каждым годом увеличивается» [Там же: 123]: характерный для предыдущего пе-

риода интуитивный путь в значительной степени заменяется дедуктивным подходом и математическими приемами анализа. Т. П. Ломтев был твердо убежден, что в лингвистике, подобно тому как и в других эмпирических науках, математические, дедуктивные по своему характеру приемы анализа могут сыграть весьма важную исследовательскую и эвристическую роль, если они будут умело использованы с учетом специфики языкового объекта.

Существенное место в научных изысканиях Т. П. Ломтева занимала также историческая морфология, в которой исследователя особенно интересовали вопросы истории глагольной системы, и прежде всего вопросы истории видо-временных отношений. Взгляды автора на эти проблемы изложены в статьях «Изменения в употреблении глагола относительно категории вида и времени» [Ломтев 1947], «К характеристике видовой дифференциации и претеритальных форм глагола в древнерусском языке» [Ломтев 1948], «Об употреблении глагола относительно категории вида и времени в древнерусском языке» [Ломтев 1952], «О возникновении и развитии парной корреляции внутри одного глагола по категории совершенного и несовершенного вида в русском языке» [Ломтев 1958 а].

В заключение отметим еще одно направление интересов Т. П. Ломтева, которое органично сформировалось в процессе его исследований в области синтаксиса и фонологии, – это его работы в области лексической семантики. Именно в этой сфере ученый апробировал и конкретизировал универсальные методы исследования языка, уже использованные им в фонологии и синтаксисе. Наиболее важными работами в этом плане являются статьи «Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторной методики» [Ломтев 1964] и «Принципы выделения дифференциальных семантических элементов» [Ломтев 1969].

ОСНОВНЫЕ РАБОТЫ Т. П. ЛОМТЕВА

Ломтев 1931 а – *Ломтев Т. П.* За марксистскую лингвистику // Литература и искусство. – М., 1931. – № 1. – С. 115–125.

Ломтев 1931 б – *Ломтев Т. П.* Очередные задачи марксистской лингвистики // Русск. яз. в сов. школе. – М., 1931. – № 5. – С. 150–161.

Ломцеў 1935 – *Ломцеў Ц. П.* Беларуская граматыка. – Мінск, 1935. Ч. 1: Фанетыка і правапіс: (Навукова даследчы нарыс).

Ломцеў 1936 – *Ломцеў Ц. П.* (в соавт. с: *Гурскі К. І., Баркоўскі М. М.*). Беларуская граматыка. – Мінск, 1936. Ч. 2: Марфалогія.

Ломцеў 1939 – *Ломцеў Ц. П.* (в соавт. с: *Гурскі К. І., Рохкінд С. Л.* и др.) Сінтаксіс беларускай мовы. – Мінск, 1939.

Ломцеў 1940 – *Ломцеў Ц. П.* (в соавт. с: *Гурскі К. І., Рохкінд С. Л., Шкляр З. І.*). Курс сучаснай беларускай мовы: Фанетыка, марфалогія, лексіка. – Мінск, 1940.

Ломтев 1941 – *Ломтев Т. П.* Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка // Учен. зап. Белорус. ун-та. – Минск, 1941. – Вып. 2. – № 3.

Ломтев 1947 – *Ломтев Т. П.* Изменения в употреблении глагола относительно категории вида и времени // Докл. и сообщ. филол. фак. Моск. ун-та. – М., 1947. – Вып. 3. – С. 24–27.

Ломтев 1948 – *Ломтев Т. П.* К характеристике видовой дифференциации и претеритальных форм глагола в древнерусском языке // Учен. зап. Моск. ун-та. Труды кафедры русск. яз. – М., 1948. – Вып. 137. – Кн. 2. – С. 70–80.

Ломтев 1951 – *Ломтев Т. П.* Белорусский язык: Учебник. – М., 1951.

Ломтев 1952 – *Ломтев Т. П.* Об употреблении глагола относительно категории вида и времени в древнерусском языке // Учен. зап. Моск. ун-та. Труды кафедры русск. яз. – М., 1952. – Вып. 150. – С. 219–254.

Ломтев 1953 – *Ломтев Т. П.* О соответствии грамматических средств языка потребностям взаимопонимания // Вопросы философии. – 1953. – № 5. – С. 76–88.

Ломтев 1954 – *Ломтев Т. П.* Из истории синтаксиса русского языка. – М., 1954.

Ломтев 1956 – *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М., 1956.

Ломтев 1956 а – *Ломтев Т. П.* Грамматика белорусского языка: Учеб. пособие. – М., 1956 а.

Ломтев 1957 – *Ломтев Т. П.* О методах объективного анализа грамматических средств языка // Вести Моск. ун-та. Ист. филол. серия. – М., 1957. – № 2. – С. 3–21.

Ломтев 1958 а – *Ломтев Т. П.* О возникновении и развитии парной корреляции внутри одного глагола по категории совершенного и несовершенного вида в русском языке // Сб. статей по языкознанию: Проф. Моск. ун-та акад. В. В. Виноградову в день его 60-летия. – М., 1958. – С. 231–247.

Ломтев 1958 б – *Ломтев Т. П.* О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. – М., 1958.

Ломтев 1958 г – *Ломтев Т. П.* Основы синтаксиса современного русского языка. – М., 1958.

Ломтев 1961 – *Ломтев Т. П.* Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков: Морфология. – М., 1961.

Ломтев 1962 – *Ломтев Т. П.* Относительно двухступенчатой теории фонем // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6. – С. 61–69.

Ломтев 1964 – *Ломтев Т. П.* Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторной методики. Термины родства в русском языке // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1964. – № 2. – С. 108–120.

Ломтев 1965 – *Ломтев Т. П.* Принцип бинарности в фонологии // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. – М., 1965. – № 3. – С. 72–87.

Ломтев 1968 – *Ломтев Т. П.* Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката // Слав. языкознание. – М., 1968. – С. 296–315.

Ломтев 1969 – *Ломтев Т. П.* Принципы выделения дифференциальных семантических элементов // Лексика. Грамматика: Мат-лы и исслед. по русск. яз. – Пермь, 1969. – С. 3–22. (Учен. зап. Перм. ун-та. – № 192).

Ломтев 1972 а – *Ломтев Т. П.* Предложение и его грамматические категории. – М., 1972.

Ломтев 1972 б – *Ломтев Т. П.* Фонология современного русского языка. – М., 1972.

Ломтев 1976 – *Ломтев Т. П.* Общее и русское языкознание: Избр. работы. – М., 1976.

Ломтев 1979 – *Ломтев Т. П.* Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979. – С. 135.

ОСНОВНАЯ ЛИТЕРАТУРА О Т. П. ЛОМТЕВЕ

Булахов 1976 – *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды: Биобиблиогр. словарь. – Минск, 1976. – Т. 1.

Васеко В., Кирилова В. Ломтев Т. П. (К 60-летию со дня рождения и 35-летию научно-педагогической деятельности) // Вести. Моск. ун-та. Сер. филол. наук. – М., 1967. – № 2. – С. 81–84.

Германовіч І. К. Памяці Ц. П. Ломцева // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – Мінск, 1972. – № 2. – С. 64–65.

Гулыга Е. В. Размышления о книге Тимофея Петровича Ломтева «Предложения и его грамматические категории» // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – М., 1973. – № 3. – С. 20–29.

Жизнь и научная деятельность Т. П. Ломтева (1906–1972) // *Ломтев Т. П.* Общее и русское языкознание: Избранные работы. 1976. – С. 3–7.

Иванов 1976 – *Иванов В. В.* Т. П. Ломтев как фонолог // *Ломтев Т. П.* Общее и русское языкознание. – М., 1976. – С. 74–75.

Иванов В. В. О некоторых проблемах изучения и описания фонологических отношений (в связи с выходом книги Т. П. Ломтева «Фоноло-

гия современного русского языка». М., 1972) // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – М., 1973. № 3. – С. 20–29.

Лингв. энциклоп. словарь 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990.

Сятковский 1976 – *Сятковский С.* Эволюция синтаксической теории в трудах Т. П. Ломтева // *Ломтев Т. П.* Общее и русское языкознание. – М., 1976. – С. 122–124.

Тимофей Петрович Ломтев: К 60-летию со дня рождения // Русск. яз. в шк. – М., 1966. – № 4. – С. 101–102.

Тимофей Петрович Ломтев: К 60-летию со дня рождения и 35-летию научной деятельности // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – М., 1967. – № 1. – С. 142.

Ломтев Тимофей Петрович // Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979. – С. 135.

РАЗДЕЛ II

З ЛІНГВІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ Ц. П. ЛОМЦЕВА

О ПОСТРОЕНИИ АНАЛИТИКО-СМЫСЛОВОГО СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА¹

В современных словарях есть существенный недостаток, заключающийся в так называемом порочном круге: значение одного слова истолковывается с помощью другого, а значение последнего – с помощью первого.

Так, значение слова *печаль* истолковывается как ‘грусть’, а значение слова *грусть* – как ‘печаль’; значение слова *храбрость* определяется как ‘мужество’, а значение слова *мужество* – как ‘храбрость’ и т. п.

Некоторые лингвисты не находят в таком методе истолкования значения слов ничего порочного. Так С. Д. Кацнельсон пишет: «Когда мы в Словаре Ушакова в статье *курица* читаем: “домашняя птица – самка петуха”, а затем в статье *петух*: “домашняя птица – самец кур”, то перед нами пример кругового определения, способный вызвать у логиков улыбку. Но в задачи толкового словаря входит не создание стройной и непротиворечивой теории птицеводства и т. п., а раскрытие семантического содержания слова»².

В данном определении о *курице* говорится только то, что она самка, а о *петухе* – что он самец. Это безусловные важные признаки содержания слова *курица* и слова *петух*. Но эти слова имеют и другое содержание, которое не выявляется в определениях. Если мы скажем, что *курица* – это ‘самка петуха’, а *петух* – ‘самец курицы’, что *гусыня* – ‘самка гуся’, а *гусь* – ‘самец гусыни’, что *львица* – ‘самка льва’, а *лев* – ‘самец львицы’, то этим мы не выявим семантического содержания слов *курица*, *гусыня*, *львица*, с одной стороны, и слов *петух*, *гусь*, *лев* – с другой.

Из того, что *курица* – ‘самка петуха’, а *петух* – ‘самец курицы’, следует, что слово *курица* называет животное одного пола и слово *петух* – ‘животное другого пола’; никакого другого семантического содержания эти определения не дают. «Круговые определения» значений двух слов могут выявить разность предметов, обозначаемых этими словами, но они не могут раскрыть семантическое содержание слов.

¹ *Публікуецца на:* Русский язык за рубежом. 1967. № 3. С. 30–36.

Тут і далей у артыкулах Ц. П. Ломцева захаваны прынятыя ў першакрыніцах арфаграфія, пунктуацыя, скарачэнні і афармленне бібліяграфічных спасылак (*Заўвага рэд.*).

² Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л., 1965, стр. 20.

Математики Г. Фреге, Б. Рассел, А. Черч пришли к выводу о том, что содержание имени имеет два компонента: предмет, который именуется именем, и смысл, который имеет имя. Смысл имени есть способ понимания предмета, именуемого именем.

В соответствии с именем предмет Фреге и Черч употребляют имя денотат. Смысл имени мы будем рассматривать как способ выделить предмет из множества других предметов, т. е. как различительное средство.

Разные предметы, называемые словами *стол* и *стул*, различаются не по фонемным составам этих слов, а по смыслу.

Смысл имени может быть построен из отдельных дифференциальных семантических элементов, семантических множителей.

Мы покажем использование дифференциальных семантических элементов в построении смыслов имен на примере слова *отец*.

Слово *отец* именуется определенное лицо, задаваемое с помощью набора следующих дифференциальных элементов: 1) «лицо мужского пола», 2) «родитель», 3) «прямой родитель», 4) «кровный родитель», 5) «родитель в первом поколении». Этот набор дифференциальных элементов и образует собой смысл слова *отец*.

Замена дифференциального элемента «лицо мужского пола» дифференциальным элементом «лицо женского пола» образует смысл второго имени, новый способ, задаваемый другим лицом, чьим именем является слово *мать*. Замена дифференциального элемента «родитель» дифференциальным элементом «рожденный» образует смысл третьего имени – *сын*. Замена дифференциального элемента «прямой родитель» дифференциальным элементом «косвенный родитель» образует смысл четвертого имени – *дядя*. Замена дифференциального элемента «кровный родитель» дифференциальным элементом «родитель по его брачным связям» образует смысл пятого имени, которым задано новое лицо, обозначаемое в русском языке словом *отчим*. Замена дифференциального элемента «родитель в первом поколении» дифференциальным элементом «родитель во втором поколении» образует смысл шестого имени – *дед* и т. д.

Если бы мы поставили задачу определить смысл слова *земля*, то мы должны были бы привести три смысла слова *земля* в качестве имени трех разных предметов: 1) имени предмета, другим именем которого является словосочетание *третья от Солнца планета*, 2) имени предмета, другим именем которого является слово *суша*, 3) имени предмета, другим именем которого является слово *почва*.

Смысл слова *земля* как имени первого предмета можно представить в виде множества следующих дифференциальных семантических элементов: 1) «космическое тело», 2) «несамосветящееся космическое те-

ло», 3) «космическое тело, вращающееся вокруг солнца», 4) «космическое тело с большой массой».

Дифференциальный элемент «космическое тело с большой массой» необходим для того, чтобы отличить космическое тело Земля от других космических тел, например метеоров. Дифференциальный элемент «космическое тело, третье от солнца» необходим для того, чтобы отличить Землю от других планет солнечной системы. Дифференциальный элемент «космическое тело, вращающееся вокруг солнца», необходимый для того, чтобы отличить Землю от планет других звездных систем. Дифференциальный элемент «несамосветящееся космическое тело» необходим для того, чтобы отличить космическое тело Земля от космического тела звезда. Дифференциальный элемент «космическое тело» необходим для того, чтобы отличить космическое тело Земля от других предметов, которые не являются космическими телами.

Смысл слова *земля* как имени второго предмета необходимо представить в виде набора других дифференциальных семантических элементов, а смысл слова *земля* как имени третьего предмета должен быть представлен в виде еще одного набора новых дифференциальных элементов.

Кроме дифференциальных семантических элементов в состав смысла имени входят и дополнительные семантические элементы. В русском языке именем *медведь* может быть назван неповоротливый человек. Такое словоупотребление было бы невозможным, если бы смысл имени *медведь* не содержал соответствующего дополнительного семантического элемента. У некоторых северных народов смысл соответствующего имени содержит дополнительный семантический элемент: «хозяин». Назвать человека именем *медведь* – значит подчеркнуть не то, что он неповоротлив, а то, что он уважаемый человек. В русском языке именем *лиса* может быть назван хитрый человек, т. е. смысл имени *лиса* содержит дополнительный семантический элемент. У некоторых других народов смысл этого имени включает и семантический элемент воровства.

Дополнительные семантические элементы слов, обозначающие одни и те же предметы, весьма разнообразны. Их изучение представляет собой важную задачу семантики как науки.

В предлагаемой нами концепции семантика имени бинарна, она содержит предмет, обозначаемый именем, и смысл как способ задания данного предмета.

В концепции классического языкознания семантика имени унарна, она содержит только то, что именуется именем. Полисемантность слова заключается в использовании его для обозначения разных предметов без выявления разных смыслов этого слова.

Концепции унарности семантики имени присущ ряд недостатков. Отказ от понятия смысла, задаваемого данным предметом, делает невозможным истолкование так называемых переносных значений. Сравним два выражения – *отец Петра* и *отец русской истории*. Для того, чтобы была возможность назвать некоторое лицо отцом русской истории, необходимо, чтобы имя *отец* сохранило в этом сочетании некоторые элементы содержания. Смысл имени *отец* характеризуется набором указанных выше дифференциальных элементов.

Смысл имени *отец русской истории* представляет собой преобразование смысла имени *отец*. Дифференциальные семантические элементы прямого и косвенного родителя, кровного и некровного родителя, родителя первого и непервого поколения устраняются. Ввиду этого дифференциальный элемент «родитель» получает общественный, а не частно-семейный смысл; он получает значение родоначальника. Но дифференциальные элементы «лицо мужского пола» и «родоначальник» сохраняются. Наличие соответствующих дифференциальных семантических элементов в смысле имени *отец русской истории* делает понятным, почему мы некоторое лицо называем именем *отец русской истории*. При этом выражение *отец русской истории* не означает родоначальника первого поколения, который предполагает родоначальника второго поколения. Выражение *дедушка русской авиации* не предполагает наличия *отца русской авиации*, а выражение *отец русской истории* не предполагает наличия *дедушки русской истории*.

Понимание слова содержит два момента: 1) знание того предмета, который обозначается данным словом; 2) знание смысла слова, которое дает основание говорящему одно лицо назвать сыном Петра, а другое – сыном полка.

Чтобы иметь возможность употребить слово *лента* в выражениях *лента девушки* и *лента дороги*, необходимо знать не только то, чьим именем является слово *лента*, но и какой оно имеет смысл. Одно знание того, что слово *лента* обозначает некоторый предмет, не дает основания для употребления его в выражении *лента дороги*. Основанием того, почему слово *лента* может быть употреблено в выражениях *лента стоит 50 копеек* и *лента дороги вьется среди гор*, является некоторый элемент в смысле слова *лента*. Говорящий может не осознавать суть этого элемента, но интуитивно он чувствует, что данное слово не только именуется некоторый предмет, но имеет некоторый смысл, делающий понятным его употребление в двух указанных выражениях.

К сожалению, в толковых словарях, как правило, не раскрывается смысл слов; в них лишь перечислены предметы, которые называются данным словом. Между тем только при выделении смысла и предмета

в семантике имени мы можем понять, почему слова *корень*, *закат*, *сын* и др. могут быть использованы в выражениях *корень дерева* и *корень жизни*, *закат солнца* и *закат жизни*, *сын своих родителей* и *сын народа* или *сын полка*.

Остановимся еще на одном аспекте описания значения слова в словарях.

Согласно развиваемому нами принципу, смысл имени *кошка* должен содержать набор дифференциальных семантических элементов, которые отличают это животное от других. При этом количество дифференциальных семантических элементов, образующих смысл имени *кошка*, может быть различным в зависимости от того, из какого множества мы выделяем данное животное. Для выделения из множества домашних животных достаточен следующий набор дифференциальных семантических элементов: «хищное, с втяжными когтями». Семантический элемент «хищное» необходим для отличия кошки от других домашних животных, например лошади. Семантический элемент «втяжные когти» необходим для отличия кошки от собаки.

Если мы хотим выделить это животное из множества всех других животных, необходимы следующие дифференциальные семантические элементы: «хищное», «пальцеходящее», «с острыми когтями», «с втяжными когтями», «мелкой формы».

Все эти семантические признаки выполняют дифференциальную роль в множестве более или менее известных животных. Семантический элемент «хищное» отличает кошку от нехищных животных; семантический элемент «пальцеходящее» отличает кошку от медведя, который является хищным, но стопоходящим; семантический элемент «острые когти» отличает кошку от лисицы, которая является хищным, пальцеходящим, но с тупыми когтями; семантический элемент «втяжные когти» отличает кошку от шакала, который является хищным, пальцеходящим, но не с втяжными когтями; семантический элемент «мелкая форма» отличает кошку от льва, который является хищным, пальцеходящим, с острыми когтями, с втяжными когтями, но не мелкой, а крупной формы.

Представители классического языкознания подвергают критике необходимость выделения в семантике: а) имени предмета и б) смысла как способа задания данного предмета. Они утверждают, что предложенное здесь понимание смысла имен выходит за пределы языкознания. Семантика слова для лингвиста – это не смысл слова как способ задания и понимания предмета, а сам факт наименования данного предмета. Семантика является лингвистической, если она заключается в установлении того, какие предметы называет слово; при описании семантики слова *земля* лингвист должен ограничиться указанием на то, что оно называет:

1) космическое тело, 2) сушу, 3) почву и т. п. Задача установления смысла слова *земля* в значении «космическое тело» или смысла того же слова в значении «почва» и т. п. не является лингвистической задачей. Что можно сказать об этом?

Во-первых, специальных наук, которые выявляли бы дифференциальные свойства смыслов имен, нет. Кроме лингвистики, такими вопросами не занимается и не может заниматься ни одна другая наука. Во-вторых, приведенное выше утверждение не находится в соответствии с основным назначением языка. Средства языка имеют различительную функцию. Из этого, конечно, не следует, что все, что имеет различительную функцию, является средством языка: уличные знаки, например, не представляют собой средств языка. Таким образом, все, что принадлежит слову и что служит для различительных целей, входит в предмет науки о языке. Смысл имеет различительное назначение: он служит средством выделения предмета, именуемого данным словом, из множества других предметов. Различительным назначением смыслов имен занимается и может заниматься только лингвистика. Специальные науки изучают существенные свойства предметов, а не их различительные признаки, которые концентрируются в смысле соответствующего имени.

Может быть, неверно то, что смысл имен служит различительным средством; может быть, верно другое: предметы дифференцируются языком не по различию в смыслах их имен, а по различию самих имен; мы отличаем сына от бабушки по фонемному составу слов *сын* и *бабушка*. Но стоит нам взять из незнакомого языка два слова, обозначающие два разных предмета, как сразу обнаружится, что предметы не дифференцируются по различию их имен. Допустим, мы знаем, что латышское слово *aula* (зал) является именем одного предмета, а латышское слово *boze* (дубина) именем другого предмета. Различие предметов, называемых именами *aula* и *boze*, нельзя вывести из различия их имен, так как для того чтобы различить предметы, обозначаемые этими словами, недостаточно знания различия соответствующих слов, необходимо знание смысла этих слов.

Можно было бы далее сказать, что говорящий не сможет определить смысл имен *чернильница*, *ручка*, *стол*, *перо*, так как не сумеет перечислить признаки чернильницы, чтобы отличить ее от ручки, пера и т. п., но говорящий всегда знает, именем какого предмета являются слова *чернильница*, *перо* и т. д. Это, конечно, верно, и то, что это верно, доказывается простым экспериментом: если вы скажете собеседнику *дайте ручку*, он дает ручку, а не чернильницу. (Предполагается, что собеседник знает язык, на котором ведется беседа.) Но из того, что говорящий может не знать смысла имени, а знать только предмет, называемый этим именем,

не следует, что языкознание должно интересоваться только тем, какой предмет называет данное слово, и не более.

Лингвистика должна сформулировать смыслы имен и дать их в распоряжение говорящих. Лингвистика должна разъяснять носителям языка смысл употребляемых ими слов, а не только закреплять то, что они знают, т. е. не только перечислять предметы, называемые данным именем. Очень важное значение имеют словари, которые содержат более или менее полное собрание слов с указанием того, какие предметы называются каждым словом в отдельности. Многообразие толковых словарей доказывает необходимость такого собрания слов, в котором читатель может найти, какие предметы обозначаются тем или другим словом. Но кроме названных словарей необходимы словари другого типа: словари, в которых не только перечислялись бы предметы, называемые данным именем, но формулировались бы и смыслы этих имен в форме набора соответствующих дифференциальных семантических элементов.

Работа над такими словарями имела бы большое научное значение, а наличие таких словарей удовлетворило бы многие потребности, которые не удовлетворяются существующими толковыми словарями.

Предлагаемый нами тип словаря необходим для иностранцев, изучающих русский язык. Если иностранец установит по словарю, что *доблесть* – это ‘отвага и мужество’, т. е. что имя *доблесть* обозначает то же, что обозначают имена *отвага* и *мужество*, он извлечет из этой информации пользу только в том случае, если будет знать, что обозначают имена *отвага* и *мужество*. Если он установит по словарю, что *побывка* значит то же, что *отпуск*, то узнает, что обозначает слово *побывка* только в том случае, если он знает, что обозначает слово *отпуск*. Иностранцам, изучающим русский язык, необходимо дать такой словарь, в котором не только перечислены предметы, обозначаемые данным именем, но формулируются и смыслы этих имен в форме набора дифференциальных семантических элементов.

Если иностранец установит по такому словарю, что смысл интересующего его русского слова содержит дифференциальные семантические элементы: 1) «лицо», 2) «увеличивающий свои материальные блага», 3) «неумеренно», он легко найдет то слово родного языка, которое обозначает это лицо, и осмысленно свяжет с соответствующим русским словом *стяжатель* или *хануга*. Если иностранец установит по словарю, что смысл интересующего его русского слова содержит дифференциальные семантические элементы: 1) «лицо», 2) «расточающий свои материальные блага», 3) «неумеренно», то он установит слово, которое обозначает

это лицо в родном языке, и ему остается только усвоить, что именем такого лица в русском языке является *мот* или *транжир*.

Ниже мы приводим образцы толкования смыслов некоторых имен и сопоставление их с соответствующими толкованиями в существующих словарях. Мы рассмотрим смыслы имен лиц, различающихся по уровню интеллектуальных способностей.

Слова *тупица*, *бестолковый*, *дурак*, *глупец*, *идиот* в Словаре русского языка С. И. Ожегова имеют одно одинаковое толкование – «глупый человек», а в Словаре современного русского литературного языка АН СССР – «умственно ограниченный, глупый человек». Семантика выражений *глупый* или *умственно ограниченный человек* не обладает дифференциальными свойствами для различения разных лиц, обозначаемых указанными словами. Наши толкования смыслов рассматриваемых имен с помощью дифференциальных семантических элементов имеют следующий вид: *бестолковый* – 1) «лицо», 2) «ограниченно способный рассуждать», 3) «неправильно усваивающий»; *тупица* – 1) «лицо», 2) «неспособный рассуждать», 3) «неспособный делать выводы из окружающей обстановки»; *идиот* – 1) «лицо», 2) «неспособный рассуждать», 3) «неспособный понимать окружающую обстановку».

Можно оспаривать предложенный набор дифференциальных элементов, можно совершенствовать их формулировки, но нельзя отрицать того, что каждое из упомянутых имен в наших формулировках получает свой особый смысл.

Слово *мудрец* в Словаре Ожегова – «мудрый человек», в Словаре АН СССР – «обладающий высшим знанием», слово *эрудит* в Словаре Ожегова и в Словаре АН СССР – «обладающий эрудицией», слово *талантливый* в обоих словарях – «обладающий талантом», слово *понятливый* в Словаре Ожегова – «быстро соображающий», в Словаре АН СССР – «легко понимающий, усваивающий что-либо», слово *тугодум* в Словаре Ожегова – «медленный на соображение», в Словаре АН СССР – «тот, кто медленно думает».

Объяснение слова *мудрец* словами *мудрый человек*; *эрудит* – словами *человек, обладающий эрудицией*; *талантливый* – словами *человек, обладающий талантом*, не прибавляет новых признаков в содержание соответствующих имен. Объяснение слов *понятливый* и *тугодум* с помощью слов 'быстро соображающий' и 'медленный на соображение' содержит некоторые дифференциальные семантические элементы. В целом указанные объяснения не выражают смыслов этих слов и не различают соответствующих лиц, именами которых они являются.

Наши толкования смыслов рассматриваемых имен с помощью дифференциальных семантических элементов имеют следующий вид: *мудрец* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с богатой интуицией», 4) «быстро соображающий», 5) «с большим опытом и знаниями», *эрудит* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать»; 3) «с богатой интуицией», 4) «быстро соображающий», 5) «с большой начитанностью»; *талантливый* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с богатой интуицией», 4) «быстро соображающий», 5) «безотносительно к опыту и начитанности»; *умница* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с богатой интуицией», 4) «нормально соображающий»; *понятливый* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с интуицией», 4) «нормально соображающий»; *тугодум* – 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с интуицией», 4) «медленно соображающий».

Каждый из дифференциальных семантических элементов выполняет свое особое различительное назначение: дифференциальные семантические элементы «с большим опытом и знанием» и «с большой начитанностью» и «безотносительно к опыту и начитанности» различают смыслы имен *мудрец*, *эрудит* и *талантливый*; дифференциальные семантические элементы «лицо, способное рассуждать», «лицо, ограниченно способное рассуждать» различают смыслы имен *мудрец*, *эрудит*, *талантливый*, с одной стороны, и имен *бестолковый* и *дурак* – с другой.

Конечно, использованные нами дифференциальные семантические элементы не являются безупречными. Их формулировка может совершенствоваться, некоторые дифференциальные элементы в отдельных случаях целесообразно заменить другими. Можно заменить дифференциальный семантический элемент «безотносительно к опыту и начитанности», входящий в состав смысла имени *талантливый*, дифференциальным семантическим элементом «с природными способностями». В таком случае смысл имени талантливый содержал бы следующие дифференциальные семантические элементы: 1) «лицо», 2) «способный рассуждать», 3) «с богатой интуицией», 4) «быстро соображающий», 5) «с природными способностями». Но целесообразность такой замены не очевидна.

Предлагаемый нами метод описания смыслов имен имеет особенно большое значение при составлении специальных терминологических словарей и при введении специальной терминологии в общие словари.

Словари всех видов почти всегда дают описания смысла терминов в отличие от обычных слов, смысл которых, как правило, не определяется. Наблюдения за описанием смыслов терминов в общих и специальных словарях показывают, что авторы обычно руководствуются требованием

традиционной логики указывать ближайший род и отмечать видовую специфику. Например, смысл слова *сталь* в Словаре Ожегова и в Словаре АН СССР объяснен так: «твердый серебристый металл, соединение железа с определенным количеством углерода». Здесь ближайшим родом является «твердый серебристый металл», а видовую особенность представляет «соединение железа с определенным количеством углерода».

Однако способ определения смысла терминов, состоящий в выделении ближайшего рода и видовой характеристики, не обеспечивает дифференциального назначения смысла данного термина. Так, смысл слова *сталь* содержит в качестве ближайшего рода «твердый, серебристый металл», а в качестве видовой характеристики «соединение железа с определенным количеством углерода», но те же элементы содержатся и в смысле слова *чугун*. Для того чтобы обеспечить дифференциальную роль смысла данного термина, необходим соответствующий набор дифференциальных семантических элементов.

В общих словарях это требование, как правило, не выполняется. Например, смысл слова *волк* определяется как «хищное животное, родственное собаке»; но хищными и родственными собаке являются волк, песец, шакал, лиса и др. Смысл слова *барс* определяется как «крупное хищное животное из семейства кошачьих». Но крупными хищными из семейства кошачьих являются лев, тигр, барс, леопард и многие другие животные.

Не всегда выполняется указанное выше требование различительности смысла имени и в специальных терминологических словарях. Так, в Словаре лингвистических терминов Ж. Марузо смысл термина *фонема* определяется как звуковая единица, представляющая совокупность релевантных звуковых характеристик, реализующихся одновременно. В этом определении смысла термина *фонема* ближайшим родом является «звуковая единица», а видовой характеристикой – «совокупность релевантных звуковых характеристик, реализующихся одновременно». Однако предложенное здесь определение смысла термина «фонема» не выполняет полностью дифференциального назначения, позволяя отличить лишь нерелевантные звуковые вариации от фонемы. Различие в свойствах звука *a* в *та* и в *т'а* по данному определению не образует отдельных фонем, так как эти различия не имеют релевантного значения. Но в формах *воды* и *вода* вариации звука *o* и *a* связаны с преобразованием релевантных звуковых свойств. Определение смысла термина *фонема*, данное в Словаре Ж. Марузо, не позволяет установить, являются ли разные звуки *o* и *a* в формах *воды* и *вода* разными звуками и разными фонемами или разными звуками, но одной фонемой. Различные лингвистические школы по-разному решают этот вопрос. Задача специального лингвистиче-

ского словаря заключается в том, чтобы определить смысл термина «фонема» с точки зрения представителей разных лингвистических направлений. Смысл термина «фонема», сформулированный Ж. Марузо, не позволяет выделить ни для одной лингвистической школы объект, именем которого является фонема, из множества других объектов, имеющих звуковую природу. Стремление определять смысл терминов с помощью ближайшего рода и видовой характеристики является основной причиной неудовлетворительной формулировки смыслов терминов. Для того чтобы смысл термина выполнял различительную функцию, необходимо, чтобы он формулировался в виде набора дифференциальных семантических признаков. Вопрос о том, как установить дифференциальные семантические элементы, каким требованиям они должны удовлетворять, требует особого рассмотрения.

Нам представляется, что подготовка словарей русского языка, в которых сообщались бы смыслы слов в форме набора дифференциальных семантических элементов, имеет большое научное и практическое значение.

О СИНТАКСИЧЕСКИХ СООТВЕТСТВИЯХ ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫХ СОЧЕТАНИЯХ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ¹

I

Предложение представляет собою позиционную модель, каждое звено которой представлено отдельной словесной формой как единицей внутри парадигматического противопоставления. Элементарной синтаксической единицей является звено в позиционной модели предложения.

Сравнительно-историческое изучение синтаксиса должно привести к реконструкции синтаксических единиц и их системных отношений.

В настоящей работе ставится задача – высказать несколько соображений о реконструкции элементарных синтаксических единиц – отдельных позиционных звеньев структуры предложения.

Для того чтобы успешно решать вопросы реконструкции элементарных синтаксических единиц, необходимо установить систему соответствий между ними в родственных языках.

Элементарные синтаксические единицы находят свое материальное воплощение в двух проявлениях: в определенных словесных формах, т. е., в определенных единицах внутрипарадигматических отношений, и в определенных лексико-грамматических свойствах слов, которые являются носителями соответствующих форм.

По характеру этих двух проявлений мы и должны устанавливать синтаксические соответствия. Эти последние распадаются на две главные группы: соответствия тождества и соответствия различия.

Рассмотрим соответствия тождества.

Чтобы элементарные синтаксические единицы были тождественными в разных родственных языках, необходимо, чтобы все объективные признаки были тождественны. Словесные формы, которые представляют данную синтаксическую единицу, должны быть тождественными. Морфологический состав этих форм может быть и нетождественным, но формы как единицы внутрипарадигматических отношений обязательно должны быть тождественными в разных родственных языках.

¹ *Публикуеца на:* Ломтев Т. П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 24 с. (Доклады IV Международного съезда славистов / Акад. наук СССР. Советский комитет славистов).

В древнерусском языке употреблялся творительный падеж при глаголах *печься*, *печалиться* и др., например: *печься монастырем* «заботиться о монастыре».

Для решения вопроса о том, является ли позиция творительного падежа при глаголах *печься*, *печалиться* унаследованной из общеславянского праязыка или она представляет новообразование, важное значение имели бы параллели из литовского языка. В литовском языке мы действительно находим творительный при глаголе *rūpintis*, ср. *rūpintis kuo*. Возникает вопрос, правомерно ли сближать формы славянского и литовского творительного падежа.

Если бы формы творительного падежа в славянском и литовском имели гетерогенное происхождение, если бы они не представляли тождественных единиц внутрипадежного противопоставления, то параллель из литовского языка не имела бы никакого значения для суждения о происхождении позиции творительного падежа в русском языке при глаголе со значением заботиться.

Однако творительный падеж в славянском и литовском представляет собою тождественные единицы внутри- падежного противопоставления. Морфологические признаки его также являются общими, ср. ст.-сл. *сынѣмъ*, *сынѣми*, лит. *sūnumi*, *sūnumis*, ст.-сл. *головами*, лит. *galvomis* и т. п.

Таким образом, по характеру творительного падежа как единицы внутрипадежного противопоставления между славянской моделью *печься кѣмъ*¹ и литовской моделью *rūpintis kuo* может быть установлено соответствие. Это соответствие дает основание делать те или другие выводы о происхождении позиции творительного падежа в русском языке при глаголе со значением заботиться.

Однако нельзя смешивать тождество словесных форм как единиц внутрипадежного противопоставления с тождеством флективных морфем. Флективные морфемы могут быть нетождественными, а словесные формы, образованные с их помощью, могут быть тождественными. Если мы сравним древнерусское выражение *Петру роди ся сынъ* и польское выражение *Petrowi urodzilsię syn*, то мы увидим, что формы *Петру* и *Petrowi* имеют разные флективные морфемы, но как единицы внутрипадежного противопоставления эти формы являются тождественными. Это дает основание утверждать, что между указанными выражениями существует соответствие.

Падежные формы могут употребляться в двух родственных языках в одинаковом значении, но если эти формы не являются тождественными единицами внутрипадежного противопоставления, то между позициями

¹ Ср.: *Аще имамъ коня или скотину, то печемся ими*. Златоуструй, 1200 г.

таких форм нельзя устанавливать соответствия. В древнерусском языке мог употребляться творительный падеж имен существительных, обозначающих одушевленные предметы, при глаголах, обозначающих движение, ср. *ѣхатъ конемъ*¹. В латинском языке, как нам известно, употреблялся аблатив, ср. *equo vehi* «ехать на лошади». Так как славянский творительный и латинский аблатив не являются тождественными словесными формами, не представляют тождественных единиц внутриадажного противопоставления, не имеют общего происхождения, то сближение древнерусского *ѣхатъ конемъ* и латинского *equo vehi* не дает основания делать какие-либо выводы о происхождении позиции творительного падежа *конемъ* при глаголе *ѣхатъ* в древнерусском языке.

Итак, между позициями словесных форм разных родственных языков можно устанавливать соответствия только в том случае, если эти формы представляют собою тождественные единицы внутриадажного противопоставления.²

Объективным выражением элементарной синтаксической единицы является не только характер словесной формы как таковой, но и лексико-грамматические свойства той лексической единицы, которая является носителем данной словесной формы.

Возьмем форму дательного падежа в древнерусском выражении *ему роди ся сынъ*³. В соответствии с древнерусским выражением в современном белорусском языке находим *яму радзіўся сын* (соответствующее выражение можно отметить и для украинского языка).

Во всех трех восточнославянских языках употребляется одна и та же падежная форма одного и того же слова, при одной и той же части речи, при одном и том же глаголе *родился*.

Следовательно, позиция дательного падежа в древнерусском *ему родися сынъ*, белорусском *яму радзіўся сын*, украинском *йому родився син* является тождественной.

Рассмотренные морфологические группы в восточнославянских языках представляют собою тождественные словосочетания. Тождество этих словосочетаний сводится к тождеству его модели и к тождеству высших морфологических единиц этой группы. Соответствующие словосочетания содержат дательный падеж местоимения 3-го лица, глагол со значением «родиться» и именительный падеж имени существительно-

¹ Ср.: *Куряне... придоша коньми*. Ипатьевская летопись. С. 164.

² Считаю весьма вероятным наличие в прошлом славяно-балтийского единства, но факты литовского синтаксиса приводятся здесь на основании тождества синтаксических единиц литовского и славянского языков, а не на основании признания особого балтийско-славянского единства.

³ Ср.: *И в се время роди ся Ярославу сынъ*. Лаврентьевская летопись. С. 147.

го со значением «сын». В этом выражается тождество модели словосочетания. Элементы этой модели представлены тождественными высшими морфологическими единицами: формы *ему*, *родиться*, *сын* представляют одни и те же морфологические единицы во всех трех восточнославянских языках.

Но тождество словосочетаний может включать тождество их моделей, но не содержать тождества словоформ, входящих в данное словосочетание.

В соответствии с дательным падежом местоимения *ему* может находиться дательный падеж местоимения *тебе* ср. *тебе родился сын*. Различие между словами *я* и *ты* в дательном падеже не делает позицию дательного падежа в этих двух выражениях различной.

В древнерусском языке употреблялась форма дательного падежа в словесных группах, содержащих глаголы рождения, роста, болезни, смерти, работы и бытия, например: *ему родися сын*, *ему растеть дерево*, *ему болить голова*, *ему умерль сын*, *работает ему в смысле «для него»*, *им был бой* и т. п.

Возможны были, следовательно, сочетания *брату роди ся сынъ*, *сыну роди ся дочь*, *Петру роди ся сынъ*, *отцу роди ся сын*.

Если мы признаем, что позиции, которые занимают формы *брату*, *сыну*, *Петру*, *отцу*, являются тождественными, то мы имеем право сделать вывод, что во всех этих случаях представлена одна синтаксическая единица. Это имеет важное значение для теории установления синтаксических соответствий. Если указанные имена существительные в дательном падеже при одном глаголе представляют одну синтаксическую единицу, то мы обязаны признать закономерным установление соответствий между древнерусским *Ярославу роди ся сынъ* и белорусским *Янку радзіўся сынъ*.

Но имена существительные другого класса не могут представлять ту же синтаксическую единицу. Позиция дательного падежа *вечеру* в древнерусском выражении *вечеру роди ся сынъ* не тождественна с позицией дательного падежа *Янку* в белорусском выражении *Янку радзіўся сын*. Поэтому между этими выражениями нет соответствия, и их нельзя сблизать между собой в целях реконструкции ни одной из данных синтаксических единиц. Из наличия сочетания *вечеру роди ся сынъ* нельзя делать выводов о наличии или отсутствии сочетаний *Ярославу родися сын*.

Итак, кроме тождества словесной формы, должны быть тождественными и лексико-грамматические свойства слов, которые являются носителями данной словесной формы. Такие словесные формы при тождестве глагола представляют одну элементарную синтаксическую единицу. Это дает основание признать правильными соответствия между рассматриваемыми формами в разных родственных языках.

Но природа элементарной синтаксической единицы представленной падежной формой, определяется также лексико-грамматическими свойствами глагола.

В современном литовском языке форма дательного падежа употребляется при глаголах со значением «болеть», например: *man galva. skauda* (буквально: «мне голову болит»). В древнерусском языке названному литовскому выражению соответствует сочетание *мѣнѣ болитъ голова*.

В этих соответствиях содержится дательный падеж местоимения, глагол со значением «болеть» и именительный падеж имени существительного голова в русском языке и винительный падеж существительного с тем же значением в литовском языке.

Однако в них нет тождества всех морфологических единиц. Глаголы в этих соответствиях совершенно различны по своему происхождению: это разные морфологические единицы, ср. *болит* и *skauda*.

Возникает вопрос, правомерно ли установление соответствия между указанными сочетаниями. Глаголы в этих сочетаниях имеют разное происхождение, тождества между их корневыми морфемами нет.

Если мы признаем, что для тождества этих сочетаний необходимо тождество корневых морфем соответствующих глаголов, то мы не имеем права устанавливать между ними соответствие и использовать его для решения задач реконструкции. Но если исходить из положения, что природа синтаксических единиц не зависит от состава морфем слова, что она зависит от многих объективных факторов, в том числе от лексико-грамматических свойств глагола, то мы можем признать указанное соответствие закономерным.

Позиции дательного падежа в указанных выражениях древнерусского и литовского языков тождественны, так как соответствующие глаголы являются тождественными единицами в тождественных глагольных классах.

Чтобы признать позицию дательного падежа данного слова в литовском языке тождественной с позицией дательного падежа соответствующего слова в древнерусском языке, не обязателен тождественный состав корневых морфем глаголов; необходимо, чтобы они имели общие лексико-грамматические свойства.

Если задача заключается в том, чтобы реконструировать синтаксические единицы, а не морфемы, то в соответствие должны приводиться не состав морфем, а синтаксические модели. Специфику синтаксических моделей составляет не состав морфем, а состав словесных форм. Словосочетания могут сближаться и в том случае, если они тождественны по характеру своих моделей. Такие соответствия следует признать правильными.

Итак, соответствия в синтаксисе могут устанавливаться между тождественными позициями тождественных словесных форм, а не тождественных морфем. Такие соответствия всегда являются соответствиями тождества. В этих соответствиях представлены тождественные словесные формы в тождественных позициях, т. е. тождественные элементарные синтаксические единицы.

Совокупность таких синтаксических соответствий характеризует размеры языковой общности данной группы родственных языков; в области синтаксиса во всех восточнославянских языках творительный падеж может обозначать предмет в качестве орудия осуществления действия, выраженного глаголом, ср. русск. *пишу карандашом*, белор. *пішу алоўкам*, укр. *пишу олівцем*.

Рассмотрим теперь соответствия различия, т. е. такие соответствия между элементарными синтаксическими единицами, которые имеют тождественный характер позиций и различную грамматическую структуру.

В русском языке при глаголе смеяться употребляется предложная конструкция «над + творительный падеж имени существительного», в белорусском – «з + родительный падеж имени существительного», в украинском – «з + родительный падеж имени существительного», ср. русск. *смеяться над кем-либо*; белор. *смяцца з каго-небудзь*; укр. *сміятися з кого*.

В русском языке при глаголе получить употребляется винительный падеж, в белорусском при глаголе с тем же значением – винительный, а в украинском – родительный, ср. русск. *я получил письмо*, белор. *я атрымаў ліст*, укр. *я одержав листа*.

Итак, соответствия в синтаксисе могут устанавливаться и между тождественными позициями разных словесных форм или разных грамматических средств.

Такие соответствия всегда являются соответствиями различия. В этих соответствиях представлены различные грамматические средства в тождественных, позициях. Совокупность таких соответствий характеризуют размеры языковых расхождений данной группы родственных языков в области синтаксиса; так, в русском языке 3-е лицо повелительного наклонения образуется путем сочетания частицы пусть с личной формой глагола, ср. *пусть пишет*; в белорусском языке та же форма образуется посредством сочетания частицы *няхай* с личной формой глагола, ср. *няхай піша*; в украинском языке – посредством сочетания частицы *хай* с личной формой глагола, ср. *хай пише*.

Итак, синтаксические соответствия могут быть соответствиями тождества и соответствиями различия. На основании этих соответствий должны быть реконструированы позиции словесных форм в праязыке.

В связи с этим возникает вопрос о принципах отбора синтаксических соответствий. Не всякое соответствие может быть использовано в целях синтаксических реконструкций. В соответствия должны включаться только те синтаксические явления, которые закономерно развились в данной системе, а не привнесены извне.

Соответствия, представляющие собою элементы, привнесенные извне, не могут служить основанием для синтаксических реконструкций.¹

В соответствия должны включаться тождественные или различные грамматические средства в тождественной позиции, а не тождественные средства в различных позициях.

Белорусская конструкция «з + родительный падеж» и русская конструкция «с + родительный падеж» не представляют соответствия в позиции делиберативного объекта при глаголе смеяться, так как в русском языке конструкция «с + родительный падеж» не употребляется в этой позиции, но эти конструкции представляют собою соответствие в других позициях, ср. в русском языке *съехать с горы*, в белорусском – *з'ехаць з гары*.

Равным образом не представляет собою соответствия в белорусском и русском языках конструкция «над + творительный падеж», в позиции делиберативного объекта при глаголе смеяться, так как это выражение в белорусском языке не употребляется в указанной позиции, но в других позициях эта конструкция представляет собою соответствие, ср. в русском языке *лампа висит над столом* и в белорусском – *лямпа вісіць над сталом*.

Сближение тождественных средств в разных позициях не может быть использовано в целях реконструкции синтаксических фактов в данной позиции. Сближение белорусского выражения *смяцца з брата* и русского *съехать с горы* не может дать каких-либо соображений по вопросу об употреблении предложной конструкции «с + родительный падеж» в указанных позициях в общевосточнославянском праязыке.

В сербском языке употребляется предложная конструкция «од + родительный падеж» в значении действующего лица, например: *Поштован је од свију* «он уважаем всеми». В русском языке такая предложная конструкция имеется, но в указанной позиции она не употребляется. Установление соответствия между русским выражением *он ушел от брата* и сербским *поштован је од свију* не может быть использовано в качестве доказательства того, что выражение «уважаем от всех» имеет общеславянское происхождение.

¹ См.: Ярцева В. Н. Проблемы выделения заимствованных элементов при реконструкции сравнительно-исторического синтаксиса родственных языков // Вопросы языкознания. 1956. № 6.

Вопрос об общеславянском происхождении конструкции «*от* + родительный падеж» в значении действующего лица должен решаться на основании других соответствий.

Задача реконструкции синтаксических явлений требует, чтобы были правильно установлены синтаксические соответствия. Установление правильных синтаксических соответствий между славянскими языками является важнейшей очередной задачей сравнительной грамматики славянских языков.

II

Правильно установленные синтаксические соответствия должны быть основанием для умозаключений о синтаксической системе общеславянского праязыка. Строго установленные соответствия должны быть правильно истолкованы, чтобы можно было сделать вывод о наличии того или другого факта в общеславянском праязыке.

При истолковании отдельных синтаксических соответствий можно было бы руководствоваться предположением, что соответствия тождества унаследованы из праязыка, а соответствия различия представляют собою новообразования, возникшие в период обособленной жизни того или другого родственного языка. Это в ряде случаев соответствует действительности; как указано было выше, в русском, белорусском и украинском языках творительный падеж может употребляться в позиции орудия. Эта позиция творительного падежа действительно унаследована из общеславянского праязыка. Однако уже давно было обращено внимание на то, что многие общие явления в родственных языках могут быть не отражением первоначальной общности, а результатом параллельного развития родственных языков. И действительно, во всех славянских языках имеется оборот «*с* + творительный падеж» в присубстантивной позиции сопровождающего предмета, ср. в русском *девушка с длинными волосами*, в белорусском *дзяўчына з доўгімі валасамі*, в украинском *дівчина з довгими волосами* и т. п.

Руководствуясь вышеуказанным соображением, можно было бы сделать вывод, что оборот «*с* + творительный падеж» в присубстантивной позиции сопровождающего предмета был унаследован общеславянским праязыком из общеиндоевропейского праязыка; между тем, в общеславянском праязыке на ранней стадии его развития сопровождающий предмет обозначался творительным без предлога, о чем свидетельствует литовский язык, ср. *merga ilgais plaukais* «девушка с длинными (буквально: длинными) волосами».

Соответствия тождества могут охватывать все славянские языки и не быть унаследованными из общеиндоевропейского праязыка. С другой стороны, было бы неправильно думать, что синтаксические соответствия различия всегда представляют собою продукт самостоятельного развития отдельных славянских языков.

Соответствия тождества могут представлять продукт самостоятельного развития отдельных языков, а соответствия различия могут быть унаследованными из праязыка.

Творительный предикативный представлен во многих славянских языках и является продуктом самостоятельного развития отдельных славянских языков, а союз если представлен в русском языке, но не представлен ни в белорусском, ни в украинском языке и является синтаксическим фактом, унаследованным из общеславянского праязыка.

Очень важное значение имеет соображение о том, что синтаксические соответствия должны быть предварительно изучены на почве отдельных родственных языков.

История отдельного языка может показать, что то или другое синтаксическое явление одного языка, повторяющееся в других родственных языках, может развиваться в этом языке в относительно поздний период его истории. Так обстоит дело с творительным предикативным падежом. Он развивался в отдельных славянских языках в период их самостоятельной жизни, и факт наличия творительного предикативного в восточных и западных славянских языках не имеет никакого значения для реконструкции падежных форм в позиции сказуемого.

Было бы, однако, неправильно, если бы мы сделали вывод о необходимости прекратить сравнительные исследования в области синтаксиса до тех пор, пока не будут закончены исследования развития синтаксического строя отдельных родственных языков. Сравнительные исследования опираются на исторические исследования, а исторические исследования опираются на сравнительные исследования. Изучение синтаксических фактов нужно проводить одновременно в двух планах: в сравнительном и историческом. При изучении синтаксических явлений в истории отдельного славянского языка основными источниками являются памятники и народные говоры.

Давно уже обращено внимание на важность соответствий, засвидетельствованных памятниками; они широко используются для уточнения хронологии тех или других явлений. Вместе с тем, необходимо отметить, что показания памятников в области синтаксиса нельзя принимать некритически. В этом отношении заслуживает внимания рассмотрение данных памятников, относящихся к вопросу о развитии творительного предикативного имен прилагательных на месте второго именительного.

Второй именительный местоименных форм редко встречается в памятниках XII в., он мало употребляется и в памятниках XVII столетия; в то же время уже в памятниках XVII столетия засвидетельствованы случаи употребления творительного предикативного имен прилагательных; это дало повод некоторым исследователям утверждать, что в русском языке творительный предикативный имен прилагательных возник в XVII столетии и приходил на смену второму именительному именных форм. Показания памятников должны быть критически проанализированы. Данные памятников без критической проверки еще не являются подлинными фактами живого общенародного языка. Вышеуказанный вывод не выдерживает научной критики.

Как известно, имена прилагательные в творительном предикативном имеют местоименную форму. Из этого следует, что творительный предикативный имен прилагательных должен возникать на базе второго именительного местоименных прилагательных; прежде, чем мог возникнуть творительный предикативный имен прилагательных, должен получить широкое распространение второй именительный членных прилагательных; в такой закономерности этот процесс и засвидетельствован в западнорусских памятниках, отражающих белорусский язык; уже в XV и XVI столетиях эти памятники дают нам многочисленные примеры употребления второго именительного местоименных форм; памятники XVI в. уже свидетельствуют о широком распространении и творительного предикативного имен прилагательных.¹

Как видим, данные западнорусских памятников, отражающих белорусский язык, значительно расходятся с данными русских памятников. Это объясняется тем, что в Московском государстве литературный язык сохранял значительное количество книжных, церковнославянских элементов. В Литовском княжестве церковнославянский язык не играл сколько-нибудь значительной роли. На этой территории памятники письменности складывались в значительной степени вне сферы воздействия книжных, церковнославянских традиций. Ввиду этого творительный предикативный, развивавшийся в живом народном языке, находил отражение в западнорусских памятниках; в русских памятниках он не находил более или менее широкого отражения ввиду наличия книжных церковнославянских традиций. Ввиду этого творительный предикативный, развивавшийся в живом народном языке, находил отражение в западнорусских памятниках; в русских памятниках он не находил более

¹ Ломтев Т. П. Исследования в области белорусского синтаксиса // Ученые записки Белорусского государственного университета. Серия филологическая. Вып. I. Минск, 1941. (Гл. VI. Изменения в употреблении второго именительного имен прилагательных в функции сказуемого).

или менее широкого отражения ввиду наличия книжных традиций. Этим объясняется незначительное распространение местоименных форм имен прилагательных в функции сказуемого.

В свете этих данных получает разьяснение любопытное том, что творительный предикативный и второй именительный местоименных форм имен прилагательных получают в памятниках почти одновременное распространение и почти в равных пропорциях. Это явление становится вполне понятным при сравнении данных западнорусских и русских памятников: среди первых закономерный ход развития изучаемого процесса находил беспрепятственное, более или менее неискаженное отражение, среди вторых он прокладывает себе дорогу, преодолевая препятствия в виде наличия старых книжных норм, отражение его в памятниках XV–XVII вв. было еще более или менее искаженным и неравномерным.

Важное значение для изучения законов развития языка имеют соответствия между явлениями общенародного языка и его диалектов; так, в общенародном языке связка настоящего времени не употребляется при форме на *-л*, а также при личных формах глаголов настоящего времени; в говорах же случаи употребления связки в указанных условиях наблюдаются, ср. *диревня носилась есь, есь ходят старицьки*.¹ В общенародном языке при инфинитиве от переходных глаголов имена существительные женского. рода употребляются в форме винительного падежа, ср. *топить баню*; в говорах мы находим в соответствующих синтаксических условиях форму на *-а*, ср. *пить вода, топить баня*.² В общенародном языке в функции сказуемого. Употребляется форма на *-л*, которая в прошлом представляла собою причастие; по говорам в указанной функции встречаются и причастия прошедшего времени другого образования, ср. *он выпивши, он уехатчи* и т. п.

В оценке указанных соответствий нередко допускался огульный подход. Некоторые исследователи склонны были считать, что явления, свидетельствуемые говорами, отражают более древний этап в развитии общенародного языка. Другие, напротив, стараются каждое диалектное явление истолковать как факт более позднего времени.

¹ Борковский В. И. Вопросы исторического синтаксиса русского языка // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. М., 1952. С. 270; Ломтев Т. П. Исследования в области истории белорусского синтаксиса (гл. III. Изменения в употреблении личных форм от основы *ес-* при причастиях на *-л* в сказуемом).

² Ломтев Т. П. Учение Потемни о субъективном и объективном употреблении инфинитива и вопрос о конструкциях типа «*вода пить*» // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. Кн. 8. 1949. С. 19 и след.

Между тем, явления, отмеченные по говорам, имеют разное происхождение: одни из них отражают глубокую старину, как, например, обороты типа *пить вода*, другие представляют собою позднейшее образование, как, например, обороты типа *есть ходят старицьки*.

Задача реконструкции синтаксических явлений требует, чтобы были разработаны принципы и методика истолкования синтаксических соответствий. Имеющийся в этом отношении опыт исследователей еще не является достаточным, чтобы успешно решать задачи синтаксических реконструкций.

III

Для иллюстрации некоторых соображений о приемах синтаксических реконструкций рассмотрим отдельные примеры соответствий тождества и соответствий различия.

При реконструкции синтаксических фактов, представленных соответствиями тождества, важное значение имеет распознавание того, какие синтаксические явления для данной эпохи представляют собою элементы нового качества и какие – элементы старого, отмирающего качества.

Если доказано, что какой-либо синтаксический факт представляет собою отмирающее явление, которое повторяется в ряде родственных языков, то его наличие в этих языках нельзя истолковать как результат параллельного развития; при этих условиях его можно истолковать только как унаследованное явление. Из этого следует, что если употребление данной словесной формы в данной грамматической позиции является отмирающим явлением и если оно при этом встречается в родственных языках определенного круга, то оно может быть реконструировано для праязыка (для определенного периода его развития).

Если при глаголах рождения, роста, болезни и смерти в древнерусском языке употреблялся дательный падеж, например, *родися ему сынъ* в соответствии с современным *родился у него сын*, *росло ему дерево* в соответствии с современным *росло у него дерево*, *ему болит голова* в соответствии с современным *у него болит голова*, *умерль ему ребенок* в соответствии с современным *умер у него ребенок*, и если в той же грамматической позиции такое употребление дательного падежа встречается, например, в литовском языке, ср. *vaikas tums nūmire* «ребенок у нас умер» (буквально: *ребенок нам умер*), то мы можем умозаключить, что дательный падеж в указанной позиции имел место в общеславянском праязыке. Если при глаголах со значением «работать», «жить» употреблялся дательный падеж имен существительных со значением лица, например, *работать ему* в соответствии с современным *ра-*

ботать для него или *на него*, *жить себе* в соответствии с современным *жить для себя*, если употребление дательного падежа в рассматриваемой грамматической позиции отмирало, если в указанной позиции дательный падеж употребляется и в литовском языке, ср. *žmonės tik sau dirba* «люди работают только себе» (т. е. на себя или для себя), то мы можем утверждать, что дательный в рассматриваемой грамматической позиции имел место в общеславянском праязыке.

Если в славянских языках при глаголах со значением «заботиться» употреблялся творительный падеж, например, *заботился женой* в соответствии с современным *заботился о жене*, если употребление творительного падежа в данной грамматической позиции отмирает и если в той же грамматической позиции мы находим употребление творительного падежа в литовском языке, ср. *rūpintis kuo* «заботиться кем», то мы имеем право утверждать, что употребление творительного падежа в данной позиции было свойственно общеславянскому праязыку.

С другой стороны, если какой-либо синтаксический факт представляет собою развивающееся явление, которое повторяется в ряде родственных языков, то его наличие в этих языках, как уже не раз отмечалось, нельзя истолковать только как явление унаследованного характера; не исключена возможность его параллельного развития в разных родственных языках. В белорусском и украинском языках мы находим при глаголе смеяться конструкцию «з + родительный падеж», в литовском языке при глаголе со значением «смеяться» употребляется конструкция «*is* + родительный падеж», соответствующая славянской, например, *juoktis iš ko*, ср. белор. *смяцца з каго*.

Из истории восточнославянских языков мы знаем, что конструкция «с + родительный падеж» в позиции делиберативного объекта есть явление новое, развивающееся. В литовском языке также наряду с предложной конструкцией *iš ko* употребляется творительный падеж *kuo*, ср. *juoktis kuo* (буквально: *смеяться кем*).

В литовском языке употребление творительного падежа в данной позиции отмирает, а употребление предложных конструкций в той же позиции развивается.

Из этого следует, что факт употребления предложной конструкции «с + родительный падеж» в белорусском и украинском языках и предложной конструкции «*iš* + родительный падеж» в литовском не может служить доказательством того, что предложная конструкция с родительным падежом имела место в общеславянском праязыке и унаследована из него белорусским и украинским языками.

Употребление дательного падежа в значении объекта-адресата во всех славянских языках является доказательством того, что эта позиция

дательного падежа восходит к общеславянскому праязыку, а употребление во всех славянских языках оборота «с + творительный падеж» в присубстантивной позиции сопровождающего предмета не является безусловным доказательством того, что данная позиция предложной конструкции восходит к праязыку, так как не исключена возможность параллельного развития в употреблении этой конструкции в разных языках в тождественной позиции в качестве элемента нового качества.

Более того, наличие элемента старого качества даже в одном члене любого соответствия, может служить доказательством принадлежности по крайней мере одному из диалектов праязыка; так, оборот типа *вода пить, деревня видать* представляет собою явление глубокой древности¹.

В славянской языковой области оборот *вода пить* известен только в некоторых говорах русского языка, а оборот *деревня видать* засвидетельствован белорусским языком и южнорусским наречием русского языка. Нигде эти обороты не расширяют области своего применения, ни в одном говоре они не функционируют как элементы нового качества. Ясно, что это явление не может быть продуктом позднейшего развития языка; этот оборот существует в языке только как унаследованное из прошлых эпох явление, а не как средство, вызванное необходимостью совершенствования грамматического строя русского языка на современном этапе его развития.

Это общее гипотетическое предположение подкрепляется данными литовского языка, в котором при инфинитиве может употребляться именительный падеж, например: *tiktai rope graužti lengva* (буквально: *только репа грызть легко*), *toks žmogus reta rasti* «*такой человек редко найти*».

Рядом с именительным падежом может употребляться при том же инфинитиве и винительный падеж.

Таким образом, русская конструкция *репа грызть* имеет полное соответствие в литовской конструкции *rope graužti*. И так как эта конструкция представляет собою отмирающее явление, то ее наличие в русском и литовском языках может быть истолковано только как унаследованное достояние, а не как результат независимого параллельного развития.

Рассмотрим еще одну конструкцию. В древнерусском языке засвидетельствовано употребление инфинитива при именах прилагательных в позиции сказуемого, например: *вода же его [Иордана]... сладка пити* (Хожд. Дан., гл. 5); *Хорошо эдакъ служба-то говорить* (Пут. в св. з. Лукьян., 19). В этих выражениях инфинитив имеет объектное употребление: производитель инфинитивного действия не совпадает с субъектом предложения. Подобное употребление инфинитива современный рус-

¹ См. указанную выше статью в «Докладах и сообщениях филологического факультета МГУ» (Кн. 8. 1949).

ский литературный язык в общем не сохранил. Однако возможно просторечное выражение *он хорош поглядеть*.

Субъектное употребление инфинитива при именах прилагательных в позиции сказуемого имело место в древнерусском языке и продолжает сохраняться в современном русском языке, например: *готов писать, читать; горазд говорить; должен ходить, говорить; обязан читать, писать; ленив работать* и т. п.

Субъектное употребление инфинитива при именах прилагательных в позиции сказуемого засвидетельствовано во всех славянских языках; оно встречается также и в литовском языке.

Об объектном употреблении инфинитива при именах прилагательных в позиции сказуемого в славянских языках, насколько известно, нет достаточных сведений.

Возникает вопрос, можно ли считать такое употребление инфинитива в древнерусском языке унаследованным из общеславянского праязыка. Имея в виду, что это явление отмирает, было бы неосновательно думать, что оно могло развиваться в отдельной жизни древнерусского языка. В литовском языке представлено объектное употребление инфинитива при именах прилагательных, например: *šitas arklys laikyti brangus* (буквально: этот конь держать дорогой), *šitas arklys foti geras* (буквально: этот конь ехать хороший).

Наличие объектного употребления инфинитива при прилагательных в литовском языке, в котором оно также не является продуктивным, свидетельствует в пользу того предположения, что указанное употребление инфинитива было свойственно общеславянскому праязыку и затем унаследовано древнерусским языком.

Рассмотрим отдельные случаи употребления форм творительного падежа при глаголах.

В современном русском языке свободно употребляются имена существительные с пространственными значениями при глаголах передвижения, например: *прошел лесом, полем, улицей, двором, коридором, кухней* и т. п.

Но при глаголах пребывания или действия с моментом пребывания указанные имена существительные не употребляются; в современном русском языке невозможны выражения *лежал* или *читал лесом, полем, двором* и т. п. Между тем такие выражения возможны в западноукраинских говорах, например: *вовки виют лісом; лісом гуділо; трясовиці блистіли лісом; хатами люди розстогнали ся; зустрілися над річкою бережком* и т. п.

Возникает вопрос, является ли такая позиция творительного падежа в западноукраинских говорах унаследованной или она развилась в отдельной жизни этих говоров.

Данные древнерусских памятников указывают на то, что рассматриваемое здесь употребление творительного падежа постепенно сокращалось.

Если данная позиция творительного падежа является элементом отмирающего качества и если она встречается в других родственных языках, то мы имеем право утверждать, что она имела место в праязыке. В польском, чешском и сербохорватском языках позиция творительного падежа представлена, ср.: польск. *mieszka u brata kątem*¹ «живет у брата углом» (т. е. в углу); чешск. *spivali jsme lesom* «пели лесом» (т. е. в лесу); сербохорв. *зеленим долом сутон лежи* «в зеленом долу – сумрак»; *lištihe шушти гробом* «листья шуршат на могиле»².

Это дает нам основание утверждать, что в общеславянском праязыке творительный падеж имен существительных с пространственным значением мог употребляться не только при глаголах передвижения, но и при глаголах пребывания.

В западноукраинских говорах засвидетельствовано также употребление творительного падежа имен существительных со значением отверстия, например: *вікнами втікали, дверми викинулись*.

Такая позиция творительного падежа представлена в современных белорусских и русских говорах, ср.: *уж ты выйди стрелка ухом левым* (Онч., 75); *однімі вароты ды узлез на двор* (Шейн. Нар. бел. песни. С. 324).

Такое употребление творительного падежа засвидетельствовано в древнерусских и старославянских памятниках и во многих живых славянских языках, ср. польск. *wylecieć oknem*, словац. *hladim oknom*, чешск. *přijiti dveřmi* и т. п.

Имея в виду, что употребление творительного падежа в указанной позиции сокращалось, отмирало, мы не можем утверждать, что оно развилось в самобытной жизни отдельных славянских языков. Мы обязаны сделать вывод, что рассматриваемая позиция творительного падежа была представлена уже в общеславянском праязыке и унаследована отдельными славянскими языками.

Соответствия тождества, как известно, могут представлять явления, развивавшиеся в общеславянском праязыке. Эти явления для указанной эпохи представляют элемент нового качества. Такие явления нельзя истолковать как факты, унаследованные из общеиндоевропейского языка-основы. В местном падеже во всех современных славянских языках употребляются предлоги *в* и *на*. Однако этот факт мы не можем считать общеславянским явлением, унаследованным из общеиндоевропейского языка-основы.

¹ Łoś J. Funkcje narzędnika w języku polskim. Kraków, 1904. S. 108.

² Ивић М. Значења српскохорватског инструментала и њихов развој. Београд, 1954. С. 122.

Во-первых, не решен вопрос об общеиндоевропейском происхождении славянского местного падежа. Во-вторых, в ближайшем родственном языке – литовском – предлоги *в* и *на* с местным падежом не употребляются. Это дает нам основание утверждать, что употребление предлогов *в* и *на* при местном падеже не унаследовано из общеиндоевропейского языка. Вместе с тем этот факт нельзя рассматривать как явление, развившееся в период самостоятельной истории отдельных славянских языков, так как древнейшие славянские памятники указывают на то, что предлоги *в* и *на* с местным падежом, как правило, употреблялись.

Распространение предлогов *в* и *на* при местном падеже надо рассматривать как явление, развившееся в более поздней истории общеславянского праязыка. Этот вывод можно сделать на том основании, что древнейшие памятники всех славянских языков свидетельствуют, что местный падеж в отдельных случаях еще мог употребляться и без предлогов *в* и *на*.¹ Отмирание употребления местного падежа без предлогов *в* и *на* завершилось, по данным памятников, в исторический период.

Изучая последовательность отмирания употребления местного падежа без предлогов *в* и *на*, можно тем самым установить последовательность распространения предлогов *в* и *на* в местном падеже.

В современных славянских языках предлоги *в* и *на* употребляются с местным падежом при глаголах ненаправленного движения или пребывания, с винительным падежом – при глаголах направленного движения, ср. *лежал на земле, но упал на землю*.

Такое противопоставление употребления предлогов *в* и *на* проведено в современных славянских языках более или менее строго. В выражениях *положил на столе* и *положил на стол* глагол *положить* имеет в первом случае значение ненаправленного движения, а во втором случае – значение направленного движения.

В противопоставление употребления предлога *на* с местным и винительным падежами представлено только в славянских языках, а противопоставление употребления предлога *в* с местным и винительным падежами представлено во многих индоевропейских языках. Тем не менее, это не дает нам основания утверждать, что указанное противопоставление в употреблении хотя бы предлога *в* унаследовано общеславянским праязыком.

Древние памятники предоставляют факты, которые указывают на то, что указанное противопоставление не было строго проведено в общеславянском праязыке. Употребление предлогов *в* и *на* с винительным падежом было унаследовано общеславянским праязыком, но употребление тех же предлогов с местным падежом развилось в общеславянском праязыке.

¹ Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956. (§ 114, 118).

По мере распространения предлогов *в* и *на* с местным падежом уточнялось противопоставление позиций предложных конструкций «*в* и *на* + местный падеж» и «*в* и *на* + винительный падеж».

В древнерусских памятниках еще сохранилось в единичных случаях употребление предлогов *в* и *на* с местным падежом при глаголах направленного движения (ср. *стрѣлы твоя унзоша во мнѣ* Лавр., л. 130; *Чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѣ вои* Сл. о пл. Иг., 75) и с винительным падежом при глаголах пребывания (ср. *От нихъ же первие Сирии, жиущие на конецъ земля* Лавр., л. 13; *От нихъ же Кривичи, иже седять на верхъ Волги, а на верхъ Двины, на верхъ Днѣпра* Лавр., л. 13; *Во всю землю изидоша вѣщанья ихъ и въ конецъ вселенья глаголи ихъ* Лавр., л. 81).

Если противопоставление предлогов *в* и *на* с местным и винительным падежами строго проведено в современных языках и если древние памятники указывают на отсутствие такого противопоставления, то это дает основание для внутренней реконструкции. Установленные таким путем соотношения доказывают, что противопоставление местного и винительного падежей при предлогах *в* и *на* в основном уже сложилось в эпоху древнейших памятников, что в более ранний период такого противопоставления не было, что оно не унаследовано общеславянским праязыком, а развилось в этом последнем.

В современных славянских языках предлог *над* употребляется, главным образом, с творительным падежом, ср. *летал над Москвой*. Предлог *над* имеет славянское происхождение. Как известно, он образовался путем наращеня элемента *-d-* к форме *на*. Таким образом, конструкции с предлогом *над* в общеславянском праязыке не являются унаследованными.

Рядом с творительным падежом в единичных случаях засвидетельствовано употребление при том же предлоге винительного падежа, ср. ст.-сл. *надъ пропасти ведоми*, чешск. *ročovali jej vuše nad jine hroby potomkou*, сербохорв. *облак се над Беч амакнуо*.

Эти факты также дают основания для внутренней реконструкции. Если предлог *над* сочетается, как правило, с творительным падежом и если в то же время сохраняются следы его сочетания с винительным падежом, то мы не имеем права рассматривать сочетание предлога *над* с творительным падежом как унаследованное явление. Установленное соотношение фактов позволяет сделать вывод, что в общеславянском праязыке в тождественных позициях при предлоге *надъ* употреблялись две падежные формы – творительный падеж и винительный падеж. В русском языке употребление винительного падежа в указанной позиции не сохранилось. Употребление при одном предлоге в тождественных условиях двух или трех падежей представляет собою обычное явление в

истории синтаксиса. В древнерусском языке при предлогах *мимо*, *около* употреблялись винительный и родительный падежи. Литературный язык сохранил только употребление родительного падежа. При предлоге *против* употреблялись винительный, родительный и дательный падежи. В последующей истории языка употребление винительного и дательного падежей с предлогом *против* было утрачено. Эти процессы протекали в исторической жизни русского языка. Но процессы утраты употребления винительного падежа при предлоге *над* в основном протекали в общеславянском языке.

Мы рассмотрели некоторые случаи реконструкции элементарных синтаксических единиц на основе соответствий тождества. Важнейшим условием правильных выводов в этой области синтаксических реконструкций является распознавание элементов старого, отмирающего качества и элементов нового, накапливающегося качества. Реконструкции подлежат не только элементарные синтаксические единицы, но и их системные отношения.

Принципы и методы синтаксических реконструкций неразрывно связаны с разработкой теории синтаксиса.

К ВОПРОСУ О ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ В РАЗВИТИИ СТРУКТУРЫ ЯЗЫКА¹

Одним из основных вопросов теории развития структуры языка является вопрос о причинно-следственных отношениях. Между причиной и ее следствием можно установить два вида отношений.

В одном случае причина (одна или несколько) определяет одно данное событие. Так, нагревание металла приводит к расширению его объема: нагревание металла есть причина, а расширение его объема – следствие указанной причины. В данном случае следствие находится в однозначном соответствии с некоторой причиной.

В другом случае причина (одна или несколько) определяет не одно событие, а множество событий, из которых реализуется в действительности только одно. Так, подбрасывание кости (куба с шестью гранями) приводит к тому, что он падает одной из 6 сторон. Множество возможных событий, определяемых подбрасыванием кости, равняется 6. Но осуществляется в одном подбрасывании только одно событие.

Подбрасывание кости в условиях весомости есть причина, а следствием является не одно событие, а множество возможных событий, из которых осуществляется только одно. В данном случае ставится вопрос не о том, почему выпала именно данная сторона, а о том, какова мера вероятности выпадения данной стороны. Если куб имеет правильную форму и масса в нем распределена равномерно, то падение куба любой стороной равновероятно. Вероятность есть число, принимающее значение от 1 до 0. В данном примере вероятность того, что выпадет именно данная сторона, равняется 1/6.

В первом случае причина определяет одно событие. Причинно-следственные отношения этого типа обычно называют динамическими.

Во втором случае причина определяет множество возможных событий, из которых реализуется только одно. Причинно-следственные отношения этого рода обычно называют вероятностно-статистическими.

Оба вида причинно-следственных отношений мы наблюдаем и в развитии языка. Так, в русском языке не было слова *танк*, затем оно появилось. Причиной этого события были определенные исторические события. В данном случае причинно-следственные отношения имеют динамический или линейный характер.

¹ *Публікуєцца на:* Ломтев Т. П. К вопросу о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка // Т. П. Ломтев. Общее и русское языкознание. Избранные работы / АН СССР, Ин-т русск. языка. М.: Наука, 1976. С. 312–324. *Упершыню надрукавана ў:* Язык и человек: Сб. статей памяти проф. П. С. Кузнецова. М., 1970. С. 167–192.

Но, как правило, отношение между причиной и следствием в развитии структуры языка имеет вероятностный характер. Именно эти отношения рассмотрим в дальнейшем изложении.

Причиной развития языка являются противоречия – разные в различных звеньях структуры языка, а следствием является вероятностный процесс, в котором из множества возможностей преобразования структуры языка, определяемых данной причиной, реализуется только одна.

Рассмотрим с этой точки зрения процесс развития именного склонения в истории русского языка.

Будем рассматривать падежные морфемы как дифференциальные признаки падежа. Отметим прежде всего тот факт, что для выделения одного падежа как единицы внутрипадежного противопоставления древнерусский язык располагал множеством дифференциальных признаков. Так, мест. п. мн. ч. в древнерусском языке имел следующие показатели:

у основ на *о-* – *ѡхъ*, у основ на *јо-* – *ихъ*,

у основ на *а-* – *ахъ*, у основ на *ь-* – *ьхъ*,

у основ на согласные и *ь-* – *ьхъ*.

В древнерусском языке каждый отдельный падеж характеризовался множественностью падежных морфем или множественностью вариантов одной падежной морфемы одного падежа. Это значит, что в основе общевосточнославянского склонения имен существительных лежало противоречие между тождеством назначения единицы внутрипадежного противопоставления в системе склонения и множественностью ее дифференциальных признаков.

В этом противоречии противоположностями являются тождество назначения падежной единицы и множественность ее дифференциальных признаков. Отношение между этими противоположностями не может быть константным, оно содержит в себе источник необходимости своего преобразования. Внутрипадежные противопоставления для данной системы языка имеют константный характер. Устранению подлежит не сама единица, т. е. не падеж как таковой, поскольку он имеет константный характер, а множественность его дифференциальных признаков, т. е. полиморфемность окончания падежа или поливариантность падежной морфемы; существование единицы внутрипадежного противопоставления обладает свойством необходимости, тогда как множественность ее дифференциальных признаков не обладает этим свойством. Необходимость существования одного члена вызывает необходимость устранения его противоположности. Тем самым возникла историческая задача преодоления рассматриваемого противоречия, которое может быть устранено только путем устранения множественности дифференциальных признаков одной единицы.

Полиморфность падежного окончания, т. е. множественность дифференциальных признаков одной единицы внутрипадежного противопоставления, принадлежала не одному слову, а множеству слов: разные слова имели разные падежные морфемы в окончании одного падежа, ср. в дат. п. *стол-у*, но *стѣнѣ* или *сын-ови* и т. д.

Имена существительные, имевшие разные индоевропейские основы, заключали в себе одни и те же падежи и различный набор их дифференциальных признаков. Это приводило к выделению склонений, т. е. к разделению слов на классы, каждый из которых имел в окончании соответствующего падежа свои особые падежные морфемы.

Основное противоречие между тождеством назначения единицы внутрипадежного противопоставления и множественностью ее дифференциальных признаков в единственном числе приняло форму противоречия между склонениями, т. е. между набором дифференциальных признаков внутрипадежного противопоставления у разных основ.

Рассмотрим те отношения между склонениями, которые стали источником необходимости преобразования самой системы склонения имен существительных в единственном числе.

Как указано было выше, отношения между единицами внутрипадежных противопоставлений имеют константный характер: существование одного падежа предполагает необходимость существования других падежей. Ввиду этого каждый падеж требует наличия дифференциальных признаков его противопоставления каждому другому падежу в отдельности.

В общевосточнославянском языке не было таких склонений, которые содержали бы особые дифференциальные признаки для каждого падежа в отдельности. Все склонения имели шестичленное противопоставление форм по категории падежа, но ни одно из них не имело шести дифференциальных признаков по числу членов противопоставления. Однако склонения не были тождественными по числу дифференциальных признаков на шесть членов.

У имен муж. р. с основами на *о-* в ед. ч. четыре падежа имеют свои особые дифференциальные признаки: род. – *а*, дат. – *у*, тв. – *мь*, мест. – *ѣ*. Два падежа – им. и вин. – имеют один дифференциальный признак – *ь*. Четыре названные падежа противопоставляются друг другу и им. и вин., вместе взятым. Им. и вин. не противопоставляются друг другу, но взятые вместе противопоставляются каждому падежу из указанных четырех.

Это значит, что в склонении имен муж. р. с основами на *-о* в ед. ч. на шесть падежей имеется пять дифференциальных признаков противопоставления.

Сопоставим падежные морфемы имен муж. р. с основами на *о*- с падежными морфемами имен муж. р. с основами на *-ь*. В ед. ч. этого склонения имеется только три дифференциальных признака на все шесть падежей: *ь* для им. и вин., *и* для род., дат., мест. и *ьмь* для тв. п. Им. и вин. п. не противопоставляются род., дат. и мест. пп., вместе взятым, и тв. п. Это значит, что в склонении имен муж. р. с основами на *-ь* в ед. ч. на шесть падежей имеется только три дифференциальных признака противопоставления.

Падежные противопоставления у основ на *-ь* имеют минимум дифференциальных признаков; в этом склонении только один тв. п. имеет свой дифференциальный признак, на остальные пять падежей приходится два дифференциальных признака. Количество дифференциальных признаков внутри падежного противопоставления у разных склонений было разное: у одних больше, у других меньше.

Склонения, которые имели максимум дифференциальных признаков внутрипадежного противопоставления, были сильными. Склонения, которые имели минимум дифференциальных признаков внутрипадежного противопоставления, были слабыми.

Сильными были склонения основ на *-о* и основ на *-а*. Все другие склонения были слабыми. И так как отношения между склонениями имели неконстантный, внутренне противоречивый характер, то сильные склонения стали распространяться на месте слабых склонений. Судьба слабых склонений была предрешена. Они не обладали необходимыми дифференциальными свойствами и уступали место склонениям, которые отличались большею различительной способностью.

Таким образом, противоречие между тождеством падежа как единицы внутрипадежного противопоставления и множественностью его дифференциальных признаков принимало форму противоречия между сильными склонениями, имевшими максимум дифференциальных признаков на число падежей, и слабыми склонениями, имевшими минимум дифференциальных признаков на то же число падежей. Отмирание слабых склонений и распространение на их месте соответствующих сильных склонений было исторической необходимостью в истории русского языка.

Причиной или источником необходимости преобразования всей системы склонения в древнерусском языке было противоречие между тождеством назначения морфологической единицы и множественностью способов ее выражения.

Но процесс реализации следствий этой причины имел вероятностный характер.

Так, в род. п. ед. ч. у основ на *-а* была морфема *-и*, а у основ на *-’а* – *-ѣ*. Согласно нашей концепции, причина определяет необходимость

устранения множественности морфем в одном падеже. В данном случае каждая из указанных морфем обладала равной вероятностью сохраниться или устраниться. И действительно, в одних говорах русского языка в род. п. ед. ч. у основ на -'а морфема *e* из Ъ вытеснена морфемой *и*, ср. *земли* в соответствии с унаследованной формой *землѣ*. В других говорах, наоборот, морфема *и* (орфогр. *ы*) вытеснена морфемой *e*, ср. *стене* в соответствии с унаследованной формой *стены*.

Факты такого рода многочисленны. В белорусском языке одни говоры закрепили в мест. п. мн. ч. морфему *ох*, ср. *у стагох*, *ува мхох*, *у вязах* и т. п., другие говоры закрепили морфему *ах*, ср.: *у стагах*, *ува мхах*, *у вязах* и т. п.

Если две морфемы одного падежа получили разное назначение в системе языка, то вопрос о противоречии между единицей падежного противопоставления и множественностью ее дифференциальных признаков, разумеется, снимается; таковы падежные морфемы род. п. ед. ч. -а и -у: эти морфемы, как известно, получили в языке особые назначения...

Противоречие как источник развития структуры не определяет, почему именно в данном говоре распространилась в дат. п. ед. ч. морфема *e*, а не *a*, в мест. п. мн. ч. морфема *ох*, а не *ах*, и т. п.

Предлагаемая нами концепция причинно-следственных отношений признает незакономерной постановку такого рода вопросов. Причина – в данном случае противоречие между тождеством назначения падежной единицы и множественностью ее дифференциальных признаков – определяет множество возможных событий, из которых в одном данном говоре реализуется только одно из возможных равновероятных событий, а не одно данное отдельное событие.

Если причина определяет множество возможных событий, из которых реализуется только одно, то по отношению к этому событию стоит вопрос только о мере его вероятности, а не о причине того, почему именно одно это событие осуществилось. Незакономерен, или во всяком случае неразумен, вопрос, почему в одном данном подбрасывании монета упала решкой, а не гербом. Столь же неразумным является вопрос о причинах закрепления в данном говоре в мест. п. мн. ч. морфемы *ох*, а не *ах*, если не имеются в виду динамические закономерности, заключающиеся во влиянии одного говора на другой. В этой области фактов действуют закономерности другого типа – динамические, а не вероятностные.

Там, где причиной развития является противоречие, процесс развития имеет вероятностный характер. В этих случаях закономерен вопрос о причинах множества возможных событий, из которых реализуется только одно, а не о причинах реализации именно данного одного события.

Там, где причиной являются внешние факторы, там процесс развития имеет динамический характер. В этих случаях закономерен вопрос об отдельных причинах отдельных событий.

В языке противоречия, являющиеся источником его развития, не имеют всеобщего характера; они никогда не охватывают всей структуры языка. Противоречия в языке имеют частичный характер, они действуют в отдельных узлах или звеньях структуры языка; в каждом узле структуры языка имеются свои особые противоречия, которые определяют преобразования только в данном звене.

Противоречия, унаследованные восточными славянами в области именного склонения, привели к различным преобразованиям склонения, но они не распространяются на области местоименного склонения или спряжения, в каждой из которых действуют свои особые противоречия. Если в именном склонении основным противоречием было несоответствие между тождеством назначения падежа как единицы внутрипадежных противопоставлений и множественностью его дифференциальных признаков, то в склонении имен прилагательных унаследованные формы рода, числа и падежа были избыточными и возникало противоречие между наличием этих форм в именах прилагательных и отсутствием необходимости в них; вся история склонения имен прилагательных в восточнославянских языках есть история постепенной утраты противопоставленности форм прилагательных по категории рода и падежа; во всех восточнославянских языках утрачена противопоставленность форм имен прилагательных по категории рода в им. и вин. п. мн. числа, унаследованная из общеславянского языка.

В белорусском языке утрачена противопоставленность форм имен прилагательных в тв. и мест. падежах ед. числа; на месте исконной формы местного падежа употребляется форма творительного падежа, ср. *цікавіўся добрым канём* и *ехаў на добрым кані*.

В украинском языке утрачена или по крайней мере утрачивается противопоставленность форм имен прилагательных в дат. и мест. пп. ед. ч.; на месте исконной формы местного падежа закрепляется форма дательного падежа, ср. *доброму коню* и *їхати на доброму коні*.

Вместе с тем результаты преобразования в одном звене языка могут создавать условия для тех или других изменений в другом звене. Как известно, в болгарском языке утрачено склонение имен существительных. Это имело большие последствия в области синтаксиса.

В русском языке произошли известные преобразования в видо-временной системе глагола. Это имело свои последствия в области построения предложения; возникли новые соответствия между формами

вида глагола двух предложений, объединенных в одном сложном предложении; возникли новые формы придаточных предложений и т. д.

Таким образом, в развитии структуры языка необходимо различать преобразования, вызванные преодолением противоречий в данном узле структуры, и изменения, которые становятся не обходимыми в последующих звеньях структуры языка в результате указанных преобразований...

... Противоречия, являющиеся источником развития языка, разделяются на два класса. Одни из них имеют внутренний характер, другие – внешний.

Противоречие между назначением данных грамматических средств в структуре языка и возможностями, которыми они обладают в ней для удовлетворения указанного назначения, имеет внутренний характер. Его разрешение приводит к преобразованию структуры языка. Противоречие между множеством дифференциальных признаков одного падежа и тождеством его назначения было основным источником преобразования всей системы именного склонения в древнерусском языке.

Противоречие между множественностью диалектов родного языка и возникающей в эпоху капитализма общностью экономической жизни народа имеет внешний характер по отношению к структуре языка. Его разрешение приводит к образованию литературного языка на национальной основе, обладающего общностью своих норм для всего народа. Обычно это достигается путем закрепления одного из диалектов языка в качестве диалектной основы литературного языка народа. Примеры подобного рода широко известны из истории разных народов.

Взаимосвязь внутренних и внешних противоречий заключается в том, что внешние противоречия являются внешними условиями функционирования, в процессе которого осуществляется действие внутренних противоречий.

Внешние противоречия имеют общесоциологический характер и изменяются независимо от действия внутренних противоречий. Изменение внешних противоречий не ликвидирует унаследованных внутренних противоречий, не создает новых, но в условиях этого противоречия может своеобразно протекать действие унаследованных внутренних противоречий. Поясним это на примерах. Восточные славяне унаследовали один общий язык с определенным характером внутренних противоречий. Однако тождеству одного общевосточнославянского языка не соответствовало тождество развивавшихся экономических и политических условий жизни народа на обширной территории. Возникли три восточнославянских языка: русский, белорусский и украинский. При этом унаследованные внутривидовые противоречия сохранили свое действие и в отдельных восточнославянских языках, но поскольку процесс преодоле-

ния указанных противоречий имел вероятностный характер, постольку он принимал своеобразные формы в каждом отдельном районе. Как было указано выше, восточные славяне унаследовали противоречие между тождеством назначения падежной единицы и множественностью ее дифференциальных признаков. Разрешение этого противоречия было необходимостью в развитии этих восточнославянских языков. Однако в русском и украинском языках падежные морфемы в основах на твердые и мягкие согласные уравнились, ср. русск. *на воде* и *на земле*, укр. *на воді* и *на землі*, в белорусском языке сохранилось различие указанных морфем в дат. и мест. падежах ед. ч. и утрачено в род. п. ед. ч., ср. в мест. п. *на вадзе* и *на зямлі*, но в род. п. *вады* и *зямлі*.

Течение внутривидовых процессов, осуществляющихся на основе действия внутренних противоречий, может принимать разнообразные формы в разных внешних условиях, но в основе всего этого многообразия лежит одна закономерность, если указанное многообразие является в результате преодоления одного противоречия. В его разрешении выражается необходимость внутривидового процесса, но сам процесс имеет вероятностный характер; необходимость в истории языка пробивает себе дорогу сквозь случайность событий; отдельные события в истории структуры языка могут быть случайными, так как самый процесс внутривидовых преобразований имеет вероятностный характер, но в основе его лежит необходимость, поскольку он осуществляется на основе действия внутренних противоречий. История конкретного языка есть история постепенного преодоления внутривидовых противоречий в форме вероятностного процесса в условиях разрешения внешних противоречий в развитии языка.

Предлагаемое понимание принципа развития структуры языка выдвигает необходимость новой постановки вопроса о соотношении синхронии и диахронии. В настоящее время нам нередко приходится слышать обвинения одних лингвистов в том, что они разрывают синхронию и диахронию, не видят единства между прошлым и настоящим в структуре языка, а других – в том, что они смешивают факты диахронии с фактами синхронии, не видят принципиального различия между структурой языка разных эпох.

В настоящее время отношения между синхронией и диахронией устанавливаются с помощью метода так называемых «срезов».

Предполагается, что произведенный «срез» структуры языка в данное время есть одно синхронное состояние, «срез», произведенный в другое время, представляет собою другое синхронное состояние, а расположение их в хронологической последовательности представляет собою диахронию.

Такое понимание соотношения синхронии и диахронии исходит из предположения, что время бесструктурно и протекает равномерно, непрерывно само по себе, по самой своей сущности, независимо от событий; оно может быть заполнено событиями и может быть свободным от событий, оставаясь тем же временем.

Между тем, такое представление о времени устарело. Физики давно перешли от, казалось бы, естественного предположения, что метрика пространства и времени является наперед заданной, «жесткой», к идее о том, что сама метрика может зависеть от происходящих в природе физических процессов.¹

Время неразрывно связано с событиями. Оно имеет дискретные единицы, называемые интервалами, которые выделяются в процессе протекания событий.

Единицами времени являются периодические события в развитии структуры языка. Для истории языка мы принимаем за абсолютное время периодические события, исчисляемые временем обращения земли вокруг солнца.

Но время в истории развития языка имеет свою особую структуру.

Дискретные единицы времени в развитии языка должны выделяться по событиям в жизни языка, а не по событиям в движении небесных тел.

Дискретной единицей времени в развитии языка является время разрешения данного противоречия.

Так как внутренние противоречия не имеют тотального характера и охватывают только отдельные участки структуры языка, то необходимо различать интервалы развертывания событий в каждом таком звене.

Поясим это на примерах.

Личные формы глагола употреблялись в общевосточнославянских языках без личных местоимений в позиции подлежащего. Указанные формы глаголов имели по меньшей мере четыре функции: определенно-личную, обобщенно-личную, неопределенно-личную и безличную. Противоречие между тождеством формы и множественностью значения этой формы разрешалось путем распространения личных местоимений в позиции подлежащего при глаголах с определенно-личным значением. С точки зрения абсолютного времени это противоречие было разрешено для личных предложений в конце XVI – начале XVII в.

Ввиду этого случаи отсутствия местоимений в позиции подлежащего в современном русском языке не имеют ничего общего с аналогичными по форме примерами из древнерусских текстов.

¹ Фок В. А. О роли принципов относительности и эквивалентности. «Вопросы философии». 1961. № 12. С. 49.

Отождествление аналогичных лингвистических событий разного абсолютного времени, например, событий XIV–XVI вв., в пределах времени разрешения рассматриваемого противоречия представляет собою правильную логическую операцию, и никакого смещения синхронии и диахронии в таком отождествлении нет. Отождествление аналогичных лингвистических событий разного абсолютного времени, принадлежащих разным интервалам времени разрешения разных противоречий, является неправильной логической операцией и представляет собою смешение синхронии и диахронии. Образцом смешения синхронии и диахронии является отождествление предложений с личными глаголами в сказуемом и безличных местоимений в подлежащем современного русского языка с аналогичными предложениями древнерусского языка.

Рассмотрим еще один пример.

Общеславянский язык-основа имел ряд вариантов одной падежной морфемы тв. п. ед. ч., ср., *раб-омь* и *сын-ьмь*. Утрата множественности вариантов указанных морфем началась в общеславянском языке и завершилась в общевосточнославянском языке. Конец этого интервала мы можем связать с абсолютным временем, именно с концом XII и началом XIII столетия.

Но интервал указанных событий охватывает часть того времени, которое принято называть праславянским, и часть того времени, которое принято называть общевосточнославянским или древнерусским.

К данному звену структуры языка указанные два времени представляют собою одно время, одно синхронное состояние, один интервал событий. Этот интервал представляет собою одну дискретную единицу времени в развитии данного звена структуры, и разделение его на части, требование отделять события первой части этого времени от событий второй части того же времени представляет собою неправильную логическую операцию.

В разных звеньях структуры языка являются разными и интервалы дискретного времени. Уже в древнейшее время в славянских языках сложилось соотношение звонких и глухих согласных; в интервал времени функционирования этого соотношения входят многие столетия абсолютного времени; множество интервалов абсолютного времени не нарушают тождества интервала времени функционирования противопоставленности звонких и глухих согласных в структуре языка. В пределах одного интервала времени функционирования звонких и глухих согласных размещаются временные интервалы разных лингвистических событий, например, переход *e* в *o*, переход *e*-носового в *a* и т. д.

Это и означает, что время в лингвистических процессах имеет свою метрику, свое распределение интервалов, свою структуру. Единицами

этой метрики являются лингвистические события, а не события иного плана, например, периода обращения земли вокруг солнца.

Вопрос о синхронии и диахронии – это вопрос о синхронизации разных интервалов разных событий в структуре языка, это вопрос о разграничении и различении событий разных интервалов и объединении и отождествлении событий одного интервала. Одним интервалом времени является время разрешения данного противоречия в данном звене структуры языка. Отмирание отсутствия противопоставленности твердых и мягких согласных и развитие указанной противопоставленности в тождественных условиях представляет собою один процесс и одно время, хотя оно охватывает несколько столетий абсолютного времени.

В современном русском языке противопоставление переднеязычных согласных по твердости и мягкости перед гласными *a* и *y* представлено в большой массе исконных слов (ср. *ла–ля, лу–лю*). В области заднеязычных иное соотношение между твердыми и мягкими согласными. В исконных словах заднеязычные согласные перед гласными *a* и *y* тверды, мягкими они являются в отдельных заимствованных словах, ср. *кяхта, кюри* и т. п. Не составляет особого труда заметить, что противопоставление по твердости и мягкости переднеязычных и заднеязычных согласных имеет разный характер; гораздо больше требуется проницательности, чтобы заметить тождество в указанном противопоставлении между переднеязычными и заднеязычными согласными. Во многих случаях отождествление разных явлений представляет собою подлинную способность видения, а различение явлений – слепоту.

Итак, смешение синхронии и диахронии мы видим там, где отождествляются явления, принадлежащие разным интервалам времени; отождествление явлений одного интервала времени является необходимой предпосылкой выделения синхронных состояний. Отрицание тождества между событиями одного интервала времени только на том основании, что одни события имели место в одно абсолютное время, а другие – в другое, представляет собою разрыв между синхронией и диахронией.

Интервал времени, выделенный в качестве времени разрешения данного противоречия в данном узле структуры языка, не остается неизменным. Это время перехода от одного состояния в разрешении противоречия к другому состоянию. Для изучения указанных переходов метод «срезов» совершенно не пригоден.

Если система языка данным синхроническом срезе изучается с точки зрения константных отношений, то «срезы» структуры языка могут дать только замкнутую систему взаимосогласованных элементов, содержащих в себе условия необходимости своего сохранения.

Изучение «срезов» с точки зрения константных отношений может показать различие в структуре языка в разные исторические периоды, но оно не может выявить единство исторического процесса и необходимость перехода структуры от одного состояния к другому.

В тех узлах структуры языка, в которых действуют константные отношения, «срез» любого абсолютного времени не покажет изменений.

Любые два «среза» структуры языка, следующие один за другим, представляют собою не закрытые системы, а переходы системы от одного состояния к другому, в связи с изменениями в тех узлах структуры языка, где действуют противоречия. В этих переходах константные отношения могут оставаться неизменными в течение многих веков. Например, противопоставление согласных по звонкости и глухости в положении перед гласными.

В положении перехода от одного состояния к другому находятся в каждый данный момент только неконстантные отношения, содержащие источник необходимости своего преобразования. Поясним это на примере. Восточные славяне унаследовали множество соотношений глагольных моделей и среди них было соотношение типа *делаю – делать* и *машу – махать*. Это соотношение не было устойчивым; морфологические типы указанных глаголов находились в вариантных отношениях. Морфологические модели глаголов типа *делаю – делать* и *машу – махать* были различными, между тем различия в функциях они не имели. Было унаследовано, следовательно, противоречие между наличием морфологического различия в построении указанных глагольных типов и отсутствием необходимости в этих различиях. Это противоречие разрешалось в прошлом и разрешается в настоящее время путем отмирания морфологической модели, представленной глаголами типа *машу – махать*, и распространение на ее месте морфологической модели, представленной глаголами типа *делаю – делать*. Процесс перехода глагола из класса *машу – махать* в класс *делаю – делать* происходил в течение всей исторической жизни русского языка и происходит в настоящее время. Современные соотношения *алкает – алкал*, *икает – икал*, *стегает – стегал* и явились на месте соотношения *алчеть – алкал*, *ичеть – икал*, *стежеть – стегал* и т. п.

В современном русском языке наблюдаются колебания употребления форм *полощет* и *полоскает*, *тычет* и *тыкает*, *хнычет* и *хныкает*, *рыщет* и *рыскает*, *брызжет* и *брызгает*, *машет* и *махает* (в просторечии) и др. По отношению к этим фактам нельзя противопоставить синхронию и диахронию как исключаящие друг друга построения. В рассматриваемых звеньях языка синхрония, т. е. соотношение, свойственное данному абсолютному времени, представляет собою переход от одного состояния к другому; это значит, что синхрония, т. е. дан-

ное абсолютное время, включает в себя и диахронию, т. е. предшествующие отрезки времени, а диахрония содержит в себе синхронию как момент движения. В том звене структуры языка, в котором действует противоречие и соотношение его элементов изменяется, синхрония и диахрония, т. е. разные отрезки абсолютного времени, тождественны и различны. Признание тождества между синхронией и диахронией в рассматриваемых случаях не представляет никакого смешения диахронии с синхронией. Это не означает, что опасности смешения синхронии и диахронии не существует. Во многих диалектологических исследованиях смешение или неразличение синхронии и диахронии стало обычным состоянием.

Было бы неправильным делать вывод, что между синхронией и диахронией нет различия, что системные отношения структуры языка не должны ориентироваться на различие синхронии и диахронии. Системное описание структуры языка в данном синхроническом «срезе» должно выделять константные отношения элементов, которые противоположны соотношению элементов в предшествующих «срезах», и неконстантные отношения, которые находятся в положении перехода от одного состояния к другому. Не видеть различия между первыми отношениями – значит смешивать синхронию и диахронию, не видеть тождества между вторыми – значит разрывать синхронию и диахронию.

История русского языка свидетельствует, что форма *зонт* образована от формы *зонтик*. Между тем в современной структуре русского языка словообразовательные отношения имеют прямо противоположный характер: не *зонт* образуется от *зонтик*, а *зонтик* – от *зонт*. Представление о том, что в современном русском языке *зонт* образуется от *зонтик*, представляло бы собою смешение синхронии и диахронии.

Требование метода исследования видеть тождество между синхронией и диахронией не менее важно, чем требование видеть различие между ними.

Теория развития структуры языка содержит ряд важных проблем, которые должны быть всесторонне обсуждены.

Мы подвергли обсуждению только два вопроса: вопрос о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка и вопрос о метрике времени в том же процессе.

РАЗДЗЕЛ III

ПРАЦЫ Ц. П. ЛОМЦЕВА Ў СУЧАСНЫМ АСВЯТЛЕННІ

УДК 821.161.3

ГІСТАРЫЧНАЯ НЕПАРЫЎНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (Ц. П. ЛОМЦЕЎ. «БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК»)

І. І. Караткевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, savitskajai@bsu.by*

У сваім дапаможніку «Белорусский язык» (1951 г.) Ц. П. Ломцеў аналізуе працэсы станаўлення лексіка-граматычнай сістэмы беларускай мовы. З дапамогай параўнальна-гістарычнага метаду і цытавання старажытных пісьмовых крыніц ён указвае на агульнаславянскія рысы беларускай мовы і непарыўнасць яе лексіка-граматычнага развіцця.

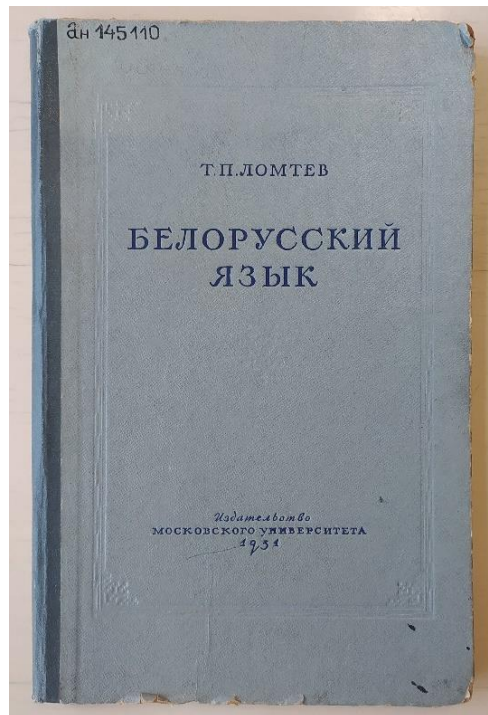
Ключавыя словы: беларуская мова; гісторыка-параўнальны метада; гістарычная непарыўнасць.

Адной з работ Ц. П. Ломцева з'яўляецца выпушчаны ў 1951 г. выдавецтвам Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта дапаможнік «Белорусский язык» [1], напісаны спецыяльна для рускіх аддзяленняў філалагічных факультэтаў (гл. малюнак).

У гэтай кнізе абазначаны досвед вучонага ў галіне параўнальна-гістарычнага метаду вывучэння пэўнай мовы, што выявіўся ў галіне беларусістыкі, якой Ц. П. Ломцеў займаўся ў даваенны перыяд свайго жыцця.

У 30-я гг. XX ст. у савецкай лінгвістыцы адбывалася навуковая дыскусія паміж прыхільнікамі яфетычнай канцэпцыі ўзнікнення моў М. Я. Мара і вучонымі традыцыйных поглядаў на гістарычнае мовазнаўства. І хоць Ц. П. Ломцеў быў чалавекам свайго часу і імкнуўся спалучыць марксісцка-ленінскія палажэнні з тагачаснай тэорыяй навукі пра мову, усё ж у згаданым дапаможніку параўнальна-гістарычны метада прэзентуецца як першасны для ўстанаўлення роднасці моў. Цытуючы для падтрымкі свайго пункту погляду працы І. В. Сталіна, Ц. П. Ломцеў сцвярджае, што параўнальна-гістарычны метада «помогает выяснить историческое развитие отдельных черт каждого из входящих в данную группу языков. <...> Без фактов, представляемых бело-

русским языком, невозможно подлинно научное изучение русского языка, как и наоборот. Вот почему белорусский язык является предметом университетского образования по специальности «русского языка» [1, с. 6]. Выкарыстоўваючы параўнальна-гістарычны метада, аўтар цытуе старажытныя пісьмовыя помнікі, ілюструючы такім спосабам непарыўнасць гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх землях.

Ломтев Т. П. Белорусский язык. М., 1951.

Гістарычны шлях беларускай мовы ў дапаможніку прадстаўлены ў асобным раздзеле «Формирование белорусского национального и литературного языков» [1, с. 6–10], у якім сцісла згадваецца пра асаблівасці функцыянавання беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды, пералічваюцца характэрныя рысы беларускіх дыялектаў пачынаючы з XIII ст. Ц. П. Ломцеў указвае на інтэнсіўнае развіццё беларускай мовы ў XVI–XVII стст., адлюстраванае ў шматлікіх пісьмовых помніках, а таксама ў тэкстах перакладаў Свяшчэннага Пісання Ф. Скарыны (у дапаможніку – Георгія Скарыны). Аўтар адзначае складанасць моўных адносін на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага і фармулюе асноўную гістарычную задачу літаратурнага развіцця беларускай мовы, якую ён бачыць у тым, каб «распространить употребление белорусского языка во всех сферах письменной деятельности» [1, с. 6]. Акрамя перакладаў Ф. Скарыны, Ц. П. Ломцеў згадвае таксама плён дзейнасці Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мялеція Сматрыцкага, Лаўрэнція Зізання «в употреблении белорусского языка в качестве органа науки и культуры» [1, с. 6].

Аўтар сцвярджаў, што з XVI ст. «белорусский язык стал употребляться во всех отраслях письменности; он употреблялся в светской и духовной, переводной и оригинальной письменности, в художественной литературе, в богословских и научных сочинениях, в государственных актах и частной переписке и т. п.» да канца XVII ст., калі «был вытеснен белорусский язык из сферы письменности» [1, с. 7]. Далей пісьмовая беларуская мова як актыўны суб'ект гістарычнага працэсу праяўляецца ў сувязі з перамогай капіталізму, які, у сваю чаргу, прывёў да ўтварэння беларускай нацыі, а разам з тым і да ўтварэння беларускай нацыянальнай мовы ў XIX ст.

У сваім дапаможніку Ц. П. Ломцеў разглядае дыялектнае чляненне, слоўнікавы склад, фанетычную сістэму беларускай мовы, развіццё граматычных форм назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, прыназоўнікаў і злучнікаў, асаблівасці беларускага сінтаксісу. Апісваючы кожны ўзровень мовы, ён знаходзіць магчымасць падкрэсліць гістарычную даўніну і непарыўнасць беларускай гісторыка-культурнай традыцыі.

Так, у раздзеле «Территория, занимаемая белорусским населением» гаворыцца пра адметныя княствы, утвораныя на беларускіх землях. Узнікненне ўласна беларускай лексікі адбылося, па словах аўтара, у перыяд, «когда белорусский язык выделился из общей массы древнерусских диалектов, когда он получил самостоятельное развитие» [1, с. 20]. Аналізуючы фанетычныя асаблівасці беларускіх гаворак, Ц. П. Ломцеў знаходзіць іх адлюстраванне ў старых помніках – летапісах XV ст., кнігах і псалтырах XVI ст., Бібліі XVII ст. [1, с. 26, 28, 29]. Напрыклад, ілюструючы працэсы асіміляцыі зычных гукаў, аўтар указвае: «переход свистящих, когда им приходится стоять перед шипящими, в шипящие, например, *ж жонкай* вместо *з жонкай*, *ш шапкі* вместо *з шапкі*; *ж жытам* вместо *з жытам*. Это явление нашло отражение в памятниках XIV–XV вв. *ш шествиѣм* (с шествием, грам. 1405 г.); *он и ж жонамі говоріл* (Сб. XV в.)» [1, с. 36]. Вызначальныя рысы беларускай фанетыкі ілюструюцца помнікамі XV–XVI стст.: «Дзеканье и цеканье свое отражение в памятниках начало находить только с XV–XVI вв., например, *людзі* (Грамм. 1409 г.), *метаці* (Лит. мет.), *поводзе* (Грамм. 1543 г.) [1, с. 43].

Раздзел «Марфалогія» ў дапаможніку Ц. П. Ломцева ўключае ў сябе апісанне словаўтварэння самастойных і службовых часцін мовы, іх лексіка-граматычныя разрады і катэгорыі, асаблівасці змянення, у тым ліку з гістарычнымі каментарыямі. Не заўсёды ўказваўся канкрэтны час пэўных моўных працэсаў або канкрэтны пісьмовы помнік, які адлюстроўваў пэўную моўную з'яву. У такіх выпадках Ц. П. Ломцеў абмяжоўваўся згадкай пра *древний язык, древнее время, доисторическое время* і да т. п., як, напрыклад: «В древнем языке формы сравнительной степени функционировали в именной и местоименной форме. Эти формы сравнительной сте-

пени согласовывались в роде, числе и падеже с соответствующими именами существительными. Употребление косвенных падежей именных форм сравнительной степени было утрачено в доисторическое время. В историческую эпоху именные формы сравнительной степени употреблялись только в именительном падеже единственного, а отчасти и множественного числа» [1, с. 69]; «В древнем языке имена прилагательные имели особые формы трех родов в единственном и во множественном числе» [1, с. 71].

Часам Ц. П. Ломцеў спасылаўся не толькі на пісьмовыя помнікі, а і на працы іншых навукоўцаў – даследчыкаў гісторыі беларускай мовы. Так, спасылка на II том «Белоруссов» Я. Ф. Карскага адсылае да ілюстрацыі словазмянення лічэбнікаў у XVII ст.: «Имя числительное *абодва* образовалось из числительного *або* плюс числительное *два*, причем *або* получило основу на *о*, вероятно, под влиянием формы дательного и творительного падежей *абома*, *двома*, которые засвидетельствованы в древнебелорусских памятниках, ср. *двома знакомь*, Библия, кн. XVII (Е. Карский. Белоруссы, т. II, вып. II, стр. 325» [1, с. 79].

Асабліва шмат спасылак на даўніну без цытавання пісьмовых помнікаў змяшчаецца ў раздзеле, прысвечаным граматыцы дзеяслова і дзеяслоўных форм, часам з указаннем на агульнаславянскае паходжанне: «Еще в древнейшее время получили распространение глаголы с удлиненной гласной корня, которые имели итеративное значение, наряду с глаголами с краткой гласной в корне, которые имели неитеративное значение, причем удлинение *-ь-* давало *-и-*, *-ь-*, *ы*, *е* – *ѣ*, *о* – *и*, ср. в старославянском языке *угнести* – *угнѣтати*, *въжешти* – *въжагати*...» [1, с. 96]; «...форма сложного давно прошедшего времени (*plusquamperfect*): *бѣахъ даль*, *бѣхъ даль* и т. д. Эта форма плюсквамперфекта называется старой формой. Она исчезла в древнюю пору в связи с падением форм аориста и имперфекта. С XII столетия возникает новая форма плюсквамперфекта...» [1, с. 105].

Пісьмовыя помнікі таксама згадваюцца пры аналізе ўзнікнення дзеяслоўных форм і катэгорый: «В древнейших памятниках окончание 3-го л. *-ть* в един. ч. всегда употреблялись при глаголах II спряжения, глаголы же I спряжения иногда употреблялись без *-ть*: *не мае* (Грам. 1495 г.), *кость погибает* (Четья, 1489 г.)» [1, с. 102]; «...в древнем языке современный форматив *-ся* был местоимением *ся* и мог употребляться в разных местах предложения, подобно местоимению *сябе*: “*и вълезоша деревляне, начаша ся мыти*”; “*что ся дѣетѣ по врѣмьнемь, то отидето по вѣрмьнемь*” (Смоленск. грамота 1229 г.)» [1, с. 108].

Аднак аўтар не толькі здзяйсняе гістарычны аналіз лексіка-граматычных катэгорый і форм розных часцін мовы, але і ўказвае на граматычную пераемнасць беларускай мовы, прыводзіць прыклады існавання такіх форм у беларускай літаратурнай мове пачатку XX ст. на

матэрыяле твораў класікаў беларускай літаратуры: «Отражение этого явления [ужыванне ў дзеясловах I спражэння канчаткаў дзеясловаў II спражэння. – I. К.] можно проследить в литературных произведениях белорусских писателей, особенно дореволюционного времени, когда не были еще установлены правила правописания, и наряду с одними формами встречались и другие: “людзі... ходзяць”, “цярэбляць...”, “гаворуць” (З. Бядуля, 1914 г.), “...падскачуць..., “навылазюць”, “...навостраць...” (З. Бядуля, 1914 г.), “ходзюць, шукаюць...” (Я. Колас, 1914 г.), “...заводзюць...” (Я. Купала, 1912 г.)» [1, с. 103–104].

Асаблівасці беларускага сінтаксісу Ц. П. Ломцеў ілюструе фрагментамі або з твораў класікаў беларускай літаратуры, або з тагачаснай публіцыстыкі, або з фальклорных крыніц: «Весьма часто употребляются в функции сказуемого в членной форме и причастия страдательного залога, например, *Ён радасна ўсхваляваны, ён чамусьці ўзрадаваны* (М. Лыньков)» [1, с. 118]; «Предложный оборот *праз* плюс винительный падеж имени может обозначать причину и средство осуществления действия, например, *Распусціў галлё над хатай і шуміць зялёны гай. Праз каго стала багатай, не забуду тых імён* (Ленин и Сталин в белорусск. народном творчестве)» [1, с. 119]; «В белорусском языке в значении времени употребляется оборот “за плюс творительный падеж имени”, ср. *Эх, за панствам наша жыццё было “вясёлае”*; *колькі паніта, паедзена, паходжана, ў рот скрыначак без хлебушка паложана* (Журн. “Піонер Беларусі»)» [1, с. 120]; «В функции сказуемого может употребляться и инфинитив, образованный от глаголов действия, ср. *Гэта Вы мяшкі толькі рваць* (М. Лыньков). *Душа ў напружаным хваляванні, Алеся бегчы, узняўся вецер, бярозы зашумелі вецею* (П. Трус). *Я знаць коні, а тыя ні з месца* (Сержпутоўскі)» [1, с. 119].

Відавочна, нельга не ўлічваць палітычную скіраванасць у гуманітарнай навуцы таго часу, што адлюстравалася ў дапаможніку, як, напрыклад: «...своим успехам в области литературного развития и обогащения родного языка белорусский народ всецело обязан Октябрьской социалистической революции, нашей большевистской партии, великим вождям современного человечества – Ленину и Сталину» [1, с. 24]. Аднак, нягледзячы на пэўную тэндэнцыйнасць, праз апеляванне да параўнальна-гістарычнага метаду і праз указанне на гістарычную абумоўленасць розных з’яў у беларускай лексіцы і граматыцы аўтар сцвярджае лексіка-граматычную адметнасць беларускай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Ломтев, Т. П. Белорусский язык. Учебник для русских отделений филол. фак. гос. ун-тов / Т. П. Ломтев. – М. : Изд.-во Московского университета, 1951. – 132 с.

ЦІМАФЕЙ ЛОМЦЕЎ: З ГІСТОРЫІ АДНОЙ ПУБЛІКАЦЫІ

М. Р. Прыгодзіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, prigodichng@bsu.by*

У артыкуле аналізуецца навуковая спадчына першага дэкана філалагічнага факультэта БДУ прафесара Цімафея Пятровіча Ломцева. Даецца пералік найбольш значных прац лінгвіста па беларускамоўнай праблематыцы 1930-х гадоў, разглядаецца рэцэнзія Н. Гурло і Б. Сіроцінскага на кнігу Ц. Ломцева «Беларуская граматыка, ч. 1. Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) (Мінск. 1935. 71 с.)».

Ключавыя словы: беларуская мова; Цімафей Ломцеў; беларуская граматыка; фанетыка; правапіс; гісторыя беларускай мовы.

У асобе гэтага чалавека ўдала спалучыліся адміністрацыйна-грамадзянскія і чыста навуковыя інтарэсы, і ў кожным з гэтых напрамкаў дзейнасці ён выявіў сябе як таленавіты арганізатар і ўдумлівы даследчык-лінгвіст, асноўнай рысай поглядаў якога «быў пастаянны пошук новых метадаў і прыёмаў вывучэння розных узроўняў мовы і асобных моўных з'яў» [1]. Менавіта такім быў і застаўся ў памяці калег і шматлікіх вучняў і паслядоўнікаў Цімафей Пятровіч Ломцеў.

Энцыклапедычныя старонкі сведчаць, што будучы лінгвіст нарадзіўся 15 кастрычніка 1906 г. у в. Качарга Новахапёрскага ўезда Варонежскай вобласці ў сялянскай сям'і. Закончыў мясцовы педагагічны тэхнікум (1925), філалагічны факультэт Варонежскага ўніверсітэта (1929) і аспірантуру пры Інстытуце чырвонай прафесуры (1931). Працаваў дацэнтам Маскоўскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, прафесарам Камуністычнага інстытута журналістыкі, старшым навуковым супрацоўнікам Навукова-даследчага інстытута мовазнаўства (1931–1933). Пасля пераезду ў жніўні 1933 г. у Мінск быў намеснікам дырэктара Інстытута мовы АН БССР, прафесарам БДУ (з 1937 г.), дэканам філалагічнага факультэта і адначасова загадчыкам кафедры рускай мовы і літаратуры БДУ (з 1939 г.). У гады вайны (1941–1943) быў прафесарам і загадчыкам кафедры рускай мовы Свярдлоўскага ўніверсітэта, з лютага 1943 г. працаваў у Маскве прафесарам і загадчыкам кафедры рускай мовы БДУ, што месціўся на ст. Сходня. У чэрвені 1944 г. яму была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук за працы па гісто-

рыі сінтаксісу беларускай мовы. На працягу 1944–1946 гг. працаваў загадчыкам аддзела школ ЦК КПБ, з 1946 г. і да апошніх дзён жыцця працаваў у Маскве.

Пераезд Ц. Ломцева ў Мінск у 1933 г. быў звязаны не толькі з неабходнасцю ўзмацніць беларускае мовазнаўства дастаткова ініцыятыўным і ўжо спрактыкаваным даследчыкам, але і ў цэлым складанай сітуацыяй у лінгвістыцы ў перыяд да дыскусіі 1950 г. Менавіта ў гэты час былі неабгрунтавана рэпрэсаваны беларускія навукоўцы Б. Тарашкевіч, П. Бузук, Я. Воўк-Левановіч, М. Гарэцкі, М. Байкоў, С. Некрашэвіч і інш. На гэты складаны перыяд і прыпадае актыўная праца Цімафея Ломцева, які стварыў першы навуковы курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Беларуская граматыка. Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) (Мінск. 1935. 71 с.); Беларуская граматыка. Ч. 2. Марфалогія (Мінск. 1936. 206 с. Сумесна з К. Гурскім і М. Баркоўскім). Ён жа надрукаваў вялікую манаграфію пра выказнік і спосабы яго выражэння ў гісторыі беларускай мовы (Гл.: Ученые записки БГУ. Сер. филол. Вып. 2. 1941. 298 с.).

Як ужо адзначалася, першай мінскай працай Цімафея Ломцева стаў навукова-даследчы нарыс «Беларуская граматыка. Ч. 1. Фанетыка і правапіс». У прадмове (пазначана маем 1935 г.) прафесар Ламцёў (менавіта ў такой беларускамоўнай форме тады падавалася прозвішча навукоўца) чытаем¹:

«Гэтая работа прадстаўляе ў навуковай літаратуры першую спробу ўстанаўлення фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы і асноўных прынцыпаў існуючага беларускага правапісання. Пры гэтым мы імкнуліся да магчымай паўнаты апісання фанетычнай сістэмы беларускай мовы. Наколькі нам гэта ўдалося, прадстаўляем судзіць самім чытачам.

Таму прапануемую чытачам работу нельга лічыць падручнікам для якой-небудзь стацыянарнай навучальнай установы. Аднак яна можа быць выкарыстана ў якасці вучэбнага дапаможніка студэнтам педагагічных інстытутаў, а таксама і шырокімі кругамі выкладчыкаў мовы і літаратуры ў іх педагагічнай дзейнасці.

Асноўная асаблівасць гэтай кнігі састаіць у тым, што ў ёй сістэматычна праводзіцца новы погляд на праблемы фанетыкі, згодна якому гукі мовы разглядаюцца ў іх сацыяльна-неабходным лексічным і марфалагічным функцыянальным прызначэнні.

Канкрэтная распрацоўка гэтага погляду на матэрыялах беларускай мовы, прадстаўленая ў гэтай кнізе, базуецца на ўстаноўках акад.

¹ У цытатах арыгінальны правапіс захаваны.

Н. Я. Мара аб соцыяльным характары гукаў чалавечай мовы ў іх паходжанні і развіцці.

Прыношу падзяку калектыву супрацоўнікаў Інстытута мовы Беларускай акадэміі навук, які памог мне ў апрацоўцы гэтага нарысу, а таксама акад. Б. М. Ляпунову, члену-карэспандэнту АН СССР праф. Л. У. Шчэрбе, старэйшаму навуковаму працаўніку АН СССР дац. Бархудараву, якія прачыталі маю кнігу ў рукапісе і зрабілі рад каштоўных заўваг» [3].

У наступным годзе на гэтую працу пад тэндэнцыйнай назвай «Наскок замест навукі» з’явілася рэцэнзія Н. Гурло і Б. Сіроцінскага (Польмя рэвалюцыі. 1936. Кн. 11. С. 180–185). З пункту гледжання крытыкі тагачасных так званых «нацдэмаўскіх» пазіцый аўтары рэцэнзіі спрабуюць паказаць, на іх думку, «тэарэтычнае ўбоства, няведанне і скажэнне фактаў беларускае мовы і яе гісторыі» [2, с. 180].

Рэцэнзенты найперш звярнулі ўвагу на «нацдэмаўскае» разуменне аўтарам кнігі працэсу складвання беларускага народа і яго мовы, які (народ. – М. П.) «склаўся ў раннюю эпоху літоўска-беларускага княства, г. зн. у XIII–XIV стст. (стар. 6), тады-ж склалася беларуская мова і выпрацаваліся характэрныя рысы ўласцівыя ёй, як мове самастойнай» [2, с. 180]. У якасці пераканаўчага аргумента для абвяржэння думкі Ц. Ламцёва Н. Гурло і Б. Сіроцінскі апелююць да працы І. Сталіна «Марксізм і нацыянальна-каланіяльнае пытанне», у якім складванне народа адносіцца да эпохі капіталізму, а не феадалізму. Пры гэтым яны мімаходзь крытыкуюць і сцвярджаюць У. Пічэты пра тое, што «Беларускі народ стварыўся ў XIII–XV стст. і пануючыя класы ў XV і ў першай палове XVI ст. аставаліся вернымі нацыянальнай культуры (Гісторыя Беларусі. Ч. 1. С. 21)» [2, с. 180].

Не падабаецца аўтарам рэцэнзіі і фактычна падтрыманая Ц. Ламцёвым думка М. Гарэцкага пра «залаты век»: «У XV ст. далей развіваецца з новым уплывам юрыдычная літаратура, выходзяць пераклады духоўных твораў у зусім народнай мове... Адным словам ствараецца “залаты век” нашай старой літаратуры (Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. 1924. С. 94–95)» [2, с. 181].

І ўсё ж асноўная ўвага ў рэцэнзіі акцэнтуюцца на фанетычных з’явах, менавіта якім найперш і была прысвечана кніга прафесара Цімафея Ламцёва. З часткай заўваг рэцэнзентаў і сёння нельга не пагадзіцца. Найперш гэта датычыцца прыкладаў, амаль цалкам запазычаных з брашуры Я. Карскага «Белорусская речь» выдання 1918 г.:

«У Карскага: З’яўленне “дз” і “ц” мяккіх замест “д” і “т” мяккіх; *хадзіць* (стар. 17).

У Ламцёва: Пераход мяккіх “д” і “т” у мяккія свісцячыя афрыкаты: *хадзіць* (стар. 7).

У Карскага: Існаванне заклікальнага склону: *сынку, чалавеча* (стар. 17).

У Ламцёва: Наяўнасць заклікальных форм, напрыклад, *чалавеча, сынку* (стар. 7) » [2, с. 182].

Сур’ёзную заўвагу адрасуюць рэцэнзенты аўтару кнігі і адносна гістарычнага развіцця многіх фанетычных з’яў беларускай мовы:

«У процілегласць Ламцёву нават Карскі паказвае гістарычнае паходжанне кожнай лінгвістычнай асаблівасці беларускай мовы, вытлумачвае яе. У Карскага мы бачым эвалюцыю развіцця гэтых асаблівасцей (гл. упамянутую ўжо намі вышэй брашуру Карскага “Белорусская речь”). У Ламцёва-ж усе гэтыя асаблівасці бяспрэчныя і спрэчныя скіданы ў адну кучу, стасуюцца да аднаго перыяду – у кантэксце XIII–XIV ст., што супярэчыць гістарычным дакументальна ўстанаўляемым вызначэнням Карскага. Пры гэтым важна тое, што Карскі абгрунтоўвае гэта гістарычнымі дакументамі, якія адмаўляюцца Ламцёвым» [2, с. 183].

Нельга не пагадзіцца з аўтарамі рэцэнзіі і з тым, што прафесар Ц. Ламцёў у пэўнай ступені ігнаруе ўжо прынятую ў лінгвістыцы тэрміналогію: «... вуалюе спісванне элементарных ісцін, якія маюць месца ў падручніках для пачатковай і сярэдняй школ, тэрмінамі: “варыянт”, “эквіваленты” (гукаў) <...> Мабыць, у мэтах арыгінальнасці ён усюды ўжывае наўпярэць устаноўленай фанетычнай тэрміналогіі, тэрміналогію ўмоўную, не тлумачы яе. “Варыянты” і варыятыўныя суадносіны замест “фанемы” і “адценні фанем”, “эквівалент” і “эквівалентныя суадносіны” замест “чаргаванне”. Адсюль вельмі заблытаная тэрміналогія, адарваная ад практыкі сучаснай савецкай школы, а таму кніга стрыкаецца на кожнай старонцы “абаротнымі эквівалентнымі суадносінамі”, “варыятыўнымі гукавымі суадносінамі” і г. д., і г. д.» [2, с. 183].

Шматлікія недарэчнасці ў характарыстыцы гукаў беларускай мовы рэцэнзенты справядліва лічаць вынікам таго, што «зыходным пунктам для апісання фанетыкі сучаснай беларускай мовы з’яўлялася толькі сістэма беларускай арфаграфіі, увесь касцяк фанетыкі Ламцёва з’яўляецца кап’яваннем правапісу» [2, с. 184].

Напрыканцы рэцэнзіі Н. Гурло і Б. Сіроцінскі адзначаюць і той факт, што «нават у свой ілюстрацыйны інвентар, пры наяўнасці дастатковага багацця слоў у беларускай мове, аўтар чамусьці палічыў патрэбным увесці словы архаічныя, немілагучныя, словы лаянкі і інш., без якіх лёгка можна было абыйсціся. Выяўляецца абмежаванасць

магчымасцей аўтара і ў гэтым выпадку. Інакш ён не прыводзіў бы такіх слоў, як *кіндзюк, быдла, сігаць, ачмурэлы, конаўка, багавінне, аблупіць, хэўра, луста, валанюк, дыхавіца, лаяцца, размазня, ваксіць, швачка і г. д.»* [2, с. 184–185].

З адлегласці сённяшняга часу многае ў навуковых поглядах і напрацоўках аўтара кнігі і яго рэцэнзентаў бачыцца па-рознаму. Перакананы, што дастаткова аб'ектыўны (хоць і ў русле палітычна-ідэалагічных міфалагем 1930-х гадоў) разгляд першай кнігі Цімафея Ломцева стаў падставай для пераасэнсавання і больш крытычнага стаўлення навукоўцы да аналізуемага матэрыялу, адпаведных вынікаў і назіранняў. Сведчаннем сказанаму могуць быць падрыхтаваныя ўжо ў суаўтарстве іншыя працы прафесара Цімафея Ломцева, у тым ліку і яго грунтоўнае даследаванне, прысвечанае выказніку ў гісторыі беларускай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Булахав, М. Г.* Ломтев Тимофей Петрович // Восточнославянские языковеды : Био-библиографический словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Т. 3 (Л–Я). – Минск : БГУ, 1978. – С. 43–54.

2. *Гурло, Н.* Наскок замест навукі / Н. Гурло, Б. Сіроцінскі // Польша рэвалюцыі : часопіс літаратуры, мастацтва, марксісцка-ленінскай тэорыі і крытыкі : орган Праўлення Саюза савецкіх пісьменнікаў БССР. – 1936. – Кн. 11. – С. 180–185.

3. *Ламцёў, Т. П.* Беларуская граматыка. Ч. 1 . Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) / Т. П. Ламцёў. – Мінск : Выд-ва Беларускай акадэміі навук, 1935. – 71 с.

РАЗДЗЕЛ IV

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ МОВАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3'42

ТРЫЯДА ІНТЭНЦЫЙ У СТЫЛІЗАВАНЫМ ТЭЛЕФОННЫМ ДЫЯЛОГУ

П. С. Басалыга

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, polinabasalyga@gmail.com*

У артыкуле на матэрыяле стылізаваных тэлефонных дыялогаў (фантастычны раман Л. Дайнекі «Чалавек з брыльянтавым сэрцам») дэманструецца прымяненне асноўных палажэнняў інтэнцыянальнага аналізу. Створана мадэль, якая дазваляе высветліць намер аўтара праз аналіз інтэнцый персанажаў.

Ключавыя словы: стылізаваны тэлефонны дыялог; інтэнцыя (маўленчая воля); інтэнцыянальны аналіз; каардынацыя рэплік; мадэль інтэнцыянальнага ўзаемадзеяння; аўтар; персанаж.

*Бо толькі Я ведаю намеры, якія маю пра вас...
Ераміі 29:11*

Сённяшняя лінгвістыка мае шэраг мадэляў, якія паказваюць абагульненую схему маўленчага ўзаемадзеяння. Так, Р. Якабсон вылучыў адпраўніка, атрымальніка, канал сувязі, форму паведамлення, код і кантэкст. Такую мадэль дапоўніў Д. Хаймс, увёўшы паняцце тэмы і замяніўшы кантэкст на абставіны маўлення. Дж. Ліч ахарактарызаваў маўленчае ўзаемадзеянне як трансакцыю, у якой галоўнай мэтай з'яўляецца перадача ілакуцыі адрасанта адрасату пры дапамозе тэксту. У тэорыі планавання М. Братмана інтэнцыя ёсць элемент плана дзеянняў, якія маюць іерархічную структуру. Асобную ўвагу прыцягвае інтэнцыянальны аналіз, пашыраны ў псіхалогіі, які, хоць і мае немалую долю даследчыцкай суб'ектыўнасці, усё ж абапіраецца на асноўныя палажэнні тэорыі маўленчых жанраў. Узяўшы за падмурак некаторыя палажэнні з пералічаных мадэляў, мы сканцэнтруемся на інтэнцыянальным аспекце выказванняў менавіта ў мастацкім тэксце.

У рэальнай тэлефоннай размове чалавек сутыкаецца з маўленчай воляй (ці інтэнцыяй) толькі свайго суразмоўцы. Іншая сітуацыя мае

месца быць пры ўспрыманні тэлефоннай размовы з мастацкага тэксту: чытач становіцца знешнім назіральнікам за спалучэннем інтэнцый аўтара і персанажаў у суцэльнае тэкставае адзінства. Факт таго, што ў дыялогу «рэплікі суразмоўцаў інтэнцыянальна скаардынаваныя» [3], дае нам магчымасць выбудаваць пэўную мадэль узаемадзеяння інтэнцый аўтара і персанажаў у стылізаваным тэлефонным дыялогу. У нашу задачу ўваходзіць аналіз каардынацыі інтэнцыі аўтара, накіраванай на чытача, і інтэнцый персанажаў, накіраваных адзін на аднаго. Матэрыялам даследавання стаў фантастычны раман Леаніда Дайнекі «Чалавек з брыльянтавым сэрцам» (1992): 64 выказванні персанажаў у тэлефонных размовах (ці па рацыі).

Папярэдне скажам некалькі відавочных і пры гэтым істотных рэчаў, што неабходныя для пабудовы мадэлі інтэнцый. Слова аўтара, якія суправаджаюць дыялог персанажаў, ёсць як бы прапісаная кансітуацыя: аўтар можа паказаць эмацыйны стан персанажаў і іх мысленчыя працэсы, вербальна дапоўніць ці патлумачыць інтанацыю, апісаць жэсты і міміку абодвух суразмоўцаў і пад. – экстралінгвістычныя аспекты размовы. Гэтыя аспекты важныя яшчэ таму, што суразмоўцы ў мастацкай тэлефоннай размове знаходзяцца ў іншых прасторавых, а нават і часавых вымярэннях.

Яшчэ зазначым, што само простае маўленне персанажаў у мастацкім тэксце выконвае функцыю развіцця сюжэта, але існуе меркаванне, што «яго галоўная сэнсавая нагрузка ўсё ж заключаецца ў выражэнні псіхалагічных характарыстык асоб персанажаў» [2, с. 33]. Дададзім, што менавіта такая характарыстыка менавіта такога персанажа абіраецца самім аўтарам і ўваходзіць у яго маўленчую волю.

У адрозненне ад рэальных тэлефонных размоў, стылізаваныя дыялогі падпарадкоўваюцца агульнай інтэнцыі аўтара, а намеры, укладзеныя аўтарам у маўленне персанажаў, разумеюцца чытачом не толькі непасрэдна з іх рэплік, але і са слоў аўтара, параўнайце:

Гай Дубровіч узяў трубку.

– Спадар Гай, – прыглушана казалі на тым канцы, – табе тэлефануе Радзівіл Сіротка. Які ў цябе крывяны ціск і што ты бачыў у апошнім сне?

Такой была форма вітання на 223 годзе Вялікай Эры Плюралізму – замест «добры дзень», або «добрай раніцы» адразу ж цікавіліся крывяным ціскам і апошнім сном суразмоўніка [1].

Прагматыка слоў аўтара ў сярэдзіне першай рэплікі – стварыць загадкаваць і паказаць пэўны давер Радзівіла да Гая: персанаж размаўляе

прыглушаным голасам, каб яго не пачулі астатнія, бо інфармацыя прызначана канфідэнцыяльна спадару Гаю.

Пытанне «Які ў цябе крывяны ціск..?» чытачу падаецца неканвенцыянальным, таму інтэнцыя такога пытання няясная. Аднак словы аўтара пасля гэтай рэплікі прызначаны высветліць інтэнцыю персанажа: такім чынам ён звычайна вітаецца са сваім суразмоўцам. Аўтарская інтэнцыя карэлюе з намерам персанажа. Гэтай тэлефоннай размовай пачынаецца раман, і калі прыраўняць агульную інтэнцыю аўтара пры напісанні ўсяго твора да ідэі, то менавіта ў гэтым дыялогу праяўлена падінтэнцыя сцісла ахарактарызаваць хранатоп рамана, персанажаў і распачаць апавяданне.

Інтэнцыянальны аналіз выказванняў персанажаў і верагодных інтэнцый пісьменніка ў гэтых жа самых рэпліках паказаў, што агульная інтэнцыя аўтара, адрасаваная чытачу, расшчапляецца на дзве часткі: інфармацыя, прызначаная чытачу, і інфармацыя, прызначаная суразмоўцу галоўнага героя.

Для таго, каб наглядна прадэманстраваць узаемадзеянне інтэнцый, мы змясцілі ўрываек дыялогу ў табліцы.

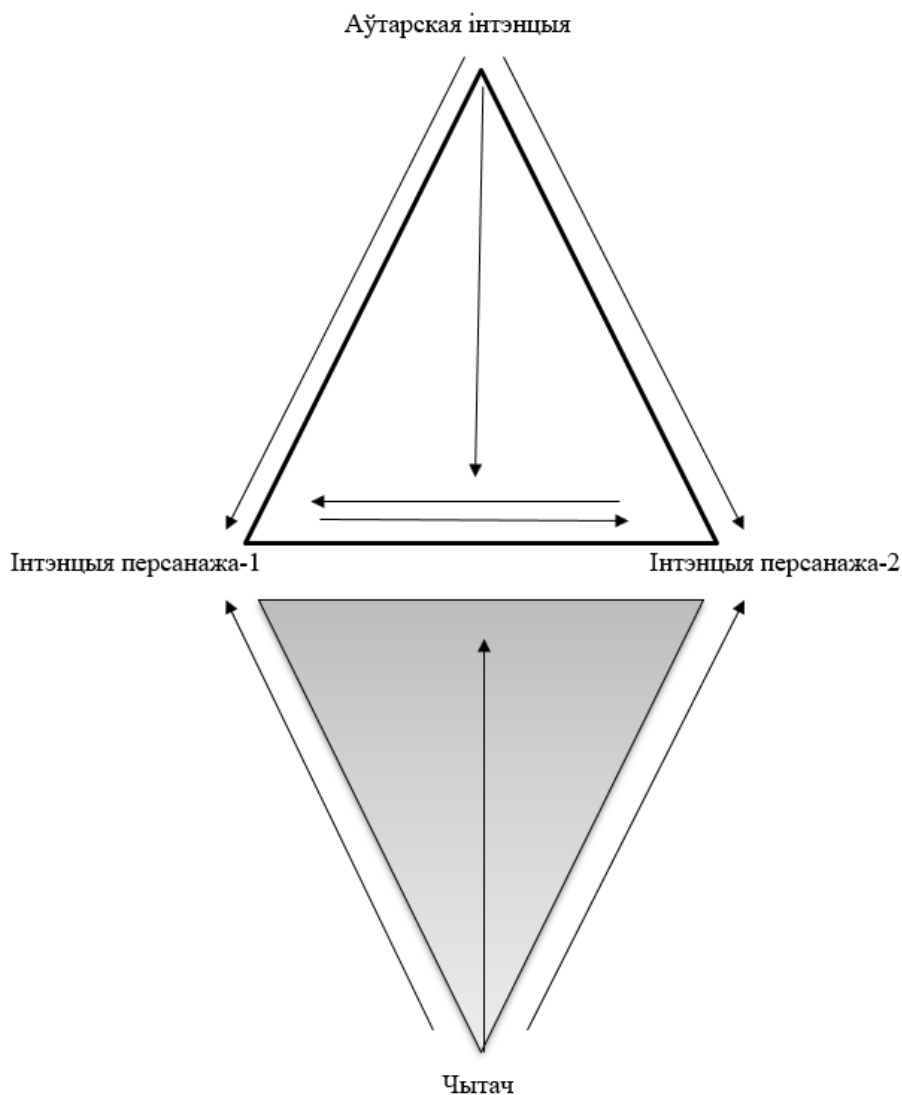
Інтэнцыянальны аналіз стылізаванага тэлефоннага дыялогу

Рэплікі персанажа-1	Рэплікі персанажа-2	Словы аўтара
<p>– <i>Што ж ты бачыў аба мне?</i></p> <p>Інтэнцыя П1: запыт інфармацыі ў П2.</p> <p>Інтэнцыя А: запыт інфармацыі з ракурсу чытача.</p>		<p>– амаль крыкнуў Гай.</p> <p>Інтэнцыя А: выражэнне эмацыйнага стану П1.</p>
	<p>– <i>Бачыў, што на рагу Зялёнай і Сіняй вуліц цябе, спадар Гай, пераехаў электрамабіль. І ты разваліўся, прабач, на тры часткі. У цябе чамусьці была не чырвоная, а жоўтая кроў. Жоўтая, як кветка лотаці, што расце ў Апошнім Балоце. Ты яшчэ паспеў войкнуць, і ўсё...</i></p> <p>Інтэнцыя П2: перадача інфармацыі на запыт П1.</p> <p>Інтэнцыя А: перадача інфармацыі чытачу.</p>	

Рэплікі персанажа-1	Рэплікі персанажа-2	Словы аўтара
<p>– Чаму ж я разваліўся менавіта на тры часткі?</p> <p>Інтэнцыя П1: удакладненне.</p> <p>Інтэнцыя А: запыт дадатковай інфармацыі з ракурсу чытача.</p>		<p>– толькі і прамовіў агаломшаны Гай Дубровіч.</p> <p>Інтэнцыя А: выражэнне эмацыйнага стану П1.</p>
	<p>– <i>А гэтак цябе пераехалі. Вось я і названіў табе, каб, як ісцінны грамадзянін Індаэўрапейскай Канфедэрацыі, папярэдзіць: тыдзень не выходзь з дому, не пачынай новых спраў, не пі віно і снежную ваду з памірскіх ледавікоў. Адным словам, асцерагайся. Ты ж ведаеш, што пасля такога Сну можас, калі не асцерагацца, прыйсці Вялікі Жах. А Вялікі Жах прыходзіць уначы.</i></p> <p>Інтэнцыя П2: інфармацыя па ўдакладненні П1; папярэджанне.</p> <p>Інтэнцыя А: інфармаванне чытача.</p>	<p>(Радзівіл Сіротка зрабіў націск на слове «такога», і тэлефон паўтарыў гэта слова двойчы).</p> <p>Інтэнцыя А: акцэнтаваць увагу чытача на значнасці менавіта гэтага сну.</p>
		<p>Выгукнуўшы: «Жывуць Сонца і Кісларод!» (так, па традыцыі, заканчвалі свае прамовы людзі Вялікай Эры Плюралізму), Радзівіл паклаў трубку. А Гай Дубровіч застыў у глыбокім одуме.</p> <p>Інтэнцыя А: выражэнне ўзрушанага эмацыйнага стану П1.</p>

Зроблены аналіз усіх стылізаваных тэлефонных дыялогаў у рамане дазваляе схематызаваць узаемадзеянні інтэнцый аўтара і інтэнцый, укладзеных ім у персанажаў. Мадэль складаецца з трох інтэнцый: самога аўтара, першага і другога персанажаў. Намер аўтара накіраваны толькі на

чытача, інтэнцыі персанажаў, якія знаходзяцца ўнутры інтэнцыянальнага ўздзеяння аўтара на чытача, накіраваныя адна на адну. Намеры персанажаў у адносінах адзін да аднаго знаходзяцца ў падуладным у дачыненні да аўтарскай інтэнцыі становішчы. Каардынацыя рэплік непасрэдна кіруецца аўтарам і іерархічна звязаная з яго намерам; рэплікі персанажаў як бы наскрозь прасякнуты інтэнцыяй пісьменніка (гл. малюнак).

Суадносіны інтэнцыі аўтара і абодвух персанажаў у стылізаваным тэлефонным дыялогу

Для чытача намер аўтара не заўсёды зразумелы (наколькі ўвогуле можна казаць пра поўнае разуменне), але чытач ведае намеры суразмоўцаў-персанажаў з кантэксту: нават калі адразу чытач не здагадаецца пра мэту званка аднаго з персанажаў, то на працягу далейшага паглыблення ў сюжэт гэты момант праясняецца. А паколькі намеры персанажаў

«счытваюцца» прасцей, чым намер аўтара, то і інтэнцыя аўтара, якая праходзіць праз дыялог, можа стаць больш-менш яснай.

Як правіла, чытач часткова атаясамлівае сябе з вобразам галоўнага персанажа, таму пры дыялогу галоўнага і другога персанажаў аўтар можа як бы ўвасабляць у рэпліку першага магчымую інтэнцыю чытача, напрыклад:

Па рацыі Гай перадаў дыспетчару, што на лініі ў горадзе і ў прыгарадах могуць працаваць і, вядома ж, працуюць вадзіцелі-нярэваратні [...].

– У іх няма цела, – дадаў ён.

– Як? – асёкся голас у маладзенькай дзяўчыны-дыспетчара. – Як вы казалі?

– У іх няма цела, – паўтарыў Дубровіч.

– А як жа яны кіруюць машынамі?

– Мілая мая, у іх няма чалавечага цела, – стараючыся не раздражняцца, пачаў цярпліва тлумачыць Гай... [1].

Апошняя рэпліка змяшчае інфармацыю не толькі пра раздражненне Гая, але і больш-менш можа суадносіцца з пачуццямі чытача, які ведае, што а) умовы, пры якіх Гай звязаўся з дыспетчарам, патрабуюць хуткіх дзеянняў;

б) у такой экстраннай сітуацыі няма часу на перапытванні і недарэчныя пытанні. Таму ў прапанаваную намі мадэль інтэнцыянальнага трохкутніка можна ўключыць і намеры чытача, але гэта будзе ўжо іншае даследаванне. Такім чынам, намер аўтара адрасаваны чытачу праз інтэнцыю кожнага з удзельнікаў стылізаванай размовы. Інтэнцыянальны аналіз іх рэплік можа паспрыяць разуменню і аўтарскага намеру. Хаця, вяртаючыся да слоў эпіграфа, зазначым, што толькі сам аўтар у поўнай меры валодае інфармацыяй пра ўласную інтэнцыю.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Дайнека, Л.* Чалавек з брыльянтавым сэрцам [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Leanid_Dajnieka/Calaviek_z_bryljantavym_sercam.html. – Дата доступу : 22.07.2023.

2. *Кочетова, Л. П.* Художественный диалог : смысловая нагрузка, прагматические функции, текствая актуалізацыя (на матэрыяле прозы М. А. Шолохова) / Л. П. Кочетова // *Международный научно-исследовательский журнал*. – 2016. – № 11. – С. 33–36.

3. *Павлова, Н. Д.* Интенциональная структура речевого взаимодействия / Н. Д. Павлова, В. А. Афиногенова [Электронный ресурс] // *Психологические исследования*. – 2014. – Т. 7. – Режим доступа : <https://psystudy.ru/index.php/num/article/view/625>. – Дата доступа : 25.07.2023.

**СІНТАКСІС ДЗЕЯСЛОВА СМЯЯЦЦА
Ў СІНХРАНІІ І ДЫЯХРАНІІ:
СМЯЯЦЦА З КАГО-Н. VS. СМЯЯЦЦА ДА КАГО-Н.**

С. А. Важнік

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vazhnik@bsu.by*

У публікацыі супастаўляюцца сінтаксічныя мадэлі, што ўтварае прэдыкат *смяяцца* ў сінхраніі і дыяхраніі. Нарматыўная сучасная мадэль з сінтаксемай з *каго–чаго* супрацьпастаўляецца архаічнай мадэлі з пашырэннем *да каго–чаго*. На прыкладзе варыятыўнасці кіравання дзеяслова *смяяцца* паказваюцца падставы для вылучэння беларуска-рускіх і беларуска-польскіх ізасінтаксічных канструкцый. Усе яны тычацца дыяхраніі або дыялектаў. Цікавы дыялектны матэрыял С. М. Прохаравай пралівае святло на семантычныя тыпы беларускага дзеяслова, на ўсе яго спецыфічныя канатацыі.

Ключавыя словы: дзеяслоўны прэдыкат; сінтаксічная мадэль; сінтаксічны архаізм; нацыянальная сінтаксічная ідыяматыка.

Беларусы любяць смяяцца. Смяюцца з розных падстаў, а таму і смех у беларусаў розны: *шчаслівы і радасны, добразычлівы, іранічны, камічны (з сябе), саркастычны, пагардліва-зневажальны і нават агрэсіўны, самому сабе...* Кожнай разнавіднасці смеху адпавядае адмысловая сінтаксічная канструкцыя.

1. Сінхранія

Кіраванне беларускага **канцэптуальнага** дзеяслова *смяяцца* (з *каго–чаго*) засвойваецца намі яшчэ ў сярэдняй школе праз супастаўленне з рускім адпаведнікам (*смеяться над кем–чем*). Акадэмічныя слоўнікі беларускай літаратурнай мовы падаюць два асноўныя значэнні адпаведнага дзеяслова:

Смяяцца

1. Праяўляць весялосць, радасць і пад. пры дапамозе характэрных перарывістых гукаў смеху. *Я б смяюся, жартаваў бы, Каб вас чуць развесяліць.* Колас. *Мішка расказвае нешта, а хлопцы смяюцца.* Брыль. *«Я ўратаваў жыццё чалавеку», – ад гэтай думкі хацелася бегчы, смяяцца і спяваць.* Шамякін. / у вобразным ужыв. *Ізноў вясна, ручай ліецца, Шчабечуць птушкі, лес смяецца.* Васілёк. *Зямля ў прыгожых фарбах, Людзьмі смяецца вуліца, Заглянуць сонцу ў твар бы, Калі за хмары туліцца...* Чарот. // Выражаць весялосць (пра вочы, твар і пад.). *Вочы дзяўчыны радасна смяліся, хоць выгляд у яе быў паніклы і разгублены.* Ракітны.

2. з каго–чаго. Насміхацца, здэкавацца з каго-н.; высмейваць каго-, што-н. *Смяюцца людзі з Кузьмовага сына. Якімовіч. Верыць ён [Вова] усім на свеце, І з яго смяюцца дзеці.* Дзеружынскі. // *Разм. Жартаваць, гаварыць несур’ёзна. – Цяньком лепш будзе ехаць, заедзі мени, – смяліся сяляне.* Пальчэўскі.

Смяяцца ў бараду (рукаў) – смяяцца ціха, непрыкметна [12, с. 226].

Смяяцца 1. з каго–чаго (насміхацца, здэкавацца з каго-, чаго-н., высмейваць каго-, што-н.). *Старэйшыя дзеці, Света і Толік, смяліся з меншага брата (Л. Арабей). З другой смяецца, а самой і блін не ўдаецца (Нар. тв.). Рыгорка смяецца з майго спрыту (А. Якімовіч). Палац ваіс смяецца з нядолі бядачай (Я. Купала).* 2. ад чаго, з чаго (праяўляць веселасць, радасць, рэагуючы на што-н.). *Роберт ненатуральна смяўся ад хвалявання і бездапаможна махаў рукамі ў наветры (С. Анісаў). Унь пяе, смяецца З радасці народ (З. Бядуля)* [1, с. 228].

Гэтаксама і ў іншых лексікаграфічных крыніцах (гл. [2, с. 285; 9, с. 240; 3, с. 341; 11, с. 97]).

У першым значэнні дзеяслоў *смяяцца* выступае як **прэдыкат правы пэўнага стану**, што ўтварае наступную сінтаксічную мадэль:

(1) *Ex – Pred – Caus – Mod (ЭКСПРЫЕНСІЎ (СУБ’ЕКТ СТАНУ) – ПРЭДЫКАТ – ПРЫЧЫНА – СПАСАБ ДЗЕЯННЯ).*

Акцэнт робіцца тут на такіх факультатыўных актантах, як **ПРЫЧЫНА** і **СПАСАБ ДЗЕЯННЯ**. Асноўнай прычынай смеху з’яўляецца *радасць*, што пацвярджаецца і на ўзроўні паэтычных тэкстаў (гл.: [8, с. 9]). Параўн.: *Ціха і весела сьмеяліся кветкі, пазираючы сваімі пахучымі галоўкамі ў рэку...* (НН 1907, № 26, с. 3); *...Павялі начлежнікі коні ў лес пасьвіць. Смяюцца, рагочуць, жартуюць* (НН 1913, № 31, с. 2)¹ [11, с. 97]; *смяяцца ад радасці; смяяцца да слёз, да колікаў; смяяцца самому сабе. СМЯЯЦЦА-1.*

У другім значэнні перад намі **прэдыкат адносін з адмоўнай ацэнкай** і сінтаксічная мадэль з **АБ’ЕКТАМ**, выражаным на паверхневым узроўні праз сінтаксему з *Ngen*:

(2) *Ag – Pred – Pat – Caus – Mod (АГЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЭДЫКАТ – ПАЦЫЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЫЧЫНА – СПАСАБ ДЗЕЯННЯ).*

Напрыклад: *З мяне смяюцца, пагарджаюць, Бо я мужык, дурны мужык (Я. Купала); Паношыцца ў кожнай прыгодзе, смяяцца ня дасць над сабой...* (Я. Купала) [18, с. 97]. **СМЯЯЦЦА-2.**

Супастаўленне спалучальнасці беларускага і рускага дзеясловаў дазваляе выявіць адрозненне беларускай і рускай моў не толькі на ўзроўні кіравання (сінтаксічнай спалучальнасці), але і больш глабальна –

¹ Арфаграфія і сінтаксіс першакрыніц у прыкладах захоўваюцца.

на фармальна-граматычным узроўні мадэлі рэляцыйнага сказа: (бел.) *Rat / з каго–чаго* vs. (руск.) *Rat / над кем–чем*. Асобныя даследчыкі бачаць тут праяву *нацыянальна-культурнай семантыкі*: прыназоўнік *над* у рускай мове выражае дамінуючае становішча *АГЕНСА* адносна *ПАЦЬІЕНСА*. Беларуская канструкцыя больш «мяккая» *па зневажальнай (здэкліва-прыніжальнай) мадальнасці*, бо паміж рэлянтамі няма *іерархічных* адносінаў (*вертыкальна-падпарадкавальных* адносінаў). Яны знаходзяцца на адным узроўні: на ўзроўні *гарызантальных* сувязей. Як адзначала Л. М. Чумак, «адценне выражанай перавагі над аб'ектам-асобай не адпавядае талерантнаму нацыянальнаму мысленню беларусаў» [14, с. 99; 7, с. 205].

В. С. Гарыцкая, спасылаючыся на меркаванні рускамоўных беларусаў адносна выбару больш «мяккай» канструкцыі *смеяться с кого-то*, прыходзіць да высновы, што такія канструкцыі «хутчэй, абазначаюць прычыну смеху (нехта або нешта з'яўляецца смешным, выклікае смех), г.зн. залежны кампанент абазначае ўжо не пацыенса, а стымул» [7, с. 206]. Гэта сведчыць пра тое, што склад актантаў у беларускай мадэлі адрозніваецца ад рускай мадэлі: на месцы *ПАЦЬІЕНСА* павінен знаходзіцца такі актонт, як *СТЫМУЛ*. Гэта карэлюе з вызначэннем *СТЫМУЛА-2* у канцэпцыі М. У. Севаладавай [6, с. 145].

Больш за тое, ва ўмовах *беларуска-рускага двухмоўя* пры маўленні па-руску беларусамі вельмі часта падсвядома выкарыстоўваецца беларускае «кіраванне» дзеяслова *смеяться* (відаць, лепей засвоенае): *Они посмеялись с нас; Минчане смеются с того, как перевели названия улиц*. Гэта самая частотная памылка ў маўленні рускамоўных беларусаў і сінтаксічны маркёр беларускага варыянта рускай мовы [5; 7, с. 197].

Падключэнне да супастаўлення *польскай мовы* дазваляе выявіць не толькі фармальную спецыфіку адпаведных дзеяслоўных прэдыкатаў, але і больш глыбінную – нацыянальна-маркіраваную, культурна-абумоўленую. Так, у польскай мове ёсць тры дзеясловы *śmiać się: śmiać się-1* без аб'ектнага пашырэння, *śmiać się-2* з кіраваннем *z kogoś* і *śmiać się-3* з пашырэннем *do kogoś*. У чым розніца паміж імі? *Śmiać się-1* і *-2* супадаюць з беларускімі прэдыкатамі *смяцца-1* і *смяцца-2* і па семантыцы, і па спалучальнасці. *Śmiać się-3* таксама прэдыкат адносін, але са **станоўчай** ацэнкай. Параўнаем: *Posłuchaj, ale śmieję się nie z ciebie. Śmieję się do ciebie!* – Паслухай, але ж не смяюся з цябе. Смяюся да цябе! Польская канструкцыя *Śmieję się do ciebie* перадае наступны змест: «*нерадаю праз смех свае станоўчыя адносіны да цябе*». Ці можна перакласці адпаведную польскую канструкцыю праз «прамы» адпаведнік *Смяюся да цябе?* З пункту гледжання **сучаснага (!)** сінтаксісу нельга, бо гэта відавочны **сінтаксічны паланізм**. Які тады *функцыянальна-семантычны*

адпаведнік можна пры гэтым выкарыстаць? Тут мажлівая канструкцыя з дзеясловам усміхацца: *Не смяюся з цябе, а ўсміхаюся табе!*

Такім чынам, супастаўленне на ўзроўні трох моў дазволіла выявіць акрамя чыста фармальных, яшчэ і семантычныя адрозненні паміж прэдыкатамі з выхадам на **нацыянальна-культурны кампанент**. Так, праз *СМЕХ* у рускіх і беларусаў выражаюцца **адмоўныя** адносіны да некага або нечага. **Станоўчыя** – толькі праз *УСМЕШКУ*. У палякаў жа праз *СМЕХ* могуць выражацца яшчэ і станоўчыя адносіны.

2. Дыялектны вертыкальны кантэкст

Дыялектны матэрыял дазваляе больш выразна акрэсліць семантычны тып дзеяслова *смяцца*, усе яго спецыфічныя канатацыі.

Разнастайныя варыянты кіравання дзеяслова *смяцца* (месцамі досыць нечаканыя) у *гаворках руска-беларускага памежжя* (у *смаленскіх гаворках*) апісаны ў манаграфіі С. М. Прохаравай [10].

Так, «памежны» дзеяслоўны прэдыкат *смяцца* прадказальна «вагаецца» паміж (1) тыповай адмоўна-ацэнчнай **беларускай** канструкцыяй *смея́ться с / з Gen*¹ і (2) тыповай **рускай** канструкцыяй *смея́ться над*² *Instr*.

Найбольш распаўсюджанай структурай пасля (1) і (2) з'яўляецца (3) канструкцыя з сінтаксемай *кала Gen* (з варыянтамі *каля, ля, около Gen*), што мае аб'ектна-прасторавае ці *лакатыўна-вылучальнае* значэнне. Канструкцыя вядомая на паўночным усходзе і паўднёвым захадзе Беларусі (карта 224 ДАБМ). Параўн.: *смяцца кала яго; пашутить кала йей; харашо кала йаго атносіцца*.

З відавочнай **адмоўнай** канатацыяй ужываецца (4) канструкцыя з сінтаксемай *против Gen* (= *смяцца-2*).

У канструкцыі (5) *смея́ться для Gen* дзеяслоў выступае як прэдыкат адносін са **станоўчай** ацэнкай (навідавоку падабенства са структурай *śmiać się-3 do Gen*).

(6) **Дэлібератыўны** аб'ект *про Gen* пераводзіць дзеяслоў *смея́ться* ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці.

Зафіксавана і (7) **безаб'ектнае ўжыванне** па прычыне таго, што «*смяцца з чалавека нельга*». Мае месца своеасаблівае «табу» на ўказанне аб'екта смеху, бо так «*грэшна*» рабіць [10, с. 54–56, 115].

Можна з дастаткова высокай ступенню верагоднасці канстатаваць, што ў *гаворках беларускага-польскага ці беларускага-ўкраінскага памежжя* мы сустрэнем і іншыя варыянты кіравання *смяцца*, што патрабуе асобнага навуковага даследавання.

¹ Паводле С. М. Прохаравай, гэта – «балта-славянская навацыя», што адпавядае літоўскай канструкцыі *suoktis iš ko nors* [10, с. 54–55].

² Прыназоўнік *над* мае першапачатковае значэнне *меры* або *кампарацыі* [10, с. 56].

3. Дыяхранія

У творах Цёткі і Янкі Купалы намі выяўлена архаічная канструкцыя *смяяцца + да Gen*, якой мы не сустракалі ў творах іншых аўтараў пачатку XX ст.: *Мілья, бясконца багатыя мінуты смяліся да яе, ласкаліся вяснянымі ўздохамі, апляталі чаромхі шэптам змучаны мозг...; Засмяялася да ігрывых хімер і паверыла абману* (Цётка, «Лішняя», 1912 г.) [13, с. 69–70]; *Рэчка ўеца і смяецца Да зялёных лоз і волях...* (Я. Купала, «Выйду, сяду каля саду...»).

Пададзеныя вышэй кантэксты адпавядаюць «трэцяй» сінтаксічнай мадэлі, якую ўтварае дзеяслоўны прэдыкат **СМЯЯЦЦА-3**:

(3) *Ag – Pred – Adr – Caus – Mod* (АГЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЭДЫКАТ – АДРАСАТ – ПРЫЧЫНА – СПОСАБ ДЗЕЯННЯ).

У мадэлі (3) *смяяцца* выступае як прэдыкат адносінаў са станоўчай ацэнкай. Смех тут выконвае *фатычную функцыю*: дапамагае падтрымліваць або наладжваць добрыя адносіны з іншымі людзьмі. Семантыка прыназоўніка *да* [15, с. 19], аднак, дазваляе разглядаць адпаведны дзеяслоў як *прэдыкат перадачы інфармацыі*.

Такім чынам, відавочная *агульная беларуска-польская канструкцыя*, якіх багата ў беларускім сінтаксісе пачатку XX ст. і якія мы адносім да *беларуска-польскіх ізасінтаксічных структур* таго часу [4, с. 51]. Нагадаем, што на пачатак XX ст. нельга казаць пра ўласна *паланізмы* ці *русізмы*, бо менавіта ў гэты час адбываецца станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы на аснове народных гаворак, у якіх ёсць усё, у тым ліку і *агульныя беларуска-польскія і беларуска-рускія элементы*. Атрымліваецца, што і ў беларускай мове былі свае *смяяцца-1, -2 і -3* з выразным размежаваннем па лініі «*шчаслівы*» – *адмоўны* – *станоўчы*.

Яшчэ адна лінія сінтаксічных «паводзінаў» беларускага прэдыката *смяяцца* разгортваецца ў творы Цёткі «*Разумныя, ды не на дурня напалі*» (1906 г.): *...так ён з паднятымі рукамі стаў і смяецца перад разгневаным законам* [13, с. 54]. Параўнаем з сучасным (!) кантэкстам: *Я смяюся перад бядой! – Смеюсь перед невзгодами!* Па сутнасці гаворка ідзе тут пра **СМЯЯЦЦА-4** з выразным *супрацьпастаўляльным* акцэнтам [15, с. 112–113].

Падключым *вертыкальны кантэкст*: паглядзім на спалучальнасць прэдыката *смяяцца* (ці іншых дзеясловаў адпаведнай ЛСГ) у перыядычным друку і творах мастацкай літаратуры пачатку XX ст. (гл. табліцу).

**Спалучальнасць прэдыката *смяяцца*
ў перыядычным друку і творах мастацкай літаратуры пачатку XX ст.**

Крыніца / аўтар	Канструкцыя	Прыклады
«Наша Доля» (1906)	перад Instr над Instr	<i>Смяяцца перэд законам</i> (1906, № 4, с. 2); <i>Здзекавацца над ім</i> (1906, № 2, с. 4); <i>Насмеешкі над правасудзем</i> (1906, № 6, с. 2).
«Наша Ніва» (1906–1915)	над Instr з Gen	<i>Сьмеялися некоторые з Андрэя, што ён балотам паліць ў печы і гатуе есьці</i> (1908, № 5, с. 5); ... <i>Сьмеяцца над сваёй роднай мовай, каторай навучыла яго матка, значыць, сьмеяцца і над сваёй маткай</i> (1912, № 22, с. 2)
І. Абдзіраловіч	над Instr з Gen	<i>Над ім здзекуюцца ад часоў; Чаму гэта дэталі жыцця так здзекуюцца з яго; гвалт над нашымі душамі; За даўгія вякі гвалту і здзеку над нашай душой.</i>
В. Ластоўскі	над Instr з Gen	<i>Здзекавацца над казакамі; Здзека не с права, а з сілы.</i>
М. Гарэцкі	з Gen над Instr	<i>Смяяцца з маіх скокаў; ...вярнуўся зьбянтэжаны, ня ведаючы, жартуюць з ім ці кажуць праўду; Ціпер-жа нада мною таварішчы сьміютца; Над ім пасмяяўся; Насмяханне над маімі словамі.</i>

Як бачым, на пачатковым этапе фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы назіраецца пэўны разнабой ва ўжыванні пры дзеясловах эмацыянальна-ацэнных адносін сінтаксем *над кім–чым* і з *каго–чаго*. Канстатуем, што на той час адпаведная сінтаксічная норма пакуль не склалася. Прычым канструкцыі тыпу *смяяцца*, *насмехацца*, *здзекавацца над кім–чым* (норма сучаснай рускай мовы) варта лічыць *беларуска-рускімі ізасінтаксічнымі структурамі*.

Высновы

Такім чынам, да дзвюх сучасных мадэлей (без уліку дыялектных), што ўтварае дзеяслоўны прэдыкат *смяяцца*, варта дадаць яшчэ дзве архаічныя з сінтаксэмамі *да Gen* і *перад Instr*. У іх дзеяслоў *смяяцца* выступае ў розных семантычных «іпастанях»: як *прэдыкат праявы пэўнага стану*, *прэдыкат адносін з адмоўнай або станоўчай ацэнкай*, *прэдыкат перадачы інфармацыі* і інш. У паэтычных і ўвогуле мастацкіх тэкстах, па назіраннях А. У. Міхайлавай, семантычны дыяпазон *смяяцца* можа быць яшчэ больш шырокі, уключаючы значэнні *інтэлектуальнай дзейнасці*, *пранікнення*, *напрамку* і інш. [11, с. 7–9]. Падобныя «зрухі» ў семантыцы і сінтаксісе беларускага дзеяслова напрамую залежаць ад яго актантага акружэння пры апісанні той ці іншай пазамоўнай сітуацыі.

Архаічныя канструкцыі дапаўняюць «культурны фон» прэдыката *смяцца* і, несумненна, уваходзяць у «залаты фонд» нацыянальна-адметных сінтаксічных адзінак – у склад *нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі* сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Арашонкава, Г. У.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : Слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова ; пад рэд. М. В. Бірылы, А. І. Падлужнага. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
2. *Арашонкава, Г. У.* Кароткі слоўнік беларускай мовы / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 367 с.
3. *Арашонкава, Г. У.* Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : ПУП «РАДЫЁЛА-плюс», 2005. – 448 с.
4. *Важнік, С. А.* «Адвечны» сінтаксіс Ігната Абдзіраловіча / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 6. – С. 51–54.
5. *Важнік, С. А.* Синтаксические белорусизмы в белорусском русском / С. А. Важнік // XV Конгресс МАПРЯЛ : Избранные доклады. – Санкт-Петербург, 2023 (у друку).
6. *Всеволодова, М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
7. *Горицкая, О. С.* Язык и границы: лексическая и грамматическая специфика русского языка в Беларуси / О. С. Горицкая. – Минск : МГЛУ, 2021. – 300 с.
8. *Михайлова, Е. В.* Вертикальные синтаксические поля глаголов смеяться и плакать в русской и белорусской поэзии : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 ; 10.02.01 / Е. В. Михайлова ; БГУ. – Минск, 1998. – 19 с.
9. *Плотнікаў, Б. А.* Сінтаксічны слоўнік / Б. А. Плотнікаў // Плотнікаў Б. А., Трайкоўская В. П. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы. – Мінск : Кніжны Дом, 2004. – С. 221–243.
10. *Прохорова, С. М.* Синтаксис переходной русско-белорусской зоны : ареально-типологическое исследование / С. М. Прохорова ; науч. ред. П. П. Шуба. – Минск : Университетское, 1991. – 136 с.
11. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915): У 5 т. – Мінск : Тэхналогія, 2003–2019. Т. 4 / Уклад. І. А. Гапоненка, М. Н. Крыўко, В. П. Лемцюгова ; пад рэд. В. П. Лемцюговай, А. М. Анісім. – 2019. – 648 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства / пад. агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ, 1077–1984. Т. 5, кн. 1. – 1983. – 663 с.
13. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка. – Мінск : Маст. літаратура, 2016. – 198 с.
14. *Чумак, Л. Н.* Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии / Л. Н. Чумак. – Мінск : Белгосуниверситет, 1997. – 196 с.
15. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 168 с.

**РАЗВИТИЕ ИДЕЙ М. В. ВСЕВОЛОДОВОЙ
(ОБЪЕКТИВНОЕ ОПИСАНИЕ
РУССКИХ ПРЕДЛОЖНЫХ ЕДИНИЦ)**

Е. Н. Виноградова

*Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова,
ул. Колмогорова, 1, 119991, г. Москва, Россия, ekaterinavin@mail.ru*

В статье предлагается использование количественных корпусных данных для более системного и объективного описания функционально-грамматического поля предлога. На основе собранного реестра предложных единиц были выделены основные модели, по которым строятся русские предлоги. Анализ данных моделей с помощью биграмм и коллокаций в Национальном корпусе русского языка позволяет выявлять потенциальные предложные единицы, которые дополняют реестр. Наконец, единицы реестра ранжируются по убыванию частотности, что отражает полевую структуру распределения предложных единиц от ядра к периферии.

Ключевые слова: предлог; предложная единица; частотность; грамматикализация; системность.

М. В. Всеволодова, одна из плеяды талантливых учеников Т. П. Ломтева, выступала за объективное описание функционирования различных языковых единиц. Не случайно словари предлогов и средств предложного типа, созданные лингвистами разных стран [7–9; 16] в рамках проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис», вдохновителем и вдохновением которого была Майя Владимировна, имеют подзаголовки: «Грамматика реального функционирования», «Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления», «Вторичные предлоги и единицы предложного типа в реальном использовании», «Объективная грамматика». С внедрением количественных методов и больших данных в лингвистике описание реального функционирования языковых единиц с помощью корпусов стало рутиной языковедов во многих странах мира. Думается, что идеи М. В. Всеволодовой относительно необходимости объективного описания языка [3–6], высказанные в конце прошлого века, ее постоянное внимание к языковому материалу, «примерчикам», причем обязательно не единичным, найденным в том числе и на просторах Интернета, во многом предвосхитили корпусную эпоху в лингвистике, во всяком случае, в российской.

Объективное описание предложных единиц потребовало и нового понятийного аппарата, поэтому М. В. Всеволодова предложила понятие функционально-грамматического поля предлога, которое объединяет в себе как собственно предлоги (ядро поля), так и единицы, способные выполнять функции предлога в определенных условиях (периферия). Данное понятие «развязывало руки» ученым, позволяя изучать весь имеющийся в их распоряжении языковой материал вне зависимости от того, «признана» ли конкретная единица в (нормативной) грамматике. И тогда перед исследователями предложных единиц встала грандиозная задача не только по описанию, но и по исчислению всего массива средств предложного типа.

Безусловно, подобная фиксация максимально полного реестра требует не только кропотливого анализа словарей, грамматик и специализированных справочных изданий, но и системного поиска «кандидатов в предлоги», а также их дальнейшего тестирования на «причастность» к предлогам. Неоценимым здесь оказался опыт белорусских лингвистов по системному описанию языка в целом [10] и предложных единиц, в частности [11–13].

Задача данной статьи – продемонстрировать возможность объективной системной инвентаризации средств предложного типа с использованием корпусных методов исследований. Материалом для работы послужил реестр предложных единиц, собранный М. В. Всеволодовой, дополненный списком предлогов и их эквивалентов из доступных лексикографических изданий, общим размером около 3 000 единиц (приблизительность связана с потенциально различным учетом вариантов). Несмотря на значительный объем исходного списка мы предположили, что его можно объективировать и дополнить с помощью изучения мер устойчивости производных предлогов и их частотных характеристик, поэтому в качестве инструментария исследования использовались соответствующие возможности Национального корпуса русского языка (НКРЯ) (коллокаты, биграммы, триграммы).

На первом этапе исследования на основе объединенного реестра были выделены модели, задействованные в образовании предложных единиц (ПЕ). Далее для каждой модели были проанализированы наиболее частотные коллокации и биграммы. Единицы, способные выступать в качестве предлогов, но не отмеченные в реестре, отдельно анализировались по критериям грамматикализации [1; 2]. «Успешно прошедшие тестирование» потенциальные предлоги дополняли реестр.

Наконец, на последнем этапе была изучена частотность употребления единиц реестра в функции предлога, далее они были ранжированы по убыванию частотности. Гипотеза нашего исследования заключается в

том, что реестр предлогов, представленный по убыванию частотности, отражает самоё функционально-грамматическое поле предлога: наиболее частотные единицы находятся в его ядре, а редкие – на периферии. Представим результаты наших наблюдений.

1. Традиционно отмечалось [15; 14], что наиболее продуктивными схемами образования русских производных предлогов являются:

а) для отыменных предлогов:

в(о) + вин. п.: в адрес, в добавление, в знак, в меру, в разгар, в силу;

в(о) + предл. п.: в аспекте, в вопросе, в духе, в зеркале, в плане;

за + вин. п.: за время, за дело, за компанию с, за период, за пределы;

за + тв. п.: за бортом, за исключением, за плечами, за подписью;

на + вин. п.: на благо, на долю, на манер, на поиски, на тему;

на + предл. п.: на базе, на глазах (у), на заре, на почве, на счету(у);

по + дат. п.: по мере, по образу, по поводу, по сравнению с;

при + предл. п.: при виде, при наличии, при опоре на, при участии;

с + род. п.: с ведома, с момента, с подачи, с точки зрения;

с + тв. п.: с видом, с оглядкой на, с помощью, с расчетом на;

через + вин. п.: через помощь, через посредство, через призму;

тв. п.: посредством, путем, силами;

не + в + вин. п.: не в пользу, не в пример;

б) для отглагольных предлогов: *(не) + деепричастие несов. в. + (предлог): благодаря, включая, не исключая, несмотря на.*

Однако, как показал анализ исходного реестра, моделей, служащих для образования ПЕ, больше. Помимо вышеперечисленных, к ним относятся:

без + род. п.: без ведома, без помощи, без согласия, без ущерба;

вне + род. п.: вне зоны, вне пределов, вне рамок, вне сферы;

для + род. п.: для блага, для довершения, для примера, для целей;

из + род. п.: из вида, из глуби, из контекста, из ряда;

из-за + род. п.: из-за тени, из-за недостатка, из-за спины;

из-под + род. п.: из-под власти, из-под контроля, из-под носа;

к + дат. п.: к моменту, к радости, к услугам, к числу;

над + тв. п.: над головой, над ухом, над уровнем;

(не) в + предл. п.: не в правилах, не в силах, не в состоянии;

(не) под + вин. п.: не под силу;

(не) по + дат. п.: не по душе, не по нраву, не по плечу, не по средствам;

от + род. п.: от имени, от лица, от рук;

перед + тв. п.: перед ликом, перед лицом, перед началом, перед носом;

по + вин. п.: по обе стороны (от), по (левую, правую) руку (от);

по + предл. п.: по истечении, по миновании, по прошествии;

под + вин. п.: под залог, под защиту, под звуки, под охрану;

под + тв. п.: под влиянием, под названием, под именем, под видом;

у + род. п.: *у края, у порога*;
род. п.: *типа, рода, вида*.

2. На следующем этапе был проведен анализ коллокаций и биграмм, построенных по каждой из этих моделей, в НКРЯ. Продемонстрируем результаты изучения модели *под* + тв. п. На основе интерпретации коллокаций и биграмм, полученных с помощью поискового запроса «*под* + сущ., тв. п.» было выявлено 80 ПЕ, часть которых не упомянута в опубликованных реестрах.

Методика составления поисковых запросов

Далее была получена частотность триграмм вида: *под* + сущ. тв. п. ед. ч. + род. п. для каждой выделенной ПЕ. При этом включение в поиск зависимого слова в родительном падеже обеспечивало подсчет именно употреблений в функции предлога (вводящих актанта). Для некоторых единиц был необходим поиск вида *под* + сущ. тв. п. ед. ч. + предлог (*под впечатлением от*). Особый поиск производился для единиц, системно вводящих названия (*под заглавием, под названием: Она, эта речь, вышла потом отдельной брошюрой под заглавием «О перспективах революции в Китае» [НКРЯ]*) и квантитативы (*под номером: Но у мумии, обнаруженной Джоан Флетчер в камере под номером KV 3, бедра – узкие [НКРЯ]*). Для отдельных единиц проводилось два вида поиска: *под лозунгом* + род. п. и *под лозунгом* + название: *Даже если это делается невольно, под лозунгом заботы о людях [НКРЯ]; В аппарате комитета под лозунгом «Паровоз им навстречу!» пыхтели над новыми формулировками, чтобы обойти креативщиков с Красной Пресни, и звали на подмогу Донцова [НКРЯ]*. Наконец, для некоторых единиц потребовался поиск по триграмме *под* + сущ. тв. п. мн. ч. + род. п.: *под руками, под сводами, под ударами, под флагами*. Кроме того, изучалась одна 4-грамма *под углом зрения* + род. п.: *Элементарная и проективная геометрия привлекают внимание математиков гл. обр. под углом зрения изучения их логич. и аксиоматич. основ [НКРЯ]*.

3. Полученный список был ранжирован по убыванию частотности (см. таблицу).

В результате анализа полученных данных можно прийти к следующим выводам.

1. Парадигматические особенности

ПЕ данной модели допускают появление парадигм по числу предлогообразующего существительного, ср. *под ударом – под ударами, под флагом – под флагами, под знаменем – под знаменами, под сводом – под сводами* и нек. др. Интересно было бы изучить, каково реальное функционирование и соотношение подобных вариантов. Тем не менее представляется, что в целом для этой модели ПЕ с предлогообразующим

**Ранжированный по убыванию частотности реестр ПЕ,
образованных по модели *под* + сущ. тв. п.**

№	ПЕ	част. ¹	№	ПЕ	част.	№	ПЕ	част.
1	<i>под влиянием</i>	8601	28	<i>под командованием</i>	643	55	<i>под конвоем</i>	212
2	<i>под названием</i>	6920	29	<i>под покровом</i>	635	56	<i>под колесами</i>	182
3	<i>под руководством</i>	4793	30	<i>под надзором</i>	617	57	<i>под крылом</i>	176
4	<i>под именем</i>	4322	31	<i>под защитой</i>	613	58	<i>под руками</i>	167
5	<i>под видом</i>	2929	32	<i>под ногами</i>	609	59	<i>под лозунгом+р.п.</i>	152
6	<i>под начальством</i>	2035	33	<i>под ударами</i>	578	60	<i>под боком у</i>	136
7	<i>под действием</i>	1869	34	<i>под контролем</i>	574	61	<i>под углом чего</i>	135
8	<i>под председательством</i>	1751	35	<i>под гнетом</i>	526	62	<i>под знаменами</i>	129
9	<i>под предложением</i>	1516	36	<i>под охраной</i>	525	63	<i>под куполом</i>	125
10	<i>под заглавием</i>	1309	37	<i>под присмотром</i>	489	64	<i>под впечатлением от</i>	121
11	<i>под давлением</i>	1261	38	<i>под покровительством</i>	484	65	<i>под сенью</i>	118
12	<i>под прикрытием</i>	1142	39	<i>под флагом</i>	454	66	<i>под углом к</i>	118
13	<i>под угрозой</i>	1079	40	<i>под тенью</i>	449	67	<i>под ударом</i>	118
14	<i>под воздействием</i>	1062	41	<i>под номером</i>	409	68	<i>под дулом</i>	113
15	<i>под командой</i>	1033	42	<i>под редакцией</i>	399	69	<i>под углом зрения</i>	107
16	<i>под тяжестью</i>	1032	43	<i>под знаменем</i>	385	70	<i>под сводам</i>	87
17	<i>под управлением</i>	1022	44	<i>под рукой</i>	380	71	<i>под боком</i>	65
18	<i>под впечатлением</i>	982	45	<i>под натиском</i>	370	72	<i>под крылышком</i>	58
19	<i>под знаком</i>	921	46	<i>под началом</i>	345	73	<i>под судом</i>	54
20	<i>под командой</i>	837	47	<i>под сводами</i>	337	74	<i>под флагами</i>	52
21	<i>под предводительством</i>	834	48	<i>под маской</i>	309	75	<i>под стражей</i>	50
22	<i>под напором</i>	725	49	<i>под крышей</i>	298	76	<i>под крылышком у</i>	20
23	<i>под псевдонимом</i>	725	50	<i>под огнем</i>	285	77	<i>под судом</i>	17
24	<i>под страхом</i>	695	51	<i>под углом+Num</i>	282	78	<i>под словом</i>	16
25	<i>под эгидой</i>	681	52	<i>под условием</i>	241	79	<i>под крылом у</i>	4
26	<i>под властью</i>	677	53	<i>под лозунгом ""</i>	226	80	<i>под арестом</i>	2
27	<i>под наблюдением</i>	654	54	<i>под градом</i>	217			

¹ Част. = частота употребления данной ПЕ в основном корпусе НКРЯ.

существительным во мн. ч. (*под руками, под ногами, под колесами, под сводами, под флагами*) периферийны, это слабо грамматикализованные конструкции. В данных об употреблении даже самых частотных из них (*под ногами, под ударами*), безусловно, присутствует шум, появляющийся из-за значительного числа прямых употреблений, поэтому частотность данных единиц, указанная в таблице, завышена.

Некоторые ПЕ обладают морфосинтаксической парадигмой: *под впечатлением* + род. п. – *под впечатлением от* + род. п., *под лозунгом* + название – *под лозунгом* + род. п., *под боком* + род. п. – *под боком* у + род. п. Отметим, что частотность морфосинтаксических вариантов одного ряда обычно различна. Особенно богатой парадигмой отличаются параметрические ПЕ, ср. *под углом* + род. п. – *под углом к* + дат. п. – *под углом* + числительное – *под углом* + числительное к + дат. п. – *под углом* в + числительное:

*Эта антология рассматривает литературу 20-х годов **под углом** экспрессионистской поэтики [НКРЯ];*

*Витька **под углом к** движению рыбы держал фанеру, а рыба, ударяясь об это препятствие, падала в яму, углубленную и обложенную камнями, в которой и стояло ловчее ведро [НКРЯ];*

*Ход овального сечения 2 на 3 метра **под углом 45** градусов уходит вниз [НКРЯ];*

*Держа резец **под углом 75° к** поверхности листа, аккуратно, не торопясь, вырезаем заштрихованные (ненужные) части рисунка [НКРЯ];*

*Если держать перо **под углом в 30** градусов — это будет базовый шрифт, под 45 — уже готический [НКРЯ].*

Изучение различных типов морфосинтаксических парадигм, характерных для каждой модели (возможно, с учетом семантических групп, см. ниже) образования ПЕ, представляется важным направлением исследования.

2. Семантические особенности

Судя по всему, ПЕ, образованные по конкретной модели, формируют семантические подгруппы. Так, для изучаемой модели можно выделить следующие семантические отношения, выражаемые ПЕ:

а) причинные – реальная каузация: *под влиянием, под давлением, под тяжестью, под действием, под воздействием, под впечатлением (от);*

б) причинные – мнимая причина: *под предлогом, под видом, под знаком;*

в) номинативные: *под заглавием, под именем, под псевдонимом;*

г) субъектные, или группа «руководства»: *под наблюдением, под редакцией, под руководством, под начальством, под командой, под командованием, под председательством, под управлением, под предводительством;*

д) модальные: *под угрозой* (*под угрозой вымирания* = ‘могут вымереть’) и некоторые др.

3. «Шум»

В данных табл., безусловно, присутствует шум, связанный с наличием возможной, но неучтенной инверсии (*у кого под боком*), устойчивых сочетаний (*под дулом пистолета*) и прямых употреблений, например: *Это замечательное сочинение ... содержит, между прочим, т. н. формулу Герона (известную, впрочем, еще Архимеду) для площади треугольника (под знаком корня произведение четырех отрезков – выражение, геометрически бессмысленное)* [НКРЯ].

4. Отражение полевой структуры

Данные табл. показывают, что одни ПЕ высокочастотны (*под влиянием, под названием, под руководством, по имени, под видом, под начальством* и др.), а другие имеют единичные предложные употребления (*под дулом, под углом зрения, под сводом, под боком, под крылышком, под спудом, под флагами, под стражей* и под.). На наш взгляд, это и есть отражение полевой структуры, где высокочастотные единицы оказываются ближе к центру поля, а низкочастотные – на периферии, некоторые из них, возможно, представляют собой просто предложно-падежные формы имени существительного.

Таким образом, исчисление ПЕ по моделям с помощью исследовательских инструментов НКРЯ (n-граммы, коллокации) позволяет более системно и объективно описать функционально-грамматическое поле предлога. Стратификация же выявленных ПЕ по частотности позволяет наглядно представить поле предложных единиц (в рамках данной статьи – на материале отыменных ПЕ, построенных по модели *под + тв. п.*), где ближе к ядру находятся высокочастотные, более грамматикализованные ПЕ, а на периферии расположены слабо грамматикализованные, низкочастотные конструкции, лишь начинающие свое движение по направлению к предлогам. Подчеркнем здесь принципиальную невозможность очертить границы поля предлогов: на его периферии всегда будут находиться единицы, находящиеся в других частеречных полях и лишь в некоторых контекстах «ведущие себя» как предлоги. Кроме того, частотное распределение внутри поля демонстрирует своего рода степень грамматикализации конкретной единицы, «движущейся» по шкале грамматикализации к ядру поля предлога. Безусловно, частотность не является панацеей и единственным средством определения степени грамматикализации и приближенности к ядру поля предлога, однако этот инструмент кажется достаточно эффективным.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Виноградова, Е. Н.* Грамматикализация в русском языке: от формы существительного к предлогу (на материале соматизмов) / Е. Н. Виноградова // Вопросы языкознания. – 2016. – № 1. – С. 25–50.
2. *Виноградова, Е. Н.* Грамматикализация, лексикализация и прагматикализация (на материале конструкций, включающих предлог ПО) / Е. Н. Виноградова // Вопросы языкознания. – 2023. – № 1. – С. 54–87.
3. *Всеволодова, М. В.* К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категории пространственных, временных и причинных отношений). Статья первая / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2005. – № 1. – С. 22–49.
4. *Всеволодова, М. В.* К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категории пространственных, временных и причинных отношений). Статья вторая / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2005. – № 2. – С. 9–34.
5. *Всеволодова, М. В.* К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категории пространственных, временных и причинных отношений). Статья третья / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2005. – № 3. – С. 51–78.
6. *Всеволодова, М. В.* Язык: система и объективная грамматика / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2016. – № 3. – С. 7–37.
7. *Всеволодова, М. В.* Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Книга 2: Реестр русских предложных единиц: А – В (объективная грамматика) / М. В. Всеволодова, Е. Н. Виноградова, Т. Е. Чаплыгина / Под общ. ред. М. В. Всеволодовой. – М. : URSS, 2018. – 800 с.
8. *Загнітко, А. П.* Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 415 с.
9. *Канюшкевіч, М. І.* Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3-х ч. / М. І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2008–2010. – Ч. 1: Дыяпазон А–Л. – 492 с. ; Ч. 2 : Дыяпазон М–П. – 619 с. ; Ч. 3 : Дыяпазон Р–Я. – 535 с.
10. *Карпов, В. А.* Язык и система / В. А. Карпов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
11. *Конюшкевич, М. И.* Русские и белорусские предлоги: списочный состав, закономерности образования, первый опыт сопоставления / М. И. Конюшкевич // Вестник Моск. ун-та. Серия 9. Филология. – № 4. – 2005. – С. 64–79.
12. *Конюшкевич, М. И.* Системные отношения в морфосинтаксическом поле предлога / М. И. Конюшкевич // Славянските предлози / под ред. Г. Гочева. – Велико Търново : изд-во Ивис, 2007. – С. 138–150.
13. *Конюшкевич, М. И.* Моделирование как способ инвентаризации скреп русского языка / М. И. Конюшкевич // Профессорский журнал. Серия: русский язык и литература. – 2023. – № 1. – С. 8–21.

14. *Попова, З. Д.* Предложно-падежные обороты с производными предлогами в русских высказываниях (синтаксические отношения и функции) / З. Д. Попова. – Воронеж : Изд. дом ВГУ, 2014. – 232 с.

15. *Черкасова, Е. Т.* Переход полнозначных слов в предлоги / Е. Т. Черкасова. – М. : Наука. – 280 с.

16. *Lachur, Cz.* Polskie przyimki wtórne i jednostki o funkcji przyimkowej w użyciu realnym. Materiały do słownika (w zestawieniu z językiem rosyjskim). Tom 1: *a conto – oprócz*. – 425 с. Tom 2: *pamięci – w kleszczach*. – 410 с. Tom 3: *w klimacie – zwyczajem*. – 406 с. Tom 4: tak zwane przyimki parametryczne / Cz. Lachur. – Kępa : Wydawnictwo Nowik Sp. j. 2019–2022. – 276 с.

**АНАМАСТЫЧНЫ СЛОЎНІК
БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК:
АКТУАЛЬНАСЦЬ СТВАРЭННЯ,
ПРЫНЦЫПЫ СКЛАДАННЯ, СТРУКТУРА**

І. А. Гапоненка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, haronienka@bsu.by*

У артыкуле фармулюецца актуальнасць навукова-практычных даследаванняў, прысвечаных лексікаграфічнай сістэматызацыі рэгіянальных анамастычных матэрыялаў, сабраных у палявых умовах на базе жывога народнага маўлення. Адзначаецца, што на сённяшні дзень беларуская анамастычная лексікаграфія ахоплівае толькі невялікую частку беларускай дыялектнай тэрыторыі, адпаведна надзвычай запатрабаваным з'яўляецца прыцягненне ў навуковы зварот новых факталагічных даных. Апісваюцца прынцыпы складання, макра-, мета- і мікраструктура анамастычнага слоўніка беларускіх народных гаворак, які ствараецца на аснове матэрыялаў з розных рэгіёнаў Беларусі, сабраных студэнтамі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пад час праходжання дыялекталагічнай практыкі, а таксама пры напісанні кваліфікацыйных работ.

Ключавыя словы: анамастычная сістэма; рэгіянальная анамастыка; анамастычны слоўнік; мянушкі; мікратапонімы.

Слоўнікавыя анамастычныя зборы адносяцца да ліку тых навукова-практычных даследаванняў, актуальнасць стварэння якіх не выклікае ніякіх сумненняў і фактычна не патрабуе доказаў. Сістэматызаваныя ў іх анамастычныя адзінкі (найперш тапонімы і антрапонімы) не толькі ўтрымліваюць важную лінгвістычную інфармацыю, але і з'яўляюцца своеасаблівымі памяткамі мінуўшчыны, у якіх увасоблены жыццё і быт народа, адлюстраваны гістарычныя падзеі, сацыяльныя і геаграфічныя ўмовы былых часоў, даўнейшыя асаблівасці землекарыстання і землеўпарадкавання і іншыя цікавыя факты. Закансерваваныя ў онімах частка лексікі, якая не захавалася ў агульнай мове, дае ўнікальны матэрыял для гістарычнай лексікалогіі і этымалогіі, для больш глыбокага вывучэння гістарычнага слоўніка, лінгвістычнага субстрату, моўных узаемасувязей [1, с. 3–4]. Онімы адлюстроўваюць самыя разнастайныя галіны жыццядзейнасці чалавека і акаляючай яго рэчаіснасці і з'яўляюцца захавальнікамі слоўнага багацця папярэдніх эпох, «кладоўкай гісторыка-культурнай спадчыны» (па словах М. В. Бірылы), што дае неабходны

матэрыял для вывучэння агульнай гісторыі народа. Анамастычны матэрыял служыць каштоўнай крыніцай для іншых навук. Так, сведчанні антрапанімістаў неацэнныя для гісторыкаў. Па ўласных імёнах яны могуць узнаўляць карціну былога рассялення народаў і этнічны склад пэўных тэрыторый. А ўлічваючы, што «ў большасці народаў наданне імя звязана з абрадамі, у якіх часам тояцца рысы, што раскрываюць шмат невядомага пра побыт, лад жыцця і веравызнанне гэтых народаў» [5, с. 6] факты антрапаніміі аказваюцца запатрабаванымі ў этнаграфіі.

Калі гаворка ідзе пра рэгіянальную анамастыку, то значнасць і надзённасць лексікаграфавання анамастычнага матэрыялу істотна ўзрастае. Дыялектныя анамастычныя адзінкі (мікратапонімы, мянушкі) не маюць афіцыйнай фіксацыі, а значыць уяўляюць «слабое анамастычнае звязно», у тым сэнсе, што з цягам часу яны забываюцца і беззваротна знікаюць. Як піша І. Л. Капылоў, «мікратапонімы, як правіла, вядомы абмежаванаму колу людзей, яны маюць невялікі арэал распаўсюджання. Сітуацыя абвастраецца тым, што на сучасным этапе адбываецца масавае знікненне населеных пунктаў. Змена пакаленняў і адпаведна адыход прадстаўнікоў старэйшага пакалення, якія добра ведалі назвы малых тапааб'ектаў, ужо прывялі да дэградацыі мікратапанімічнай сістэмы, а ў бліжэйшай перспектыве прывядуць да поўнага знікнення гэтай важнай катэгорыі онімнай лексікі» [3, с. 96–97]. У поўнай меры гэтае сцверджанне адносіцца і да мясцовых антрапонімаў, якія ў першую чаргу прастаўлены мянушкамі розных тыпаў. У дыялектнай камунікацыі мянушкі як тыповыя элементы неафіцыйных зносін прадстаўлены вельмі шырока, і, адпаведна, пры дыгрэсіі дыялектнага асяродку таксама зазнаюць адчувальныя страты свайго складу.

Разам з мясцовымі антрапанімічнымі і мікратапанімічнымі адзінкамі страчваюцца каштоўныя моўныя факты ды і ўвогуле арыгінальная частка нашай культуры, у якой прадстаўлены ўзоры нацыянальна-спецыфічнага мыслення носьбітаў мовы і адлюстравана багацце і арыгінальнасць нацыянальнай гістарычнай і духоўнай спадчыны.

Адпаведна слоўнікавая фіксацыя рэгіянальнай анамастыкі, сабранай у палявых умовах на базе жывога народнага маўлення, класіфікацыя і навуковая інтэрпрэтацыя мясцовых анамастычных адзінак, адносіцца да задач асаблівай прыярытэтнасці. Кожная новая работа, якая ўносіць уклад у яе рашэнне, безумоўна, актуальная, а кожная ўведзеная ў навуковы зварот лексема з'яўляецца лінгвістычнай каштоўнасцю. Занатоўванне народных мянушак можа быць карысным яшчэ і ў такой складанай даследчай сферы як прозвішчная этымалогія, паколькі вялікая колькасць сучасных беларускіх прозвішчаў у сваёй аснове маюць мянушкі, у тым ліку мясцовага паходжання.

Для арганізацыі навучальнага працэса ва ўстановах вышэйшай адукацыі важна, што вынікі такой працы маюць не толькі навукова-практычнае, але і дыдактычнае значэнне: пашыраюць веды пра родны край, павышаюць круггляд, абуджаюць цікаваць да гісторыка-культурнай спадчыны малой радзімы і адпаведна садзейнічаюць фарміраванню сацыяльна-асобасных кампетынцый навучэнцаў-філолагаў і – шырэй – спрыяюць станаўленню нацыянальнай свядомасці і патрыятычнаму выхаванню.

На сённяшні дзень у беларускай дыялектнай лексікаграфіі ёсць прэцэдэнты стварэння слоўнікавых выданняў названага тыпу. Гэта «Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны» В. І. Рагаўцова, С. Я. Кечык (2000), «Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны» (2004), «Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны» В. М. Ламакі (у дзвюх частках; ч. 1, Мікратапонімы, 2005). У навуковым плане назвы дробных геаграфічных аб'ектаў сабраныя і прааналізаваныя ў даследаваннях Я. М. Адамовіча «Мікратапанімічныя назвы» (1971), А. М. Прышчэпчык «Мікратапанімія Стаўбцоўшчыны» (1970), В. М. Емельяновіч «Мікротопонимия северо-западной части Брестской области» (1982), Г. А. Івановай «Мікротопонимия Мозырского Полесья» (2007), В. А. Шклярыка «Мікратапанімія Усходняга Палесся ў кантэксце развіцця рэгіянальнай лексічнай сістэмы» (2017), В. Л. Вярэніча «Палескі архіў» (2009), у працы «Мікратапанімія Беларусі» (1974), у «Тураўскім слоўніку» (анамастычны дадатак у 5-м томе, 1987). Аднак у цэлым грунтоўнаму навуковаму аналізу падлегла мікратапанімія толькі прыкладна дзясятай часткі тэрыторыі Беларусі (13 раёнаў са 118). Мясцовыя антрапамічныя адзінкі ўвогуле даследуюцца пераважна фрагментарна і надзвычай рэдка становяцца аб'ектам лексікаграфічнай фіксацыі. Усё гэта дазваляе адносіць новыя працы, звязаныя са зборам і слоўнікавай апрацоўкай рэгіянальнай анамастычнай лексікі, да ліку надзвычай запатрабаваных і карысных. У прыватнасці такія матэрыялы могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы і стварэнні «Анамастычнага атласа Беларусі», а ў перспектыве – «Агульнаславянскага анамастычнага атласа».

У межах укаванага навуковага кірунку на кафедры беларускага мовазнаўства БДУ распачата стварэнне выдання «Імя на карце Беларусі», асноўнай складовай часткай ягоны станеца «Анамастычны слоўнік беларускіх гаворак». У ім будзе пададзены анамастычны матэрыял з розных рэгіёнаў Беларусі, сабраны студэнтамі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пад час праходжання дыялекталагічнай практыкі, а таксама пры напісанні курсавых і дыпломных работ на працягу апошніх 15 гадоў (з 2008 г.).

У ходзе збірання матэрыялаў студэнты ў першую чаргу апісвалі лакальныя анамастычныя сістэмы сваіх родных вёсак. Тым самым яны далучыліся да выканання такой надзвычай важнай навуковай задачы як збіранне ўнікальнага моўнага матэрыялу, бо «менавіта ў гэтых мікрасістэмах [вясковых анамастыконах] у найбольшай ступені захоўваюцца традыцыйныя найменні» [4, с. 89]. Акрамя таго, у выніку вывучэння лакальных анамастычных рыс становіцца магчымым выяўленне анамастычных універсальных і ўнікальных рыс, а таксама «пабудова агульнай сістэмы нацыянальнага анамастыкону ва ўзаемасувязі і ўзаемадзеянні яе падсістэм і кампанентаў» [4, с. 89].

Збіранне матэрыялу праводзілася з выкарыстаннем апытальнікаў па тапаніміцы (раздзел «Мікратапанімія») і антрапаніміцы (раздзел «Мянушкі»), якія ўключаны ў Праграму вучэбнай дыялекталагічнай практыкі для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)¹.

На этапе фарміравання факталагічнай базы прымяняўся метады ўключанага назірання, сутнасць якога заключаецца ў тым, што даследчык наладжвае кантакты з інфарматарамі і непасрэдна з імі ўзаемадзейнічае. Камунікацыя праходзіла ў форме «ўдзельнік – назіральнік», калі даследчык не хавае сваёй ролі і са згоды інфарматараў прымае ўдзел у размове, задае пытанні, якія стымулююць інфарматараў весці гаворку на адпаведныя тэмы.

Пры запісах анамастычнага матэрыялу дзейнічала ўстаноўка на фіксацыю маўлення інфарматараў з захаваннем дыялектных асаблівасцей іх маўлення. Запіс праводзіўся з выкарыстаннем электронных прылад (дыктафонаў), а затым падлягаў расшыфроўцы і афармляўся так званай спрошчанай транскрыпцыяй.

Анамастычныя факты, сабраныя ў выніку такой работы, былі сістэматызаваныя, раскласіфікаваныя і склалі рэестр «Анамастычнага слоўніка беларускіх народных гаворак, які плануецца як слоўнік тлумачальнага тыпу.

Паводле мегаструктуры² слоўнік складаецца з двух асноўных раздзелаў: «Мікратапанімія» і «Антрапанімія (мянушкі)», а таксама ўключае прадмову і заключны тэкст. Макраструктура слоўніка алфавітная. Рэестравыя адзінкі ў кожным з раздзелаў падаюцца паводле алфавітнага прынцыпу. З улікам спецыфікі анамастычнага матэрыялу шматслоўныя найменні ўключаюцца ў рэестр паводле алфавітнай аднесенасці першага слова без уліку структурных адносін у спалучэнні, напрыклад, мікратапонім *Лідзіна дзялянка* размяшчаецца у падраздзеле

¹ Гл. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/294626>.

² Змест паняццяў, звязаных са структурнай арганізацыяй слоўніка (мега-, макра-, мета-, мікраструктура), разумеецца паводле [2].

на літару *Л*, не зважаючы на тое, што апорным словам выступае лексема *дзялянка*.

Мета- і мікраструктура асобных частак слоўніка вызначаецца наступнымі асаблівасцямі:

У раздзеле «**Мікратапанімія**» слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: загаловачнае слова (спалучэнне); наменклатурная кваліфікацыя і ландшафтная характарыстыка аб'екта; тлумачэнне паходжання назвы; ілюстрацыйная частка (вылучаная курсіўным шрыфтом у якасці шрыфтавога індикатара) з каментарамі інфарматара, запісанымі ў выглядзе спрошчанай фанетычнай транскрыпцыі з захаваннем найбольш выразных мясцовых вымаўленчых рыс; геаграфічная лакалізацыя аб'екта (вёска, раён, вобласць), напрыклад:

АСЕЛІЦА – сенажаць на ўсход ад в. Кісялі, адразу за агародамі, уздоўж усёй вёскі. *Казалі, на Аселицы рэчка была, цякла ў Гую, а тады цыганка дзіця ўтаніла, і высахла рэчка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ПАДДУБЫ – поле на паўночны захад ад в. Кісялі. *Паддубы на работу хадзілі, салому вазілі.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ЧОРНЫ ЛЕС – лес на паўночны захад ад в. Кісялі, далей за Гарэлае Балота. *Высокі такі, цёмны яловы лес, таму і называлі Чорным.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

У раздзеле «**Антрапанімія (мянушкі)**» слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: загаловачнае слова (спалучэнне); тлумачэнне матывацыі мянушкі; ілюстрацыйная частка (шрыфтавы індикатар – курсіўны шрыфт) з каментарамі інфарматара, запісанымі ў выглядзе фанетычнай транскрыпцыі з захаваннем найбольш выразных мясцовых вымаўленчых рыс; геаграфічная лакалізацыя аб'екта (вёска, раён, вобласць), напрыклад:

АВЕЧАЧКА. Матывавана асаблівасцямі знешняга выгляду і паводзінаў. *Малая такая, тоўсценькая, разгавор такі нейкі, як бы бляяла... Тожса называлі – Авечачка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ВАЛІЗКА. Матывацыя: у аснове мянушкі ужытае асобай слова, незнаёмае для жыхароў вёскі. *А яна як вышла, аглянулася, сама вышла, і тады кажа: «А дзе мая валізка?» ... Ну так і празвалі... Валізка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

Такім чынам, у слоўніку будзе ахоплены мясцовыя анамастычны матэрыялы вялікай часткі Беларусі. Сабраныя ў ім матэрыялы папоўняць існуючую базу дыялектнай анамастыкі.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бірыла, М. В.* Беларуская антрапанімія : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
2. *Дзятко, Д. В.* Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія: генезіс, структура, тыпалогія : манаграфія / Д. В. Дзятко ; нав. рэд. В. Д. Старычонок. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Рīga : BVKI, 2023. – 739 с.
3. *Капылоў, І. Л.* Мікратапанімія беларускага Паазер’я як важная крыніца гісторыка-культурнага ландшафту рэгіёна / І. Л. Капылоў // Региональная ономастика : проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост. : А. М. Мезенко, М. Л. Дорофеев, Ю. В. Дулова, О. В. Шеверина ; под науч. ред. А. М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2018. – С. 96–99.
4. *Лукашанец, А. А.* Родавыя (спадчынныя) найменні ў сісэме мясцовага анаматыкону / А. А. Лукашанец // Nazwy własne na pograniczach kulturowych : materiały z Międzynarodowej Konferencji Onomastycznej (Białystok – Białowieża, 12–13 VI 2000). – Białystok : LIBRA S.C., 2000. – S. 89–99.
5. *Никонов, В. А.* Имя и общество / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1974. – 278 с.

ПЕРШЫЯ НАЗІРАННІ ХІХ СТАГОДДЗЯ АБ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

С. М. Запрудскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, zaprudskism@bsu.by*

У артыкуле разглядаюцца працы беларускага мовазнаўства першай чвэрці ХІХ ст., у якіх быў прыведзены канкрэтны моўны матэрыял. На фоне агульнай колькасці публікацый, у якіх так ці інакш трактавалася беларуская мова, такіх прац было адносна няшмат; у іх было прыведзена няшмат рыс (пераважна лексічных) беларускай мовы. Зафіксаваныя ў гэтых публікацыях асаблівасці беларускай мовы давалі пра яе зусім недастатковае ўяўленне. Такого рода працы не ўплывалі на фарміраванне вобраза беларускай мовы, якое актыўна адбывалася ў пачатку ХІХ ст.

Ключавыя словы: беларуская мова; дыскурс аб беларускай мове; гісторыя беларускага мовазнаўства; ХІХ стагоддзе; моўны матэрыял; метадыка лінгвістычнай дзейнасці.

Уводзіны. З рознай ступенню падрабязнасці ўзнікненне лінгвістычнай беларусістыкі ў ХІХ ст. апісана ў шэрагу прац (Я. Карскі, С. Буліч, Л. Шакун). У нашым дапаможніку ёсць раздзел, прысвечаны працам двух першых дзесяцігоддзяў ХІХ ст. [2, с. 7–24], у аснову якога пакладзены пераважна храналагічна-персанальны падыход. Задачай раздзела была акуратная, наколькі магчыма, «інвентарызацыя» ўсіх прац, у якіх так ці інакш закраналася беларуская мова, і рэгістрацыя ўсіх асоб, якія ў гэты час пакінулі нейкія меркаванні аб беларускай мове.

У дадзеным артыкуле ўвага канцэнтруецца на тых працах пачатку ХІХ ст., у якіх зафіксаваны канкрэтныя, пацверджаныя фактычным моўным матэрыялам, назіранні тагачасных аўтараў. Нягледзячы на тое, што на працягу першых двух дзесяцігоддзяў былі надрукаваны каля 20-ці прац (улічаны і самыя дробныя, у тым ліку простыя згадкі пра беларускую мову) 16-ці аўтараў, фактычны моўны матэрыял быў прадстаўлены толькі ў невялікай іх частцы.

Спецыфічным відам рэгулярных назіранняў над беларускай мовай ў першай палове ХІХ ст. было прывядзенне шэрагам аўтараў невялікіх фрагментаў са старых прац. Такое прывядзенне адрознівалася ад сучаснага цытавання тым, што аўтары такім цытаваннем фактычна абмяжоўваліся, амаль не каментавалі свайго матэрыялу і не ўказвалі на нейкія канкрэтныя моўныя з'явы. У гэтай публікацыі такога тыпу назіранні не

абмяркоўваюцца. Таксама тут не ўлічаны матэрыялы перапіскі гэтага часу, апублікаваныя пазней.

Кніга «Запіскі аб Расіі...» Л. П. Б. Кампэнгаўзэна. Храналагічна першым выпадкам у літаратуры XIX ст., дзе былі ўказаны нейкія канкрэтныя асаблівасці (не названай пры дапамозе спецыяльнага лінгвоніма) беларускай мовы, была праца нямецкамоўнага пісьменніка Л. П. Б. Кампэнгаўзэна «Запіскі аб Расіі, асабліва пра некаторыя правінцыі гэтай імперыі» 1807 г. Апісваючы Беларусь, аўтар згадаў такія яе гарады, як Полацк, Віцебск, Бабінавічы, Мсціслаў, Прапойск, Дуброўна, Орша, Шклоў, Чачэрск, Гомель. Л. П. Б. Кампэнгаўзэн сярод іншага падаў назвы некалькі відаў мясцовых раслін, птушак і іншых рэалій. Паколькі аўтар знаходзіўся на расійскай службе і валодаў рускай мовай, ён суаднёс гэтыя назвы з рускай мовай: *Paprotnyk* ‘папараць’, *Kislitza* ‘шчаўе’, *Lapti* ‘лапці’, *Letiaga* ‘палятуха звычайная’, *Pteromys volans*, *Serpischa* ‘сярпуха’, *Serratula*) [7, с. 46–50]. Але назву хваробы *Kaltun* ‘каўтун’, назву птушкі *Sizoworonka* ‘сіваграк, сіваваронка’ і назву расліны *Zindelika* ‘цвінтарэй’ аўтар падаў як назвы, выказаныя на «мове гэтага краю» («in der Landessprache», «in der Sprache des Landes») [7, с. 47–50]. У адным выпадку Л. П. Б. Кампэнгаўзэн спецыяльна супаставіў неаднолькавыя назвы ў рускай мове (*tscheriomucha*) «і ў мове гэтага краю» (*kalakoluschka*) [7, с. 50]. Аўтар адзначыў, што плошчы ў Беларусі на адрозненне ад Расіі (дзе вымярэнні робяцца ў *дзесяцінах*), вымяраюцца ў *валоках* (*Uwalok*); даў асобныя назвы людзей, згодна з іх сацыяльным статусам: *зямяне* (*Semiani*) і *шляхціц* (*Schlachtiz*) [7, с. 50–51]. Заўвага Л. П. Б. Кампэнгаўзэна наконт таго, што ўласцівае жыхарам Беларусі «надзвычай мяккае вымаўленне» нагадвае акцэнт данскіх казакоў, а таксама правапіс формаў *Kaltun* і *Uwalok*, сведчаць пра тое, што аўтар выкладаў свае назіранні і меркаванні ў тым ліку на аснове слухання жывой беларускай мовы.

Кніга «Спроба расійскай бібліяграфіі...» В. Сопікава. У выдадзенай у Санкт-Пецярбургу ў 1813 г. першай частцы працы В. Сопікава «Спроба расійскай бібліяграфіі, або Поўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славянскай і расійскай мовах» рускамоўны чытач мог знайсці тлумачэнне слова *казан(н)е*, ужытае ў назве беларускамоўнай кнігі «Казанне святога Кірыла Ерусалімскага аб Антыхрысце» С. Зізанія [6, с. 127].

Кніга «Лісты з Маларосіі» А. Лёўшына. У выдадзенай у Харкаве ў 1816 г. кнізе «Лісты з Маларосіі» аўтар напісаў у тым ліку пра чарнігаўскую гаворку тамтэйшых беларусаў (называных А. Лёўшыным «літоўцамі»), адрознай рысай якой ён лічыў «цвёрдасць» [5, с. 147]. Калі б нават беларусы выступалі ў кнізе пад іх сучаснай назвай, то такая ха-

рактарыстыка магла б быць зразумелай пераважна толькі абазнанаму чытачу. Я. Карскі адзначыў, што пад «цвёрдасцю» ў А. Лёўшына разумелася «цвёрдае вымаўленне *p* і адсутнасць сціснутых галосных на месцы *o* і *e*» [4, с. 180].

Кніга «Аб Літоўскім статуте...» С. Б. Ліндэ. У выдадзенай у Варшаве ў 1816 г. кнізе «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным паведамленне» С. Б. Ліндэ шмат месца ўдзяліў графіцы і адзначыў каля 140 слоў, якія патрабавалі тлумачэння для палякаў, з'яўляліся макаранізмамі, былі незвычайнымі або цяжказразумелымі для палякаў, ужываліся ў іншых у параўнанні з польскай мовай значэннях, былі непадобнымі на польскія або зусім незразумелымі для палякаў [9].

Артыкул «Помнікі славянскай міфалогіі...» М. Чарноўскай. У працэсе публікацыі этнаграфічнага матэрыялу пры артыкуле «Помнікі славянскай міфалогіі, якія захоўваюцца ў звычаях вясковых людзей на Белай Русі, у Магілёўскай губерні» М. Чарноўскай (Вільня 1817) былі растлумачаны словы *farasina* 'бярэзіна', *wareńnik*, *magiły* 'могілкі', *areli*, *rozহার্য* 'назва наступнай за Тройцай нядзелі', таксама *Купала* і *Дабрахочы* [8].

Артыкул «Вясельныя абрады вясковых людзей...» І. Шыдлоўскага. У працэсе публікацыі этнаграфічнага матэрыялу пры артыкуле «Вясельныя абрады вясковых людзей у Гаенскай парафіі, у Барысаўскім павеце Мінскай губерні» І. Шыдлоўскага (Вільня, 1819) былі растлумачаны значэнні слоў *balszanka* 'сяброўка нявесты', *izdebka* 'спіжарня', *kaczareźnik*, *maładzica*, *muzyka*, *niawmieka*, *niazdzielnica* 'няўмека', *poias*, *poł* 'тапчан, замацаваны над падлогай', *swat*, *szost*, *wialikaia harełka*, *zapoiny*, *zmowiny* [10].

Артыкул «Аб беларускай мове» К. Калайдовіча. У гэтай публікацыі вылучаны дзве фанетычныя рысы жывой беларускай мовы («нейкае дзеканне» і «мяккасць у вымаўленні, больш прыкметная ў частым ужыванні напаягалоснай *ь* замест цвёрдай вымовы») і пазначаны сем слоў з твораў Скарыны (*праца*, *выклад*, *посполитый*, *ухопить*, *зуполне*, *посполу*, *пильне*). Фармулёўка К. Калайдовіча аб «мяккасці ў вымаўленні» была даволі невыразнай. Прыкладзены слоўнік жывой беларускай мовы з 67 слоў [3].

Артыкул «Паведамленне аб першых поспехах падарожжа Зарыяна Далэнгі-Хадакоўскага з Масквы 13 ліпца 1822». Характарызуючы мову Наўгародчыны і атаясамляючы яе ў тым ліку з мовай Полацка, Вільні, Гародні, Мінска, Пінска, Чарнігава і Смаленска, у кантэксте гаворкі пра мову крывічоў аўтар выдзеліў дзеканне – цеканне, наяўнасць фрыкатыўнага *z*, ужыванне гука *u* замест *в*, частае выкарыстанне дзе-спрыслоўяў на *-шы*, *-ўшы* [1, с. 109].

Высновы. Толькі ў невялікай колькасці прац першай чвэрці XIX ст. былі канкрэтныя, у сукупнасці фрагментарныя і нешматлікія,

назіранні над беларускай (пераважна пісьмовай) мовай. Вельмі рэдка такія назіранні выходзілі за рамкі лексікі, канкрэтныя марфалагічныя з’явы адзначаліся толькі як выключэнне. Першыя назіранні не стваралі ў верагоднага тагачаснага чытача выразнага вобраза беларускай мовы. Паколькі адны аўтары (Л. П. Б. Кампэнгаўзэн і К. Калайдовіч) вылучалі ў беларускай мове яе «мяккасць», а А. Лёўшын – наадварот, «цвёрдасць», у старонняга назіральніка магло скласціся супярэчлівае ўражанне. Адсутнасць у публікацыях першай чвэрці XIX ст. апісання структуры беларускай мовы не перашкаджала рэгулярнаму прадукаванню пасля 1813 г., часу надрукавання артыкула В. Сопікава, розных заяў аб яе існаванні і яе агульных ацэнак.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Далэнга-Хадакоўскі, З.* Выбранае / З. Далэнга-Хадакоўскі. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 445 с.
2. *Запрудскі, С. М.* Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2020. – 195 с.
3. *Калайдовіч, К.* О белорусском наречии / К. Калайдовіч. – Труды Общества любителей российской словесности. – 1822. – Ч. I. – С. 67–80.
4. *Карский, Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭН, 2006–2007. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности, 2006. – 656 с.
5. *Лёвшин, А.* Письма из Малороссии / А. Лёвшин. – Харьков : Университетская типография, 1816. – 206 с.
6. *Сопиков, В. С.* Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках. – Ч. I. – Санкт-Петербург : Тип. Имп. театра, 1813. – CLI, 313 с.
7. *Campehausen, [L. P.]* В. Bemerkungen über Rußland, besonders einige Provinzen dieses Reichs / [L. P.] В. Campehausen. – Leipzig : bei Friedrich Christian Dürr, 1807. – IV, 199 S.
8. *Czarnowska, M.* Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane (gub. Mogilewska) / M. Czarnowska. – Dziennik Wileński. 1817. – Т. VI. – № 34. – S. 396–408.
9. *Linde, S. B.* О Statucie литовским руским языkiem і друkiem wydanym wiadomość / S. B. Linde. – Warszawa : Drukiem Zawadzkiego і Węckiego, 1816. – 218 s.
10. *Szydłowski, I.* Obrzędy weselne ludu wiejskiego w gubernii Mińskiej, w powiecie Borysowskim w parafii Hajeńskiej / I. Szydłowski. – Tygodnik Wileński. 1819. Т. VII. – S. 1–8, 81–104.

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ПРОЕКТ М. В. ВСЕВОЛОДОВОЙ
«ГРАММАТИКА СЛАВЯНСКОГО ПРЕДЛОГА»:
РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

М. И. Конюшкевич

Независимый исследователь, Гродно, Беларусь, tarikon9@mail.ru

Характеризуется морфосинтаксическая концепция проекта. Результаты проекта демонстрируются в виде сопоставительного анализа материалов к словарям полипараметрической атрибуции предлогов русского, белорусского, украинского и польского языков. Обрисовывается перспектива исследований в направлении корреляции предлога и союза в славянских языках – инвентаризация реестров союзных средств; моделирование скреп и установление их системных отношений; формирование парадигм союзных средств и др.

Ключевые слова: М. В. Всеволодова; предлог; синтаксема; параметры атрибуции; союз; скрепа.

В 1958 г. на IV Международном съезде славистов Р. Триомф отмечал: «Изучение всех славянских предлогов превышает возможности одного человека. Необходимо создать международную исследовательскую группу, которая занялась бы изучением предлоговых отношений в славянских языках» [цит. по: 20, с. 6]. Мечта французского слависта сбылась: такая исследовательская группа организовалась в виде открытого межнационального проекта «Грамматика славянского предлога в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис» объединившего ученых России, Беларуси, Украины, Польши, Сербии, Болгарии и других стран.

Инициатором, организатором, вдохновителем, душой этого проекта стала профессор Московского государственного университета Майя Владимировна Всеволодова, которая предложила принципиально новую концепцию атрибуции славянского предлога – концепцию, которая позволила участникам проекта преодолеть диктат морфологизма и выйти в морфосинтаксис, обязывающий исследователя рассматривать служебную единицу с учетом фактора текста и коммуникативных задач говорящего.

Предусматриваемая проектом полипараметрическая атрибуция предлога представляет данную категорию как систему в ее реальном функционировании, а не только как норму, включая в категорию предлога и периферийные единицы, в т. ч. предложные сочетания. О плодотворности и объяснительной силе заявленной концепции и ее методологии свидетельствуют многочисленные программные статьи

М. В. Всеволодовой и других участников проекта [1–3; 5; 6; 10; 12; 17–19 и др.]. Итогом теоретического описания категории предлога явилась коллективная монография российской стороны проекта [7], а реализацию морфосинтаксической концепции проекта представляет серия изданных реестров украинских [11], белорусских [13], русских [8], польских [22] предлогов и средств предложного типа. Названные реестры без преувеличения можно считать венцом активной научной международной деятельности профессора М. В. Всеволодовой в последние десятилетия, коллективным многонациональным лексикографическим памятником Майе Владимировне – вдохновителю и организатору проекта, гениальному и прозорливому ученому, человеку прекрасной души и отзывчивого сердца.

Общая концепция всех реестров базируется на понимании предлога как морфосинтаксической категории, характер которой возможно раскрыть только в реальном употреблении слова (или сочетания) в тексте исходя из коммуникативных задач общения.

При этом следует напомнить, что идею морфосинтаксического подхода и осторожную ее реализацию в словаре белорусских предлогов впервые применил П. П. Шуба [21], мотивируя тем, что «никакие “речевые фигуры”, типа выражений “выполняет функцию предлога”, “выступает в роли предлога”, положение спасти не могут, пока сам термин “предлог” мы будем понимать в узко морфологическом смысле... То, что мы считаем одной частью речи, на самом деле – **не всегда одна часть речи, а иной раз сочетание их**, выполняющее ту же синтаксическую функцию, что и простой предлог» [20, с. 8]. И далее: «предлог, если брать его во всём объеме, – это **синтаксическая единица**, формирующая синтаксическую единицу (как правило, словосочетание), а следовательно, то, что мы называем предлогом, будет одним из средств, оформляющих это словосочетание» [20, с. 9] (во всех случаях выделено нами. – М. К.).

При общей для всех реестров методологической концепции, у каждой из участвующих сторон проекта было свое видение технологии описания объекта, границ его предмета и даже терминология. Выделим специфические черты каждого из реестров, опустив информацию о других лексикографических источниках по описанию предлога, имеющуюся в наших публикациях (например, в [15]).

Первый опыт лексикографического описания предлогов в рамках проекта на материале украинского языка был представлен в [11]. Словарь содержит 1705 предлогов и предложных сочетаний, а также эквивалентов предлога, а словарная статья включает 13 параметров атрибуции предлога. Отличительная черта данного словаря – информация о частотности каждого предлога в разных функциональных стилях.

Реестр белорусских предлогов и их аналогов [13], содержащий почти 10 тысяч единиц, выполнен с учетом идей П. П. Шубы и М. В. Всеволодовой, т. е. основное внимание уделено синтаксеобразующей функции предлога как форманта синтаксемы и маркера ее синтаксической позиции и значения. В каждом томе собственно реестру предшествует монографическая часть, излагающая концепцию атрибуции предлога и принципы построения реестра. Из 18 параметров атрибуции предложных единиц наиболее перспективными для дальнейших исследований данной категории считаем корреляцию предлога с союзом, а также указание на роль предложно-именной синтаксемы в денотативной структуре предложения, модели которых так полно представлены в функционально-коммуникативной грамматике М. В. Всеволодовой [9].

Реестр русских предлогов издан в 2018 г., хотя рукописный вариант «Материалов...» участники проекта имели в своем распоряжении намного раньше. Опубликован пока только первый том, содержащий предлоги и средства предложного типа в алфавитном диапазоне А–В [8]. Как указывается в аннотации книги, «это наиболее полный и актуальный на данный момент список системно охарактеризованных русских предлогов и их эквивалентов, независимо от степени их нормативности и маркированности в словарях. Это исследование того рода, который А. М. Пешковский определял как объективную (в отличие от нормативной) грамматику, которая и должна быть непосредственным объектом изучения лингвистики» [8].

Атрибуция предложных единиц проводится в реестре российских коллег по 27 параметрам и подпараметрам, отличительными из которых являются указание на морфосинтаксический тип предложной единицы (предлог; аналог предлога; коррелят); позиции синтаксемы в структурно-семантической в коммуникативной организации предложения; парадигматика предложной единицы (грамматическая, семантическая и текстовая парадигмы) и др.

В рассматриваемом томе, по нашим подсчетам, характеризуется 1379 предложных единиц, но данный том включает далеко не полный перечень единиц, выполняющих в русском языке функции предлога. Это касается параметрических предложных единиц, или, в терминологии М. В. Всеволодовой, коррелятов предлога. Можно только представить, сколько окажется еще единиц, когда авторы (в память о Майе Владимировне, в развитие ее идей и в продолжение начатого ею дела) завершат реестр до конца алфавита.

Еще один реестр, выполненный в рамках проекта по исследованию грамматики славянского предлога, – это реестр польских предлогов, со-

зданный профессором Ч. Ляхуром [22] (электронные версии реестра Ч. Ляхура переданы нами в Национальную библиотеку Беларуси).

На отдельной странице первого тома посвящение: «*Mai Władimirownie Wsiewołodowej – mojemu Mistrzowi i Mentorowi*». Горькое утешение, что Майя Владимировна до своего ухода успела ознакомиться хотя бы с первым томом посвященной ей книги.

В качестве предисловия книгу Ч. Ляхура о вторичных польских предлогах начинают четыре статьи участников проекта: М. В. Всеволодовой «К вопросу о грамматике вторичных предлогов» [22, с. 11–16], А. А. Загнитко «Грамматика прийменника в мовному просторі» [22, с. 17–21], М. И. Конюшкевич «Взгляд на описание категории предлога» [22, с. 23–25], Г. Гочева «Международный проект “Славянские предлоги” – новая оригинальная теория за сущностью и функционированием на славянских предлогах» [22, с. 27–28], в которых отражены реализованные в национальных реестрах методологические подходы в манифестации предложных средств.

Программной является статья М. В. Всеволодовой, в которой подчеркнута внимание к полевой структуре категории предлога с его ядром (собственно предлогами) и периферийными зонами (аналогами / эквивалентами предлогов и коррелятами предлогов), дана оценка результатов межнационального проекта: «Наш межславянский проект, посвященный предложным единицам славянских языков, в котором наряду с Россией, Беларуссией, Украиной, Польшей, работают болгары и сербы, дал нам очень много интересного материала. <...> Для трех восточно-славянских языков... выяснилось, что в каждом из них порядка 7–10 тысяч предложных единиц» [22, с. 11–13].

Далее следует часть книги [22, с. 30–83], скромно названная автором «*Wprowadzenie*», но фактически являющееся монографическим изложением краткой истории и теории исследований предлога, концепции и методологии проекта, лексикографической манифестации польских предлогов. Автор представляет используемый понятийный аппарат (собственно предлог, предложная единица, эквивалент предлога, аналог предлога, коррелят предлога, окказионализм, потенциальный предлог), анализирует механизмы препозиционализации, рассматривает грамматикализацию и лексикализацию в процессе образования предложных единиц, различия между предлогом и наречием. Анализируется предложный потенциал знаменательной лексики в польском языке, формальная структура вторичных предлогов; отдельно характеризуются параметрические предложные единицы, обосновывается отсутствие данных единиц в реестре польских вторичных предлогов (тем не менее позже Ч. Ляхур четвертый том посвятил именно параметрическим предлогам). Проблем-

ные случаи автор подробно рассматривает на фоне других славянских языков и обосновывает свою позицию на предмет включения / невключения таких единиц в свой реестр. Обращается внимание на другие элементы в структуре предлогов – частицы, конкретизаторы, обязательные адъективы и др. Монографическая часть заканчивается взглядами автора на перспективы исследования польских и других славянских и неславянских предлогов.

Атрибуция польских предлогов осуществляется по 8 параметрам, особенно ценными из которых, на наш взгляд, является семантизация, сопровождаемая приведением синонимов, а также почти зеркальная (только без толкования) подача всех возможных русских соответствий, которая делает реестр настоящим двуязычным (польско-русским) словарем предлогов и их функциональных эквивалентов, открытым для широкой исследовательской аудитории. Например, польскому предлогу *oprócz* подаются с примерами из авторитетных источников русские соответствия: *кроме, кроме, кроме, поверх, помимо, сверх, исключая, выключая, за вычетом, за исключением.*

Открытый межнациональный проект М. В. Всеволодовой «Грамматика славянского предлога» продолжается. И не только в работе авторского коллектива МГУ над следующими выпусками реестра русских предлогов и в последующих реестрах предлогов других славянских языков. Проект продолжается тем, что своей концепцией он открывает перспективу новых исследований, направления которых обозначены параметрами атрибуции предлога.

Одним из таких параметров является корреляция предлога и союза как формантов изофункциональных, но разных в структурном отношении синтаксем – предложно-именной (*после экзамена*) и предложно-союзно-предикативной (*после того, как будет сдан экзамен*). Выбор одной из них в коммуникации не что иное, как «техническое решение» (Т. В. Шмелева) говорящего отдать предпочтение изосемической предикативной конструкции (сказать длинно, но ясно, например: *при условии, что перед экзаменом все зачеты будут сданы*) или неизосемической предложно-падежной словоформе (сказать коротко, но семантически ёмко: *при условии сдачи всех зачетов*). Вектор корреляции, т. е. что от чего образуется – предлог от союза или союз от предлога, – для каждой коррелятивной пары можно исследовать отдельно, но в системе языка он работает по принципу от структурно менее сложного к структурно более сложному, т. е. предлог служит словообразующей базой для образования союза. Это подтверждается и количественными данными: например, в Национальном корпусе русского языка контекстов с союзом *в духе того, что* всего 13 (осн.) / 20 (газ.) при 6815 / 6564 контекстов с предлогом *в*

духе. То же подтверждается и по времени: данный союз появился в употреблении тремя столетиями позже, чем его коррелят предлог. Аналогичная корреляция наблюдается и в других предложно-союзных парах (*в смысле* → *в смысле того, что*; *в плане* → *в плане того, что*), причем не только с вторичными, но и с первичными предлогами (*ради жизни* → *ради того, чтобы жить*). Основательный количественный анализ такой корреляции может дать интересные результаты и выявить объективные тенденции в словообразовании этих единиц.

Наличие реестров предложных единиц и поддержка корпусной лингвистики дают возможность прогнозировать и формировать модели образования союзных средств, тем самым их исчислить и осуществить оптимально полную инвентаризацию в конкретном языке. Подобную работу мы ведем теперь по материалам первого тома реестра русских предлогов.

Прогнозный характер моделей позволяет устанавливать структуру функционально-грамматического поля каждого отдельного союзного средства с его ядром, околядерными и периферийными зонами. В образовании союза от предлога участвуют, с одной стороны, вмещающее *то₂*, управляемое предлогом, а с другой, – союз (*что, чтобы, как, когда*). Например: *в отношении кого / чего* → *в отношении того, что*; *вопреки чему* → *вопреки тому, что*; *ради кого / чего* → *ради того, что* и под. Но от вторичных предлогов, имеющих базовым компонентом субстантив, союз образуется и тогда, когда в главной части вместо *то₂* используется *то₁*: *в том отношении, что*; *в том духе, что*; *в том смысле, что*.

Естественно, далеко не все субстантивы, будучи предлогом, по своему лексическому значению могут десемантизироваться до союза. Мы выявили, что поля союзных средств могут и не иметь ядра (т. е. собственно союза) при наличии других зон поля. Например, функционально-грамматическое поле скреп, образованных от предлога *в глазах* кого / чего (о предлогах с лексемой *глаза* см. статью [4]), обречено быть без ядерного союза: лексема *в глазах* не может сочетаться с вмещающим *то₂* и образовать «классический» союз в силу своего яркого антропоцентрического признака. С нею возможны лишь скрепы с местоименными компонентами *в глазах того, кто*; *в глазах тех, которые* и др. (подробнее в [16]).

Вместе с тем в ядре поля может оказаться и больше союзов, чем одна единица; например, с тем расчетом, что; с тем расчетом, чтобы. Выявление запретов и ограничений в образовании союзных средств и их места в структуре функционально-грамматического поля конкретной

скрепы в частности и категории в целом – перспективная задача будущих исследований.

Интересным в научном отношении представляется изучение и парадигматики служебной лексики. М. В. Всеволодова выделила в предлоге парадигмы – грамматическую (морфосинтаксическую и семантическую) и текстовую (сочетаемость с анафорическими местоимениями; способность выступать с 0-формой существительного). Союзу тоже присущи парадигмы, которые наблюдаются в пределах каждой из зон функционально-грамматического поля, но этот материал еще ждет своих исследователей.

Союз не только коннектор синтаксических связей в сложном предложении. Он может соединять и предложения, и сверхфразовые единства, и целые тексты, выполняя и другие функции в высказывании. Не случайно в описании категории союза исследователи (не исключая и автора данной статьи) в последнее время вынуждены прибегать к использованию других терминов – функтив, релятив, аналог союза, союзное средство, союзное соединение, скрепа (последний термин, на наш взгляд, наиболее удобный в содержательном и фонетическом отношении).

Союзные сочетания настолько сильны своей способностью на базе уже готовых смыслов выражать новые смыслы, что, дистантно располагая свои компоненты в разных частях высказывания, образуют своего рода синтаксическую идиому, которая обеспечивает объективную семантическую интерпретацию, однозначно понимаемую всеми членами языкового коллектива и без лексического наполнения высказывания: *как только..., так сразу; еще не..., а уже; не столько..., сколько; не настолько..., чтобы; не успел(а/и)..., как*. Вспомним знаменитую лингвистическую шутку З. Паперного, основанную фактически на союзных средствах (выделены): *Да здравствует все то, благодаря чему мы не смотря ни на что.*

Коммуникативные задачи говорящего и жанрово-дискурсивные характеристики высказывания обуславливают использование еще более сложных скреп, которые также нуждаются в лексикографической фиксации: *а что касается..., так по мне хоть; а что касается то..., так это; а что касается того, что..., ну так ведь это* и др. В нашем материале для реестра русских скреп парадигма актуализаторов, образованных на базе лексем *касается / касается* и начинающихся на букву *а*, насчитывает соответственно 12 (*касается*) и 44 (*касается*) единиц (по данным Национального корпуса русского языка).

Хочется обратить внимание на еще одно направление, основанное на функционально-коммуникативной модели языка, представленной в трудах М. В. Всеволодовой, и реализованное в указании типов и пози-

ций предложных синтаксем в реестре русских предлогов. В белорусском реестре семантические характеристики предлогов поданы по денотативной роли синтаксемы, выраженной предлогом. Полагаем, что и при атрибуции образованных от предлогов союзных средств необходимо указывать денотативные роли служебных синтаксем в главной части типа «предлог + падежная форма *то₂ / то₁*», а также тех синтаксем в придаточной части, которые представлены словоформами союзных слов с предлогом или без него. В реестре белорусских союзов [14] это было учтено, ибо мы исходим из того, что каждая новая компоновка соотносительного и относительного компонентов скрепы представлена новой, влияющей на денотативный план высказывания, единицей, семантически согласуемой с предикатом предикативной части. При отсутствии такого семантического согласования с предикатом компоновки частей скрепы не образуют. Ср.: *тот, кто / того, кто / тому, кто / тем, кто / о том, кто платит / тот, кому платят / но *тот, кого платят / ?тот, кем платят / *тот, о ком платят.*

Заключение. Функционально-коммуникативная модель описания языка, разработанная М. В. Всеволодовой, и морфосинтаксическая концепция атрибуции предлога, реализованная в рамках проекта в названных выше реестрах славянских языков, представляют мощную методологическую и теоретическую основу для постановки и решения широкого круга проблем как в области служебной лексики, так и в области грамматики языка в целом.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Важнік, С. А.* Хто *пра* што vs. хто *аб* чым, або спецыфіка выражэння дэлібератыва ў мадэлях беларускіх прэдыкатаў перадачы інфармацыі / С. А. Важнік // Лінгвістычны студіі. Вып. 13. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 124–127.
2. *Важнік, С. А.* Беларускія прычынныя прыназоўнікі і сінтаксіс / С. А. Важнік // Вопросы функциональной грамматики : сб. науч. тр. Вып. 5 / Гродненский гос. ун-т им. Янки Купалы ; редкол. : М. И. Конюшкевич (отв. ред.) [и др.]. – Гродно, 2005. – С. 28–41.
3. *Виноградова, Е. Н.* Проблемы лексикографического и грамматического описания предлогов в современном русском языке / Е. Н. Виноградова // Вопросы языкознания. – 2017. – № 5. – С. 56–74.
4. *Виноградова, Е. Н.* Такие разные глаза... Предложные единицы, включающие лексему *глаз / глаза* (зарисовки на материале славянских языков) / Е. Н. Виноградова, В. Л. Чекалина // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. Вып. 47. / МГУ им. М. В. Ломоносова ; редкол. : М. Л. Ремнева [и др.]. – М. : МАКС Пресс, 2013. – С. 103–122.
5. *Всеволодова, М. В.* К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М. В. Всеволодова, Е. В. Клобуков, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17–59.

6. *Всеволодова, М. В.* Межнациональный проект «Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис». Первые результаты / М. В. Всеволодова // VI международный симпозиум. Проекты по сопоставительному изучению русского и других языков. Доклады (Белград, 1–4 июня 2004 г.). – Белград, 2004. – С. = 71–77.

7. *Всеволодова, М. В.* Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Кн. 1 : Введение в объективную грамматику и лексикографию русских предложных единиц / М. В. Всеволодова, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов / под общ. ред. М. В. Всеволодовой. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. – 304 с.

8. *Всеволодова, М. В.* Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Кн. 2 : Реестр русских предложных единиц : А–В (объективная грамматика) / М. В. Всеволодова, Е. Н. Виноградова, Т. Е. Чаплыгина / под общ. ред. М. В. Всеволодовой. – М. : УРСС, 2018. – 800 с.

9. *Всеволодова, М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса русского языка: Фрагмент фундаментальной прикладной (педагогической) модели языка / М. В. Всеволодова. – М. : УРСС, 2017. – 656 с.

10. *Загнітко, А. А.* Предлог в морфологическом пространстве украинского языка: (Синхронно-контрастивные наблюдения) / А. А. Загнітко // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 3. – С. 92–105.

11. *Загнітко, А. П.* Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 415 с.

12. *Канюшкевіч, М. І.* Праблематыка беларускага прыназоўніка ў святле функцыянальнай граматыкі / М. І. Канюшкевіч // Беларуская лінгвістыка. Вып. 55 / НАН Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (адк. рэд.) [і інш.] – Мінск : Бел. навука, 2005. – С. 3–10.

13. *Канюшкевіч, М. І.* Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэр. да слоўніка : у 3-х ч. / М. І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2008–2010.

14. *Канюшкевіч, М. І.* Беларускія злучнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : у 3-х ч. / М. І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2019. – Ч. 1. : Дыяпазон А – З. – 2019. – 302 с.

15. *Конюшкевич, М. И.* Из опыта атрибуции славянского предлога / М. И. Конюшкевич // Мовознаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XV Міжнар. з'езд славістаў, Мінск, 20–27 жніўня 2013 г. : даклады бел. дэлегацыі. – Мінск : Бел. навука, 2013. – С. 85–98.

16. *Конюшкевич, М. И.* Моделирование как способ инвентаризации скреп русского языка / М. И. Конюшкевич // Профессорский журнал. Серия : Русский язык и литература. – 2023. – №1. – С. 8–21.

17. *Ляхур, Ч.* Проблемы описания предложной системы польского языка / Ч. Ляхур // Е. Ф. Карский и современное языкознание : материалы X междунар. Карских чтений, 16–17 мая 2005 г. / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы ; редкол. : М. И. Конюшкевич (отв. ред.) [и др.] : В 2-х ч. – Гродно, 2005. – Ч. 1. – С. 96–104.

18. *Николаенко, О.* Пространственные отношения в диапазоне 'близко – далеко', выраженные предложными сочетаниями в белорусском языке / О. Николаенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Вип. 15 / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) [та ін.] – Донецьк : ДонНУ, 2007. – С. 170–174.

19. Славянските предлози. – Велико Търново : Изд-во «ИВИС», 2007. – 198 с.

20. *Шуба, П. П.* Прыназоўнік у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск : Выдавецтва БДУ, 1971. – 224 с.

21. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 168 с.

22. *Lachur, Cz.* Polskie przyimki wtórne i jednostki o funkcji przyimkowej w użyciu realnym. Materiały do słownika (w zestawieniu z językiem rosyjskim). – Tom 1 : *a conto – oprocz.* – Кęра, 2019 ; Tom 2 : *pamięci – w kleszczach* / Cz. Lachur. – Кęра, 2021. – 410 s.; Tom 3 : *w klimacie – zwyczajem* / Cz. Lachur. – Кęра, 2021 ; Tak zwane przyimki parametryczne. Supplement do tomów 1–3. – Кęра, 2022.

ЭРГОНІМЫ ГОРАДА КАЛІНКАВІЧЫ

Т. А. Кахно

*Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна,
вул. Студэнцкая, 28, 247760, г. Мазыр, Беларусь, tane4ka@bk.ru*

У артыкуле разглядаюцца эргонімы г. Калінкавічы, сярод якіх вылучаюцца аднакампанентныя, двухкампанентныя і шматкампанентныя назвы. Сцвярджаецца, што аднакампанентныя эргонімы ўтвораны анімізацыяй апелятыва, трансанімізацыяй і абрэвіяцыяй, двухкампанентныя – анімізацыяй апелятыва. Большасць эргонімаў засведчана на рускай мове – 169 (84,9 %). Беларускія назвы складаюць 8 адзінак (4 %), англійскія – 14 (7 %), руска-беларускія – 7 (3,5 %), руска-англійскія – 1 (0,6 %).

Ключавыя словы: эргонім; эрганімія; анімізацыя; абрэвіяцыя; апелятывы; трансанімізацыя.

Эргонімы – гэта ўласныя імёны дзелавых аб’яднанняў людзей, у тым ліку саюзаў, арганізацый, устаноў, карпарацый, прадпрыемстваў, супольнасцей, гурткоў [4, с. 151].

Яны служаць для канкрэтнага наймення прадметаў і вылучаюць асобны прадмет з шэрагу аднародных; выконваюць усе функцыі ўласнага імя; у іх часта адсутнічае сувязь з паняццем, якое ляжыць у аснове наймення; у іх складзе могуць знаходзіцца словы розных часцін мовы [3].

Ва ўспрыманні гарадскога экстэр’ера эргонімы адыгрываюць важную ролю, ствараючы яго пэўны рэкламны і моўны воблік.

Эргонімы ўяўляюць сабой сістэму, якая фарміруе моўны выгляд сучаснага беларускага горада, адлюстроўвае яго пэўны каларыт, гарадскую лінгвакультуру, таму, на наш погляд, неабходна ствараць апісанне такіх найменняў і спосабаў іх утварэння, каб прасочваць уплыў на беларускую культуру.

Мэта даследавання – вызначыць структурныя асаблівасці эргонімаў горада Калінкавічы, іх паходжанне, мову выражэння.

Метадалагічнай асновай вызначэння і апісання спосабаў словаўтварэння эргонімаў г. Калінкавічы, класіфікацыі назваў прааналізаваных аб’ектаў з’яўляецца сістэмны падыход, у межах якога выкарыстоўваюцца апісальны, статыстычны, лексіка-семантычны, параўнальна-супастаўляльны метады.

Фактычны матэрыял даследавання складаюць эргонімы г. Калінкавічы, сабраныя самастойна.

Калінкавічы – горад, цэнтр Калінкавіцкага раёна ў Гомельскай вобласці, знаходзіцца за 122 км ад Гомеля, за 10 км ад Мазыра [2, с. 469].

У г. Калінкавічы намі выяўлена 199 эргонімаў. Гэта назвы:

1) муніцыпальных устаноў: *Калінковичский район электрических сетей; Инспекция министерства по налогам и сборам Республики Беларусь по Калінковичскому району; Калінковичский районный военный комиссариат; Калінковичская районная инспекция природных ресурсов и охраны окружающей среды; Отдел записи актов гражданского состояния / ЗАГС; ОВД Калінковичского райисполкома; Калінковичский районный исполнительный комитет / Калінкавіцкі раённы выканаўчы камітэт; Белпошта; Калінковичский РОЧС – усяго 9 назваў, з якіх 7 – на рускай мове, 1 – на беларускай і рускай мовах, 1 – на беларускай мове;*

2) цэнтраў адукацыі і культуры: *Калінковичская детская школа искусств / Калінкавіцкая дзіцячая школа мастацтваў; Калінковичский государственный колледж мелиорации / Калінкавіцкі дзяржаўны каледж меліярацыі; ГУО «Ясли-сад № 8 г. Калінковичи» / ДУА «Яслі-сад № 8 г. Калінкавічы», ГУ СДЮШОР № 2; ГУО «Средняя школа № 1 г. Калінковичи» / ДУА «Сярэдняя школа № 1 г. Калінкавічы»; Детская библиотека; Дошкольный центр развития ребёнка г. Калінковичи / Дашкоўны цэнтр развіцця дзіцяці г. Калінкавічы; Полесский аграрный колледж / Палескі аграрны каледж; Гимназия г. Калінковичи; ГУ Калінковичская ДЮСШ № 1; Музыкальная школа; Эколого-биологический центр – усяго 12 назваў, у т. л. 6 – на рускай і беларускай мовах, 6 – на рускай;*

3) устаноў аховы здароўя: *Аптека № 69; Оптика; Аптека; аптека «Остров здоровья»; Детская поликлиника; аптека «Добрыя лекі»; аптека «Заботливая»; учреждение здравоохранения «Калінковичская центральная районная больница»; Калінковичская межрайонная медико-реабилитационная экспертная комиссия – усяго 9 назваў: 8 на рускай, 1 – на беларускай мовах;*

4) прадпрыемстваў: *Белоруснефть; РУП Калінковичский ЦСМС; КППРСУП «Гомельоблдорстрой» Дорожно-ремонтно-строительное управление ДРСУ-152; КМК Мебельный комбинат; ГЛХУ «Калінковичский лесхоз»; ТУП «Припятский Альянс»; Унитарное предприятие «Привокзальное»; КУП «Коммунальник Калінковичский»; ЧТУП «Мираж Плюс»; ГП «КиноПрестиж» – усе 10 назваў на рускай мове;*

5) фінансавых цэнтраў: *Беларусбанк; Белагпропромбанк; Белинвестбанк; МТБанк; БПС-банк – усе 5 назваў на рускай мове;*

6) магазінаў харчовых тавараў: *Белмаркет, Смак, Маяк, Продкуты, Ирина, Евроопт, Сибирская корона, Мясновъ, Хит, Полесье-2, Надзея, Спартак, Юбилейный, Мой мясной, Хлеб, Лакомка, Пионер, Карамелька,*

Александрит, Колибри, Свежий хлеб, Родина, Наш, Сырная лавка, Дары от Зари, Альфа, Парус, Копеечка – усяго 28 назваў: 19 – на рускай мове, 2 – на беларускай мове, 7 назваў чытаюцца аднолькава і па-беларуску, і па-руску;

7) магазінаў адзення і абутку: *Модные детки, Детский мир, 4 сезона, Мир одежды, Брестские, Силуэт, Mark Formelle, Мама + я, Модно доступно, Модерн, Тет-а-Тет, Мода Макс, Мегахенд, Vonita, Elite, Джинс@, Обновочка, Караван, Алеко* – усяго 19 назваў: 13 – на рускай мове, 3 – на англійскай мове, 3 назвы чытаюцца аднолькава і па-беларуску, і па-руску;

8) цырульняў і магазінаў касметыкі: *парикмахерская «Светлана»; парикмахерская «У Саныча»; салон красоты «Beauty Studio»; Мужские стрижки; магазин косметики «Beauty»; магазин косметики «Парфюмер»; магазин косметики «Velita Витэкс»; магазин косметики «Код красоты»; парикмахерская «Свитанок»* – усяго 9 назваў: 6 – на рускай мове і 3 на англійскай мове;

9) інтэрнэт-цэнтраў, магазінаў сувязі і тэхнікі: *Белтелеком, Омега, Электросила, МОРС, МТС* – усе 5 назваў на рускай мове;

10) магазінаў мэблі і будаўніцтва: *Домовой, КМК Мебель; Смарт Кухни; Окна двери; Уютный дом; Модель Мебель; Стройматериалы* – усе 7 назваў на рускай мове;

11) універсальных магазінаў: *Соседи; Берёзка; Синергия; АнРи; Global Market; Светофор; Доброцен; Fix Price* – усяго 8 назваў: 6 – на рускай мове, 2 – на англійскай мове;

12) магазінаў гаспадарчых тавараў: *Бытовая химия; Мила; На ростани; Остров чистоты и вкуса; Руан* – усе 5 назваў на рускай мове;

13) рэлігійных устаноў: *Церковь христиан веры евангельской; Церковь Святителя Спиридона епископа Тримифунтского; Церковь Успения Пресвятой Богородицы; Религиозная община свидетелей Иеговы* – усе 4 назвы на рускай мове;

14) устаноў гандлю і рынкаў: *1000 мелочей; Незнайка; торговые ряды «Магистраль»; Белкнига; Умелый садовник; Шанс; рыболовный магазин «Рыба»; Детские игрушки «Кнопка»; Цветы* – усе 9 назваў на рускай мове;

15) іншага абслугоўвання насельніцтва: *Wildberries; Ремонт обуви; Фотолукс; Турагентство; Техноломбард; ритуальная служба «Ангел»; OZON; Капибара* – усяго 8 назваў: 6 – на рускай мове, 2 – на англійскай;

16) рэстаранаў, кафэ, бараў: *кофейня «Крокус»; кафе «Фиеста»; кафе «Белые Росы»; кафе «Эдем»; ресторан «Припятъ»; кафе «Релакс»; KFC; кафе «Рандеву»; бар «Мираж»; кафе «Ланч»* – усяго 10 назваў: 9 – на рускай мове, 1 – на англійскай;

17) месцаў правядзення вольнага часу (клубы, гульнявыя цэнтры, дзіцячыя пляцоўкі): *Парк культуры и отдыха; кинотеатр «Знамя»;*

фитнес клуб «РеФорма»; Калінкавіцкі цэнтр вольнага часу – усяго 4 назвы: 3 – на рускай мове, 1 – на беларускай;

18) ювелірных магазінаў і майстэрняў: *Славія; Ювелірная мастерская; ЗІКО* – усяго 3 назвы: 1 – на рускай мове, 1 – на беларускай, 1 – на англійскай;

19) устаноў абслугоўвання аўтамабіляў: *СТО Мах; Шинный центр; Аккумуляторы; Автозапчасти; АРМТЕК* – усяго 5 назваў: 3 – на рускай мове, 1 – на рускай і англійскай мовах, 1 – на англійскай;

20) магазінаў і аптэк для жывёл: *Zoobazar; Зверо-ландия; Доктор Вет* – усяго 3 назвы: 2 – на рускай мове, 1 – на англійскай;

21) аб'ектаў транспартнай інфраструктуры: *Аўтавакзал Калінкавічы, чыгуначны вакзал «Калінкавічы»* – усе 2 назвы на беларускай мове;

22) указальнікаў прыпынкаў: *Автовокзал, Муз. школа, Школа № 6, Техникум, Ул. Мира, М-н Мир, Школа № 7, Больница, Парк, Сбербанк, Детская поликлиника, ЗБХ, Бассейн, Ул. Свердлова, 5-й стройучасток, Ж/д вокзал, Военкомат, ЗЗЦМ, ЖБИ, КХП, Производственный комбинат, Райзаг, Мясокомбинат, Школа № 5, М-н Север* – усе 25 назваў на рускай мове.

Эргонімы выконваюць розныя функцыі: ідэнтыфікацыйна-дыферэнцыруючую, намінацыйную, дэнацыйную, сігніфікацыйную, інфармацыйную, рэкламную, мемарыяльную і агітацыйную [1]. Для больш эфектыўнага выканання функцый эргонімы павінны мець назву, якая лёгка запамінаецца, з'яўляецца асацыяцыйнай і матываванай, складаецца з аднаго слова або кароткай фразы. Таму ўсе эргонімы г. Калінкавічы можна падзяліць на аднакампанентныя, двухкампанентныя і шматкампанентныя.

Да аднакампанентных адносяцца эргонімы, якія складаюцца з аднаго слова. У Калінкавічах такіх адзінак 85 (42,7 %): *Аптека, Беларусбанк, Белкнига, Колибри, Спартак, Автозапчасти* і інш. Большасць з іх, 60 адзінак (70,6 %), утворана анімізацыяй апелятыва: *Пионер, Карамелька, Колибри, Родина* і інш. Высокае выкарыстанне такіх адзінак тлумачыцца эканоміяй моўных сродкаў і эфектыўнасцю выканання найменнямі сваіх функцый. Амаль чацвёртую частку аднакампанентных эргонімаў складаюць назвы, утвораныя спосабам абрэвіяцыі (22,4 %). Аднак абрэвіяцыя не з'яўляецца характэрнай рысай эргоніміі Калінкавічаў, паколькі такіх назваў толькі 19 са 199 (9,5 %); яны больш характэрныя для дзяржаўных устаноў, найменні якіх часта выкарыстоўваюцца насельніцтвам у жыцці: *ЗАГС, Белтелеком, МТС* і інш. Шляхам трансанімізацыі ўтворана толькі 6 найменняў: *Спартак, Ирина, Алеко, Надежа, Мила, Незнайка*. Часцей за ўсё гэта назвы кафэ і магазінаў.

Двухкомпанентныя эргонімы – канструкцыі, якія складаюцца з двух слоў. Яны больш поўна і падрабязна, чым аднакомпанентныя назвы, характарызуюць пэўную ўстанову. У Калінкавічах да іх адносяцца 66 адзінак (33,2 %): *Мужские стрижки, Mark Formelle, кофейня «Крокус», Сырная лавка, Музыкальная школа, Шинный центр* і інш. Большая частка найменняў (60,6 %), утвораная шляхам анімізацыі апелятыва, складае словазлучэнні *назоўнік + назоўнік (Модель мебель, Мир одежды)* і *прыметнік + назоўнік (Ювелирная мастерская, Свежий хлеб)*. Таксама ёсць спалучэнні *лічэбнік + назоўнік (4 сезона), прыметнік + абрэвіатура (Калинковичский РОЧС)*. Двухкомпанентныя эргонімы Калінкавічаў часцей за ўсё сустракаюцца сярод назваў указальнікаў прыпынку транспарту (12 адзінак) і сярод назваў магазінаў (29 адзінак).

Шматкомпанентныя эргонімы, а іх у Калінкавічах 47 (24,1 %) змяшчаюць у сваім складзе тры і больш слоў. Такія вялікія назвы з'яўляюцца больш характэрнымі для дзяржаўных устаноў, функцыі якіх акрэсліваюцца на спецыяльных шылдах. Яны не выконваюць рэкламную функцыю, таму такім установам не патрэбна лёгкая і прыемная назва: *Калинковичская детская школа искусств / Калінкавіцкая дзіцячая школа мастацтваў, Калинковичская межрайонная медико-реабилитационная экспертная комиссия, Калинковичский районный исполнительный комитет / Калінкавіцкі раённы выканаўчы камітэт* і інш.

У эргонімах, якія не адносяцца да дзяржаўных устаноў, пераважаюць уласныя вобразныя назвы з адпаведнымі ўдакладненнямі: магазін «*Полесье-2*», магазін косметыкі «*Код красоты*», кондитерская «*Карамелька*» і інш. Яны, па-мастацку аформленыя, робяць заяўку на стварэнне пэўнага лінгвістычнага і мастацкага вобліка горада. Услед за А. Супранскай мы вылучаем эргонімы Калінкавічаў у наступныя 3 групы [5]:

1) эргонімы, утвораныя ад імёнаў жывых істот і аб'ектаў, якія ўспрымаюцца як жывыя: магазін «*Колибри*», магазін «*Ирина*», парикмахерская «*Светлана*», парикмахерская «*У Саныча*», магазін стройматэрыялаў «*Домовой*», магазін косметыкі «*Парфюмер*», магазін «*Незнайка*», магазін «*Алеко*», арганізацыя даставкі «*Капибара*», магазін «*Мила*», магазін «*Спартак*» – усяго 11 назваў. Сярод гэтых найменняў выдзяляюцца ўтвораныя ад антрапонімаў (*Ирина, Светлана, У Саныча, Алеко, Спартак, Мила*) – 6 адзінак; ад назваў казачных істот (*Домовой, Незнайка*) – 2 адзінкі, ад назваў жывёл (*Колибри, Капибара*) – 2 адзінкі. Такія назвы ў сваёй аснове не маюць ніякай матывацыі і самі па сабе не гавораць аб тым, для чаго служыць пэўная ўстанова. Дапамагае арыентавацца слова-ідэнтыфікатар «*магазин*», «*парикмахерская*». У асобным выпадку частковую матывацыю дае слова-характарыстыка або асацыя-

цыя: *Домовой* – звязаны з таварамі для дома (аднак з бытавымі ці будаўнічымі невядома);

2) эргонімы, утвораныя ад найменняў неадушаўлёных прадметаў: *Дары от Зари, Свежий хлеб, Продукты, Копеечка, Автозапчасти, Ювелирная мастерская, Детская библиотека, Шинный центр, Карамелька, Бытовая химия, Сибирская корона, Детская поликлиника, кинотеатр «Знамя»* і інш. – усяго 29 назваў. Сярод гэтых найменняў вылучаюцца ў асноўным двух- і шматкампанентныя назвы ў параўнанні з астатнімі групамі. Гэта часткова абумоўлена дадатковай матывацыяй, якую даюць словы-характарыстыкі, а таксама ўздзеяннем на эмацыйны стан чалавека. Напрыклад, у назвах *Дары от Зари, Свежий хлеб, Детская поликлиника* і інш. словы-характарыстыкі даюць дадатковую інфармацыю. Напрыклад, у назве магазіна «*Дары от Зари*» слова «дары» ніякай матывацыі і інфармацыі не нясе, аднак слова «*Заря*» мясцовым жыхарам гаворыць, што ў магазіне прадаюцца прадукты жывёльнага паходжання («*Заря*» – саўгас-камбінат мяса-малочнага напрамку);

3) эргонімы, утвораныя ад слоў-характарыстык аб'екта, у т. л. словы-характарыстыкі:

а) чалавека: *Силуэт, Соседи, Пионер, Парфюмер, Лакомка, Умелый садовник, Модные детки* (7 назваў);

б) прадпрыемства: *Евроопт, Fix Price, Global Market, Белмаркет, Караван, Зооbазар, Шинный центр, Доброцен, Хит, кафе «Релакс», Мода Макс, Мегахенд, Мир одежды, Шанс, Альфа, Копеечка, ГП «КиноПрестиж», Elite* (18 назваў);

в) эмацыянальнага і фізічнага стану: *Уютный дом, кафе «Эдем», Надежда, кафе «Фиеста», аптека «Заботливая», бар «Мираж», магазин «Наши», аптека «Добрыя лекі»* (8 назваў);

г) прасторавага размяшчэння: *Полесье, На ростані, Брестские* (3 назвы).

Эргонімы гэтай групы ў пераважнай большасці не маюць ніякай матывацыі і без слова-ідэнтыфікатара не даюць ніякай інфармацыі. Толькі 6 назваў (16,7 %) адпавядаюць прызначэнню арганізацыі: *Парфюмер* (магазін касметыкі і парфюмерыі), *Шинный центр* (магазін з аўтамабільнай прадукцыяй), *Мир одежды* (магазін адзення), *аптека «Добрыя лекі»*, *Лакомка* (магазін з нечым салодкім), *Умелый садовник* (магазін з прадукцыяй для сада і агарода).

Аналіз эргонімаў г. Калінкавічы ў цэлым паказвае, што яны выконваюць сваё прызначэнне і ідэнтыфікуючую функцыю. Найбольш поўна раскрываюць характар прызначэння аб'екта шыльды дзяржаўных арганізацый: муніцыпальных устаноў, цэнтраў адукацыі і культуры, устаноў аховы здароўя, прадпрыемстваў, фінансавых цэнтраў, рэлігійных

устаноў, аб’ектаў транспартнай інфраструктуры, указальнікаў прыпынку. Большасць шыльдаў названых устаноў не змяшчае вобразнага кампанента, вызначаецца адназначнасьцю: *Калінковічскі РОЧС, ГУО «Яслі-сад № 8 г. Калінковічы» / ДУА «Яслі-сад № 8 г. Калінкавічы», Беларусбанк і інш.*

У эрганіміі г. Калінкавічы пераважаюць назвы на рускай мове – такіх адзінак 169 (84,9 %), на другім месцы па колькасці выкарыстання – англійскія назвы: іх 14 (7 %). Заўважаецца яўнае ігнараванне арыгінальных беларускіх назваў – такіх найменняў толькі 8 (4 %). Двухмоўных назваў у горадзе 8 (4 %): сярод іх толькі 1 руска-англійская (*СТО Мах*). Руска-беларускія назвы характэрны для муніцыпальных устаноў і цэнтраў адукацыі і культуры. Паколькі на тэрыторыі краіны дзве афіцыйныя мовы, дзяржаўныя ўстановы ў большасці выкарыстоўваюць іх раўназначна.

Улічваючы тое, што ў многіх выпадках беларускія назвы ад рускіх у напісанні адрозніваюцца толькі адной – дзвюма літарамі, лёгка было б змяніць некаторыя, каб яны заставаліся зразумелымі ўсім: *Продукты → Прадукты, Полесье → Палессе, Домовой → Дамавік, Аптека → Аптэка і інш.* Праз такія назвы горад атрымае пэўны беларускі каларыт, а зразумець такія найменні зможа любы беларуска- і рускамоўны чалавек.

Асобна трэба адзначыць мову надпісаў на прыпынках. На ўсіх шыльдах прыпынкаў выкарыстана выключна руская мова. Гэта не з лепшага боку характарызуе рэкламны вобраз тыповага беларускага горада. *Автовокзал, Больница, Детская поликлиника, Бассейн і інш.* – усе гэтыя назвы амаль аднолькава гучаць на рускай і беларускай мовах і пры напісанні па-беларуску мелі б адметны беларускі каларыт: *Аўтавакзал, Бальніца, Дзіцячая паліклініка, Басейн.*

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Кавалёва, А. В.* Анімізацыя як спосаб утварэння эрганімаў Мазыршчыны / А. В. Кавалёва // Сучасныя праблемы аномастыкі (да 85-годдзя прафесара В. П. Лемцюговай) / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; рэдкал.: А. М. Лапцёнак [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2022. – 403 с.

2. *Калінкавічы* // Беларус. энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск : БелЭн, 1996 – 2004. – Т. 7 : Застаўка – Кантата / гал рэд. П. Пашкоў. – 1998. – 608 с.

3. *Канакина, Г. И.* Язык современного провинциального города: лингвокультурологическое исследование (на материале города Пензы) / Г. И. Канакина, И. Г. Родионова, Л. Б. Гурьянова, М. Г. Луннова ; под ред. Г. И. Канакиной. – 2-е изд., перераб. и доп. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2014. – 280 с.

4. *Подольская, Н. В.* Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд., перераб. и доп. / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

5. *Суперанская, А. В.* Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 192 с.

ПЕРАКЛАД
КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ О БРАКЕ И СЕМЬЕ (1999 г.):
ТЭРМІНАЛАГІЧНЫЯ ЗНАХОДКІ І СТРАТЫ

Г. І. Кулеш

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, kuleshai@bsu.by*

У артыкуле даецца аргументаваная станоўчая ацэнка тэрміналагічным навацыям у перакладзеным на беларускую мову Кодексе о браке и семье Республики Беларусь дзейнай рэдакцыі ў параўнанні з папярэднімі рэдакцыямі ХХ ст. Аналізуецца ўжыванне тэрмінаў несапраўдны шлюб / несапраўднасць шлюбу, якія характарызуюцца як недакладна арыентуючыя, паколькі ствараюць у карыстальніка невыразнае ўяўленне аб адпаведных паняццях. Выказваецца меркаванне аб прычынах недакладнага перакладу шматзначных слоў у складзе шматкампанентных тэрмінаў.

Ключавыя словы: мова закона; юрыдычная лексіка; пераклад з блізкароднаснай мовы; перакладчыцкая трансфармацыя; семантычная адпаведнасць паняццю; лінгвістычная экспертыза.

Пераклад *Кодексе о браке и семье* з рускай мовы на беларускую на працягу ХХ ст. ажыццяўляўся неаднаразова. Упершыню – у 1927 г. [5]. Наступныя беларускамоўныя выданні датуюцца 1935 г. [6] і 1969 г. [7]. Першыя дзве рэдакцыі перакладаліся спецыялістамі ў галіне права самастойна або, можна меркаваць, пры ўдзеле філолагаў. Такое меркаванне вынікае з дзяржаўнай моўнай палітыкі ў 1920–30-я гг. і тагачаснай моўнай сітуацыі ў БССР. Пра зацікаўлены ўдзел правазнаўцаў ва ўкараненні беларускай мовы ў юрыдычную сферу сведчаць таксама рэцэнзіі як на руска-беларускі слоўнік «Тэрміналогія права», выдадзены ў 1926 г. у серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія», так і на выдаваныя ў той час беларускамоўныя тэксты кодэксаў [2; 3; 13].

У 2019 г. на дзяржаўным узроўні было прынята рашэнне аб перакладзе на беларускую мову кодэксаў Рэспублікі Беларусь і іх апублікаванні на партале *pravo.by* побач з рускамоўнымі тэкстамі. Пры Нацыянальным цэнтры прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь быў створаны экспертны савет па пытаннях перакладу заканадаўчых актаў на беларускую мову. У склад савета ўвайшлі прадстаўнікі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вядучых устаноў вышэйшай адукацыі краіны, Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу, Міністэрства юстыцыі, Міністэр-

ства культуры, Нацыянальнага цэнтра прававой інфармацыі, Нацыянальнага цэнтра заканадаўства і прававых даследаванняў, іншых арганізацый.

На першым пасяджэнні савета 23 ліпеня 2019 г. абмеркавалі арганізацыйныя пытанні, вызначылі кодэксы Рэспублікі Беларусь, запланаваныя для перакладу ў бягучым годзе [14]. Пераклад мелася ажыццяўляць і ажыццяўляе да гэтага часу група супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства НАН. Затым тэкст беларускамоўнага варыянта рассылаўся экспертам. Праз пэўны час адбывалася абмеркаванне ўнесенымі імі прапаноў і заўваг па перакладзе. Тэкст кодэкса размяшчаўся на Нацыянальным прававым інтэрнэт-партале Рэспублікі Беларусь толькі пасля галасавання членаў экспертнай камісіі і прыняцця рашэння (адобрыць ці не адобрыць пераклад). Першым для перакладу быў выбраны *Кодекс Рэспублікі Беларусь о браке и семье* (1999 г.) [14].

З блізкароднаснай мовы значна цяжэй перакладаць, чым з далёкай. Як слушна адзначыў расійскі пісьменнік Сяргей Нараўчатаў у нарысеўспаміне аб сваім сябры ўкраінскім паэце Платоне Варанько «Названный мой брат», «падманлівая прастата адпаведнасцей ускладняе, а не робіць лягчэйшым пераклад» [12]. Тым больш складана перакладаць тэксты законаў, паколькі гэта патрабуе вялікай адказнасці перакладчыкаў, што абумоўлена як патрабаваннямі да мовы заканадаўчых тэкстаў, так і спецыфікай юрыдычнай тэрміналогіі.

Адметнасцю мовы закона з’яўляецца захаванне прынцыпу «адно паняцце – адзін тэрмін», г. зн. прынцыпу максімальнага абмежавання ў выкарыстанні блізказначнай лексікі. Выключэнне робіцца для поўных, або абсалютных, тэрмінаў-сінонімаў. Разам з тым у рускамоўным тэксце могуць сустрацца рэгулярна ўжываныя клішыраваныя выразы, якія пры перакладзе на беларускую мову ўтвараюць таўталагічныя спалучэнні кшталту *получение содержания*. У такіх выпадках перакладчыцка-рэдакцыйны калектыў знаходзіў адэкватную замену аднаму з кампанентаў тэрміналагічнага словазлучэння: *бывшая жена сохраняет право на получение содержания от бывшего мужа – былая жонка захоўвае права на атрыманне забеспячэння* (а не *атрыманне ўтрымання*) *ад былога мужа*.

У 1920-я гг., калі ўпершыню быў перакладзены на беларускую мову *Кодекс о браке и семье*, перакладчыкі-юрысты даволі часта адступалі ад спосабу паслоўнага перакладу і ў такім словазлучэнні прапусkali першы яго кампанент, што ніякім чынам не змяняла сэнс фармулёўкі: *право на получение содержания* [5, арт. 26; 31] – *права на ўтрыманне*. Дапушчальнасць пропуску падтрымлівалася і тым, што у рускамоўным тэксце сустракаліся як раўназначныя варыянты: *право на получение содержания* [5, ст. 26, 31] і *право на содержание* [5, ст. 33].

Дарэчы, у рускамоўным тэксе кодэкса дзейнай рэдакцыі адзначана ўжыванне таўталагічных выразаў, што з’яўляецца стылістычнай заганай: *В документы, удостоверяющие личность лиц, вступающих в брак, вносится отметка...* [8]. У гэтым выпадку перакладчыцкая трансфармацыя выправіла сітуацыю ў беларускамоўным тэксе: *У дакументы, якія сведчаць асобу тых, хто бярэ шлюб, уносіцца адзнака...* [9].

Пэўныя цяжкасці выклікае пераклад юрыдычнай лексікі стараславянскага паходжання. Перш за ўсё гэта датычыць аднаго з найбольш частотных у сямейным праве тэрмінаў – *супруг (и)*.

Сучасныя перакладныя слоўнікі як эквівалент рускаму *супруги* прапануюць апісальны беларускі адпаведнік *муж і жонка*. Аднак яго выкарыстанне не заўсёды магчымае з-за неабходнасці захавання граматычных нормаў і патрабуе разнастайных перакладчыцкіх замен. Напрыклад, далучэння злучніка: *оба супруга – і муж і жонка; каждого из супругов – і мужа і жонкі*; замены злучніка: *одному из супругов – мужу ці жонцы*; замены злучніка і граматычнага ўдакладнення: *если другой супруг уклонялся от трудовой деятельности – калі муж ці жонка ўхіляліся ад працоўнай дзейнасці*.

Як перакласці, напрыклад, такі сказ з кодэкса: *Восстановление брака в случае явки супруга, объявленного умершим? – Аднаўленне шлюбу ў выпадку яўкі мужа ці жонкі, аб’яўленай? аб’яўленых?*

Або такі: *разведенный супруг, получающий средства на содержание – разведзены (-ыя?) муж ці жонка, які (якая? якія?) атрымлівае (-юць?) сродкі на забеспячэнне*.

Пры паслоўным перакладзе, якім, як правіла, карыстаюцца перакладчыкі занадаўчых тэкстаў, ужыванне апісальнага тэрміна нават пры пэўных дапушчальных трансфармацыях прыводзіць да незразумеласці выказвання, да скажэння сэнсу фармулёвак або іх двухсэнсоўнасці:

Присудить вещи профессиональных занятий, приобретенные в период брака, тому из супругов, в чьем пользовании они находились, с уменьшением доли в имуществе другого супруга или возложением на него обязанности компенсировать их стоимость другому.

Прысудзіць рэчы прафесійных заняткаў, набытыя ў перыяд шлюбу, таму (?) мужу ці жонцы, у чым карыстанні яны знаходзіліся, са змяншэннем долі ў маёмасці мужа ці жонкі або ўскладаннем на яго (яе?) абавязку кампенсаваць іх кошт мужу ці жонцы.

У некаторых выпадках *супруги* – гэта зусім не *муж і жонка*: *Суррогатная мать, женищина, заключившая с суррогатной матерью договор*

суррогатнаго материнства, а такжэ их супруги, давшыя в устанавленном парядке согласыя на заключенне даговора суррогатнаго материнства, не вправе оспарываць материнство и (или) отцовство ребенка, рожденного суррогатной матерью... У гэтым артыкуле их супруги – двое мужоў: муж сурагатнай маці і муж жанчыны, якая аформіла з сурагатнай маці дагавор сурагатнага мацярынства.

Каб пазбегнуць недакладнага, двухсэнсоўнага перакладу, скажэння сэнсу арыгінальнага тэксту, замест беларускага адпаведніка **муж і жонка** быў прапанаваны для выкарыстання тэрмін **сужэнцы**.

Гэты тэрмін мае перавагі над спалучэннем **муж і жонка** тым, што ён, па-першае, аднаслоўны і не будзе патрабаваць названых вышэй перакладчыцкіх трансфармацый; па-другое існуе ў словаўтваральнай парадыгме: **супруг – сужэнец, супруга – сужэнка, супруги – сужэнцы, супружесство – сужэнства, супружеский – сужэнскі**; па-трэцяе, мае значнае ўзуальнае пашырэнне ў тэкстах розных стыляў і жанраў.¹

Можна меркаваць, што тэрмін **сужэнцы** як адпаведнік рускаму **супруги** і яго вытворныя пачалі актыўна выкарыстоўвацца ў канцы 1980-х – пачатку 1990-х гг. У заканадаўчых тэкстах 1920–30-х гг. ужываўся тэрмін **супруг (-і)**: *Перемена местожительства одним из супругов не влечет обязанности следовать за ним – Перемена места проживания одним из супругов не абавязвае другога следаваць за ім* [5, арт. 20]; *При отсутствии соглашения между бывшими супругами... – Калі паміж быўшымі супругамі няма згоды...* [5, арт. 35]. У той час у культуры беларускага юрыдычнага маўлення выявілася выразная тэндэнцыя да арыентацыі на тэрміналогію старабеларускага канцылярска-юрыдычнага пісьменства, у якім якраз і выкарыстоўваўся тэрмін **супругь** са значэннем ‘муж’: *праведныхъ и богобойныхъ супругов* [4, с. 901]. Кодэкс аб шлюбе і сям’і ў рэдакцыі 1969 г. ужо ўтрымлівае тэрмін **муж і жонка** [7].

Арганічна ўпісаўся ў беларускую словаўтваральную сістэму ўпершыню для беларускага заканадаўства ўжыты тут тэрмін **апекавальнік** замест ужыванага раней *папячыцель* з неўласцівым для беларускай мовы стараславянскім агентыўным суфіксам *-тель*. **Апекавальнік** натуральна ўвайшоў у словаўтваральны рад з назоўнікамі *апекаванне* (рус. *попечение*), *апекавальніцтва* (рус. *попечительство*), прыметнікамі *апекавальны* (рус. *попечительный*), *апекавальніцкі* (рус. *попечительский*): *согласие опекуна, попечителя на усыновление детей-сирот – згода апекуна, апекавальніка на ўсынаўленне дзяцей-сірот; орган опеки и попечительства – орган апекі і апекавання*.

¹ Аб ужыванні тэрміна **сужэнцы** ў тэкстах розных стыляў гл.: Кулеш Г. І. Асноўныя этапы выпрацоўкі лінгвістычных сродкаў беларускамоўных заканадаўчых актаў XX – пачатку XXI ст. // Роднае слова. 2021. № 9. С. 65–69.

А каб знайсці адпаведнік для яшчэ аднаго агентыва з суфіксам *-ель* – *родитель* – запатрабаваліся пэўныя тэкставыя трансфармацыі: *порядок общения с детьми и участия в их воспитании отдельно проживающего родителя – парадак зносін з дзецьмі і ўдзелу ў іх выхаванні таго з бацькоў, хто пражывае асобна* [9, арт. 39].

Акрамя адназначнасці, да юрыдычных тэрмінаў ставіцца патрабаванне стылістычнай адпаведнасці, г. зн. што прастамоўныя словы, дыялектызмы, жарганізмы забароненыя ў афіцыйным ужытку. Разам з тым, у арыгінальным тэксце сустракаем такія тэрміны, як *дзед, бабука, прадед, прабабука: Стат'я 78. Общенье родных братьев и сестер друг с другом, деда и бабуки с внуками, прадеда и прабабуки с правнуками* [8]. Гэты факт, як і згаданае раней ужыванне таўталагічнага выразу *личность лиц*, неабвержна даказвае неабходнасць заснавання ў Беларусі інстытуту, акрамя юрыдычнай, таксама і лінгвістычнай экспертызы. У беларускамоўным тэксце кодэкса перакладчыцкі калектыў выправіў парушаную стылістычную неадпаведнасць: *Артыкул 78. Зносіны родных братоў і сясцёр адно з адным, дзядулі і бабулі з унукамі, прадеда і прабабулі з праўнукамі. У сітуацыі дзяржаўнага двухмоўя існаванне інстытуту лінгвістычнай экспертызы дало б магчымасць не толькі пазбавіцца маўленчых заган у заканадаўчым тэксце, але і пацвердзіць дакладнасць, аўтэнтычнасць перакладнога, беларускамоўнага тэксту, што адкрыла б для беларускамоўных законаў шлях у правапрымяняльную практыку, спрыяла б пранікненню беларускай мовы ў юрыдычную сферу. Цяпер жа беларускамоўныя тэксты кодэксаў не з'яўляюцца афіцыйнымі, не маюць юрыдычнай сілы, хоць і размешчаны на афіцыйным партале Нацыянальнага цэнтра прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь.*

Як было адзначана раней, перакладзены тэкст кодэкса пасля абмеркавання прымаўся да публікацыі простаі большасцю галасоў членаў экспертнай камісіі. Гэта значыць, што не ўсе прапановы і заўвагі былі прынятыя пад увагу. Так, напрыклад, сталася з перакладам тэрміна *(не)действительный брак*. У Кодэксе аб шлюбе і сям'і беларускі эквівалент гэтага тэрміна – *(не)сапраўдны шлюб*. На наша меркаванне, гэты эквівалент не адпавядае сутнасці паняцця, не з'яўляецца яго адэкватным адпаведнікам.

Прыметнік *действительный* – шматзначнае слова і ў агульналітаратурнай мове. А спецыялісты розных сфер дзейнасці ў кожнай з іх надаюць гэтаму прыметніку адметнае значэнне:

- у мовазнаўстве *действительный залог* – абазначэнне актыўнага, накіраванага на аб'ект дзеяння, якое ажыццяўляе суб'ект;
- у матэматыцы *действительные числа* (іх другая назва *вещественные*) – усе дадатныя лікі, адмоўныя лікі і нуль;

- у ваеннай справе *действительный огонь* – агонь, які дасягае цэль і пашкоджае або знішчае яе; агонь, які мае «поражающее» дзеянне; *действительная служба* (яе яшчэ называюць *срочной службой*, ад рус. *срок*) – ваенная служба, служба па прызыве або па кантракце, якая ажыццяўляецца ўстаноўлены тэрмін;

- у грамадска-палітычнай сферы *действительный член* якой-небудзь установы, супольнасці – кваліфікацыйнае званне, якое надаецца пасля паспяховага здачы экзамена, выпрабавання; *действительный член* акадэміі навук – вучонае званне, якое дае права вырашальнага голасу на агульным сходзе акадэміі навук, у адрозненне ад ганаровых і замежных членаў акадэміі навук, якія маюць права дарадчага голасу.

У адпаведнасці з паняццем, з азначэннем тэрміна неабходна выбіраць і адпаведнік у мове перакладу, а не механічна браць беларускі эквівалент *сапраўдны*. *Действительный залог* – незалежны стан; *действительные числа* – рэчаісныя лікі; *действительная служба* – тэрміновая служба (часам сустракаецца і *абавязковая служба*, але на наша ўяўленне, такі тэрмін не будзе адпавядаць службе па кантракце); *действительный член* акадэміі навук – правадзейны член.

Тэрмін *действительный огонь* не сустраэўся ў руска-беларускіх слоўніках, але зыходзячы з дэфініцыі можна прапанаваць такія варыянты: *дасягальны агонь* (дасягае цэлі) або *знішчальны агонь*. Аднак апошняе словазлучэнне хутчэй успрымаецца як агульнаўжывальнае, а не тэрміналагічнае.

У сямейным праве выкарыстоўваецца тэрмін *(не)действительный брак*. Часцей за ўсё ўжываецца з адмоўнай часціцай. Легальнае азначэнне гэтага тэрміна ў Кодэксе аб шлюбе і сям’і Рэспублікі Беларусь адсутнічае. Аднак у навучальнай і навуковай літаратуры раскрываецца змест паняцця *недействительность брака*. Каб заўчасна не выказваць свайго меркавання адносна беларускага эквіваленту, пакуль што будзем карыстацца рускім тэрмінам. У адным з вучэбных дапаможнікаў па сямейным праве даецца такое азначэнне: «*Недействительность брака* – гэта форма адмаўлення дзяржавы ад прызнання заключанага шлюбу ў якасці юрыдычна значнага акта, выяўленая ў рашэнні суда, вынесеным у парадку судавядзення ў сувязі з парушэннем устаноўленых законам умоў заключэння шлюбу» [11, с. 71].

У дысертацыйным даследаванні А. Ю. Бяспалава адзначаецца, што *недействительность брака* – гэта «ўстаноўленае судом неправамернае юрыдычнае дзеянне, ажыццёўленае ў выглядзе шлюбу, заключанага паміж мужчынам і жанчынай, зарэгістраванага ў органах, якія рэгіструюць акты грамадзянскага стану, з парушэннем адной з іх ці

абедзвюма і (або) іншымі асобамі ўмоў і перашкод, устаноўленых для яго заключэння, альбо без намеру стварыць сям'ю» [1, с. 9].

Перш за ўсё немагчыма не адзначыць лагічную недакладнасць фармулёвак, паколькі *недействительность* не можа быць ні формай, ні дзеяннем. Гэта стан. У першай дэфініцыі лагічна было б напісаць: «прызнанне *недействительности брака* – гэта форма адмаўлення дзяржавы...». Другое азначэнне перадае змест паняцця *заклучэнне недействительного брака* (гэта «ўстаноўленае судом неправамернае юрыдычнае дзеянне»), а не *недействительность брака*.

Змест паняцця ўдакладняецца ў адпаведнай літаратуры пералічэннем падстаў для прызнання *недействительности брака*, а таксама наступстваў такога прызнання. Адною з падстаў з'яўляецца непаўналетні ўзрост аднаго з сужэнцаў. Аднак калі такі шлюб быў заключаны (напрыклад, у сітуацыі, калі работнік загса згадзіўся адступіць ад закона), то шлюб можа ў рэальнасці існаваць, хоць па сутнасці з'яўляецца *недействительным*. Прызнаць яго *недействительным* можа толькі суд па заяўленым іску, напрыклад, з боку бацькоў аднаго з сужэнцаў. Але суд можа і адмовіць у іску, калі сужэнцы выкажуць задаволенасць сваім сямейным становішчам і адмовяцца яго мяняць. Аўтар падручніка «Сямейнае права» І. М. Кузнецова прыводзіць такі прыклад. Бацькі сямнаццацігадовай дзяўчыны падалі ў суд іск аб прызнанні шлюбу іх дачкі *недействительным*. Дачка паехала на вучобу ў іншы горад, там сустрэла маладога ўрача, пакахала яго і з дапамогай яго сваячкі – супрацоўніцы загса маладыя людзі без лішніх «фармальнасцяў» зарэгістравалі шлюб. Абурэнню бацькоў дзяўчыны не было межаў. Аднак суд, высветліўшы, што дзяўчына сваім шлюбам задаволена і мяняць штосьці ў сваім жыцці не мае намеру, адмовіў бацькам у іску [10, с. 19]. Фіктыўны шлюб (значыць, рэальна неіснуючы), адзначае І. М. Кузнецова, сам па сабе таксама не з'яўляецца *недействительным*.

З гэтага вынікае, што юрыдычны сэнс слова *недействительный* не звязаны з рэальным існаваннем шлюбу. Што ж тады галоўнае ў вызначэнні семантыкі тэрміна? Каб гэта зразумець, неабходна звярнуць увагу на юрыдычныя наступствы прызнання шлюбу *недействительным*. Аказваецца, што за асобамі, якія знаходзяцца ў такім шлюбе, ніякія правы і абавязкі сужэнцаў (асабістых і маёмасных) па агульным правіле не прызнаюцца [10, с. 20]. Узнікае шэраг абмежаванняў, напрыклад, набытая ў шлюбе маёмасць не лічыцца агульнай маёмасцю сужэнцаў, не ўзнікае права на ўтрыманне і інш. Значыць, юрыдычнае значэнне слова *недействительный* – 'які не мае юрыдычнай сілы, змяняе агульныя правілы прававых адносін'. Таму і беларускі яго эквівалент – *неправадзейны* (*неправадзейны шлюб, неправадзейнасць шлюбу*), а не *сапраўдны*.

Вывучэнне асаблівасцей перакладзенага на беларускую мову тэксту *Кодекса о браке и семье Республики Беларусь* прыводзіць да высновы, што ў параўнанні з папярэднімі рэдакцыямі кодэкса ў тэксце апошняй рэдакцыі прадстаўлены станоўчыя вынікі пошукаў найбольш адэкватнага лексічнага ўвасаблення тэрмінаў-стараславянізмаў *супруг, попечитель, родитель*; для захавання адзінства стылю да прастамоўных назваў роднасці зыходнага тэксту *ded* і *babka* выкарыстаны іх літаратурныя адпаведнікі, знойдзены адэкватныя эквіваленты да таўталагічных састаўных тэрмінаў. Тэрміны *несапраўдны шлюб / несапраўднасць шлюбу*, якія з'явіліся ў выніку няправільнага ўяўлення аб адпаведных паняццях, варта ацаніць як недакладна арыентуючыя. Прычыну выкарыстання такіх тэрмінаў бачым у дрэнным валоданні дзяржаўнай беларускай мовай, у пасіўным стаўленні да неабходнасці мець на ёй заканадаўства спецыялістаў у галіне права (зрэшты, як і ў цэлым юрыдычнай супольнасці), якія павінны былі б дапамагчы перакладчыкам сарыентавацца ў выбары дакладнага эквіваленту да зыходнага тэрміна.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Беспалов, А. Ю.* Недействительность брака по законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. Ю. Беспалов; Московский ун-т МВД России. – М., 2013. – 22 с.
2. *Гаўзэ, Ф.* Да пытання аб беларускай юрыдычнай тэрміналогіі / Ф. Гаўзэ // Весці народнага камісарыяту юстыцыі БССР. – 1927. – № 1. – С. 23–25.
3. *Грэдзінгер, М.* Да дзесяцігоддзя грамадскага кодэкса ў БССР / М. Грэдзінгер; АН БССР, Ін-т сав. будаўніцтва і права. – Менск : Выд-ва Белар. акад. навук, 1933. – 75 с.
4. Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; склад. А. М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 1038 с.
5. Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. – Мінск : Выд-ва СНК БССР, 1927. – 48 с.
6. Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы. – Мінск : Дзяржвыд Беларусі. Экпраўсектар, 1935. – 83 с.
7. Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР // Шостая сесія Вярхоўнага Савета Беларускай ССР сёмага склікання 12–13 чэрвеня 1969 г. Стэнаграфічная справаздача. – Мінск : Беларусь, 1969. – С. 183–244, 438–498.
8. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье. 9 июля 1999 г. № 278-З. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9900278>. – Дата доступа : 10.09.2023.
9. Кодекс Рэспублікі Беларусь аб шлюбе і сям'і. 9 ліпеня 1999 г. № 278-З. – [Электронны ресурс]. – Рэжым доступу: https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kodeks_rb_ab_schlube_i_semji_1999_bel. – Дата доступу: 07.09.2023.

10. *Кузнецова, И. М.* Семейное право: Учебник / И. М. Кузнецова. – М. : Юристъ, 1999. – 118 с.
11. *Муратова, С. А.* Семейное право: Учебное пособие / С. А. Муратова, Н. Ю. Тарсамаева. – М. : Новый Юрист, 1999. – 272 с.
12. *Наровчатов, С.* Мы входим в жизнь: Книга молодости / С. Наровчатов. – М. : Советский писатель, 1980. – 288 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <https://coollib.net/b/490140-sergey-sergeevich-narovchatov-myi-vhodim-v-zhizn/read>. – Дата доступа : 10.09.2023.
13. *Окінішэвіч, Л.* Да пытання пра беларускую юрыдычную тэрміналогію / Л. Окінішэвіч // *Полымя*. – 1928. – № 4. – С. 187–195.
14. Состоялось заседание экспертного совета по вопросам перевода законодательных актов на белорусский язык // *Pravo.by*. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2019/july/37802/>. – Дата доступа : 04.09.2023.

**МОЎНЫЯ АДМЕТНАСЦІ
РУКАПІСНАГА КАНСПЕКТА ЛЕКЦЫЙ
«ЯКАСНЫ ХІМІЧНЫ АНАЛІЗ» (ГОМЕЛЬ, 1934)**

У. І. Куліковіч

*Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
вул. Святрдова, 13А, 220006, г. Мінск, Беларусь, nino-1924@mail.ru*

Артыкул прысвечаны вывучэнню дынамікі лексічных, граматычных і графіка-арфаграфічных нормаў беларускай мовы. На матэрыяле рукапіснага канспекта лекцый для студэнтаў устаноўлены тры ключавыя адметнасці тэксту: корпус лексем не суадносных з сучаснымі літаратурнымі нормамаі, варыянтнасць перадачы на пісьме асобных граматычных і графіка-арфаграфічных элементаў. Аўтар прыходзіць да высновы, што выяўленыя адметнасці адлюстроўваць спецыфіку развіцця беларускай мовы ў 30-я гады ХХ стагоддзя.

Ключавыя словы: графіка-арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя нормы; вучэбнае выданне, 30-я гады ХХ стагоддзя; варыянтнасць.

Уводзіны. У фондах бібліятэкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта захоўваецца нямала вучэбных выданняў, створаных у 30-я гады ХХ ст. на беларускай мове. Актуальнасць вывучэння мовы і канцэпцыі гэтых выданняў – актуальная задача сучаснага мовазнаўства і кнігазнаўства. Атрыманыя вынікі дазваляць устанавіць дынаміку станаўлення літаратурных нормаў беларускай мовы, тэндэнцыі фарміравання кніжнай культуры, адметнасці забеспячэння ўстаноў вышэйшай адукацыі неабходнай колькасцю вучэбна-метадычнай літаратуры.

Задача даследавання – устанавіць графіка-арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя адметнасці рукапіснага канспекта лекцый «Якасны хімічны аналіз» дзеля суадносін выяўленага фактычнага матэрыялу з арфаграфічнымі прадпісаннямі і лексікаграфічнымі рэкамендацыямі 30-х гг. ХХ ст. і сучаснымі літаратурнымі нормамаі.

Матэрыялам для даследавання паслужыў адзначаны зборнік [1].

Асноўная частка. Канспект лекцый «Якасны хімічны аналіз» з'яўляецца рукапісным. Ён быў надрукаваны ў 1934 г. на шклографі – апарате для паліграфічнага ўзнаўлення тэксту і ілюстрацый такім спосабам, пры якім друкарская форма вырабляецца на шкляной пласціне. Аўтарам вучэбнага выдання з'яўляўся будучы рэктар БДУ (1938 г.) Уладзімір Сцяпанавіч Бабраўніцкі. Чытацкі адрас кнігі, адзначаны

ў прадмове, – студэнты «Лесагаспадарчай спецыялізацыі», функцыянальнае прызначэнне і мэта – «замацаваць веды атрыманыя пры вывучэнні курса нарганічнай хіміі, шляхам азнакамлення студэнтаў з прастейшымі метадамі якаснага і колькаснага вызначэння асобных элементаў» [1, с. I], быць звязом педагагічнага працэсу і «аблегчыць засваенне вучашчымі асноў якаснага хімічнага аналізу» [1, с. II].

Перыяд, калі пабачыў свет гэты дапаможнік, характарызаваўся зменамі ў арфаграфічнай сістэме беларускай мовы (у жніўні 1933 г. была прынята Пастанова Саўнаркама БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапіса», несфарміраванасцю дакладна і канчаткова ўсіх нормаў беларускай літаратурнай мовы: «нават уцягнутыя ў моўна-культурнае і грамадска-дзяржаўнае будаўніцтва адукаваныя асобы ў гэты час у сваіх публічных выступленнях (магчыма, таксама нават у педагагічнай практыцы) карысталіся яшчэ, відаць, у значнай ступені не столькі літаратурнай мовай, колькі пэўным відам агульнабеларускага наддыялектнага кайнэ» [2, с. 31–32].

Гэты тэзіс, сфармуляваны С. Запрудскім, яскрава пацвярджаюць лексічныя адметнасці канспекта лекцый. Аўтар лекцыйнага матэрыялу для студэнтаў выкарыстоўвае дзясяткі слоў, якія не адпавядаюць сучасным нормам літаратурнай беларускай мовы. Аднак у той час – 30-я гады ХХ ст. – большасць з іх не выклікала пярэчанняў: *абнаружыць, абрацімая, абшырнасць, абяртаючы, аб'ясніць, апечатка, асаванне, асабовы, аўладанне, вешчаство, відна, вопыт* (у значэнні 'дослед'), *вучашчыся, газаабразны, горлышка, іспытуемы, кут* (у значэнні 'вугал'), *мейсца, працэрніваць, працівалеглы, пуць, разнаабразія, унешні, уплатную; друг друга і інш.*

Дзякуючы лятучасці аміака, яго можна легка абнаружыць па паху або па пасіненню чырвонай лакмусавай паперкі (с. 39).

Гэта рэакцыя будзе абрацімая (с. 34).

Пароўнаўчы не вялікая колькасць гадзін, адводзімая ў вучэбным плане на аналітычнай хіміі (данай спецыялізацыі), стварае цяжкасці для вучашчыхся пры карыстанні маючыміся дапаможнікамі, дзякуючы іх абшырнасці (с. I).

Нейтральны атам цынка пры дзейнічанні на яго сернай кіслатой ... аддае два валентных электроны ўнешняй абалочкі двум адназардным іёнам вадарода абяртаючы яго ў нейтральныя атамы (с. 23).
Чым-жа можна аб'ясніць гэта з'явішча (с. 11).

Замечаныя апечаткі (с. II).

Прыведзеныя меркаванні з'явіліся асаваннем для выдання гэтага канспекта курса (с. I).

В. В. Бабраўніцкі на аснове асабовага вопыту, шматразовага правядзення курса якаснага хімічнага аналізу вельмі ўдачна ў сціслай форме даў асноўныя тэарэтычныя палажэнні якаснага хімічнага аналізу (с. 1).

Аналітычная хімія аказвае вялікую дапамогу чалавецтву ў справе барацьбы чалавека за аўладанне прыродаю (с. 2).

Аналітычная хімія на аснове якасных змен цел пад уплывам колькасных змен склада дае мажлівасць вызначыць склад таго, альбо іншага вешчства, ці сумясі вярчэств (с. 1).

З усяго сказанага відна, што рэакцыя ідзе ў бок утварэння неіёнізаваных хімічных злучэнняў (с. 10).

Лепш пры сумніцельных дадзеных паўтарыць вопыт (с. 30).

Такім чынам гэты канспект з'яўляецца адным са звянаў педагогічнага працэса ў значнай ступені аблягчае засваенне вучашчымі асноў якаснага хімічнага аналізу (с. 2).

Пры паднясенні да горлышка прабіркі паперкі, змочанай у раствор азотнакіслай закіслай ртуці, паперка чарнее (с. 39).

Астудзіўшы ў завернутае вушка дроўка бяруць каплю іспытуемага раствора і назіраюць афарбоўку полымя (с. 36).

Бярэм шклянкую палачку апаяную з двух канцоў, устаўляем адзін канец у варонку пад некаторым кутом (с. 27–27).

Карыстаючыся рэактывам, банку ставіць на ранейшае месца (с. 30).

Калі кіслоты акісліцелі, то солі амонія працэрпеваюць больш глыбокія змены (с. 40).

У гэтым прыкладзе злучаюцца іёны, якія маюць працівалеглыя зарады (с. 9).

Амоній можна адкрываць разлажэннем яго салеяў з выдзяленнем аміака як мокрым, так і сухім пуцём (с. 38).

Не змогуць аб'ясніць усяго разнаабразія працэсаў акіслення і аднаўлення (с. 23).

Нейтральны атам кальцыя, маючы на ўнешняй абалочцы два электроны, аддае іх нейтральнаму атаму кісладрада (с. 23).

Вывучэнне аналітычнай хіміі прыводзіць уплатную вучня да канрэтнага знаёмства з якаснымі рэчыва (с. 2).

Іён хлора таксама не дзейнічае на газаабразны хлор (с. 4).

Малекулы спачатку ў растворы раскладаюцца на іёны, апошнія з'яўляюцца галоўнымі дзейнічаючымі фактарамі хімічнага працэса яны злучаюцца паміж сабою, замяшчаюць друг друга (с. 10–11).

Другой выразнай адметнасцю твора з'яўляецца выкарыстанне зваротных дзеепрыметнікаў і дзеепрыметнікаў на -учы (-ючы), -ачы (-ячы). Яны паўсюдна: адбываючыхся, адшчапіўшыхся электронаў (с. 4), нераспаўшыся малекулы (с. 6), закон «дзейнічаючых мас», га-

лоўныя дзейнічаючыя фактары (с. 10), *недымячая* кіслата (с. 39), ад *выдзяляючайся* ртуці (с. 108) і інш. *Хімія ёсць навука аб якасных зменах цел, адбываючыхся пад уплывам колькасных змен склада* (с. 1).

Трэцяя выяўленая заканамернасць заключаецца ў напісанні канчаткаў *-а (-я)* назоўнікаў адзіночнага ліку мужчынскага роду ў родным склоне, якія абазначаюць абстрактныя паняцці або назвы хімічных элементаў: *працэса* (с. II), *кантроля* (с. 2), *вадарода, натрыя, хлора* (с. 4), *цынка* (с. 23, 113), *для выпадка, рэактыва, аналіза* (с. 30), *калія* (с. 33), *амонія, гідрата* (с. 113), *солі барыя* (с. 139), *стронцыя* (с. 48), *нікеля, кобальта* (с. 96), *свінца* (с. 107). Адступленняў ад абранага прынцыпу і варыянтных напісанняў – адзінкі: *ад аміяку* (с. 43); *раствора* (с. 2) – канцэнтрацыя *раствору* (с. 7), да яе *раствору* даліваюць некалькі капель (с. 35); *шэрагу* найлепшых дапаможнікаў (с. 1) – *шэрага* фактараў (с. 6).

Значная колькасць варыянтных напісанняў звязана з графіка-арфаграфічнымі заканамернасцямі, выкананнем тагачасных арфаграфічных правілаў. І гэта чацвёртая адметнасць вучэбнай кнігі. Сярод іх:

- напісанне літары *э, е, ы, і* ў запазычанай лексіцы: *мэталіаў* (с. 2), *мэталічную* ртуць (с. 24) і сернымі *металамі* (с. 30), *метал* другой групы (с. 42); *сыстэматыка* катыёнаў (с. 30) і тут жа: пры *сістэматычным* ходзе аналіза (с. 30); *інжэнерны* (с. I);

- правапіс літары *я*: *раздзяляюцца* (с. 32), *раздзяляюць* (с. 41), *серністым* (с. 32), *выдзяляецца* аміак (с. 39), *Мендзееўскай* сістэмы (с. 42), *серністай* ртуці (с. 109); *вуглекіслы* газ (с. 10, 33), *вуглекіслым* амоніем (с. 32) і *вуглякіслы* калій (с. 12). Варыянтнасць прадстаўлена нават у межах аднаго сказа. *Вуглякіслыя солі шчолачных металаў асаждаюць магній у асадак у відзе асноўных вуглекіслых салея* (с. 42);

- правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: *катыёны, іёны, аніёны* (с. 3, 138) *іён* (с. 4) *неіёнізаваны* (с. 10), *цыяністай* медзі (с. 110) і *спецыяльна* пастаўленую (с. 30), *фіалетавы* колер (с. 35, 36), *аміака* (с. 38); *дысоцыацыі* (с. 3, 7) і *дысацыяцый* (с. 6, 7); *іодыста-вадародны* (с. 106);

- перадача на пісьме акання: *растворыцель, растворымасць* (с. 2), *соцыялістычнай, савецкага* (с. 2) – напісанне літары *о* не пад націскам у адпаведнасці з тагачаснай нормай; тэорыя *электралітычнай дысоцыацыі* (с. 3, 7); *электраліты* (с. 3); *канцэнтрацыі* і *канцэнтрацыяй* (с. 6, 12); *кравяная соль* (с. 11);

- прыстаўны *в*: *волава* (с. 22) і *олава* (с. 23), *окісная соль* (с. 40) і гідрат *вокісі* магнія (с. 42), *воцатная* кіслата (с. 50), ртуць *вокісная* (с. 109); вопыт (с. 30) і опыт: *Опыт* вядуць наступным чынам: *палацінавы дроцік* пракольваюць у *безкаляровым* полімі да знікнення *афарбоўкі* полімя (с. 36);

- напісанне літары *ў* (з шапачкай) і літары *ѳ* (з кропачкамі): па ўсім тэксце побач з нарматыўным напісаннем гэтых літар маецца безліч адступленняў: *адводзімая у вучэбным плане* (с. 1); *не утвараецца асадак* (с. 9), *патрэбна устанавіць* (с. 26); *сваей, знаемства* (с. 2), *аніены* (с. 4), *велічыней* (с. 6), *катыенаў, аніенаў* (с. 26), *ен* не дысацыяван на іёны, не мае *іена* Н (с. 11), *чацвертай* (с. 106);

- перадача на пісьме падвоўжаных і падвоеных гукаў: *групе* (с. 2) і *груп* (с. 26), *групы* (с. 3), *працэсса* (с. 10) і *ў працэсе* (на гэтай жа старонцы); *вадкасцю* (с. 27); *Ад серавадарода ў кіслым асяроддзі выпадае чорнага колеру асадак серністага свінца* (с. 107); *вышэйпаказаннага* (с. 12);

- адлюстраванне на пісьме дзекання / цекання: *прастейшымі* метадамі (с. 1), *дыцціліраваннай* вады (с. 27); *аддзялення* катыёнаў (с. 31), *асяроддзі* (с. 32), *дзімеркурамоній* (с. 39), *малібденава-кісллага амонія* і *малібдэнава-кісллага* (с. 98);

- перадача на пісьме зычных гукаў: *безкаляровым* полымі (с. 36) і *бесколеравае* полымя (с. 37); *асаджаць* і *асаждаць* (с. 26), *асаждзенне* (с. 26); прыкладам, *пацвяржаючым* палажэнне (с. 11) і *падцвяджаючым* вышэйсказаннага (с. 25); *працэсу крысталізацыі* (с. 35) і *крыштальны*;

- напісанне слоў асобна, разам, праз злучок: *так сама* (с. 1) і *так-сама* (с. 33, 39); *светла жоўты* колер раствору (с. 50); часціцы *жа, ж, то* паўсюдна пішуцца праз злучок: *зараз-жа* (с. 4), *у растворах-жа*, *адзін і той-жа* (с. 5), *таго-ж* (с. 7), *чым-жа* (с. 11), *такія-ж* (с. 38), *тымі-ж рэактывамі* (с. 143); *як-то* (с. 38).

З нязначнай варыянтнасцю прадстаўлены ў тэксце правапіс галосных у складаных словах, у цэлым ён адпавядае правілам 30-х гадоў: *высокаякасных* (с. 2), *іхнографія, азотнакіслы* (с. 9, 39), *плацінахлорыставадародная* кіслата (с. 35), *дробнакрышталічны* (с. 36, 43), *монамеркурамоній* (с. 40), *воцатнакісллага* раствору, *хромавакісллага* калія (с. 50), *Солікамскія* калійныя залежы (с. 2); але: *ортофосфарная* кіслата (с. 143); *р_оўнавага* і *р_ѳўнавагі* (с. 6).

Акрамя гэтага маецца шэраг разавых адступленняў, несудадносных з сучаснай моўнай практыкай і патрабаваннямі да афармлення беларускамоўнага тэксту:

- 1) выкарыстанне літары *и* замест *і* «курс *аналітычнай* хіміі» (с. 1);

- 2) афармленне абрэвіятур і напісанне назваў устаноў, арганізацый з вялікай літары: Б.Л.Т.І. (*Беларускі Лесатэхнічны Інстытут*), *Навуковае Інжэнерна Тэхнічнае Таварыства*;

- 3) спалучэнне лічэбніка *два* з назоўнікамі: *два валентных электроны* (с. 23), *два электрона* (с. 24);

- 4) выкарыстанне апострафа і мяккага знака: *матар'яле* (с. 1), *катыены чацвертай групы* (с. 103);

5) правапіс галосных у канчатках: *адкрыім* (с. 11), *некаторыя* (с. 36);
6) правапіс часціц *не* (*ня*): *адыгралі не малаважную ролю* (с. 2),
ня поўнае (с. 26);

7) выкарыстанне ініцыяла *В.* пры ўказанні аўтарства, нягледзячы на тое, што імя аўтара канспекта па-беларуску – *Уладзімір*.

Выяўлена і родавая варыянтнасць асобных хімічных тэрмінаў. Так, тэрмін *шчолач* выкарыстоўваецца ў тэксе як назоўнік мужчынскага роду: *...частку раствора адліваем у прабірку, даліваем едкага натрыя, альбо другога шчолачу і падаграваем – выдзяляецца аміяк* (с. 41) і як назоўнік жаночага роду: *Пры дзейнічанні шчолачай на растварымыя солі магнія, выпадае ў асадак гідрат вокісі магнія* (с. 42). *Ад едкіх шчолачэй выпадае белага колеру асадак* (с. 113). Сёння гэты тэрмін адносіцца да назоўнікаў жаночага роду.

Заклучэнне. У 30-я гады мінулага стагоддзя востра стаяла праблема забеспячэння студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў адпаведнай вучэбнай літаратурай. Выкладчыкі выкарыстоўвалі розныя спосабы, каб даць навучэнцам карысны і якасны матэрыял. У тым ліку і рукапісныя сістэматызаваныя лекцыі, размножаныя на шклографіе, у аўтарскай рэдакцыі.

Тэкст канспекта адлюстроўвае многія праблемы грамадства і мовы 30-х гады ХХ ст., калі дзеячам культуры і навукі патрэбна было панаваму вывучаць правілы арфаграфіі, прынятыя ў 1933 г., ажыццяўляць своеасаблівую рэвізію створанага ў 20-я гады лексічнага нацыянальнага корпуса беларускай мовы, зафіксаванага ў тагачасных слоўніках і граматыках. Адсюль, на наш погляд, шматлікая варыянты ў напісанні і арыентацыя на рускую мову падчас выбару лексічнай адзінкі з адпаведным значэннем.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бабраўніцкі, В. С.* Якасны хімічны аналіз : канспект лекцый / В. С. Бабраўніцкі / Беларускі лесатэхнічны інстытут, Навуковае інжэнерна-тэхнічнае таварыства. – Гомель : Шклографія БЛТІ, 1934. – II, 143, [5] с.

2. *Запрудскі, С. М.* Моўнае рэдагаванне ў Беларусі ў 1920-я гг. як сацыяльная практыка і лінгвістычная рэфлексія / С. М. Запрудскі // Веснік БДУ. Сер. 4. – 2015. – № 3. – С. 29–35.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў НАВУКОВА-ПАПУЛЯРНЫХ ЧАСОПІСАХ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ

У. І. Куліковіч¹⁾, С. В. Хваленя²⁾

¹⁾ *Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
вул. Святлода, 13А, 220006, г. Мінск, Беларусь, nino-1924@mail.ru*

²⁾ *Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
вул. Святлода, 13А, 220006, г. Мінск, Беларусь, khvalenya.lana@gmail.com*

Даследаванне прысвечана праблеме выкарыстання беларускай мовы ў СМІ Беларусі. Звернута ўвага на пазіцыянаванне навукова-папулярных часопісаў і іх класіфікацыю. Аўтары прааналізавалі дынаміку публікацый і моў, на якіх яны напісаны, у сямі навукова-папулярных часопісах, выдадзеных у Рэспубліцы Беларусь у 2022 г. Устанавілі ўзаемасувязь чытацкага адрасу выданняў, тэматыкі публікацый і іх моўнага афармлення. Адзначылі сферы дзейнасці, а таксама перыядычныя выданні, дзе беларуская мова як сродак стварэння артыкулаў не выкарыстоўваецца.

Ключавыя словы: беларуская мова; двухмоўны дыскурс; навукова-папулярныя часопісы; тыпалагічная дыверсіфікацыя; артыкул; рубрыка.

Уводзіны. Згодна з артыкулам 27, главы 4 «Мова інфармацыі і сувязі» Закона аб мовах у Рэспубліцы Беларусь, у нашай краіне «мовамі сродкаў масавай інфармацыі з’яўляюцца беларуская і (або) руская, а таксама мовы іншых народаў, прадстаўнікі якіх жывуць у рэспубліцы» [1]. Праблемы выкарыстання менавіта беларускай мовы ў сучасных СМІ належаць да актуальных тэм для выдавецка-паліграфічнай і лінгвістычнай сфер на працягу ўсяго перыяду існавання нацыянальнай мовы беларусаў. Пра гэта сведчаць шматлікія даследаванні мовазнаўцаў, журналістаў, сацыёлагаў, літаратуразнаўцаў, кнігазнаўцаў [3; 7]. Інфармацыйны, навукова-папулярны, пазнавальны беларускамоўны кантэнт газет і часопісаў, блогаў і вэб-сайтаў, тэлевізійных і радыёперадач, на думку навукоўцаў, не толькі ўплывае на разуменне з боку спажываўцаў інфармацыі каштоўнасці самой беларускай мовы як спрадвечнага нацыянальнага культурнага феномену, але і пераконвае ў жыццяздольнасці беларускай мовы служыць эфектыўным сродкам інфармавання і камунікацыі [4].

Задача артыкула – устанавіць колькасныя і тэматычныя параметры выкарыстання беларускай мовы ў сучасных друкаваных навукова-папулярных часопісах, якія выпускаюцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Матэрыял для даследавання склалі артыкулы, нататкі, нарысы і

іншыя формы журналісцкай інфармацыі, якія былі апублікаваны ў сямі беларускіх навукова-папулярных часопісах за 2022 годзе.

Асноўная частка. У адпаведнасці з СТБ 7.60-2021 «Выданні. Асноўныя віды. Тэрміны і азначэнні», навукова-папулярнымі часопісамі прынята лічыць «выданні, якія змяшчаюць артыкулы і матэрыялы аб тэарэтычных даследаваннях у галіне навукі, культуры і практычнай дзейнасці, якія служаць распаўсюджванню ведаў і самаадукацыі» [6]. Іх галоўнымі функцыямі ў сучасным свеце з'яўляюцца прапаганда навуковых ведаў, паляпшэнне іміджу вучонага і навукі, павышэнне дакладнасці інфармацыі, а таксама фарміраванне свядомасці моладзі.

Навукова-папулярныя часопісы – гэта самастойны кампанент агульнай сістэмы сродкаў масавай інфармацыі. Усяго ў сучаснай Беларусі выпускаецца 561 часопіс (паводле звестак аб сродках масавай інфармацыі на 1 верасня 2023 г. [5]). У рамках папярэдніх даследаванняў намі было высветлена, што сёння у нашай краіне дзейнічаюць 11 часопісаў, якія маюць характарыстыку «навукова-папулярны» (у адпаведнасці з каталогамі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Белпошты, а таксама звесткамі з саміх выданняў) [8]. Гэта прыкладна каля 2 % ад агульнай колькасці часопіснай перыёдыкі.

Адметнасць усёй названай групы ў тым, што ніводзін часопіс не пазіцыянуе сябе выключна як навукова-папулярны. Напрыклад, «Родная прырода», старэйшае сёння з навукова-папулярных выданняў, лічыць сябе «грамадска-палітычным, навукова-папулярным ілюстраваным экалагічным часопісам». Акрамя таго, частка перыядычных выданняў з абзначэннямі ў каталожных картках «навукова-папулярнае выданне», не змяшчае на ўласных вокладках, тытульных лістах, у выпускных звестках гэтай інфармацыі.

Вось як сябе пазіцыянуюць абраныя для аналізу выданні:

«Беларуская думка» – грамадска-палітычны і навукова-папулярны часопіс;

«Бібліятэчны свет» – навукова-папулярны, даведачны, нарматыўны вытворча-практычны часопіс;

«Гермес» – рэспубліканскі навукова-папулярны, прамысловы, прадукцыйна-практычны журнал Міністэрства антывамонопольнага рэгулявання і тлрговлі;

«Журналіст» – грамадска-палітычны, прадукцыйна-практычны, навукова-папулярны журнал;

«Охрана труда и социальная защита» – рэспубліканскі навукова-папулярны, прадукцыйна-практычны журнал;

«Планета – семья» – навукова-папулярны і літаратурна-художественны журнал.

Як бачна з указаных характарыстык, адзначаныя выданні можна аб'яднаць у дзве групы. Да першай аднясём блізкія да галіновых часопісаў, тая, дзе ёсць пазнака «вытворча-практычны». Да іх належаць: «Охрана труда и социальная защита», «Журналист», «Гермес», «Бібліятэчны свет». Астатнія («Родная прырода», «Планета – семья», «Беларуская думка»), тэматыка і змест якіх больш набліжаныя да традыцыйных навукова-папулярных выданняў, аднясём да другой групы. Пры гэтым мы прызнаём, што падзел вельмі ўмоўны і можа быць трансфармаваны. Кожная група мае свае асаблівасці і тэндэнцыі развіцця.

За 2022 г. пабачылі свет 62 нумары аналізаваных выданняў, дзе было надрукавана 1480 разнажанравых матэрыялаў самай шырокай тэматыкі і аб'ёму. З іх на беларускай мове было створана крыху больш за дзвесце (221), што складае 15 % ад агульнай колькасці публікацый. Размеркаванне па выданнях і нумарах прадстаўлена ў табліцы.

**Колькасць матэрыялаў на беларускай мове
ў навукова-папулярных часопісах Беларусі за 2022 год
(па выданнях і нумарах)**

Часопіс	Колькасць матэрыялаў на бел. мове / агульная колькасць											
	№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8	№ 9	№ 10	№ 11	№ 12
Беларуская думка	6/19	7/18	4/17	5/17	6/17	3/15	4/17	4/17	4/15	8/16	6/16	5/16
Бібліятэчны свет	4/10	6/12	8/13	5/10	2/10	4/14						
Гермес	0/49	0/46	0/31	0/65	0/44	0/55	0/45	0/43	0/41	0/49	0/43	0/39
Журналист	1/12	0/15										
Охрана труда и социальная защита	0/10	0/10	0/10	0/11	0/13	0/12	0/12	0/9	0/10	0/11	0/13	0/11
Планета – семья	6/31	8/26	6/30	7/38	8/40	2/30						
Родная прырода	10/33	5/27	9/27	10/29	10/27	9/23	7/25	7/26	6/25	5/23	7/22	4/20

Як бачна з табліцы, у 2022 г. аўтары часопісаў «Гермес» і «Охрана труда и социальная защита» ні разу не карысталіся беларускай мовай. Толькі аднойчы (з 18) быў выяўлены беларускамоўны артыкул у часопісе «Журналист» (№ 1, 2022): «Гісторыя не вучыць – вывучаюць яе...» (аўтар – прафесар І. Марзалюк). Як вынік, з 771 артыкула, змешчанага ў

трох часопісах з пазнакай «навукова-папулярны і вытворча-практычны», толькі адзін беларускамоўны – каля 0,14 % ад агульнай колькасці. Асобна стаіць і складае выключэнне часопіс «Бібліятэчны свет». Ён мае пазнаку «вытворча-практычны», але ж па характары матэрыялаў бліжэй да традыцыйных навукова-папулярных выданняў. Тут было надрукавана за год 69 матэрыялаў, з якіх на беларускай мове 29, што складае каля 40 % ад агульнай колькасці. Адметнасць часопіса ў тым, што назвы рубрык даюцца тут на беларускай мове («Афіцыйна», «У публічных бібліятэках», «Бібліятэка XXI стагоддзя»), а асобныя нумары змяшчалі ад 50 % да 60 % беларускамоўнага кантэнту.

Больш за 20 % ад агульнай колькасці беларускамоўных матэрыялаў у асобных часопісах назіраецца менавіта ў выданнях, аднесеных намі да другой групы. Так, у часопісе «Родная прырода», якое пазіцыянуе сябе беларускамоўным, з 307 матэрыялаў за 2022 год на беларускай мове прадстаўлена 92 (30 %). У выданні «Планета – сямья» – са 195 публікацый 37 на беларускай мове (каля 20 %). У часопісе «Беларуская думка» гэты паказальнік у 2022 годзе складае каля 30 % (62 беларускамоўныя артыкулы з 200).

Аналіз зместу беларускамоўных матэрыялаў дазволіў устанавіць іх тэматычныя абсягі. Так, у часопісе «Родная прырода» назіраецца напаяўняльнасць па-беларуску такіх рубрык, як «Фотапаляванне», «Гаямнічая Беларусь», «Прырода як лёс»; у часопісе «Беларуская думка» пераважная большасць беларускамоўных артыкулаў прадстаўлена ў рубрыках «Традыцыі», «Гісторыя», «Філалогія». У часопісе «Планета – сямья» назвы рубрык, як правіла, падаюцца на рускай мове; найчасцей беларускамоўнымі бываюць самі артыкулы ці нарысы – «Пра быт і культуру беларусаў», «Для чаго нарадзіўся на свет?».

Заклучэнне. У двухмоўным соцыуме Беларусі навукова-папулярная медыяпрастора таксама характарызуецца двухмоўем, прычым нават у межах аднаго друкаванага выдання; аднак доля кожнай з дзяржаўных моў у дадзеных СМІ розная. Шматдыкурсіўнасць сучасных часопісаў навукова-папулярнай тэматыкі дазваляе ўбачыць, у якіх сферах жыцця і навукі беларуская мова з'яўляецца найбольш запатрабаванай [2].

З упэўненасцю сёння мы можам канстатаваць, што ў навукова-папулярнай сферы перыядычных выданняў (часопісаў) Беларусі існуе незбалансаванае двухмоўе. Дамінуе руская мова ў выданнях, пастаяннымі падпісчыкамі якіх з'яўляюцца органы дзяржаўнага кіравання, выканаўчыя ўлады, гандлёвыя арганізацыі, прадстаўнікі бізнесу («Гермес»), супрацоўнікі сродкаў масавай інфармацыі («Журналіст»), інжынеры па ахове працы, спецыялісты па кадрах, тэхнічныя і грамадскія інспектары

(«Охрана труда и социальная защита»). Тэматыка такіх выданняў – эканоміка, палітыка, гандаль і інш.

У выданнях, тэматыка якіх звязана з грамадска-палітычным, культурным, літаратурным жыццём, беларуская мова прадстаўлена шырэй. У сярэднім каля 25 % матэрыялаў на адзін нумар; але ёсць выключэнні ў абодва бакі, да 6 % і 50 % адпаведна.

Такая незбалансаванасць, на наш погляд, абумоўлена разуменнем канцэптаў «мова» або «нацыянальная мова» ў беларускім грамадстве, якія звязаныя з такім асацыятыўным радам, як «прырода», «радзіма», «гісторыя нацыі», «гераізм народа» [7].

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Закон Рэспублікі Беларусь ад 17 ліпеня 2023 г. № 300-З «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://world_of_law.pravo.by/text.asp?RN=V19003094. – Дата доступу : 11.09.2023.

2. *Конюшкевич, М. И.* Двухязычное медиапространство. Статья первая. Белорусизмы в русскоязычных текстах белорусских СМИ / М. И. Конюшкевич // *Медиалингвистика*. – 2016. – № 4 (14). – С. 59–69.

3. *Маслова, В. А.* Диалог русского и белорусского языков в Республике Беларусь / В. А. Маслова // *Вестник РУДН. Серия Вопросы образования : языки и специальность*. – 2015. – № 5. – С. 255–259.

4. *Піваварчык, Т. А.* Родная мова ў сродках масавай інфармацыі як фактар захавання і развіцця нацыянальнай культуры / Т. А. Піваварчык // *Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтваў : зб. дакл. і тэзіс. VI Міжнар. навук.-практ. канф., Минск, 19–20 ліст. 2015 г.* – Мінск : Права і эканоміка, 2016. – С. 792–794.

5. Средства массовой информации (СМИ) в Беларуси // *Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <https://president.gov.by/ru/belarus/society/mass-media#:~:text=>. – Дата доступа : 08.09.2023.

6. СТБ ГОСТ 7.60–2021. СИБИД. Выданні. Асноўныя віды. Тэрміны і азначэнні = Издания. Основные виды. Термины и определения. – Взамен СТБ 7.60–2005; Введ. 01.08.2022 г. – Минск : Госстандарт, 2022. – 80 с.

7. *Тубалова, И. В.* Концепт «национальный язык» в зеркале белорусских СМИ / И. В. Тубалова, Ю. А. Эмер // *Русин*. – 2016. – № 4 (46). – С. 276–293.

8. *Хваленя, С. В.* Система научно-популярных журналов Республики Беларусь на современном этапе / С. В. Хваленя // *Труды БГТУ. Сер. 4, Принт- и медиатехнологии*. – 2023. – № 1 (267). – С. 159–167.

**БЕЛАРУСКАМОЎНАЯ ВЕРСІЯ
ШМАТМОЎНАГА ТЭЗАЎРУСА AGROVOC:
НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ВЫБАРУ ТЭРМІНАЎ**

А. М. Лапцёнак

*Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, lapcionak@gmail.com*

У артыкуле абагулены вопыт беларускіх лінгвістаў па падрыхтоўцы нацыянальнай версіі тэзаўруса AGROVOC, які распрацоўваецца Харчовай і сельскагаспадарчай Арганізацыяй Аб'яднаных Нацый. Разглядаюцца праблемы, з якімі сутыкнуліся мовазнаўцы пры падрыхтоўцы корпуса тэрміналагічных адзінак (выбар пачатковай формы некаторых тэрмінаў, адбор адзінак з улікам сістэмных сувязей тэрмінаў, падбор адпаведнікаў у выпадку міжмоўнай неадназначнасці), і прапанаваныя імі рашэнні.

Ключавыя словы: тэрмін; тэрміналогія; тэзаўрус; AGROVOC; варыянт; сінонім.

Тэрміналагічная лексіка адлюстроўвае развіццё навукі і тэхнікі, сведчыць аб дасягненнях навукова-тэхнічнага прагрэсу, а таксама адыгрывае значную ролю ў прафесійнай камунікацыі і падрыхтоўцы навуковых кадраў, садзейнічае навуковым сувязям і абмену інфармацыяй. Але наяўныя тэрміналагічныя сістэмы за кошт сінаніміі і варыянтнасці тэрмінаў, наяўнасці некалькіх дэфініцый для некаторых тэрмінаадзінак не адпавядаюць патрабаванням практыкі на цяперашнім этапе і патрабуюць упарадкавання. Адным са спосабаў такога ўпарадкавання і ўніфікацыі тэрмінаў з'яўляецца стварэнне анталогій, тэрміналагічных банкаў даных і тэрмінасістэм розных прадметных галін. На сучасным этапе актывізавалася праца па ўкладанні разнастайных даведнікаў, баз даных тэрмінаў у электронным выглядзе, якія дазваляюць зрабіць інфармацыю больш даступнай для карыстальнікаў, паскорыць яе пошук, правесці спецыяльныя даследаванні, у тым ліку супастаўляльнага характару. Праца па апрацоўцы тэрмінаў і падрыхтоўцы спецыялізаванай электроннай базы даных праводзіцца і Харчовай і сельскагаспадарчай Арганізацыяй Аб'яднаных Нацый. Шматмоўны электронны тэзаўрус AGROVOC ужо шмат гадоў распрацоўваецца спецыялістамі і энтузіястамі і ўключае тэрміналагічныя адзінкі сельскай гаспадаркі і сумежных з ёй галін. Тэзаўрус выкарыстоўваецца для класіфікацыі, індэксавання, апісання зместу і маркіроўкі дакументаў, а таксама для пошуку бібліяграфічных даных у электронных бібліятэках [11, с. 37], аднак структура і аб'ём

прадстаўленай інфармацыі даюць усе падставы ацаніць AGROVOC як паўнаўартасную самастойную крыніцу сістэматызаваных ведаў.

Праца над праектам AGROVOC пачалася ў 1981 г. са стварэння тэрміналагічнай базы па сельскай гаспадарцы на англійскай мове. З цягам часу да англамоўнай базы далучаліся карпусы тэрмінаў на іншых мовах, была падрыхтавана электронная версія тэзаўруса, якую ў 2010 г. размясцілі ў свабодным доступе ў сетцы Інтэрнэт [1]. Падрыхтоўка корпуса тэрмінаадзінак увесь час працягваецца, у тэзаўрус уключаюцца новыя тэрміны, удакладняюцца сувязі паміж імі, адбываецца рэгулярнае абнаўленне базы. Абгрунтаваныя прынцыпы ўкладання базы даных і прымяненне электронных тэхналогій дазваляюць змяншаць час падрыхтоўкі нацыянальных версій тэзаўруса. Так, за 3 гады, з 2017 г. па 2020 г., колькасць моў, прысутных у AGROVOC павялічылася з 32 да 39, у рэкордныя тэрміны была распрацавана і перакладзена на нацыянальныя мовы тэрміналогія, звязаная з COVID-19 [6, с. 344]. Сёння (верасень 2023 г.) агульны аб'ём тэзаўруса складае 990 тысяч тэрмінаў на 42 мовах [1].

Пры падрыхтоўцы базы даных AGROVOC выкарыстоўваюцца адзіныя базавыя падыходы, якія прымяняюцца ў розных краінах. У якасці прыярытэтаў работы над тэзаўрусам – камандная праца, прыцягненне галіновых спецыялістаў і лінгвістаў, абмеркаванне магчымых варыянтаў перакладу тэрміна на нацыянальныя мовы. Сёння актыўна ідзе праца па падрыхтоўцы беларускамоўнай версіі тэзаўруса. Яна праводзіцца пад кіраўніцтвам Беларускай сельскагаспадарчай бібліятэкі імя І. С. Лупіновіча НАН Беларусі, на дадзеным этапе праводзіцца падбор тэрмінаў на нацыянальнай мове да англамоўных тэрмінаадзінак корпуса AGROVOC. Некаторыя тэрміналагічныя адзінкі ўжо ўведзены ў базу і іх можна ўбачыць на сайце (гл. малюнак).

Для паспяховай падрыхтоўкі корпуса тэрмінаў неабходна веданне структуры і прынцыпаў пабудовы тэзаўруса. AGROVOC – гэта складаная тэрміналагічная сістэма, паміж элементамі якой існуюць іерархічныя і сінанімічныя віды сувязі. Асноўным элементам тэзаўруса з'яўляюцца тэрміналагічныя адзінкі, якія адносяцца да канцэптаў (дэскрыптарай, асноўных тэрмінаў, якія рэкамендуюцца для індэксавання) або альтэрнатыўных тэрмінаў (аскрыптарай, сінонімаў канцэптаў, якія могуць шырока прымяняцца пры пошуку, але не могуць выкарыстоўвацца пры цытаванні) [9, с. 122].

AGROVOC Multilingual Thesaurus

Content language **Belarusian**

- Alphabetical Hierarchy
- А С Е І А Б В Г Д Е Ё Ж З І К
Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Ы
Э Ю Я

- Ла-Пампа
- Ла-Рыха
- лабараторны дослед
- лабараторныя метады
- Лакадыўскія, Мінікой і Амандыўскія астравы →
- Лакшадвiп
- лактаглабуліны
- Лакшадвiп
- Ламбардыя
- Лангедок-Русільён
- Лаос → Лаоская Народна-Дэмакратычная Рэспубліка
- Лаоская Народна-Дэмакратычная Рэспубліка
- Лара
- Лас-Вільяс
- Латарынгія
- Латвійская ССР
- Латвія
- Лацыя
- Лацінская Амерыка
- Лацінская Амерыка і Карыбы
- лекцыны
- Лесота
- летні перыяд
- Лузіяна
- Люксембург
- Ляанiн → Ляонiн
- Ляонiн
- лятучыя злучэннi
- Ліберыя
- Ліван
- Ліванская Рэспубліка → Ліван
- Лівійская Арабская Джамахірыя → Лівія
- Лівійская Арабская Рэспубліка → Лівія
- Лівія
- ліганды
- Лігурія
- ліквідацыя хвароб
- Лімузен
- ліпалітычныя ферменты
- ліпкасць
- літаратура

Vocabulary information

PREFERRED TERM	AGROVOC
LAST MODIFIED	Friday, September 1, 2023 08:24:42
TYPE	http://www.w3.org/2004/02/skos/core#ConceptScheme
SKOSXL:PREFIXLABEL	http://aims.fao.org/aos/agrovoc/xl_en_4237c5f5
VOID:INDATASET	http://aims.fao.org/aos/agrovoc/void.ttl#Agrovoc
URI	http://aims.fao.org/aos/agrovoc

Resource counts by type

Type	Count
Concepto	41053

Term counts by language

Language	Preferred terms	Alternate terms	Hidden terms
Arabic	37730	1438	0
Belarusian	1050	357	0
Catalan	377	4	0
Czech	37651	8767	0
Danish	569	7	0
German	38704	7767	0
Greek	184	2	0
English	40993	11796	0
Spanish	39074	11473	0
Estonian	329	4	0
Persian	19770	8937	0
Finnish	438	1	0
French	40500	7954	0

Фрагмент беларускамоўнага корпуса AGROVOC

Тэрміналогія сельскай гаспадаркі з’яўляецца асноўнай у тэзаўрусе, аднак шырока прадстаўлены і тэрміны, якія адносяцца да розных галін ведаў: фізікі (*кансістэнцыя, сонечная энергія, радыёхвалі, цяпло, шчыльнасць* і да т. п.), хіміі (*мас-спектраметрыя, арганічныя спалучэнні мыш’яку, хімічныя рэагенты, ММС – метылметансульфанат* і г. д.), медыцыны (*антыцелы, інкубацыйны перыяд, культура in vitro, мыццё рук, пандэмія, харчаванне чалавека, набыты імунадэфіцыт*), генетыкі (*кланіраванне, маніпуляцыя храмасомамі, генетычная адлегласць, генетычная трансдукцыя, зваротная транскрыпцыя* і г. д.), інфарматыка (*штучны інтэлект, інтэрнэт, пошук інфармацыі, сігнал*) і інш. Таксама ў склад AGROVOC уключаны ўласныя геаграфічныя найменні – назвы краін і геаграфічных абласцей.

Падбор эквівалентаў да англамоўных тэрмінаадзінак праводзіцца з улікам статусу тэрміна ў базе даных, яго месца ў іерархічнай структуры, наяўнасці або адсутнасці звязаных з ім рознымі відамі лагічнай сувязі адзінак. Пры стварэнні нацыянальнай версіі тэзаўруса актыўна выкарыстоўваюцца агульнафілалагічныя слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя),

галіновыя тэрміналагічныя слоўнікі, а таксама ўніверсальныя і галіновыя энцыклапедыі і даведнікі. У прадстаўленым артыкуле спынімся на некаторых пытаннях, якія ўзніклі ў працэсе падрыхтоўкі корпуса тэрмінаадзінак на беларускай мове.

Адно з пытанняў, якое закранае дастаткова вялікую колькасць тэрмінаў – выбар формы ліку для тэрміналагічнай адзінкі. У Інструкцыі для рэдактараў агаворваюцца некаторыя лінгвістычныя пытанні падрыхтоўкі тэзаўруса, прычым для розных моў прыняты розныя падыходы [2]. Для англійскай мовы, якая з'яўляецца асноўнай і да адпаведнікаў якой падбіраюцца тэрміны-эквіваленты, базавым з'яўляецца ўжыванне субстантываў у форме множнага ліку, калі яны могуць падлічвацца, і ў форме адзіночнага ліку, калі яны не падлічвальныя, прычым асобныя тэматычныя групы маюць свае ўдакладняльныя правілы. Для рускамоўных тэрмінаў асноўнай формай таксама з'яўляецца множны лік назоўніка, прычым форма ліку абумоўліваецца і месцам тэрміна ў іерархіі. Для беларускай мовы, згодна з Інструкцыяй, базавая форма – адзіночны лік, а множны ўжываецца, калі формы адзіночнага не ўласцівы тэрміну, або калі «множны больш ужывальны» [2, с. 20]. Пытанне формы ліку тэрмінаадзінак актуалізуецца для назваў рэчываў. Так, для адзінак, якія абазначаюць разнавіднасці пэўнага рэчыва, уключаюць пэўныя падвіды, выбіралася форма множнага ліку: *біяпалімеры, імунаглабуліны, глікапратэіны, пластмасы* і інш. Напрыклад, да *біяпалімераў* адносяцца бялкі, нуклеінавыя кіслоты, поліцукрыды, ліпапратэіды і глікапратэіны [4, т. 2, с. 176]; паводле будовы *імунаглабуліны* чалавека падзяляюцца на 5 класаў: IgG, IgM, IgA, IgD, IgE [4, т. 7, с. 216] і г. д. У той жа час *тэфлон, дыкумарол, калаген, поліўрэтан* і інш. – гэта канкрэтныя рэчывы пэўнага хімічнага складу са сваімі ўласцівасцямі, што не маюць разнавіднасцей, абумоўленых структурай, таму яны падаюцца ў форме адзіночнага ліку. Дастаткова наглядна такі падыход можна прадэманстравалі на прыкладзе канцэпту *вітаміны ў AGROVOC*, які іерархічна ўключае ў сябе адзінкі *біяцін, рэцінол, руцін* і інш. Праблемы з выбарам пачатковай формы тэрміна могуць узнікаць пры падборы адпаведнікаў для адзінак, якія вядомы толькі спецыялістам або ўвайшлі ў навуковы зварот не так даўно і не фіксуюцца слоўнікамі, напрыклад, *гідратазы, калпаін* і інш.

Падчас працы над базай даных узнікалі адзінкавыя праблемы выбару формы тэрміна з варыянтных адзінак. Варыянты беларускіх тэрмінаў адзначаны намі на фанетыка-арфаграфічным і словаўтваральным узроўнях. Крытэрыў выбару базавай формы залежаў ад розных фактараў.

Так, узнікае праблема выбару пачатковай формы тэрмінаадзінкі, якая фіксуецца рознымі слоўнікамі ў рознай графіка-арфаграфічнай форме. У прыватнасці, выклікала пытанне форма адзінкі-адпаведніка да

англ. *turgor* – *тургар* або *тургор* – напісанне якой будзе залежаць ад месца націску. У слоўніках пачатку ХХ ст. («Беларуска-рускім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча*¹, слоўніку «Батаніка. Агульная і спецыяльная»* тэрміналагічнай камісіі Інбелкульты), сучасных «Руска-беларускім слоўніку» пад рэд. К. Крапівы** (2012), «Граматычным слоўніку назоўніка»* (2013) лексема падаецца з націскам на другім складзе – *тургор*. Аднак у «Руска-беларускім кароткім фізіялагічным слоўніку»* (1993), «Слоўніку іншамоўных слоў» А. М. Булыкі [5, с. 492], «Беларускай энцыклапедыі» [4, т. 16, с. 40] націск даецца на першым складзе – *тургар*. У падобных выпадках у якасці аўтарытэтных крыніц прызнаюцца галіновыя выданні, напісаныя спецыялістамі або з іх удзелам, якія ўжываюць тэрмін у сваёй працы. У адпаведнасці з гэтым была выбрана форма тэрміна *тургар*.

Пры наяўнасці варыянтаў на словаўтваральным узроўні (*зімні – зімовы перыяд, вясенні – веснавы – вясновы перыяд*) было прынята рашэнне падобныя па ўтварэнні лексемы падаваць з тоеснымі афіксамі. Зыходзячы з гэтага былі абраны тэрміны *зімовы перыяд – вясновы перыяд*.

На лексічным узроўні таксама адзначаны шэраг пытанняў. Для некаторых тэрмінаў былі выбраны адпаведнікі з раду сінанімічных адзінак, наяўных у беларускай мове. Так, для тэрміна *viscosity* з сінонімаў *вязкасць* і *глейкасць*, якія падаюцца спецыяльнымі слоўнікамі (гл., напрыклад, [10, с. 11]), быў выбраны першы. На гэта паўплывала як больш шырокая фіксацыя тэрміна ў спецыяльных даведніках, так і колькасць вытворных слоў у сучасных выданнях, у тым ліку спецыялізаваных. Параўн. тэрміны, зафіксаваныя ў AGROVOC: *viscosity* – *вязкасць*, *viscoelasticity* – *вязкаэластычнасць*, *dynamic viscosity*, *eddy viscosity*, *molecular viscosity*.

Рад пытанняў лексіка-семантычнага характару звязаны з размеркаваннем назваў сярод дэнататаў у розных культурах. Так, складанасці ўзнікалі пры падборы эквівалентаў да адзінак, якія на беларускую мову перакладаюцца адной лексемай. Так, словы *blacksmith* і *farrier* маюць у беларускай мове адзін адпаведнік *каваль*. Аднак у якасці тэрміналагічных адзінак яны адрозніваюцца семантыкай, таму павінны падавацца парознаму: *farrier* – спецыяліст, які набівае падковы коням, *blacksmith* – каваль, які працуе ў кузні, вырабляе падковы [8]. Распрацоўшчыкі тэзаўруса на рускай мове ўжылі адпаведнікі *коваль* і *кузнец*, дзе першы падаецца ў агульнамоўных слоўніках рускай мовы з абмежавальнымі паметамі *устар.* і *обл.* У беларускай мове лексема *каваль* з’яўляецца літаратурнай,

¹ Тут і далей знакам зорачка (*) пазначаюцца слоўнікі, размешчаныя на сайце Slounik.org. Слоўнікі і энцыклапедыі (<https://slounik.org/>), двума знакамі зорачка (***) – размешчаныя на сайце Verbum. Анлайнавы слоўнік (<https://verbum.by/>).

а *кузнец* фіксуецца ў дыялектах на дастаткова вузкай тэрыторыі, яны тоесныя па сямантыцы [12, с. 89–90]. Каб развесці паняцці ў тэзаўрусе, было прапанавана абедзве лексемы падаваць адзінай літаратурнай адзінкай *каваль*, але для адпаведніка *blacksmiths* у дужках дадаць удакладненне *майстар*.

Падобная сітуацыя ўзнікла з тэрмінамі *harvesting* і *picking*, якія на беларускую мову могуць быць перакладзены адным назоўнікам *збор*. Параўн. у «Англа-беларускім слоўніку»: **harvest**². Збіраць ураджай; жаць [З] і **pick**³. 2. (і)рваць, збіраць; pick fruit збіраць плады; pick flowers (і)рваць кветкі [там жа]. У якасці адпаведнікаў быў выбраны субстантыў *збор* з удакладняльнымі дапаўненнямі: *harvesting* – збор ураджаю з сінонімам *жніво*; *picking* – збор ягад, пладоў і гародніны.

У айчыннай навуковай літаратуры назва *эфіры* ўжываецца ў дачыненні да арганічных кіслародных злучэнняў, якія ў залежнасці ад будовы і колькасці атамаў кіслароду ў саставе падзяляюцца на *простыя* і *складаныя*. Таксама лексема *эфір* ужываецца пры абазначэнні дыэтылавага эфіру, які адносіцца да простых эфіраў [4, т. 18, кн. 1, с. 193]. Аднак падобная сітуацыя непажаданая, у тэрмінасістэме нельга ўжываць адну і тую ж назву (*эфір*) да некалькіх дэнататаў. У перакладным аспекце праблема яшчэ больш ускладняецца. У англійскай, многіх заходнееўрапейскіх і славянскіх мовах для абазначэння *простых* і *складаных эфіраў* выкарыстоўваюцца розныя лексемы: *ether* і *ester*, адпаведна няма лексемы з абагульняльным значэннем для гэтых груп рэчываў. На пачатку ХХ ст., згодна са слоўнікамі беларускай мовы, магла скласціся падобная сітуацыя і для беларускай мовы. Параўн.: «Слоўнік хімічнай тэрміналогіі»*, «Слоўнік фізічнай тэрміналогіі»* (слоўнікі тэрміналагічнай камісіі Інбелкульту): *эфір* – *этэр*; «Падручны расійска-беларускі слоўнік»* : *эфір* – *этэр*, *этэрычны*. Але ў слоўніку «Тэхнічная тэрміналогія»* : *нефтяной эфир* – *нафтавы эфир*.

Сёння ў беларускай мове ўжываюцца тэрміны *простыя эфіры* і *складаныя эфіры* (гл. слоўнікі, спецыяльныя даведнікі, школьныя падручнікі і інш.). Таму для адпаведніка *ethers* быў выбраны тэрмін *простыя эфіры*. Тэрмін *ester* не быў прадстаўлены для распрацоўкі, але фіксуецца ў тэзаўрусе. За кошт таго, што ў англамоўнай частцы тэзаўруса няма абагульняльнага паняцця *эфіры*, стваральнікі рускамоўнай часткі базы даных падалі гэтыя тэрміналагічныя адзінкі наступным чынам: *ether* – *простыя эфіры* і *ester* – *эфіры*. Параўн. прадстаўленне гэтых тэрмінаадзінак украінскімі даследчыкамі: *ether* – *етери* (сінонім *прості ефіру*) і *ester* – *ефіру*.

Своеасаблівым чынам вырашаецца пытанне падбору эквівалентаў да батанічнай наменклатуры. Для такіх адзінак у AGROVOC прынята

ў якасці эквівалентаў фіксаваць лацінскія назвы, а свае нацыянальныя падаваць у якасці сінонімаў. Такія сінонімы выканаўцамі праекта было прынята падаваць да наменклатуры раслін, што растуць або шырока вядомы на тэрыторыі Беларусі і маюць агульнапашыраныя назвы. Так, для наймення *Plantago* прапанаваны ў якасці аскрыптара тэрмін *трыпутнік*, для *Tropaneolium majus* – *настурка вялікая*, *Illicium verum* – *бадзян сапраўдны*, *Fagopyrum esculentum* – *грэчка пасяўная* (сінонім *грэчка ядомая*) і інш. Расліна з лацінскай назвай *Morus* у беларускай мове прадстаўлена такімі найменнямі, як *шаўкоўніца*, *тутавае дрэва*, *тут*, *морва*. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы»** фіксуецца толькі назва *шаўкоўніца* са значэннем ‘дрэва або куст сямейства тутавых, лістамі якога кормяць вусеняў тутавага шаўкапрада; тутавае дрэва’, а пад словам *дрэва* даецца тэрміналагічны выраз *тутавае дрэва*, які тлумачыцца праз адсылку «тое, што і шаўкоўніца». У аднатомным «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы»** адзначаюцца і *шаўкоўніца*, і слова *тут* з дэфініцыяй «тутавае дрэва». У «Беларускай энцыклапедыі» галоўнай лексмай падаецца *шаўкоўніца*, пры якой фіксуюцца сінонімы *тут* і *тутавае дрэва*. У той жа час у слоўніках пачатку ХХ ст. у якасці тэрміналагічнай фіксуецца лексема *морва*. Параўн.: «Беларуска-рускі слоўнік»* М. Байкова і С. Некрашэвіча: *морва – шелковица (бот. Morus L)*; «Слоўнік лясных тэрмінаў»*: *тутовое дрэво – Morus alba L. – морва; шелковица – Morus alba – гл. тутовое дрэво*; «Батаніка. Агульная і спецыяльная»*: *Morus L. – шелковица – морва*.

Гэтыя адпаведнікі фіксуюцца і ў слоўніку Кісялеўскага: *Morus L. – тут, шелковица – тут, морва* [7, с. 85], выбранай намі ў якасці асноўнай. Такім чынам, у адпаведнасці з правіламі ўкладання тэзаўруса ў якасці асноўнага тэрміна пададзена лацінскае найменне *Morus* і прапанаваны два аскрыптары: *тут* і *морва*.

Такім чынам, у працэсе лінгвістычнай падрыхтоўкі корпусу тэрміналагічных адзінак для базы даных AGROVOC часам сустракаюцца праблемы лінгвістычнага характару, выкліканыя як тыпалагічным непадабенствам моў, асаблівасцямі моўнага члянэння рэчаіснасці ў розных культурах, так і ўнутрымоўнымі праблемамі сінаніміі і варыянтнасці. Асаблівасці пабудовы тэзаўруса AGROVOC і ўласныя моўныя рэсурсы дазваляюць паспяхова іх вырашаць. Сёння мы ўжо можам гаварыць аб беларускамоўнай версіі тэзаўруса, якая дасць магчымасць гарманізаваць тэрміналогію і павялічыць колькасць тэрміналагічных супастаўляльных даследаванняў з прыцягненнем матэрыялаў беларускай мовы.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. AGROVOC [электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.fao.org/agrovoc/ru/home>. – Дата доступу : 10.12.2022.
2. The AGROVOC Editorial Guidelines [Electronic resource]. – Second edition. – Rome : FAO, 2022. – IX + 42 p. – Mode of access : [/https://www.fao.org/3/cb8640en/cb8640en.pdf](https://www.fao.org/3/cb8640en/cb8640en.pdf). – Date of access : 26.09.2023.
3. Англійска-беларускі слоўнік [Электронны рэсурс] / Т. Суша. – 2013 // Verbum. Анлайнавы слоўнік. – Рэжым доступу : <https://verbum.by/susha>. – Дата доступу : 26.09.2023.
4. Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / Бел. энцыкл. ; рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] / Мінск : БелЭн, 1996–2004. – 18 т.
5. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : Бел. Энцыклапедыя, 1999. – Т. 2 : М – Я. – 734 с.
6. Климova, Е. В. Эффективность международного сотрудничества по разработке и совершенствованию AGROVOC – многоязычного тезауруса по сельскому хозяйству и продовольствию / Е. В. Климова // Библиотеки в информационном обществе : сохранение традиций и развитие новых технологий : докл. IV Междунар. науч. конф. / редкол. Ю. О. Каракулько (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2020. – С. 339–347.
7. Киселевский, А. И. Латино-русско-белорусский ботанический словарь / А. И. Киселевский. – Минск : Наука и техника, 1967. – 160 с.
8. Кузнец на молотах и прессах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://mgmptk.by/abiturientu/katalog-professiy/tehnologiya-obrabotki-metallov-davleniem/>. – Дата доступа : 26.09.2023.
9. Пирумова, Л. Н. Принципы построения и семантические области информационно-поискового тезауруса / Л. Н. Пирумова, Ж. В. Соколова // Аграрная наука. – 2022. – № 1. – С. 122–125.
10. Руска-беларускі слоўнік па фізіялогіі і біяхіміі раслін / Склад. Н. Я. Савіцкая, М. І. Баранаў. – Мінск, 2001. – 68 с.
11. Тимофеевская, С. А. Некоторые особенности тезаурусов зарубежных и международных баз данных по сельскому хозяйству / С. А. Тимофеевская // Культура : теория и практика. – 2018. – № 1. – С. 36–40.
12. Чалавек : тэмац. слоўн. / НАН Беларусі ; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Бел. навука, 2006. – 573 с.

**БЕЛАРУСКІ ВУЧЭБНЫ ТЭКСТ
ПЕРЫЯДУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ:
ЗМЕСТАВАЕ НАПАЎНЕННЕ**

К. П. Любецкая

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, lubetsk@bsu.by*

У артыкуле ставіцца за мэту вызначэнне корпуса беларускамоўнай вучэбнай літаратуры, распрацаванай падчас Першай сусветнай вайны. Аналізуюцца гістарычныя перадумовы распрацоўкі вучэбных матэрыялаў, асэнсоўваецца ўплыў т. зв. знешніх фактараў на станаўленне беларускага школьніцтва на акупаванай тэрыторыі Обер Ост і Усходняй Беларусі, што знаходзілася ў межах царскай Расіі. Разглядаюцца задачы падручнікаў, абумоўліваецца складанне вучэбнага тэксту ў такіх сферах, як: літаратура, мова, гісторыя, матэматыка, замежная мова (нямецкая), асэнсоўваюцца асаблівасці зместавага напаўнення выданняў для школы.

Ключавыя словы: вучэбны тэкст; школьніцтва; літаратура; мова; гісторыя; матэматыка; замежная мова.

Гісторыя распрацоўкі беларускіх вучэбных кніг пачынаецца з выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага, П. Мсціслаўца, М. Смяцкага і іншых дзеячаў, дзейнасць якіх мела выключнае значэнне ў справе станаўлення і развіцця асветы і навукі. Вывучаючы крыніцы вучэбнага характару, можна ў кожны асобны перыяд вылучыць адметныя рысы зместавага і фармальнага плана, разгляд якіх дазваляе ахарактарызаваць іх перадусім як факт беларускай культуры. Акрамя гэтага, вывучэнне т. зв. знешняга кантэксту іх падрыхтоўкі: прычыны, задачы і ўмовы стварэння дазваляе ацаніць ролю гэтых матэрыялаў не толькі ў справе станаўлення беларускага кнігазнаўства, асаблівасцей развіцця педагагічнай справы ў Беларусі, але і ўсвядоміць адметнасці беларускага тэксту і ахарактарызаваць яго ўнікальныя рысы. Уяўляецца, што ў далейшым на падставе атрыманых аналізу можна прасачыць дынаміку развіцця беларускамоўнага тэксту вучэбнай тэматыкі.

У сувязі з адзначаным вышэй, мэта артыкула палягае ў вызначэнні зместавых асаблівасцей вучэбнага тэксту пачатку ХХ ст., для дасягнення якой уяўляецца істотным перадусім вылучэнне корпуса вучэбнай літаратуры гэтага перыяду, разгляд перадумоў яе стварэння і аналіз зместавага напаўнення.

Трэба адзначыць, што ў даследаваннях па гісторыі даволі падрабязна разглядаецца пытанне развіцця нацыянальнага школьніцтва падчас Першай сусветнай вайны. Пры гэтым акцэнт скіраваны на аналіз т. зв. знешніх фактараў, якія паўплывалі на адкрыццё беларускіх школ ва ўмовах ваенных падзей. У даследаваннях па станаўленні педагагічнай думкі ў Беларусі звяртаецца ўвага ў большай ступені на арганізацыю і задачы школьнай справы на беларускай мове. Разгляд самога вучэбнага тэксту гэтага перыяду застаецца па-за ўвагай навукоўцаў, што робіць вывучэнне гэтага пытання цікавым для ўсведамлення пачаткаў фарміравання жанру вучэбнай кнігі вучэбнага падстылю беларускай мовы.

Можна меркаваць, што станаўленне школьніцтва на нацыянальнай мове ў пачатку ХХ ст. у сукупнасці з пашырэннем нацыянальнага перыядычнага друку, адкрыццём культурных устаноў стала значным штуршком для развіцця нацыянальнай мовы і закладвання асноў яе стылістычнай дыферэнцыяцыі. У сувязі з адзначаным вышэй аб'ектам вывучэння з'яўляецца беларускамоўная вучэбная літаратура, распрацаваная падчас Першай сусветнай вайны, а прадметам вывучэння выступаюць беларускамоўныя вучэбныя тэксты.

Увосень 1915 г. на частцы занятых паўночна-ўсходніх земляў Беларусі быў створаны вайсковы адміністрацыйны абшар Обер Ост. «Нямецкая акупацыйная палітыка на Беларусі ў культурна-асветніцкай галіне была накіравана на падрыў царскай школьнай палітыкі» [6, с. 39]. У пачатку 1916 г. галоўнакамандуючым германскім Усходнім фронтам П. Гіндэнбургам былі зацверджаны дакументы аб арганізацыі на абшары Обер Ост школьнай справы, дзе згодна з прынцыпам раўнапраўя «забаранялася весці ў пачатковых школах навучанне па-руску і ўводзілася абавязковае выкладанне на роднай мове» [7, с. 16]. Паводле ініцыятывы мясцовай інтэлігенцыі на акупаванай тэрыторыі былі арганізаваны беларускія школы. «Агульная колькасць гэтых школ [беларускіх – *К. Л.*] на абшары “старой акупацыі” (г. зн. на тэрыторыях, занятых немцамі да 18.2.1918 г.) перавышала за 150» [7, с. 19].

«Палітыка ўрада [царскай Расіі – *К. Л.*] да 1917 г. заставалася ў асноўных рысах нязменнай, накіраванай на прымусовую русіфікацыю ўскраін пераважна шляхам укаранення рускай мовы» [4, с. 208]. На тэрыторыі Усходняй Беларусі беларускі рух у справе развіцця беларускай культуры, адукацыі і асветы на беларускай мове актывізаваўся пасля Лютаўскай рэвалюцыі. Б. Тарашкевіч, выступаючы з дакладам школьнай камісіі на з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый (сакавік 1917 г.), адзначаў, што «ніхто з членаў камісіі не выказаўся прынцыпова супраць беларускай мовы ў школе, ён паведаміў, што камісія прапаноўвае ажыццявіць паступовы пераход на беларускую мову, паколькі няма ні

добрых падручнікаў, ні дастатковай колькасці настаўнікаў-беларусаў» [6, с. 74]. Ужо пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі паступова праводзілася праграма беларусізацыі школы. У гэты час пры сакратарыяце асветы пачынае сваю дзейнасць бюро па справах распрацоўкі школьных падручнікаў, выданне якіх планавалася ў таварыстве «Асвета». З 1918 г. арганізуецца школьная інспекцыя, настаўніцкія курсы, пашыраецца сетка пачатковых і сярэдніх школ.

У цэлым, разгортванне беларускага школьніцтва спрыяла фарміраванню кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі, якая разумела неабходнасць захавання адукацыі на роднай мове, культуры і традыцый народа. Істотным стрымліваючым фактарам арганізацыі беларускага школьніцтва стаў недахоп вучэбнай літаратуры на нацыянальнай мове, слабое фінансаванне, адсутнасць матэрыяльнай базы.

Паколькі большая частка мясцовага насельніцтва заставалася непісьменнай, распрацоўка вучэбных матэрыялаў у перыяд Першай сусветнай вайны праводзілася перадусім для задавальнення патрэб пачатковай школы. Варта адзначыць пры гэтым, што ў першую чаргу вучэбныя тэксты ствараліся ў сферах, абавязковых для забеспячэння вучэбнага працэсу: навука чытання, літаратура, мова, замежная мова (на акупаванай тэрыторыі – нямецкая), гісторыя, матэматыка.

Для засваення навукі чытання ў пачатковай школе былі падрыхтаваны:

- Pieršaja čytanka: kniżyca dla biełaruskich dzietak dzieła nawuki čytańnia / złażył W. Łast (Wilnia, 1915);
- Nowy lementar dla biełaruskich dzietak / Układ. i wyd. Janki Stankiewiča (Wilnia, 1918).

В. Ластоўскі адзначае, што «ad sposobu nawučańnia pačatkoj wielmi mnoha zależyć dalejšaja nawuka čytańnia; dzieła hetaho na nawučańnie pačatkoj wučyciel pawinien zwiarnuć asabliwuju uwahu, i na hetu reč treba kłaści nie škadujučy pracy, dy starajučysia, kab koźnaje dzicia dobra ūsio wyrozumieło» [2, с. 3].

Аўтар «Новага лемантара» Я. Станкевіч у звароце «Dla wučycielaў» адзначае, што «lepšaja metoda pry nawučańni čytać – heta analityčna-syntetyčnaja. Spaćatku wučać dziacijej raskładać skazy na słowy, dalej słowy na sklady i sklady na asobnyje zyki. Razzłażyšy skład na asobnyje zyki, treba jaho iznoŭ pračytać razam, značycca treba jaho napisać, abo złażyć z razrezných liter» [1, с. 2].

У чытанкі ўключаліся перадусім тэксты, цікавыя для вучняў пачатковай школы: загадкі, лічылкі, казкі, прыпеўкі, вершы, прыказкі. Тэксты былі арыентаваныя на адлюстраванне карцін беларускага жыцця (Naš kraj, Maja chatka), характэрнае беларускай зямлі (Ziemia – maći karmicielka,

Rataj), унікальнасць беларускай прыроды (Aswojenuje i dzikije źwiery, Jak woŭki wučać swaich dziaciej, Jak babry zatamawali rečku).

З мэтай развіцця эстэтычнага патэнцыялу дзіцяці былі падрыхтаваны кнігі для чытання:

- Rodnyje zierniaty. Knižyca dla školnaho čytańnia. Złažyŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1916);

- Ластоўскі, В. Родныя зярняты: кніжыца для школьнага чытання (Wilnia, 1916),

- Дзіцячая чытанка: [зборнік вершаў і казак] (Мінск, 1917);

- Łastoŭski, W. Niezabudka: pieršaja paśla lementara čytanka / złažyŭ i wydaŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1918);

- Siejbit: druhaja, paśla lementara, čytanka dla pačatkowych škoł / złažyŭ i wydaŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1918);

- Raściny: Padručnik dla školnaha ŭžytku (1918).

Вучэбныя даведнікі для развіцця здольнасцей чытання ствараліся з мэтай актывізацыі пазнавальнай дзейнасці вучняў пачатковай школы і фарміравання ў іх ўстойлівага інтарэсу да вывучэння духоўнай культуры і побыту беларусаў, усведамлення самабытнасці свайго этнасу, выхавання пачуцця нацыянальнай годнасці і павагі да сваёй нацыі (тэксты: Biełarus, Malitwa, Kniazioŭna Rohnieda, Pieśnia Horasławy, Iziasłaŭ, Ŭsiesłaŭ, Witoŭt i Jahajła).

Паколькі ў Расійскай імперыі беларуская мова ў школе і афіцыйным справаводстве была забаронена, публікацыя беларускай граматыкі да Першай сусветнай вайны не ўяўлялася магчымай справай. У гэты час рыхтуюцца:

- Łuckiewič, Anton. Biełaruskaja hramatyka. Pawodłuh lekcij, čytanych na Biełaruskich Wučycielskich kursach u Wilni ŭ 1915–1916 hh. Čaść I. Fanetyka i etymalohija (Wilnia, 1916);

- Jak prawilna pisać pa biełarusku / ułažyŭ Ant. Łuckiewič (Wilnia, 1917);

- Pròsty spòsab stàcca ŭ karòtkim čàse hràmatnym / napisàli pr. dr. Rùdolf Àbiht u Brèslawi i Ĭànka Stankèwič u Wilni (Breslaŭ, 1918);

- Biełaruski prawapis / A. Łuckiewič i J. Stankiewič (Wilnia, 1918);

- Hramatyka biełaruskaj mowy. Apracawaŭ B. Pačobka, wučyciel biełaruskaj mowy ŭ S’vislackaj biełaruskaj wučyciel’skaj seminarij, redaktar časopisi «Biełarus» (Wilnia, 1918);

- Зорка: беларуская граматыка. Злажыла А. Смоліч (Вільня, 1918).

Складанне граматыкі было абумоўлена неабходнасцю сістэматызацыі прынцыпаў фанетыкі, арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы. Асноўнай задачай у тэкстах стала навучанне беларускаму слову, чытанню і пісьму.

Падчас Першай сусветнай вайны рабіліся захады па распрацоўцы падручніка па гісторыі. У беларускім аддзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літвы можна ўбачыць рукапісны беларускамоўны падручнік па сусветнай гісторыі, які стварыла Розэнберг (Ротэнберг).

Паколькі абавязковым стала выкладанне ў школе замежнай мовы (нямецкай), у час акупацыі для забеспячэння вучэбнага працэсу літаратурай было прынята рашэнне перадусім займацца перакладам на беларускую мову ўжо наяўных падручнікаў. Для пачатку было вырашана выкарыстаць вопыт палякаў і перакласці на беларускую мову польскамоўныя метадычныя выданні. Так быў зроблены пераклад польскага падручніка «Deutsche Sprache für Anfänger. Polnisch-deutsche Übungen mit Angabe der Aussprache, ihrer Regeln und der notwendigsten Wörter» (Wilno, 1916) [гл. больш падрабязна: 5, с. 15–19]. Кнігу планавалася выдаць пад назвай «Niamiecki dla račynajučych. Hutarki biełaruska-niamieckije, s prydačaj wumowy i bolej patrebnych slojю Apracawaŭ Wlast».

Для вывучэння матэматыкі ў пачатковай школе тэрмінова былі перакладзены:

- Zadačnik dla račatkowaj školy. Pieršy hod nawuki. Uloženy pavoroduh prahram arytmetryki dla narodnych škol ministerstwa narodnaj prašwiety. Pieretłumačeny z 73 wydannia. Uwahi dla wučyciela ułažyŭ A. Ł. (Wilnia, 1916);

- Задачнік для пачатковай школы. Першы год навукі / Г. Юрэвіч. Уложены паводлуг праграм арытметыкі для народных школ Міністэрства народнай прасветы. Ператлумачаны з 73 выдання. Увагі для вучыцеля улажыў А. Л. [Антон Луцкевіч] (Вільня, 1916);

- Zadačnik dla račatkowych škol: druhi i trejci hod nawuki / G. Jurewič. (Wilnia, 1916);

- Задачнік для пачатковых школ. Другі і трэйці год навукі. Пер. В. Л. [В. Ластоўскага] з Юрэвіча (Вільня, 1916).

У задачніках прапануецца перадусім вучыць «чатыры спосабы лічэння да дзесяцёх: лічэнне простае (складаньне), адыманьне, лічэнне простае і адыманьне, множаньне, дзяленьне, усе спосабы». Адзначаецца, што «як у кожнай навучы, так і тут трэба дзяржацца таго асноўнага правіла, што ад вядомых рэчаў мы пераходзім да невядомых, тлумачым іх, ужываючы слоў і паняццяў, вядомых дзяцём» [3, с. 4].

У асобных раздзелы вынесены «чатыры спосабы лічэння да 20: лічэнне простае (складаньне), адыманьне, множаньне, дзяленьне» і «за-

дачы на ўсе спосабы». У даведніку другога і трэцяга году навучання да вывучэння прапануюцца: «чатыры спосабы ліку да сту, да тысячы, складаньне, адыманьне, множаньне, дзяленьне, меры часу, меры даўжыні, вагі, сыпкіх цел, жыдкіх цел, задачы на вылічаньне процэнтаў, квадратныя і кубічныя меры, дробня». Дадаткам да выдання служаць «табліца мер (даўжыні, квадратовыя, кубічныя, вагі, сыпкіх і плыўкіх цел, паперы, грошы, часу) і адказы».

А. Луцкевіч ва «Увагах да вучыцеля» адзначае, што «задачнік – гэта першая кніжка пры навуцы арытметыкі. Тэорыя павінна быць дадаткам – дзеля сыстэматызацыі, упарадкаваньня тых вед, якія дзеці здабылі практыкай» [3, с. 5].

Такім чынам, можна адзначыць, што перадумовай распрацоўкі беларускага вучэбнага тэксту ў 1916–1918 гг. стаў ход гістарычных падзей, калі падчас Першай сусветнай вайны была знята забарона ўжывання беларускай мовы (пераважна ў сферы культуры: выданне газет, стварэнне нацыянальнага тэатра, адкрыццё бібліятэк і інш.). Менавіта ў гэты час актыўныя дзеячы беларускай нацыянальнай ідэі парупіліся разгарнуць культурную працу і наладзіць школьніцтва на сваёй мове (што якраз не забаранялася ваенным адміністрацыйным рэжымам).

Зместавае напаўненне падрыхтаваных даведнікаў, арыентаванае на ўлік каштоўнасцей беларусаў, спрыяла перадусім разуменню неабходнасці развіцця сістэмы адукацыі на нацыянальнай мове. Можна меркаваць, што распрацаваныя беларускамоўныя падручнікі па літаратуры, мове, гісторыі, матэматыцы, замежнай мове (выдадзеныя і рукапісныя, арыгінальныя і перакладныя, укладзеныя на лацініцы і кірыліцы) адыгрывалі істотную ролю ў асэнсаванні канцэпцыі пабудовы беларускай школы, з’яднанні настаўніцкіх колаў ў справе выкладання на беларускай мове, далейшым складанні беларускамоўных матэрыялаў навучальнага характару, вырашэнні пытанняў графікі і арфаграфіі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Nowy lementar dla biełaruskich dzietak / Układ. i wyd. Janki Stankiewiča. – Wilnia : Druk. Homan, 1918. – 32 s.

2. Pieršaja čytanka : knižyca dla biełaruskich dzietak dziela nawuki čytańnia / złažyў W. Łast. – Wilnia : Drukarnia M. Kuchty, 1916. – 64 s.

3. А. Л. Увагі для вучыцеля // Задачнік для пачатковай школы. Першы год навукі / Г. Юрэвіч. Уложены паводлуг праграм арытметыкі для народных школ міністэрства народнае асьветы. Перакладзена з 73 выданьня. Увагі для вучыцеля улажыў А. Л. [Антон Луцкевіч] (Выданьне другое. – Менск : Друкарня Інвалідаў, 1920. – С. 3–5.

4. *Беленчук, Л. Н.* Национальные ценности образования как общественный аспект решения этнических проблем в России на рубеже XIX–XX вв. // Национальные ценности образования : История и современность. – М. : Ин-т теории образования и педки РАО, 1996. – С. 205–210.

5. *Любецкая, К. П.* З гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі / К. П. Любецкая. Беларуская тэрміналогія. Вып. 2. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2002. – 131 с.

6. *Снапкоўская, С. В.* Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. – Мінск : НІА, 1998. – 192 с.

7. *Туронок, Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронок. – Мінск : Беларусь, 1993. – 293 с.

**АСПЕКТЫ КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫІ
НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ
БЕЛАРУСКІМІ І СЛАВАЦКІМІ ПІСЬМЕННІКАМІ:
ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ**

В. М. Ляшук

*Універсітэт імя Мацея Бэла, вул. Таёўскага, 40,
974 01, г. Банска Быстрыца, Славакія, viktoria.liashuk@umb.sk*

У артыкуле ў сувязі з тыпалагічнымі параметрамі разглядаецца і параўноўваецца тэкстава зафіксаваная дзейнасць нацыянальных пісьменнікаў, якія ў сваіх мастацкіх, а таксама ў публіцыстычных ці іншых тэкстах адлюстроўвалі і асэнсоўвалі моўную сітуацыю, выказвалі заўвагі наконт літаратурнай нацыянальнай мовы. Беларускія і славацкія пісьменнікі выступаюць актыўнымі моўнымі асобамі, дзейнасць якіх ахоплівае разнастайныя аспекты канцэптуалізацыі нацыянальнай літаратурнай мовы (мілагучнасць, моўнае карыстанне і інш.).

Ключавыя словы: тэорыя літаратурных моў; тыпалогія літаратурных моў; тыпалагічны параметр; моўная асоба; моўная культывацыя.

Літаратурная мова належыць да базавых паняццяў тэорыі і тыпалогіі літаратурных моў, у тым ліку славянскіх, якая актыўна развіваецца з другой паловы ХХ ст. (працы Д. Брозавіча, В. У. Вінаградава, В. Барнета, М. І. Талстога, С. Урбаньчыка, Н. Б. Мячкоўскай, Л. М. Шакуна, Г. А. Цыхуна і інш.). На іх аснове былі комплексна распрацаваны, дапоўнены і ўдакладнены 23 тыпалагічныя прыкметы беларускай літаратурнай мовы [9; 10; 12; 15; 16; 22; 23 і інш.]. Большасць з іх супадае з тыпалагічнымі прыметамі славацкай літаратурнай мовы, пры гэтым адзначаючыся дынамікай, храналогіяй, персанальнымі і сітуацыйнымі характарыстыкамі кадыфікацыі.

Як у працэсе станаўлення, так і ў далейшым функцыянаванні літаратурная мова ў сувязі з гэтым падпадае пад канцэптуалізацыю, г. зн. веды пра яе ў грамадстве абагульняюцца, пэўным чынам сістэматызуюцца, паступова афармляюцца з дапамогай тэрмінаў у навуковыя, навукова-метадычныя, даведачныя і навукова-папулярныя тэксты або з дапамогай адпаведных моўных сродкаў феномен мовы асэнсоўваецца ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах. У гэтым разуменні намі выкарыстоўваюцца тэрміны **канцэптуалізацыя** (працэс афармлення і выражэння абагульненай актуальнай інтэрпрэтацыі літаратурнай / нацыянальнай мовы) і **канцэпт** (актуальная інтэрпрэтацыя літаратурнай / нацыянальнай мовы ў

сувязі з асэнсаваннем яе каштоўнасці – грамадскай, культурнай, этнічнай і інш.). У агульнанавуковым плане пад канцэптуалізацыяй разумеецца працэс вылучэння набору катэгарыяльных (тыпалагічных) прыкмет пэўнай з’явы або ўяўнай рэчаіснасці, якія дазваляюць скласці дынамічнае паняцце пра яе і адрозніць ад іншых феноменаў.

Абодва тэрміны выкарыстоўваліся намі пры вывучэнні фальклорнага ўплыву на кадыфікацыю на беларускім і славацкім фактычным матэрыяле ў сувязі з творчым аспектам мовы і аўтарскай мастацкай творчасцю. Дэталёвы аналіз дазволіў нам у агульнатэарэтычным плане дапоўніць тыпалагічную канцэпцыю кадыфікацыі [15, с. 30–33] шэрагам аспектаў, якія ўтваралі цэльную сістэму генералізацыі фальклорных сродкаў як канкурэнтназдольную сферу для кадыфікацыі – гэта канцэптуалізацыя а) пісьмовай трансфармацыі фальклорных тэкстаў; б) сацыяльнай базы фальклорных тэкстаў; в) вуснай і пісьмовай фальклорнай традыцыі, г) трансфармацыі фальклорных тэкстаў).

У славацкай лінгвістыцы канцэпт мовы належыць да пашыранага спосабу прэзентацыі і абмеркавання сучаснага стану і перспектывы нацыянальнай літаратурнай мовы, перш за ўсё айчыннай. Пры гэтым творчая моўная асоба пісьменніка або перакладчыка мастацкай літаратуры выступае важным элементам кадыфікацыі, мае дачыненне да яе агульнаэстэтычнага аспекта, скіраванага на канцэптуалізацыю мілагучнасці як фанетычнай гармоніі кожнай натуральнай моўнай сістэмы. Атрыбутыўную характарыстыку *мілагучная мова* ў дачыненні да беларускай нацыянальнай і арыентаванай на яе самабытную фанетычную сістэму літаратурнай мовы і яе славацкі моўна-культурны і эстэтычна-ацэначны эквівалент *ľubozvúčná slovenčina* (г. зн. *мілагучная славацкая мова*) выкарыстоўвалі як аргумент і доказ вартасці, прыгажосці, арыгінальнасці.

Асэнсаванне літаратурнай мовы суправаджаецца стварэннем сістэмы поглядаў на моўную сітуацыю і канфігурацыю канкрэтных тыпалагічных прыкмет, што, як правіла, дапаўняецца і праграмай уздзеяння (кадыфікацыі, культывавання, папулярызацыі і да т. пад.).

Тыпалагічнае члянэнне, скіраванае на кадыфікаваную разнавіднасць ў яе сінтэзе з іншымі разнавіднасцямі нацыянальнай мовы, значна адрозніваецца ад традыцыйнай генетычнай класіфікацыі, але карэлюе з сацыяльнай тыпалагізацыяй [1, с. 12] як сваімі параметрамі, так і прыкметамі тыпалагізацыі. Найбольш распрацаванымі з’яўляюцца наступныя прыкметы:

- 1) сувязь з традыцыяй (параметр I: традыцыя ў моўным развіцці);
- 2) правапісная сістэма (параметр II: правапісная спецыфіка);

3) наяўнасць / адсутнасць дыялектнай базы (параметр III, звязаны з моўнай сітуацыяй і нарматыўна-стылістычнай сістэмай, уключае некалькі тыпалагічных прыкмет);

4) блізкасць / аддаленасць літаратурнай мовы ад дыялектнай базы;

5) канкурэнцыя наддыялектных пісьмовых утварэнняў пры нармалізацыі літаратурнай мовы і інш.;

6) уплыў надэтнічнай (царкоўнаславянскай або лацінскай) мовы (параметр IV: моўныя кантакты і сувязі таксама ахоплівае некалькі тыпалагічных прыкмет);

7) уплыў сучаснай іншаславянскай мовы і інш.

Тыпалагічныя параметры выступаюць базай для канцэптуалізацыі. Яе дэманструюць, дазваляючы вывучаць і параўноўваць, не толькі прысвечаныя літаратурнай мове навуковыя працы ці навукова-метадычная і даведачная літаратура, але і тэкстава зафіксаваная дзейнасць нацыянальных пісьменнікаў, якія ў сваіх мастацкіх, а таксама ў публіцыстычных ці іншых тэкстах адлюстроўвалі і асэнсоўвалі моўную сітуацыю, выказвалі заўвагі наконт ўласнай літаратурнай ці нацыянальнай пісьмовай мовы.

Аналіз тыпалагічнага ранжыравання літаратурных моў паводле 23 прыкмет прывёў нас да высновы: «Пры фрагментарнай вывучанасці асобных тыпалагічных прыкмет беларуская мова разглядаецца ў абмежаваным або парным наборы з іншымі славянскімі мовамі. У пераважнай большасці гэта сацыялінгвістычныя прыкметы» [16, с. 220]. У беларускай літаратурнай мове рэалізавана канцэпцыя ўзвышэння вусна-народнай мовы да статусу літаратурнай [15; 16 і інш.]. Тыпалагічная блізкасць, выяўленая намі паміж беларускай і славацкай літаратурнымі мовамі, асабліва ў перыяд іх адраджэння, вызначаецца перарыўнасцю устойлівай вуснай (фальклорнай) традыцыі, што прывяло да актуалізацыі пры кадыфікацыі фальклорнага кайнэ – наддыялектнага ўстойлівага тэкстава аформленага сістэмнага моўна-эстэтычнага ўтварэння [13; 15; 16], прычым адным са шляхоў рэалізацыі яго кадыфікацыйных патэнцый выступае аўтарская мастацкая творчасць – як у Беларусі, так і ў Славакіі, хаця і з некаторымі выразнымі адрозненнямі па колькасці кадыфікацыйных спроб, размеркаванасці кадыфікацыйнай, грамадскай, мастацкай, рэдактарскай і інш. дзейнасці паміж адраджэнцамі, паводле іх канфесійнай прыналежнасці, а таксама вызначаецца храналагічнай несінхранічнасцю дынамікі і часу кадыфікацыі.

Рэальная сітуацыя беларускай літаратурнай мовы з актыўным пераважна мастацкім стылем паўплывала на інтэрпрэтацыю літаратурнай мовы з няпоўным наборам прыкмет, прапанаваную гісторыкам беларускай мовы Л. Шакуном: «Адсутнасць некаторых інварыянтных характарыстык у той ці іншай моўнай фармацыі не супярэчыць аднясенню яе да

катэгорыі літаратурных моў. Яна толькі прадвызначае своеасабліваць тыпу адпаведнай літаратурнай мовы» [18, с. 115].

Феномен нацыянальнай літаратурнай мовы выяўляецца праз яе інтэрпрэтацыю моўнай асобай як у навуковым, так і ў больш шырокім паводле адраснай аўдыторыі мастацкім ракурсе, атрымлівае больш выразнае асэнсаванне пры параўнанні з іншымі літаратурнымі мовамі і іх моўнымі сітуацыямі. У беларускім кантэксце асноўныя аспекты канцэптуалізацыі канцэнтравана акрэсліў у прадмове да «Дудкі беларускай» (1891) Францішак Багушэвіч. Падыходы гэтага пісьменніка ў пэўнай меры ахопліваюць названыя вышэй тыпалагічныя параметры і прыкметы, прычым яны ўказваюцца праз апісанне і каментаванне неспрыяльнай моўнай сітуацыі як прадуманы штуршок да дзеяння і змен. Разважанні ўключаюць аргументы для матывацыі сваёй мастацкай творчасці і адначасова скіроўваюць да асэнсавання становішча роднай мовы і актыўнай дзейнасці (рэакцыі) [3, с. 153–154]. Ідэю раўнацэннасці, культурна-гістарычнай каштоўнасці, змены ў адносінах да яе (з палярызацыяй носьбітаў мовы па характарыстыцы *цёмны – адукаваны*) для давядзення да чытачоў патрэбы мець пісьмовую форму мовы і выддзеныя на ёй кнігі розных жанраў і тэм аўтар звязвае з традыцыяй ў моўным развіцці (параметрам I), прыводзячы ацэначныя характарыстыкі тыпалагічнага плану: *бацькава спрадвечная мова; людзі цёмныя «мужыцкай» завуць, а завецца яна «беларускай»* і інш. Аўтар актуалізуе гістарычны план, падкрэсліваючы пераемнасць і ўключанасць у функцыянаванне шырэйшай і статуснай сацыяльнай базы: *Чытаў я ці мала старых папераў, на дзвесце, на трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася* і інш. Параметр II – правапісная спецыфіка – імплікаваны ў прамаўленні патрэбы пісьмовай і друкаванай формы і падтрымліваецца фактам выдання самой прапанаванай чытачам кнігі з пэўным правапісам. Параметр III, звязаны з моўнай сітуацыяй і нарматыўна-стылістычнай сістэмай, атрымлівае інтэрпрэтацыю ў сітуацыі паводле адносінаў носьбітаў да сваёй мовы, прычым прыводзіцца аналогія з моўнай (не)свядомасцю прадстаўнікоў вышэйшых сацыяльных слаёў: *Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек, не раўнуючы, як і паны вялікія ахотней гавораць па-французску, як па-свойму* і інш. Параметр IV моўных кантактаў і сувязей асветлены ў параўнальным з іншымі мовамі плане. У славянскім кантэксце яны прадстаўлены назвамі краіны (*Булгарыя*) і этнонімамі *Харваты, Чэхі, Маларосы*. Адносіны з імі акрэслены ў станоўчым ацэначным найменні *пабратымцы нашыя*. Матывацыя вядзе да імкнення аўтара падзяліцца

вынікамі сваёй актыўнай мастацкай творчасці: *Перадумаўшы ўсё гэта, я, братцы, адважыўся напісаць для вас сякія-такія вершыкі: хто іх спадабае, таму дзякуй! А хто падумае лети і больш напісаць, таму чэсць вечная і ад жывых людзей, і ад бацькавых касцей! А пісаць ёсць шмат чаго!*

У прадмове да наступнага зборніка «Смык беларускі» (1894) Ф. Багушэвіч, акрамя кароткага паўтарэння асноўных тэзісаў з прадмовы першага зборніка, пашырае яго персанальным аспектам (упамінае аўтару выдадзеных беларускіх мастацкіх кніг – сябе пад псеўданімам Мацей Бурачок і з крытыкай В. Дуніна-Марцінкевіча, які піша «як бы сьмеючыся з нашага брата»). Пад іншым псеўданімам (Сымон Рэўка з-пад Барысава) зноў указвае матывацыю для мастацкай творчасці для звычайных носьбітаў мовы: *...Не раўня я Бурачку, – ён лепей, можа, знае жыццё мужыцкае, больш, можа, відзеў і чуў; але так мне спадабаліся, яго тыя вершы, што і я здумаў напрабаваць штокольвек напісаць* [4].

Указаныя аспекты канцэптуалізацыі паглыбілі і дэталізавалі наступнікі Багушэвіча заснавальнікі беларускай літаратурнай мовы Янка Купала і Якуб Колас, перш за ўсё вядомыя як паэты, якія пры гэтым вызначаліся актыўнай публіцыстычнай (рэдактарскай), навуковай і грамадска-культурнай дзейнасцю, гарманічна дапаўнялі і пашыралі сферы беларускамоўнага выказвання [8; 14]. У абедзвюх літаратурных мовах значную ролю адыгралі фальклорныя тэксты як элемент моўнага вопыту і ўзор стандартнага / майстэрскага авалодвання моўнымі сродкамі і мадэлямі тэкстаўтварэння ў пэўным наборы камунікатыўных сітуацый, арыентаваных на эмацыянальна-эстэтычную і каштоўнасную шкалу з першаснай стылістычнай дыферэнцыяцыяй.

Аспект гістарычнай асобы і калектыўнай падтрымкі ў беларускім і славацкім кантэксце мае спецыфіку ў прысутнасці і размеркаванні мастацкага складніка канцэптуалізацыі. Беларускі матэрыял сведчыць пра пісьменніцкую традыцыю ў кадыфікацыі [11]. Вывучэнне славацкага матэрыялу ўказала тыпалагічнае падабенства ў выкарыстанні мастацкай літаратуры, патэнцыялу мастацкай творчай асобы з першасным (носьбіт фальклорнай традыцыі, як Янка Купала ці Якуб Колас) або другасным (дасведчаны ў фальклорнай традыцыі, як Я. Чачот, Ф. Багушэвіч, М. Багдановіч, Л. Штур, С. Халупка і інш.) [7; 13; 14].

У гісторыі славацкай літаратурнай мовы вылучаюцца дзве кадыфікацыі – першая католіка А. Берналака (1762–1813) на заходнеславацкіх гаворках і мове інтэлігенцыі Трнавы, падтрыманага мастацкай літаратурай – паэзіяй Я. Голы і прозай Ю. Фандлы, і другая – рэфарматара Л. Штура (1815–1856), які за ўзор выбраў славацкі фальклор і абапіраўся на цэнтральнаславацкія дыялекты ў іх культываваным выглядзе так званай культурнай цэнтральнаславацкай мовы.

«А. Берналак з усёй сур'ёзнасцю, адказнасцю і паслядоўнасцю спраўджае заклік сваіх папярэднікаў, каб славакі паводле ўзору чэхаў больш рупіліся пра ўласную мову» [20, с. 5]. Гэта кадэфікацыя была прынята толькі славацкімі католікамі.

Вучні і паплечнікі наступнага кадэфікатара, Л. Штура, ажыццяўлялі яго адраджэнскія ідэі – збіралі фальклор, каб засвоіць чыстую славацкую мову, удзельнічалі ў грамадскім і палітычным жыцці – імнуліся дабіцца прызнання славакаў асобным народам, адрозным ад чэшскага. Л. Штур пісаў і стылізаваныя пад фальклор творы, аднак класікамі славацкага рамантызму сталі яго вучні і ў далейшым паплечнікі кадэфікатара: знакамітыя паэты Я. Богта, Я. Краль, А. Сладковіч, С. Халупка, празаік Я. Калінчак, публікатар славянскіх казак і іншых фальклорных жанраў, рэдактар часопіса П. Добшынскі і інш., вядомыя ў славацкай навуцы і культуры як штураўцы [25; 27; 34; 38].

Уплыў славацкіх пісьменнікаў на кадэфікацыю пры разглядзе гісторыі славацкай літаратуры прасачыў літаратуразнавец і паэт Ш. Крчмеры (1892–1955) У творчасці знакамітага прадстаўніка славацкага рамантызму стваральніка гістарычнай эпікі і гістарычных спеваў (паэм) С. Халупкі (1812–1883) ён адзначыў сінтэз фальклорнай асновы і мастацкай лацінскай традыцыі, гл., напрыклад, «Халупкаў пералом да літаратурнай славацкай мовы» (у арыг. «Prelom Chalupkov k spisovnej slovenčine») [33, с. 293–295] і інш. У некаторых працах дакладна ўказаны і год – «Пералом штураўскіх паэтаў да літаратурнай славацкай мовы ў ракурсе Халупкага пералому 1832 г.» («Prelom štúrovských básníkov do spisovnej slovenčiny pod zorným uhлом Chalupkovho prelomu v roku 1832») і інш. [33, с. 357–390].

Творчасць указанага славацкага адраджэнца, які стаў пачынальнікам паэтычнай геаграфіі, сімвалічна ідэнтыфікаваў у сваёй паэзіі тэрыторыю пражывання славакаў рэкамі (*Дунай, Грон, Ваг*) і гарамі (*Татры*), а таксама горнымі пікамі (*Крывань*), мае аналогію з канцэптуальнасцю паэтычнай творчасці аднаго з заснавальнікаў беларускай літаратурнай мовы – паэта Янкі Купалы, які яе тыпалагічныя прыкметы ў артыкуле «Ці маем мы права выракацца роднай мовы» (1914) інтэрпрэтаваў у «ў грамадска-культурым і моўна-экалагічным ключы для выражэння і фармулёўцы канцэпцыі актыўнага рэфлексавання (і культывавання) роднай беларускай мовы. Сваю канцэпцыю Янка Купала увасобіў і замацаваў у значнай колькасці аўтарскіх мастацкіх, перш за ўсё паэтычных твораў» [8, с. 52].

Вобраз узвышэння, які лёг ў аснову канцэптуалізацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам, атрымлівае паэтычную інтэрпрэтацыю ў імкненні да адраджэння, што перадаюць і дзве заключныя страфы верша

С. Халупкі «Было і будзе» (у арыг. «Bolo a bude»): *Hore sa, Slováci! / Hore sa! – a Boh dá: / bude Slovák ešte, / čím býval inohdá. // Stojí ešte, stojí / Kriváň nad Tatrami: / bude Slovák, / čím bol medzi národami* [24].

Супраць гэтай кадыфікацыі як сацыяльна зніжанай мовы падзёншчыкаў, фурманаў, пастухоў (гл. [20, с. 8; 32, с. 73–74 і інш.]) выступаў Ян Колар [21] – ідэолаг славянскай ўзаемнасці, аўтар ліра-эпічнай паэмы «Дачка Славы» (1824) і адзін з першых публікатараў славацкіх народных песень (1834–1835), у якіх бачыў узор мілагучнасці народнай мовы. Л. Штуру ўдалося ўзвысіць да пісьмовай формы народную мову пасля атрымання згоды на новую кадыфікацыю ад пісьменніка Яна Голы, які карыстаўся берналакаўшчынай. Штураўскую кадыфікацыю прынялі і славацкія католікі [30; 31; 36].

У Славакіі была рэалізавана навукова матываваная і распрацаваная канцэптуалізацыя: «Л. Штур кадыфікаваў жывое ўтварэнне. <...> вынікам чаго – калі ўлічыць лінгвістычную і філасофскую адукацыю Штура – з’яўляецца тое, што яшчэ і цяпер славацкая літаратурная мова мае ў значнай меры характар размоўнага маўлення» [37, с. 68].

Аналагічную спецыфіку мае і беларуская мова [2; 5]. Аднак сувязь кадыфікацыі і мастацкай мовы ў Беларусі і Славакіі рознанакіраваная: «Кадыфікацыяй славацкай літаратурнай мовы на народнай базе пачаўся вялікі размах самой мовы, культуры і літаратуры, напісанай на гэтай мове. З’явілася паўнаватрасная мастацкая мова <...>» [26, с. 40].

І ў сучаснасці пры высокіх дасягненнях лінгвістычнай навукі прасочваецца адрозненне ў канцэптуалізацыі беларускай і славацкай літаратурных моў, што залежыць ад іх рознай сучаснай моўнай сітуацыі. У Славакіі пры канцэптуалізацыі нацыянальнай літаратурнай мовы актуалізуецца тэарэтыка-практычны лінгвістычны падыход, рэалізаваны ў манаграфічных працах [19; 29] і тэматычных зборніках [28; 38]. У Беларусі акрамя лінгвістычнай канцэптуалізацыі ў параўнальным славянскім плане [17] устойлівасцю і дынамікай вызначаецца і паэтычная канцэптуалізацыя – анталогічная прэзентацыя вершаў пра родную беларускую мову «Каласы роднай мовы» (1996) [6], складзеная ў сааўтарстве аўтарытэтным лінгвістам У. В. Анічэнкам. Тэматычны паказальнік названай паэтычнай анталогіі выразна і сістэмна асвятляе напрамкі, а таксама інтэнсіўнасць асэнсавання беларускімі пісьменнікамі нацыянальнай роднай мовы карыстанне якой з’яўляецца істотным фактарам функцыянальнай кадыфікацыі.

Аспекты канцэптуалізацыі беларускай і славацкай літаратурных моў уласнымі пісьменнікамі супадаюць ў стылістычным распрацаванні на базе мілагучнасці. Іншыя сацыяльна арыентаваныя аспекты (карыстальнікі мовы, калектыўнае нармаванне і моўная адукацыя пад уздзеяннем сучас-

най моўнай сітуацыі ўказваюць устойлівасць уздзеяння беларускіх пісьменнікаў і дынаміку ў канцэптуалізацыі славацкімі пісьменнікамі нацыянальнай мовы ў напрамку яе выкарыстання кожным носбітам па-водле свайго натуральнага адчування.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Арцямёнак, Г. А.* Беларуская мова ў сацыяльнай тыпалогіі моў свету / Г. А. Арцямёнак // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэр. II Рэсп. навук.-практ. канф., 19–20 ліст. 2015 г., г. Віцебск / Г. А. Арцямёнак [і інш.] ; адк. рэд. Г. А. Арцямёнак. – Віцебск, 2015. – С. 9–13.

2. *Арцямёнак, Г. А.* Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне / Г. А. Арцямёнак // Мовазнаўства. Матэр. IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце еўрапейскіх краін», г. Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / Пад рэд. С. Запрудскага, Г. Цыхуна. – Мінск, 2010. – С. 16–21.

3. *Багушэвіч, Ф.* Творы. 2-е выд. / Ф. Багушэвіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2001. – 206 с.

4. *Багушэвіч, Ф.* Смык беларускі : Прадмова / Ф. Багушэвіч [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Francisak_Bahusevic/Pradmova_da_Smyka_bielaruskaha.html. – Дата доступу : 20.10.2023.

5. *Гапоненка, І. А.* Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX стагоддзя: асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. – Мінск : БДУ, 2011. – 340 с.

6. Каласы роднай мовы: [вершы пра беларускую мову] / уклад. : У. В. Анічэнка, К. С. Усовіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1990. – 277 с.

7. *Крамко, І. І.* Спадчына Яна Чачота як выток беларускага мовазнаўства / І. І. Крамка // Ян Чачот, Ігнат Дамейка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча : Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чытанняў (1996, 1997) / Рэд. Н. Давыдзенка, А. Мальдзіс. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1998. – С. 53–58.

8. *Ляшук, В. М.* Аспекты кадыфікацыі ў паэтычнай творчасці Янкі Купалы // Развіццё лексічных сродкаў беларускай паэзіі / В. М. Ляшук. – Мінск : БелІСА, 2012. – С. 82–102.

9. *Ляшук, В. М.* Беларуский и словацкий языки в типологии славянских литературных языков / В. М. Ляшук // XLinguae European Scientific Language Journal. – 2012. – Vol. 5. – Is. 4. – S. 29–44.

10. *Ляшук, В. М.* Мова славянскага фальклору ў тыпалагічных даследаваннях / В. М. Ляшук // Slovensko-slovanské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy : Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Prešov, 4.–7. októbra 2006. – Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2007. – S. 35–49.

11. *Ляшук, В. М.* Норма і «пісьменніцкая» традыцыя ў беларускай культуры мовы / маўлення і стылістыцы / В. М. Ляшук // Беларуская філалогія : Зб. навук. прац вучоных філал. факульт. Белдзяржуніверсітэта. Вып. 1 / Пад аг. рэд. І. С. Роўды. – Мінск : Універсітэцкае, 2003. – С. 134–141.

12. *Ляшук, В. М.* Теория славянских литературных языков в диахронии и синхронии / В. М. Ляшук. – Banská Bystrica : Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2017. – 130 с.

13. *Ляшук, В. М.* Фальклорнае кайнэ ў фарміраванні славянскіх літаратурных моў / В. М. Ляшук // Мовазнаўства. Літаратура. Культура. Фалькларыстыка. XIII Міжнар. з'езд славістаў (Любляна, 2003). Даклады беларускай дэлегацыі / Пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – С. 70–86.
14. *Ляшук, В. М.* Фальклорны аспект у нармалізацыйнай дзейнасці Янкі Купалы і Якуба Коласа / В. М. Ляшук // Янка Купала і Якуб Колас у кантэксце славянскіх літаратур : Матэр. міжнар. навук.-тэарэт. канф. (г. Мінск, 3–4 кастр. 2002 г.) / Гал. рэд. У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Белар. навука, 2002. – С. 289–291.
15. *Ляшук, В. М.* Фольклорное койне в концептуализации славянских литературных языков / В. М. Ляшук. – Минск : Беларуская навука, 2019. – 129 с.
16. *Ляшук, В. М.* (*Lašuková, V.*). Folklórny vektor v kodifikácii bieloruského a slovenského jazyka / В. М. Ляшук (*V. Lašuková*). – Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2009. – 309 s.
17. *Цыхун, Г. А.* Арэальная тыпалогія славянскіх моў : Прынцыпы і напрамкі даследавання / X Міжнар. з'езд славістаў. Даклад / Г. А. Цыхун. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 40 с.
18. *Шакун, Л. М.* Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск : [б. в.], 2001. – 205 с.
19. *Dolník, J.* Teória spisovného jazyka (so zrete'om na spisovnú slovenčinu) / J. Dolník. – Bratislava : VEDA, vyd. Slovenskej akadémie vied, 2010. – 236 s.
20. *Doruľa, J.* Bernolákovská kodifikácia ako výsledok slovenského jazykovo-historického vývinu / J. Doruľa // Slavica Slovaca. – 2008. – Roč. 43. – № 1. – S. 3–10.
21. *Doruľa, J.* Slovansko-slovenský vlastenec Ján Kollár / J. Doruľa // Slavica Slovaca. – 2009. – Roč. 44. – № 1. – S. 46–68.
22. *Ďurovič, Ľ.* Slovensko medzi Západom a Východom / Ľ. Ďurovič // Všeobecná jazykoveda a slavistika. Vybrané štúdie II / Ľ. Ďurovič. – Bratislava : VEDA, vyd. Slovenskej akadémie vied, 2005. – S. 71–88.
23. *Havránek, B.* Studie o spisovném jazyce / B. Havránek. – Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1963. – 371 s.
24. *Chalupka, S.* Bolo a je / S. Chalupka [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://zlatyfond.sme.sk/dielo/239/Chalupka_Bolo-i-bude/1#ixzz8DtN5f5XW. – Дата доступу : 20.10.2023.
25. *Jóna, E.* Vývoj názorov na spisovnú slovenčinu a na problémy jazykovej kultúry / E. Jóna // Jazykovedné štúdie VII : Spisovný jazyk / Red. J. Ružička. – Bratislava : Vyd. Slovenskej akadémie vied, 1963. – S. 19–30.
26. *Kačala, J.* Jazyk majstrov / J. Kačala. – Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, spol. s. r. o., 2014. – 172 s.
27. *Kačala, J.* Jazykový, kultúrny a politický rozmer ľudovej slovesnosti v šturovskom období / J. Kačala // Život a dielo Augusta Horislava Škultétyho 1819–1892. – 1 vyd. – Bratislava : Univerzita Komenského, 1994. – S. 88–91.
28. *Kačala, J.* Kultúrne rozmery jazyka. Úvahy jazykovedca / J. Kačala. – Bratislava : Ústav dejín kresťanstva na Slovensku : Nadácia korene : Univerzitná knižnica Bratislava Národné knižničné centrum, 1997. – 164 s.
29. *Kačala, J.* Súčasný spisovný jazyk. Úvahy jazykovedca / J. Kačala. – Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2021. – 142 s.
30. *Kačala, J.* Trvalý stredoslovenský základ spisovnej slovenčiny / J. Kačala // Studia Academica Slovaca 27. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. – Bratislava : STIMUL, 1998. – S. 214–223.

31. *Kováč, M.* Ľudovít Štúr a Evanjelická cirkev a. v. ako prirodzená platforma pre realizovanie jeho zápasu o povznesenie slovenského národa / M. Kováč // Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov: život, dielo, doba verzus historická pamäť / P. Macho [a i.] ; eds. P. Macho, D. Kodajová. – Bratislava, 2015. – S. 17–32.
32. *Krajčovič, R.* Z galérie osobností v dejinách spisovnej slovenčiny (XIV.) Namiesto záveru malé kalendárium tisícročnej slovenčiny / R. Krajčovič // Kultúra slova. – 2005. – Roč. 39. – № 2. – S. 65–75.
33. *Krčméry, Š.* Výber z diela V (K dejinám slovenskej literatúry) / Š. Krčméry. – Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957. – 418 s.
34. *Melicherčík, A.* Ľudovít Štúr o vzťahu ľudovej slovesnosti k literatúre / A. Melicherčík // Slovenské pohľady. – 1956. – Roč. 72. – № 1–2. – S. 116–130.
35. Očami slovanských jazykovedcov. Rozhovory o premenách jazyka a jeho výskumu na Slovensku / J. Wachtarczyková [a i.]. – Bratislava : SAP, 2019. – 240 s.
36. *Ondrejovič, S.* K Štúrovmu výberu bázy pre spisovnú slovenčinu / S. Ondrejovič // Štúr, štúrovci, romantici, obrodenci / ed. P. Zajac. – Bratislava., 2016. – S. 331–339.
37. *Pauliny, E.* Pramene Štúrovej kodifikácie / E. Pauliny // Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Universitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna / ed. A. Jedlička [a kol.]. – Praha, 1974. – S. 67–71.
38. *Sabol, J.* Gén ľudovosti slovenčiny / J. Sabol // Slovenské pohľady. – 1996, roč. IV+112. – № 6. – S. 14–18.

САСТАРЭЛЫЯ АБАРОНЧЫЯ НАЗВЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

А. В. Макарэвіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь, alyksandrmakarevich@yandex.by*

У артыкуле даецца лексіка-семантычная характарыстыка састарэлым абарончым назвам у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Прасочваецца гісторыя ўжывання асобных намінацый, напрыклад, *астрог*, *бакшта* (*башта*), *бастыён*, *веркі* і інш. у беларускай мове. Адзначаецца, што ў слоўніках семантыка некаторых адзінак вызначаецца па-рознаму. На думку аўтара, у лексікаграфічных выданнях асобныя састарэлыя адзінкі мэтазгодна пазначаць адпаведнымі паметамі (*саст.* ці *гіст.*) або даваць каментарыі з якасна-часовай характарыстыкай найменняў.

Ключавыя словы: састарэлая лексіка; архаізм; гістарызм; слоўнік; лексіка-семантычная характарыстыка; памет.

Нашы продкі яшчэ са старажытных часоў, каб бараніць свае землі ад захопнікаў, будавалі розныя ўмацаванні. Як піша гісторык М. Ткачоў, развіццё на Беларусі ваеннай думкі, тактыкі абароны і аблогі прымушала тагачасных ваенных дойлідаў вынаходзіць рацыянальныя сродкі абароны, найбольш прыстасаваныя для мясцовасці [14, с. 79].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове захаваліся абарончыя назвы, якія адносяцца да састарэлай лексікі. Для семантычнага аналізу, выяўлення адметнасцей іх фіксацыі ў лексікаграфічных выданнях намі ўзяты адзінкі (больш за 50 лексем), напрыклад, *астрог*, *бакшта*, *бастыён*, *блакгаўз*, *веркі*, *замак*, *кофр*, *кронверк*, *лажамент*, *равелін*, *флеш*, *фланк*, *шанец* і інш.

Паводле лексіка-тэматычнай характарыстыкі састарэлыя абарончыя адзінкі можна аб'яднаць у наступныя групы з адпаведнымі ўмоўнымі назвамі. У групу «Замак» уключаем словы *замак* 'сярэдневяковая крэпасць', *бастылія* 1 'умацаваны замак у перыяд сярэдневякоўя', *брама* 'варота замка, крэпасці', *бург* 'умацаваны замак у Заходняй Еўропе перыяду сярэдневякоўя', *данжон* 'галоўная вежа ў сярэдневяковым замку', *кастэлян* 2 і *кашталян* 'камендант замка' і інш.

Да групы «Крэпасць» адносяцца састарэлыя лексемы *крэпасць* 'умацаваны пункт з пастаянным гарнізонам, узбраеннем і прыпасамі, прызначаны для кругавой абароны і доўгай барацьбы ва ўмовах асады', *ба-*

стыён ‘пяцівугольнае ўмацаванне ў выглядзе выступу сцяны ў даўнейшых крэпасцях для вядзення бакавога агню’, *бастылія* 2 ‘крэпасць і адначасова турма ў Парыжы XIV–XVIII ст.’, *камендант* 1 ‘начальнік войск крэпасці або ўмацаванага раёна’, *гаўптвахта* 2 і *кардэгардыя* ‘каравульнае памяшканне ў крэпасці, горадзе (XVII–XIX ст.)’, *крэмль* ‘унутраная гарадская крэпасць у старажытных рускіх гарадах’, *кронверк* ‘абаронная прыбудова ў старых крэпасцях’, *рэтырада* (*рэцірада*) 2 ‘умацаванае месца ў крапасных збудаваннях і на палявых пазіцыях для абароны ў выпадку адступлення’, *фартэцыя* ‘невялікае ўмацаванне, крэпасць’, *форт* ‘умацаванне доўгатэрміновага або часовага характару, якое з’яўляецца часткай крэпасці ці самастойным апорным пунктам, прызначаным для абароны’, *цытадэль* ‘найбольш умацаваная ўнутраная частка горада або крэпасці, прыстасаваная да самастойнай абароны, а таксама крэпасць наогул’.

Групу «Умацаванні» складаюць *дзот* ‘умацаваны абаронны агнявы пункт у выглядзе зямлянкі’, *дзядзінец* і *дзяцінец* ‘цэнтральная частка старажытнага горада, умацаваная валамі, а пазней – мураванымі сценамі і драўлянымі вежамі’, *люнет* 1 ‘палявое ўмацаванне, якое складаецца з аднаго–двух валоў (бруствераў) і рова ўперадзе’, *лажамент* 4 ‘невялікі акоп для пяхоты або гармат’, *люнет* ‘палявое ўмацаванне, якое складаецца з аднаго–двух валоў (бруствераў) і рова ўперадзе’, *рэдан* 1 ‘старадаўняе палявое ўмацаванне (роў, акоп) у выглядзе павернутага да праціўніка вострага вугла’, *рэдуіт* ‘апорны пункт у палявым або ў доўгачасовым умацаванні’, *рэтрашэмент* ‘ваеннае ўмацаванне, размешчанае ззаду галоўнай пазіцыі таго, хто абараняецца’, *фланк* ‘бакавы ўчастак палявога або крапаснога ўмацавання, прызначаны для прыкрыцця яго з бакоў і для падоўжнага абстрэлу подступаў да суседніх умацаванняў’, *флеш* ‘старадаўняе палявое ўмацаванне ў форме тупога вугла’ і інш.

Да абарончых назваў прымыкаюць састарэлыя адзінкі *баліста* 1 ‘старажытная ваенная асадная машына для кідання камянёў, бяргвенняў, бочак з запаленай смалой і інш.’, *вінея* ‘асаднае збудаванне на катках са сценамі і страхой з дошак, пакрытых шкурамі, якое выкарыстоўвалася ў старажытнарымскай арміі’, *гелеполь* ‘перасоўная шматпавярховая драўляная вежа, якая ў старажытнасці выкарыстоўвалася пры асадзе крэпасцей’, *катапульта* 1 ‘прыстасаванне для кідання на вялікую адлегласць каменя, бочак з запаленай смалой і пад., якое прымянялася пры асадзе крэпасцей’, *таран* 1 ‘старажытная прылада ў выглядзе бервяна з металічным наканечнікам, прымацаваным ланцугамі да перасовачнай вежы, якой разбівалі крапасныя сцены’, *франдзібола* ‘сярэдневяковая

кідальная машына, якая выкарыстоўвалася пры асадзе крэпасцей», *эскалада* ‘авалоданне сцяной крэпасці пры дапамозе штурмавых лесвіц’.

Гісторыю ўжывання некаторых абарончых назваў у сучаснай беларускай мове прааналізуем больш падрабязна. Паходжанне назвы *астрог* ў «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» тлумачыцца наступным чынам: *астрог*, *вастрог*. Рус. *острог* ‘частакол, умацаваны гарадок, турма’, укр. *остріг* ‘пляцень з крышай’, ‘турма’, польск. *ostrog* ‘частакол, умацаванае месца, замак’, ‘турма ў царскай Расіі’ (гэта значэнне, відаць, з усходнеславянскіх моў), чэш., славацк. *ostroh* ‘адгор’е, мыс’, славен. *ostrog* ‘умацаванае месца’. Ст.-слав., ст.-рус., ст.-бел. *острогъ* ‘частакол, умацаванае месца)...’ [19, т. 1, с. 184–185]. «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» адзінку не фіксуе. Упершыню да састарэлай лексікі *астрог* ‘турма’ залічылі складальнікі «Руска-беларускага слоўніка» (1953). Аўтары «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы для сярэдняй школы» (1966) змясцілі два значэнні гэтай намінацыі: *астрог* ‘1) месца, дзе ўтрымліваюцца зняволеныя; турма; 2) даўней: умацаваны горад, абнесены частаколам’ [1, с. 40]. Зазначым, у перавыданні слоўніка (1990) даецца толькі першае значэнне: *астрог* ‘ізаляванае памяшканне для ўтрымання зняволеных; турма’ [2, с. 51]. З паметай *уст.* (устарэлае – А. М.) лексема пазначана ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984): *астрог* *уст.* ‘1) месца, дзе трымаюць зняволеных; турма; 2) у старажытнасці – умацаваны горад, абнесены тынам’ [15, т. 1, с. 289]. «Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў» (2007) С. Струкавай і «Вялікі слоўнік беларускай мовы» (2012) Ф. Піскунова адзначаюць састарэлую назву *астрог* толькі са значэннем ‘турма’. Аўтары «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы для школьнікаў» (2009) далі наступную дэфініцыю мнагазначнаму слову: *астрог* ‘1) *устар.* умацаваны горад, абнесены тынам; 2) месца зняволення, будынак, дзе ўтрымліваюцца асобы, пазбаўленыя волі’ [17, с. 50]. Ёсць разыходжанні ў лексікаграфічным адлюстраванні наймення *астрог* і ў аднатомным тлумачальным слоўніку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, напрыклад, у выданні 1996 г. падаецца: *астрог* ‘1) у старажытнасці: горад, абнесены частаколам; 2) тое, што і турма (*уст.*)’ [16, с. 70]. Складальнікі «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (2016) спарадкавалі семантыку састарэлага слова, зафіксаваўшы *астрог* у першым значэнні паметай *гіст.* (гістарычнае), а ў другім – паметай *уст.* (устарэлае): *астрог* ‘1) горад, абнесены частаколам (*гіст.*); 2) тое, што і турма (*уст.*)’ [18, с. 90].

Пісьмовыя помнікі XVI ст. сведчаць, што для абароны ад нападу ворага нашы продкі будавалі *бакиты* (*баиты*). Паводле «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», *баита*, *бакита* ‘абаронная вежа. наперв’ей

стрѣляно до одноѣ бакшты, которая есть надъ Улою (ЛЗР, III, 141, 1578)' [4, т. 1, с. 208]. З часам гэта старабеларуская назва набыла яшчэ адно значэнне. Так, лексікограф І. Насовіч у «Слоўніку беларускай мовы» (1870) тлумачыць: *бакшта* '1) гауптвахта, тюрма; 2) башня (старинное). *Живець возле бакшты; башта* 'то же что *бакшта* во всехъ знач.' [7, с. 13]. Лексема фіксуецца слоўнікамі беларускай мовы 20-х гадоў ХХ ст. Напрыклад, у «Руска-беларускім слоўніку» (1928) рускае *башня* перакладаецца як вежа, *бакшта* [8, с. 10]. Пазнейшыя лексікаграфічныя выданні мінулага стагоддзя, найперш тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы, састарэлую назву *бакшта* (*башта*) не змяшчаюць. Можна пагадзіцца са складальнікамі «Школьнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (2013), якія аб'ядналі два значэнні састарэлай лексемы: *бакшта* ўстар. 'вежа, астрог у замку' [6, с. 58].

У наш час *бакшта* ўжываецца ў гістарычнай літаратуры як сродак узнаўлення каларыту сярэднявечнай эпохі, прычым толькі са значэннем 'абаронная вежа'. Так, С. Струкава ў «Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў» (2007) фіксуе лексему ў адным значэнні: *бакшта* [ст.-бел. *бакшта, башта* – абаронная вежа] 'вежа. *Непадалёку ад брамы стаяла дубовая бакшта вышынёю ў пяць коп'яў* (Л. Дайнека. Жалезныя жалуды, 52)' [12, с. 55].

Ф. Піскуноў лічыць, што ў актыўны ўжытак можа вярнуцца амаль кожнае састарэлае слова, таму лексему *бакшта** (вежа; гаўптвахта) падае як мнагазначную без усякіх памет, пазначае спецыяльным надрадковым сімвалам, які адлюстроўвае яе стылістычныя магчымасці. У прадмове да свайго слоўніка ён піша, што «на сучасным этапе *спавядальнага* развіцця мовы гіпакратаўскаму прынцыпу «не нашкодзь» адпавядала б больш мяккая атрыбуцыя тых слоў, якія маглі б ужывацца ў стылістычна афарбаваных кантэкстах. У нашым выданні з мэтай такой атрыбуцыі ўжываецца спецыяльны надрадковы сімвал * (зорачка), якім перш за ўсё пазначаюцца словы, што носяць выразна экспрэсіўныя ацэнкі асобы і патрабуюць ад карыстальніка пэўнай перасцярогі, каб не дапусціць некарэктнасці ў камунікацыі» [9, с. VI].

Запазычанне *бастыён* у лексікаграфічных выданнях падаецца парознаму. На думку складальнікаў «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы», гэта найменне запазычана, магчыма, з французскай мовы праз пасярэдніцтва нямецкай [19, т. 1, с. 326]. Як мнагазначная адзінка яно змешчана ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы для сярэдняй школы» А. Баханькова (1966): *бастыён* '1) старадаўняе ўмацаванне: пяцівугольны выступ вала або крапасной сцяны для вядзення бакавога агню; 2) *перан.* надзейная апора, абарона' [1, с. 50]. Складальнікі «Тлумачальнага

слоўніка беларускай мовы» (1977–1984) зарэгістравалі галіцызм толькі ў першым значэнні, а пераноснае – знялі: *бастыён* ‘даўняе ўмацаванне ў выглядзе пяцівугольніка, якое будавалася па вуглах агароджы крэпасці’ [15, т. 1, с. 348]. Гэтую практыку «падхапілі» аўтары пазнейшых лексікаграфічных крыніц, напрыклад, А. Булыка ўдакладняе семантыку састарэлага слова, але не ўказвае пераноснае значэнне адзінкі: *бастыён* (фр. *bastion*) ‘пяцівугольнае ўмацаванне ў выглядзе выступу сцяны ў даўнейшых крэпасцях для вядзення бакавога агню’ [3, т. 1, с. 211]. Складальнікі «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (2016) таксама фіксуюць адно значэнне і пры гэтым скарачаюць дэфініцыю галіцызма: *бастыён* ‘крапасное ўмацаванне пяцівугольнай формы’ [18, с. 106]. Такая падача семантыкі састарэлага слова ў даведніках уплывае, напрыклад, на агульнапрынятую ў беларускім мовазнаўстве класіфікацыю гістарызмаў. Паводле «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы для сярэдняй школы» А. Баханькова (1966), *бастыён* з’яўляецца семантычным гістарызмам, а ў астатніх выпадках – гэта лексічны гістарызм. Таму, нашу думку, у тлумачальных слоўніках сучаснай беларускай мовы мэтазгодна адлюстроўваць усе значэнні састарэлых адзінак.

Упершыню да састарэлай лексікі вайсковае найменне *веркі* залічылі аўтары «Руска-беларускага слоўніка» (1953) і ўказалі таксама і сферу ўжывання: *веркі ваен. уст.* [10, с. 53]. З аналагічнымі паметамі гэта назва змешчана ў «Беларуска-рускім слоўніку» (1962). Тлумачальныя слоўнікі сучаснай беларускай мовы яе не зарэгістравалі, складальнікі «Слоўніка беларускай мовы» (1987) найменне *веркі* фіксуюць як ваеннае без паметы *уст.*, можна сказаць, вяртаюць яго ў склад агульнаўжывальнай лексікі: *веркі* ваен. [11, с. 133]. А. Булыка ў «Слоўніку іншамойных слоў» (1999) таксама тлумачыць запазычанне з нямецкай мовы без усялякіх памет: *веркі* (ням. *Werk* = умацаванне) ‘агульная назва розных абаронных збудаванняў у крэпасцях (бруствераў, фортаў і інш.)’ [3, т. 1, с. 283]. Адзначым, ва ўсіх слоўніках беларускай мовы лексема выкарыстоўваецца толькі ў множным ліку, Ф. Піскуноў слухна падае яе як вайсковую, а не ваенную назву, аднак фіксуе яе ў адзіночным ліку без усякіх памет: *верк* вайск. [9, с. 165].

У старабеларускай мове мнагазначная лексема *замак* вядома з канца XV ст., напрыклад, «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» фіксуе чатыры значэнні: *замак* I ‘1) умацаванае жыллё феадала; 2) рэзідэнцыя караля; цэнтр адміністрацыйнай адзінкі; 3) крэпасць, умацаваная частка горада; 4) месца зняволення, турма’ [5, вып. 11, с. 24–26]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове семантыка састарэлай намінацыі звужалася, лексікаграфічныя крыніцы звычайна змяшчаюць яе з двума значэннямі,

напрыклад: *замак* (польск. *zamek* < чэш. *zamek*) ‘1) сярэдневяковая крэпасць, умацаванае жыллё феадала; 2) вялікі панскі палац’ [3, т. 1, с. 498]. У даведніках запазычаная з чэшскай мовы лексема падаецца па-рознаму, напрыклад, «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984) змясціў тры значэнні: *замак* ‘1) умацаванае жыллё феадала; 2) палац, вялікі памешчыцкі дом; 3) *уст.* назва некаторых турмаў, астрогаў’ [15, т. 2, с. 336]. С. Струкава ўдакладніла семантыку назвы: *замак* ‘1) умацаванае жыллё феадала; каралеўскі або княжацкі палац; 2) назва некаторых турмаў, астрогаў’ [12, с. 189]. Складальнікі аднатомнага тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы скарацілі дэфініцыю састарэлай лексемы, прычым у другім значэнні знялі памету *уст.*: *замак* ‘1) палац і крэпасць феадала; 2) назва некаторых палацаў, турмаў’ [18, с. 271]. На наш погляд, у тлумачальных слоўніках сучаснай беларускай мовы абарончую назву *замак* мэтазгодна змяшчаць так: *замак* ‘1) умацаванае жыллё феадала; каралеўскі або княжацкі палац; 2) назва некаторых турмаў, астрогаў (*саст.*)’.

У старабеларускай мове выкарыстоўвалася і лексічная адзінка *замкавае*, якая мае непасрэднае дачыненне да *замка*. Як піша С. Струкава, «*замкавым* называлі павіннасць насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага па будаванні і рамонце замкаў. Да XVI стагоддзя гэта была адна з асноўных дзяржаўных павіннасцей, паколькі ўтрыманне некаторых замкаў і іх частак ляжала на дзяржаўным скарбе. Калі ж феадал будаваў уласны замак, яго падданых да дзяржаўнага падатку не прыцягваліся. У XVI стагоддзі замкавы падатак набыў характар мясцовай павіннасці, з сярэдзіны XVI стагоддзя часткова пераводзіўся на грошы» [13, с. 458].

Пераважная большасць састарэлых абарончых назваў з’яўляецца запазычанымі з розных моў, прычым найбольш адзінак прыйшло ў беларускую мову з французскай (*гласіс, кардэгардыя, кофр, лажамент, люнет, равелін, рэдан, рэтырада* і інш. (26 адзінак), нямецкай (*блакгаўз, бург, веркі, гаўпт-вахта 2, кронверк*), з лацінскай (*вінея, баліста, кастэлян 2*), з грэчаскай (*акропаль*), рускай (*дзот, дот*), італьянскай (*бастэя*) і інш. Уласнабеларускімі з’яўляюцца састарэлыя словы *бакшта, стрэльня, перадолле* і інш.

У асноўным абарончыя назвы з’яўляюцца монасемантамі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аднак ёсць асобныя прыклады мнагазначных слоў, напрыклад, *бастылія, каземат, фланкіраванне* і інш.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што назвы абарончых збудаванняў з’яўляюцца неад’емнай часткай састарэлай лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Пераважная большасць адзінак – запазычанні з розных моў (французскай, нямецкай, грэчаскай, рускай і інш.). Паводле семантычных характарыстык у асноўным яны з’яўляюцца адназначнымі

словамі. У лексікаграфічных крыніцах некаторыя састарэлыя адзінкі падаюцца па-рознаму. Ёсць словы, якія выйшлі з актыўнага ўжывання, аднак адпаведных памет ці храналагічных каментарыяў не маюць (*бастэя, блакгаўз, курыца 2* і інш.). Неабходна далейшае спарадкаванне такіх лексем у даведніках сучаснай беларускай мовы, напрыклад, змяшчаць пры іх паметы *саст.* або *гіст.* ці даваць адпаведныя храналагічныя каментарыі непасрэдна ў слоўнікавым артыкуле.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Баханькоў, А. Я.* Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для сярэдняй школы / А. Я. Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1966. – 324 с.
2. *Баханькоў, А. Я.* Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / А. Я. Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба. – 4-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нар. асвета, 1990. – 396 с.
3. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў : У 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 1–2.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : Вып. 1 : А – Биенье / Гал. рэд. А. І. Жураўскі; Склад. : Т. І. Блізнюк [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 295 с.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : Вып. 11 : Заменывати – Зашкодзити / Склад. : Р. С. Гамзовіч, З. М. Кудрэйка, В. У. Мяснікова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 278 с.
6. *Малажай, Г. М.* Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы : дапам. для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Малажай, Л. І. Яўдошына. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 478 с.
7. *Насовіч, І. І.* Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ, 1983. – 756 с. (Факс. выд. : СПб : Типогр. Император. Акад. Наук, 1870).
8. *Некрашэвіч, С. М.* Расійска-беларускі слоўнік / С. М. Некрашэвіч, М. Я. Байкоў. Беларускае дзяржаўнае выдавецтва. – Менск, 1928. – 728 с.
9. *Піскуноў, Ф. А.* Вялікі слоўнік беларускай мовы : Арфаграфія, акцэнтацыя, парадыматыка каля 223 тысяч слоў / Ф. А. Піскуноў. – Мінск : Зміцер Колас, 2012. – XVI + 1196 с.
10. Русско-белорусский словарь – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 788 с.
11. Слоўнік беларускай мовы : Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; Пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 903 с.
12. *Струкава, С. М.* Слоўнік і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С. М. Струкава. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 655 с.
13. *Струкава, С. М.* Лексіка беларускай мовы : гісторыя і сучаснасць / С. М. Струкава; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 776 с.
14. *Ткачоў, М. А.* Абарончыя збудаванні заходніх зямель XIII–XVIII стст. / М. А. Ткачоў; рэд. П. А. Раппапорт. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 148 с.
15. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т., 6 кн. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977–1984.

17. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
18. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў / уклад. : І. Л. Капылоў, С. Я. Рапацэвіч. – Мінск : Современ. шк., 2009. – 480 с.
19. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.
20. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : У 14 т. Т. 1 : А – Бячэйка / В. У. Мартынаў [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.

АНГЛАМОЎНЫ СЕЦІЎНЫ СЛЭНГ У ШТОДЗЁННЫМ КАМУНІКАВАННІ

Д. Г. Марчанка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, adarja.marcanka@yandex.by*

У артыкуле характарызуецца паняцце «сеціўны слэнг», указваюцца асаблівасці яго ўплыву на штодзённае маўленне актыўных карыстальнікаў сацыяльных сетак. Пададзены вынікі сацыяльнай апытанкі, праведзенай для выяўлення заканамернасцей ужывання сеціўных англамоўных запазычанняў, праведзена класіфікацыя слэнгізмаў на матэрыяле вуснага маўлення моладзі.

Ключавыя словы: сеціўны слэнг; сацыяльныя сеткі; запазычаныя словы; англіцызмы; штодзённае маўленне.

Усім мовам свету ўласцівыя змены. Асабліва гэтыя працэсы сталі заўважнымі, пачынаючы з канца XX – пачатку XXI стагоддзя на фоне тэхналагічнага прагрэсу, развіцця інтэрнэт-прасторы і сацыяльных сетак як платформаў для актыўнай камунікацыі, што стала прычынаю дэмакратызацыі мовы (і маўлення) ды прывяло да пашырэння слэнгу.

Брытанскі лінгвіст Дэвід Крыстал сцвярджае, што развіццё розных інтэрнэт-тэхналогій паспрыяла з'яўленню новых стылістычных формаў, дыяпазонаў мовы. На думку навукоўца, асноўнае занепакаенне ў грамадстве выклікае тэрэтычнае пагаршэнне мовы праз паскораную папулярызацыю неафіцыйных сродкаў маўлення, у тым ліку і слэнгу [7].

У сваёй рабоце «Is Slang a Word for Linguists?» амерыканскія філолагі Бэтані Думас і Джонатан Лайтэр зазначаюць, што слэнг – гэта тое, пра што мы ўсе ведаем і думаем, што наша разуменне слэнгу супадае з разуменнем іншых людзей, але ніхто не можа даць дакладнае вызначэнне паняццю [5, с. 9].

Агляд дэфініцый тэрміна «слэнг» дазволіў вылучыць наступныя характарыстыкі слэнгавага маўлення:

а) зніжаны стыль – слэнг зніжае прыстойнасць або сур'ёзнасць выказвання. Яго ўжыванне падчас фармальнага маўлення з'яўляецца часта нечаканым і непрымальным для іншых камунікантаў. Аднак ужыванне слэнгу ў такой сітуацыі можа таксама сведчыць пра давер або інтымнасць звароту моўцы да аўдыторыі;

б) сацыяльная самаідэнтыфікацыя – выкарыстанне слэнгізмаў сведчыць пра фамільярнае стаўленне моўцы да таго, пра што ён гаворыць, ці да групы людзей, якія разумеюць, што мае на ўвазе моўца, або якія самі ўжываюць гэтыя слэнгізмы;

в) табуяванасць – недапушчальнасць ужывання слэнгавых выразаў пры камунікаванні з асобамі, якія маюць вышэйшы ад моўцы сацыяльны статус;

г) эўфемічная функцыя – слэнгізмы выкарыстоўваюць для пазначэння «забароненых» або лаянкавых слоў, каб пазбегнуць дыскамфорту пры іх выказванні, а таксама для нівеліравання нязручнасці, калі суразмоўніку след самому дадумваць незавершанае выказванне або фразу [5, с. 14–15].

У айчынным мовазнаўстве няма адзінага вызначэння тэрміна «слэнг». Аднак было высветлена, што ў сучаснай беларускай лінгвістыцы паняцці «слэнг» ды «жаргон» атаясамліваюцца і выкарыстоўваюцца для пазначэння адной і той самай маўленчай з’явы. Прасочым гэта на прыкладзе значэнняў абодвух паняццяў, якія падае «Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў»: *слэнг* гэта 1) варыянт прафесійнай мовы; 2) словы ці выразы, якія ўжываюць людзі пэўных прафесій ці сацыяльных груп [3, с. 163]; *жаргон* – умоўная гаворка якой-небудзь групы людзей старцаў, зладзеяў, шаўцоў, краўцоў і інш. як адгалінаванне ад агульнанароднай мовы [3, с. 62]. Падобнае вызначэнне тэрміну «слэнг» падае і А. Я. Баханькоў: *слэнг* – гэта разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца прафесіянальныя групы і сацыяльныя праслойкі людзей, аб’яднаных агульнасцю інтарэсаў, звычак, заняткаў [2, с. 403].

Найбольш дакладным, на нашу думку, з’яўляецца вызначэнне тэрміна, якое даў расійскі навуковец У. А. Хамякоў: «слэнг – адносна стабільны для пэўнага перыяду, шырокараспаўсюджаны ды агульнаразумелы пласт нелітаратурнай лексікі і фразеалогіі ў асяроддзі жывой гутарковай мовы, вельмі неаднародны па сваім генетычным складзе ды ступені набліжэння да літаратурнай мовы; мае яскрава выражаны эмацыйна-экспрэсіўны ацэначны характар, што часта з’яўляецца пратэстам – насмешкаю з сацыяльных, этычных, эстэтычных, моўных ды іншых ўмоўнасцяў і аўтарытэтаў» [4, с. 43–44].

Вызначэнне ж тэрміну «сеціўны слэнг» знаходзім ва ўкраінскай даследчыцы Кацярыны Броўка: «інтэрнэт-слэнг – гэта пераходны від слоў англійскай мовы, дыялект, жаргон, набор фраз і выразаў, што маюць вузкае выкарыстанне ды не з’яўляюцца граматычна правільнымі словамі ў мове» [1, с. 231].

У сваім даследаванні пад паняццем сеціўны слэнг мы разумеем словы і выразы пераважна англамоўнага паходжання, якія ўжываюць ак-

тыўныя карыстальнікі сацыяльных сетак ды інтэрнэт-платформаў для пазначэння паняццяў і дзеянняў у сусветнай павуціне інтэрнэт.

Мэта даследавання – выявіць галоўныя прычыны пашыранасці і папулярнасці сеціўнага слэнгу, кіруючыся вынікамі сацыяльнай апытанкі актыўных карыстальнікаў сацыяльных сетак; прапанаваць класіфікацыю сеціўных слэнгізмаў, выкарыстоўваючы прыклады ўжывання даных лексічных адзінак падчас вуснага камунікавання (на аснове жывых запісаў).

На сёння невычэрпнай крыніцай слэнгізмаў з’яўляецца англамоўны сегмент інтэрнэт-прасторы. Брытанская даследчыца мовы тэхналогій і камунікацый Брэнда Дэнэт засяроджвае ўвагу на моўным імперыялізме англійскай мовы ў дачыненні да іншых моў свету [6, с. 20–21], што пацвярджаюць даныя на студзень 2023 г. (у адпаведнасці з рэсурсам Statista), згодна з якімі праз англійскую мову ўзаемадзейнічаюць 58,8 % інтэрнэт-карыстальнікаў [8].

З сацыяльных сетак ды інтэрнэт-камунікацыі слэнг імкліва пераходзіць у штодзённае маўленне як для пазначэння новых паняццяў, так і ў якасці экспрэсіўнай (часта збыткоўнай) лексікі.

Для таго, каб дасягнуць максімальнай аб’ектыўнасці ў даследаванні такой зменлівай маўленчай з’явы як сеціўны слэнг, намі была праведзена сацыяльная апытанка, у якой паўдзельнічалі 160 актыўных карыстальнікаў сацыяльных сетак. Адна палова апытаных належала да ўзроставай групы ад 16 да 27 гадоў, другая палова – ад 28 гадоў і далей.

Анкета складалася з 15 пытанняў, а менавіта:

- тры пытанні адкрытага тыпу, на якія рэспандэнт мусіў самастойна даць адказ. Гэта пытанні пра ўзрост, частотнасць ужывання англамоўнага слэнгу падчас камунікавання ў сацыяльных сетках, уплыў інтэрнэт-прасторы на вуснае маўленне; рэспандэнты прыводзілі свае прыклады сеціўных слэнгізмаў;

- сем пытанняў з адным магчымым адказам з усіх прапанаваных. Рэспандэнты заўсёды маглі пазначыць свой варыянт адказу ў адпаведным полі;

- пяць пытанняў з некалькімі магчымымі варыянтамі адказу. У гэтых пытаннях таксама было прадугледжана пазначэнне сваёй думкі ў адведзеным радку.

Першым блокам пытанняў была ўзроставая і гendarная прыналежнасць удзельнікаў. Трэба зазначыць, што падчас анкетавання больш актыўнымі былі жанчыны: 75 % жанчын супраць 25 % мужчын у першай узроставай катэгорыі і 60 % жанчын супраць 40 % мужчын у другой. У адпаведнасці з гэтымі данымі мы можам сцвярджаць, што жанчыны з’яўляюцца больш актыўнымі карыстальнікамі сацыяльных сетак, таму сеціўныя паняцці істотным чынам уплываюць на іх маўленне.

Беручы пад увагу апытанку для ўзроставай катэгорыі ад 28 гадоў, робім выснову, што найбольш актыўна прымалі ўдзел людзі ад 28 да 32, якія сталелі ў перыяд агульнай даступнасці ды масавага пашырэння інтэрнэт-камунікавання, што не было характэрным для нешматлікіх удзельнікаў векам ад 38 да 66 гадоў.

Наступны блок пытанняў прысвечаны моўнаму асяроддзю і валоданню замежнымі мовамі. Мяркуем, што гэтыя фактары істотным чынам уплываюць на мову, якую карыстальнік абірае падчас камунікавання ў сеціве.

Сярод моладзі білінгваў з нараджэння выявілася 37 %, у старэйшай узроставай катэгорыі сітуацыя іншая: білінгвы складаюць роўна палову ад усіх апытаных. Першай моваю пазначылі беларускую 20 % з ліку моладзі і 19 % – з ліку апытаных у другой групе.

Паказальным стала валоданне замежнымі мовамі: 90 % моладзі і 95 % прадстаўнікоў старэйшага пакалення пазначылі ў якасці замежнай мовы англійскую, што пацвярджае занепакаенне Брэнды Дэнэт.

Увагі патрабуе высокі ўзровень валодання англійскаю моваю (гл. мал. 1 і 2), што дазваляе карыстальнікам сацыяльных сетак спрыяць пашырэнню і адаптацыі англамоўнага слэнгу падчас як сеціўнай камунікацыі, так і вуснага маўлення. Высокі працэнт рэспандэнтаў (40 % у першай узроставай катэгорыі і 42,5 % у другой) засведчылі сваё валоданне ўкраінскаю моваю. Акрамя таго, працэнт валодання ўкраінскаю і польскаю мовамі ў прадстаўнікоў старэйшага пакалення супадае.

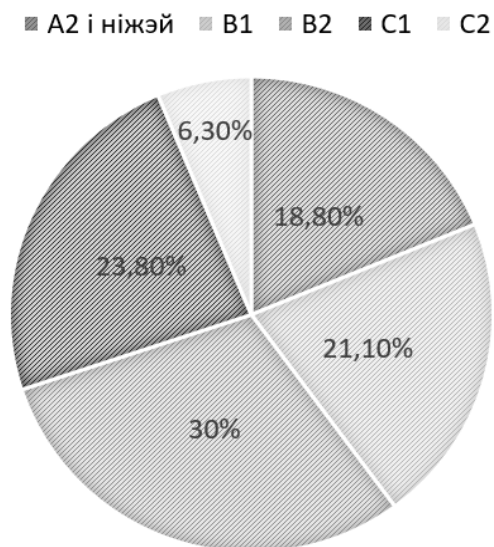
Пытанне пра асноўную мову камунікавання ў сацыяльных сетках засведчыла высокі ўзровень выкарыстання беларускай мовы: 68,8 % сярод моладзі і 85 % сярод старэйшага пакалення.

Пытанні, прысвечаныя выкарыстанню сацыяльнымі сеткамі, паказалі, што самымі запатрабаванымі ва ўзроставай катэгорыі ад 16 да 27 гадоў сталі платформы Instagram (87,5 %), YouTube (80 %) і Tik-Tok (67,5 %). Сярод рэспандэнтаў у катэгорыі ад 28 гадоў часцей выкарыстоўваюць наступныя сацыяльныя сеткі: Instagram (80 %), Twitter (X) (72,5 %), YouTube (61,3 %).

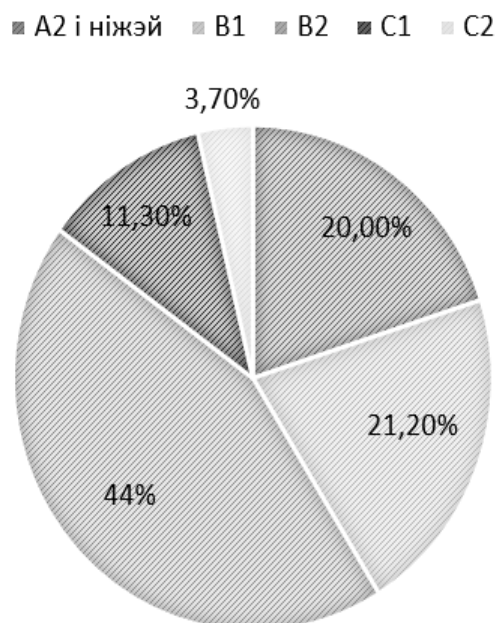
На пытанне «Які працэнт інфармацыі ў Вашых сацыяльных сетках падаецца па-англійску» рэспандэнты адказалі наступным чынам (гл. мал. 3 і 4).

Адказы засведчылі, што інтэрнэт-інфармацыя па-англійску пераважае ў сацыяльных сетках моладзі, хоць у прадстаўнікоў старэйшага пакалення яна займае таксама істотную пазіцыю.

Ужыванню англамоўнага слэнгу падчас камунікавання ў інтэрнэт-прасторы быў адведзены шырокі блок пытанняў, які дазволіў высветліць прычыны выкарыстання сеціўных запазычанняў.

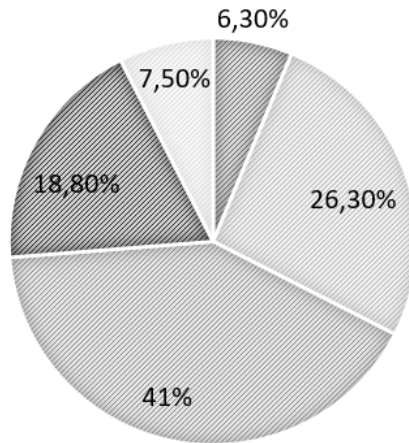

Мал. 1. Узровень валодання англійскай моваю рэспандэнтаў ад 16 да 27 гадоў

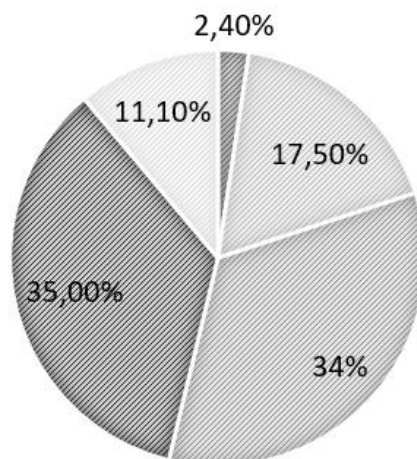
Мал. 2. Узровень валодання англійскай моваю рэспандэнтаў ад 28 гадоў

- Больш за 80%
- 50-80
- 20-50%
- Меней за 20%
- Я не ўжываю англамоўную інфармацыю

Мал. 3. Адказы рэспандэнтаў ад 16 да 27 гадоў

- Больш за 80%
- 50-80
- 20-50
- Меней за 20%
- Я не ўжываю англамоўную інфармацыю

Мал. 4. Адказы рэспандэнтаў ад 28 гадоў

Сярод рэспандэнтаў ва ўзроставай катэгорыі ад 16 да 27 гадоў на пытанне «Ці ўжываеце Вы сеціўныя англіцызмы падчас камунікавання ў сацыяльных сетках? Чаму?» 70 % абралі адказ: «Так, бо мне прасцей пазначыць некаторыя паняцці менавіта такім чынам», 23,8 % адказалі: «Вядома, бо так размаўляюць мае сябры, такім чынам нам лягчэй паразумецца», 20 % карыстальнікаў намагаюцца пазбягаць ужывання сеціўнага слэнгу, 10 % – працуюць у сферы, дзе англіцызмы з’яўляюцца часткай прафесійнай лексікі, а 8,8% адзначылі істотным для сябе фактар моды.

Частка ўдзельнікаў апытання падала свае варыянты адказу, якія наглядна паказваюць сітуацыю з ужываннем англамоўнага сеціўнага слэнгу: «Намагаюся пазбягаць англіцызмаў, бо наша мова і без таго багатая, але праз іх выкарыстанне маім бліжнім атачэннем я не магу не рабіць таксама»; «Я займаюся перакладамі з англійскай і спажываю шмат кантэнт у па-англійску, таму часам я міжвольна магу ўставіць англіцызм».

Ва ўзроставай катэгорыі ад 28 гадоў на пастаўленае пытанне 56,3 % карыстальнікаў адказалі: «Так, бо сеціўныя англіцызмы спрашчаюць сучасную камунікацыю», 43,8 %: «Так, бо я працую ў сферы, дзе англіцызмы з’яўляюцца часткай прафесійнай лексікі», 25% намагаецца пазбягаць сеціўных запазычанняў ва ўласным маўленні. Частка апытаных адказалі: «Часам бывае ўжываю, але гэта больш фандомныя ці іранічныя штукі»; «Ужываю толькі самыя частотныя, якім няма адпаведнікаў».

Мы паспрабавалі вызначыць і прычыны, якія вымушаюць рэспандэнтам аддаваць перавагу сеціўнаму слэнгу, а не адпаведнікам з уласнай мовы.

Адказ «Некаторыя беларускія адпаведнікі не гучаць гэтак удала і да месца, як англіцызмы» лічаць слушным 50 % апытаных сярод моладзі і 36,3 % сярод старэйшага пакалення. 60 % з ліку малодшай узроставай катэгорыі лічаць, што сеціўны слэнг з’яўляецца часткаю стылю маўлення ў сацыяльных сетках. З гэтым меркаваннем пагаджаюцца і 42,5 % прадстаўнікоў старэйшага пакалення.

Моладзь перакананая ў тым, што англамоўны сеціўны слэнг дапамагае надаваць маўленню адпаведную эмацыйную афарбоўку. Рэспандэнты з другой групы схільныя трымацца думкі, што беларуская мова проста не паспявае ствараць уласныя адпаведнікі для пазначэння ўсіх тэхналагічных навінак, таму даводзіцца ўжываць англійскія паняцці. Найменшая доля апытаных абрала адказ «Так робяць усе, намагаючыся быць “у трэндзе”».

Сярод адказаў моладзі адзін з рэспандэнтаў пазначыў наступнае: «Каб даведацца пра беларускі адпаведнік, трэба яго пашукаць, у той момант, як англіцызмы проста ўжо існуюць у мове асяроддзя». У катэгорыі апытаных ад 28 гадоў адзначалі: «Беларуская мова не такая пашыраная, і словы не могуць стаць віруснымі»; «Слова па-англійску паза сацсеткамі ўжываецца часцей, таму зручней і больш звыкла ўжываць англіцызм замест адпаведніка».

Для ўзроставай катэгорыі ад 28 гадоў было прадугледжае пытанне «На Вашу думку, сеціўныя слэнгізмы з'яўляюцца адзнакаю толькі моладзевага маўлення?», на якое 67,5 % апытаных далі адказ «Не, але моладзь ужывае сеціўныя англіцызмы часцей», а 28,7 % палічылі, што даныя слэнгізмы ёсць у маўленні ўсіх, што было пацверджана прыкладамі сеціўных запазычанняў, якія падалі ўдзельнікі. Трэба адзначыць, што прадстаўнікі старэйшага пакалення ў параўнанні з моладдзю пазначылі больш прыкладаў сеціўнага слэнгу.

Беручы пад увагу вынікі апытанкі і ўжыванне англамоўных інтэрнэт-запычанняў у маўленні, зазначаем, што сярод сеціўнага слэнгу можна вылучыць наступныя катэгорыі:

1) паняцці для пазначэння зместу сацыяльных сетак і анлайн-сэрвісаў, спосабаў камунікавання: *рылс* / *эдзіт* ('кароткае відэа'), *лайк* ('пазітыўная ацэнка'), *дызлайк* ('негатыўная ацэнка'), *мэтч* ('узаемная сімпатыя ў дадатку для знаёмстваў Tinder'), *ава* ('фотаздымак карыстальніка анлайн-сэрвіса'), *твіт* / *ціўт* / *тўім* ('допіс у сацыяльнай сетцы Twitter'), *чат* ('сродак абмену хуткімі паведамленнямі'), *блог* ('сайт, змест якога рэгулярна абнаўляецца'), *нік* ('імя карыстальніка'), *акаўнт* ('старонка карыстальніка'), *сторыс* ('фотаздымкі ці кароткія відэа у сацыяльных сетках, даступныя для прагляду 24 гадзіны'), *рэплай* ('адказкаментарый пад допісам у сацыяльнай сетцы Twitter'), *логін* ('набор сімвалаў для ідэнтыфікацыі карыстальніка'), *юзэр* / *юзер* ('карыстальнік'), *флуд* ('спосаб камунікавання ў сеціве, падчас якога карыстальнікі абменьваюцца бессэнсоўнымі паводле зместу паведамленнямі, якія не маюць сувязі з тэмаю абмеркавання'), *пост* ('паведамленне ў сацыяльнай сетцы'), *трэд* ('«плынь абмеркаванняў»'); тым хто / ааа адзначаў адно аднаго як прыёмнага чэлавека / тыпу лóвьяць *мэч* // (19 г., дзяўчына, барыста) у *стóрысы* да йіé зайдзі й вйдзі адрáзу // (20 г., дзяўчына, філолаг) *тэ́гаў* панастаўляна дык панастаўляна / *гэштэ́гі* шчэ ё нат // (20 г., дзяўчына, доктар);

2) паняцці для пазначэння дзеянняў у сацыяльных сетках: *скроліць* ('гартаць стужку'), *свайпнуць* ('змахнуць фотаздымак'), *рэпост* / *шэр* /

шэрыць ('дзаянне, падчас якога карыстальнік пашырае чужую інфармацыю сярод сваіх чытачоў'), *посціць* ('дасылаць допіс'), *зам'юціць* ('прыхаваць чужыя паведамленні ў стужцы'), *тэгаць* ('адзначаць чалавека ў публікацыі'); *свайпнула* да канца // (20 г., дзяўчына, філолаг) а яна ўсё бесьперастанку *скроліць* // (24 г., хлопец, прыграміст);

3) паняцці, звязаныя з анлайн-гульнямі: *геймплэй* ('узаемадзеянне між гульні і гульцом'), *дэмэдж* ('гулец, які чыніць праціўніку найбольш шкоды'), *доджыць* ('пазбягаць удару ў гульні'), *эвэйдзіць* ('выкарыстоўваць адскокванне, адхіленне, каб атакаваць'); бачыў яг гэты во *дэмэдж* яму / ўрэзаў?! (23 г., хлопец, архітэктар);

4) паняцці з мовы праграмавання: *фіксіць* ('выпраўляць, вырашаць'), *фіч* ('незвычайная асаблівасць праграмы'), *дэплойць* ('пераносіць праграмае забеспячэнне на сэрвіс, дзе яно будзе працаваць'); гурá! *задэплой* нарэсьці! (22 г., хлопец, праграміст).

Асобна варта вылучыць акронімы, якія ўжываюцца для абазначэння цэлых англійскіх фраз, але не падлягаюць адаптацыі ў нашай мове, таму іх выкарыстоўваюць у арыгінальным выглядзе: *лол* ('LOL – «Laughing Out Loud» 'гучна смяцца'), *пфп* ('PFP – «Profile picture» 'выява для старонкі ў сацыяльнай сетцы'), *імхо* ('IMO – «In My Humble Opinion» 'выказанне ўласнай думкі'); *лол* якáя сьмешная цётка! (21 г., дзяўчына, філолаг).

Падсумоўваючы, зазначым, што сеціўны слэнг як лінгвістычнае з'ява абнаўляецца штодзённа ў сувязі са спецыфікай бытавання ў зменлівай інтэрнэт-прасторы. Разам са з'яўленнем новых платформаў для камунікацыі ў сетцы інтэрнэт будуць пашырацца межы данага слэнгу, які бярэ пачатак у англамоўным сегменце і прыходзіць у беларускамоўны дыскурс наўпрост з англійскай мовы ці праз пасярэдніцтва расійскай альбо ўкраінскай, што не перашкаджае моўцам адаптаваць слэнгізмы ў адпаведнасці з законамі беларускай мовы. Вынікі апытанкі засведчылі, што сеціўны слэнг не абмяжоўваецца пэўным узростам, а ягонае ўжыванне залежыць выключна ад актыўнасці або неактыўнасці ў сацыяльных сетках, для мовы якіх характэрныя скарачэнні і трапнасць выказвання. Сеціўны слэнг можна ўмоўна падзяліць на паняцці са сферы сацыяльных сетак, анлайн-гульняў і праграмавання.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Бровко, К. Вплив інтернет-сленгу на розвиток пізнавальної активності студенської молоді до вивчення іноземної мови / К. Бровко // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2022. – Вип. 48, том 1. – С. 229–233.

2. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
3. Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў / Склад. М. В. Абабурка, Т. А. Казімірская, В. М. Саўчанка. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2012. – 284 с.
4. Хомяков, В. А. Нестандартная лексика в структуре английского языка национального периода : автореф. ... канд. филол. наук / В. А. Хомяков. – Л., 1980. – 39 с.
5. Bethany, K. Dumas and Jonathan Lighter / K. Bethany // American Speech. – 1978. – Vol. 53, №. 1. – P. 5–17.
6. Danet, B. The multilingual Internet : language, culture, and communication online / B. Danet, S. C. Herring (Eds.). – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 464 p.
7. Crystal, D. Language Development Via The Internet / D. Crystal. – Bangor, 2005 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.sciencedaily.com/releases/2005/02/050223145155.htm>. – Дата доступу : 25.10.2023.
8. Statista [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.statista.com>. – Дата доступу : 25.10.2023.

ВЫТВОРЧА-ГАСПАДАРЧЫЯ ТАПОНІМЫ СУФІКСАЛЬНА-ФЛЕКСІЙНАГА ЁТВАРЭННЯ

А. А. Прыгодзіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, pryhodzichaa@bsu.by*

Аналізуюцца беларускія вытворча-гаспадарчыя тапонімы, утвораныя ў выніку зліцця антрапанімічных або апелятыўных суфіксаў з флексіяй множнага ліку. Адназначна старажытны характар такіх назваў, іх распаўсюджанасць у помніках старабеларускага пісьменства. Тапанімічныя назвы з суфіксамі *-ан(ы)*, *-ян(ы)*, *-ан(і)*, *-ішк(і)*, *-ышк(і)* пераважна знаходзяцца на літоўска-беларускім памежжы, іх можна лічыць вынікам міжмоўнага ўзаемадзеяння.

Ключавыя словы: тапонім; суфіксальна-флексійнае ётварэнне; сінхронны зрэз; дыяхронны зрэз; дыферэнцыйныя прыкметы; тапанімічныя класы.

Пры даследаванні пытанняў паходжання онімаў важным і неабходным з'яўляецца аналіз словаўтваральных сродкаў. Як вядома, уласным імёнам уласціва свая спецыфіка словаўтварэння. Тапонімы як другасныя ётварэнні ад агульнай лексікі ў першую чаргу матываваныя ў сваім паходжанні пазамоўнымі сувязямі аб'ектаў, назвы якіх уступілі ў пэўныя адносіны словаўтваральнага тыпу. На сінхронным і дыяхронным зрэзе структура-словаўтваральная характарыстыка дазваляе вызначыць час і грамадска-гістарычныя ўмовы ўзнікнення ўласных геаграфічных назваў, дае магчымасць «прасачыць працэс тапанімізацыі і храналогію ўзнікнення асобных тапанімічных фармантаў» [6, с. 20], даследаваць тапонімы ў сукупнасці, выявіць словаўтваральныя кампаненты. «Апрача таго, пры такім падыходзе з'яўляецца магчымасць вылучыць апазіцыі і дыферэнцыйныя прыкметы ўнутры тапанімічных класаў, якія з'яўляюцца арганізуючым цэнтрам тапанімічнай словаўтваральнай сістэмы» [7, с. 8].

Узаемадзеянне агульнай і тапанімічнай лексікі мае складаны характар. Адсюль структура-словаўтваральная характарыстыка онімаў павінна праводзіцца на тапанімічным узроўні, калі ў назве ўлічваецца не ўсе афіксы, а толькі тыя, якія з'яўляюцца іх дэрывацыйнымі сродкамі [2, с. 10].

За аснову структура-словаўтваральнай класіфікацыі вытворча-гаспадарчых тапонімаў Беларусі прымаецца традыцыйная класіфікацыйная схема, што атрымала шырокае прымяненне ў працах многіх беларускіх тапанімістаў. Паводле агульных словаўтваральных крытэрыяў

вытворча-гаспадарчыя тапонімы падзяляюцца на: простыя, складаныя, састаўныя, генітыўныя, прыназоўнікава-іменныя канструкцыі.

Суфіксальна-флексійныя ўтварэнні аформіліся пры дапамозе суфіксаў, якія, на думку І. Л. Капылова, «узніклі ў выніку зліцця антрапанімічных або апелятыўных суфіксаў з флексіяй множнага ліку» [4, с. 11].

Так, пры дапамозе суфіксаў *-іч(ы)*, *-овіч(ы)*, *-евіч(ы)* афармляюцца назоўнікі, што абазначаюць асоб па сацыяльным становішчы, сваяцкіх адносінах, месцы жыхарства (*шляхціч*, *родзіч*), а таксама імёны па бацьку ці прозвішчы (*Аляксандравіч*, *Леановіч*) [5, с. 129]. Такія ўтварэнні сталі базай фарміравання тапонімаў.

Найменні на *-іч(ы)*, *-ыч(ы)*, *-ыц(ы)*, *-іц(ы)* з'яўляюцца асабліва тыповымі для айканіміі. Найбольш прадуктыўнымі яны былі ў XVI–XVIII стст., да пачатку XX ст. гэтыя фарманты замацоўваліся за хутарамі, выселкамі. У выніку другаснай намінацыі онімаў у славянскіх назвах узніклі структурыраваныя айконімныя тыпы, якія першапачаткова з'яўляліся апелятыўнымі назвамі жыхароў па роду заняткаў: *Будзічы*, *Гуцічы*, *Кавалічы*, *Рудзічы*, *Рудзевічы*, *Смалічы*, *Смолявічы*. Усяго на тэрыторыі Беларусі намі адзначана 55 адзінак з названымі суфіксамі, што складае 9,6 % ад агульнага ліку простых вытворча-гаспадарчых тапонімаў.

Найменні такога тыпу можна выявіць таксама ў помніках старажытнага беларускага пісьменства, найперш у дакументах адміністрацыйна-юрыдычнага зместу. Першапачаткова гэтыя формы не былі ўласна айконімамі, а з'яўляліся апелятыўнымі назвамі жыхароў па роду заняткаў, адносіліся толькі да пэўнага калектыву. Потым найменні жыхароў па роду занятку замацаваліся ў якасці назвы мясцовасці ці пэўнага населенага пункта. Тапонімы з суфіксамі *-іч(ы)*, *-ыч(ы)*, *-ыц(ы)*, *-овіч(ы)*, *-евіч(ы)*, *-эвіч(ы)*, *-ініч(ы)* у славянскіх мовах значацца як прадуктыўныя. Суфікс *-іц(ы)*, *-ыц(ы)*, які таксама быў прадуктыўным да XIX ст., у некаторых назвах выступае як структурны варыянт фарманта *-іч(ы)*, *-ыч(ы)*: *Будзіцы*. Суфікс *-іч*, які ўваходзіць у склад *-іч(ы)*, *-ыч(ы)*, *-ыц(ы)*, *-іц(ы)*, *-овіч(ы)*, *-евіч(ы)*, *-эвіч(ы)*, *-ініч(ы)* «узыходзіць да старажытнага суфікса *-itjъ* з памяншальным значэннем» [1, с. 46]: *Кавалічы*, *Кавалевічы*, *Будзькавічы*. Вытворча-гаспадарчыя тапонімы на *-іч(ы)*, *-ыч(ы)*, *-ыц(ы)*, *-іц(ы)*, *-овіч(ы)*, *-евіч(ы)*, *-эвіч(ы)*, *-ініч(ы)* не маюць строгай лакалізацыі, але найбольшая іх канцэнтрацыя прыходзіцца на цэнтральныя і ўсходнія раёны Беларусі: Барысаўскі, Быхаўскі, Вілейскі, Мінскі і інш.

Паводле В. Лемцюговай, тапонімы з названымі суфіксамі вельмі «блізкія да родавых назваў: у аснове тых і другіх ляжыць калектыўнае імя, прозвішча ці імя-мянушка. Розніца толькі ў тым, што ў першым выпадку гэта, як правіла, калектыў першага пакалення, у другім – дру-

гога» [5, с. 132]. У аснове такіх найменняў пакладзена абазначэнне калектыву продкаў па бацькоўскай лініі.

Найбольш прадуктыўнымі суфіксы *-ан(ы)*, *-ян(ы)*, *-ан(і)* былі ў XVIII–XIX стст. [3, с. 56]. У наш час тапанімічная словаўтваральная мадэль на *-ан(ы)*, *-ян(ы)*, *-ан(і)*, якая вядома ўсім славянскім мовам, на Беларусі з’яўляецца малаўжывальнай.

Асноўная канцэнтрацыя тапонімаў з суфіксамі *-ан(ы)*, *-ян(ы)*, *-ан(і)* прыпадае на беларуска-літоўскае пагранічча: *Рудаўляны* (Бераставіцкі раён), *Будра́ні* (Астравецкі раён), *Рудаша́ны* (Мядзельскі раён).

Тапонімы з суфіксамі *-ішк(і)*, *-ышк(і)* сканцэнтраваны ў асноўным у раёнах, якія мяжуюць з Літвой. Тапанімісты адносяць названыя суфіксы да суфіксальных дэрыватаў літоўскага паходжання. Намі зафіксавана каля 20 адзінак вытворча-гаспадарчых тапонімаў з гэтымі суфіксамі: *Будры́шкі*, *Кавалі́шкі*, *Рудзі́шкі*, *Рудні́шкі* – паселішчы на Віцебшчыне і Гродзеншчыне.

Найбольш распаўсюджанымі і прадуктыўнымі пры ўтварэнні вытворча-гаспадарчых тапонімаў з’яўляюцца суфіксы *-аўка/-оўка* (*Гутаўка*, *Рудаўка*, *Ганчароўка*, *Дзегцяроўка*), *-янка/-анка* (*Будзянка*, *Дзягцянка*, *Рудаманка*, *Закаванка*), *-ішча/-ышча* (*Кавалішча*, *Будзішча*, *Рудзішча*, *Пёчышча*), *-шчына/-шчызна* (*Гутараўшчына*, *Рыбакоўшчына*, *Кавалёўшчызна*, *Рудкаўшчызна*).

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бірыла, Э. К.* Тапонімы Гомельшчыны з суфіксамі *-ічы/-ычы/-ыцы*, *-овічы/-евічы/-эвічы*, *-інічы* / Э. К. Бірыла // 3 жыцця роднага слова : зб. арт. / рэдкал. : М. Г. Булахаў, П. М. Гапановіч, А. І. Жураўскі (гал. рэд.) і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – С. 45–53.

2. *Грыгор’ева, Л. М.* Крытэрыі і прынцыпы структурна-словаўтваральнай класіфікацыі айканімаў беларускага Падзвіння / Л. М. Грыгор’ева // Беларуская анамастыка : зб. арт. / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР ; рэд. В. П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – С. 74–87.

3. *Жучкевич, В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии / В. А. Жучкевич. – Минск : БГУ, 1974. – 448 с.

4. *Капылоў, І. Л.* Тапанімія беларускіх дзелявых помнікаў XV–XVIII стст. : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. – Мінск, 2001. – 20 с.

5. *Лемцюгова, В. П.* Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.

6. *Лемтюгова, В. П.* Топонімія Минщины : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. / В. П. Лемтюгова; Ин-т языкозн. АН БССР. – Минск, 1966. – 24 с.

7. *Смаль, Н. Р.* Гідранімія і айканімія Пабужжа. Праблема ўзаемадзеяння : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Н. Р. Смаль. – Мінск, 1995. – 20 с.

УСЛОЖНЕННЫЕ КВАНТИТАТИВЫ В СОВРЕМЕННОМ ДИСКУРСЕ

Е. П. Пустошило

*Гродненский государственный медицинский университет,
ул. Горького, 80, 230009, г. Гродно, Беларусь, elenapustoshilo@mail.ru*

В статье с опорой на исследования М. В. Всеволодовой и М. И. Конюшкевич рассматриваются возможные векторы усложнения квантитативов в современном дискурсе: 1) усложнение количественного компонента (на нем в статье сделан особый акцент); 2) усложнение субстантивного компонента; 3) включение в состав квантитативной синтаксемы третьего компонента наряду с количественным и субстантивным (обычно предлога), который вводит данную синтаксему в высказывание; 4) подвижность и взаимопроницаемость внутренних границ квантитатива.

Ключевые слова: квантитатив; синтаксема; модели квантитативной синтаксемы; компоненты квантитативной синтаксемы; границы квантитативной синтаксемы.

Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель русского языка М. В. Всеволодовой, опирающаяся на теорию функционально-семантических полей А. В. Бондарко, предполагает изучение полного набора средств (независимо от их грамматических характеристик), используемых для выражения того или иного смысла, той или иной семантической категории. Объектом внимания в данной статье выступает такая базовая семантическая категория, как категория количественности, рассмотрению которой в работах М. В. Всеволодовой уделяется пристальное внимание [3–6].

К ядру категории количественности в славянских языках М. В. Всеволодова относит квантитативы – количественно-именные группы типа *три дома, пять домов* [4, с. 69]. Действительно, основной формой выражения количества прежде всего является число в его приложении к предмету. По меткому замечанию Н. Д. Арутюновой, «число являет собой, возможно, наиболее отвлеченный от материальной и событийной реальности концепт, и в то же время в жизни и в сознании человека число тесно связано и постоянно взаимодействует с предметным миром» [2, с. 6].

Целостность структуры квантитатива и специфика его синтаксического поведения позволила М. В. Всеволодовой «признать квантитатив морфосинтаксической структурой типа синтаксемы» [3, с. 58]. Синтаксема определяется как синтаксический инвариант, функционирующий в

единстве значения, формы, функции и позиции и «выступающий одновременно как носитель элементарного смысла и как конструктивный компонент более сложных синтаксических построений» [8, с. 4].

Исследуя славянские квантитативы, М. В. Всеволодова указала на ряд проблемных вопросов, среди которых выделим:

1) вопрос о главном компоненте, которым в структуре квантитатива может выступать числительное не только в прямых, но и в косвенных падежах: *сравнимым с 200 (двумястами) Ниагарских водопадов; пятьюстами солдат* [3, с. 31–32] (в противовес мнению о господстве существительного [7; 10]);

2) функционирование падежных парадигм квантитативов на современном этапе с учетом требований объективной грамматики, для выявления которой «нужен весь материал русского языка, независимо от степени его сиюминутной нормативности и нашего к нему отношения» [6, с. 33], а также анализ системных случаев ненормативного употребления квантитативов как для определения вектора изменения нормы, так и для поиска методических приемов обучения [4, с. 131–136].

По мнению М. И. Конюшкевич, рассматривать структуру квантитатива возможно с позиции его синтаксемной природы, выделяя, во-первых, номинативный (лексический) компонент, складывающийся из лексических значений нумератива и субстантива, и, во-вторых, грамматический формант, состоящий из флексий нумератива и субстантива, как «некое подобие их синтаксического “конфикса”, или сокращенно “синплекса”» [9, с. 118]. Например, в квантитативе *три шкафа* номинативный компонент будет представлен значением ‘шкафы в количестве трех штук’, а грамматический формант – шестью вариантами синплекса: *тр-и шкаф-а, тр-ех шкаф-ов, тр-ем шкаф-ам, тр-и шкаф-а, тр-емя шкаф-ами, тр-ех шкаф-ах*.

М.И. Конюшкевич обращает внимание на то, что, отражая постоянно усложняющуюся действительность, квантитативы тоже могут усложняться, не выходя за пределы одной синтаксемы: расширять свои левую и / или правую границы за счет приращения номинативного компонента и / или грамматического форманта, а также менять конфигурацию внутренних границ [9].

Принимая во внимание всё вышесказанное, в данной статье сосредоточимся на ресурсах усложнения квантитативов в современном дискурсе.

Модель квантитатива в обобщенном виде имеет две составляющие: количественный компонент (Num) и субстантивный компонент (Nom): Num+Nom, где Num может быть представлен количественными числительными разных разрядов (*три, тридцать шесть, трое, три целые шесть десятых, мало, много, несколько*), а также существительными с

количественным значением (*тройка, десяток, дюжина*), Nom же, как правило, выражается именами существительными, которыми обозначены предметы или явления, подвергающиеся счету (*три шкафа, тридцать шесть студентов, трое суток, три на шесть сантиметров, много дней, тройка призеров* и т. п.).

Num и Nom представляют собой первый (собственно квантитативный) уровень членения. Второй (синтаксемный) уровень членения квантитативов также представлен двумя компонентами: номинативным компонентом и грамматическим формантом.

Нами отмечено 4 вектора, по которым может идти усложнение квантитатива в современном дискурсе: 1) усложнение количественного компонента (Num); 2) усложнение субстантивного компонента (Nom); 3) включение в состав квантитативной синтаксемы третьего компонента (строевой единицы, часто выраженной предлогом) наряду с Num и Nom, который вводит данную синтаксему в высказывание; 4) подвижность и взаимопроницаемость внутренних границ квантитатива.

Смоделируем некоторые возможные варианты усложнения квантитативов, верифицируя по необходимости модели примерами из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), а также из сборников научных конференций Гродненского государственного медицинского университета 2022 г. [1; 12].

Предположим, у нас есть некое множество случаев в количестве 80. Выделим из них 32 случая. При номинации получаем простую квантитативную синтаксему:

(1) *тридцать два* (Num) *случая* (Nom),

номинативный компонент которой представлен значением ‘случаи в количестве тридцати двух’, грамматический формант – шестью вариантами синплекса: *тридцать-□ дв-а случа-я, тридцат-и дв-ух случа-ев, тридцат-и дв-ум случа-ям, тридцать-□ дв-а случа-я, тридцать-ю дв-умя случа-ями, тридцат-и дв-ух случа-ях*. В состав грамматического форманта (в силу того, что Num заканчивается на так называемое «малое числительное»¹ в прямых падежах входит флексия существительного в единственном числе, в отличие от квантитативов, заканчивающихся на так называемое «большое числительное», например, *тридцать-□ пять-□ случа-ев*).

¹ В лингвистической традиции малыми числительными принято называть имена числительные (до пяти) *один, два, три, четыре, пол, полтора, оба*, которые требуют при себе существительное в единственном числе, и большими числительными – имена числительные (от *пяти* и выше), которые требуют при себе существительное во множественном числе. См., например, об этом в [10, с. 252–253].

Представим примеры первого вектора усложнения квантитатива, состоящего в **усложнении количественного компонента** (Num).

32 случая из 80 представляют собой 40 % случаев, что при номинации выражается в виде усложненного квантитатива:

(2) **сорок процентов** (Num) *случаев* (Nom),

в котором Num сам представляет собой квантитатив, состоящий из количественного слова и единицы измерения (в данном случае это проценты). В структуре квантитатива (2) на синтаксическом уровне происходит приращение номинативного компонента за счет лексического значения единицы измерения: 'случаи в количестве сорока процентов'. Грамматический формант представлен флексиями различных падежей Num и флексией Nom, которая остается неизменной во всех формах квантитатива. Ср., например: *сорок-а процент-ов случа-ев, сорок-а процент-ами случа-ев*.

При необходимости назвать и натуральное число случаев, и его процентное соотношение в высказывании вводится характерный для научного (например, медицинского) дискурса квантитатив типа:

(3) **тридцать два (40 процентов)** (Num) *случая* (Nom),

в котором Num представляет собой количественное числительное плюс еще один квантитатив. В структуре такой квантитативной синтаксемы происходит приращение номинативного компонента за счет лексического значения квантитатива, данного в скобках: 'случаи в количестве тридцати двух, что составляет сорок процентов от всего числа случаев'. Грамматический формант в силу возможного совмещения в квантитативе больших и малых числительных имеет колебание нормы в субстантивном компоненте, демонстрируя свою зависимость либо от количественного числительного, либо от слова *процент*, сравните: *Летальность в течение первого года после установления диагноза составила 53 (54 %) случая* [1, с. 511]; *При анализе данных было выявлено, что 22 (55 % [процентов]) мальчиков и 17 (37 %) девочек посещают спортивные секции* [12, с. 679]. В связи с этим возможна модификация данной модели квантитатива с внедрением субстантивного компонента внутрь количественного: *33 родителя (14 %) отметили прием их детьми пробиотиков только лишь для лечения развившегося дисбиоза* [1, с. 312]. Такая модель позволяет преодолеть противоречие между написанием квантитатива и его прочтением. Сравните: *33 (14 %) родителя* и *тридцать три (что составляет четырнадцать процентов) родителей*. Подробнее об этом см. в [11].

Ниже рассмотрим варианты усложнения количественного компонента квантитативной синтаксемы при номинации приблизительного количества:

(4) **примерно тридцать два** (Num) *случая* (Nom).

В подобных моделях количественный компонент представлен аппроксиматором и количественным словом. Приращение номинативного компонента здесь зависит от аппроксиматора. Так, например, аппроксиматоры *примерно, приблизительно, плюс-минус, где-то, около, порядка* и под., отличаясь стилевой окраской, указывают на колебание количества вокруг точки отсчета ('больше, меньше или равно тридцати двум случаям'), аппроксиматоры *(не) более, (не) более чем, (не) менее, (не) менее чем* и под. указывают на нижнюю или верхнюю границы количественного интервала с включением / исключением точки отсчета. В частности, номинативный компонент квантитатива *более чем тридцать два случая* демонстрирует то, что тридцать два случая – это точка отсчета, определяющая нижнюю границу некоторого количества случаев и не включаемая в это количество.

Грамматические форманты таких моделей также могут зависеть от аппроксиматора, который, как в случае с предлогами-аппроксиматорами *около, порядка, более, менее*, может диктовать количественному слову определенную грамматическую форму в прямых падежах квантитатива, включаясь тем самым в его грамматический формант: [зафиксировано] *около тридцат-и дв-ух случа-ев*.

(5) *тридцать–тридцать два* (Num) *случая* (Nom);

(6) *тридцать один плюс-минус один* (Num) *случай* (Nom);

(7) *от тридцати до тридцати двух* (Num) *случаев* (Nom).

В количественный компонент моделей 5–7 включено по два количественных слова (отдельно и в сочетании с аппроксиматором *плюс-минус / предлогами-аппроксиматорами от, до*), и приращение номинативного компонента здесь состоит в указании обеих границ количественного интервала с включением в него точек отсчета: 'тридцать случаев, тридцать один случай, тридцать два случая'.

Грамматический формант модели 7 имеет свою специфику: форма количественных числительных в прямых падежах квантитатива здесь зависит от предлогов-аппроксиматоров *от, до*: [зафиксировано] *от тридцат-и до тридцат-и дв-ух случа-ев*.

(8) *где-то около тридцати двух* (Num) *случаев* (Nom);

(9) *примерно около тридцати-тридцати двух* (Num) *случаев* (Nom);

(10) *где-то около тридцати двух плюс-минус два* (Num) *случая* (Nom).

Модели 8–10 демонстрируют, что усложнение количественного компонента квантитативов, называющих приблизительно количество, может идти в сторону редупликации аппроксимации, в которых номинативный компонент обогащается усилением акцента говорящего на при-

близительности знания о действительности: «У нас сейчас ставки по ипотеке, несмотря на то что инфляция выросла больше, чем наша целевая инфляция на 4 процентных пункта, ставки по ипотеке **где-то около одного процентного пункта** подорожали...», – отметила Набиуллина (НКРЯ. Парламентская газета. 2021); «Что касается 2021 года, мы отметили восстановление спроса, в среднем по году мы ожидаем рост спроса примерно на 6 миллионов баррелей, и таким образом останется в следующем году **примерно около трех-четырёх миллионов баррелей** для полного восстановления», – сказал замглавы правительства (НКРЯ. Парламентская газета. 2021); Мы последний месяц видим, что мы примерно в одном «коридоре» держимся – **где-то около 650 случаев** (коронавируса в сутки), **плюс-минус 50**», – подчеркнул Собянин (НКРЯ. Известия. 2020).

Возможность еще большего усложнения количественного компонента представлена в моделях 11–12:

(11) *от тридцати до тридцати пяти плюс-минус два* (Num) случая (Nom);

(12) *не менее тридцати и не более тридцати пяти плюс-минус десять процентов от общего количества* (Num) случаев (Nom).

Данные модели показывают, что усложнение количественного компонента в квантитативах с приблизительным значением может идти по линии указания обеих границ количественного интервала с включением в него точек отсчета, как в моделях 5–7, и дополнительно с указанием на возможное расширение / сужение этих границ в целях уточнения смысла: *Давление газа может колебаться от 1,2 килопаскаля до 3 килопаскалей, плюс-минус 0,5 килопаскаля* (НКРЯ. Парламентская газета. 2020); *За раз можно будет сдать не менее 300 и не более 600 мл плазмы (плюс-минус 10 процентов)*, пояснили в мэрии Москвы (НКРЯ. Парламентская газета. 2020).

Подведем промежуточные итоги. Язык располагает большим и постоянно пополняющимся арсеналом средств при экспликации количественного компонента квантитатива (мы показали лишь некоторые из них), что может быть связано как со степенью сложности расчета называемого количества, которое с развитием научного знания будет только усложняться, так и со стремлением говорящего к адекватному отображению окружающей действительности и, в случае недостоверного знания, намеренным подчеркиванием приблизительности этого знания путем редупликации аппроксимации. Редупликации, кстати сказать, может подвергаться и точное знание говорящего путем использования проксиматоров, например: *точно / ровно / ровным счетом тридцать два случая*.

Второй вектор усложнения количественных связан с **усложнением субстантивного компонента (Nom)**, называющего предметы или явления, подверженные исчислению. Распространение Nom осуществляется за счет согласованных и несогласованных элементов, конкретизирующих исчисляемое:

(13) *тридцать два (Num) несчастных случая (Nom)*;

(14) *тридцать два (Num) несчастных случая на воде (Nom)*;

(15) *тридцать два (Num) несчастных случая на воде в год (Nom)*;

(16) *тридцать два (Num) несчастных случая на воде в год на сто тысяч населения (Nom)*;

(17) *тридцать два (Num) несчастных случая на воде в год на сто тысяч взрослого населения (Nom)*;

(18) *тридцать два (Num) несчастных случая на воде в год на сто тысяч взрослого населения страны (Nom)*.

При этом исчисляемое может конкретизироваться путем включения в состав субстантивного компонента либо редуцированного (*в год* = ‘в один год’), либо полного (*на сто тысяч населения*) количественного компонента, что обуславливается уровнем сложности расчета называемого количества.

Номинативный компонент моделей 13–18 обогащается за счет лексического значения конкретизаторов. Грамматический формант данных моделей включает в себя сумму флексий количественного компонента *тридцать два*, входящего в субстантивный компонент существительного *случай*, согласованного с ним (в прямых падежах только по падежу, в косвенных – по падежу и числу) адъектива *несчастный*, форма примыкающих конкретизаторов *на воде, в год, на сто тысяч взрослого населения страны* остается неизменной.

Третий вектор усложнения количественных представлен **включением в их состав еще одного компонента** (наряду с количественным и субстантивным), который вводит количественную синтаксему в высказывание и изменяет состав ее грамматического форманта. Обычно в качестве такого компонента выступает предлог (Prep). Сравните, например:

(19) *в (Prep) около тридцати двух (Num) случаях (Nom)*;

(20) *к (Prep) около тридцати двум (Num) случаям (Nom)*;

(21) *с (Prep) около тридцатью двумя (Num) случаями (Nom)*.

В моделях 19–21 предлог *около* перестает быть элементом грамматического форманта, оставляя за собой лишь семантику приблизительности в номинативном компоненте. Грамматическая форма моделей 19–21 зависит от предлога слева: *в около тридцат-и дв-ух случа-ях*; *к около тридцат-и дв-ум случа-ям*; *с около тридцать-ю дв-умя случа-ями*.

Приведем в качестве иллюстрации несколько примеров: *На данный момент учтено 1200 выбитых окон в около 600 зданиях* (НКРЯ. Московский комсомолец. 2019); *Эдуард Кочергин также отметил, что он делал декорации к около 250 спектаклям и только единственный раз пользовался в художественном решении поворотным кругом* (НКРЯ. Известия. 2013); *В Правительстве ранее заявляли, что ведутся переговоры по возобновлению авиасообщения с около 30 странами* (НКРЯ. Парламентская газета. 2020).

Стоит, однако, отметить, что нанизывание предлогов в синтагме, не будучи системным явлением, порождает непоследовательность в управлении, доказательством чего могут служить единичные примеры из газетного корпуса НКРЯ: *Правда, отмечу, что в около 90 процентов воинских частей не было зарегистрировано случаев рукоприкладства и неуставных отношений», – сказал Капинос* (НКРЯ. Парламентская газета. 2013); *За свою карьеру он снялся в около 200 фильмов и сериалов* (НКРЯ. Lenta.ru. 2016); *Он добавил, что в 2012 году по жалобам военных «Военторг» расторг контракты с около 100 компаний* (НКРЯ. Известия. 2012).

Наконец, наблюдение за функционированием количественных в текстах разных стилей и жанров свидетельствует о гибкости их структуры, что представляет собой четвертый вектор усложнения количественных в современном дискурсе, проявляющийся в подвижности и взаимопроницаемости их внутренних границ. Приведем примеры.

Во-первых, возможна перестановка компонентов количественной синтаксемы (Nom+Num), например, для номинации приблизительного количества (*Старуха остановилась возле барьера гардероба, против нее стоит дюжий парень лет сорока с мясной мордой и небольшой лысиной* (НКРЯ. Экран и сцена. 2004)) или для сохранения единообразия форм субстантивов при количественном компоненте, который заканчивается на малое числительное (*Новые заболевшие: мужчин – 51, женщин – 104 и трое детей* (НКРЯ. Vesti.ru. 2020));

Во-вторых, границы компонентов количественной синтаксемы являются взаимопроницаемыми:

– субстантивный компонент может находиться внутри количественного при прямом порядке слов Num'+Nom+Num" (*Как правило, удачный мятеж происходит каждые 20 лет (плюс-минус пять), неудачные – еще чаще* (НКРЯ. lenta.ru, 2016.10.12);

– количественный компонент может находиться внутри субстантивного при инверсии Nom'+Num+Nom" (*Лет 6–7 назад началась либерализация рынков* (НКРЯ. Ведомости. 2021)). Элемент *назад* мы здесь относим к Nom;

– компонент, вводящий квантитатив в высказывание, способен проникать в количественный компонент Num'+Prep+Num"+Nom: *Уточняется, что происшествие произошло около в 30 км от города Шахр-е Корд спустя несколько минут после взлета* (НКРЯ. Gazeta.ru. 2019). М. И. Конюшкевич обращает внимание, что такая «позиция предлога – тревожный сигнал, предупреждающий о возможной ошибке в использовании флексии числительного, особенно в озвучивании цифрового написания» [9, с. 124]. Выше мы уже упоминали о непоследовательности в управлении квантитатива в подобных примерах.

Таким образом, усложнение квантитативных синтаксем в современном дискурсе связано: 1) со сложностью расчета называемого количества; 2) с редупликацией точного / приблизительного количественного значения при достоверном / недостоверном знании говорящего об окружающей действительности в целях ее адекватного отображения; 3) с детализацией предметов или явлений, подвергаемых количественной оценке; 4) с подвижностью и взаимопроникновением внутренних границ квантитативов, что, в свою очередь, свидетельствует об их синтаксемной природе.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Актуальные проблемы медицины: сб. материалов итоговой научно-практической конференции (27 янв. 2022 г., г. Гродно) [Электронный ресурс] / отв. ред. С. Б. Вольф. – Гродно : ГрГМУ, 2022. – Электрон. текст. дан. (объем 6,54 Мб). – 1 эл. опт. диск (CD-ROM).
2. Арутюнова, Н. Д. Проблема числа / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Квантитативный аспект языка / редкол. : Н. Д. Арутюнова (отв. ред.) [и др.]. – М. : Индрик, 2005. – С. 5–21.
3. Всеволодова, М. В. Категория количественности в славянских языках : числительные и квантитативы / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 2013. – № 6. – С. 16–62.
4. Всеволодова, М. В. Специфика категории количественности в славянских языках: числительные, квантитативы, счетное множество и изменения в парадигматике русских числительных (функционально-коммуникативная грамматика) / М. В. Всеволодова [Электронный ресурс] // Stephanos. – 2013. – № 2. – С. 69–142. – Режим доступа : http://stephanos.ru/izd/2013/2013_2_4.pdf. – Дата доступа : 23.10.2023.
5. Всеволодова, М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / М. В. Всеволодова. – М. : МГУ, 2000. – 502 с.
6. Всеволодова, М. В. Язык как система и проблемы объективной грамматики / М. В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 2016. – № 3. – С. 7–37.
7. Гращенков, П. В. Родительный падеж при русских числительных: типологическое решение одной «сугубо внутренней проблемы» / П. В. Гращенков // Вопросы языкознания. – 2002. – № 3. – С. 74–119.

8. *Золотова, Г. А.* Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – Изд. 3-е, стер. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 440 с.

9. *Конюшкевич, М. И.* Внешние и внутренние границы синтаксем с квантитативами в русском языке / М. И. Конюшкевич // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. / В. В. Красных, А. И. Изотов (отв. ред.). – М. : МАКС Пресс, 2018. – Вып. 60. – С. 114–130.

11. *Мельчук, И. А.* Поверхностный синтаксис русских числовых выражений [Электронный ресурс] / И. А. Мельчук. – Берн : Peter Lang International Academic Publishers, 1985. – 509 с. // OAPEN. – Режим доступа: <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/27193>. – Дата доступа: 23.10.2023.

12. *Пустошило, Е. П.* Лексико-грамматическая компетенция студентов-медиков в использовании сложных квантитативов со скобками / Е. П. Пустошило // Язык. Общество. Медицина : сбор. матер. XXII Респ. студ. конф. с междунар. участием и XIX Респ. научно-практ. семинара с междунар. участием «Формирование межкультурной компетентности в учреждениях высшего образования при обучении языкам» (24 ноября 2022 г.) [Электронный ресурс] / отв. ред. Е. П. Пустошило. – Электрон. текст. дан. и прогр. (объем 5,7 Мб). – Гродно : ГрГМУ, 2022. – С. 384–387.

13. Сборник матер. респ. науч.-практ. конф. студ. и молод. ученых, посвящ. 95-летию со дня рожд. проф. Д. А. Маслакова, 28–29 апр. 2022 г. [Электронный ресурс] / [редкол. : И. Г. Жук (отв. ред.) и др.]. – Электрон. текстовые дан. и прогр. (объем 7 Мб). – Гродно : ГрГМУ, 2022. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

МАЛІТОЎНЫ ПАДСТЫЛЬ ЯК АДНА З РАЗНАВІДНАСЦЕЙ КАНФЕСІЙНАГА СТЫЛЮ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

І. У. Савіцкая

*Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 65,
220013, г. Мінск, Беларусь, savickaya_irina.75@mail.ru*

У артыкуле прааналізаваны малітоўны падстыль, які функцыянуе ў межах канфесійнага стылю сучаснай беларускай мовы, вызначаны яго асноўныя асаблівасці. Асобая ўвага ўдзелена малітве як асноўнаму жанру малітоўнага падстылю: разгледжаны і прааналізаваны яе мэты, структура, унутраная класіфікацыя, а таксама спецыфіка функцыянавання ў рэлігійнай дзейнасці.

Ключавыя словы: малітоўны падстыль, малітва, канфесійны стыль, рэлігійная камунікацыя, кананічны тэкст.

Традыцыйна ў стылістыцы беларускай мовы вылучаюць пяць стыляў: навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-справавы, мастацкі і гутарковы. Але ў апошні час некаторыя даследчыкі, акрамя пяці агульнапрынятых, вылучаюць шосты стыль – канфесійны, што звязана з павелічэннем колькасці рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, а таксама з тым, што набажэнства ў многіх храмах вядзецца па-беларуску. Гэты стыль «забяспечвае ў Рэспубліцы Беларусь дзейнасць храмаў (у першую чаргу, праваслаўнай царквы і каталіцкага касцёла), пранікае ў друкаваныя выданні (кніжныя і публіцыстычныя), якія закранаюць пытанні веры, богаслужбовай дзейнасці, выкарыстоўваецца ў абрадах, падчас пропаведзяў, прамой рэлігійнага характару, споведзяў, малітваў» [3, с. 79].

У канфесійным стылі можна выдзеліць тры падстылі: прапаведніцкі, малітоўны, агіяграфічны. Жанры гэтага стылю «маюць генетычнай падставай тры пратажанры – малітва, пропаведзь і жыццё» [2, с. 71]. Адною з падстаў для такой дыферэнцыяцыі стылю, на нашу думку, служыць катэгорыя адрасата; рэлігійная камунікацыя з'яўляецца двухбаковай, бо ў дыялогу ўдзельнічае Бог і чалавек.

Мэта дадзенага артыкула – аналіз малітоўнага падстылю, які з'яўляецца адной з разнавіднасцей канфесійнага функцыянальнага стылю сучаснай беларускай мовы. Характэрнай яго рысай з'яўляецца прамы зварот да Бога, Багародзіцы або да святых з просьбай або пакаяннем, з ухваленнем або ўдзячнасцю. Гэты падстыль выкарыстоўваецца ў маўленні святароў і вернікаў, якія звяртаюцца да Бога, сакральнага свету асабіста або калектыўна. Пашырэнне сферы рэлігійнай камунікацыі

прывяло да дыферэнцыяцыі малітоўных зваротаў і фарміравання розных жанраў, аб'яднаных такой адметнай асаблівасцю, як дыялог паміж мірскім і сакральным светам. Прычым старажытныя малітвы *Ойча наш*, *Малітва мытніка* і інш. і сёння шырока функцыянуюць у рэлігійнай сферы.

Жанры малітоўнага падстылю (малітва, канон, трапар, акафіст і інш.) аб'яднаны перш за ўсё напрамкам камунікацыі з мірскага свету ў свет сакральны; асновай для іх выдзялення служаць патрэбы ўдзельнікаў рэлігійнай камунікацыі, якія заснаваны на суб'ектна-дзеясным прынцыпе.

Малітва, безумоўна, з'яўляецца асноўным жанрам малітоўнага падстылю. У шырокім сэнсе пад ёй разумеюць гутарку, дыялог з Богам. У «Беларускай энцыклапедыі» пад малітвай разумеецца «містычны зварот да Бога, святых, звышнатуральных сіл з просьбай аб літасці або адхіленні зла, з ухваленнем, падзякай», а таксама «вызначаны, кананізаваны тэкст такога звароту» [1, с. 35].

У сучаснай лінгвістыцы дагэтуль спрэчным застаецца пытанне, да якой формы маўленчых зносін належыць гэты жанр – дыялагічнай або маналагічнай. З аднаго боку, малітва не прадугледжвае якой-небудзь зваротнай рэакцыі; з другога боку, для кожнага верніка малітва – гэта размова з Богам (Багародзіцай або святымі), свайго роду зварот да яго, а ўсякі зварот прадугледжвае адказ. Як вядома, кожны маўленчы жанр у пэўнай сферы моўных зносін мае тыповую канцэпцыю адрасата. Адрасат дыялагічных жанраў розны: чалавек (рэальны або ўяўны), група людзей або вышэйшая духоўная сіла. Да Бога чалавек звяртаецца з пэўнай просьбай або ўдзячнасцю; акрамя таго, чытаючы малітву, чалавек аналізуе свае ўчынкі, думкі, пачуцці. Але калі малітву разглядаць як дыялог, то сувязь паміж адрасатам і адрасантам будзе невербальнай. Дарэчы, дыялагічнасць малітвы адзначалі многія даследчыкі (Л. Багамолава, М. Войтак і інш.).

У рэлігійнай камунікацыі малітву разглядаюць з розных пунктаў погляду: дзе і якім чынам яе чытаюць, яе характар, змест і г. д. Наяўныя класіфікацыі гэтага жанра даволі ўмоўныя і ўведзены, на наш погляд, для таго, каб дапамагчы вернікам правільна арганізаваць свой зварот да Бога.

С. Слабодскі прапануе дзяліць малітвы на **грамадскія** і **асабістыя** [4, с. 40–41]. Падставай для такога дзялення, на яго думку, з'яўляецца адпаведнасць рэлігійнага тэксту саборнаму духу Царквы.

Грамадская малітва (іншыя тэрміны – царкоўная, устаноўленая, саборная, агульная) – гэта ўзнаўленне кананічнага малітоўнага тэксту, якое адбываецца ў час богаслужэння ў храме. У час літургіі гэтае ўзнаўленне становіцца калектыўным, што ўзмацняе эмацыянальнае

ўздзеянне малітвы. Узначальвае яе святар, які з'яўляецца абавязковым удзельнікам камунікацыі.

Кананічныя тэксты існуюць у пісьмовай форме, і ў час богаслужэння іх чытаюць або спяваюць па кнізе або на памяць. Для грамадскай малітвы у час літургіі, вячэрні, малебна, паніхіды і інш. характэрна аб'яднанне жанраў рознай інтэнцыі (малітвы, трапары, кандакі, псалмы і да т. п.) у пэўным парадку, замацаваным кананічна і прапісаным у богаслужбовых указаннях на кожны год. Гэтае аб'яднанне ўтварае цэласнае богаслужэнне.

Асабістая малітва (прыватная, келейная) у шырокім сэнсе ўяўляе сабой зварот да Бога кожнага канкрэтнага чалавека. У адрозненне ад грамадскай, прыватная малітва чытаецца па-за грамадскім богаслужэннем. Яна таксама будзеца на базе кананічнага тэксту, але дапаўняецца больш эмацыянальным выкладам асабістай просьбы або ўдзячнасці; яна можа ўяўляць сабой і ўласны маналог верніка. Прыватная малітва з'яўляецца асабістым выражэннем веры, гэта размова з Богам без пасрэдніка (святара) і часта мае больш свабодную форму.

У асабістай малітве вернік не выкарыстоўвае тэксты грамадскай малітвы ў поўнай форме, аднак існуюць жанры, якія рэкамендуецца выкарыстоўваць пры асабістым звароце да Бога: канон, акафіст, трапар, кандак, велічанне. Таксама рэкамендуецца ў прыватнай малітве выкарыстоўваць тэксты, напісаныя святымі і зацверджаныя Царквой, напрыклад, ранішнія, перад сном і інш.

У залежнасці ад адрасата выдзяляюцца наступныя разнавіднасці прыватнай малітвы: да Бога, да Святой Троіцы, да Багародзіцы, да святых, да нябесных сіл. У сваю чаргу малітвы да Бога дзеляцца на малітвы да Бога-Айца і да Бога-Сына; малітвы да нябесных сіл дзеляцца на звароты да канкрэтных анёлаў, архангелаў; малітвы да святых дзеляцца на віды ў залежнасці ад ступені святасці і да канкрэтнага святога. Адносна часу чытання выдзяляюцца малітвы ранішнія і перад сном; адносна суаднесенасці з пэўнымі падзеямі адрозніваюць малітвы перад або пасля якой-небудзь справы (напрыклад, прыняцця ежы, навучання, паездкай куды-небудзь і інш.).

Такім чынам, аб'ядноўваючыся ў малітве – грамадскай або асабістай – вера і пачуцці, а таксама валявыя праявы (напрыклад, абяцанні, намеры і інш.) утвараюць непадзельнае адзінства. Безумоўна, малітва кожнага верніка індывідуальная, а яе змест залежыць ад духоўных перажыванняў чалавека, жыццёвых абставін, асабістых праблем. Аднак любая малітва ў плане выражэння нясе за сабой і пэўны план зместу, мэту звароту да Бога. Адсюль у залежнасці ад выяўлення і апісання асноўных інтэнцый адрасанта – просьба, падзяка, пакаянне, ухваленне –

можна выдзеліць адпаведныя віды малітоўных зваротаў: малітва-просьба, малітва-пакаянне, малітва-падзяка, малітва-ўхваленне.

Малітва-просьба. Часцей за ўсё вернікі просяць Бога дапамагчы ім у жыццёвых цяжкасцях, умацаваць у розных іспытах, зберагчы ад граху. З праваслаўнага пункту погляду Богу вядомы патрэбы кожнага чалавека, але, каб ён мог даць патрэбную дапамогу, чалавек павінен яе папрасіць.

Аднымі з самых старажытных з’яўляюцца кароткія малітвы: *Госпадзі, памілуй!*, *Госпадзі, блаславі!*, *Госпадзі, падай!*, *Госпадзі, выратуй і захавай!*, *Упакой, Госпадзі, душы спачылых рабоў тваіх..!* У іх просьба выражана дзеясловам загаднага ладу.

Варыянтам малітвы-просьбы з’яўляецца малітва пачынальная: *Госпадзі Ісусе Хрысце, Сыне Божы, дзеля малітваў Прачыстае Твае Маці і ўсіх святых, памілуй нас. Амінь.* У ёй таксама дзеясловам загаднага ладу выражаецца просьба памілавання; да яе далучаюцца і іншыя суб’екты тэксту Свяшчэннага Пісання – Багародзіца і ўсе святыя, – што ўзмацняе эфект.

У малітве Святому Духу *Цару Нябесны, Уцяшыцелю, Духу ісціны, Ты ўсюды прысутны і ўсё напаўняеш, Скарбніца добра і жыцця Падацелю, прыйдзі і ўсяліся ў нас, і ачысі нас ад усякай нечыстаты і збаў, Добры, душы нашы* выражана просьба да Святога Духа пры дапамозе паслядоўна ўжытых дзеясловаў загаднага ладу, якія ствараюць эфект нарастання: *прыдзі, усяліся, ачысі, збаў.*

Утрымлівае просьбу і малітва да Прасвятой Троіцы: *Прасвятая Троіца, памілуй нас; Госпадзі, ачысі грахі нашы; Уладару, прабач беззаконні нашы; Святы, наведай і ацалі немачы нашы дзеля імя Твайго. Госпадзі, памілуй.*

Малітва-пакаянне – гэта просьба аб дараванні грахоў. Гэты від малітвы, як і папярэдні, таксама ўтрымлівае просьбу, аднак галоўная інтэнцыя тут – пакаянне чалавека, раскайванне ва ўчынку, за які яму сорамна перад Богам і людзьмі.

Прыкладам з’яўляецца малітва мытніка: *Божжа, будзь міласцівы да мяне грэшнага.* Тут, як бачым, акрамя просьбы, утрымліваецца пакаянне, што адпавядае багаслоўскім патрабаванням.

Таксама прыкладам малітвы-пакаяння служыць Псалом 50:

Памілуй мяне, Божжа, на вялікай міласці Твайёй і на мноству шчодрасціў Тваіх ачысі беззаконні мае. Зусім абмый мяне ад беззаконня майго і ад граху майго ачысі мяне. Бо беззаконне маё я знаю і грэх мой перада мною заўжды. Перад Табой адзіным я саграшыў і злое перад Табою ўчыніў, так што Ты справядлівы ў словах Тваіх і беззаганны ў судзе Тваім. Бо вось у беззаконнях зачаты я і ў грахах нарадзіла мяне маці мая. Бо вось ісціну ўзлюбіў Ты, невядомае і тайнае з прамудрасці Твайёй адкрыў Ты мне.

Акрапіш мяне ісопам – і буду чысты, абмыеш мяне – і буду за снег бялейшы. Дасі мне пачуць радасць і вясалосць – і ўзрадуюцца косці пакораныя. Адварні аблічча Тваё ад грахоў маіх і ўсе беззаконні мае ачысці. Сэрца чыстае ствары ўва мне, Божа, і дух праўды аднаві ўнутры мяне. Не адкінь мяне ад аблічча Твайго і Духа Твайго Святога не адымі ад мяне. Вярні мне радасць збаўлення Твайго і Духам уладарным умацуй мяне. Я навучу беззаконных шляхам Тваім, і грэшныя да Цябе звернуцца. Уратуй мяне ад крыві, Божа, Божа збаўлення майго, і ўзрадуюцца язык мой праўдзе Твайёй. Госпадзі, вусны мае адкрыеш, і вусны мае абвясцяць хвалу Тваю. Бо калі б Ты захацеў ахвяры, то я даў бы, але ўсеспаленне не мілае Табе. Ахвяра Богу – дух скрушаны; сэрцам скрушаным і пакорлівым Бог не пагарджае. Ашчасліў, Госпадзе, з ласкі Твае Сіён, і няхай збудуюцца сцены Іерусаліма. Тады мілай Табе будзе ахвяра праўды, прынашэнне і ўсеспаленне; тады пакладуць на ахвярнік Твой цяльцоў.

Сярод асабліва пабудаваных малітоўных тэкстаў-канонаў ёсць і пакаянныя, напрыклад, канон святога Андрэя Крыцкага, які чытаюць у храмах на пачатку Вялікага посту, пакаянныя каноны Іісусу Хрысту і Багародзіцы, якія чытаюць вернікі перад споведдзю, і інш.

Малітва-падзяка ўвасабляе адну з галоўных інтэнцый малітвы – удзячнасць прадстаўнікам сакральнага свету. Вернік дзякуе Богу, калі атрымлівае тое, што просіць: *Дзякую Табе, Хрысце Божы..., Устаўшы ад сну, дзякую Табе, Святая Троіца, што на вялікай Твайёй дабрыні і доўгацярпенню не загневаўся Ты на мяне, лянівага і грэшнага, і не загубіў мяне з беззаконнямі маімі...* (з малітвы да Прасвятой Троіцы), *Дзякуем Табе, што не загубіў нас з беззаконнямі нашымі, але паказаў Сваё звычайнае чалавекалюбства і падняў нас, калі мы ляжалі без памяці, каб мы слаvasловілі ўладу Тваю* (з малітвы 6-й Макарыя Вялікага). Тыя ці іншыя даброты ў сваім жыцці, якія чалавек не прасіў, ён лічыць міласцю Бога да сябе і таксама выказвае падзяку за іх.

Малітва-ўхваленне, як і малітва-падзяка, заснавана на пачуцці ўдзячнасці Богу. Узорам з’яўляецца малітва *Слава табе, Божа наш, слава Табе*, дзе слова *слава* абазначае ‘хвала, ухваленне’. У ёй вернік нічога не просіць, а толькі славіць Бога; чытаецца яна па заканчэнні ўсялякай справы ў знак удзячнасці Богу за яго міласці. Ухваленнямі пачынаюцца і заканчваюцца многія малітвы і любое царкоўнае богаслужэнне: *Слава Айцу, і Сыну, і Святому Духу і цяпер, і заўсёды, і на векі вякоў. Амінь; Баславёны Бог наш...*

Нягледзячы на такую, здавалася б, празрыстую класіфікацыю, усе пералічаныя віды малітоўных зваротаў звычайна не існуюць паасобку; многія малітвы, асабліва грамадскія, аб’ядноўваюць у сабе і просьбу, і пакаянне, і ўхваленне, і падзяку, паколькі лічыцца, што гутарка верніка з

Богам павінна быць гарманічнай. Часта можа быць дамінаванне якой-небудзь адной інтэнцыі або спалучэнне дзвюх. Так, асноўнай інтэнцыяй кандака, акафіста, трапара і велічання з'яўляецца ўхваленне і падзяка, канона – пакаянне і просьба.

Разгледзім асобна вядомую ўсім малітву *Ойча наш (малітва Гасподняя)* [Мф. 6: 9–13], паколькі яна з'яўляецца ўзорам гэтага жанра. Гэтая малітва даецца ў Евангеллі ў якасці прамога ўказання ад Ісуса Хрыста людзям, якім чынам яны павінны звяртацца да Бога.

Малітва Гасподняя пачынаецца са зварота, аформленага як асобнае выказанне: *Ойча наш, Які ёсць у нябёсах!* Ён уяўляе сабой састаўную канструкцыю, у якой называецца той, да каго звяртаюцца, а таксама яго характарыстыка, якая ўказвае на яго знаходжанне ў іншым свеце. Гэтым зваротам падкрэсліваецца прынцыповае адрозненне рэлігійнай камунікацыі: знаходжанне ўдзельнікаў у розных светах (адрасант – у свеце зямным, грэшным; адрасат – у свеце нябесным, святым).

Другі сказ *Няхай свяціцца імя Тваё, няхай прыйдзе Царства Тваё, няхай будзе воля Твая як на небе, так і на зямлі* ўтрымлівае ўхваленне Госпада і абазначае пазіцыю адрасанта, які поўнасьцю прызнае волю Бога і жадае аб'яднання двух светаў.

Наступная частка ўяўляе сабой спалучэнне матэрыяльнага пачатку і духоўнага: просьба аб дараванні надзённага хлеба спалучаецца з пакаяннем і просьбай аб дараванні грахоў, прычым пакаянне і просьба аб дараванні грахоў аб'яднаны ў параўнальную канструкцыю: *Хлеб наш надзённы дай нам сёння; і даруй нам даўгі нашы, як і мы даруем даўжнікам нашым...* Далей просьба датычыцца духоўнага свету, але яна ўплывае і на свет матэрыяльны: *і не ўвядзі нас у спакусу, але збаў нас ад злага.*

Заклучная частка малітвы зноў вяртае верніка да Бога, указваючы на яго як на прычыну ўсяго таго, што адбываецца ў свеце: *бо тваё ёсць Царства, і сіла, і слава навекі.* Заканчваецца Гасподняя малітва словам *Амінь*, якое мае значэнне 'да будзе так' і выражае поўную згоду верніка са сказаным.

Такім чынам, у структуру малітвы *Ойча наш* уваходзяць наступныя маўленчыя дзеянні: зварот, ухваленне, просьба, пакаянне, вынік. Такую структуру некаторыя даследчыкі называюць базавай для гэтага жанра [2, с. 97].

Іншыя жанры малітоўнага падстылю з'яўляюцца, па сваёй сутнасці, разнавіднасцямі асноўнага жанра – малітвы. **Канон**, напрыклад, з'яўляецца адным з відаў грамадскай малітвы, у якой на першым плане – пакаянне і просьба. Ён уяўляе сабой гімн-паэму складанай канструкцыі, якая супастаўляе старазапаветныя вобразы і прароцтвы з адпаведнымі падзеямі Новага Запавету. Канон складаецца з 9 песняў, кожная з каторых

уключае ў сябе шэраг простых, непадзельных жанраў: ірмас, трапар, седален і кандак. **Ірмас** размешчаны ў пачатку кожнай песні і задае яе фармальна-зместавае адзінства: называе тэму, указваючы на старазапаветныя правобразы.

Трапар – кароткая песня, якая праслаўляе справы Бога і святых. Апошні трапар кожнай песні прысвечаны праслаўленню Багародзіцы. **Седален і кандак** па сваёй сутнасці тыя ж трапары, проста іх назвы нясуць гістарычны сэнс, звязаны з традыцыямі іх ужывання: у час седальна, напрыклад, вернікі садзіліся для слухання Свяшчэннага Пісання або жыцця святога, якое ішло традыцыйна пасля трэцяй песні канона.

Акафіст – асобая хвалебная песня ў гонар Бога, Багародзіцы або святых. Акафісты складаюцца з 25 песняў, размешчаных у парадку грэчаскага алфавіта: 13 кандакоў і 12 ікасаў (кандак – кароткая хвалебная песня, ікас – вялікая песня). Ікасы заканчваюцца словам *Радуйся*, а кандакі – словам *Алілуйя* ('хваліце Бога'). Як ужо адзначалася, мэта акафіста – ухваліць Бога, Багародзіцу або святога, указваючы на факты іх біяграфіі, даць ім багаслоўскую ацэнку.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Беларуская энцыклапедыя : У 18 т. Т. 10 / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2000. – 544 с.
2. *Ицкович, Т. В.* Жанровая система религиозного стиля на коммуникативно-прагматическом и категориально-текстовом основаниях : дисс. ... д-ра. филол. наук / Т. В. Ицкович. – Екатеринбург, 2016. – 387 с.
3. *Савіцкая, І. У.* Статус і месца канфесійнага стылю ў сучаснай беларускай мове / І. У. Савіцкая // Наука и образование в современном мире : вызовы XXI века. Филологические науки : материалы IX МНПК (г. Нур-Султан, Казахстан, 15.09.2021) / редкол. : Е. Абиев (отв. ред.) [и др.]. – Нур-Султан, 2021. – С. 79–82.
4. *Слободской, Серафим.* Закон Божий для семьи и школы. Репринт. изд. / Серафим Слободской. – Санкт-Петербург : Кифа, 2006. – 724 с.

АФАРЫСТЫЧНАЯ ІНТРАЗОНА КАНЦЭПТУ «РАДЗІМА» Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

А. Л. Садоўская¹⁾, Г. В. Новік²⁾

¹⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, sadovskayaal@bsu.by*

²⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, annanovik0220@gmail.com*

У артыкуле вывучаюцца нацыянальна-культурныя асаблівасці канцэпту «радзіма» ў афарыстычных выслоўях беларускіх паэтаў і пісьменнікаў. Вылучаюцца ключавыя лексемы і словазлучэнні, праз якія вербалізуюцца паняцці «радзіма» і «чужына» ў паэтычным дыскурсе; выяўляюцца паняццыйныя і эмацыйна-каштоўнасныя прыкметы канцэпту «радзіма» ў афарыстычным кантэксце на фоне іх карэляцыі з ядзернымі прыкметамі, атрыманымі ў выніку інтэрпрэтацыі лексікаграфічных крыніц беларускай мовы.

Ключавыя словы: канцэпт; канцэптуалізацыя; радзіма; афарыстычнае выслоўе; паэтычны дыкурс; моўная карціна свету.

Канцэпт «радзіма» з'яўляецца адным з важных складнікаў канцэптасферы нацыянальнай мовы і звязаны пэўным чынам са сферай фарміравання і асэнсавання так званых «вечных каштоўнасцей». Ён, з аднаго боку, універсальны для большасці моў свету, з іншага ж боку, яго канцэптагенез і, адпаведна, зместавае напаўненне залежаць у значнай ступені ад нацыянальных культурна-гістарычных традыцый, умоў пражывання, форм дзяржаўнасці, ад ступені прыхільнасці прадстаўнікоў канкрэтнага этнасу да роднай зямлі, ад запатрабаванасці паняцця для фарміравання грамадзянскай пазіцыі і нацыянальнай ідэі і іншых фактараў.

У канцы мінулага стагоддзя з прычыны актуальнасці праблемы самавызначэння і нацыянальнай ідэнтычнасці вывучаць канцэпт «радзіма» пачалі многія даследчыкі. Сярод тых, хто займаўся даследаваннем абазначанага канцэпту ў мовах славянскіх народаў, варта адзначыць Е. Бартмінскага, С. Р. Варкачова, Г. Вяжбіцкую, Я. А. Гімалаеву, Ж. Б. Есмурзаеву, Я. М. Ігнатаву, В. М. Тэлія і інш. Зборнік пад рэдакцыяй Е. Бартмінскага з назвай «Паняцце радзімы ў сучасных еўрапейскіх мовах» [18], у якім ажыццёўлены семантычны аналіз паняцця радзімы, а таксама адлюстраваны розныя сферы існавання паняцця (ад фальклорнай да сучаснай гарадской), лічыцца пачаткам лінгвакультуралагічнага вывучэння радзімы як канцэпту ў асобных мовах і тэкстах.

Г. Вяжбіцкая ў сваіх даследаваннях закранула параўнальны аспект разумення дадзенага паняцця рускімі, немцамі і палякамі. Канцэпт «радзіма» ў польскай і рускай моўных карцінах свету ў супастаўляльным аспекце даследавалі Е. Бартміньскі, В. М. Тэлія, І. І. Сандамірская, у рускай і кітайскай – А. С. Чарнавусава, рускай і нямецкай – Н. Ю. Казакова, рускай, англійскай і французскай – Т. В. Сарока, рускай і англійскай – І. У. Паўлава (на матэрыяле фразеалагічных і парэміялагічных адзінак) і інш. Вывучалася (у тым ліку і ў супастаўляльным аспекце) спецыфіка канцэпту «радзіма» ў наступных лінгвакультурах: арабскай (А. А. Алаквар), калмыцкай (Ц. Н. Аюшова), кітайскай (Ф. Юй), мангольскай (М. М. Саднампілава), рускай (Н. І. Белазубава, А. П. Раманава) і інш.

У расійскім мовазнаўстве абазначаны канцэпт вывучаўся на матэрыяле тэкстаў ідэалагічнага (Я. М. Ігнатава) і педагагічнага дыскурсаў (Ж. Б. Есмурзаева), паэтычнага дыскурсу – у творчасці, напрыклад, А. Блока (А. В. Купчык, А. Г. Санасян), С. Ясеніна (Т. Ю. Калупанава), Н. Рубцова (У. Б. Цюрын), Д. Кедрыва (Т. А. Панамарова), У. Фёдарова (А. В. Дзішкант, А. М. Іванова) і г. д. Канцэпт «радзіма» аналізаваўся таксама ў маўленні носьбітаў мовы розных узроставых груп: малодшых школьнікаў (М. В. Веккесер, Д. Н. Капылова), студэнтаў (Т. В. Дзямідава, М. А. Калеснік) і інш. Асацыятыўнае поле канцэпту «радзіма» ў рускай мове даследавалі І. В. Голубева, Г. А. Сцяпанова, Э. Э. Тундума.

У беларускай лінгвістыцы вывучэнню канцэпту «радзіма» прысвечаны не такія багаты шэраг даследаванняў. Варта згадаць найперш асобныя работы К. С. Вінакуравай [2], Г. А. Гладковай [4], Я. У. Дзьобіка [5], А. А. Калеснікавай [7; 8], Г. В. Новік [11], К. С. Півавар [13; 14]. У артыкулах згаданых даследчыкаў фрагментарна аналізаваліся асобныя аспекты канцэпту «радзіма»: змест ключавых лексем, якія вербалізуюць канцэпт ў беларускай мове, аспекты рэалізацыі канцэпту ў фразеалагічных і парэміялагічных адзінках, публіцыстычных тэкстах і асобных творах беларускай мастацкай літаратуры.

Вывучэнне паняццённай базы канцэпту «радзіма» шляхам аналізу лінгвістычных лексікаграфічных крыніц беларускай мовы [12; 15–17] дазволіла нам вылучыць асноўныя паняццённыя прыкметы і характарыстыкі абазначанага канцэпту: 1) краіна, якая гістарычна належыць пэўнаму народу і якую гэты народ насяляе; бацькаўшчына; 2) месца нараджэння, узнікнення, паходжання; крыніца, пачатак, 3) тое, што звязана з родам, сям'ёй, раднёй. Энцыклапедычныя даведнікі дадаюць да названых характарыстык яшчэ адну прыкмету: мадэль адносін паміж

індывідам і грамадствам, паміж грамадзянінам і дзяржавай, паміж асобай і цэнтралізаванай ідэалагічнай сістэмай.

Устанаўленне зыходнай семантыкі і ўнутранай формы ключавой лексемы паказала, слова *радзіма* ўтворана ад *род* з дапамогай суфікса, які мае значэнне прыналежнасці. Існуе меркаванне, што этымалогія слова звязана з язычніцкім богам-творцам Родам, а старажытная архісема слова *радзіма* – ‘маці’ – з культурам парадзіх. Напачатку семантыка слова *радзіма* ў беларускай мове была звязана з сям’ёй, раднёй, пасля – мясцовасцю, тэрыторыяй, дзе чалавек нарадзіўся, і толькі праз пэўны час лексема набывае значэнне краіны, дзяржавы, грамадзянінам якой чалавек з’яўляецца.

Даследчыкі адзначаюць такія характарыстыкі канцэпту «радзіма», як рэляцыйнасць (насычанасць складанымі суб’ектна-аб’ектнымі адносінамі), палітызаванасць (ідэалагізаванасць), «нагружанасць» палітычнай гісторыяй краіны [6, с. 100], і аналізуюць канцэпт у трох вымярэннях – прасторавым, грамадскім, ідэалагічным [1, с. 124; 6]. Адзначым, што ідэалагізаванасць і «нагружанасць» палітычнай гісторыяй краіны ў лінгвістычных слоўніках беларускай мовы намі не выяўлена. Аднак гэтыя характарыстыкі канцэпту актуалізуюцца ў яго вобразна-перцэптыўным і фальклорна-літаратурным складніках. Названыя рысы канцэпту праяўлены таксама ў энцыклапедычных даведніках, навуковых даследаваннях і, верагодна, у тэкстах сродкаў масавай інфармацыі, якія апраўдана лічацца ядром і люстэркам сучаснай культуры і своеасаблівым «экранам» грамадскай свядомасці, развенчваюць традыцыйныя канцэпты і фарміруюць новыя, што дазваляе своечасова выявіць трансфармацыі ў асэнсаванні зместу канцэптаў у сінхраніі лінгвакультуры.

Даследаванне канцэпту на матэрыяле афарыстычных выказванняў беларускіх паэтаў і пісьменнікаў з’яўляецца важным элементам канцэптуалізацыі радзімы ў моўнай карціне свету беларусаў, паколькі экстралінгвістычная інфармацыя зместу канцэпту прадстаўлена ў яго інтэрпрэтацыйным полі, якое і адлюстроўваецца ў афарызмах і парэміях. Прадстаўленыя ў афарыстычных выслоўях меркаванні ў асобных моўных сістэмах грунтуюцца на штодзённым вопыце індывідуумаў як членаў канкрэтных лінгвакультурных супольнасцей, таму афарызмы і становяцца досыць папулярным матэрыялам пры канцэптуалізацыі пэўных паняццяў і вылучэнні іх нацыянальна-культурных адметнасцей.

Крыніцамі фактычнага матэрыялу для даследавання сталі наступныя зборнікі афарызмаў: 1) Н. В. Гаўрош, Н. М. Няmkовіч «Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў» [3], А. Я. Леванюк «Майстры кажуць... Беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі» [10]. Усяго вылучана і прааналізавана каля 220 адзінак.

Аналіз комплексу афарыстычных выказванняў вядомых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў паказаў, што канцэпт «радзіма» аб'ектывуецца ў іх праз багаты шэраг слоў і словазлучэнняў: *Радзіма, (мая) Беларусь, Айчына, Бацькаўшчына, Беларушчына, Белая Краіна, краіна, Бацькаўшчына-матка, маці-Айчына, Маці-Беларусь, куточак Беларусі, родны (наш, мой, забраны, радзімы, бацькоўскі, ранейшы) край; невялічкая (родная, малая, вялікая, усёдаравальная, бацькоўская, святая, безабаронная наша, наша зялёная) зямля; мой (ойчы, родны, матчын, азёрны) кут (куток); бацькоўская (матчына) хата, бацькоўскі (матчын) парог; месца, блізкае сэрцу; дзіўная Белавежа, Мінск, Загібелька, Няміга, Нёман, родны Буг, Мекка, Галгофа, маці, мова, наветра, хлеб, сон велікодны; сон, што сніцца анёлам вясной; родныя зоркі, салодкія ветры баравыя, дом, свой вулей, свой сподак працы, сонца і дажджоў; свой дол, куток на зямлі, радзімка, родныя нябёсы і клады, сваё гняздо, свой бярог (свая бярога), вір, родны бор, родныя мясціны, калок свой, сэрца і душа, нутра зямлі багаты клунак, маці, мой светач, явар мой, агністы снягір на сасне; клады, мой шлях круты, мой боль святы, мой алтар, свая баравіна, ніва родная, карані, белізна бяроз і сосен медзь, куст, роднае неба, узбярэжжа сінняй пушчы, мая слязінка, маё прычасце, мой святлісты лёс, родныя нівы, гоні родныя, ямы свая, наша (мая, свая, родная) старана (старонка), родныя вербы і бярозы, радзімы нівы, цёплая матчына шчака, дубы наднёманскія і інш. У афарызмах неаднаразова сустракаюцца індывідуальна-аўтарскія перыфразы для абазначэння радзімы: край, які з маленства дораг; месца, дзе ронім мы першыя слёзы і пакідаем частку саміх сябе; зямля, дзе першае слова сказаў; зямля бацькоў (святая), зямля дзядоў і інш.*

Такім чынам, у выказваннях беларускіх творцаў канцэпт *радзіма / Радзіма*, з аднаго боку, вербалізуецца праз шэраг лексем сінанімічнага рада, прадстаўленага ў тым ліку ў «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі (*бацькаўшчына, радзіма, айчына, родны край, свой край, наш край, родная краіна, свая краіна* [9, с. 43]), з іншага боку, радзіма ў свядомасці прадстаўнікоў беларускай культуры суадносіцца з бацькоўскай (матчынай) хатай і бацькоўскім (матчыным) парогам, з прыроднымі ландшафтамі Беларусі, яе раслінным і жывёльным светам (*родны бор, агністы снягір на сасне, родныя нівы, вербы і бярозы*), роднымі гарадамі і мястэчкамі; з домам, маці, мовай, лёсам; чымсьці жыццёва важным (*сэрца і душа*) і незаменным (*наветра і хлеб*) для чалавека. Праз рэпрэзентатыўныя лексемны і словазлучэнні вобраз радзімы можа сакралізавацца (*мой алтар, маё прычасце, зямля святая*) або напаўняцца індывідуальна-аўтарскім асэнсаваннем (*сон, што сніцца анёлам вясной*).

Асабліваю значнасць пры канцэптуалізацыі радзімы ў аўтарскіх выслоўях набываюць геграфічныя месцы Беларусі, якія актуалізуюцца праз

сістэму адпаведных тапалексем: Мінск, Няміга, Нёман, родны Буг, Загібелька і інш. Поруч з тапалексемамі Беларусі сустракаюцца і ўласныя назвы, непасрэдна не звязаныя з Беларуссю, – гэта цікавыя анаматычныя метафары. Беларусь – гэта таксама Мекка і Галгофа: *А мне мой кут – навечна Мекка, / Ды і Галгофа разам з тым* (П. Броўка). Мекка – свяшчэнны горад мусульман у Саудаўскай Аравіі, Галгофа – месца у Іерусаліме, дзе быў распяты Ісус Хрыстос. Такім чынам, прыведзеныя намінацыі ў гэтым выпадку страчваюць сваё дэнататыўнае значэнне, а вобраз Радзімы з іх дапамогай сакралізуецца, абагаўляецца, як, дарэчы, і ў шэрагу іншых выказванняў: *Карцінам трэба, як і людзям, / Жыць на сваёй святой зямлі* (П. Панчанка); *Люблю цябе такой, якая ёсць, / Зямля мая, зямля бацькоў святая, – / Мая слязінка – са святла наскрозь, / Маё прычасце, мой святлісты лёс...* / *З табой і паміж бедаў я світаю* (Н. Загорская).

Для паўнаватраснага асэнсавання канцэпту «радзіма» важна, на наш погляд, прывесці таксама словы і словазлучэнні, з дапамогай якіх у аўтарскіх выказваннях перадаецца паняцце «чужына», праз параўнанне ці прамое проціпастаўленне з якім вельмі часта канцэптуалізуецца «радзіма»: *дальняя чужына, чужая маркота й цішыня, айчызна чужых, не твая зямля, чужы свет, чужыя ўзгоркі, прастора чужая, чужая старана, чужое неба, цяпельца чужое, чужая аралля, чужое далёкае поле, чужыя клямкі, чужое, тысячы рэк чужых, чужыя бальшакі, землі чужыя, за морам, замор’і, славуць еўропы, межы суседнія, Турцыя, Парыж, Рым, Вена, Мадрыд, Лондан, за трыдзець зямель, вырай далёкі, сцежкі неведомыя; край цяплейшы, багацейшы; цуд чужых.*

Такім чынам, паняцце «чужына», якое рэгулярна проціпастаўляецца радзіме ў афарызмах беларускіх творцаў, перадаецца такімі ўласнымі (геаграфічнымі) назвамі, як Турцыя, Парыж (сустракаецца двойчы), Рым, Вена, Мадрыд, Лондан: *Беларусу і ў Парыжы сняцца / белізна бяроз і сосен медзь* (П. Панчанка); *Мне Загібелька лепш Парыжа* (Я. Колас); *Што мне Вена, Мадрыд, што мне / Лондан туманны, / Больш за ўсё я бацькоўскаму краю / адданы!* (В. Дунін-Марцінкевіч). Згаданыя пісьменнікамі гарады характарызуюцца высокім узроўнем жыцця і багатай культурай, але нішто не заменіць Радзімы, якая ў сэрцы назаўсёды. У адным з выказванняў аўтар папракае беларусаў дрэнным веданнем гісторыі роднай краіны, бо «не хапае нам настаўнікаў, што знаюць родную зямлю»: *Мы помнім выразна і свежа, / што спее ў Турцыі ў садах, / а казку дзіўнай Белавежы / ледзь разбіраем на складах* (М. Рудкоўскі).

Назваўшы найбольш частотныя лексемы-рэпрэзентанты радзімы ў афарыстычных выслоўях беларускіх творцаў, прасочым, якія паняццённыя і эмацыйна-каштоўныя прыкметы канцэпту раскрываюцца ў афары-

стычным кантэксте і як яны карэлююць з ядзернымі прыкметамі, вылучанымі намі на базе беларускіх лексікаграфічных крыніц.

У афарыстычных выказваннях, як і ў лексікаграфічных даведніках, радзіма – гэта месца нараджэння і дзяцінства: *Дзе воўк урадзіўся, / Яму куст той мілы* (Я. Купала); *Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма* (К. Чорны); *Тое месца, дзе ронім мы першыя слёзы і пакідаем частку саміх сябе, становіцца дарагое для нас* (Я. Колас).

Месца нараджэння чалавека традыцыйна прынята называць малой радзімай, што замацавана і арфаграфічным афармленнем, аднак у афарызмах такое азначэнне, як, дарэчы, і напісанне з малой літары, аспрэчваецца: *Куток, дзе ты першае слова сказаў, / малым называцца не можа* (В. Жуковіч); *Я супраць арфаграфіі грашу, / І з літары вялікае пішу: / Радзіма* (М. Мятліцкі). Да таго ж, у афарызмах звяртаецца ўвага на факт, што вялікая Радзіма – агульная для ўсёй нацыі, а малая радзіма («радзімка») – у кожнага свая і што вялікая Радзіма абавязкова пачынаецца з малой – месца, «дзе прайшло маленства»: *З радзімак тых складаецца / Радзіма, / Але радзімка ў кожнага – свая* (Р. Барадулін); *Радзімы вялікай / Няма без малое* (У. Мазго); *Без адчування малой зямлі няма адчування вялікай* (І. Шамякін); *Без радзімы народа няма, / Без народа няма Радзімы* (Р. Барадулін).

Кожная радзіма пачынаецца з жанчыны, якая на свет пусціла, – з маці: *Радзіма пачынаецца з жанчыны* (А. Сыс). Частымі рэпрэзэнтантамі радзімы ў афарыстычных выслоўях выступаюць *матчына хата, матчын парог, матчын кут, матчына мова, матчына шчака: За якімі замор’ямі / Долю ні сватай, / На чужыне й аблокі / Цвярдымі крушнямі. / Неба роднае / Толькі над матчынай хатай* (Р. Барадулін); *Відаць, / няма бальчэй пакут, / Чым шкадаваць да скону, / Што не вярнуцца ў матчын кут, / Хоць позна, / ды з паклонам...* (с. Законнікаў); *Айчыны б наветра ўзахлёб, / на ўвесь рот, / І матчынай мовы акраец* (С. Законнікаў); *Шукаем сцежак неведомых, / Чужыя топчам бальшакі, / А песні нас чакаюць дома, / Ля цёплай матчынай шчакі* (Г. Бураўкін).

Радзіма як месца нараджэння і дзяцінства чалавека набывае ў яго свядомасці пэўныя эмацыйна-вартасныя прыкметы: гэта месца для чалавека вельмі дарагое, мілае і блізкае, найраднейшае (*Няма раднейшага, чым родны кут* (П. Броўка)); яно надзяляецца высокай каштоўнасцю, гэта, як прынята сёння гаварыць, месца сілы чалавека (*Залатую расінку ў голасе / Толькі родная дасць / Зямля* (М. Арочка); *Быццам недзе ёсць зямля / Больш лячэбная, / Як радзіма* (М. Танк); *Лёгка жыць і верай быць відушчым, / Покуль на ўзбярэжжы сіняй пушчы / Зорыцца акно бацькоўскай хаты* (С. Законнікаў)). Гэта месца яднання са сваім родам, таму вельмі важна праз усё жыццё захоўваць сувязь з зямлёй сваіх бацькоў і дзядоў: *Галоўнае – / З зямлёй бацькоўскай сувязь, / Што б ні было, тры-*

валай зберагчы (С. Законнікаў); Куды б цябе ні завяла дарога, / Не забывай бацькоўскага парога (П. Броўка); Сягаючы імкненнямі высока, / Не забывай пра карані (С. Законнікаў).

Радзіма – гэта таксама і родны дом, родная хата: *І мне прадаць бацькоўскі дом, / Нібы прадаць сваю Айчыну* (У. Скарынкін); *Радзіма – / Не толькі дом, а і клады* (Н. Гілевіч); *Лёгка жыць і верай быць відушчым, / Покуль на ўзбярэжжы сіняй пушчы / Зорыца акно бацькоўскай хаты* (С. Законнікаў)). Гэта і парог як важная частка дома, яго мяжа і ўваход туды, дзе бяспечна і заўсёды добра: *Кожная птушка ў сваё гняздо вяртаецца з выраю. / Кожны бадзяга-звер знаходзіць сваю бярогу. / Кожная рыба свайго трымаецца віру. / Дык ці ж магу я забыцца матчынага парогу?* (Г. Бураўкін).

Для беларусаў сувязь са сваім домам, бацькамі і продкамі мела неверагодную вартасць: *Дом – крэпасць. / Бацькі – крылы. / Дзяды – падмурак крэпасці. / А калі няма ні крэпасці, ні падмурка, ні крылаў?* (У. Ліпскі).

Частая канцэптуальная метафара, якая актуалізуе ідэю важнасці трывалай сувязі са сваёй бацькаўшчынай, – «радзіма – карані»: *Ёсць у мяне адзін запас трываласці – / Зямля дзядоў, дзе нашы карані* (С. Законнікаў); *Без каранёў вялікіх не бываць / Вялікім дубу, хоць з пароды й гэтай!* (Н. Мацяш); *Дзе карані – жыццё красуе!* (У. Карызна); *Дрэву перасаджанаму гола / У чужой маркоце й цішыні. / Хай галіны й зашумяць вясёла, / Сумна дол свой / Помняць карані...* (Р. Барадулін). Як кожная расліна трымаецца каранямі за зямлю і атрымлівае такім чынам здольнасць сілкавацца і расці, так і чалавек моцна прывязаны да сваёй бацькаўшчыны, да свайго роду, і гэта дае яму апору і сілу.

У комплексе афарызмаў, як і ў лексікаграфічных даведніках, Радзіма – гэта родны край, дзяржава, краіна, дзе чалавек нарадзіўся і грамадзянінам якой ён з’яўляецца, і беларус адчувае з ёй вялікую з’яднанасць: *Жыві, наш край! Няхай надзея / Гарыць у сэрцы і мацнее* (Я. Колас); *І толькі на цябе надзея, / Край родны мой!* (М. Багдановіч); *Мой Край, на шырокім заблытаным свеце / ты мне наймілейшы, бо родны, бо свой* (Л. Геніюш); *І хай з тысяч рэк чужых нап’юся – / Толькі для апошняга глытка / Я прыйду сюды, / да Беларусі, / Да свайго азёрнага кутка* (Г. Бураўкін); *Куды б ні выносілі думы, / Айчыны абрыс не згублю. / Тады прачынаецца дужасць, / Як зерне трапляе ў раллю* (С. Законнікаў); *Божжа, / Захіні маю Радзіму / Мудрасцю, / Спакоем / І цяплом* (Г. Бураўкін) і інш.

Бацькаўшчына і сям’я маюць моцны ўплыў на лёс чалавека. Сям’я – гэта тое, што трывала яднае паміж сабой людзей розных узростаў і інтарэсаў, асноўная апора і падтрымка асабе ў любой сітуацыі, менавіта

таму для прэзентацыі каштоўнасных характарыстык Радзімы часта выкарыстоўваюцца канцэптуальныя метафары роднасці: *Ёсць Радзіма – і ёсць бяссмерце, / Мова ёсць – не загіне сям’я* (В. Зуёнак); *Зямля, дзе ўсе жывуць адной сям’ёй, / Дзе ваяваў Вячко, дзе жыў Вашчыла, – / Не можа быць пахілаю рабой* (У. Караткевіч). Афарызм У. Караткевіча дадае да індывідуальна-аўтарскіх перыфраз для намінацыі Радзімы яшчэ адну, якая актуалізуе гістарычныя звесткі, звязаныя з нашай Айчынай: *зямля, дзе ваяваў Вячко, дзе жыў Вашчыла*.

У шэрагу беларускіх афарызмаў сустракаем таксама традыцыйную канцэптуальную метафару «Радзіма – маці», а яе жыхары, адпаведна, – сыны: *О Беларусь!.. / Я нарадзіўся ў тваёй хаце, / І лёс мне суджаны адзін: / Ты мне не мачыха, а – маці, / І я – заўжды твой родны сын!* (М. Гіль); *А я – твой сын, ад косці тваёй косць, / Кроў ад крыві тваёй, мая Айчына* (С. Дзяргай); *Беларусь – мая маці і мова, наветра і хлеб* (А. Вялюгін); *Мы – тройчы дзеці ў вечным крузе: / Мы – дзеці роднае сям’і, / І – дзеці Маці-Беларусі, / І – дзеці Матухны-Зямлі* (Н. Гілевіч); *Не шукай сабе, мой братку, / З ветрам Бацькаўшчыну-матку* (Я. Купала).

Беларусь у афарыстычных радках майстроў слова – свабодны край са свабоднымі, смелымі жыхарамі; сваёй унікальнай гісторыяй; вялікім, з’яднаным народам, які па-сапраўднаму ганарыцца Радзімай і любіць яе, што забяспечае ёй устойлівасць і трываласць: *Скупая зямля маёй Беларусі / Не раджала рабоў і не мела рабоў* (У. Караткевіч); *Такому краю – век стаяць: / Ён так трывала скроены* (М. Рудкоўскі); *Больш за сябе я Беларусь люблю / І ёю з нараджэння ганаруся. / Праб’е мой час, / як Каліноўскі праз пятлю, / Я нізка пакланюся Беларусі* (С. Грахоўскі); *Як жыла і жывеш, будзеш жыць, Беларухчына! / Зразумеў і ўспомніў цябе твой мільённы народ* (Я. Купала). Бацькаўшчына памятае ўсіх сыноў, хто зберагае яе славу і трываласць: *Забудзе таго краіна, / Хто ёй у бядзе не памог... / Таго ж будзе помніць, як сына, / Хто славу Айчыны бярог...* (І. Ралько); *І ва ўсіх нас ёсць Радзіма, / Што імёны нашы помніць* (М. Танк); *Ніколі Радзіма не спіша / у бестэрміновы запас* (А. Вялюгін).

Кожная краіна характарызуецца сваім прыродным ландшафтам, унікальным жывёльным і раслінным светам, і наша Радзіма – не выключэнне. Беларусь славіцца сваімі лясамі і лугамі, рэкамі, азёрамі і балотамі, таму часта Радзіма ў афарызмах канцэптуалізуецца менавіта праз прыродна-ландшафтныя прыкметы: *Усе шляхі прыводзяць не да Рыма, / А да родных вербаў і бяроз* (У. Караткевіч); *Кожны мае свой бор, / родны бор на зямлі...* (А. Куляшоў); *У кожнага быць павінна / Свая баравіна* (П. Панчанка); *І дзе на свеце ёсць такая, / Як Нёман, рэчачка другая?* (Я. Колас); *У выраі далёкім / Аднаго для птахаў не стае – / Тых дубоў, / наднёманскіх, высокіх, / Дзе ім трэба гнёзды віць свае* (М. Арочка); *Ве-*

чарамі на чужых узгорках, / Дзе чужыя кветкі між травы, / Як нам не хапае родных зорак / І салодкіх ветраў баравых (Г. Бураўкін).

Маляўнічыя пейзажы Беларусі становяцца для творцаў крыніцай эстэтычнай асалоды і натхнення, за што хочацца плаціць нязменна толькі любоўю: *А глянеш навокал – такая краіна: / дзе ступіш – то рэха, то казка, быліна...* (М. Танк); *А калі не спяваць аб Радзіме, / Дык навошта наогул спяваць?* (Г. Бураўкін); *О, радзіма, мой свечач цудоўны, адзіны, / Явар мой, мой агністы снягір на сасне...* (У. Караткевіч); *Ёсць куток на зямлі: / Дзень адзін пражывеш – / Назаўсёды цябе зачаруе* (М. Танк); *О, краю мой! Шчаслівы лёс – плаціць любоўю, / Табе і жыць – адною ёй* (Н. Гілевіч).

Радзіма – гэта тое, што наканавана чалавеку Богам, лёсам; як і сваіх бацькоў, радзіму ў абодвух асноўных сэнсах гэтага слова, не выбіраюць: *Ніхто з нас бацькаўшчыны не выбірае, / Як не выбірае маці ў жыцці* (Л. Геніюш); *Родны край ніхто не выбірае, / Выбірае родны край цябе* (Р. Барадулін). З прычыны наканаванасці радзімы яе трэба прымаць бясспрэчна, бо «спрачацца з ёй» усё роўна, што спрачацца з Богам або лёсам: *Спрачацца з радзімай – / як агнямі на зорах халодных вадзіць* (В. Аколава).

Радзіма, згодна з афарыстычнамі выказваннямі, – крыніца і гарант шчасця і багацця для чалавека: *Той шчаслівы і самы багаты, / Хто любімай Радзіме не гасць* (М. Хведаровіч); *Хто раней, / хто пазней, / Толькі ўсе / Зноў і зноў / Мы прыходзім / Да простых, / як хлеб і наветра, / Высноў: / Што жыццё чалавеку – / Любому – / Дзецца адно, / І што, / як ні надточвай, / Кароткае вельмі яно, / І што праўда на свеце / Адна – / Без крупінкі маны, / І што шчасця на свеце / Няма / Без сваёй стараны...* (Г. Бураўкін); *Шчасця большага няма ў зярняці, / Як на ніве роднай прарасці* (В. Таўлай); *Я меў шчасце / ў гэтым краі нарадзіцца, / Ды, дзякуй Богу, / маю шчасце тут памерці* (А. Бадак).

Семантыку спакойнага, бяспечнага, бесклапотнага і шчаслівага жыцця чалавека, які пражывае на Радзіме і «дыхае родным дымам», А. Пісьмянкоў перадае праз актуалізацыю ў паэтычных радках двух фразеалагічных адзінак з аўтарскай заменай кампанента ў адной з іх: *Пакуль дыхаю родным дымам, / Мне пад небам маім нязмрочна, / Як за пазухай у радзімы, / Як народжанаму ў сарочцы* (А. Пісьмянкоў). Ужыты ў аўтарскай трансфармацыі фразеалагізм *як у Бога (у Хрыста) за пазухай* ('1) вельмі добра, прывольна і бесклапотна (жыць), 2) спакойна і ў поўнай бяспецы (быць))' з заменай кампанента *Бог (Хрыстос)* на кампанент *радзіма* (*як за пазухай у радзімы*) і фразеалагізм *нарадзіцца ў сарочцы*, які ўжываецца ў беларускай мове са значэннем 'быць шчаслівым, удачлівым, вязучым, быць шчасліўчыкам'.

Радзіма для асобы – найвялікшая каштоўнасць, яна неабходна чалавеку: *Ні славы, ні скарбаў я не хачу, / Мне б толькі прайсці непрыкметна, / Зямлю сваю пад нагамі адчуць, / Надыхацца родным паветрам* (П. Панчанка); *Радзіма будзе жыць без мяне, / Мяне без Радзімы не будзе!* (Р. Барадулін). Сваю ідэнтычнасць чалавек можа асэнсаваць і захаваць толькі праз разуменне сваёй Айчыны, праз сувязь са сваімі «каранямі»: *Сваю Айчыну ўбач і зразумей, / І ў ёй сябе ты зразумееш потым* (Л. Тарасюк); *Быць шыпынаю шыпыне, / Пакуль зямлі трымаецца карэннем* (Н. Мацяш).

Канцэптуалізацыя радзімы ў афарыстычных выслоўях часта ўтрымлівае выразныя эмацыйна-каштоўнасныя прыкметы, паколькі ў паэтычных радках нязменна выказваецца пачуццё моцнай любові да сваёй Радзімы, пачуццё гонару за сваю краіну, адданасці ёй і гатоўнасць ахвяраваць сабой дзеля абароны Радзімы і яе інтарэсаў: *Люблю цябе такой, якая ёсць, / Зямля мая, зямля бацькоў святая, – / Мая слязінка – са святла наскрозь, / Маё прычасце, мой святлісты лёс... / З табой і паміж бедаў я світаю* (Н. Загорская); *Больш за сябе я Беларусь люблю / І ёю з нараджэння ганаруся. / Праб'е мой час, / як Каліноўскі праз пятлю, / Я нізка пакланюся Беларусі* (С. Грахоўскі); *Любіць зямлю! І не наогул, / А – гэту! Нашу! Дзе жывём!* (Н. Гілевіч); *Любіць Радзіму да скону, / так, / Як любяць расліны – сонца* (Л. Рублеўская).

Прызнанне Радзіме ў сваёй любові да яе параўноўваецца Я. Сіпаковым з прызнаннем у самых інтымных пачуццях: *Прызнавацца Радзіме ў сваёй любові да яе трэба ціхім, сціплым і нават крыху сарамлівым голасам – такім, якім прызнаюцца ў сваіх самых цнатлівых і непраўных пачуццях. Інакш нельга. Інакш яна, Радзіма, падумае, што ты і сам у такое не верыш і крычыш так толькі таму, каб пераканаць у гэтым усіх, а заадно і самога сябе* (Я. Сіпакоў).

Чалавек любіць сваю Радзіму насуперак усім выпрабаванням лёсу, яна адзіная і непаўторная, таму адрачыся ад яе немагчыма: *Люблю непаўторны свой род / І яго анідзе не зракуся, / Як бы лёс не падгорчываў мёд / Прыналежнасці да Беларусі* (Н. Мацяш); *Можна ўсё: пусціць каханне дымам, / Ўзяць і занядбаць мінулы шлях. / Але толькі – не любіць Радзімы / З чорнаю павязкай на вушах, / З чорнаю павязкаю на вуснах, / З чорнаю павязкай на вачах* (У. Караткевіч). Узамен родны край таксама ўсё даруе, не дакарае за ўчынкі сваіх сыноў і шкадуе кожнага з іх: *Родны край сыноў не дакарае – / Па-бацькоўску кожнага шкада* (Р. Барадулін). Чалавек прырастае да сваёй зямлі «каранямі», як дрэва: *Не вырвеш з нас жывую нашу душу / Бы з дзяснаў слабых набалелы зуб, / Бо мы народ вялікі, непарушны, / Народ, што да зямлі прырос, як дуб* (У. Караткевіч).

Многія афарыстычныя выразы, прысвечаныя патрыятычным пачуццям, збудаваны ў форме заклікаў служыць сваёй Радзіме «верай і праўдай», шанаваць Радзіму, не здраджваць ёй і абараняць: *Верай і праўдай / надзеі службы / і жыві, / Помнячы вечна, / што ёсць і табе вымярэнне – / Кропля аддадзенай справе Айчыны / крыві* (С. Законнікаў); *Не мяняй свой кут на прастору чужую, / У прасторы чужой птушка гнёзды не ўе, / Пі ваду са свайго вадазбору і тую, / Што цячэ дамавіта са студні твае* (Р. Барадулін); *Не прадайце за цёрты долар / Край, які вам з маленства дораг. / Знайце: новаму не бываць. / Вам у свеце тады – / Бамжаваць* (М. Мятліцкі); *Людзі! / Так па зямлі ступайце, / Як ля калыскі маці, – / Безабаронная наша зямля, / Нібыта сон дзіцяці...* (С. Законнікаў); *Любіць Радзіму ў светлыя і радасныя дні высакародна. Але яшчэ болей высакародна любіць Радзіму тады, Калі ёй цяжка, калі гэтая любоў небяспечная* (Я. Сіпакоў).

Сустрэкаем у афарызмах імператывы адказнасці і абавязку перад Радзімай яе грамадзян: *Ах, людзі, людзі... / Мы ў адказе / За невялічкую Зямлю* (П. Броўка); *Каб за край быў умерці гатоў, / Каб не прагнуў айчызны чужых* (Ф. Багушэвіч); *Калі ў чалавека выхавана любоў да Радзімы, ён паўсюль будзе памятаць пра свой абавязак перад ёй* (У. Колас); *Калі за Беларусь аддаць жыццё / Святыя клічуць – буду не старонні* (Н. Гілевіч); *Для каханай нашай Радзімы / й найдарожшых ахвяр не замнога* (Л. Геніюш); *Быць беларусам – / Гэта значыць, / За родны край згараць на дым, / Па-беларуску чуць і бачыць / На гэтым свеце і на тым* (Р. Барадулін).

Такім чынам, у паэтычных радках шырока агучваюцца ўсе пачуцці, якія аб'ядноўваюцца адзіным паняццем – патрыятызм. Дарэчы, адзін з афарызмаў дае і арыгінальнае вызначэнне патрыятызму: *Патрыятызм – гэта ўпрыгожванне радзімы талентамі і справамі* (Г. Марчук).

Зачастую сам родны край, а разам з тым і пачуццё патрыятызму становіцца чалавеку моцнай духоўнай апорай, надзеяй і падтрымкай у жыцці: *Толькі любоў да Радзімы нам зброя* (Л. Рублеўская); *І пакуль нада мной наша роднае неба – / Аніякі мяне не палохае лёс* (А. Бачыла); *Без радзімы мы ўсе, хоць на волі, а ўсё ж / у няволі* (Я. Сіпакоў); *Дома сцены памагаюць, / Што ж казаць пра берагі* (А. Пісьмянкоў); *І толькі на цябе надзея, / Край родны мой!* (М. Багдановіч); *Бо толькі недзе там, за родным Бугам сінім, / Вятры такія, што асушаць слёз патак...* (М. Танк); *Памажы, ойчы кут, / Твайму плыўцу у шторме жыцця / Далысці да высокага берага мэты* (М. Арочка).

Радзіма – гэта месца, куды заўсёды хочацца вярнуцца. Розныя абставіны жыцця ва ўсе часы прымушалі і простых людзей, і знакамітых творцаў пакідаць родныя мясціны і шукаць сабе новы прытулак. Туга па

Бацькаўшчыне, калі пакідаеш яе не па сваёй волі, асабліва моцная і невыносная: *Маркотна мне без Беларусі* (Я. Купала); *Няма таго зеля, / Што хоць на міг ад тугі па Айчыне вылечвае* (Г. Бураўкін); *Настальгія, як рана, запаўняе збалелыя грудзі / Дрэвам і людзям* (Я. Сіпакоў); *Відаць, / няма бальчэй пакут, / Чым шкадаваць да скону, / Што не вярнуцца ў матчын кут, / Хоць позна, / ды з паклонам...* (С. Законнікаў); *Ні славы, ні скарбаў я не хачу, / Мне б толькі прайсці непрыкметна, / Зямлю сваю пад нагамі адчуць, / Надыхацца родным паветрам* (П. Панчанка); *І дзе б ні жыў – / Душа вядзе туды, / Дзе родныя нябёсы і клады* (Р. Барадулін).

Немагчымасць па нейкіх прычынах жыць на Радзіме падобна да страты магчымасці існаваць ўвогуле, гэта адчуванне сябе няшчасным і непаўнавартасным, духоўная смерць: *Няможна жыць, / Зусім няможна жыць без Беларусі* (Г. Бураўкін); *Толькі страціўшы Радзіму, / Будзеш, як камень, / Сляпы і глухі* (М. Танк); *Я – сірата / Без маёй Беларусі. / Ад роднай мовы, / Ад роднай нацыі / Не адцураюся, / Не адракуся* (П. Панчанка); *Чужое неба ічасця не дае* (Н. Мацяш); *Як жыць – дык жыць для Беларусі, / а без яе – зусім не жыць* (Л. Геніюш).

Калі чалавек жыве на чужыне, Радзіма прыходзіць да яго ў снах: *Калі пакідаеш Радзіму, / Становяцца снамі / І людзі і сосны...* (М. Танк); *Мне бацькаўшчынай цэлы свет, / Ад родных ніў я адварнуўся... / Адно... не збыў яшчэ ўсіх бед: / Мне сняцца сны аб Беларусі!* (Я. Купала); *Я не ганю землі чужыя – / Хай іх сонца не абміне. / Толькі дзе б за морам ні жыў я, / Беларусь мая снілася мне* (Г. Бураўкін).

Радзіма – гэта шлях, шлях дадому, дарога, вяртанне: *А хопіць і куточка Беларусі, / Каб цэлы век свой да яе ісці* (Н. Мацяш); *Шлях да Айчыны адусюль кароткі, / Калі твая Айчына не міраж* (А. Кудравец); *Найлепшая з нашых дарог – / Дарога дадому* (П. Панчанка); *Дадому!.. Дахаты!.. Як доўга не гіне / Гук слоў гэтых простых на дальняй чужыне* (М. Танк); *Мы вяртаемся, – / і ў гэтым ты і ёсць, / Айчына* (К. Кірэнка); *Нават страціўшы зрок, / Абыду я паўсвету, / А да родных мясцін шлях заўсёды знайду* (П. Броўка); *Дамоў заўсёды ісціна вядзе. / Яна – напаўзабытая дарога* (А. Сербантовіч).

Цэлы комплекс афарыстычных выказванняў праз багатую вобразнасць актуалізуюць апазіцыю «радзіма – чужына»: *Вечарамі на чужых узгорках, / Дзе чужыя кветкі між травы, / Як нам не хапае родных зорак / І салодкіх ветраў баравых* (Г. Бураўкін); *Добры агонь на чужыне, / Толькі грызе вочы дым* (М. Танк); *Дома суха і ў багне, / На чужыне й на ўзгор'і гразка* (Р. Барадулін); *Лепш грызці зямлю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце* (К. Чорны); *Не цяплее душа / Ля цяпельца чужога, / Каласіца туга / На чужой аралі* (Р. Барадулін); *Хто гэта знае: чаму на чужыне / Вецер у вочы дзьме пы-*

лам заўсёды (М. Танк); *Чужое неба сэрцу не дагодзіць, / душы не загадае: «Не балі...»* (Е. Лось).

Такім чынам, вывучэнне спецыфікі аб'ектывацыі канцэпту «радзіма» ў беларускіх афарыстычных выслоўях дазволіла стварыць абагульнены вобраз-канцэпт радзімы / Радзімы ў асэнсаванні беларускіх паэтаў і пісьменнікаў. Радзіма – гэта месца нараджэння і дзяцінства, «тое месца, дзе ронім мы першыя слёзы і пакідаем частку саміх сябе» (Я. Колас), «куток, дзе ты першае слова сказаў» (В. Жуковіч). Гэта зямля бацькоў і дзядоў, самае дарагое і найраднейшае месца, з якім варта трымаць сувязь праз усё жыццё, твае «карані». Радзіма – гэта таксама і родны дом, родная хата, матчын (бацькоўскі) парог.

З «радзімак» пачынаецца Радзіма – родны край, дзяржава, дзе чалавек нарадзіўся і грамадзянінам якой ён з'яўляецца; беларус адчувае з ёй вялікую з'яднанасць; гэта краіна са сваёй унікальнай гісторыяй і смелымі жыхарамі, якія жывуць адной сям'ёй; Радзіма – маці. Гэта накіраваная чалавеку Богам і лёсам зямля, якую не выбіраюць, зямля з непаўторнай прыродай, маляўнічымі пейзажамі, сваёй мовай і верай. Радзіма для чалавека – крыніца і гарант шчаслівага, спакойнага і бяспечнага жыцця, найвялікшая каштоўнасць.

Канцэптуалізацыя радзімы ў афарыстычных выслоўях часта ўтрымлівае выразныя эмацыйна-каштоўныя прыкметы, паколькі ў радках нязменна выказваецца пачуццё моцнай любові да сваёй Радзімы, пачуццё гонару за сваю краіну, адданасці ёй, гатоўнасці служыць ёй «верай і праўдай» і ахвяраваць сабой дзеля абароны Радзімы і яе інтарэсаў; гучаць імператывы адказнасці і абавязку перад Радзімай. Радзіма бяспрэчна мілейшая за чужыну, гэта месца, куды заўсёды хочацца вярнуцца; шлях дадому, дарога, вяртанне. Радкі з падобным зместам прасякнуты матывамі тугі па Бацькаўшчыне.

Асаблівую значнасць пры канцэптуалізацыі радзімы ў аўтарскіх выслоўях набываюць геграфічныя месцы Беларусі, якія актуалізуюцца праз сістэму адпаведных топалексем: Мінск, Няміга, Нёман, родны Буг, Загібелька і інш. Праз рэпрэзентатыўныя лексемны і словазлучэнні вобраз радзімы можа сакралізавацца (мой алтар, маё прычасце, зямля святая) або напаяцца індывідуальна-аўтарскім асэнсаваннем (сон, што сніцца анёлам вясной).

Варта дадаць, што для многіх беларускіх паэтаў і пісьменнікаў радзіма з'яўляецца адным з ключавых канцэптаў у іх канцэптуальнай карціне свету, бо сваім асноўным прызначэннем шэраг з іх лічыць служэнне Радзіме сваёй творчасцю. Змест канцэпту «радзіма» ў афарыстычных выслоўях, бяспрэчна, фарміруецца пад уплывам мастацка-вобразнага ўспрымання асобных аўтараў, аднак гэта не перашкодзіла нам вылучыць

і агульныя рысы ў канцэптуалізацыі «радзімы / Радзімы» ў кантэксце афарызмаў. Відавочна, што ядзерныя прыкметы канцэпту «радзіма», вылучаныя ў выніку інтэрпрэтацыі лексікаграфічных крыніц беларускай мовы, атрымліваюць заканамерную рэалізацыю і індывідуальна-аўтарскае напаўненне і пашырэнне ў афарыстычнай інтразоне канцэпту.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бартминьский, Е.* Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Е. Бартминьский. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.
2. *Вінакурава, К. С.* Мастацкі канцэпт «радзіма» і яго моўная рэпрэзентацыя: на матэрыяле паэзіі Р. Барадуліна і У. Караткевіча / К. С. Вінакурава // *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова.* – 2013. – № 1. – С. 67–72.
3. *Гаўрош, Н. В.* Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаўрош, Н. М. Нямковіч. – Мінск : Выш. школа, 2012. – 638 с.
4. *Гладкова, Г. А.* Канцэпт «Айчына» ў паэзіі Ф. Д. Князьніна / Г. А. Гладкова // *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины.* – 2014. – № 1. – С. 59–64.
5. *Дзьобік, Я. У.* Устойлівыя выразы тэматычнага кола «радзіма / чужына» ва ўсходнеславянскіх мовах / Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 11 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2012. – С. 30–33.
6. *Игнатова, Е. М.* Место концепта «родина» среди культурных концептов / Е. М. Игнатова // *Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты.* Вып. 14. – М. : ИНИОН РАН; МГЛУ, 2008. – С. 96–102.
7. *Калеснікава, А. А.* Радзіма ў моўнай карціне свету беларусаў / А. А. Калеснікава // *Вестник Полоцкого гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки.* – 2012. – № 10. – С. 99–104.
8. *Калеснікава, А. А.* Канцэпт Радзіма ў свядомасці носьбітаў беларускай мовы / А. А. Калеснікава // *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэр. рэсп. навук.-практ. канф., 21–22 кастр. 2010 г. / Віцебскі дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава ; рэдкал. : Г. А. Арцямёнак, В. І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.].* – Віцебск : ВДУ, 2010. – С. 50–52.
9. *Клышка, М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка ; пад рэд. Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. школа, 1993. – 445 с.
10. *Леванюк, А. Я.* Майстры кажучь... Беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі : слоўнік афарызмаў / А. Я. Леванюк. – Брэст : БрДУ, 2010. – 161 с.
11. *Новік, Г. В.* Аб'ектывацыя канцэпту «Радзіма» ў беларускіх парэміялагічных адзінках [Электронны рэсурс] / Г. В. Новік // *Беларускае слова : на хвалях часу : матэр. навук. чыт., прысв. пам. дац. І. М. Шчарбакавай, г. Мінск, 23 лют. 2022 г. / БДУ, філал. фак. ; рэдкал. : М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.].* – Мінск, 2022. – С. 91–97. – Рэжым доступу : <https://elib.bsu.by/handle/123456789/284274>. – Дата доступу : 10.11.2023.
12. *Носович, И. И.* Словарь белорусского наречия / И. И. Носович. – СПб. : Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук, 1870. – 756 с.
13. *Півавар, К. С.* Канцэпт Радзіма ў творчасці пісьменнікаў – ураджэнцаў Віцебшчыны / К. С. Півавар // *Состояние и перспективы развития белорусско-*

российского приграничья как специфической социокультурной реальности : матер. междунар. науч.-практ. конф., г. Витебск, 26 нояб. 2013 г. / Витеб. гос. ун-т ; отв. ред. И. М. Прищепа [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2013. – С. 82–84.

14. *Півавар, К. С.* Рэпрэзентацыя канцэпту радзіма ў мове беларускай літаратуры / К. С. Півавар // Роднае слова. – 2015. – № 8. – С. 26–30.

15. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : БелСЭ, 2016. – 968 с.

16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. / пад аг. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.

17. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск : Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978–2017. – Т. 11 / уклад. В. Л. Авілава [і інш.] ; рэд. Г. А. Цыхун. – 2006. – 333 с.

18. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* / Pod red. J. Bartminkiego. – Lublin, 1993. – 318 p.

МЕТАФОРИЗАЦИЯ ТЕРМИНОВ В БЕЛОРУССКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

О. Е. Супринович

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск, Беларусь, aksana.suprynovich@gmail.com*

В статье рассматриваются метафорические значения терминов, выделенных из состава белорусских и немецких лексических параллелей. Было установлено, что переносные значения терминов образуются на основе сходства по функции и ассоциации и не совпадают в белорусском и немецком языках. На метафорические значения терминов наслаиваются дополнительные функциональные и коннотативные семы, усиливающие их выразительность и экспрессивность. Развитие у терминов новых значений свидетельствует о выходе терминов из ограниченной сферы употребления в общелитературный язык и использовании их как средства коммуникации.

Ключевые слова: коннотация; лексические параллели; метафоризация; метафорический перенос; термин.

Исследование процессов метафоризации терминологической лексики, анализ качественных изменений в структуре значений слов относятся к вопросам, связанным с обогащением словарного состава языка и, следовательно, всегда находятся в центре внимания лингвистов.

Являясь подсистемой литературного языка, терминологическая лексика служит для обозначения смысловых понятий и конкретных реалий специальных областей знания и деятельности [4, с. 5].

Вопросы исследования терминологической лексики связаны с изучением структуры терминов и способов их образования, особенностями перевода научно-технических терминов, выявлением основных типов терминов, упорядочением и стандартизацией терминов. Большое внимание уделяется изучению процессов терминологизации (переход общеупотребительного слова в термин), детерминологизации (переход термина в общеупотребительную лексику) и ретерминологизации (перенос термина из одной дисциплины в другую с полным или частичным изменением семантики) лексики.

Приведем традиционное толкование понятия «термин»: «... слово или словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности» [3, с. 508].

Термины функционируют в рамках определенной терминосистемы, которая представляет собой четкое, упорядоченное собрание соотнесен-

ных между собой по смыслу понятий-терминов, характеризуя специальную область научно-профессионального знания [2, с. 4]. С другой стороны, известно, что одни и те же термины могут входить одновременно в разные терминосистемы.

Формирование терминосистем – длительный и непланируемый процесс, термины образуются разными способами и по разным моделям. К основным способам терминообразования относятся заимствование, семантический (развитие значений слов), морфологический (суффиксация, префиксация), синтаксический (термины-словосочетания), морфолого-синтаксический (композиция, эллипсис, аббревиация). Особую группу образуют термины-эпонимы, обязанные своим происхождением индивидуальным авторам (ученым, исследователям, первооткрывателям), а также международные термины, образованные на основе греко-латинского терминологического фонда. Разнобой в терминологии, повторы, дублиеты усложняют полное упорядочение терминосистемы той или иной научной области знания.

К основным дифференцирующим признакам термина относятся: 1) ограниченность с точки зрения сферы употребления; 2) независимость от контекста (как правило, термины однозначно трактуются в определенной познавательно-практической деятельности); 3) понятность, четкость, лаконичность (термин должен иметь строго определенное значение; не допускается возможность различных толкований); 4) отсутствие эмоциональности и экспрессии (стилистическая нейтральность); 5) интернациональность; 6) конвенциональность (целенаправленный характер появления). Вместе с тем, в лингвистике существует мнение (и мы с ним согласны), что перечисленные выше требования к понятию «термин» носят скорее идеальный характер, поскольку на практике не всегда соблюдаются [4, с. 7–8].

Терминологическая лексика подвергается тем же лексико-семантическим процессам, что и литературный язык, терминам свойственно развитие новых значений, выразительность и экспрессивность [6, с. 6].

Согласно исследованию А. В. Попковой, метафоризация позволяет расширить семантику слова, метафорические модели лексем вскрывают особенности национального восприятия действительности [5, с. 10]. Как утверждает Н. К. Димитрова, «характер и степень метафоризации в разных терминосистемах неодинаковы», в частности в области транспортно-экспедиционной деятельности метафоризация проявляется неактивно – термины-метафоры составляют 6 % от общего количества подобранных для исследования примеров [1, с. 33].

Целью работы является выявление национально-специфических особенностей переносных значений терминов на материале белорусского и немецкого языков. Для исследования методом случайной выборки были отобраны лексемы-термины (с пометой *спец.* или другой пометой, указывающей на область научного знания) из состава белорусско-немецких межъязыковых лексических параллелей.

В ходе рассмотрения практического материала мы выяснили, что переносные значения терминов, возникшие в результате метафорического переноса, могут совпадать в обоих языках, при этом возможны несовпадения в функциональных макрокомпонентах значения слова. Так, например, для лексем из области астрономии бел. *зеніт* / нем. *Zenit* характерен метафорический перенос по ассоциации, переносные значения терминов отличаются функционально-стилистическими пометами: бел. *зеніт* 1. 'в астраномии: наивысшая воображаемая точка небесной сферы над головой наблюдателя'; 2. 'высшая точка развития чего-л., высшая степень (перен., возвыш.)' – нем. *Zenit* 1. 'зенит (астрон.)'; 2. 'высшая точка, кульминационный пункт, апогей (книж.)' [7, с. 77].

При сопоставлении бел. *маніпулятар* / нем. *Manipulator* наблюдаем метафорический перенос по сходству функции, переносные значения лексем не совпадают в функциональных компонентах значения: бел. *маніпулятар* 1. 'цирковой артист, выполняющий фокусы, основанные на ловкости рук; фокусник'; 2. 'название некоторых приспособлений для выполнения сложных движений, действий, похожих на действия рук (спец.)'; 3. 'человек, который занимается подделками, разными махинациями (неодобр.)' и нем. *Manipulator* в значениях 1. 'манипулятор (о человеке) (книж.)'; 2. 'манипулирующее устройство (тех.)', 3. 'фокусник, жонглер (книж., устар.)' [7, с. 77].

Как показывает анализ, в большинстве случаев переносные значения терминов в сопоставляемых языках не совпадают. В частности, в одном из языков у термина развивается новое значение, а в другом языке такого не наблюдается. В данной связи рассмотрим лексемы из области медицины: бел. *апаплексія* 'кровоизлияние в какой-либо орган или закупорка сосудов головного мозга, сопровождающееся неожиданной потерей сознания и параличами; инсульт' – нем. *Apoplexie* 1. 'апоплексический удар, геморрагический инсульт (мед.)'; 2. 'неожиданное (частично или полностью) отмирание кроны косточковоплодных деревьев (бот.)' [7, с. 86].

Из приведенного выше примера видно, что новое переносное значение немецкой лексемы перешло в другую область научного знания – ботанику. Основой для метафорического переноса является сходство по двум признакам – по ассоциации и по функции.

Лексические параллели бел. *параксізм* в значении ‘сильный приступ (болезни, чувства) (книж.)’ и нем. *Paroxysmus* не совпадают в семантическом отношении, так как в семантике немецкой лексемы обнаружены два терминологических значения – одно из которых возникло в результате метафорического переноса по сходству функции и по ассоциации: нем. *Paroxysmus* 1. ‘приступ, припадок (мед.)’; 2. ‘пик активности вулкана (геогр.)’.

Данные примеры указывают на то, что в процессе метафоризации терминов могут возникать переносные значения, функционирующие не только в литературном языке, но также и значения, которые используются в других областях научного знания (ботаники, географии).

При сопоставлении метафорических значений терминов важно также учитывать коннотацию (эмоциональные и экспрессивные оттенки значения), которая наслаивается на семантику терминов в белорусском и немецком языках. Рассмотрим несколько таких случаев.

Относящиеся к военной терминологии бел. *шрапнель* / нем. *Schrapnell* не совпадают по объему значения – в немецком языке переносное значение содержит коннотативные семы с отрицательной оценочностью, маркированные пометами *груб.*, *отриц.* Моделью метафорического переноса является «неодушевленный предмет–человек»: бел. *шрапнель* ‘картечь (разрывной артиллерийский снаряд, начинённый круглыми пулями)’ – нем. *Schrapnell* 1. ‘картечь (воен., раньше)’; 2. ‘непривлекательная пожилая женщина (груб., отриц.)’ [7, с. 98].

Случаи метафоризации характерны и для музыкальных терминов. Например, для нем. *Tamtam* характерно переносное значение с отрицательной коннотацией: бел. *тамтам* ‘ударный музыкальный инструмент, разновидность гонга’ – нем. *Tamtam* 1. ‘гонг; тамтам’; 2. ‘африканский деревянный барабан’; 3. ‘шум, шумиха (разг., отриц.)’ (лексемы не совпадают объему значения, коннотации и функциональным компонентам значения) [7, с. 152].

Анализ фактического материала позволяет сформулировать следующие выводы:

- 1) в белорусском и немецком языках метафоризация терминов проявляется неоднородно и, в целом, неактивно;
- 2) метафорические значения фиксируются преимущественно в семантике немецких лексем-терминов;
- 3) образованные путем метафорического переноса новые значения функционируют как в общелитературном языке, так и в рамках других терминосистем;
- 4) переносные значения терминов-параллелей в белорусском и немецком языках не совпадают;

5) для терминов, выделенных из состава белорусско-немецких лексических параллелей, характерен метафорический перенос по сходству функции и по ассоциации или одновременно сразу по нескольким признакам (функция, ассоциация).

Таким образом, метафоризация терминологической лексики в белорусском и немецком языках позволяет говорить о тенденции распространения терминов за пределами научного дискурса. Несовпадения метафорических значений терминов в белорусском и немецком языках свидетельствуют о своеобразии национального языкового мышления.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Димитрова, Н. К.* Термины-метафоры в терминологии транспортно-экспедиционной деятельности / Н. К. Димитрова // Вестн. ВГУ. Сер. Филология. Журналистика. – 2016. – № 2. – С. 33–35.

2. *Калмановский, Е. С.* Вопросы театральной терминологии / Е. С. Калмановский. – Л. : ЛГИТМИК, 1984. – 36 с.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002. – 709 с.

4. *Мясников, А. А.* Терминология в лингвистике и лингводидактике / А. А. Мясников. – СПб. : ГУАП, 2012. – 95 с.

5. *Попкова, А. В.* Метафоризация наименований природных явлений в английской и русской лингвокультурах : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. В. Попкова; МГУ им. М.В. Ломоносова. – Мытищи, 2020. – 29 с.

6. *Сложеникина, Ю. В.* Основы терминологии : Лингвистические аспекты теории термина / Ю. В. Сложеникина. – Изд. стереотип. – М. : Либроком, 2018. – 120 с.

7. *Супринович, О. Е.* Типологизация межъязыковых лексических параллелей (на материале белорусско-немецких лексикографических источников) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / О. Е. Супринович. – Минск, 2019. – 200 с.

КАНЦЭПЦЫ СІНТАКСІЧНЫХ ТЫПАЛОГІЙ У СУЧАСНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ

Н. У. Чайка

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Беларусь, filfak@bspu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу сучасных канцэпцый сінтаксічных тыпалогій. Выяўлены і сістэматызаваны прынцыпы тыпалагічнага ўпарадкавання сінтаксічных з'яў – сістэмнасці, тыпалагічнай значнасці прыкмет, іерархіі аб'ектаў, сінтагматычнага функцыянальнага ўзгаднення. Выдзелены наступныя сінтаксічныя тыпалогіі – парадку слоў, кантэнсіўная, лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах, граматыка-структурная. Таксама прадстаўлена класіфікацыя, якія ажыццяўляюцца на аснове проціпастаўлення катэгорыі – статальнасці і дынамічнасці, на аснове сінтаксічных сувязей і адносін.

Ключавыя словы: эліпсіс; параметры тыпалогіі; інварыянтныя мадэлі; структурныя і семантычныя мадэлі; тып прэдыката; парадыгма структурна-сінтаксічных мадыфікацый; канструкцыі з імпліцытнай семантыкай; сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, парцэляцыя.

У сучасным мовазнаўстве тэрмін **тыпалогія** ўжываецца з некалькімі значэннямі. Большасць даследчыкаў (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская, А. У. Цымерлінг і інш.) лічыць правамерным карыстацца ім выключна пры вызначэнні спецыфікі мовы ў параўнанні з іншымі. На іх погляд, тыпалогія – гэта «параўнальнае вывучэнне структурных і функцыянальных уласцівасцей моў незалежна ад характару генетычных адносін паміж імі» [7, с. 512]. У адпаведнасці з аб'ектам даследавання тыпалогія можа быць функцыянальнай, структурнай, фармальнай, кантэнсіўнай.

Н. Б. Мячкоўская вызначае тыпалогію як метада даследавання разнастайных і ўнутрана складаных аб'ектаў шляхам выяўлення іх агульных або падобных рыс і аб'яднання аб'ектаў з улікам меры блізкасці ў некаторыя класы, групы, падгрупы. У адпаведнасці з метадалагічнымі прынцыпамі даследчык прапануе наступныя віды тыпалогіі (сістэматызацыі) моў: генеалагічную, арэальную, а таксама сістэматызацыю па пэўных параметрах, не звязаных з генеалогіяй. Пры гэтым тыпалогія можа будавацца не толькі на аснове параўнання моўных сістэм (генеалагічная, арэальная і інш.), а і на выяўленні замкнутых моўных падсістэм – фанетычных, лексічных, граматычных (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў,

А. У. Цымерлінг), што падразумявае «размяшчэнне моўных з’яў па класах у адпаведнасці з пэўнымі прыкметамі» [4, с. 30]. За час існавання навукі даследчыкі выпрацавалі багатую тэарэтычную базу, асноўныя метадалагічныя прынцыпы якой можна прадставіць наступным чынам:

– прынцып сістэмнасці тыпалагічнага падабенства (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская);

– прынцып тыпалагічнай значнасці прыкмет (параметраў). Толькі «моцныя» прыкметы могуць брацца за аснову тыпалогіі (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў і інш.);

– прынцып іерархіі аб’ектаў (ад універсальных да ўнікальных уласцівасцей), які павінен улічвацца пры сістэматызацыі аб’ектаў – аб’яднанні іх у кантынуум (А. У. Цымерлінг);

– прынцып абумоўленасці тыпалагічна значных прыкмет ступенню распаўсюджанасці (Н. Б. Мячкоўская);

– прынцып сінтагматыка-парадыгматычнага функцыянальнага ўзгаднення (А. Я. Кібрык).

Нягледзячы на тое, што названыя прынцыпы браліся за аснову пры параўнальным даследаванні некалькіх моў, яны прыдатныя і для тыпалагічнага даследавання замкнёных сістэм унутры адной мовы.

Апошнім часам назіраецца выразная тэндэнцыя да выкарыстання тэрміна **тыпалогія** пры вызначэнні «тыпу ў мове», аднак пры гэтым метадалагічныя прынцыпы застаюцца базавымі [7, с. 512]. У даследаваннях выяўляецца спецыфіка замкнёных сістэм (тыпалагічная рэлевантнасць моўнай празмернасці, тыпалогія сказаў з прэдыкатыўным ядром $N_1 - N_1$, тыпалогія даданных сказаў нетыповай будовы і інш.) адной мовы і ставіцца задача «сінтэзаваць вынікі аб’яднання і супрацьпастаўлення класіфікуемых аб’ектаў» [3, с. 30]. Падобныя тэарэтычныя метадалагічныя прынцыпы выступаюць базавымі ў шматлікіх даследаваннях (А. М. Азначэва, Р. Гржэгарчыкова, Ф. Данеш, І. І. Дзягавец, С. Кіціл, Н. У. Князева, В. А. Круглякова, Г. П. Навалоцкая, Д. Патэльберг, З. Салёні, П. Сіміч, М. Стаменаў, М. Энсі).

Дасканалая тэарэтычная база і разнастайныя метадалагічныя прынцыпы і прыёмы тыпалагічнага мовазнаўства спрыяюць пашырэнню даследаванняў, што выяўляюць тыпалогію розных сінтаксічных катэгорый або канструкцый. З улікам характару тыпалагічнага класа аб’ектаў сучасныя даследаванні па праблемах сінтаксічнай тыпалогіі можна падзяліць на дзве групы. Значная колькасць прац прысвечана выяўленню тыпалагічных прыкмет у сінтаксічных сістэмах некалькіх моў. Крытэрыем вылучэння тыпалагічных прыкмет выступаюць розныя параметры.

Кантэнсіўная тыпалогія моў (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская, А. А. Халадовіч) заснавана на тыпах адносін паміж

суб'ектам і аб'ектам дзеяння. Гэтыя даследаванні дазволілі класіфікаваць мовы ў адпаведнасці з сінтаксічнай арганізацыяй сказа (мовы намінатыўнага, эргатыўнага, актыўнага, класнага, нейтральнага тыпаў).

Тыпалогія **парадку слоў** у якасці асноўных параметраў праду-гледжвае свабоднае ці фіксаванае становішча асноўных сінтаксічных катэгорый (А. Я. Кібрык, А. У. Цымерлінг і інш.). У адпаведнасці з ёй мовы падзяляюцца на два тыпы – са свабодным і фіксаваным парадкам слоў.

Тыпалогія **лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах** (А. У. Цымерлінг) заснавана на супастаўленні і ўзаемаарызямчэнні членаў сказа пры падпарадкавальнай сувязі. Сінтаксічныя сістэмы класіфікуюцца як цэнтрабежныя і цэнтраімклівыя. Метадалагічнай асновай гэтай класіфікацыі, на думку А. У. Цымерлінга, выступаюць «тры асноўныя тыпы адносін паміж адзінкамі: іерархічныя, лінейныя і адносінны часткі і цэлага» [6, с. 25]. Даследчык упершыню ўводзіць паняцце **сінтаксічнае абмежаванне** – «працэс вылічэння складаных аб'ектаў, у якія ўваходзяць дыскрэтныя элементы» [6, с. 25]. Паняцце **тып** характарызуецца вучоным як рэгулярнае і абавязковае: толькі ў такім выпадку апісанне сінтаксічных катэгорый будзе адэкватным. Відавочна, што асноўным параметрам тыпалогіі тут выступаюць сінтаксічныя адносінны, якія маюць канстантны характар.

У аснове **граматыка-структурнай** тыпалогіі (А. Я. Кібрык, А. У. Цымерлінг) пакладзены спосабы і сродкі выражэння граматычных і сінтаксічных катэгорый (асабовасці, зваротнасці і інш.) у мовах з рознай тыпалогіяй. Тыпалагічна значныя параметры дазваляюць выявіць сінтаксічныя сістэмы, дзе граматычныя катэгорыі набываюць функцыянальны характар. Пры вызначэнні тыпалогіі канструкцый (у прыватнасці, канструкцый са значэннем супрацьпастаўлення) асноўным параметрам выступаюць граматычныя формы выражэння сінтаксічных катэгорый.

Выклікаюць цікавасць тыпалогіі, што выяўляюць спецыфіку **семантычнай арганізацыі** сінтаксічных канструкцый у розных мовах. Асноўнымі параметрамі ў такім выпадку выступаюць розныя характарыстыкі аб'екта даследавання. Пры супастаўленні катэгорый прасторавых (статальных) адносін у рускай і скандынаўскіх мовах (Н. У. Шматава) параметрам тыпалогіі з'яўляюцца геаметрычныя і тапанімічныя формы аб'ектаў. Дэнататыўная сітуацыя выступае базавай пры вызначэнні тыпалогіі класаў дзеясловаў з семантыкай кручэння (В. А. Круглякова). Дамінантай прыметай тыпалогіі (прааналізавана 15 моў) з'яўляецца семантычная прыкмета – указанне на наяўнасць восі кручэння. Семантыка і дыстрыбуцыя дзеясловаўнага прэдыката – асноўны параметр пры выяўленні спецыфікі польскай і беларускай моў (С. А. Важнік).

Тыпалогія, прапанаваная М. Н. Азімавай, адрозніваецца пэўнай ступенню навізны. Даследчык значна пашырыў лінгвістычнае поле даследавання за кошт увядзення параметра, які ахоплівае некалькі моўных узроўняў. Характар **сінтактыка-семантычных адносін** у таджыцкай і англійскай мовах выступае кваліфікацыйным прынцыпам, у выніку чаго атрымалася арыгінальнае аб'яднанне моўных адзінак у класы на аснове канстантных прыкмет.

Класіфікацыя аб'ектаў можа ажыццяўляцца і на аснове **проціпастаўлення катэгорыі статычнасці і дынамічнасці** (І. А. Неўская). У даследаванні асноўнымі кваліфікацыйнымі прыкметамі з'яўляюцца не толькі прэдыкаты з лакатыўнай семантыкай, а і спосабы, і сродкі выражэння прасторавых адносін у цюркскіх мовах. У працы прасочваецца яўная тэндэнцыя да сістэматызацыі класаў аб'ектаў або функцыянальных катэгорый.

Арыгінальную метадалогію тыпалагічнага аналізу распрацаваў А. Ф. Балейка. На думку вучонага, супастаўленне тыпаў **сінтаксічных сувязей** у рускай і французскай мовах магчыма толькі праз пасрэдніцтва «трэцяга кампанента» (мадэлей у дадзеным выпадку), які «пазбаўлены пэўнай дэнатацыі» [1, с. 12], а таму выступае пасрэднікам пры супастаўленні моў з рознай тыпалогіяй. У якасці «трэцяга кампанента» выкарыстоўваюцца мовы-пасрэднікі, абстрактныя схемы і мадэлі, што выступаюць эталонам, зыходнай базай супастаўлення. Названы прынцып шырока ўжываецца ў сучасных супастаўляльных даследаваннях.

Вывучэнне **функцыянальнай тыпалогіі** моў (В. С. Ягорава) заснавана на ўзаемадзеянні фармальна-сінтаксічнага і функцыянальнага аспектаў сказа. Базавымі параметрамі выступаюць тыпы рэматычных дамінант – суб'ектная, аб'ектная і інш. Аналіз найбольш распаўсюджаных у французскай і рускай мове прыватнаінфарматыўных тэкстаў дазволіў выявіць іх тыпалагічныя прыкметы і вылучыць адпаведныя класы аб'ектаў.

Нязначная колькасць прац прысвечана вызначэнню тыпалагічных прыкмет моўных з'яў у сінтаксічнай сістэме **адной мовы** (А. У. Цымерлінг). Тыпалогія замкнёных сінтаксічных сістэм унутры адной мовы ставіць перад сабой задачу выявіць тыпалагічныя прыкметы сінтаксічных з'яў і на гэтай падставе сістэматызаваць іх у адпаведныя класы. Асновай для класіфікацыі звычайна служаць асаблівасці структурнай, семантычнай арганізацыі, заканамернасці функцыянавання або некалькі прыкмет адначасова.

Тыпалагічнаму апісанню сінтаксічнай сістэмы рускай мовы прысвечаны працы І. І. Дзягаўца. Асноўнымі параметрамі ў яго даследаваннях выступаюць **структурна-семантычныя адносіны паміж галоўнай і да-**

данай часткамі складаназалежнага сказа. У якасці аб'екта даследавання былі абраны складаныя сінтаксічныя канструкцыі з нетыповай будовай. Дыферэнцыяцыя спецыфічных і базавых прыкмет праводзілася на аснове фактараў структурнай антыноміі: базавыя – спецыфічныя характарыстыкі.

Праблемы сінтаксічнай тыпалогіі закраналіся ў працах Н. У. Князевай, дзе быў апісаны **логіка-сінтаксічны** прыныцып тыпалагічнага аналізу. Абраныя параметральныя характарыстыкі – семантычны тып прэдыката, семантычная структура, логіка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі кампанентамі – дазволілі пабудаваць семантыка-сінтаксічныя класы канструкцый з прэдыкатыўным ядром $N_1 - N_1$. У выніку праведзенага даследавання ўпершыню адносіны паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі кваліфікаваліся на аснове логіка-граматычнай метадалогіі – адносіны тоеснасці, эквівалентнасці, часткі і цэлага і інш.

Пэўнай ступенню навізны характарызуецца метадалогія, якую выкарыстоўвае М. М. Каленічэнка ў даследаванні «Семантыка-граматычная тыпалогія безасабовага сказа ў сучаснай чэшскай мове». «Спецыфіка безасабовых сказаў абумоўлена ўзаемадзеяннем семантычных і граматычных паказчыкаў, што дзейнічаюць у межах безасабовай структуры» [2, с. 2]. Параметрам вылучэння тыпалагічных класаў выступае спосаб выражэння галоўнага члена ў чэшскай мове: гэта можа быць дзеяслоў паўназначны, дапаможны, мадальны або аналітычная форма.

Часам тыпалагічныя даследаванні сінтаксічнай сістэмы патрабуюць падключэння лексічных параметраў. Такая метадалогія выкарыстоўваецца пры пабудове тыпалогіі семантычных адносін паміж лексемамі ў структуры тэксту (Т. М. Андрэева і інш.). Спалучэнне лексічных і сінтаксічных параметраў дазволіла вынайсці арыгінальныя тыпы семантыка-сінтаксічных адносін – акалічнасныя, атрыбутыўныя і інш.

Сінтаксічныя параметры зрэдку выкарыстоўваюцца і ў тыпалагічных даследаваннях фразеалагічнага ўзроўню мовы (Т. Я. Памыкалава). **Семантыка-сінтаксічныя** адносіны паміж кампанентамі фразеалагічнай адзінкі выступаюць канстантным паказчыкам, які ў спалучэнні з лексічнымі параметрамі ацэначнасці дазволіў пабудаваць абсалютна новую тыпалогію. Даследчыца выявіла цэлую сістэму лексічных і сінтаксічных сродкаў, што «забяспечвае функцыянаванне фразеалагічных адзінак» [5, с. 4].

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Болейко, А. Ф.* Об одном подходе к изучению сходств и различий синтаксических единиц французского и русского языков / А. Ф. Болейко // Типология языков : теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб. науч. тр. / Ярослав. гос. пед. ин-т ; редкол. : Н. В. Веретельник (отв. ред.) [и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 11–17.

2. *Калениченко, М. М.* Семантико-граматична типологія безособового речення сучасної чеської мови : на матеріалі художніх прозових творів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / М. М. Калениченко ; Нац. акад. наук України, Ін-т україн. мови. – Київ, 2006. – 25 с.

3. *Маслова, А. Ю.* Неполные предложения с эллипсисом сказуемого и одноставные именные предложения как функциональные аналоги императива / А. Ю. Маслова // Проблемы современного синтаксиса : теория и практика : межвуз. сб. науч. тр. / Междунар. акад. наук пед. образования ; редкол. : С. М. Колесникова (отв. ред.) [и др.]. – М., 2002. – С. 80–82.

4. *Мельников, Г. П.* Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкозн. – М. : Наука, 2003. – 393 с.

5. *Помыкалова, Т. Е.* Семантико-типологический аспект фразеологического признака в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Т. Е. Помыкалова ; Челяб. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2006. – 39 с.

6. *Циммерлинг, А. В.* Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Языки славян. культуры, 2002. – 895 с.

7. *Щаднева, В. П.* Функционально-прагматический аспект неполноты синтаксических конструкций / В. П. Щаднева // Значение языковых единиц и категорий : сб. науч. ст. / Тал. пед. ин-т ; редкол.: А. Я. Баудер (отв. ред.) [и др.]. – Таллин, 1984. – С. 36–43.

ІНТЭРНЭТ-ЛІНГВІСТЫКА ЯК НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

Г. К. Чахоўскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, ghekhovskiygk@bsu.by*

У артыкуле разглядаюцца актуальныя напрамкі інтэрнэт-лінгвістыкі, звяртаецца ўвага на моўныя феномены інтэрнэт-камунікацыі, удакладняюцца параметры мадэлявання розных тыпаў дыскурсу з пункту гледжання яго стварэння ў сферы семіятычнага рэгулявання сацыяльнага ўзаемадзеяння і ў адпаведных каардынатах сацыяльнай прасторы. Ставіцца пытанне пра дэтэрмінанты аксіялагічнага вымярэння дыскурсу, з пазіцыяй тых узаемазвязаных аргументаў і / або падзей, якімі вызначаюцца ўзаемадзеянні паміж сацыяльнымі суб'ектамі. Праводзіцца агляд дыкурсійных практык у лінгвапрагматычным аспекце. Тэарэтычная і практычная значнасць артыкула заключаецца ў магчымасці выкарыстання матэрыялу ў курсах лінгвістыкі тэксту, тэорыі дыскурсу, тэорыі камунікацыі, прагматыкі, рыторыкі і стылістыкі і культуры беларускага маўлення.

Ключавыя словы: інтэрнэт; камп'ютарная камунікацыя; тэкст; дыкурс; віртуальнае асяроддзе.

Узнікненне інтэрнэта ў канцы 1960-х гадоў як яшчэ аднаго камунікатыўнага канала перадачы інфармацыі, а затым як сродку масавай камунікацыі ў XXI ст. прывяло да з'яўлення не толькі глабальнага інфармацыйнага асяроддзя, але і спецыфічных віртуальных сусветаў, сеткавых супольнасцей, сеткавай культуры і сеткавай мовы, якія абслугоўваюць новы сегмент сацыяльнай рэальнасці. І гэты «інтэрнэт-сусвет» стаў настолькі маштабным, разнастайным, цікавым і непрадказальным у сваім развіцці, што многія навукоўцы, якія прадстаўляюць самыя разнастайныя гуманітарныя дысцыпліны, прыступілі да вывучэння Сеціва.

Па сваёй значнасці і ўплыве на развіццё сусветнай цывілізацыі і навукова-тэхнічнага прагрэсу інтэрнэт стаў знакам нашай эпохі – эпохі інфармацыйнага грамадства і культуры постмадэрну. За апошнія дзесяць гадоў з'явілася шмат публікацый, прысвечаных вывучэнню асаблівасцей функцыянавання сеткавай мовы, спосабаў фарміравання сеткавай ідэнтычнасці і прэзентацыі віртуальнай асобы, рэалізацыі маўленчых працэсаў у інтэрнэце.

У большасці выпадкаў камунікатыўны працэс падтрымліваецца ў гэтым асяроддзі толькі тэкставым абменам. Як пісала Шэрыл Тэкл

у працы па вывучэнні віртуальнай ідэнтычнасці, «вы можаце стаць усім, кім вы жадаеце. Вы можаце, калі жадаеце, цалкам “пераназваць” сябе. Вы можаце стаць іншым чалавекам. Вы можаце быць больш ці менш разумным. Вы можаце быць проста тым, кім вам хочацца быць. І вам не трэба турбавацца, як вас будуць успрымаць іншыя. Вельмі лёгка паўплываць на гэта ўспрыманне, паколькі ўсе уяўленні людзей пра вас заснаваны на тым, што вы ім дэманструеце. Яны не бачаць вас, не выказваюць ніякіх здагадак і не робяць ніякіх высноў. Яны не чуюць ваш акцэнт. Усё, што яны бачаць, гэта толькі вашы словы» [8, с. 83].

З гэтых цытат вынікае, што, значэнне тэкставага кампанента ў інтэрнэце выходзіць на першы план. І, натуральна, лінгвістыка тэксту павінна адыгрываць першарадную ролю ў вывучэнні камунікатыўнай прасторы Сеціва.

М. Хэлідэй яшчэ ў канцы 70-х гадоў мінулага стагоддзя заўважыў, што «тэкст – гэта мова ў дзеянні» [6, с. 142]. Лагічна працягваючы гэту думку, можна сказаць, што інтэрнэт – гэта ўнікальнае асяроддзе тэкставага ўздзеяння.

У эпоху глабальных камунікацый інтэрнэт-зносіны становяцца назвычай папулярнымі, акумулюючы ў сабе ўсю разнастайнасць маўленчых практык, спосабаў і фарматаў камунікацыі. І паступова гэтыя зносіны становяцца *Signum Temporis* – знакам нашага часу.

Таксама сёння можна казаць пра ўзнікненне як спецыфічнай формы электроннага пісьма (як трэцяй формы маўлення, нароўні з вуснай і пісьмовай), так і камунікатыўнага асяроддзя, якую яно абслугоўвае. Некаторыя лінгвісты звяртаюць таксама ўвагу і на з’яўленне віртуальнай маўленчай асобы [7].

Аднак апісанне і ацэнка ўплыву інтэрнэта на мову, тэорыю камунікацыі і ў цэлым лінгвістыку XXI ст. застаюцца актуальнай задачай. Рэвалюцыйнае ўздзеянне Сеціва на мову і маўленне часам параўноўваюць са стварэннем першага друкарскага станка І. Гутэнбергам. У англамоўнай навуковай парадыгме для вызначэння гэтай новай электроннай мовы выкарыстоўваюцца розныя тэрміны: *elanguage, netlingvo, e-talk, geekspeak, netspeak, weblish* і г. д., а камунікатыўная прастора яго функцыянавання называецца камп’ютарна апасродкаванай камунікацыяй (КАК), або *Computer-mediated Communication (СМС)*. Аднак тэрмін СМС выкарыстоўваецца ў двух значэннях: як функцыянальная разнавіднасць мовы і як спецыфічнае камунікатыўнае асяроддзе. На постсавецкай навуковай прасторы ўжываюцца тэрмін *мова інтэрнэту* [5], а СМС пазначаецца як электронная камунікацыя, віртуальная, інтэрнэт-камунікацыя або камп’ютарны (электронны) дыкурс. Іх ужыванне вызначаецца або дысцыплінарнымі межамі (напрыклад, у са-

цыялогіі актуалізуюцца праблемы інтэрнэт-камунікацый, а ў лінгвістыцы і тэорыі камунікацыі – аспекты КАК), або дысцыплінарным кантэкстам (электронная камунікацыя, акрамя інтэрнэт-зносін, ахоплівае зносіны, якія рэалізуюцца пры дапамозе іншых камунікацыйных платформ, напрыклад, сродкамі мабільнай тэлефаніі). Некаторыя даследчыкі КАК размяжоўваюць паняцці электронных зносін і электроннага дыскурсу, лічачы другое вузкім паняццем, якое апісвае моўныя і маўленчыя асаблівасці камп'ютарных тэкставых зносін, што вывучаюцца метадамі дыскурсіўнага аналізу. Такім чынам, электронны дыкурс з'яўляецца складнікам больш шырокага паняцця 'электронная камунікацыя'.

У заходнееўрапейскай лінгвістыцы будуюцца такія канцэптуальныя ланцужок (ад шырокага паняцця да вузкага):

- інтэрнэт (Internet) – глабальнае асяроддзе зносін, камунікатыўная прастора;
- камп'ютарная камунікацыя (Computer-mediated Communication – CMC);
- камп'ютарная камунікацыя з дапамогай тэкстаў, якія функцыянуюць у Сетцы (Computer-Mediated Discourse – CMD);
- камп'ютарная гутарка – паняцце, якое набліжаецца да сацыялінгвістычнага аналізу маўлення (Computer-Mediated Conversation – CMCs) і залежыць ад характару выкарыстання інтэрнэту – фармату камунікацыі (чат, форум, пошта, блог і г. д.);
- камп'ютарная сінхронная і асінхронная тэкставая камунікацыя (CMCS і ACMC).

З узнікненнем і развіццём тэхналогій ужо можна казаць пра новую функцыянальную разнавіднасць мовы – мову, якая абслугоўвае электронныя сродкі камунікацыі, да якіх, перш за ўсё, адносяцца мова інтэрнэту і іншых глабальных электронных сетак, «...а таксама мова тэкставых паведамленняў, што перадаюцца пасродкам іншых камунікатыўных платформ: службы паведамлення мабільных тэлефонаў, мова паведамленняў па тэлексе, па сістэмах фінансавых камунікацый... і паведамленняў на базе некаторых іншых тэхнічных сістэм спецыяльнага выкарыстання» [3, с. 791]. Л. Ю. Іваноў таксама называе фактары, паводле якіх мову сродкаў электроннай камунікацыі можна лічыць функцыянальнай разнавіднасцю нацыянальнай мовы.

Па-першае, сфера функцыянавання гэтай «падмовы» выразна адмежавана ад іншых сфер камунікацыі: яна ажыццяўляецца пры дапамозе тэхнічных электронных сродкаў і з'яўляецца заўсёды апасродкаванай імі.

Па-другое, «падмова» падпарадкоўваецца выкананню спецыфічных камунікатыўных мэтай.

Па-трэцье, «падмова» ініцыявала ўзнікненне новай сістэмы мультымедыйных жанраў і жанравых фарматаў, што паспрыяла развіццю новага кірунку ў тэорыі канвенцыйных жанраў – віртуальнага жанразнаўства.

Сродкі гэтай функцыянальнай разнавіднасці мовы характарызуюцца спецыфічным наборам унікальных лексічных і граматычных характарыстык, якія можна лёгка вылучыць, фармалізаваць і сфарміраваць адзіны прагматычны комплекс.

«Электронная мова» з’яўляецца менавіта функцыянальнай разнавіднасцю мовы, а не функцыянальным стылем з прычыны тых яе ўласцівасцей, якія адмяжоўваюць паняцце ‘стыль’ ад паняцця ‘падмова’ або ‘разнавіднасць мовы’. Да гэтых уласцівасцей адносяцца нейтральныя сродкі літаратурнай мовы, як на перыферыі, так і ў цэнтры, і ненарматыўныя сродкі мовы, якія ў гэтым аспекце набліжаюць яе да мовы сродкаў масавай інфармацыі. Гэта разнавіднасць мовы з’яўляецца стылістычна адкрытай і не можа зводзіцца да функцыянальных стыляў. Гэту мову нельга звязаць ні з адной сферай камунікацыі ці тыпам дыскурсу (навуковага, рэлігійнага, адукацыйнага і інш.). І гэта разнавіднасць мовы нароўні са спецыфічнымі зонамі і функцыямі абслугоўвае штодзённыя чалавечыя зносіны.

У лінгвістыцы блізкага замежжа праведзены глыбокі тэарэтычны аналіз месца камп’ютарнай камунікацыі ў сістэме зносін, а таксама зроблена абгрунтаванне трактовак паняццяў ‘электронная камунікацыя’ і ‘дыкурс’ і апісанне канстытутыўных прымет камп’ютарнага дыскурсу [1]. Дыкурс, паводле меркавання А. М. Галічкінай, – гэта складаная і шматаспектная з’ява, якая можа вывучацца ў некалькіх навуковых ракурсах. У камунікатыўным аспекце дыкурс паўстае як вербальныя зносіны; у структурна-семантычным – як фрагмент тэксту, які перавышае ўзровень сказа (выказвання); у структурна-стылістычным – як пазатэкставая арганізацыя гутарковага маўлення; у сацыяльна-прагматычным – як тэкст, уключаны ў сітуацыю зносін.

Сёння вылучаюцца наступныя канстытутыўныя прыметы камп’ютарнага дыскурсу: 1) электронны сігнал як канал зносін; 2) віртуальнасць; 3) дыстантнасць – падзеленасць у прасторы і ў часе; 4) апасродкаванасць (ажыццяўляецца з дапамогай тэхнічных сродкаў); 5) высокая ступень пранікальнасці; 6) наяўнасць гіпертэксту; 7) крэалізаванасць; 8) статусная раўнапраўнасць камунікантаў; 9) перадача эмоцый, мімікі, пачуццяў з дапамогай адпаведных графічных сродкаў; 10) камбінацыя розных тыпаў дыскурсу; 11) спецыфічная камп’ютарная этыка [1, с. 73–74].

Цалкам абгрунтаванымі можна лічыць сцвярджэнні пра дыстантнасць і апасродкаваны характар электроннай камунікацыі. Інтэрнэт са-

праўды аб'ядноўвае людзей, аддаленых адзін ад аднаго ў прасторавым і часавым вымярэннях. Узаемадзеянне паміж камунікантамі ажыццяўляецца праз тэхнічныя сродкі. Аднак пры гэтым узнікае заканамернае пытанне: чым жа характарызуецца інтэрнэт-камунікацыя? Што надае ёй унікальнасць і прыраўноўвае да «знака нашага часу»?

Па-першае, гэтыя зносіны з'яўляюцца вельмі паліфанічнымі, і аб'ядноўваюць вялікую колькасць розных тыпаў дыскурсу і маўленчых практык.

Па-другое, гіпертэкставыя і інтэрактыўныя магчымасці Сеціва цалкам змяняюць ці істотна відазмяняюць генераванне і ўспрыманне тэксту. Напрыклад, магчымасці гіперспасылкавага апарата дазваляе чытачу не толькі сачыць за аўтарскім разгортваннем тэксту, але і ажыццяўляць уласную навігацыю.

Па-трэцяе, істотнымі фактарамі, якія ўплываюць на зносіны ў Сетцы, з'яўляецца яе ананімнасць і дыстантнасць. Гэтыя фактары нароўні з фізічнай непрадстаўленасцю камунікантаў, магчымасцю «далучыцца» або «адлучыцца» ў любы момант ад зносін у Сетцы, адсутнасць прымушэння да камунікацыі спрыяюць, з аднаго боку, узмацненню дэвіянтных камунікатыўных паводзін (з'явы спаму, тролінгу, флуду): змяншаецца да мінімуму адказнасць за свае паводзіны ў Сетцы. З другога боку, гэтыя фактары стымулююць парушэнне моўнай нормы ў мэтах усталявання і падтрымання віртуальных кантактаў. У Сетцы існуе праблема стварэння, падтрымання і ўтрымання кантакту, што патрабуе максімальнай мабілізацыі прызначаных для гэтага моўных сродкаў. І гэта не толькі парушэнні моўнай нормы. Паводле лінгвістычных назіранняў, перлакуцыя (перфарматыўныя выказванні) набываюць выключнае значэнне. Шматлікія вэб-рэсурсы нават прапануюць сваім карыстальнікам дадатковыя магчымасці для пабудовы перфарматыўных выказванняў, напрыклад, у некаторых вэб-рэдактарах ёсць спецыяльная функцыя ў інтэрфейсе для іх рэдагавання. Сітуацыя ўсталявання і падтрымання кантакту прыводзіць да камунікатыўнага наватарства, робяць гэтыя зносіны нязвыклымі і арыгінальным. Крэатыўнасць маўленчай віртуальнай асобы ў камунікатыўнай прасторы Сеціва няўхільна расце па ўсіх моўных узроўнях, што робіць сеткавую мову ўнікальным аб'ектам для лінгвістычнага вывучэння. У Інтэрнэце мы назіраем выбух народнай маўленчай творчасці, які ахоплівае ўсе моўныя ўзроўні, але асабліва выразна праяўляецца ў сеткавай лексіцы і наяўнасці камп'ютарнага слэнга, адраджэнні эпістальнага жанру, выкарыстанні прыёмаў моўнай гульні і інш. Аднак часта гэта наватарства выяўляецца ў адхіленні ад графічных і граматычных моўных нормаў. Лінгвісты звяртаюць увагу нават на тое, што інтэрнэт развітваецца з літаратурнай мовай, г. зн. прыцып «пішу

так, як пажадаю» робіцца ў інтэрнэце ці не камунікатыўнай нормай. Разам з тым выказваюцца меркаванні, што мода на «антылітаратурную» мову хутка пройдзе, і гэтыя наватарскія прыёмы, губляючы сваю навізну і камунікатыўную прывабнасць, будуць успрымацца намі як банальныя маўленчыя клішэ і застануцца толькі напамінам пра лінгвістычныя гульні ранняга перыяду развіцця Сеціва. Расійскі даследчык інтэрнэт-маўлення Кірыл Дзянісаў лічыць, што ўся сеткавая «крываграфія» павінна засноўвацца на пісьмовым маўленні, бо яе інакш ніхто не заўважыць. Памылка з'яўляецца «прывабнай» толькі тады, калі і адрасант, і адрасат цвёрда ведаюць, у чым яна заключаецца [2].

Па-чацвёртае, камуніканты імкнуцца атрымаць неабходную інфармацыю пра суразмоўцу ўскосна (па ніках, аватарах, псеўданімах).

Па-пятае, гэтыя зносіны з'яўляюцца эмацыянальна насычанымі, і гэта прымета мае кампенсаторны характар ва ўмовах практычна поўнай адсутнасці невербальных сродкаў для перадачы эмоцый і апісання эмацыянальных станаў. Заўважым, што эмацыянальная насычанасць дасягаецца як з дапамогай графічных вербальных сродкаў (выкарыстанне загалоўных літар, паўтораў пунктуацыйных знакаў, смайлікаў і іншае), так і спецыяльных праграмных графічных сродкаў, уключаных у абалонку праграмага забеспячэння, напрыклад, эматыхон (графічны малюнак, які выказвае адпаведную эмоцыю, дадаецца да любога тэкставага паведамлення або рэплікі).

Па-шостае, на камунікацыі ў інтэрнэце не можа не адбіцца добраахвотнасць і пажаданасць кантактаў. Камунікатыўная інтэрнэт-прастора дае ўнікальныя магчымасці для пабудовы віртуальнай моўнай асобы, спосабаў яе самапрэзентацыі і творчай самарэалізацыі.

Усе вышэйпералічаныя ўласцівасці інтэрнэт-зносін прыводзяць таксама да магчымасці павелічэння самапрэзентацыі у Сетцы, а таксама даюць урадлівую глебу для эксперыментаў з уласнай ідэнтычнасцю: у інтэрнэце можна лёгка змяніць узрост, горад, краіну, гістарычную эпоху, г. зн. ажыццявіць тое, што ў рэальным жыцці практычна немагчыма. Аданіць усю неадназначнасць такой сітуацыі ў плане псіхічнага здароўя асобы і прааналізаваць наступствы інтэрнэт-камунікацыі – актуальная задача для вывучэння наступстваў уздзеяння інтэрнэт-камунікацыі на чалавечую цывілізацыю. Інтэрнэт-зносіны прыводзяць да непрадказальнай і, што не менш небяспечна, некіруемай сітуацыі: сродкі масавай інфармацыі, да якіх з нядаўняга часу адносіцца і інтэрнэт, пачынаюць жыць незалежным ад людзей жыццём і робяцца самастойнай некантралюемай сілай. Чалавек са стваральніка гэтых сродкаў паступова ператвараецца ў іх прыдатак, інфармацыйны працяг. І тут, пры ацэнцы важнасці такіх сродкаў, павінен пераважаць маральна-этычны кантэкст. Доўгі час карыстання сацыяльнымі сеткамі развівае ў чалавеку прымітыўны

дзіцячы нарцызізм. Выразы *My yahoo, My windows, my-email* сталі слога-намі індывідуалісцкага светабачання. У людзей у Сетцы змяняецца стаўленне да часу і прасторы, мадэлі камунікацыі, прыярытэты. Узмацняецца агрэсіўнасць, паколькі напорыстыя маўленчыя тактыкі дазваляюць чалавеку быць хутчэй пачутым у Сетцы.

Наяўнасць разнастайных праверак граматыкі тэксту змяншае развіццё навыкаў пісьмовага маўлення ў дзяцей і зніжае агульны ўзровень культуры валодання пісьмовым маўленнем. Спрашчэнне камунікацыі ў інтэрнэце вядзе да спрашчэння моўнай, а затым і фізічнай (рэальнай) асобы, выклікаючы незваротныя змены ў псіхіцы. Візуалізацыя камунікацыі прыводзіць да зніжэння здольнасці вербальнага выражэння і ўспрымання, што адбываецца на зносінах розных узроставых пакаленняў, змяншаючы яго эфектыўнасць і паразуменне ў цэлым, напрыклад, паміж рознымі пакаленнямі.

Пры гэтым інтэрнэт утварае спецыфічнае камунікатыўнае асяроддзе, унікальнае месца рэалізацыі мовы, якое не мае аналагаў у мінулым. Віртуальная рэальнасць інтэрнэта па меры яго развіцця набывае рысы новага свету і стылю жыцця, які стымулюе з'яўленне новых сродкаў камунікацыі. І. А. Малькоўская, характарызуючы спосабы камунікацыі ў Сетцы, заўважае, што Web-стыль можа быць новым VIP-стылем [4, с. 146].

Амаль за 40 гадоў свайго існавання інтэрнэт-камунікацыя застаецца хутчэй практычнай неабходнасцю, чым аб'ектам моды. Перапрацоўка, расчараванне, стомленасць, усюдыіснасць, незаменнасць, марнаванне часу спрыяюць набліжэнню непазбежнага канца інтэрнэт-эпохі. Выдатныя тэхналагічныя інавацыі за апошнія пяць гадоў таксама гэтаму паспрыялі. Нягледзячы на даступнасць мультымедыйных праграм, інтэрнэт-камунікацыя перш за ўсё рэалізуецца ў стандартным і звыклым тэкставым фармаце. Найноўшыя праграмы былі пераведзены ў даступныя для браўзераў фарматы, якія ўвасобілі магчымасці тэкставых і вэбрэдактараў. Развіццё бяздротавых тэхналогій паступова сцірае межы паміж анлайнавай і афлайнавай камунікацыяй. І гэта тэндэнцыя найбольш выразна выяўляецца: павялічваецца выкарыстанне традыцыйных тэкставых фарматаў для ўсталявання непасрэдных камунікатыўных кантактаў. Праграмы спрашчаюць электронную камунікацыю і «падладжваюць» яе пад звычайныя камунікатыўныя мэты.

Такім чынам, чалавечы фактар у гэтым кірунку даследаванняў выходзіць на першы план. Чалавек у электроннай камунікатыўнай сістэме становіцца не менш значным, чым уласна самі тэхналогіі.

Функцыянаванне натуральнай мовы ў працэсе камунікацыі ў інтэрнэт-асяроддзі павінна стаць аб'ектам сістэмнага лінгвістычнага

аналізу і ажыццяўляцца ў межах сістэмна-функцыянальнага падыходу, а функцыянаванне вэб-старонкі ў Інтэрнэце – гэта складаны семіятычны працэс, выкарыстанне ў якім моўных сродкаў павінна ацэньвацца з пункту гледжання семантыкі, сінтактыкі і прагматыкі

Асноўнай мэтай новага лінгвістычнага кірунку павінна стаць апісанне і тлумачэнне асаблівасцей функцыянавання мовы ў Інтэрнэце з улікам складанага ўзаемадзеяння адкрытага мноства фактараў пры першапачатковай уключанасці чалавека ў сацыяльна-культурны кантэкст узаемадзеяння ў Сетцы. Гэты навуковы кірунак інтэграцыйнага тыпу павінен спалучаць падыходы і метадалогію розных лінгвістычных дысцыплін: сацыялінгвістыкі, псіхалінгвістыкі, лінгвістыкі тэксту, фарміруючы пры гэтым і свой уласны даследчы інструментарый.

Яго асноўным аб'ектам з'яўляецца электронная камунікацыя, пад якой разумеецца камунікатыўнае ўзаемадзеянне ў глабальнай камп'ютарнай сетцы інтэрнэт, а прадметам даследавання робяцца лінгвістычна рэлевантныя асаблівасці электроннай камунікацыі на розных моўных узроўнях: марфалагічным, лексічным, сінтаксічным, тэкставым (на ўзроўні тэксту ці сукупнасці тэкстаў), камунікатыўным (узроўні камунікатыўнай стратэгіі) і г. д.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Галичкина, Е. Н.* Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках : На материале жанра компьютерных конференций : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Е. Н. Галичкина. – Астрахань, 2001. – 212 л.
2. *Денисов, К.* Умераед зайчег мой / К. Денисов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://yarcenter.ru/articles/culture/web/umeraed-zaycheg-moy-57/?sphrase_id=6344. – Дата доступа: 24.08.2023.
3. *Иванов, Л. Ю.* Язык в электронных средствах коммуникации / Л. Ю. Иванов // Культура русской речи. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 793 с.
4. *Мальковская, И. А.* Многоликий Янус открытого общества опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации / И. А. Мальковская. – М. : КомКнига, 2005. – 282 с.
5. *Трофимова, Г. Н.* Языковой вкус интернет-эпохи в России. Функционирование русского языка в Интернете : концептуально-сущностные доминанты : Монография / Г. Н. Трофимова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : РУДН, 2009. – 436 с.
6. *Хэллидей, М. А. К.* Место «функциональной перспективы предложения» (ФПП) в системе лингвистического описания / М. А. К. Хэллидей // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 138–148.
7. *Crystal, D.* The Language Revolution / D. Crystal. – Cambridge : Poliy Press, 2004. – 280 p.
8. *Turkle, Sh.* Life on the Screen : Identity in the Age of the Internet / Sh. Turkle. – London : Simon & Schuster, 1995 – 146 p.

ЛАЦІНСКІ ШРЫФТ ЯК СРОДАК АКТУАЛІЗАЦЫІ ПРАГМАТЫЧНАГА ПАТЭНЦЫЯЛУ МАСТАЦКАГА ПРАЗАІЧНАГА ТЭКСТУ

В. М. Шаршнёва

*Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова,
вул. Касманаўтаў, 1, 212022, г. Магілёў, Беларусь, shershnyova@msu.by*

У артыкуле акцэнтуюцца ўвага на прагматычных функцыях і значэннях лацінскага шрыфту ў мастацкім праявічым тэксце. Паслядоўна апісваюцца наступныя прыёмы ўвядзення сродкаў лацінскай графікі: выкарыстанне запазычанняў у тэксце ў іх зыходнай арфаграфічнай і граматычнай форме; спалучэнне лацінскай графікі з іншымі спосабамі шрыфтавога выдзялення; кантэкстуальна блізкае спалучэнне лацінскай і кірылічнай графікі; граматычнае асваенне лацінскіх слоў. Робяцца высновы адносна таго, што сродкі лацінскай графікі вылучаюцца патэнцыялам уздзеяння на чытача і выкарыстоўваюцца для павышэння інфарматыўнасці і экспрэсіўнасці выказвання.

Ключавыя словы: прагматычны патэнцыял; лацінскі шрыфт; лацінская графіка; сродкі лацінскай графікі; прагматычныя функцыі.

Прагматычны патэнцыял лацінскай графікі ў сучасных беларускіх мастацкіх творах заключаецца ў павышэнні інфармацыйнай насычанасці тэксту, якая дасягаецца, з аднаго боку, дзякуючы лінгвістычнай і асацыятыўнай сувязі з мовай-крыніцай, а з другога боку – дзякуючы ўваходжанню ў сістэму беларускай мовы шляхам выкарыстання ў тэксце для пабудавання канкрэтных выказванняў у працэсе камунікацыі. У мастацкім тэксце «іншамоўныя элементы ўступаюць у парадыгматычныя адносіны са спрадвечнай лексікай, набываюць <...> новыя адценні значэнняў і выкарыстоўваюцца для фарміравання камунікатыўнай мэты выказвання» [3, с. 8]. Уступаючы ва ўзаемадзеянне з прывычна аформленымі моўнымі адзінкамі, па-лацінску аформленыя словы служаць для рэалізацыі аўтарскіх інтэнцый. Па сутнасці, прагматычная маркіраванасць і выразнасць сродкаў лацінскай графікі абумоўлена іх кантрастам з літаратурным тэкстам, што робіць эфект падманутага чакання, дзякуючы якому чытацкая ўвага факусіруецца на іншамоўным афармленні адзінкі і, адпаведна, на той інфармацыі, якую яна перадае.

На думку У. А. Звягінцава, лацініца «дэманструе выкарыстанне прэсупазіцый, г. зн. “схаваных” сэнсаў, падтэкстаў, якія не толькі маюць

месца ў любым тэксце, але і аказваюць вырашальны ўплыў на пабудову тэксту» [2, с. 40].

Прыцягваючы да сябе ўвагу, лацінскія напісанні прымушаюць чытача не толькі ўнікнуць у глыбінную сутнасць іх сэнсу, але і патлумачыць прычыны іх нечаканага вылучэння. У выніку прагматычная акцэнтацыйная функцыя непазбежна перарастае ў атрактыўную, накіраваную на стымуляванне чытацкага інтарэсу.

Для сучаснай мастацкай літаратуры ўласцівыя наступныя прыёмы ўвядзення сродкаў лацінскай графікі:

1 – выкарыстанне запазычанняў у тэксце ў іх зыходнай арфаграфічнай і граматычнай форме, г. зн. форме, уласцівай мове-крыніцы;

2 – спалучэнне лацінскай графікі з іншымі спосабамі шрыфтавога выдзялення (вялікія літары, курсіў, двукоссе і інш.);

3 – кантэкстуальна блізкае спалучэнне лацінскай і кірылічнай графікі;

4 – граматычнае асваенне лацінскіх слоў.

1. Выкарыстанне запазычанняў у тэксце ў іх зыходнай арфаграфічнай і граматычнай форме можна патлумачыць тым, што ў пісьмовым маўленні істотнае значэнне мае кантраст графічнай формы мовы-крыніцы з кірылічнай беларускамоўнай графікай. Гэты кантраст дазваляе аўтару затрымаць увагу рэцыпіента. Як сцвярджаюць С. Уладзімірава і Н. Касталомава, «іншамоўныя ўкрапанні, уключаючыся ў мастацкую сістэму твора, уступаюць у актыўнае ўзаемадзеянне з блізкім да іх асяроддзем тэксту-рэцыпіента і перадаюць прадметна-лагічную і эстэтычную інфармацыю. У сілу сваіх лінгвістычных асаблівасцей запазычанні валодаюць прагматычнай накіраванасцю і прыцягваюць увагу чытача» [1].

Пры аналізе лацінскай графікі перш за ўсё мэтазгодна вылучыць варварызмы – шырокавядомыя словы і словазлучэнні тыпу *ego* – я, *lex talionis* – закон адплаты (М. Касцюкевіч), *post scriptum*, *P. S.* прыпіска да закончанага і падпісанага пісьма (А. Глобус, М. Прохар) і інш.

Варварызмы характарызуюцца не толькі сістэмна-моўнымі, але і функцыянальна-прагматычнымі асаблівасцямі. Пры іх ужыванні ў мастацкім тэксце адзначаецца тэндэнцыя набыцця не проста прагматычнага кампанента ў лексічным значэнні слова, але і наогул маральнага зместу выказвання, напрыклад:

...«*Memento mori*» – «помні пра смерць».

Гэта – мы цытуем часта. Прынамсі – куды часцей, чым... не мені таго вартае: «*Memento vivere*» – помні пра жыццё (В. Доўнар «Гора горкае»).

Выкарыстоўваючыся ў бліжнім кантэксте, супрацьпастаўляючыся адзін аднаму, утвараючы кальцавую кампазіцыю, варварызмы ўплываюць на ўспрыманне працытаванага прыкладу як сентэнцыі.

А. Рыцарава ўключае варварызмы і іншыя запазычанні ў інтэрнацыяналізмы і пацвярджае, што іх ужыванне дастаткова часта прадыхтавана прагматычнымі прычынамі: імкненнем адрасанта аказаць уздзеянне на адрасата, стварыць спрыяльныя ўмовы для ўспрымання інфармацыі, пераканаць у слушнасці ўласнага меркавання [4]. У такім выпадку напісанне слова арыентуе на змяненне семантыкі пры яго метафарычным пераасэнсаванні, у прыватнасці, на ўзроўні прагматычнага кампанента. Як правіла, вар'іраванне прагматычнага кампанента тлумачыцца імкненнем адрасанта ў з максімальным эфектам выкарыстоўваць патэнцыял, закладзены ў значэнні па-лацінску запісанага слова.

Сучасная мастацкая проза ілюструе даволі частае выкарыстанне запісаных лацінскай графікай слоў, словазлучэнняў, сказаў, цэлых фрагментаў тэксту. Такі запіс адлюстроўвае індывідуальнае ўспрыманне рэчаіснасці персанажам твора або аўтарам і можа перадаваць розныя прагматычныя значэнні:

- максімальна дакладнае апісанне аб'екта:

Тады Ганс шчыра радаваўся яе прысутнасці ў доме і нават рабіў маленькія падарункі: прачнуўшыся раніцай, яна знаходзіла на тумбачцы сарамліва пакладзены з краю букецік маргарытак, або загорнутую ў талючку духмяную паперу брошку, або залацістую круглую бляшанку з надпісам «Danish Butter Cookies», бляшанку, якая сама па сабе з'яўлялася шэдэўрам, а ўжо разнастайнае cookies, то бок печыва, якое ў ёй ляжала, па выглядзе і смаку ўвогуле, на яе думку, не прызначалася для простых смяротных (А. Брава «Дараванне»).

Відавочна, што, выкарыстоўваючы лацінскія літары, аўтар звяртае ўвагу на тое, што Ганс частаваў дзяўчыну менавіта замежным печывам, якое яна ўспрымала як нешта неверагоднае, прычым асэнсаванне неверагоднасці прыходзіла ў першую чаргу ад усведамлення сэнсу нязвыкла пададзеных слоў;

- характарыстыку маўлення замежных персанажаў:

Тут ён [Ганс. – В. Ш.] заплюшчыў вочы, паказваючы, што размова скончана, а праз хвіліну зацягнуў хрыплым фальцэтам: «Im Namen des Vaters? Des Sohnes und des heiligen Geistes... Amen... Auf Wiedersehen... Auf Wiedersehen... Morgen um 9 Uhr gehen wir nach Hause, zu meiner Mutter...» (А. Брава «Дараванне»).

Гаворка Ганса прадстаўлена з захаваннем графіка-арфаграфічных асаблівасцей нямецкай мовы-крыніцы, якія не проста падкрэсліваюць

іншамоўнае вымаўленне персанажа (што мае істотную праспекцыйную накіраванасць і важнасць для асэнсавання сюжэтай лініі твора), але і дапамагаюць перадаць гэта маўленне з большай паўнатай і пераканаўчасцю. Прагматычная накіраванасць лацінскай графікі вынікае таксама з пададзенага ў зноскы перакладу: «У імя Айца, Сына і Святога Духа... Амінь... Бывайце... Бывайце... Заўтра ў 9 гадзін пойдзем мы дамоў, дамоў, да маёй маці...». Арыентуючы перакладзены тэкст на чытача, які не валодае нямецкай мовай, аўтар тым не менш падкрэслівае зыходнае замежнае гучанне;

• нежаданне перакладзеным словам паказаць наяўнасць у беларускай мове адпаведнага паняцця:

Хто ведае, можа, стары зноў вырашыў, што яго хочуць адправіць на фронт, і схаваўся? Каля месяца таму, вярнуўшыся з Эбенсфелда, яна ўбачыла Ганса, які бегаў па доме з пенай на вуснах і пашыранымі ад жаху зрэнкамі, у кашулі палыннага колеру з дзвюма нагруднымі кішэнямі ды шырокім поясам, якая адразу ж нагадала ёй форму салдат вермахта. «Гарольд сказаў, што я павінен ісці на вайну! Ён прымусіў мяне апрануць Uniform! Казаў, калі я не пайду, маю маму адправяць у Дахау! А я не хачу на вайну! Не хачу!! Я бачыў Vernichtungskrieg! Што будзе з маёй мамай?!» (А. Брова «Дараванне»).

На працягу ўсёй аповесці А. Брова адмаўляецца ад перакладу слова *Vernichtungskrieg* на беларускую мову, тым самым адмаўляючы нават наяўнасць такога паняцця ў культуры беларускага народа. Толькі пры першасным выкарыстанні гэтага слова яно пададзена са зноскай: *Vernichtungskrieg* (ням.) – расавая вайна;

• месца развіцця падзей:

Kavine...

Мора...

Андрэа...

Інгрыда...

Нарэшыце, гэты раман Андрэ (М. Прохар «Паўночнае лета»);

...кінатэатр «Forum Coca-cola Plaza». Яна любіць глядзець містычныя або прыгодніцкія фільмы (М. Прохар «Восень у Вільнюсе»);

Бабулька – я гэта бачу – назірае за мной. А я ўсё ніяк не магу сысці.

– Kas jus laukti? (Кажосьці чакаеце?) – пытае яна (М. Прохар «Восень у Вільнюсе»).

Лацінскія запісы *Kavine* (з літоўскага – ‘кавярня’), «*Forum Coca-cola Plaza*», рэплікі (*Kas jus laukti?*) накіроўваюць на тое, што падзеі адбываюцца ў Літве, а значыць чытач павінен улічыць гэтыя абставіны пры інтэрпрэтацыі атрыманай аўтарскай інтэнцыі;

• асацыятыўную сувязь з іншай падзеяй (алюзію) для стварэння пэўнай эмацыйнай атмасферы, для перадачы адпаведнага настрою:

– *Заказвай сабе сама. Ці ты хочаш пагуляць у французскія фільмы? Ізабэль Аджані, Жэрара Дэпардзье ў фільме «Bon voyage»? Ведаеш, што такое «bon voyage»?*

– *Не. – Яе валасы мякка кранаюцца маёй шчакі.*

– *«Bon voyage» азначае «шчаслівай дарогі». Ты можаш вывучыць на памяць гэтыя словы і гаварыць мне іх кожны раз, калі я нарэшце буду сыходзіць з гэтага праклятага бара да гэтай праклятай машыны, якая прыходзіць толькі ў дзве гадзіны ночы. «Bon voyage» – гэта ж так рамантычна, ці не праўда? «Парыж, 1940 год» (М. Прохар «Назіральнік»);*

• нечаканае тлумачэнне назвы прывычнага запазычанага слова праз яго сувязь з іншым запазычаным словам:

– *Я доўгі час нічога не ведала пра грэйпфрутавы сок. Дзіўна: я доўга жыла і нічога не ведала пра яго. Аказваецца, грэйпфрут – адзін з відаў плоду «нумело», які еўрапейцы вынайшлі ў 1814 годзе і назвалі – ніколі не здагадаецца...*

Але я і не імкнуўся.

– *І назвалі grape, таму што ў яго быў пах вінаграду. Ёсць 27 відаў грэйпфрута. Уяўляеце? А дрэвы, на якіх растуць грэйпфруты, дасягаюць 12 метраў у вышыню. Звычайна грэйпфрут – кісла-салодкі. Але я люблю чырвоны грэйпфрут. Гэта сок для сапраўдных гурманаў. Пакаштуйце! (М. Прохар «Назіральнік»).*

Выкарыстоўваючы лацінскі запіс, аўтар звяртае ўвагу на тое, што дзяўчына вымаўляла гэта слова па-англійску, а значыць, дастаткова свабодна валодала замежнай мовай. У сувязі з гэтым можна сказаць, што лацінская графіка ў прыведзеным прыкладзе выконвае характарыстычную функцыю.

Відавочна, што, тлумачачы значэнне французскага выразу, персанаж не проста звяртае ўвагу на яго сэнс, а ўзнаўляе ў памяці суб'ядніцы важны эпізод аднайменнага фільма, ствараючы аналагічны і адпаведны сітуацыі лірычны настрой.

2. Спалучэнне лацінскай графікі з іншымі спосабамі шрыфтавага выдзялення (вялікія літары, курсіў, двукоссе і інш.) робіць вылучаныя словы цэнтрам выказвання, канцэнтрацыяй імпліцытнага зместу. Па сутнасці, для ўказання прагматычнай значнасці пэўнага слова ці выразу ўжо дастаткова яго дадатковага графічнага афармлення. Аб'яднанне названых спосабаў асэнсоўваецца як указанне аўтара на прагматычнае ядро тэксту (кантэксту), яго настойлівая просьба расшыфраваць скрытае паведамленне, пацвярджэннем чаму можа стаць наступны прыклад:

Тром жанчынам з тых, якімі захапляўся па-сапраўднаму, удавалася пазбыць мяне трэцяй часткі быццам бы непакіснага ЭГО. Яшчэ ў двух выпадках я ахвяраваў паловай сваёй зацятай душы. І толькі адной каханай належаў больш чым сабе... (М. Касцюкевіч «Lex talionis»).

Сілу кахання аўтар непасрэдна звязвае з рэшткамі эгаізму: чым іх менш, тым мацнейшае каханне. Для раскрыцця падтэксту дастаткова асэнсавання прагматычнага зместу вылучанага слова.

3. Кантэкстуальна блізкае спалучэнне лацінскай і кірылічнай графікі суправаджаецца двайным запісам – спалучэннем шрыфта мовы крыніцы і яго кірылічнай транскрыпцыяй. Найбольш тыповыя прагматычныя значэнні, якія перадаюцца такім спалучэннем, наступныя:

- акцэнтаванне ўвагі на экзатычнасці слова:

А Ральф так разышоўся, што павёў яе ў кавярню і нават заказаў шампанскае – зразумела, тое, што пад гэтым разумеюць яе суайчыннікі, бо сапраўднае шампанскае (Shampranger) робіцца толькі ў Шампані ды каштуе шалёных грошай, усё астатняе – віно ігрыстае, тут яго называюць Sekt; па няведанні яна калісьці казалася немцам, што ў Беларусі п'юць па святах Shampranger, і ў тых вочы на лоб лезлі ад здзіўлення ды жаху перад дурным марнатраўствам людзей, якія не грэбуюць чужым паношаным адзеннем (А. Брва «Дараванне»).

Дом састарэлых – Pflegeheim або Seniorenheim, як ён тут называецца, аточаны англійскім газонам з падстрыжанымі ў выглядзе правільных конусаў кустамі (А. Брва «Дараванне»).

Прапануючы лацінскі запіс назвы шампанскага і дома састарэлых, аўтар акцэнтнае ўвагу не столькі на адрозненні гучання слоў, колькі на адрозненні абазначаных імі паняццяў: сапраўднае шампанскае прынцыпова адрозніваецца ад таго, што прывыклі называць адпаведным словам, а дом састарэлых нават знешне не нагадвае дзяўчыне аналагічныя ўстановы на радзіме.

4. Граматычнае асваенне лацінскіх слоў суправаджаецца граматычнай адаптаванасцю, спалучэннем лацінскага запісу запазычанага слова і кірылічнага запісу яго формаўтваральнага афікса (у прыватнасці, флексіі). Граматычна асвоеныя словы могуць выражаць наступныя прагматычныя значэнні:

- звыкласць успрыняцця пэўных слоў і выразаў на працягу даволі доўгага прамежку часу.

Звычайна такое значэнне суправаджаецца двайным запісам – спалучэннем шрыфта мовы крыніцы і яго кірылічнай транскрыпцыяй (заўвага: шрыфт цытуемага прыклада захаваны):

Рабіў [Ганс. – В. Ш.] усё моўчкі, агрэсіўна адштурхоўваючы яе за спакойваючыя рукі. Іншым разам, учыніўшы вэрхал, клаўся спаць, а

раницай – ну проста нявіннік! – абураўся, што Ральф і суседка нібыта змовіліся і ўтварылі ў яго пакоі гэты «унорднунг» (нойе орднунг, новы парадак – выбурбольвала аднекуль з патрывожанай памяці, яна нават здзіўлялася сама сабе: трэба ж, для колькіх яшчэ пакаленняў нямецкая мова застаецца звязанай з тым акупацыйным пее Ordnung’ам?). <...> (А. Брова «Дараванне»).

Частковая фанетычная асвоенасць вылучаных курсівам слоў, відавочна, звязана з частотнасцю іх выкарыстання, вызначэннем правіл паводзін на захопленай тэрыторыі, настолькі працяглым, што нават атрымлівае граматычную адаптаванасць (Ordnung’ам) і знікае патрэба ў тлумачэнні іх зместу, якое, хоць і прыводзіцца, аднак успрымаецца як другаснае, непатрэбнае;

- жаданне адаптавацца да іншамоўнага асяроддзя:

І калі яна выпіла свой бакал Sekt’a, Ральф наведміў, што заўтра ніяк не можа адпрасіцца з працы, тэрміновы заказ, таму везці Ганса ў багадзельню давядзецца ёй (А. Брова «Дараванне»).

Нават наяўнасць перакладу паралельна пададзеных лацінскім шрыфтам слоў і спроба прыстасаваць іх граматычную аформленасць на ўзор беларускамоўных слоў (Sekt’a) не пацвярджае таго, што адпаведная назва можа стаць звычайнай, паўсядзённай;

- тыповасць сітуацыі на пэўным прамежку жыцця персанажа:
У суправаджэнні лекара Ларыса праходзіць па этажах Pflegeheim’a (А. Брова «Дараванне»).

Частае наведванне дома састарэлых дазваляе прывычна асэнсоўваць яго іншамоўную назву і нават успрымаць як даўно вядомае, актыўна ўжывальнае слова, што дапускае магчымасць змянення яго формы на ўзор роднай для Ларысы беларускай мовы.

Пад уплывам кантэксту магчыма фарміраванне разнастайных дадатковых прагматычных функцый лацінскай графікі. Асэнсоўваючыся як уласна мастацкія прыёмы, запазычаныя вылучаюцца патэнцыялам уздзеяння на чытачоў і выкарыстоўваюцца для павышэння інфарматыўнасці і экспрэсіўнасці выказвання. Экспрэсіўнае значэнне, якое набывае лацінскі запіс у тэксце, аказваецца магчымым дзякуючы прагматычнаму змешванню разнастайных, стылістычна не звязаных адзін з адным, якія дастаткова лёгка засвойваюцца кантэкстам, забяспечваючы ўвагу чытача. Прагматычныя функцыі, якія выконваюцца іншамоўнымі запазычаннямі, накладваюцца і ўзаемна дапаўняюць адна адну, у выніку чаго ствараецца вобразная перспектыва ўсяго мастацкага твора.

Выкарыстанне лацінскага шрыфта ў розных варыянтах і спалучэннях характарызуецца шэрагам тыповых асаблівасцей, якія фарміруюць індывідуальны стыль пісьменніка. Пералічаныя і іншыя прагматычныя

значенні адлюстроўваюць імкненне аўтара зрабіць сваё маўленне больш выразным і індывідуальным, павысіць экспрэсіўнасць маўлення, зрабіць максімальна даступнай імпліцытную інфармацыю.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Владимирова, С. В.* Роль заимствований в создании литературного портрета персонажей [Электронный ресурс] / С. В. Владимирова, Н. В. Костоломова. – Режим доступа : <https://moluch.ru/conf/phil/archive/27/2353>. – Дата доступа : 30.09.23.

2. *Звегинцев, В. А.* Мысли о лингвистике / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 336 с.

3. *Колесова, Н. В.* Заимствования в идиостиле В. Аксенова : автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Н. В. Колесова. – Барнаул, 2005. – 20 с.

4. *Рыцарева, А. Э.* Прагмалингвистический аспект интернациональной лексики : На материале английского языка : дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.04 / А. Э. Рыцарева. – Волгоград, 2002. – 197 с.

РАЗДЕЛ V

МОВА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

УДК 81'42

МЕТАЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ПОЭЗИИ ДАВИДА САМОЙЛОВА

И. С. Балабанович

*Белорусский национальный технический университет,
пр. Независимости, 65, 220013, г. Минск, Беларусь, balabanovich_i@mail.ru*

В статье рассмотрены различные типы и формы метаязыковой рефлексии в поэзии Д. Самойлова. Выявлены стратегии осмысления поэтом языка как феномена и его функций, приведены авторские наблюдения и оценки относительно отдельных языков (как родного Д. Самойлову русского, так и иностранных), приведены примеры рефлексии над конкретными единицами языка и речевыми ситуациями, речевая характеристика героя рассмотрена как одно из ключевых средств создания художественного образа.

Ключевые слова: поэзия, Давид Самойлов; метаязыковая рефлексия; метаречевая рефлексия; речевая характеристика героя; речевая ситуация.

Д. Самойлов – поэт, вошедший в литературу после Великой Отечественной войны. Он ушел на фронт со студенческой скамьи Московского института философии, литературы и истории, и хотя свое филологическое образование после войны поэт не завершил, его по праву можно считать представителем так называемого «филологического» поколения в литературе. Для Д. Самойлова характерно внимание к слову, к речи, в его лирике разворачивается собственная философия языка.

В данной статье рассмотрена метаязыковая рефлексия в стихотворениях Д. Самойлова. Под метаязыковой рефлексией мы понимаем текстуально выраженные факты интерпретации и оценки языка, речи. При этом метаязыковые феномены будем разграничивать, с одной стороны, с метатекстуальными (когда объектом комментирования становится свой или чужой определенный текст), с другой стороны, с метапоэтическими (в качестве объекта выступает поэтическое творчество в целом), с третьей стороны, с интермедийными феноменами (отсылка, в том числе интерпретирующая или оценивающая, производится к произведениям невербального искусства).

Д. Самойлов на всем протяжении творчества выступает как поэт, влюбленный в слово, признающийся в нежных чувствах к «простым словам»: ... *И понял я, что в мире нет / Затертых слов или явлений. / Их существо до самых недр / Взрывает потрясенный гений. / И ветер необыкновенней, / Когда он ветер, а не ветр. // Люблю обычные слова, / Как неизведанные страны. / Они понятны лишь сперва, / Потом значенья их туманны. / Их протирают, как стекло, / И в этом наше ремесло* [4, с. 26]. В самых простых, привычных словах – тайна. Так, в паре «ветер – ветр» для лирического героя стилистически маркированное как принадлежащее к более высокому регистру слово со старославянским неполногласием уступает по поэтическому потенциалу полногласному древнерусскому варианту. Задачу поэта герой видит в том, чтобы прояснить весь спектр значений, подсвечивать все семантические нюансы.

При этом язык поэзии, по Д. Самойлову, не должен быть современным. Почему? Потому что язык находится в состоянии динамического равновесия, в процессе исторического развития уходит – «лживое», остается – «живое». Оно и должно лежать в основе языка поэзии: *Поэзия пусть отстаёт / От просторечья – / И не на день, и не на год – / На пол столетья. // За это время отпадет / Все то, что лживо. / И в грудь поэзии падет / Все то, что живо* [2, с. 41].

Основной функцией языка Д. Самойлов признает номинативную: *Пока предмет не назван, / Он непонятен нам <...> Слова – смирительные рубахи / Для ошалевших вещей* [5, с. 103]. Но есть в языке и что-то «потустороннее» – он выполняет магическую функцию. Лирический герой стихотворения «Мороз! Накликал сам!..» [6, с. 79] уверен, что он словом вызвал изменение погоды: *накликал мороз*. Он считает, что произнесенное слово имеет свои последствия в материальном мире. При этом последствия не всегда предсказуемы, поэтому со словом надо обращаться осторожно. Ни одно слово не остается без «отзвука» – не только во внешнем мире, но и во внутреннем, в психической реальности человека: *Не умирают беглые слова / И мимолетные переживания, / А где-то тлеют в нас едва-едва – / И тайно происходит созревание.* [9, с. 535]. Со словом надо обращаться аккуратно, так как его возможности почти безграничны: *Игра в слова – опасная забава. / Иное слово злобно и лукаво, / Готово огонь разжечь и двинуть рать* [8, с. 37].

Д. Самойлов, с одной стороны, не отрицает, что слово – это «звук и смысл» (эта конструкция, вызывающая ассоциацию с книгой А. П. Журавлева, много раз встречается в текстах поэта), с другой стороны, он существенно дополняет данное определение. Во-первых, по Д. Самойлову, кроме звука и смысла, в слове есть нечто магическое, донаучное, что отсылает к представлению о равенстве между явлением и

его именем: *Ведь все из проклятых наук, / Известных с времен Госто-мысла, / Гласили, что слово есть звук, / Исполненный здравого смысла. // Но вся сумасшедшая суть / Названий березы и дуба, / Рогами уставившись в грудь, / Бодает тоску словолюба* [3, с. 34]. Язык – душа народа, потому, как считает лирический герой Д. Самойлова, в каком-то смысле даже кощунственно сводить слово к комбинации акустики и семантики: *... И тогда узнаешь вдруг, / Как звучит родное слово. / Ведь оно не смысл и звук, / А уток пережитого, / Колыбельная основа / Наших радостей и мук* [3, с. 38]. При этом, признаваясь в любви к Родине и родному языку, лирический герой признает высокую значимость для себя, во-первых, семантического богатства русского языка, во-вторых, его звучания, благозвучия: *Быть выше спора наций и племен, / А родину любить всего превыше, / За все, чем ею щедро оделен – / За нашу речь – за смысл ее и звон, / Все прочее от сердца отдаливши* [9, с. 506].

Важной для Д. Самойлова представляется связь языка, речи с ментальной сферой – реализация мыслительной функции: *Мое единственное достояние – / Русская речь. / Нет ничего дороже, / Чем фраза, / Так облегающая мысль, / Как будто это / Одно и то же* [8, с. 77].

Герои Д. Самойлова мыслят в лингвоцентрическом стиле, слова для них так же реальны, как и вещи. Например, лирический герой стихотворения «Тревога» [1, с. 16–17] осознает себя в составе лирического «мы» – свидетели и участники войны, не могущие ее забыть в мирной жизни. Война беспокоит болью, воспоминаниями, ассоциациями. А для ассоциаций характерна синестезия. Ствол дерева вызывает в памяти образ орудийного ствола. Поэтому у лирического героя ассоциации не только наглядно-образные, но и вербальные: сосны напоминают об орудиях, ведь и у тех, и у этих есть ствол.

Часто слово замещает собой объект, наличие слова становится важнее наличия объекта или явления в реальной жизни. Так, еврейский народ существует, пока существует этноним: *Еврейское неистребимо семя <...> Мы семь столетий имя, а не племя* [9, с. 557].

Слово Д. Самойлов уподобляет мечу: такое же твердое, но гибкое, закаленное. Он сближает эти понятия, ставя в однородный ряд, и объединяет метафорой: *Не загородить тебя, не сберечь / Как страшна жестокость святая – / Лишь испытанная, лишь испитая, / Станешь твердой, как слово и меч* [9, с. 476]; *гибкое, испытанное слово* [9, с. 499].

Как видно из уже приведенных примеров, Д. Самойлов очень трепетно относится к родному для себя русскому языку. В публицистических стихотворениях, проникнутых патриотическим пафосом, он призывает соотечественников любить и беречь свой язык: – *Не отрывайся, – мне сказали. / Не оторвусь! Не оторвусь! / Страна моя,*

твоей печали, / Твоей надежде отзовусь. <...> Как оторвусь я от наречья, / Что переполнило меня! [9, с. 472–473] Показательна метафора, которую поэт использует для определения ценности языка: *Надо хранить все строже / Золото русской речи* [8, с. 71].

Будучи переводчиком, Д. Самойлов трепетно, с уважением и восхищением относился к языкам других народов. Даже к наречию половецких племен, врагов Руси эпохи «Слова о полку Игореве», поэт обращается с восхищением, положительно оценивая конвергенцию в процессе формирования современного русского языка: *И не смыслит злосчастная чернь / В том, как древле в степи стоязыкой / Сопрягалась славянская речь / И наречья Монголии дикой. // Смесь словес, и понятий, и скул / Навсегда сохранились в народе. / И прекрасен сей смешанный гул / В женских лицах и варварской оде* [3, с. 29]. Как истинный советский поэт, Д. Самойлов не видел в различии языков разных народов преграду на пути к светлому коммунистическому будущему. Обращаясь к литовскому поэту Малдонису Альфонсасу Мотеевичу, он писал: *Мой друг! И мой поэт! Нас не разъединит / Различье языков и вер разъединенье* [5, с. 133].

Интересно, что особый интерес у поэта в иностранных языках вызывали собственные имена – топонимы, антропонимы. В поэме «Ближние страны» советские солдаты возвращаются из Берлина через Польшу. Они узнают места, где бывали по дороге на Берлин, вспоминают названия городов и сел. По сути, Д. Самойлов подмечает польские аллитерации: сонорные – «поют», сочетания сонорных с взрывными – «звенят»: *Наша молодость мчится по Польше. / И в ушах, как воды воркованье, / Женский лепет, слова и названья – / То ли Луков поет, то ли Любень, / То ли Демблин звенит, словно бубен, / То Ленчица мелькнет, раззвенится / Возле Седлеца Конколеwnица* [1, с. 73]. Еще пример: *Давно осуждено поправление святынь. / Простили мы тебя [Литву], и ты прости нас. / И нынче тешит слух имен твоих латынь: / Марцелиус, Юстинас* [5, с. 133]. Здесь под латынью имеется в виду латиница, хотя и воспринимается она на слух. А вот сам латинский язык Д. Самойлов называет *языком вселенским* [5, с. 134].

Во второй половине жизни поэт переехал в Эстонию – в Пярну. Он немало переводил с эстонского, поэтому очевидно, что о языке титульной нации у него были свои наблюдения: *Они [эстонцы] в глуши хранили свой обычай / И свой язык, как драгоценный клад, / В котором длинных гласных щебет птичий, / Согласных – твердость камня и раскат* [8, с. 66]. Даже описание речевой манеры лирического героя, оказавшегося в Эстонии, способствует описанию ситуации, обстановки в стране, построенному на подтвердившемся этностереотипе о спокойной медли-

тельности эстонцев: *Каждый звук здесь остается в целости, / Не соединяясь с прочим звуком. // Даже слово медлит на губах, / Чтоб не затеряться в разговоре. / Главное, что в пятистах шагах / Молча страсти сдерживает море* [6, с. 74].

Для Д. Самойлова характерно внимание к каждому конкретному слову. Особенно интересуют его наречия: *И там, в пернатой памяти моей, / Все сказки начинаются с «однажды». / И в этом однократность бытия / И однократность утоленья жажды* [7, с. 10]; *А великое слово «зачем» – как пароль, / Произнесенный в, долгих ночах* [8, с. 67]. А слову «никогда» даже посвящено целое стихотворение [5, с. 97]. Столь же внимательны к словам и герои Д. Самойлова. Например, героиня драматической поэмы «Сухое пламя» Мария видит принципиальную разницу в том, как себя называть: *Я не невеста, / А государыня-невеста. Я – / Высочество, и вовсе мне негоже / Бежать к величеству!* [4, с. 108], – гордо заявляет она.

Вообще Д. Самойлов достаточно часто подмечает несоответствие употребления слова другими людьми тому смыслу, который вкладывает в это слово лирический герой: *А гуманизм не просто термин, / К тому же, говорят, абстрактный* [4, с. 9], – возражает лирический герой широкому и бездумному употреблению слова, которое для него как участника войны, потерявшего многих товарищей на фронтах Великой Отечественной, выстрадано, свято, ведь гуманизм для них – не просто термин, а моральный принцип, сформированный в трудные и страшные годы потерь. Опыт войны вообще меняет мировоззрение, формируя новые неожиданные связи между понятиями и, соответственно, словами. Вот как Д. Самойлов пишет о фронтовом эшелоне: *А потом налетали на нас «мессера». / Здесь не дом, а вагон, / Не сестра – медсестра, / И не братья, а – братцы, / Спасите меня! / И на волю огня не бросайте меня! / И спасали меня, / Не бросали меня. / И звенели – ладонь о ладонь – буфера, / И состав / Пересчитывал каждый сустав. / И скрипел и стонал / Деревянный вагон. / А в углу медсестра пришивала погон* [4, с. 11–12]. Автор формирует пары слов, близких по звучанию (*сестра – медсестра, братья – братцы*), которые сначала противопоставляются, становятся контекстуальными антонимами. Благодаря лексическому повтору, связывающему строфы (*не бросайте – не бросали*), братцы сближаются с братьями. Образ медсестры, пришивающей погон в углу вагона, отсылает к паре «сестра – медсестра», сближая контекстуальные антонимы. Таким образом, братцы становятся братьями, медсестра – сестрой. Это эксплицируется. Но не эксплицируется сближение понятий 3-й пары (*дом – вагон*): вагон становится домом, но это имплицитно, чи-

татель сам должен вывести подтему стихотворения: в тяжелое время войны вагон становился домом, в то время как сослуживцы – семьёй.

Что интересно, Д. Самойлов пытается интерпретировать даже то, что имеет план выражения, но вряд ли имеет план содержания – детскую неразборчивую речь. В «Романсе седьмого дня» поэт призывает услышать в лепете ребенка важнейший философский вопрос: *Прислушайся к звучанью детских гласных. / Они гласят: зачем я был зачат?* [5, с. 91]. Очевидно, что это метафора, но какая тонкая, пронизательная.

Обратим внимание на другой аспект метаязыковой и метаречевой рефлексии в творчестве Д. Самойлова – мастерство создания речевой характеристики героев. Поэзии Д. Самойлова присуще многоголосие – ее эпическая ориентированность дает нам возможность услышать наряду с «голосом» лирического героя «голоса» других героев, всегда самобытных, ярких. Одна деталь в речи героя может сделать его узнаваемым, вызвать у читателя эмоциональный отклик на образ. И здесь важно подчеркнуть, что особую симпатию Д. Самойлов питал к «простой речи» «простого человека», из народа. Таков старик-хозяин в стихотворении «Ночлег»: *Старик был стар – или умен, / Он поговорки всех времен / Вплетал умело в дым махорки. / Или, наоборот, ему / Все время чудились в дыму / Пословицы и поговорки* [1, с. 26]. Использование паремий становится маркером мудрости. При этом фольклор представляется как нечто, существующее независимо от человека и его воли: то ли крестьянин использует пословицы и поговорки в речи, то ли они его «используют» как рупор, транслятор извечной народной мудрости, уподобляясь галлюцинациям. Таков мужик в «Сухом пламени». Меншиков подмечает эту особенность его речи: *Ты, вижу, балагур...* А тот простодушно отвечает: *С присловьем-то оно...* [4, с. 116]. О своей речи говорит простой мужик-крестьянин, возникает лексическая неполнота, но из контекста понятно, что «с присловьем-то оно» легче / проще / веселее жить.

Таков и простой парень Лешка Быков, сослуживец Д. Самойлова. Молодой советский солдат обращается к любимившей его юной полячке, уходя дальше, на Берлин: *Лешка крикнул: / – Ну, ладно! Довольно! / Жди, Ядвига, вернемся **по вóйне!** / Лешка Быков погиб под Марцаном, / Он уже не вернется **«по вóйне»*** [1, с. 78–79]. В прямой речи героя поставлено ударение (в т. ч. для удобства, так как слово финальное в стихе и ударение важно для рифмовки). Потом в речи лирического героя – повествователя «чужое слово» не только отмечено ударением, но и взято в кавычки – как «авторское» слово другого героя, характеризующее его простонародное происхождение, ведь конструкции «по + N3» в значении ‘после чего-л.’ не характерны для РЛЯ, к тому же, смещение ударения напоминает окающий говор. Так речевая деталь ярко дополняет образ

человека, отдавшего жизнь за Отечество. Для Д. Самойлова всегда был важен язык простого народа. Поэт, будучи коренным москвичом и интеллигентом – сыном главного венеролога Московской области, признавался, что «языку» он учился у простых горожан, вбирая в себя богатство речи всех сословий. И только в конце жизни, по Д. Самойлову, внутренний мир человека стал для него источником речи: *Я учился языку у няnek, / У молочниц, у зеленика, / У купчихи, приносившей пряник / Из арбатского особняка. // А теперь мне у кого учиться? / Не у няnek и зеленика – / У тебя, моя ночная птица, / У тебя, бессонная тоска* [2, с. 26].

Еще одна функция речевой характеристики – через язык подчеркивать национальность героя, создавая уникальный образ. Так, в одном из эпизодов поэмы «Ближние страны» немец попал в плен к советским солдатам. Д. Самойлов использовал несобственно-прямую речь, речь лирического героя – повествователя сливается с речью пленного героя, для придания такой речи аутентичности используются иноязычные элементы без перевода, которые переданы кириллическим алфавитом (нем. *alles kaput* – ‘всему конец’, *gesagt und getan* – ‘сказано и сделано’): *Он готов за свои заблуждения / Быть расстрелянным (аллес капут!). / Он сидел, опустив свою голову, / Ждал решения (гезагт унд гетан!)* [1, с. 75]. Так же в «Балладе о конце света» передана речь немецких пропагандистов, с иноязычными лексическими включениями и исковерканной грамматикой: *«Бросайте ваффен! / Напрасно будет кровь пролит! <...> Штык в землю, руссен! Всем капут!..»* [6, с. 163–164].

А вот немец из «Баллады о немецком цензоре» [4, с. 18–20], посланный в Россию на линию фронта чтобы вымарывать правдивые и устрашающие строки о ходе войны из писем солдат, которые те отправляют на родину, не говорит по-русски. Но индивидуальное словоупотребление становится ключом к пониманию характера. Д. Самойлов пишет: *И ему [цензору] показалась Россия / Степью, Азией – голой, верблюжьей. / То, что он называл «ностальгия», / Было, в сущности, страхом и стужей <...> Были письма, посланья, записки / От живых, от смешавшихся с прахом. / То, что он называл «неарийским», / Было, в сущности, стужей и страхом* [4, с. 18]. Здесь подчеркивается несоответствие реально испытываемого чувства имени, присвоенному этому чувству. Комментируется как индивидуальное словоупотребление, так и словоупотребление в рамках идеологического дискурса. Цензор ошибается в идентификации собственных чувств, принимая страх перед могущественным врагом и своим будущим за ностальгию. Точно так же он не просто идентифицирует чужие чувства неверно, но и дает им исходя из этого оценку: признает обычный человеческий страх своих соотече-

ственников за «неарийское», а значит, недопустимое. Но отрицать вечно нельзя, вскоре *он проснулся от страха и стужи / С диким чувством, подобным удушью*. Осознание этих чувств выливается в безумие. Им нет места. Если их не прятать под другими терминами («ностальгия») и не отрицать (вычеркивать), то они непереносимы, так как им нет места в психике, потому что нет «зазора» между внешним и внутренним, между идеологией и ценностной структурой личности, личность теряется, сливаясь с системой. Если она проявляет себя в «недопустимых» чувствах – ее нужно уничтожить, герой, по сути, расщепляется и уничтожает себя сам: часть личности, идентифицировавшаяся с идеологией, изолирует и уничтожает часть личности, способную переживать истинные чувства.

Впрочем, героя характеризует не только его собственная речь, но и то, как (не *что*, а *как, каким образом*) говорят о нем другие. Ярче всего характеризует образ фронтовой медсестры Вали-Валентины то, как о ней говорят солдаты: *О ней возможен разговор / Возвышенный, почти стихами. / Тяжелораненый сапер / О ней во сне скрипит зубами* [6, с. 53].

Еще одна особенность поэзии Д. Самойлова – создание речевой характеристики ситуации. Это ярко проявилось в стихотворениях военной тематики при описании боя: *Обстрел. Команда заодно / С обрывком энергичной брани* [6, с. 52]; *И приближалась грозно, внятно / Та неизбежная черта, / Где только под ноги гранату / С последним лозунгом: «За Ста...»* [6, с. 163]. Ситуация понятна в обоих случаях благодаря метаречевому комментарию, меткому и запоминающемуся. Особенно во втором примере, когда мы понимаем, что лозунг остается оборванным потому, что бойца уже нет в живых.

Также в стихотворениях Д. Самойлова находим немало примеров поэтической рефлексии над речевыми жанрами и речевыми ситуациями. Так, ситуации ссоры посвящены целых 2 стихотворения: «Когда, вступая в поединок...» [9, с. 533] и «В меня ты бросишь грешные слова...» [6, с. 36]. Оба эти произведения посвящены ссорам между лирическим героем и лирическим адресатом – парой влюбленных. Особенно интересно второе стихотворение, оно полностью метаречевое. Лирический герой утверждает, что отречение от своих слов невозможно. И пусть они «грешные», пусть их «бросают», но они ценны тем, что продиктованы «увлечением», а не умом. Череда отрицательных сравнений (*Но слово – нет! – не сорная трава, / Не палый лист на косогоре* [6, с. 36]) показывает, что слова важны, что их не следует игнорировать. Д. Самойлов утверждает, что все обидные слова, сказанные в споре, искренни, а значит, справедливы, и в этом их неподдельная ценность. Но при этом лирический герой просит прощения у адресата и за свои, и за ее слова: *Прости меня за то, что я суров, / Что повторяюсь и бегу по кругу, / За*

справедливость всех несправедливых слов, / Кидаемых друг другу [6, с. 36]. Речевому взаимодействию между лирическим героем и адресатом (в котором угадывается горячо любимая вторая жена Д. Самойлова Галина Медведева) посвящено и стихотворение «Объяснение» [9, с. 529–530]: *Быть с тобою очень страшно, / Потому что молвишь ты / То, что я сказать не в силах / Из-за робкой немоты* [9, 530].

Ситуации признания также посвящено 2 стихотворения. Первое из них – «Откровенность»: *В признаньях невозможно без примет. / Порой бывает неправдиво слово, / Вопрос неверен, невпопад ответ. / Что ново в чувствах, то в словах не ново. / В признаньях часто пропадает суть. / Коль нету сокровенного чуть-чуть, / Неуловимого, но в нем основа / А так – забудь. Не говори. Забудь* [9, с. 537]. Язык дает набор речевых клише, применимых в речевой ситуации. Их употребление может быть неточным, так как они «ведут» за собой говорящего, давая готовый речевой шаблон, позволяя не конструировать высказывание на основе индивидуальных чувств. Но если этих чувств нет – штампы и клише «уводят» от сути, делая сообщение бессмысленным. Второе стихотворение – «На рассвете» [6, с. 41] – посвящено признанию... в нелюбви. В этой неожиданности – новизна, оригинальность. К слову, заметим, что лирический герой находится во власти графики, видит мир сквозь призму графики и даже явления устной речи описывает с использованием графических символов: *Все фразы завершаем **многоточьем**... / Проснулись воробьи. / Залаял сонный пес. / И (как бы) между прочим – / Признание в нелюбви* [6, с. 41].

Д. Самойлов вообще характеризует многие довольно неожиданные ситуации речевого взаимодействия, например, «плетение чепухи», которое представляется, с одной стороны, весьма приятным занятием, если компания хорошая (*Плетенье чепухи люблю, / Разбросанность застольных разговоров* [9, с. 481]), с другой – тягостным и утомительным, если собеседники неприятны (*Был вечер, полный отвращенья, / Где в пустоту лилось вино, / Слова, лишённые значенья, / Плели мы, как заведено* [9, с. 494]). Вот другие примеры метаречевого комментария: *И странно: в ясности речений / Какая-то есть пустота. / И может только свет вечерний / Заполнить общие места* [3, с. 21]; *И слова в гортани / округлая легкость* [9, с. 480]. Мартовский лес видится «беспардонным», лирический герой хочет, уподобляясь ему, перестать себя контролировать, стать таким же «беспардонным», избавиться от правил поведения (в том числе речевого), хотя культура требует отказа от использования бранных слов, выбора лексики сообразно речевой ситуации. Ведь речь – способ выражения чувств: *И хочется на том пиру, / Их [весенних лесов] бес-*

пardonность повторяя, / Выть и качаться на ветру, / Бранясь и слов не выбирая [9, с. 513].

Говоря о внимании Д. Самойлова к языку и его «филологическом» взгляде на мир, следует особо отметить и его обращение к истории языка. Ярче всего оно проявилось в цикле «Три наброска» [6, с. 101–103], в котором дан анализ развития русского языка и литературы на разных исторических этапах. Например, о языке XVIII в. Д. Самойлов пишет: *Язык, еще необработан, / Пленяет мощным разворотом / Звучаний, форм и ударений. / В нем высь державинских парений. / С державной лирою Державин / Еще стоит. Но мы дерзаем / Усвоить речь Карамзина. / И пробует Жуковский лиру...* [6, с. 101]. Однако в большинстве других случаев исторические отсылки у поэта ненавязчивы, они проявляются в сравнениях. Так, говоря о своем творчестве, Д. Самойлов сравнивает себя с буквой старого русского алфавита (*Я устарел, как малый юс* [5, с. 81]), а свое поэтическое поколение – с упраздненной фитой, развивая метафору, соотносящую литературу с алфавитом, состоящим из букв-поколений, букв-направлений (*Уже недалеко черта, / Когда, по мненью неофита, / Мы устареет, как фита, / И выпадет из алфавита* [9, с. 518]).

Таким образом, для поэтического творчества Д. Самойлова характерна метаязыковая и метаречевая рефлексия в разных формах: комментарии, оценки, описания. Метаязыковая рефлексия открывает новые уровни смысла в стихотворениях, позволяя читателям исследовать различные интерпретации. Она помогает поэту передать глубокие размышления и философские идеи, что делает его поэзию значимой.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Самойлов, Д.* Ближние страны / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1958. – 90 с.
2. *Самойлов, Д.* Весть / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1978. – 112 с.
3. *Самойлов, Д.* Волна и камень / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1974. – 104 с.
4. *Самойлов, Д.* Второй перевал / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1963. – 123 с.
5. *Самойлов, Д.* Голоса за холмами / Д. Самойлов. – Таллин : Ээсти раамат, 1985. – 160 с.
6. *Самойлов, Д.* Горсть / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1989. – 176 с.
7. *Самойлов, Д.* Дни / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1970. – 88 с.
8. *Самойлов, Д.* Залив / Д. Самойлов. – М. : Сов. писатель, 1981. – 144 с.
9. *Самойлов, Д. С.* Стихи, автором не публиковавшиеся // Стихотворения / Д. С. Самойлов ; Сост. В. И. Тумаркин. – СПб. : Акад. проект, 2006. – С. 421–565.

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ «ПОХВАЛА/НАКАЗАНИЕ»
В АСПЕКТЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ XIX В.)**

И. В. Будько¹⁾, Чжан Цимин²⁾

¹⁾ *Центр исследования белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси
ул. Сурганова, 1/2, 220072, г. Минск, Беларусь, irinabud_ko@yahoo.com*

²⁾ *Центр исследования белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси
ул. Сурганова, 1/2, 220072, г. Минск, Беларусь*

В статье анализируются языковые средства выражения похвалы/наказания ребенка в романе Ф. М. Достоевского «Нечка Незванова». На основе исследования делается вывод о специфике воспитания ребенка в дворянских семьях и в семьях небольшого достатка в XIX в., о нравственном воздействии различных средств наказания на психику ребенка. В данном произведении лексико-семантическое поле (ЛСП) «наказание» расширяется за счет достаточно репрезентативного субполя, описывающего внутреннее состояние ребенка как реакцию на критику со стороны взрослого.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле; лексема; коннотация; семантика; функциональный аспект; похвала; наказание.

Исследование языковых единиц, в первую очередь лексических, на современном этапе развития лингвистики не представляется без использования полевого принципа. Изучение лексико-семантических полей позволяет реконструировать языковую картину мира во временном, социальном, территориальном и других аспектах. Языковая картина мира «представляет собой огромную многослойную «мозаичную субстанцию», в которой каждая из ее частей требует пристального внимания и скрупулезного детального описания» [5, с. 89].

Лексика, которая представляет собой открытую, незамкнутую систему, динамично меняющуюся и развивающуюся, мгновенно реагирующую на малейшие социально-исторические изменения в конкретном обществе, в которой «в кажущемся беспорядке языковых фактов скрыт таинственный и удивительный порядок» [3, с. 7], не может быть исследована иначе, чем с привлечением знаний из смежных с лингвистикой областей: истории, культурологии, педагогики и др. Проявление системности в лексике состоит в «...принципиальности возможности последовательного описания словаря путем распределения слов-понятий, точнее,

лексико-семантических вариантов, по семантическим (понятийным) полям» [9, с. 8].

В языкознании существует множество дефиниций относительно термина поле. Одна из них представляет лексико-семантическое поле как «совокупность языковых единиц, объединенных общностью содержания и отражающих понятийное, предметное и функциональное сходство обозначающих явлений» [7, с. 380], более развернутая дефиниция говорит о том, что «семантическое поле представляет собой совокупность языковых (главным образом лексических) единиц, объединенных общностью содержания (иногда также общностью формальных показателей) и отражающих понятийное, предметное или функциональное сходство обозначаемых явлений» [6, с. 99].

При полевых исследованиях внимание ученых концентрируется не на формальной стороне лексических единиц, а на их внутреннем содержании и (что со временем выходит на первый план) на изучении тех оттенков значений, дополнительных коннотаций, которые слово приобретает не только в контексте данного конкретного текста, но и в контексте времени и эпохи. Очень точно замечено Л. В. Васильевым: «поскольку главная задача современных семантических исследований – изучение значений единиц языка в их всевозможных связях, изучение состава и структуры различных семантических полей, имеющих, несмотря на все трудности их практического выделения, психологическую и лингвистическую реальность, анализ языкового содержания методом поля является, видимо, наиболее эффективным и перспективным» [2, с. 96].

Часто можно встретить высказывание о том, что лексико-семантическое поле является вербальным выражением концепта. По Ю. С. Степанову, концепт как культурное явление – «это как бы сгусток культуры в сознании человека, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, и, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, «не творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [10, с. 142]. Ю. Д. Апресян замечал, что концепт – это «своего рода культурные изоглоссы и пучки изоглосс» [1, с. 88], Д. С. Лихачев писал, что «концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом человека» [8, с. 281].

Объектом данного исследования стала специфика функционирования лексико-семантического поля «похвала / наказание» в романе Ф. М. Достоевского «Неточка Незванова», по словам критиков, одного из

самых лирических и пронзительных произведений автора, обладающего необыкновенной психологической силой и глубиной.¹

Ядро данного лексико-семантического поля представлено на страницах произведения следующими лексемами. Во-первых, это наименования лиц согласно родственным связям: *родители (житье у родителей)*, *родительский (родительская ласка)*, *отец (отец родной, неродной)*, *мать (быть матерью, заменить мать)*, *папа, мама, муж, жена, дочь*; достаточно частотными являются в романе уменьшительные формы наименований родителей *батьюшка, матушка* (притяжательное прилагательное *матушкин: матушкина постель, матушкина кацавейка, матушкины слова*, а также *материнский: материнское чувство*), *маменька, папочка, мамочка* (последние особенно встречаются в прямой речи ребенка): «*Папочка! папочка! – закричала я, бросаясь на колени и умоляя его, – папочка! не могу! нельзя! Маме нужно чай кушать... Нельзя у мамы брать, никак нельзя!*» [4, III]; «*Что мне делать теперь? – говорила я, ломая руки и ухватившись за полы его сюртука, – мамочка плакать будет, мамочка опять бранить меня будет!*» [4, III]. Особо следует отметить употребление слова *отчим*, которое в романе встречается лишь несколько раз, хотя данному персонажу посвящено центральное место в первой части произведения; лексема употреблена в нейтральном значении, без негативной (как ожидалось бы) коннотации: «*Немец был самый чувствительный, самый нежный человек в мире и питал к моему отчиму самую пламенную, бескорыстную дружбу; но батьюшка, кажется, не имел к нему никакой особенной привязанности и только терпел его в числе знакомых, за неимением кого другого*» [4, II]. Объяснение этому мы находим в следующих строках произведения: «*Помню еще, что матушка начала что-то горько и горячо говорить отцу, указывая на меня (я буду и вперед в этом рассказе называть его отцом, потому что уже гораздо после узнала, что он мне не родной)*» [4, II]. Лишь единожды употреблен синоним *папаша*, как видно из контекста, также без дополнительной негативной либо уничижительной коннотации: «*– Где они лежали? – Они заперты, папаша! – говорила я*» [4, III]. В качестве синонимов функционируют в романе слова *ребенок, дитя, дитятей*, а также производные *детский / недетский (детское воображение, детское развитие, детский инстинкт, детская робость, недетское чувство)*, *детство (первые впечатления детства)*: «*А будешь ли ты умным дитятей, как прежде?*» [4, III]. Характерно, что во всем романе не встречается слово *семья*, его заменяет собирательная форма *семейство*, которая отмечена в сочетаниях типа *странное семейство, голодное семейство*,

¹ Постольку авторы использовали интернет-версию произведения, то рядом с номером из библиографического списка римскими цифрами указан номер раздела романа.

княжеское семейство. Для номинации периодов взросления ребенка отмечены слова *детство*, *ранний возраст*, *юность*: «Эта катастрофа тесно связана не только с первыми впечатлениями моего детства, но даже и со всею моею жизнью» [4, I]; «Время, с которого я начинаю себя хорошо помнить, оставило во мне резкое и грустное впечатление; это впечатление повторялось потом каждый день и росло с каждым днем; оно набросило темный странный колорит на всё время житья моего у родителей, а вместе с тем – и на всё мое детство» [4, II]; «Я ведь понимала, что, видно, была ужасная крайность, которая заставила его решиться другой раз натолкнуть меня на порок и пожертвовать, таким образом, моим бедным, беззащитным детством, рискнуть еще раз поколебать мою неустоявшую совесть» [4, III]; «Меня хранил мой детский инстинкт, мой ранний возраст и всё мое прошедшее» [4, VI]; «Она была мне мать, сестра, друг, заменила мне всё на свете и взлелеяла мою юность» [4, VI]. Во второй части романа достаточно частотной становится лексема *сирота* и уменьшительная форма *сиротка*: «Тогда в первый раз почувствовала я, что я сирота» [4, IV]; «Бедная сиротка! – проговорил он, погладив меня по голове. – Нет, нет, не сиротка! нет! – проговорила я, и стон вырвался из груди моей, и всё поднялось и взволновалось во мне. Я встала с места, схватила его руку и, целуя, обливая слезами, повторяла умоляющим голосом: – Нет, нет, не сиротка! нет!» [4, IV].

Собственно процесс воспитания ребенка отражается в словах *влелеять*, *воспитать* (*воспитывать*), *воспитание*, *воспитатели*, *воспитательница*, *воспитанница*: «...князь X-ий ... решил принять меня в свой дом воспитать со своими детьми» [4, III]; «Княгиня как-то странно понимала, что такое воспитание, и воспитание Кати было странным контрастом беспутного баловства и неумолимой строгости» [4, IV]; «Но Жан-Жак не мог говорить этого: Жан-Жак не авторитет, Жан-Жак Руссо не смел говорить о воспитании...» [4, IV]; «...новая воспитательница моя наотрез объявила себя против всякой системы» [4, VI]; «...я знаю хорошо вашу воспитанницу» [4, VI]. В качестве синонима к слову *воспитание* отмечена лексема *система*: «Александра Михайловна, несмотря на первую неудачу, смело объявила себя против системы мадам Леотар...» [4, VI].

Отражен также в романе процесс обучения ребенка, лексемы *учиться*, *научиться*, *учитель* частотны только во второй части романа, они не принадлежат к ядру данного лексико-семантического поля: «...помню, что он об чем-то задумался и наконец сказал, поглядев на меня, что завтра же принесет азбуку и начнет учить меня читать» [4, II]; «Смотрите на нее, – сказала она, указывая на меня, – больной ребенок, учится в первый раз и вдесятеро больше вас сделала» [4, IV]. Процесс

передачи знания, жизненного опыта отражен и в устойчивых сочетаниях фразеологического характера: *набивать голову (знаниями), выводить на настоящий путь, всосать с молоком матери: «она уже с молоком матери всосала свое воспитание»* [4, IV].

Лексико-семантическое поле «похвала» представлено в романе следующими языковыми средствами. Прежде всего это лексемы, чей семантический объем полностью включает значение любви, одобрения поступками ребенка, баловства его (часть слов отображают обязательный тактильный контакт взрослого и ребенка как средство успокоения, выражения любви к нему): *целовать, поцеловать; гладить по голове, взять за руку, посадить на колени, приголубить, обнимать, обнять, привлечь к себе, прижаться, утешать, успокаивать, баловать* (и производные *избалованный, баловство*), достаточно частотными является лексема *ласка* и ее производные *ласкать, приласкаться, ласково, обласкать, стать ласковее*, и даже *замучить ласками*, а также *любить (любить безумно)* и производные *любовь* (и как синоним *милость – милость отца*), *любовно, полюбить (как родное дитя), обожать, хвалить, захваливать, похвала: «...избалованная, самовластная девочка, которую все баловали и лелеяли в доме, как сокровище, не могла понять, каким образом я уже несколько раз встречалась на ее пути, когда она вовсе не хотела встречать меня»* [4, IV]; *«...воспитание Кати было странным контрастом беспутного баловства и неумолимой строгости...»* [4, IV]; *«Она очень любила, чтоб он похвалил что-нибудь у ней, какую-нибудь вещь, книгу, какое-нибудь ее рукоделье...»* [4, VI]; *«Но радостям ее не было конца, когда он невзначай (что было очень редко) вздумает приласкать малюток детей...»* [4, VI]; *«Но, несмотря на похвалы и восторг его, я видела, что он боялся за свою скрипку, и меня тоже взял страх...»* [4, II]; *«...они оба положили с Александрой Михайловной, что опасно слишком захваливать меня в самом начале...»* [4, VI]; *«Это была, может быть, первая ласка родительская...»* [4, II]; *«Я помню, что мне тяжелее были тогда ласки батюшки, и я не могла вынести того, что один из тех, кого я так хотела любить, – ласкает и любит меня и что к другой я не смела и боялась идти»* [4, II]; *«...княгиня и не желала ничего более, как привязаться ко мне всею душою, обласкать меня и вполне заменить мне мать»* [4, IV].

Следующая группа языковых единиц, отражающая лексико-семантическое поле «похвала», – это формы обращения, выраженные уменьшительно-ласкательными лексемами от собственных имен: *Неточка, Катенька: «Это название она изобрела сама, любовно переделав мое имя, Анна, в уменьшительное Неточка, и когда она называла меня так, то значило, что ей хотелось приласкать меня»* [4, II]; *«Неточка! дитя мое! бедная ты моя! несчастная! – сказала она, взяв меня за руки и судо-*

рожно обнимая меня» [4, II]; «...дитя мое, Аннета, Неточка» [4, II]; «Неточка, дитя мое! Бедная ты моя! Моя милая, бедная Неточка!» [4, III].

Достаточно частотными в романе являются словосочетания с притяжательным местоимением *мой (моя)*, выражающие любовь к ребенку, поощрение его хороших поступков: *дитя мое, ангельчик мой, голубчик мой, бедная ты моя, деточка моя, моя милая, бедная Неточка, моя девочка, мое милое, бесценное дитя, друг мой, моя милая дочь* и под.: *«Неужели я не знаю ее, дитяти моего, моей дочери милой?» [4, VI]; «Аннета, дитя мое, родное дитя мое!» [4, II]; «Аннета, милое дитя мое!» [4, VI].*

Выражение похвалы в адрес ребенка сопряжено и с употреблением имен прилагательных (встречаются в романе и полные и краткие формы), в семантике которых имеется элемент положительной коннотации, благотворно влияющий на самооценку маленького члена общества и поощряющий его на дальнейшее совершенствование и развитие: *милый, бесценный* (например, *милое, бесценное дитя*), *добренький, добрый, умный, милый, послушный, чудный* (например, *добренькая девочка, умная девочка, добрая девочка; умное, доброе дитя, послушное дитя*): *«В этой хорошенькой головке ум ясен и светел» [4, VI]; «...батюшка же, погладив меня снова по голове, обещал мне всякий раз показывать скрипку, когда я буду, как и теперь, умна, добра и послушна» [4, II].*

Отдельно следует остановиться и на словах типа *подарки, гостинцы*, т. е. лексемах, которые выражали материальное поощрение ребенка при послушании взрослых и выполнении всех требований, которым сопутствуют глаголы *сулить, приносить, покупать / купить*: *«А я тебе сейчас пойду леденцов куплю, орехов куплю... куклу тоже тебе куплю... и завтра тоже... и каждый день гостинцев буду приносить, если будешь умная девочка!» [4, III]; «Я почувствовала в эту минуту, что ему не жалко меня и что он не любит меня, потому что не видит, как я его люблю, и думает, что я за гостинцы готова служить ему» [4, III].* В качестве подарков, способных положительно подействовать на ребенка, в романе называются *пряники, леденцы, орехи, детские книжки, пирог, кукла*.

На уровне синтаксиса для выражения похвалы ребенка использованы восклицательные предложения: *«Аннета! да у тебя чудный голос, – сказала она. – Боже мой! Как же это я не заметила! – Я сама только сейчас заметила, – отвечала я вне себя от радости. – Да благословит же тебя бог, мое милое, бесценное дитя!» [4, IV].*

В анализируемом художественном произведении лексико-семантическое поле «наказание» представлено достаточно обширным количеством языковых единиц. Отмечено слово *наказание*: *«...мне хотелось просить за него прощения, вынести за него какое угодно наказание»*

[4, II]; *«И как можно такое наказание? кто изобрел, кто мог изобрести такое наказание?»* [4, IV].

В данное субполе входят слова, отражающие процесс критики, критического воздействия на ребенка, выражения недовольства поведением либо проступками ребенка: *сердиться (рассердиться), строгость, быть строгим, строго, суровость, суровый, мучить, тирания (нравственная тирания), тиранство, уличать, обидеть, обижать, обходиться ‘обращаться с кем-л.’: «...матушка была слишком строга ко мне, и я привязалась к отцу как к существу, которое, по моему мнению, страдает вместе со мною, заодно»* [4, II]; *«Она не могла так возбудить меня против себя единственно только строгостью своею со мною»* [4, II]; *«...князь строго повторил свое приказание, и я пошла наверх, похолодев от испуга как мертвая»* [4, IV]; *«...разве это позволяет вам так обходиться с нею, так обижать ее в глазах жены вашей?»* [4, VI]; *«...у ней переняла Катя упрямство, гордость и твердость характера, но переносила на себе все прихоти матери, доходившие даже до нравственной тирании»* [4, IV].

Достаточно активны в произведении слова и выражения, отражающие в своей семантике процесс физического воздействия на ребенка: *схватить за руку, схватить с постели, схватить руки, ломать руки, оттащить (оттащить от ширмы), оттолкнуть, поднять (подняв меня за плеча на воздух), повести в кабинет, бить, побои: «Я ожидала по крайней мере побои, но этого не случилось»* [4, II]; *«Она схватила мои руки и ломала их, допрашивая меня»* [4, III]; *«Так еще не всё кончилось! Так еще ты осталась со мной! – закричал он, подняв меня за плеча на воздух»* [4, III].

Отмечены также лексемы, выражающие приказы, требования: *приказать, приказание, наказывать ‘наставлять’, запрещать, запрет: «...начал шепотом наказывать мне, чтоб я более никогда не смела брать денег»* [4, II]; *«Я уже было начала, но мысль о батюшке и его запрете остановила меня»* [4, II]; *«Что вчера позволялось, то вдруг, без всякой причины, запрещалось сегодня»* [4, IV].

Широким спектром номинаций представлена лексика, отражающая процесс наказания в виде словесного воздействия на ребенка: *журить, заметить / замечать (замечать вслух), велеть, упреки, упрекать, замечание, заметить, сказать (сказать суровым, грубым голосом), бранить, побранить, упрекать, упреки, кричать / крикнуть, закричать, выговор (строгий выговор), требовать что-л. от кого-л.: «...обратилась прямо к княжне, журуя ее за то, что она не умеет обходиться со мною»* [4, IV]; *«...заметила ей, что она меня оставляет одну»* [4, IV]; *«...мадам Леотар побранила»* [4, IV]; *«Неточка, за что меня бранили за вас? – спро-*

сила она наконец» [4, IV]; «Тут он начал бранить меня и долго говорил мне, что я глупый ребенок» [4, II].

В обращении к ребенку в момент наказания, критики используются эпитеты, наименования, мотивированные апелляциями с негативным значением: *темный (темная эпоха моего детства), неестественный (неестественное развитие), глупый (глупая девочка, глупый ребенок), неловкий, нерадивый, злой (злая девчонка), дурной (дурной поступок, дурное чувство, злой, дурной ребенок), дурно (поступать дурно), дурочка, худо 'плохо', шаловливый, шалунья, плутовка, шалости, избалованный, самовластный, бесстыдница, девица, «прекрасный» (прекрасные качества), последнее употреблено в переносном значении, а в контексте лексема приобретает полностью противоположное значение: «...ко всем вашим прекрасным качествам я должен присоединить способность отлично лгать» [4, VI]; «...в темную эпоху моего чудного детства, в эпоху такого неестественного развития моей первой жизни» [4, II]; «Шалуньи вы! что с вами случилось? что за дружба? что за любовь?» [4, IV]; «Вы видите теперь, кто такая эта... девица... Я давно всё это заметил и рад, что наконец изблещил ее пред вами» [4, VI]; «...избалованная, самовластная девочка, которую все баловали и лелеяли в доме, как сокровище» [4, IV]; «Простите меня, что я была такой злой, такой дурной ребенок сегодня» [4, VI]; «Ах ты, бесстыдница!» [4, IV].*

В романе описаны различные виды наказания детей, не сопряженные с прямым физическим либо словесным воздействием на ребенка: *устранить от чего-л., ограничение свободы, лишение свободы, заключение (заключение в пустую комнату), сажать, арестовывать, отсылать спать, грозить (грозить рукою), затопать ногами, бросить (оставить одну), удерживать («он ... крепко удерживал на месте»): «...я устранена от игр и устранена не насильно, но так ловко, как будто бы я сама на то согласилась» [4, IV]; «Но когда ребенка сажали насильно, против его воли, и объявляли, что он лишен свободы, то наказание было довольно значительно» [4, IV]; «...я арестована на четыре часа... Таким образом, я осталась ночевать под арестом» [4, IV].*

Особенно страшным для психики ребенка были фразы, исключаящие его из жизни родителей, отвергающие совместное существование родителей и детей: *«...я тебе не отец, я тебя знать не хочу» [4, III]; «Я тебе теперь не отец, слышишь ли ты? Я не хочу быть теперь твоим папой!» [4, III].*

Употребляются в произведении и лексемы, называющие типы поведения ребенка, подвергавшиеся критике и наказанию: *недостатки, пороки (озолоченный порок), дурные поступки, проделки, преступление, преступный, грех: «...преступление всегда останется преступлением,*

что грех всегда будет грехом, постыдным, гнусным, неблагородным, на какую бы степень величия вы ни вознесли порочное чувство!» [4, VI].

Отдельную группу составляют номинации, отражающие внешнее проявление негативных эмоций у взрослого, а также строгие интонации, сопровождающие процесс вербального воздействия при наказании, сильно воздействующие на психику ребенка: *смотреть угрюмее, говорить отрывистее, ответить сухо и холодно, сказать сухо, исказиться от злости («лицо исказилось от злости»): «Она уже смотрела на меня угрюмее, говорила отрывистее, и в особенности меня пугали ее пронзительные черные глаза, иногда целую четверть часа устремленные на меня, и крепко сжатые тонкие губы» [4, IV].*

Угрозы со стороны взрослого выражаются в произведении при помощи императивных конструкций и сочетаний с глаголом *сметь* (*не сметь*): *«Не смела брать»;* *«Вы так не уйдете»* и под.

В данном произведении лексико-семантическое поле «наказание» сопряжено также с языковыми единицами, которые выражают душевное состояние ребенка, реагирующего на критику в свой адрес. Самым частотным в этом отношении становятся лексемы *слезы* и *плакать* и другие словарные единицы, сопряженные с названными словообразовательными средствами либо семантическими ассоциациями. Синонимичны к *плакать / заплакать* следующие слова и выражения: *рыдать, тесниться из глаз* (о слезах), *разрывать от слез, обливаться слезами, залиться слезами, слезы накали, слезы выступили, омочить слезами, опухнуть от слез* (*щеки опухли от слез*), *глаза красны*, а также субстантивы *плач, тоска, стон*: *«Тогда он, видя, что я плачу и мучусь, начал утешать меня, отер мне рукавом слезы и велел мне не плакать» [4, II]; «Я слушала в страхе, дрожа всем телом, и слезы теснились из глаз моих» [4, II]; «Не нужно, папа, не нужно! я не хочу гостинцев; я не буду их есть; я тебе их назад отдам! – закричала я, разрываясь от слез, потому что всё сердце изныло у меня в одно мгновение» [4, III].*

Реакция ребенка на критику и наказание вполне описывается глаголом *бояться* и его синонимами *содрогаться от испуга, быть в испуге, испуг был сильнее боли, пугать, пугаться, поражать, огорчить, страх* (*смотреть в страхе, слушать в страхе, прошептать в страхе*), *дрожать* (*всем телом*), *терзаться в мучении, закричать в ужасе, изныть* (о сердце), *ледяная рука сжала мое сердце, сердце сжалось, бояться угрозы, сдавить горло кому-л., быть вне себя от ужаса, ужас овладевал мною, кольнуть в сердце, быть полным ужаса и отчаяния* и под.: *«Я была в ужасном испуге и крепко обняла батюшку, чтоб заслонить его собою» [4, II]; «Я ушибла о кровать руку довольно больно; но испуг был сильнее боли, и я даже не поморщилась» [4, II]; «Я обмерла от испуга,*

услышав такой вопрос» [4, III]; «На меня напал страх и ужас, и сомнения закрались в душу» [4, II]; «...не смея будить матушку, из чего и заключаю, что ее я боялась больше всякого страха» [4, I]; «Я слушала в страхе, дрожа всем телом, и слезы теснились из глаз моих» [4, II].

Внешнее проявление смущения, стыда ребенка, воспринявшего критику взрослого, также описывается с помощью следующих номинаций и сочетаний: *покраснеть, раскраснеться, сгореть от стыда, щеки загорелись как зарево, быть красной как огонь, легкая краска на лице*: «Катя подумала немного и вдруг покраснела как полымя, уверясь, что замечание мадам Леотар справедливо. Покраснеть, сгореть от стыда – было ее первым движением почти при каждой неудаче, в досаде ли, от гордости ли, когда ее уличали за шалости, – одним словом, почти во всех случаях» [4, V]; «Что с тобой? Неточка? – спросил он, взглянув на меня и увидев мои слезы, – что с тобой? – продолжал он, взглянув на Катю, которая была красна как огонь, – о чем вы говорили?» [4, V].

Таким образом, лексико-семантическое поле «похвала / наказание» в романе Ф. М. Достоевского «Неточка Незванова» представлено богатым спектром языковых средств: лексемами, максимально отражающими в своем значении семантику воспитания ребенка, наименованиями степеней родства, уменьшительно-ласкательными формами, адъективными номинациями, словосочетаниями с основным компонентом – глаголом. ЛСП «похвала / наказание» в данном произведении расширяется за счет присутствия субполя (что не всегда отмечается в произведениях других авторов), которое репрезентирует внутренние переживания ребенка, движения детской души, детской психики в ответ на критику, наказание или иного рода обвинения со стороны взрослого.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Апресян, Ю. Д.* Итнегральное описание языка и системная лексикография. – Языки русской культуры. Избранные труды. Т. 2. / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа, 1995. – 412 с.
2. *Васильев, Л. М.* Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.
3. *Гийом, П.* Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена : пер. с фр. / П. Гийом; общ. ред., послесл. и коммент. Л. М. Скрелиной. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
4. *Достоевский, Ф. М.* Неточка Незванова / Ф. М. Достоевский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ilibrary.ru/text/30/p.1/index.html>. – Дата доступа : 27.10.2023.
5. *Заметалина, М. Н.* К проблеме описания функционально-семантического поля в синхронии и диахронии / М. Н. Заметалина // Филол. науки. – 2002. – № 5. – С. 89–93.
6. *Кобозева, И. М.* Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева. – М. : КомКнига, 2007. – 352 с.

7. *Кузнецов, А. М.* Поле / А. М. Кузнецов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 380–381.

8. *Лихачев, Д. С.* Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.

9. *Новиков, Л. А.* Семантика русского языка : уч. пособ. / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 282 с.

10. *Степанов, Ю. С.* Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.

**МОВА ДРАМЫ «АПОШНЯЕ СПАТКАННЕ»
УЛАДЗІСЛАВА ГАЛУБКА
І ЯЕ АЦЭНКА МАКСІМАМ ГАРЭЦКІМ**

Л. У. Глушыцкі

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, leuhlusycki@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца мова драматычнага твора Уладзіслава Галубка «Апошняе спатканне», напісанага ў 1917 г. Упершыню ён быў апублікаваны ў 1919 г. асобным выданнем. Публікацыя адразу прыцягнула да сябе ўвагу М. Гарэцкага, які напісаў на яе рэцэнзію ў часопісе «Беларускае жыццё». У ёй М. Гарэцкі пахваліў мову твора У. Галубка, але таксама зрабіў і крытычную заўвагу. У артыкуле робіцца спроба асэнсавання гэтай заўвагі, а таксама прыводзяцца звесткі пра тое, як адпаведныя моўныя факты разглядаліся ў беларускай мовазнаўчай навуцы.

Ключавыя словы: драматычны твор; варыянты; фразеалагізмы; канчаткі; дзе-епрыслоўе; дзеепрыслоўны зварот.

Першая чвэрць мінулага стагоддзя – гэта цікавы і надзвычай важны перыяд у гісторыі сучаснай беларускай мовы. Гэта час, калі ідзе актыўнае фарміраванне новай літаратурнай мовы. Для ўвядзення беларускай мовы ва ўсе сферы жыцця шмат робяць беларускія дзеячы культуры і навукі, якія «выдаюць для гэтага часопісы, газеты, кнігі і розныя творы» [5, с. 111].

Сярод гэтых твораў ужо з канца XVIII ст. сваю нішу займаюць драматычныя. Але калі ў XVIII–XIX стст. можна гаварыць пра адзінкавыя выпадкі напісання такіх твораў (або нават частак твораў) і іх пастаноўкі на сцэне, то ў пачатку XX ст. сітуацыя значна змяняецца. 12 лютага 1910 г. адбылася Першая беларуская вечарына, «якую гісторыкі-мастацтвазнаўцы схільныя лічыць пачаткам дзейнасці прафесійнага нацыянальнага тэатра» [6, с. 54].

У гэты час творчую дзейнасць пачынае Уладзіслаў Галубок. Ужо з 1908 г. ён – адзін з аўтараў «Нашай Нівы». У газеце друкуюцца яго апавяданні і вершы.

Адным з першых на мову твораў Уладзіслава Галубка звярнуў увагу М. Гарэцкі. Пазней яе аналізаваў М. В. Абабурка [1, с. 94–96].

Творы менавіта нашаніўскага перыяду досыць падрабязна ў сваім артыкуле разгледзела сучасная даследчыца А. А. Марозава. У ім яна піша, што хоць у гэты перыяд «мова твораў Уладзіслава Галубка, як і

ў цэлым мова газеты “Наша Ніва” <...> не з’яўляецца яшчэ строга акрэсленай і ўнармаванай сістэмай, у ёй шмат непаслядоўнасцей і разыходжаньняў», але «сістэмнасць мовы твораў Галубка найвыразней праяўляецца на ўзроўні слоў і іх значэнняў. Слоўнікавы склад можна разглядаць як у пэўнай ступені ўнутрана арганізаванае цэлае» [11, с. 102]. На лексічным узроўні гэта праяўляецца ў тым, што ўжо ў гэты перыяд у мове твораў У. Галубка ёсць выпадкі, калі ўсталяваўся адзіны асноўны варыянт там, дзе ў цэлым у мове газеты яшчэ маглі выкарыстоўвацца розныя словы. Напрыклад, з двух сінонімаў *крама* і *магазын* Уладзіслаў Галубок выкарыстоўвае толькі першы [11, с. 105–106].

Наконт графічнага афармлення твораў У. Галубка А. А. Марозава піша, што яно «адлюстроўвае тэндэнцыі, што складваліся ў беларускай мове пачатку ХХ ст. і былі прыняты пры друкаванні матэрыялаў выдання» [11, с. 109].

Шмат увагі аддала даследчыца ўжыванню У. Галубком фразеалагізмаў. Па яе назіраннях, мова твораў У. Галубка разгледжанага перыяду «характарызуецца шырокім ужываннем устойлівых адзінак, якія ўключаюць у сябе фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі» [11, с. 106]. А. А. Марозава падзяляе фразеалагічныя адзінкі на дзве групы: тыя, што былі ўжыты без змяненняў (*шыла... у мяху ні ўтаіш*), і творча апрацаваныя аўтарам (крыніцай гэтых апошніх даследчыца схільная лічыць таксама вузкадыялектныя выразы). Да другой групы, напрыклад, аднесены выраз *замалываць зубы* ‘загаварыць зубы’ [11, с. 107–108].

Драма «Апошняе спатканне» стала адным з трох першых драматычных твораў аўтара (побач з абразком «Забыўся падперазацца» і камедыяй «Пісаравы імяніны»). Напісаная ў 1917-м, яна была выдадзена ў 1919 г. асобнай кнігай.

Як і ў мове твораў папярэдняга этапу творчасці У. Галубка, у мове «Апошняга спаткання» сустракаюцца дзеясловы I спражэння з канчаткамі *-е*, *-а*: *не дапусьце* (4, тут і далей пазначана старонка арыгінальнага выдання), *не папусьце* (13), *зложжа* (24), *бача* (25), *гавора* (36), у тым ліку ў аўтарскіх рэмарках: *падносе* (24); дзеясловы II спражэння – з канчаткамі *-ець*: *даець* (8), *раздаець* (24), *шлець* (26). У загадным ладзе дзеясловы маюць канчаткі *-эце*, *-еце*: *благаславецце* (9), *ідзецце* (22), *пусьцеце* (33), *ня пішэце* (35), *скажэце* (41), *глядзецце* (43). Дзеясловы незакончанага трывання і іх формы могуць мець замест суфікса *-ва-* суфікс *-іва-* або *-ава-*: *распытаваючыся* (6), *супакоіваць* (6), *выстуківаць* (20), *падвешаваючы* (37).

Назоўнікі *pluralia tantum*, а таксама назоўнікі ніякага і мужчынскага роду ў форме множнага ліку давальнага склону пад націскам маюць кан-

чаткі *-ом, -ём: людзём* (28), *бацьком* (36), а ў месным *-ох, -ёх: у лапцёх* (5), *пры людзёх* (5), *у яго вачох* (9), *на мястох* (12), *на лясох* (37).

Прыметнікі і дзеепрыметнікі часта ўжываюцца ў кароткай форме: *Бог ласкаў* (9), *будзь жыў і здароў* (9), *як шчасліва, як багата я* (10), *мы будзем так шчаслівы* (10), *я буду рад* (11), *бедзен* (16), *варт* (19), *напісан* (19), *падпісан* (19), *будзь ласкаў* (27).

Актыўныя дзеепрыметнікі прашлага часу могуць быць зваротнымі: *карэньне ўпіўшаеся* (14), *аб дзетках заблудзіўшыхся* (16), *з уваліўшыміся вачыма* (20), *скорчыўшаеся ад сударгі цела* (36).

У творы сустракаецца шмат слоў, якія на цяперашні момант або ўвогуле не фіксуюцца слоўнікамі, або фіксуюцца ў іншых значэннях: *трудна* ‘цяжка’ (4), *фамілію* ‘прозвішча’ (5), *не кахае бацькаўшчыны* (19), *выпаўніць* ‘выканаць’ (19), *цікаюцца* ‘крадуцца’ (20), *напрачыналіся* ‘папрачыналіся’ (20), *пункт* ‘роўна’ (*Пункт а пятай... трэба быць на мейсцы...*) (21), *зялезным* ‘жалезным’ (21), *прачуццё* ‘прадчуванне’ (22), *прычувала, прычуваў* ‘прадчувала, прадчуваў’ (23), *прануднае песьні* ‘тужлівай, нуднай’ (29), *учарэніўся* ‘учапіўся’ (30), *маракуе* ‘цяміць, кеміць (пра галаву)’ (30), *праканаліся* ‘пераканаліся’ (38), *нагаварыў* ‘падгаварыў, намовіў’ (39), *успамінае* ‘напамінае, нагадвае’ (43).

Паволе перыядызацыі, прапанаванай прафесарам І. А. Гапоненка [2], твор адносіцца да тарашкевічаўскага этапу навуковага перыяду развіцця арфаграфіі новай беларускай літаратурнай мовы. Але, паколькі ён выйшаў у самым пачатку гэтага этапу, у творы застаюцца напісанні, якія на момант яго публікацыі ўжо былі ўстарэлымі, а менавіта перадача аглушэння звонкіх зычных на канцы прыставак перад глухімі: *аткрыць* (36); неправадзненне акання *прозвішчэ* (36).

У творы сустракаюцца акцэнтацыйныя і акцэнтацыйна-арфаграфічныя варыянты (частка з іх магла ўзнікнуць праз недагляд карэктара): *пасля* (3), *пасья* (26) і *посье* (9, 29), *посья* (13); *ляпей-бы* (7), *лепей* (31). На тое, што ў апошнім выпадку мы маем справу з акцэнтацыйнымі варыянтамі, а не проста з розным напісаннем, паказвае прастаўлены ў творы націск.

Аўтар выкарыстоўвае разнастайныя моўныя сродкі, каб паказаць жывую мову герояў, зрабіць яе адрознай. Напрыклад, Якім, які ўжо стаў студэнтам, ужывае словы, у большай ступені характэрныя для тых, хто атрымлівае або ўжо атрымаў адукацыю: *сфінкс* (16), *тыраны* (43). А для называння шпега ён выкарыстоўвае перыфразу *сыскны кам-эрдынэр* (17). І зусім па-іншаму гавораць наглядчык і стораж у турме. Яны ўжываюць такія выразы, як *капыты задзер* (41), *дзяржы хвост дугой* (42). А стораж, да таго ж, перакручвае слова *арыстакраты* на *алісьцікраты* (38) і называе сваю жонку *сумэра віславухая* (41).

Увогуле ў творы шырока ўжываюцца ўстойлівыя выразы: *плыць проціў вады* (4), *выехаў і толькі бачылі* (5), *аж пакуль і рукі не сашчапіла* (6), *стопудовы ціжар з грудзей зваліўся-б* (25), *апошнюю злыбяду аддасі* (25), *ані ў зуб* (26) (пар. *а ні ў зуб нічога не ўцямім* [11, с. 107–108]), *дзівы наладзіліся* (32).

Мова твора прыцягнула да сябе ўвагу ўжо ў год публікацыі драмы. У часопісе «Беларускае жыццё» (№ 22, 1919) пра саму драму і яе мову напісаў Максім Гарэцкі, ацаніўшы яе вельмі высока: «З боку мовы – найлепшы твор Галубка. Чуецца старанная адшліфоўка, ёсць праўдзівае, шчырае чуццё ў словах многіх прыгожых кавалачкаў» [4, с. 236].

Аднак М. Гарэцкім была зроблена і адна заўвага датычна мясціны, якая ў Галубка выглядае наступным чынам: *Ідучы вуліцай за мной шпег ні ў знак цікаўся* (17). М. Гарэцкі піша: «Калі гэта не карэктарскі недагляд, няможна дапусціць такога сінтаксісу і такога пакарочання прыдатковых фраз». Тут М. Гарэцкі мае на ўвазе выкарыстанне дзеепрыслоўнага звароту, які не адносіцца да дзейніка (у гэтым выпадку – да назоўніка *шпег*).

Я. Ф. Карскі разглядае выпадкі, падобныя да гэтага, у «Очерке синтаксиса белорусского языка» ў другім томе сваёй працы «Белорусы». У раздзеле «Пояснительные слова» апісаны зварот «давальны самастойны» («дательный самостоятельный»). Я. Ф. Карскі адзначае: «Следы подобных оборотов из дательного с неизменяемой формой причастия изредка встречаются и в живой речи: женучи намъ вепроў, то пань споткаў нас...» [8, с. 407]. П. П. Шуба апісвае такія выпадкі як «ужыванне былога дзеепрыметніка, які ў сучаснай мове ўспрымаецца як дзеепрыслоўе, у ролі другога выказніка» і называе іх «адхіленнем ад нормы» [12, с. 65]. П. П. Шуба дае спасылку на зборнік практыкаванняў, у якім сабраны літаратурныя цытаты з такімі ўжываннямі. Сярод іх можна знайсці, скажам, наступны прыклад з Кузьмы Чорнага: «І часам, ідучы дадому са станцыі, утаміўшыся выгрузкай дроў з вагонаў, у яго з'яўлялася жаданне як бы хутчэй зноў вярнуцца туды». Такое ўжыванне ў гэтым дапаможніку называецца «перажытачным» [7, с. 148].

Пасля цытавання твора У. Галубка сам М. Гарэцкі адразу ж прыводзіць радкі з «Тараса на Парнасе», дзе ўжыты дзеепрыслоўны зварот у безасабовым сказе: *Хадзіўшы на гарэ Парнаскай, мне дужа захацелась есць*, – называючы гэты выпадак *народным* сінтаксісам.

Тым больш цікава прывесці сказ з аповесці М. Гарэцкага «Камароўская хроніка», напісанай значна пазней за працытаваную рэцэнзію: *Прыехала халерная карэтка, забрала яго і павязла, пакінуўшы на беразе жонку плачучы са скарбам* [3, с. 175]. Як бачым, тут таксама зварот *плачучы са скарбам* адносіцца не да дзейніка *карэтка*, а да дапаўнення *жонку*. Гэты фрагмент разглядаў А. Каўрус, прыводзячы беларускія кан-

струкцыі, сінанімічныя азначальным сказам «які (што) + дзеяслоў у 3-й асобе» [9, с. 160]. А. Каўрус падае таксама меркаванне Ф. Янкоўскага на гэту тэму: «У беларускай прыказцы *Не глядзі на мяне лён тручы, а глядзі на мяне на фэст ідучы* ёсць дзеяслоўныя формы *ідучы, тручы*. ... Калі дзеепрыслоўі звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое ўтварае тая самая асоба (прадмет), што і галоўнае, выражанае дзеясловам, выказнікам, то ў згаданым выслоўі... дзеепрыслоўныя формы *ідучы, тручы* маюць і значэнне азначальнасці: ‘такую (такую), як лён тру’, ‘такую (такую), як на фэст іду’» [13 . 251]. Паводле класіфікацыі Я. Ф. Карскага, такія формы называюцца «другі вінавальны» («второй винительный») [8, с. 390].

Яшчэ ў 1924 г. у артыкуле «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» Язэп Лёсік раіў вельмі блізкія па будове і значэнні канструкцыі да ўжывання, каб з іх дапамогай пазбягаць неўласцівых беларускай мове актыўных дзеепрыметнікаў: «Часам фіктыўныя дзеяпрыметнікі замяняюцца дзеяпрыслоўнікамі аднолькавага пахаджэння. Напрыклад: “Сустрэне чалавека, нясучага гляк вады”. Тут дзеяпрыметнік “нясучага” (несучага) можна замяніць дзеяпрыслоўнікам “нясучы”: “Сустрэнеш ты чалавека нясучы гляк вады”, а самае лепшае сказаць так: “Сустрэнеш чалавека з глякам вады”» [10, с. 200]. У гэтым самым артыкуле Я. Лёсік прыводзіць і іншыя ілюстрацыі: «*Не апрануўшыся холадна*» (пар. з цытатай Гарэцкага з «Тараса на Парнасе»), «*Надаела ждучы*» [10, с. 204].

Такім чынам, мэтазгоднасць ужывання У. Галубком такога звароту, як нам здаецца, нельга адназначна назваць памылковай, тым больш што ён ужыты ў мове персанажа драматычнага твора.

На нашу думку, драма «Апошнія спатканне» дае шмат цікавых моўных фактаў, такіх, як рэдкія словы, своеасаблівыя фразеалагізмы і перыфразы, блізкія да народнай мовы сінтаксічныя канструкцыі, больш дэтальнае даследаванне якіх можа дапамагчы паўнейшаму раскрыццю асаблівасцей мовы драматургіі першай чвэрці ХХ ст.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Абабурка, М. В.* Развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры / М. В. Абабурка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 182 с.
2. *Гапоненка, І. А.* З гісторыі арфаграфіі сучаснай беларускай мовы (спроба перыядызацыі) / І. А. Гапоненка // Веснік БДУ. Сер. 4 : Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. – 1998. – № 3. – С. 24–27.
3. *Гарэцкі, М.* Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі; рэдкал.: А. М. Адамовіч [і інш.]; Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Маст. літ., 1984–1986. – Т. 4 :

Камароўская хроніка : Аповесць; Летапіс жыцця і творчасці / рэд. А. М. Адамовіч ; падрыхт. тэксту і камент. Г. І. Рэут. – 1986. – 384 с.

4. *Гарэцкі, М.* Творы : Дзве душы: Аповесць. Аповяданні. Жартаўлівы Пісарэвіч : П’еса. Літаратурная крытыка і публіцыстыка. Лісты / М. Гарэцкі; рэдкал. : А. М. Адамовіч [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.

5. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967–1968. – Т. 2. – 1968. – 340 с.

6. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / рэдкал. : У. Гніламёдаў [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 1999–2014. – Т. 1 : 1901–1920 / У. Гніламёдаў [і інш.]. – 1999. – 583 с.

7. Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай літаратурнай мове / М. В. Бірыла [і інш.]. – Мінск : Вучпедвыд, 1959. – 250 с.

8. *Карский, Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭн, 2006–2007. – Т. 2, кн. 2: Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – 2006. – 512 с.

9. *Каўрус, А. А.* Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А. А. Каўрус. – Мінск : РІВШ, 2011. – 344 с.

10. *Лёсік, Я.* Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Польшыя. – 1924. – № 2 (10). – С. 192–205.

11. *Марозава, А. А.* Моватворчасць Уладзіслава Галубка ў кантэксце фарміравання беларускай літаратурнай мовы / А. А. Марозава // Беззапаветнае служэнне народу: да 130-годдзя з дня нараджэння першага народнага артыста Беларусі Уладзіслава Галубка : матэр. рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 15 мая 2012 г. / Нац. акад. навук Беларусі; Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ.; рэдкал. : С. С. Лаўшук, В. М. Ярмалінская, А. В. Графімчык. – Мінск, 2014. – С. 101–112.

12. *Шуба, П. П.* Дзеяслоў у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск : Выд.-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1968. – 81 с.

13. *Янкоўскі, Ф. М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1983. – 272 с.

**СІНТАКСІС ПРОЗЫ М. ГАРЭЦКАГА
(НА МАТЭРЫЯЛЕ АПОВЕСЦІ
«НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ»)**

Ю. А. Гурыновіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, ule4ka2003@mail.ru*

У артыкуле апісваецца структура простага сказа ў прозе М. Гарэцкага на матэрыяле аповесці «На імперыялістычнай вайне». Найбольшую цікавасць для нас прадстаўляюць сінтаксічныя канструкцыі, якія пры супастаўленні з сучаснымі адпаведнікамі даюць падставу меркаваць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа, уласцівыя беларускай мове пачатку ХХ ст. Надаецца ўвага дзеяслоўным прэдыкатам, якія не знайшлі сваё адлюстраванне ў сучасных слоўніках.

Ключавыя словы: сінтаксічныя архаізмы; сінтаксічная мадэль; дыяхроннае кіраванне; структура простага сказа; семантычны сінтаксіс.

Да праблемы тыпалогіі архаізмаў звярталася шмат вучоных у беларускім і рускім мовазнаўстве. Так, у Вялікай Савецкай Энцыклапедыі 1953 г. выдання даецца наступнае азначэнне паняццю «архаізм»: «Архаізмы (от греч. *Archaios* – древний), слова, отдельные значения, словосочетания, а также некоторые грамматические формы и **синтаксические конструкции**, устаревшие и вышедшие из активного употребления» [11, с. 135]. На наш погляд, гэта азначэнне з'яўляецца найбольш поўным у дачыненні да ўзроўня мовы.

Гаворачы пра архаізмы, мы звычайна прыгадваем тыпалогію, апісаную ў акадэмічным курсе. «Так, у сучаснай беларускай мове семантычным архаізмам стала значэнне прыметніка *ясны* – ‘знатны, вяльможны, багаты’, усе астатнія значэнні ўжываюцца актыўна. Часам архаізуецца гукавое афармленне слова пры захаванні семантыкі: *гатэль* – *атэль*, *часопісь* – *часопіс*, *глёбус* – *глобус*. Як устарэлыя ўспрымаюцца словы з асобнымі марфемамі: *прытульны* – *утульны*, *зачынацца* – *пачынацца*, *авантурнік* – *авантурыст*» [8, с. 228].

Такім чынам, можна адзначыць наступную тыпалогію архаізмаў, прадстаўленую ў «Курсе беларускай мовы»: **семантычныя** – слова актыўна выкарыстоўваецца ў сучаснай мове, але асобнае яго значэнне (значэнні) выходзіць з ужытку, становіцца ўстарэлым; **фанетычныя** – адрозніваюцца ад адпаведных ім сучасных слоў адным-двума гукамі;

марфалагічныя – маюць аднолькавыя карань з сучаснымі назвамі, але адрозніваюцца суфіксамі ці прыстаўкамі.

Так, у даведніку В. Д. Старычонка «Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік» прадстаўлена наступная тыпалогія архаізмаў. Адрозніваюць два тыпы архаізмаў – **лексічныя** і **семантычныя**. Сярод лексічных архаізмаў вядзяюць: уласна лексічныя; лексіка-словаўтваральныя; лексіка-фанетычныя [7, с. 53].

Важна адзначыць, што ўжо ў 1953 г. да архаізмаў адносілі сінтаксічныя канструкцыі. Паўстае пытанне: Чаму тады даследчыкі не вылучаюць сінтаксічныя канструкцыі, якія выйшлі з актыўнага ўжывання праз пэўны час, у якасці тыпу архаізмаў?

У выніку аналізу шэрага навуковых крыніц намі не быў выяўлены такі тып архаізмаў як «сінтаксічныя архаізмы». Але важна падкрэсліць, што даследаванні ў галіне мовазнаўства не стаяць на месцы і знайшліся навукоўцы, якія ўлічваюць гэты тып архаізмаў.

П. П. Шуба вылучае групу **граматычных архаізмаў (марфалагічных і сінтаксічных)**. Марфалагічныя архаізмы адрозніваюцца ад сучасных слоў сваімі састарэлымі граматычнымі формамі (род, лік, склонавы канчатак і іншае). Архаічнымі могуць быць як асобныя словы, так і словазлучэнні і сінтаксічныя канструкцыі [9, с. 297–298].

М. М. Шанскі дапускае магчымасць існавання **фанетычных і лексіка-сінтаксічных** архаізмаў [9, с. 29].

А. Г. Міхайлава прапануе новую класіфікацыю архаізмаў. Яна вылучае: 1) **фанетычныя архаізмы** (уласна фанетычныя, акцэнтныя – арфаэпічныя, графічныя – арфаграфічныя); 2) **марфалагічныя архаізмы**; 3) **лексіка-семантычныя архаізмы** (уласна лексічныя, дэрывацыйныя, уласна марфалагічныя, семантычныя, састарэлыя службовыя словы, фразеалагізмы); 4) **сінтаксічныя архаізмы** (састарэлыя канструкцыі словазлучэнняў, састарэлыя канструкцыі сказаў) (спасылка па [6, с. 122]).

С. А. Важнік вылучае тып «сінтаксічныя архаізмы». У сваім артыкуле «Сінтаксічныя інавацыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: да пытання тыпалогіі», дае наступнае азначэнне гэтаму тыпу архаізмаў: «сінтаксічныя архаізмы – гэта былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), што былі выцеснены з ўжытку іншымі моўнымі канструкцыямі (мадэлямі). Але тым не менш захаваліся ў прэцэдэнтных тэкстах і, нягледзячы на ўстарэлы характар, працягваюць мець нацыянальную своеасаблівасць» [2, с. 37].

На наш погляд, найбольшую цікавасць для даследавання прадстаўляюць сінтаксічныя канструкцыі, якія пры супастаўленні з сучаснымі адпаведнікамі даюць падставу меркаваць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа, уласцівыя беларускай мове пачатку ХХ ст.

У манаграфіі «Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката» С. А. Важнік адзначаў, што ў стуктуры простага сказа вылучаюць глыбінны (логіка-семантычны) і паверхневы (фармальна-граматычны) узроўні. Параўноўваючы стуктуру простага сказа на розных адрэзках часу, бачна, што адрозненні назіраюцца пераважна на паверхневым узроўні – «узроўні спосабаў выражэння прэдыката і таго ці іншага актанта (суб'екта, аб'екта, тэмпаратырва, каўзатыва і інш.)» [3, с. 38].

Прааналізаваўшы твор М. Гарэцкага «На імерыялістычнай вайне», мы заўважылі наяўнасць шэрага дзеяслоўных прэдыкатаў, якія не знайшлі сваё адлюстраванне ў сучасных слоўніках, але з дапамогай якіх у беларускай мове маглі б ўтварацца пэўныя сінтаксічныя канструкцыі і рэалізоўвацца сінтаксічныя сувязі. Прывядзём некаторыя прыклады: *Гаворачы, ён клаў два пальцы на ніжнюю лупу, мачыў іх, бздрынкнуўшы на ёй, і падкручваў залатыя вусікі* [5, с. 4]; *прыняўшы ад дзяжурнага рапарт і паздароўкаўшыся з батарэяй...* [5, с. 12]; *мы складваліся... і разам з другімі вайсковымі часткамі лагэру... суяціміліся, куламеціліся* [5, с. 14]; *ён зьдзеў перад Пупскім капялюш...* [5, с. 22].

Адзначым таксама і ўласна беларускія канструкцыі, дзе назоўнік-выказнік выражаны ў форме назоўнага склону: *што яны ёсць палякі; не ёсць дазволена; не ёсць забаронена; ёсць даволі здаровы мужчына*.

Для характарыстыкі спосабаў выражэння аб'екта праз адлюстраванне спецыфічных выпадкаў архаічнага кіравання мы будзем карыстацца класіфікацыяй, прапанаванай С. А. Важнікам у артыкуле «Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе М. Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу», [1, с. 56].

У разглядаемым тэксце выяўлены наступныя віды сінтаксічных архаізмаў.

1. Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя

1.1 Акузатыў > генітыў: *купляць* + В. скл.: *дагэтуль ён быў гдзесь у камандыроўцы, купляў коні для батарэі...* [5, с. 26].

1.2. Генітыў > акузатыў: *убачыць* + Р. скл.: *пасьяля вячэры я ўбачыў колькіх і ў нашай казарме...* [5, с. 27].

2. Прыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя

2.1. рг + Тв. скл. > Тв. скл.: *цягнуць* + з Тв. скл.: *я хадзіў на малітвы і цягнуў з хрыпаватымі басамі і тэнарамі...* [5, с. 10].

2.2. рг + акузатыў > акузатыў: *бегаць* + па В. скл.: *апаненыя бедна жанчыны вынасілі вёдры вады, бегалі па колькі раз... каб толькі мы ўсе напіліся* [5, с. 15].

2.3. рг + акузатыў > Тв. скл.: **любавацца** + на В. скл.: *прыехала наша кухня, мы паабедалі, я сядзеў пры тэлефоне і любаваяся на шырокі прастор...* [5, с. 22].

3. Прыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя

3.1. рг + акузатыў > рг + генітыў: (1) **стукаць** + на В. скл.: *...увесь час на вадапоі ці на стайні хто-небудзь стукаў, бразгаў, крычэў на коні...*; (2) **крычаць** + на В. скл.: *...увесь час на вадапоі ці на стайні хто-небудзь стукаў, бразгаў, крычэў на коні...* [5, с. 10].

3.2. рг + акузатыў > іншы рг + генітыў: (1) **дзівіцца** + на В. скл.: *...піў з Шалапутавым гарбату і ўсё дзівіўся на яго сабачую жарлівасць...*; (2) **здзівіцца** + на В. скл.: *ня дужа здзівіўся на гэткую няцямлівасьць паручык Пупскі* [5, с. 11, 20].

3.3. рг + Тв. скл. > іншы рг + генітыў: (1) **жартаваць** + з Тв. скл.: *...вярнуўся зьбянтэжаны, ня ведаючы, жартуюць з ім ці кажучь праўду*; (2) **сьмяяцца** + нада Тв. скл.: *ціпер-жа нада мною таварішчы сьміютца* [5, с. 11, 17].

3.4. рг + акузатыў > іншы рг + акузатыў: (1) **пераехаць** + на В. скл.: *а пакуль што, братцы, трэба пераехаць на зімовыя кватэры, каб быць бліжэй да ворага*; (2) **схадзіць** + на В. скл.: *першым чынам ён загадаў схадзіць на дзьве зьмены ў лес...*; (3) **прыходзіць** + на В. скл.: *салдаты, што прыходзілі на батарэю з казармаў...*; (4) **адварнуцца** + на В. скл.: *а ён моліцца богу, адварнуўшыся на садок, на вішні* [5, с. 13, 17, 23, 28].

3.5. рг + М. скл. > іншы рг + генітыў: (1) **дзяжурыць** + пры М. скл.: *я дзяжурыў пры тэлефоне і заснуў з тэлефоннаю трубкаю ў руцэ*; (2) **сядзець** + пры М. скл.: *прыехала наша кухня, мы паабедалі, я сядзеў пры тэлефоне...* [5, с. 19, 22].

3.6. рг + датыў > іншы рг + генітыў: **прыйсці** + к Д. скл.: *...і ў нашай казарме: у госьці к батарэйцам прышлі...* [5, с. 27].

Што датычыцца факультатыўных актантаў, то ў творы «На імперыялістычнай вайне» знайшлі адлюстраванне тэмпаратывы і акузатывы. Разгледзім некаторыя прыклады.

Выражэнне часу, або тэмпаратыў, знайшло адлюстраванне ў творчасці М. Гарэцкага праз сінтаксемы: *вось адноўчы* [5, с. 6]; *другім разам* [5, с. 8], *перад абедам* [5, с. 9]; *зараз* [5, с. 9]; *за хвілінку* [5, с. 9]; *а пятай гадзіне* [5, с. 10, 20]; *днём* [5, с. 10]; *увесь час* [5, с. 10, 11, 14]; *на вечарох* [5, с. 11]; *палову другога дня* [5, с. 14]; *на абедзе* [5, с. 14, 16, 20]; *першы раз у жыцці* [5, с. 28].

Выражэнне прычыны адбываецца з дапамогай наступнай канструкцыі-маркёра: **прыназоўнік дзеля**: *дзеля сваіх рэлігійных звычаяў*

[5, с. 10]; *пасунуў дзеля віду ложак* [5, с. 18]; *падсыпаў дзеля храбрасці* [5, с. 26].

Для выяўлення сістэмнага характару выкарыстання сінтаксічных архаізмаў, які ўказвае на існаванне адмысловай сінтаксічнай нормы ў беларускай мове адпаведнага перыяду, мы вырашылі пайсці шляхам супастаўляльнага аналізу тэкстаў М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне», «Дзве душы» і «У чым яго крыўда?». За аснову быў узяты матэрыял з артыкула С. А. Важніка «Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе Максіма Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу» [1]. Для ілюстрацыі падабенства сінтаксічных канструкцый ў згаданых вышэй творах М. Гарэцкага была складзена параўнальная табліца.

Сінтаксічныя канструкцыі ў творах М. Гарэцкага

Твор	Твор
«На імперыялістычнай вайне»	«Дзве душы», «У чым яго крыўда?»
Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя	
Генітыў > аказатыў: (1) <i>убачыць</i> + Р. скл.: <i>пасля вячэры я ўбачыў колькіх і ў нашай казарме...</i> ; (2) <i>зламаць</i> + Р. скл.: <i>ніяк не маглі зламаць замка</i> [5, с. 27, 61].	Генітыў > аказатыў: (1) <i>крычаць</i> + Р. скл.: <i>Хоць ты гвалту чалавек крычы!</i> ; (2) <i>наслухаць</i> + Р. скл.: <i>праўда, наслухаў бацькі: узяў шапку, выйшаў; наслухаў бы во мамы ды абуўся, цёмналескі дзікун; Перш-наперш наш Лявон, наслухаўшы загаду няведамае сілы, дастаў з скрыначкі крухмальны каўнярок</i> [4, с. 137, 195, 209].
Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя	
Тв. скл. > рг + Тв. скл.: <i>цягнуць</i> + з Тв. скл.: <i>я хадзіў на малітвы і цягнуў з хрыпаватымі басамі і тэнарамі...</i> [5, с. 10].	Тв. скл. > рг + Тв. скл.: <i>вітаць</i> + з Тв. скл.: <i>Вітаць цябе Новым годам у гэтым лісце не буду, бо я наслаў табе адкрытачку...</i> [4, с. 230].
Прыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя	
рг + генітыў > іншы рг + генітыў: <i>баліць</i> + ад Р. скл.: <i>... і галава баліць ад учарашняга грукату</i> [5, с. 44].	рг + генітыў > іншы рг + генітыў: <i>навучыцца</i> + ад Р. скл.: <i>Пасля лёпушак гулялі ў далікатнейшую гульню, у споведзь, што наўчыўся нехта ад настаўніц ці то з гораду яе прывёз хто</i> [4, с. 214].

Як можна было заўважыць з прыведзеных прыкладаў, назіраецца даволі яркае падабенства пры адлюстраванні пэўных сінтаксічных канструкцый у мове твораў аўтара.

Апісаня ў артыкуле архаічныя сінтаксічныя асаблівасці дазваляюць гаварыць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа таго часу і пра тое, як адбывалася станаўленне сінтаксічных норм беларускай літаратурнай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Важнік, С. А. Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе Максіма Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу* / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 10. – С. 56–59.

2. *Важнік, С. А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката* / С. А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 492 с.

3. *Важнік, С. А. Сінтаксічныя інавацыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: да пытання тыпалогіі* / С. А. Важнік // Актуальныя праблемы паланістыкі, 2007. – Мінск, 2007. – С. 33–40.

4. *Гарэцкі, М. Дзве душы. У чым яго крыўда?* / М. Гарэцкі. – Мінск : Папуры, 2015. – 255 с.

5. *Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне* / М. Гарэцкі. – Менск [Мінск] : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 191 с.

6. *Рахманова, Л. И. Современный русский язык : Лексика. Фразеология. Морфология* / Л. И. Рахманова, В. Н. Суздальцева – М. : Аспект Пресс, 2003. – 464 с.

7. *Старычонок, В. Д. Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік* / В. Д. Старычонок. – Мінск : Інтэрпрэссервіс, 2002. – 367 с.

8. *Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы* / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 389 с.

9. *Шанский, Н. Н. Устаревшие слова в лексике современного русского языка* / Н. Н. Шанский // Русский язык в школе. – 1954. – № 3. – С. 29–31.

10. *Шуба, П. П. Современный русский язык. – Ч. 1 : Фонетика. Лексикология. Фразеология* / П. П. Шуба. – М. : Попурри, 1998. – 464 с.

11. *Энциклопедический словарь* : В 3 т. / гл. ред. Б. А. Введенский. – М. : Большая советская энциклопедия, 1954. – 744 с.

**ТРАНСФАРМАЦЫЯ
ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ
ЯК СРОДАК СТВАРЭННЯ ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ МАСТАЦКІХ ТВОРАЎ У. КАРАТКЕВІЧА)**

В. І. Карнеева

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт харчовых і хімічных тэхналогій,
пр-т Шміта, 3212027 г. Магілёў, Беларусь, lele4ko@rambler.ru*

У артыкуле на матэрыяле індывідуальна-аўтарскіх фразеалагічных адзінак, узятых з мастацкіх твораў У. Караткевіча «Чорны замак Альшанскі», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Лісце каштанаў» і «Чазенія», аналізуюцца фанетычныя, словаўтваральныя, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці. Разглядаюцца прыёмы ўжывання трансфармаваных фразеалагізмаў. Праводзіцца інтэрпрэтацыя аўтарскіх фразеалагічных пераўтварэнняў.

Ключавыя словы: індывідуальна-аўтарскае пераўтварэнне; фразеалагізм; трансфармацыя; экспрэсіўнасць.

Падыход да тэксту як да поліфункцыянальнага ўтварэння прадугледжвае вывучэнне ўсіх яго элементаў, якія накіраваны на ажыццяўленне агульнай камунікатыўнай задачы. У апошнія гады сярод навукоўцаў асабліва ўвага надаецца даследаванню экспрэсіўных элементаў у структуры выказвання. Таму правамерным уяўляецца аналіз функцыянавання такіх кампанентаў тэксту, якія дзякуючы сваёй моўнай прыродзе актыўна спрыяюць ажыццяўленню таго прагматычнага ўздзеяння, якое адрасант жадае дасягнуць у адносінах да адрасата.

А. І. Яфімаў у кнізе «Стылістыка мастацкага маўлення» пісаў, што «экспрэсіўнасць – гэта перш за ўсё катэгорыя семантычная, бо з’яўленне ў слове экспрэсіі нязменна суправаджаецца пашырэннем і ўскладненнем яго сэнсавага аб’ёму, з’яўленнем у сэнсавай структуры слова дадатковых, пабочных сэнсавых адценняў» [1, с. 105]. Пад экспрэсіяй разумеюцца выразна-выяўленчыя якасці маўлення, якія адрозніваюць яго ад звычайнага, стылістычна нейтральнага, робяць маўленчыя сродкі яркімі, вобразнымі, эмацыйна афарбаванымі. Звычайна з паняццем экспрэсіі звязаныя разнастайныя і надзвычай тонкія ацэначна-характарыстычныя адценні, якія дадаюцца да асноўных значэнняў слоў і выразаў. Гэтыя адценні суправаджаюць і ўскладняюць маўленне, робяць яго выразным, дазваляюць аўтару выказаць сваё стаўленне да рэчаіснасці.

Экспрэсіўнасць уласцівая адзінкам усіх узроўняў мовы, але найперш – фразеалагічнаму. Гэта тлумачыцца тым, што за кожным фразеалагізмам звычайна стаіць вобраз. Ужыванне фразеалагічных зваротаў ужо само па сабе эстэтычна ўзбагачае мастацкія творы, але часта пісьменнікі творча апрацоўваюць агульнавядомыя фразеалагізмы, каб дасягнуць яшчэ большай вобразнасці і непаўторнасці мастацкага слова. Трансфармацыя фразеалагічных адзінак – вельмі прадуктыўны прыём узмацнення выразнасці, і мы ў гэтым можам пераканацца на прыкладзе творчасці У. Караткевіча. На матэрыяле індывідуальна-аўтарскіх фразеалагізмаў мы паспрабуем разгледзець сродкі стварэння экспрэсіўнасці, выдзеленыя ў адпаведнасці з моўнымі ўзроўнямі, – фанетычным, словаўтваральным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным.

Фанетычныя сродкі экспрэсіўнасці ў аказіянальных фразеалагізмах праяўляюцца праз эmfатычны націск (даўгату), які ажыццяўляецца працяглым вымаўленнем галоснага або зычнага гука: «Дык... дык гэта мы 1400 год таму ўсе памерлі... **Божа мой!.. Бо-ожа мой!.. А бо-го-го-го-жа мой!**» [3, с. 521]; «**Бож-жа ж мой, сабачэнцыі якія! Звяры! А што б то магла быць за парода, то казалі б вы мне ўжо?!**» [2, с. 37]. Узуальны фразеалагізм *Божа (Божачка) мой*, які мае значэнне ‘выказванне радасці, здзіўлення, абурэння, распачы і інш.’ [5, с. 126], у працэсе эmfатычнага націску галоснага гука ў сярэдзіне і ў канцы слова падаўжаецца ў некалькі разоў. Зменены фразеалагізм пры гэтым значэнне не мяняе, але эmfаза, як бачым, узмацняе рэалістычнасць мастацкага тэксту, дазваляе чытачам адчуць усхваляванасць маўлення персанажаў, тое ці іншае іх стаўленне да рэчаіснасці. Праз эmfатычны націск перадаецца інтэнсіўнасць праявы дзеяння або прыметы.

У. Караткевіч звяртаецца да фанетычных сродкаў, каб паказаць нацыянальную прыналежнасць герояў. Прыклад гэтага знаходзім у апавесці «Лісце каштанаў», сюжэт якой разгортваецца ў Кіеве. Папярэдне пісьменнік асобна звяртае нашу ўвагу на тое, што «*Ролік і Багдан гаварылі на гарадской украінскай, а Жэнька – на рускай мове, хоць і з прыкметным украінскім акцэнтам*» [4, с. 316], а таму арганічным успрымаецца трансфармацыя ўзуальнага фразеалагізма *чорт з ім (з табой, з ёй, з вамі, з імі)*: «**А, чорты б з імы! Вырашана. Паслязаўтра ці, крайні тэрмін, праз два дні**» [4, с. 366].

Словаўтваральнымі сродкамі стварэння экспрэсіўнасці выступаюць разнастайныя афіксы, здольныя надаць слову дадатковае адценне эмацыійнасці ці ацэначнасці. Да іх адносяцца:

прэфікс пры-: «*Яна навагалася трохі, нясмела прыўзняла на мяне пушыстыя вейкі*» [3, с. 316]. У гэтым сказе заўважаем, як прыстаўка, прынцыпова не мяняючы значэння фразеалагізма *падымаць (узнімаць)*

вочы 'глядзець на каго-, што-н.' [6, с. 150], уносіць адценне 'непаўнаты, слабай меры дзеяння' [8, с. 151]. Разам з прыслоўем *нясмела* перад намі ствараецца вобраз Н. Яноўскай – баязлівай, знясіленай, запалоханай апошняй прадстаўніцы свайго роду.

суфіксы -онк-, -к-, -ок-: «*Але чакаць канца, склаўшы лапкі, было не ў маіх правілах*» [3, с. 403]. Свядомая замена кампанента *рукі* на слова *лапкі* прывяла не проста да з'яўлення ў сказе трансфармаванага фразеалагізма, але і надала яму новае, памяншальна-ласкальнае адценне. Суфікс тут падкрэслівае маленькі памер частак цела, дапамагаючы чытачу сфарміраваць адпаведны зрокавы вобраз малой, бездапаможнай, пужлівай жывёлы. Памяншальнае значэнне суфікса *-ок-* назіраем і ў наступных прыкладах: «*Лядок растаў. Яноўскі вырашыў нічога больш не казаць медыкусу*» [3, с. 519]; «*І раптам усе зарагаталі. Лядок растапіўся*» [3, с. 213]. Дзякуючы словаўтваральнаму сродку акцэнт са значэння ўзуальнага фразеалагізма *лёд растае (раставаў)* 'знікае пачуццё чаго-н. (недаверу, непаразумення, адчужанасці і пад.)' [5, с. 648] у аказіянальным *лядок растае* перамяшчаецца з дзеяслова *знікаць* на назоўнік *пачуццё*, падкрэсліваючы тым самым малую ступень недаверу, які быў паміж героямі на пачатку.

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі могуць мець рознае значэнне ў залежнасці ад кантэксту: «*Пане, пане. Ручкі-ножкі пацалую, не трэба...*» [3, с. 463]; «*Гэта табе не нашы блазны з курынымі душонкамі, гэта не кураня, гэта – мужчына*» [3, с. 375]. У першым сказе назіраем, як узуальны фразеалагізм *цалаваць рукі і ногі* са значэннем 'вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.' [6, с. 620] падвяргаецца поўнаму разбурэнню структуры. Гэты прыклад узяты з аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Ён яскрава ілюструе, як прадажны суддзя, прыціснуты да сцяны Беларэцкім, пачынае ад страху за сваё жыццё і пасаду падлашчвацца да героя: «*Падабенства суддзі да тхара дапоўнілася раптам яшчэ і смуродам. Я паглядзеў на заліты слязьмі твар гэтай жывёліны <...>*» [3, с. 463]. Таму ў чытачоў ціхае маленне суддзі і гатоўнасць *ручкі-ножкі цалаваць* не выклікаюць ніякага іншага пачуцця, акрамя грэблівай агіды.

Калі гаворка ідзе пра лексічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці, то ў У. Караткевіча яны прадстаўлены эпітэтамі. Эпітэты пашыраюць кампанентны склад узуальнага фразеалагізма, у выніку чаго змяняецца яго семантыка: актуалізуецца пэўнае сэнсавое адценне фразеалагічнага значэння, узмацняецца ацэннанасць, экспрэсіўнасць, мадальнасць, эмацыйнасць. Пісьменнік звяртаецца да эпітэтаў, калі неабходна трапна і вобразна апісаць знешнасць чалавека, найперш яго твар: «*Севарынчык, Севачка, – чорт вас ведае, як у вас змяншальнае імя! – не вешайце рым-*

ска-грэчаскага носа» [4, с. 297]; «I ён кінуў позірк у мой бок, вельмі выразны і шматзначны позірк, але мой твар не выразіў нічога» [3, с. 379]; «Вераломства, розум, хвараблівая вар’яцінка чыталіся ў гэтым ганарлівым роце, уладнасць да закасяняласці, непамяркоўнасць да фанатызму, жорсткасць да садызму» [3, с. 373].

У якасці марфалагічных сродкаў экспрэсівізацыі ў артыкуле будуць разглядацца часціны мовы і іх роля ў наданні мастацкаму тэксту выразнасці. Адразу адзначым сувязь марфалагічных выразных уласцівасцей слова з яго лексічным значэннем. Кожная лексічная адзінка належыць да той ці іншай часціны мовы, а кожнае слова, якое разглядаецца з пазіцыі марфалогіі, валодае пэўным лексічным значэннем. Такім чынам, экспрэсія марфалагічнага і лексічнага ўзроўняў цесна ўзаемазлучаныя і часта неаддзельныя адзін ад аднаго.

Самую вялікую групу складаюць назоўнікі. У беларускай мове ёсць словы, якія нясуць у сабе экспрэсіўнае напаяўненне, дзякуючы закладзенаму ў іх сэнсу: *«Ды што ж гэта ёй у баішку дурную цюкнула, – гарачыўся Паўлаў. – На табе, ні села ні пала. Хоць бы папярэдзіла» [4, с. 298].* Фразеалагізм *цюкнуць у галаву* ў значэнні ‘раптоўна з’явіцца ў свядомасці (пра думку, ідэю і пад.)’ [6, с. 629] у паэме «Чазенія» абноўлены шляхам замены другога кампанента прастамоўным словам з абразлівым адценнем *баішка*. Герой такім зняважлівым чынам выказаў свае адносіны да ўчынка Гражыны, якая, нічога не патлумачыўшы і нікога не папярэдзіўшы, проста знікла ў адзін момант.

Замена кампанента іншым словам – гэта самы пашыраны прыём сярод індывідуальна-аўтарскіх пераўтварэнняў фразеалагічных адзінак. Звычайна замена кампанента выклікаецца пэўнай сітуацыяй, прадвызначаецца кантэкстам і *«амаль заўсёды дае значны эфект, бо ў свядомасці чытача на звычайнае значэнне фразеалагізма накладаецца яшчэ і значэнне слова, якое выціснула прывычны кампанент» [7, с. 221].* У. Караткевіч у сваёй творчасці таксама часта звяртаецца да гэтага прыёма з мэтай наблізіць узуальны фразеалагізм да кантэксту. Так, ва ўзгаданай намі паэме «Чазенія» сюжэт разгортваецца ў запаведніку, у якім жывуць дзікія жывёлы. Таму абсалютна арганічнай успрымаецца трансфармацыя фразеалагізма *чорт яго (яе, іх, цябе, вас) ведае са значэннем ‘невядома’ [6, с. 651]:*

– *Во, Тацяна, – з бязмерным здзіўленнем сказаў мужчына, – бач, Гражынка нашая дзікага хлопца ў тайзе спаймала. Вядзе.*

– *Па-мойму, гэта ён яе вядзе, – са светлай усмешкай сказала жанчына. – Пад руляй.*

– *Мядзведзь іх там ведае, хто каго вядзе [4, с. 257].*

Аповесць «Лісце каштанаў» распавядае пра групу падлеткаў, чыё юнацтва было атручана вайной. Вайна сама па сабе жудасная з’ява, калі ж яна становіцца прывычнай – гэта ўжо трагедыя. Калі зверствы захопнікаў і смерць людзей ужо не здзіўляе. Калі словы «абстрэл», «атака», «руіны», «пахаронка», «міны» становяцца звычайнымі рэаліямі рэчаіснасці. І калі дзеці, падлеткі прывыкаюць, душой прырастаюць да жорсткасці, калі пачынаюць гуляць у расстрэлы і катаванні – тады сапраўды становіцца страшна. Падобную гульню і пабачыў Ролік з сябрамі, а таму заканамерна абурыўся: «*Акупацыі не нюхалі, адседзеліся недзе... Шыбеніц не бачылі. Бабіна Яра не бачылі. Каб у жыцці <...>*» [4, с. 332]. Тут трансфармацыі падвяргаецца фразеалагізм *не нюхаць пороху* ў значэнні ‘не ваяваць, не ўдзельнічаць у баі’ [6, с. 332].

Яшчэ раз падкрэсліваючы нацыянальную прыналежнасць Раланда, на гэты раз ужо на лексічным узроўні, пісьменнік ужывае замест беларускага слова *чорт* украінскае *дідько*, пры гэтым аказіянальны фразеалагізм цалкам супадае з узуальным *чорт з ім (з табой, з ёй, з вамі, з імі)* па значэнні ‘няхай будзе так, можна пакінуць без увагі; выказванне згоды, прымірэння, уступкі і пад.’ [6, с. 648]: «*Усё адно ж не адчэпіцца, чума гэткая. Хай ужо ідзе побач, дідько лысы з ёю*» [4, с. 326].

У аповесці, акрамя кантэкстуальна абумоўленых трансфармацый фразеалагічных адзінак, сустракаюцца і сітуацыйныя. Узгадаем момант, калі раніцай падлеткі пайшлі шукаць зброю:

Мы ўсе падышлі пад Жэнькаў балкон, гукнулі. Праз хвіліну над парэнчамі з’явіліся гошы торс у белай майцы і гожая ўскудлачаная галава.

– *Ты што гэта, забыў? – вызверыўся Багдан. – Стаіць сабе яшчэ голы ды азадак чухае. Запрацаваўся, пад носам мух лавіўшы.*

– *Ага, – сказаў кісла Жэнька, – маці порткі замкнула* [4, с. 377].

Відавочна, што Жэня толькі прачнуўся, таму выйшаў да сяброў у адной сподняй бялізне. Гэтым і абумоўлена змяненне фразеалагізма *чухаць патыліцу (-ы)* са значэннем ‘быць заклапочаным, засмучаным’ [6, с. 658] на аказіяналізм *азадак чухаць*, пад якім разумеецца ‘спазняцца; марудзіць у справах; не быць гатовым своечасова’.

Сінтаксічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці прадстаўлены сінтаксічным паралелізмам. Паралелізм – фігура маўлення, якая прадугледжвае паўтарэнне адной граматычнай структуры або сінтаксічнай канструкцыі ў розных частках тэксту: «*Сэрца маё скавытала, як забыты ў зімнім начным пад’ездзе шчанюк. Сэрца маё плакала*» [4, с. 359]. Даны прыклад паказвае, што прыёмы стварэння экс-

прэсіўнасці могуць ужывацца не толькі паасобку, але і спалучацца разам, нібы наслойваючыся адзін на другі, робячы тым самым выказванне больш цікавым і эмацыйна глыбокім. Так, у сказах назіраецца замена кампанентнага складу адразу ў двух фразеалагізмах. Аказіянальны фразеалагізм *сэрца скавытала ўтварыўся ад душа (сэрца) ные (ныла)* шляхам замены дзеяслова *ные (ныла)* на *скавытала*. Падобная трансфармацыя цалкам апраўдвае сябе, бо дзеяслоў *скавытаць* мае значэнне ‘жаласна павіскаць, ціха ныць (пра сабаку)’ [8, с 67], а далей па тэксце ідзе якраз параўнанне са шчанюком. Агаленне ўнутранай формы фразеалагізма параўнаннем – гэта яшчэ адзін прыём стварэння экспрэсіўнасці. Да яго У. Караткевіч звяртаецца, калі неабходна падкрэсліць эмацыйны стан герояў і паказаць усю глыбіню пачуццяў. *Сэрца маё плакала* таксама аказіянальны фразеалагізм, які ўтварыўся ад узуальнага *душа (сэрца) спявае (радуецца)* са значэннем ‘каго-н. ахоплівае радаснае хваляванне’ [5, с. 403] шляхам замены дзеяслова *спявае (радуецца)* на антанімічны *плача*. Дзякуючы такой трансфармацыі аказіянальны фразеалагізм набывае супрацьлеглае ўзуальнаму значэнне ‘каго-н. ахопліваюць сумныя пачуцці’ і набліжаецца па эмацыйнаму мінорнаму ўздзеянню да аказіянальнага фразеалагізма з першага сказа *сэрца скавытала*.

Выяўленне і аналіз індывідуальна-аўтарскіх пераўтварэнняў фразеалагічных адзінак у мастацкіх творах У. Караткевіча паказалі, што сярод асноўных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці можна вылучыць фанетычны, словаўтваральны, лексічны, марфалагічны і сінтаксічны. Гэтыя сродкі могуць ужывацца як паасобку, так і разам, робячы тэкст яшчэ больш выразным і цікавым.

У выніку трансфармацыі і актуалізацыі фразеалагічная адзінка становіцца арганічнай часткай тэксту. Аднак пры гэтым яна не адрываецца цалкам ад зыходнага фразеалагізма, паколькі павінна быць зразуметая чытачом. Таму ключом да правільнага ўспрымання і інтэрпрэтацыі аўтарскага фразеалагізма служыць агульнаўжываемая адзінка.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Ефимов, А. И.* Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М. : Издательство Московского университета, 1961. – 519 с.

2. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэксту і камент. М. Кенькі ; рэд. тома А. Верабей. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2015. – Т. 10 : Чорны замак Альшанскі (раман). – 383 с.

3. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 4 : Аповесці. Легенда: канец 1940-х – 1958. – 861 с.

4. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 5 : Легенды. Навела. Паэма. Аповесць: 1960–1972. – 541 с.

5. *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.

6. *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.

7. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вуч. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

8. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў : у 2 т. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларусь, 2022. – Т. 2 : Н–Я. – 483 с.

ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІЯ НЕАЛАГІЗМЫ ЯНКІ КУПАЛЫ І ІХ ЭКВІВАЛЕНТЫ Ў ПЕРАКЛАДЗЕ НА РУСКУЮ МОВУ

А. Я. Мантур

*Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 65,
220013, г. Мінск, Беларусь, e.e.mantur@yandex.by*

У артыкуле аналізуюцца асаблівасці перакладу на рускую мову індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў Янкі Купалы. На аснове аналізу вызначаецца ступень адэкватнасці / неадэкватнасці перакладчыцкіх арыгінальных аўтарскіх новаўтварэнняў.

Ключавыя словы: індывідуальна-аўтарскі неалагізм; граматычны эквівалент; перакладчыцкія трансфармацыі; поўны эквівалент; частковы эквівалент; ступень адэкватнасці арыгіналу; функцыянальныя замены.

У кожнай нацыянальнай літаратуры ёсць свае славетныя імёны, творчасць якіх мае сусветнае значэнне. Да такіх знакамітых творцаў безумоўна належыць і Янка Купала (1882–1942) – вялікі нацыянальны паэт Беларусі, выразнік дум і спадзяванняў народа, яго духоўнай культуры, чысціні і высакароднасці.

Янка Купала пакінуў багатую літаратурную спадчыну, цікавасць да якой не згасне і праз гады. Яго літаратурныя творы атрымалі шырокае прызнанне ў айчыннага і замежнага чытача, гэтаму садзейнічалі ў першую чаргу пераклады яго вершаў на рускую і іншыя мовы. Над перакладамі твораў Янкі Купалы плённа працавалі Мікалай Браўн, Міхаіл Ісакоўскі, Навум Кіслік, Усевалад Раждзественскі і інш.

Для творчасці Янкі Купалы характэрна шырокае выкарыстанне індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў. Традыцыйна пад аўтарскімі неалагізмамі ў навуковай літаратуры разумеюць словы, створаныя пісьменнікамі, грамадскімі дзеячамі ў якасці выразных сродкаў толькі ў пэўным кантэксце. У навуковай літаратуры такія адзінкі ідэнтыфікуюцца як індывідуальна-стылістычныя або аўтарскія наватворы, аказіянальныя словы, г. зн. адзінкі, створаныя «на выпадак» (ад лац. *occasia* – ‘выпадак’).

Сярод аказіянальных слоў аўтара, выяўленых у перакладах на рускую мову можна выдзеліць наступныя групы эквівалентных адзінак паводле ступені адпаведнасці / неадпаведнасці арыгіналу.

1. **Поўныя эквіваленты** – аўтарскія неалагізмы, якія пры перакладзе поўнасцю захоўваюць сваю семантыку і марфалагічную структуру: *грызанёр* (крытык) – *грызонёр* (крытык), *зацымбаліць* (зацым-

балілі цымбалы) – *зацымбалить* (зацымбалили цымбалы) *міжбур’е* (жыць) – *межбурье* (любо-милу), *песнябай* (маўчыш) – *песнобай* (молчишь), *сонца-яснагрэй* – *солнце-ясногрей* і інш. Параўн.:

*У міжбур’е з ім жыць міла,
Лёгка-ж будзе і ў паходзе.
Во, які наш Варашылаў!
Во, які наш палкаводзец!*
Я. Купала [1, с. 402]

*С ним в межбурье любо-милу,
Будет славно и в походе.
Вот каков наш Ворошилов,
Вот каков наш полководец.*
Пераклад Н. Кісліка [2, с. 268]

*Зацымбалілі цымбалы,
Забубнелі бубны,
Як вярталіся з паходу,
З бойкі вельмі труднай.*
Я. Купала [1, с. 504]

*Зацымбалили цимбалы,
Забубнели бубны,
Как с войны мы возвращались
И долгой и трудной.*
Пераклад Н. Кісліка [2, с. 186]

2. **Частковыя эквіваленты** – адпаведнікі, якія перадаюць толькі прыблізнае значэнне і марфалагічную структуру аўтарскага наватвора. Да частковых эквівалентаў адносяцца наступныя пары слоў: *бесхацінец* (прытулі бесхацінца) – *бездомный* (бездомному дай), *зорнацветны* (яснасць зорнацветная) – *огнецветный* (зорька огнецветная), *падданиць* (падданыя падданыць) – *служить* (подданные служат) і інш. Параўн.:

*Гэй, ты, краю халодны, чужы,
Прытулі бесхацінца к сабе:
Ён цябе, як ад роднай мяжы,
Не забудзе ў прадсмертнай
кляцьбе.*
Я. Купала [1, с. 250]

*Край чужой, ты бездомному дай
Хоть на стылую землю упасть,
Он тебя, как свой отческий край,
Не забудет пред смертью про-
клясть.*
Пераклад М. Шэфнера [4, с. 159]

*Чаго шэрыя
Совы ўзгукалісь?
Чаго чорныя
Крукі грагаюць?*
Я. Купала [1, с. 132]

*Что кричите вы,
Совы серые?
Что раскаркались,
Чёрны вороны?*
Пераклад М. Камісаравай [4, с. 188]

3. **Граматычныя эквіваленты** – адпаведнікі з поўным супадзеннем структуры аўтарскіх неалагізмаў, часта з выкарыстаннем сінанімічнай структуры, і дакладнай перадачай граматычных адзінак тэксту арыгінала, якія ў тэксце перакладу адпавядаюць адзінкам моўнага адпаведнага ўзроўню: *абнядоліца* (поле) – *обезделено* (поле), *дабрыць* (зямлю) – *удобрять* (землю), *мнагацветна* (мігцелі) – *многоцветный*, *ярны* (палетак) – *ярь* (на поле ранней яри) і інш. Параўн.:

*Сплылі ў душу з высі высокай
І зацвілі ў ёй яснавока,
Як светласць бледная аблокаў
На дальнім летнім небасхіле.*
Я. Купала [1, с. 235]

*Они сошли с небес высоких,
Затрепетали яснооки,
Как летних облаков потоки,
И счастье душу озарило.*
Пераклад Б. Кежуна [2, с. 143]

*Ты і вёскаю,
Ты і горадам
Абнядолілась,
Поле роднае.*
Я. Купала [1, с. 83]

*Ты и городом
И деревнею
Обездолено,
Наше полюшко.*
Пераклад М. Камісаравай [4, с. 142]

4. **Перакладчыцкія мадыфікацыі (трансфармацыйныя адпаведнікі)** у рознай ступені адлюстроўваюць змест арыгінальнага твора. Даследчыкі ў галіне тэорыі перакладу пакуль што не прыйшлі да адзінага погляду адносна сутнасці паняцця трансфармацыі. Гэтым і тлумачыцца вялікая колькасць класіфікацый, якія былі прапанаваны лінгвістамі. Калі гаварыць пра падзел трансфармацый на віды, то большасць даследчыкаў (Л. С. Бархударэў, Л. К. Латышаў, В. Н. Камісараў, Я. І. Рэцкер, А. Д. Швэйцэр) сыходзяцца ў тым, што ўсе перакладчыцкія трансфармацыі можна падзяліць на лексічныя, граматычныя (марфалагічныя) і змешаныя (комплексныя).

Мадыфікацыйныя (трансфармацыйныя) адпаведнікі часцей за ўсё маюць комплексны характар, розныя мадыфікацыі адбываюцца адначасова. Марфалагічная мадыфікацыя адбываецца разам з сінтаксічнай, лексічная мадыфікацыя ўзаемадзейнічае з сінтаксічнай [6, с. 56]. Менавіта комплексны характар мадыфікацый робіць працу перакладчыкаў складанай справай.

Трансфармацыйныя адпаведнікі – семантычна тоесныя адзінкі, утвораныя шляхам пераўтварэння лексем арыгінала на розных структурных узроўнях [5, с. 34]. Трансфармацыйныя адпаведнікі дакладна перадаюць семантыку арыгінальных аўтарскіх неалагізмаў, часам дапаўняюць новай інфармацыяй: *беспрытулле – дорога нищенская, небазор* (не іскрыцца) – *даль небес* (не іскрится), *патаенне* (ад жыцця) – *вдали от всех людей, трупавей* (наскоча) – *зараза трупная* (обвее), *яснаглядам* (прыбяры) – *ясный взор* (освети) і інш. Параўн.:

*Марнее моладасць мая
У беспрытуллі, у беднаце,
Нуда – нямручая змяя –
Дух мучыць, а бяда гняце.*
Я. Купала [1, с. 127]

*Проходит молодость моя,
Дорогой нищенской ведёт,
Грусть – подколотная змея –
Дух мучит, а беда гнетёт.*
Пераклад А. Пракоф'ева [3, с. 102]

*Не іскрыцца небазор,
Не цвіце трава-чабор,
Не цыгліць птушыны стан,
Толькі поўзае туман.*

Я. Купала [1, с. 167]

*Не іскрится даль небес,
Не цветёт трава чебрец,
Птиц промчался караван,
Над землёй встаёт туман.*

Пераклад А. Пракоф'ева [2, с. 111]

5. Пры перакладзе можна заўважыць выкарыстанне **функцыянальных замен**, лексічных адзінак, якія не маюць з арыгінальным наватворам ніякага падабенства, ні сэнсавага, ні марфалагічнага: *агнявісты* – *крылатый*, *беспрыстанне* (без начлегу) – *туман* (замороженный), *зацьмішча* (усё ў завеі) – *ветер* (только), *усябытнасць* (ствару) – *зданье* (сложу) і інш. Параўнаем:

*Ідзе гоман урачыста,
Ідзе з хаты ў хату,
Ідзе з песняй агнявістай
Аб вялікім святу.*

Я. Купала [1, с. 414]

*Гул ідёт из хаты в хату
По земле свободной,
Идёт с песнею крылатой
Праздник всенародный.*

Пераклад М. Сідарэнкі [4, с. 156]

*Аднаўлю сэрцы іхнія гартам,
надзей,
Пакажу ім жыцця іх праўдзіву зару,
Па развалінах нову ўсябытнасць
ствару.*

Я. Купала [1, с. 149]

*Обновлю я сердца и надеждой со-
грею.
Я им жизни правдивой зарю покажу,
На развалинах новое зданье сложу.*

Пераклад М. Браўна [3, с. 92]

Аналіз перакладу аўтарскіх неалагізмаў Янкі Купалы на рускую мову засведчыў перавагу эквівалентных сродкаў, найперш поўных і частковых супадзенняў, граматычных эквівалентаў, што можна патлумачыць значнай блізкасцю дзвюх моў.

Як паказвае праведзены параўнальны аналіз, пераклады аказіяналізмаў могуць змяшчаць пэўныя змены: выкарыстаныя перакладчыкам трансфармацыйныя адпаведнікі замяняць наватвор у рускамоўным тэксе словам, словазлучэннем з больш вузкім або шырокім значэннем. Гэта звязана з тым, што новаўтварэнні не заўсёды маюць гатовыя эквіваленты ў мове перакладу, нягледзячы на даволі ўдалы пераклад паэтычных радкоў Янкі Купалы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Купала, Янка*. Вершы. Паэмы. П'есы / Янка Купала. – Мінск : Харвест, 2012. – 704 с.

2. *Купала, Янка*. Избранное : пер. с белор. / Янка Купала. – Минск : Маст. літ., 1981. – 349 с.
3. *Купала, Янка*. Собрание стихотворений / Янка Купала. – Л. : Сов. писатель, 1950. – 442 с.
4. *Купала, Янка*. Стихотворения 1904–1917 : В 3 т. Т. 1 / Янка Купала. – Минск : Худож. лит., 1953. – 527 с.
5. *Лапцёнак, А. М.* Лексіка-фразеалагічныя асаблівасці перакладаў твораў Івана Навуменкі на рускую мову ў аспекце праблемы эквівалентнасці : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / А. М. Лапцёнак. – Мінск, 2009. – 174 с.
6. *Мантур, А. Я.* Аўтарскія неалагізмы і іх рускамоўныя перакладныя эквіваленты (на матэрыяле беларускай паэзіі XX – пачатку XXI ст.) / А. Я. Мантур // *Веснік БДУ. Сер. 4 : Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* – 2016. – № 3. – С. 54–60.

НОВЫЯ ЗНАЧЭННІ СЛОЎ У АЎТАРСКАЙ МОВЕ І МОВЕ СМІ: АД ПАМЫЛКІ ДА НАВАТАРСТВА

А. А. Марозава

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, morozova-nastasya@mail.ru*

У артыкуле разглядаецца адзін з асноўных семантычных працэсаў у лексіцы сучаснай беларускай мовы – пашырэнне значэння слова. Аналізуюцца прыклады лексічных інавацый у аўтарскай мове і мове СМІ, а таксама асэнсоўваюцца прычыны ўзнікнення памылак пры стварэнні і ўжыванні семантычных неалагізмаў. Характар і функцыянаванне слоў у новых значэннях неаднародныя, абумоўлены не толькі ўласна лінгвістычнымі, але таксама сацыялінгвістычнымі і псіхалінгвістычнымі фактарамі.

Ключавыя словы: лексічная сістэма; неалагізм; пашырэнне значэння; памылка; інавацыя; СМІ.

Інтэнсіўнае развіццё многіх сфер грамадскага жыцця непазбежна прыводзіць да істотнага ўзбагачэння лексічнага складу беларускай мовы. Запазычанні з іншых моў, паяўленне новых значэнняў у вядомых словах, метафарызацыя, калькаванне, словаскладанне, актуалізацыя і вяртанне ва ўжытак лексікі з пасіўнага запасу, магчымасць адступлення ад граматычных і словаўтваральных нормаў літаратурнай мовы – усе гэтыя працэсы спараджаюць своеасаблівы «неалагічны ўзрыў».

Лексіка як самы рухомы пласт мовы найбольш хутка рэагуе на шматлікія змяненні. Факты абнаўлення заўважаюцца практычна ўсімі, не выклікаюць сумненняў. Аднак следам узнікае пытанне: ці не сведчыць такая вялізная колькасць новых сродкаў аб беднасці або недастатковай развітасці лексічнай сістэмы? Здольнасць абагачаць свой слоўнікавы склад новымі адзінкамі, новымі значэннямі агульнавядомых адзінак і іх новымі спалучэннямі сведчыць пра эвалюцыю мовы як жывой сістэмы і як інструмента камунікацыі.

А. В. Гусякова заўважае, што працэс неалагізацыі – гэта вынік барацьбы дзвюх тэндэнцый: тэндэнцыі да развіцця мовы і тэндэнцыі да яе захавання [2, с. 525]. Лексіка непарыўна ўдасканальваецца і абнаўляецца, імкнучыся максімальна аператыўна зрэагаваць на новыя рэаліі нашага жыцця і адэкватна адлюстраваць іх, што выражаецца ў з'яўленні новых адзінак. У той жа час «у мове існуе даволі моцная тэндэнцыя захоўвацца ў стане камунікатыўнай прыгоднасці» [4, с. 42], што выклікае, у сваю

чаргу, развіццё новых значэнняў на базе ўжо вядомых носьбітам мовы слоў, удакладненне значэнняў пэўных слоў. Такія адзінкі атрымалі ў лінгвістыцы назву семантычных неалагізмаў [5, с. 342]. Іменна на іх будзе засяроджана ўвага ў артыкуле.

Новыя значэнні слоў неаднародныя па сваім функцыянаванні, ступені актыўнасці і спосабах узнаўлення, чым і выкліканы інтарэс да іх вывучэння. Нярэдка пры развіцці ў слова новага значэння дзейнічаюць пазамовныя стымулы. У сітуацыі, калі чалавек хоча данесці да іншага ўласную думку, ён выбірае са свайго лексікону слова, якое найбольш адпавядае бягучай камунікатыўнай задачы. Не знайшоўшы патрэбнай адзінкі або палічыўшы, што ніводная з наяўных не падыходзіць, ён відазмяняе старую або стварае новую.

Пры гэтым правільна і дакладна выразіць думку не так проста, як можа здацца. Маўленчая і мысліцельная дзейнасць асобнага індывіда заснавана на прынцыпах і нормах моўнай сістэмы соцыуму, які ёй карыстаецца, аднак яна з'яўляецца індывідуальнай для кожнага чалавека і падтрымліваецца яго ўласным вопытам. Успрыманне слова канкрэтным носьбітам мовы ў некаторых выпадках можа прывесці да ўзнікнення памылак ва ўжыванні той або іншай лексемы.

Акрамя таго, развіццё новых значэнняў рэалізуецца ў рознанакіраваных псіхалінгвістычных працэсах, у аспекце руска-беларускай міжмоўнай інтэрферэнцыі [1, с. 131], пад уплывам рускай мовы на механізмы словатворчасці.

Як правіла, першымі рэагуюць на новы лексічны факт сродкі масавай інфармацыі. Сучасная медыяпрастора з'яўляецца велізарным рэсурсам для моватворчасці. Своеасаблівая «медыйная» неалагізацыя праяўляецца ў двух аспектах: уплыў электроннай камунікацыі на словаўтваральныя працэсы і перамяшчэнне значнай долі камунікатыўных практык у інфармацыйную інтэрнэт-прасторы. Да ўласна лінгвістычных характарыстык неалагізмаў дадаліся тэндэнцыя да спрашчэння змястоўнага кампанента пры захаванні намінацыйных і тэрміналагічных параметраў, нязначная лексікаграфічная асвоенасць, і, у выніку, варыянтнасць графічнага аблічча.

Пры ўважлівым прачытанні мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў не ўяўляе асаблівай складанасці заўважыць «свежыя» лексічныя сродкі, куды больш цяжка кваліфікаваць канкрэтны выпадак як наўмыснасць ці выпадковасць, лексічную інавацыю ці памылку. Заўсёды застаецца месца памылцы набору або друку, някаснаму распазнаванню сканіраванага тэксту, блытаніне ва ўжыванні паронімаў, няведанню прынцыпаў лексічнай спалучальнасці, некарэктна ўжытаму афіксу, няправільнаму разуменню лексічнага значэння слова і іншым фактарам.

Новыя падыходы ў айчыннай лінгвістыцы (у першую чаргу корпусны) дазваляюць досыць паспяхова вырашыць праблемы верыфікацыі літаратурнай нормы новых намінацый, вывучэння словаўтваральнай і словазмяняльнай варыятыўнасці (пашыранасць наватвора ў розных стылёвых рэгістрах, яго ўстойлівасць) [1, с. 130].

Найбольшым патэнцыялам для развіцця новага значэння валодаюць прыставачныя і суфіксальныя ўтварэнні. Разгледзім абодва выпадкі (памылковага ўжывання слова з неўласцівым яму значэннем і развіццё новага значэння ў слове) на прыкладзе лексемы *беззабаронны*.

Прыметнік *беззабаронны* з’яўляецца калькай ад рускага *беззапретный* і зафіксаваны ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (далей – ТСБМ) са значэннем ‘адкрыты, дазволены’ [6, с. 360], значыць такі, які не мае забароны – *беззабаронны ўезд на тэрыторыю дзяржавы*. Разам з тым у рускай мове гэта мнагазначнае слова, і корпус тэкстаў¹ паказвае, што ў сучаснай беларускай мове ў яго таксама развілося дадатковае значэнне ‘які не ведае забароны, нястрымны’².

Пакуль даводзіцца казаць пра ўмоўнае развіццё новага значэння, паколькі недастаткова кантэкстаў ужывання, а тыя, што ёсць, не вызначаюцца высокай ступенню паказальнасці. У рамане «Ноч цмока» В. Гапеева знаходзім прыклад нават не на само значэнне, а на адценне да яго – ‘які характарызуецца адкрытасцю, нястрымнасцю’: *Яны былі перада мною некалькі імгненняў, потым адаліліся, зніклі ў тумане. Мяркую, менавіта беззабаронная аголенасць жанчын вярнула мне разважлівасць*. Логіка семантычнага развіцця можа рухацца толькі ў адным кірунку: не бывае адцення без самога значэння, пры гэтым непацверджанае (але меркаванае) ужыванне можа тлумачыцца або патэнцыяльным характарам узнікнення новага значэння, або адсутнасцю яго пісьмовай фіксацыі.

Тут варта закрануць праблему лексікаграфічнага адлюстравання новага слова ці новага значэння слова. Каб лексічная адзінка з пэўным значэннем заняла сваё месца ў рэестры слоўніка, яна павінна прайсці стадыі сацыялізацыі (прыняцця яе ў грамадстве) і лексікалізацыі (замцавання ў сістэме мовы). Пасля гэтага слова набывае камунікатыўна-прагматычную кампетэнцыю ў носьбітаў мовы [2, с. 525]. Аднак паўнаўтваральнага прызнання соцыумам і ўключэння ў лексічную сістэму мовы можа і не адбыцца, калі слова характарызуецца адзінкавасцю ужывання (пры гэтым не з’яўляецца аказіянальным па паходжанні) або калі

¹ Беларускі N-корпус, з базы тэкстаў якога ў артыкуле прыводзяцца прыклады ужывання слоў з пэўнымі значэннямі.

² Усе новыя значэнні, пададзеныя ў артыкуле, знойдуць сваё лексікаграфічнае адлюстраванне пры выданні новага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, праца над якім вядзецца ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа.

засведчана ў мове аўтара, творы якога на сённяшні дзень не ўваходзяць у пералік крыніц ілюстравання.

Так, прыметнік *беззабаронны* ў значэнні ‘які не ведае забароны, нястрымны’ сустракаецца ў лірычным творы Т. Нілавай: *Я – беззабаронная, беззабаронная, галінку бэзу зламала – замала – а сэрцам няроўным, няўлоўным...* Даследчыца метафізікі кахання ў сучаснай беларускай жаночай паэзіі М. Кірушкіна адзначае, што пры дапамозе названага эпітэта адбываецца ідэнтыфікацыя лірычнай гераніі сябе як жанчыны праз стан «беззабаронная» на першай стадыі міфалагічнага рамана і праз «беззабаронная» – у стане абсалютнай закаханасці [3, с. 116–117].

У прыведзеным прыкладзе побач ужыты прыметнікі *беззабаронны* і *беззабаронны*, блізкія па гучанні і напісанні, што правакуе многія выпадкі памылковага ўжывання першага ў значэнні другога: *У ёй жыве дзяўчына з наветра, абсалютна беззабаронная, закаханая істота, якая абрала простага чалавека са свету людзей* (з газеты); *На ўсё духоўнае ступіў і няшчадна топча каваны бот варварска-дзікага рынку, перад яго моцным націскам творцы аказаліся зусім беззабаронныя* (з часопіса); *Гэта таямніца крые ў сабе Дом, як полымя ў містычнай лямпе, дом, пабудаваны не толькі з цэглы і каменя, але і з людскіх сэрцаў, з усяго, што ёсць самае лепшае і святое ў чалавечай душы, з сямейных повязяў, з бацькоўскага клопату, з матчынага кахання, з дзіцячай беззабароннай даверлівасці* (са зборніка навучовых артыкулаў). Відавочна, што ва ўсіх пералічаных выпадках мы бачым значэнне ‘няздольны абараніць сябе, пастаяць за сябе, пазбаўлены абароны’ [6, с. 358], якое рэалізуе прыметнік *беззабаронны*.

Значны патэнцыял для развіцця новых значэнняў маюць прыставачныя дзеясловы з агульнай семай заканчэння дзеяння. Пашырэнне семантыкі адбываецца ў выніку пераасэнсавання слова і надання яму іншага значэння, часта на аснове метафарычнага пераносу. У ТСБМ пераважна адзначана ўзнікненне пераноснага значэння ў такіх дзеясловах, як *адгрымець, адкрасаваць, адцвісці, аджыць* і інш. Разам з тым у некаторых лексемах вынікі працэсу не апісаны або апісаны ў недастатковай ступені, напрыклад, у дзеясловах *адбіць* і *адгрукаць*. Перагляд і аналіз паказалі, што акрамя зафіксаваных у слоўніку значэнняў у гэтых слоў развіліся і іншыя.

Так, дзеяслоў *адбіць* сёння засведчаны дадаткова ў наступных значэннях: ‘размякчыць ударамі, гатуючы ў ежу’ (*Свіны кумпяк нарэзаць упоперак валокнаў, злёжку адбіць, пасаліць, пасыпаць перцам. Абсмажыць з абодвух бакоў да ўтварэння румянай скарынкі. Інтэрнэт*); ‘выдаліць, зрабіць менш прыкметным’ (*Ён, насцярожаны, час ад часу прысядаючы на кукішкі, вышчыкваў і запіхаў у рот шчаўе. Сакавітае лісце сваёй кіслатою адбіла прытарную саладжавасць аеравага караня, ад якога ўсё яшчэ было мотаіна. М. Аўрамчык; Прыправы з моманту іх*

адкрыцця займаюць асаблівае месца ў гісторыі харчавання. Спачатку чалавек выкарыстоўваў іх з простай мэтай – **адбіць** непрыемны пах і спецыфічны смак некаторых прадуктаў. А. Камароўскі); ‘зрабіць адбітак чаго-н. (тэксту, малюнка), узнавіць на іншым матэрыяле’ (Здымак жанчына не аддала, нават **адбіць** копіі. А. Сямёнава; У сёмым класе, чатырнаццацігадовым падлеткам, я быў фотакаралём і мне падудладны былі ўсе таямніцы свечачуласці; мой «ФЭД» **адбіў** на плёнцы 426 кадраў тагачася. Я. Васілёнак).

На першы погляд падаецца, што новыя значэнні ўзніклі ў слова пад уплывам блізкароднаснай рускай мовы ў працэсе працяглага існавання на адной тэрыторыі. Аднак у роўнай ступені яны маглі развіцца і за кошт унутраных рэсурсаў слова, дзякуючы яго аб’ектыўнай здольнасці пашыраць свой змест. Пашырэнне лексічнага значэння ў гэтым выпадку з’яўляецца парадыгматычна абумоўленым змяненнем, якое базіруецца на сувязях паміж членамі адной і той жа лексіка-семантычнай парадыгмы.

Так, напрыклад, намі засведчана яшчэ два значэнні ў дзеяслове *адгрукаць*: ‘мінуцца, прайсці’ (*Нямала адгрукала Чорных гадзін, Ды шлях не забыць мне ніколі адзін – За рэчкай; Ён нам падабаўся усім, На ўсход ён кірункам пралёг векавым. П. Броўка*) і ‘пра дасягненне кім-н. пэўнага ўзросту’ (*Дзед Андрэй і дзед Халімон – суседзі... Пражылі яны, можна сказаць, сцяна ў сцяну ўсё сваё жыццё. А кожнаму з іх цяпер па восем дзясяткаў адгрукала. М. Ваданосаў; Хадзіў у «Нёман», на вячэру да А. Кудраўца. 65 адгрукала ўчора (не на папарту, а на памяці маці). Н. Гілевіч*).

У гэтым выпадку аб’ёмы лексічных значэнняў беларускага *адгрукаць* і рускага *отгрохать* не супадаюць, апошні не мае ў сваёй семантычнай структуры адзначаных інавацый. Цяжка з упэўненасцю сказаць, на якім этапе функцыянавання слова адбылося развіццё гэтых значэнняў і чаму яны не атрымалі фіксацыі ў лексікаграфічных крыніцах. Магчыма, складальнікі слоўніка не мелі ў сваім распараджэнні ўвесь масіў тэкстаў, даступны сёння лексікографам дзякуючы корпусным тэхналогіям.

Нетыповая сітуацыя склалася з лексмай *адміністратар*, у якой развіццё новага значэння засведчана на сучасным этапе як бы ў двух супрацьлеглых кірунках. З аднаго боку, слова набыло сучаснае значэнне ‘спецыяліст, які ажыццяўляе кантроль за выкарыстаннем камп’ютарнай базы даных, сеткі – правільнасцю ўводу і свечасовым папаўненнем даных, адказвае за іх захаванне’: *Адміністратары Вікіпедыі заклікаюць таксама карыстацца наяўнымі беларускімі крыніцамі, паколькі звестак на беларускіх асобах няма або замала (мова СМІ); Сістэмны адміністратар можа ўсталяваць у антывіруснай праграме расклад*

для рэгулярнай праверкі (сканавання) усіх файлаў на жорсткім дыску камп'ютара (мова інтэрнэт-прасторы).

Да таго ж матэрыялы корпуса даюць падставу для вывядзення яшчэ аднаго значэння, якое адначасова з'яўляецца новым для слова (адносна часу яго выяўлення і фіксацыі) і старым (адносна стылістычнай характарыстыкі): *гіст.* Кіраўнік уладання (гаспадаркі, двара, маёнтка, эканоміі), адміністрацыйнай адзінкі (свецкай і царкоўнай); загадчык (*Пан Тадэвуш Чарнецкі* – намеснік усіх двароў княгіні; *хітры і жорсткі адміністра-тар*; *сыты, з чэравам; з сівымі ўжо скронямі.* Я. Дыла; *Аднойчы панскі адміністратар знайшоў нейкія старадаўнія паперы, якімі пачаў даводзіць, што ўвесь поплаў на левым беразе ракі з'яўляецца ўласнасцю князя.* У. Дубоўка; *У грамаце да курляндскага герцага Кетлера вялікі князь загадваў перадаць кіраванне Лівоніі «гетману і адміністратару зямлі Ліфляндскай» Яну Гаранімавічу Хадкевічу, якому былі нададзены велікакняжацкія паўнамоцтвы.* В. Чаропка). Паколькі ўсе цытаты сустракаюцца ў творах гістарычнага характару, можна казаць аб першаснасці гэтага значэння, што пацвярджаюць і даныя этымалагічнага слоўніка беларускай мовы: ст.-бел. *администраторь* ‘кіраўнік, загадчык’ [8, с. 87]. Прышоўшы ў лексічную сістэму ў старабеларускі перыяд з польскай або непасрэдна з лацінскай мовы, слова ўжо ў сучаснай беларускай мове набыло асноўнае значэнне ‘службовая асоба, якая кіруе арганізацыяй, установай і пад.’ [6, с. 154].

Замацаванне новых значэнняў у добра асвоеных слоў застаецца актуальным і перспектыўным працэсам, у выніку якога фарміруюцца новыя мнагазначныя лексічныя адзінкі або адбываецца паглыбленне і пашырэнне семантыкі тых, што стала функцыянуюць у мове. Развіццё новых значэнняў сёння назіраецца ў многіх назоўнікаў (рынак, клуб, пакет, лінейка, клімат, парадыгма, топ і інш.).

Напрыклад, слова *лінейка* ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца мнагазначным, што не перашкодзіла яму ў XXI ст. набыць яшчэ адно – ‘мадэль, разрад, група якіх-небудзь прадметаў’. І калі ў аўтарскай мове навізна значэння часам падкрэсліваецца графічна (*А якія воблеры! Поўныя «лінейкі» самых знакамітых у свеце фірм.* С. Рублеўскі), то мова СМІ проста прысціць такімі ўжываннямі, цалкам зразумелымі і адаптаванымі да сучаснай камунікатыўнай практыкі: *Кампанія GoPro, вядомая воданепранікальнымі экшн-камерамі, выпусціла новую лінейку; У лінейцы прадпрыемства ўжо больш за 150 мадэляў; Галоўная навіна – з'яўленне блакітнага колеру ў лінейцы гаджэтаў Apple; У новай лінейцы лялек ёсць таксама 5 лялек-дзяўчынак; За некалькі гадоў лінейка мадэляў ліфтаў павялічылася з 2-х да 130-ці; Выніковы лагатып будзе арганічна ўпісаны ў гульнявую форму, у трэніровачную і нават*

у спецыяльную лінейку адзення (па матэрыялах корпуса). Пераноснае значэнне аб'яднана з прамым агульнай семай 'прадметы, якія маюць агульныя характарыстыкі, прыкметы'.

Спрыяльнай для фарміравання новых значэнняў слоў з'яўляецца сфера вуснага маўлення. Працэс гэты актыўны, абумоўлены дзеяннем тэндэнцыі да эканоміі моўных сродкаў і знаходзіць сваё выражэнне ў замене словазлучэння адной лексемай. У выніку замест спалучэнняў, у якіх апісваюцца розныя лічбавыя тэхналогіі (лічбавая апаратура, лічбавая кінакамера і інш.), атрымліваем аднаслоўны эквівалент лічба: *Што рабіць выдаўцам сённа, калі яны сапраўды ведаюць, што газеты памруць заўтра? Папера супраць лічбы!*; *Георгій Глік .. пачынае свой «кінагід» з карціны «Забаронены пакой» канадскага рэжысёра Гая Мэдзіна, які здымае свае стужкі на лічбу, а потым стылізуе іх пад старое няное кіно.*

Шэраг слоў, наадварот, пашырыў сваё значэнне ў спалучэннях (іх можна кваліфікаваць як устойлівыя), пабудаваных у асноўным па схеме прыметнік + назоўнік: *адключэнне – вярнае адключэнне, адносіны – рыначныя адносіны, адрас – электронны адрас, акно – дыялогавае акно, арганізатар – персанальны арганізатар* і інш. Выбарку, аналіз і тлумачэнне некаторых з такіх спалучэнняў ажыццявілі аўтары «Беларуска-рускага тлумачальнага слоўніка новых слоў і новых значэнняў слоў» [7].

У маўленчай плыні могуць сфарміравацца новыя значэнні ад дэрыватаў ужо існуючых у беларускай мове слоў, і нават аманімічныя паміж сабой адзінкі, матываваныя адной вытворнай для іх лексемай. Так, пераноснае значэнне дзеяслова ўхіліцца стала асновай для развіцця новых значэнняў у назоўніка *ўхіліст* побач з першапачатковым 'той, хто ўхіляецца ад удзелу ў чым-н'. Сённа *ўхілістам* называюць і чалавека, які пазбягае службы ў войску, і чалавека, які не робіць абавязковыя выплаты (падаткаў, аліментаў і пад.): *Сярод прызыўнікоў мала жанатых людзей. Увогуле, многім з іх уласціва жаданне службыць. Ухілісты практычна адсутнічаюць; Ухілісты, якія не жадаюць падтрымліваць сваіх дзяцей, застаюцца без мабільнай сувязі і інтэрнэту; Шэраг нямецкіх экспертаў ужо заклікалі адмовіцца ад самай буйной еўрапейскай купюры, сцвярджаючы, што яна патрэбна толькі крымінальнікам, карупцыянерам і падатковым ухілістам; Акрамя забароны на карыстанне аўтамабілем, у злоснага «ўхіліста» могуць канфіскаваць маёмасць або накласці на яе арышт.*

Сярод мноства ўжыванняў ужо досыць складана адшукаць слова ў зыходным значэнні, паколькі найбольш частотным становіцца менавіта новае. Новае значэнне ўспрымаецца адрасатам і паступова распаўсюджваецца ў грамадстве. Эфектыўным пасрэднікам яго папулярызацыі выступаюць сродкі масавай інфармацыі: як толькі слова або яго новае значэнне

трапляе ў прастору СМІ, то вельмі хутка абжываецца ў яе межах, пераймаецца і падхопліваецца шырокай аўдыторыяй.

Працэс пашырэння значэння слова дазваляе ўбачыць і ацаніць важныя змяненні, якія адбываюцца ў рэальным жыцці грамадства і ўплываюць на развіццё лексічнай сістэмы беларускай мовы. Развіццё новых значэнняў, уваходжанне іх у калектыўную маўленчую практыку і замацаванне ў слоўнікавым фондзе, працягласць актыўнага функцыянавання – усё гэта выклікана неабходнасцю абазначыць новую рэалію ў жыцці носьбітаў мовы.

Развіццё новых значэнняў абумоўлена ступенню семантычнай і граматычнай асвоенасці: чым хутчэй слова ўспрымаецца носьбітамі, тым больш актыўна яно фарміруе новыя значэнні. Новыя значэнні, у сваю чаргу, замацоўваюцца за словамі хутчэй, калі яны здольны ўступаць у сістэмныя адносіны з іншымі словамі ў межах лексічнай сістэмы. Пры гэтым новыя значэнні слова выяўляюцца ў яго спецыфічнай, уласнай спалучальнасці, рэалізацыі ў кантэксце, які адмяжоўвае іх ад зыходных, утваральных значэнняў: слова з новым значэннем можа мяняць сваю стылістычную прыналежнасць. Новыя значэнні ўзнікаюць перш за ўсё ў сітуацыі вуснага маўлення, затым фіксуюцца ў СМІ, трапляюць у аўтарскую мову, выходзяць на ўзровень шырокага выкарыстання і становяцца перспектыўнымі для навуковага асэнсавання.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Барковіч, А. А. Корпусная спецыфіка верыфікацыі моўнай дынамікі / А. А. Барковіч // Труды БГТУ. – 2019. – Сер. 4. – № 1. – С. 130–135.
2. Гусякова, А. В. Вхождение новой лексики в современный русский и английский языки (на материале российских и англоязычных СМИ) / А. В. Гусякова // Преподаватель XXI век. – 2016. – № 12. – С. 523–532.
3. Кірушкіна, М. І. Метафізіка кахання ў сучаснай беларускай жаночай паэзіі / М. І. Кірушкіна // Спадчына І. Я. Навуменкі і актуальныя праблемы літаратуразнаўства : Зб. навук. артык. / рэдкал. : І. Ф. Штэйнер (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – Вып. 3. – С. 114–118.
4. Серебренников, Б. А. О материалистическом подходе к языковым явлениям / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1983. – 319 с.
5. Стариченко, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченко. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 : А–В. /АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Пад аг. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977. – 608 с.
7. Уласевіч, В. І. Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 253 с.
8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 : А–Б / [В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.

ВЫСЛОЎНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ПАЭМЫ «НОВАЯ ЗЯМЛЯ» ЯКУБА КОЛАСА

Ю. В. Назаранка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, ulijanazarenko@mail.ru*

У юбілейны год «мастацкай энцыклапедыі жыцця беларускага сялянства» – паэмы «Новая зямля», якая ўпершыню пабачыла свет 100 год таму, сцвярджаецца неаслабная цікавасць да літаратурнай спадчыны класіка беларускай літаратуры Якуба Коласа, у прыватнасці да выслоўяў з тэксту паэмы, прапануецца іх класіфікацыя па суаднесенасці з дванаццацю прэцэдэнтнымі лексемамі, характэрнымі для ўсёй мастацкай творчасці класіка.

Ключавыя словы: аўтарскае выслоўе; афарыстычнасць; літаратурная мова; нацыянальная ідыяматыка; прэцэдэнтная лексема; тэкст.

*Замоўк паэт, але гучаці слову,
Якому суджана з жыццём вяці размову.
У вечным, у народным хоры голас
Я чую зноўку – што гаворыць Колас.*

Алекса Юшчанка

Выслоўе як тэкст пэўнага тыпу належыць адначасова мове, літаратуры, рытарычнай практыцы, нацыянальнай культуры. Даследаванне выслоўяў Якуба Коласа дае магчымасць, такім чынам, падысці да іх з пазіцый лінгвістыкі, рыторыкі, лінгвакультуралогіі, стылістыкі, тэксталагіі, тэорыі мастацкай мовы аўтара і г. д.

Матэрыялам даследавання з'яўляюцца фрагменты (каля тысячы) твораў Якуба Коласа, эксцэпіраваныя з 12-томнага збору яго твораў (Мінск: Дзярж выд-ва БССР, 1962–1964, «Новая зямля» – 6 том) на падставе гіпотэзы аб тым, што гэтыя фрагменты маюць самадастатковую значнасць як аўтарскія выслоўі, якія могуць ужывацца ў якасці так званых «інтэртэкстаў» (у іншых пісьмовых і вусных кантэкстах) побач з народнымі выслоўямі розных жанраў.

З іх – болей за 100 (дакладней, 105) эксцэпіраваны з тэксту паэмы «Новая зямля». Як бачым, амаль дзясятая частка вершаваных выслоўяў прыпадае на адзін твор, але то не дзіўна, улічваючы, «энцыклапедычнасць» паэмы, яе месца ў беларускай літаратуры і тое, што квінтэсенцыя

творчасці класіка заключаецца ў самых знакамітых радках твора «Мой родны кут, як ты мне мілы!..»

Даследаванне твораў і мовы Якуба Коласа з гэтых пазіцый дае магчымасць увесці ва ўжытак значную колькасць трапных аўтарскіх выслоўяў, на матэрыяле якіх могуць быць вырашаны актуальныя навуковыя задачы, такія, як шляхі спараджэння выслоўяў, прэцэдэнтная значнасць іх лексічных сродкаў, сэнсава-граматычная і жанрава-відавая рубрыкацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці, ідыяматычная вартасць.

З узбагачэннем маўлення значнай колькасцю аўтарскіх выслоўяў, з паглыбленнем вывучэння моватворчай дзейнасці Якуба Коласа звязана фарміраванне адносна новай для беларускай філалогіі галіны – ідыяматыкі беларускай мовы, цяпер мы маем магчымасць больш шырока выкарыстоўваць у навучанні мове ідэі і матэрыялы мастацкага дыскурсу, развіваць лексікон школьнікаў і студэнтаў за кошт узбагачэння нацыянальна афарбаванымі крылатымі словамі і далучаць іх да моўна-маўленчых здабыткаў нацыянальнай культуры. Праца дае ўзоры для далейшага збору аўтарскіх выслоўяў у мэтах падрыхтоўкі новых выданняў нацыянальнай афарыстыкі.

Даследаванне сукупнасці аўтарскіх выслоўяў дае магчымасць не толькі раскрыць таямніцу яго духоўнага свету, але і адказаць на пытанне: як сказ-выказванне ператвараецца ў выслоўе, як яно набывае «крылатасць» – трапнасць, глыбіню, выразнасць.

Нарэшце, трэба асабліва падкрэсліць, што тэрмін **выслоўе** будзе выкарыстоўвацца ў нашай працы як родавае паняцце для ўсіх тых «выслоўных мікражанраў», якія так удала ствараў і так шырока выкарыстоўваў беларускі класік у сваіх творах, г.зн. афарызмы, сентэнцыі, мудраслоўі, аўтарскія прыказкі, грэгарыі, фразеалагізмы, жарты, дыялогі пэўных тыпаў, максімы, павучанні будуць акрэслівацца, ілюстравацца і аналізавацца як асобныя віды Коласавых выслоўяў. Задача гэта – вельмі няпростая, бо, як адзначыў Карэл Гаўзенблаз, «у лінгвістыцы няма сістэматычнай класіфікацыі таго матэрыялу, які дадзены ёй першапачаткова, а менавіта класіфікацыі **маўленчых твораў**» [1, с. 57].

Выслоўе ў творчай спадчыне Якуба Коласа

Аўтарскае выслоўе, як ужо адзначалася, можа існаваць і стварацца самастойна як твор пэўнага малога жанру літаратуры і ў складзе, кантэксце іншых твораў. Якраз апошняе і характэрна для мастацкай творчасці Якуба Коласа, для яго творчай манеры. «Іменна творчай манеры, бо шматлікія факты сведчаць пра тое, што Якуб Колас добра ўсведамляў мастацкую вартасць і магчымасці гэтага жанру, але не імкнуўся звяртацца да яго дзеля яго самога, затое вельмі ахвотна, шырока выкары-

стоўваў яго, па-майстэрску ўводзячы ў мастацкую тканку іншых, больш буйных твораў» [5, с. 59].

Мой родны кут, як ты мне мілы!..; Будзем пляць памалу далей, хоць далёка берагі...; Як паглядзіш – божа мілы! Што з людзьмі робіць чын?; Сутокі неба і зямлі; Прафесар велькіх букваў; ...Веды ў адну столку; Пацяробкі культуры; Ну, дзядзька, як мы тут стаіма? – А так, як цюцька за дзвярыма!; Залатыя словы, хоць, сказаць, не новы; Які ён гога! які дока! Як ён нясе сябе высока!; Не гаварыў, а сек языкам! і шмат іншых. Не трэба зазіраць у спецыяльныя даведнікі, каб пераканацца, што большасць з іх – мікрачасткі паэмы «Новая зямля», якая, на ўзор твораў Грыбаедава, Чэхава і інш. класікаў «разышлася» на цытаты.

Між тым, сярод выслоўяў Якуба Коласа – вельмі разнастайных у адносінах тэмы, глыбіні думкі, моўных сродкаў, аб’ёму – нямала і такіх, што прызначаны не для выкарыстання ў маўленні ў якасці «літаратурных прыказак», а хутчэй для ўдумлівага чытання, як і выслоўі многіх іншых знакамітых аўтараў.

*Я не зайдрошчу тым з вас, браці,
Каго спрадвечныя закліцці
Не парушалі, не тамілі
І цяжкім каменем не білі,
І для каго ўвесь гэты свет
Ёсць аднае цялежкі след,
Пытанні толькі дабрабыту,
Дзе ўсё прыводзіцца к карыту,
І гэта ёсць адна дарога,
Апроч яе няма нічога.
Не! Духу волі пlynь жывая
Такога ладу не прымае... (VI 242-243)*

Прэцэдэнтныя лексемныя падстава тэматычнай класіфікацыі выслоўяў

У працэсе вызначэння рытарычнага сэнсу аўтарскага выслоўя думка чытача паслядоўна праходзіць, паступова «ўздываючыся», некалькі ступеняў. Дэкадзіраванне, прачытанне тэксту перш за ўсё рухаецца, згодна з антыноміяй «мова – маўленне» ад сказа – адзінкі мовы як пэўнай фармальна-граматычнай пабудовы, увасобленай праз сінтагматычныя сувязі членаў сказа, што матэрыялізаваны, аформлены тымі ці іншымі лексічнымі адзінкамі, – да **выказвання** – адзінкі маўлення, маўленчай рэалізацыі сказа, калі істотнымі становяцца такія маўленчыя з’явы, як парадак слоў і лагічнае (тэма-рэматычнае) члянэнне, інтанацыя і тактавы падзел,

мадальнасць, пабочныя словы, звароткі, разнастайныя кантэкставыя сувязі выказанай думкі і пад.

Тэкставае значэнне сказа, кантэкставае значэнне выказвання і падтэкставы сэнс выслоўя ў іх трохступенным суаднясенні падпарадкоўваецца агульным заканамернасцям спараджэння сэнсу дыскурсу: «... сэнс выражаецца ў значэннях (як матыў у мэтах), а не значэнне ў сэнсах» [3, с. 293]. Нам падаецца, што гэта палажэнне, сфармуляванае знакамітым псіхолагам, дае падставы паставіць яшчэ адно лінгвістычнае пытанне – пытанне пра ўнутраную форму выслоўя.

З пэўнай верагоднасцю можна дапусціць, што кантэкставае значэнне выказвання матывуе, у пэўнай ступені прадвызначае сэнс выслоўя і сувязь паміж імі можа быць акрэслена як унутраная форма апошняга. Як, напрыклад, агульнае значэнне ‘гаварыць абы-што’, якое ўласціва фразеалагізмам-сінонімам *лухту плесці, гарох з капустая мяшаць, мох з балотам несці, сем карабоў наверхці, языком малоць* [8, с. 80], матывуецца семантычнай і фармальнай структурай гэтых ідыём, так і пераносна-пашыральнае значэнне (сэнс) пэўнага выслоўя вынікае з семантычнай і фармальнай структуры адпаведнага эксцэпіраванага з кантэксту выказвання, напрыклад: «*Ды рыбакі не ўсе аднакі – // Свае ў іх густы і адзнакі*» (VI 88) – сэнс ‘людзі не падобныя адзін да аднаго’.

Авалодванне зместам выслоўя, асэнсаванне яго адбываецца ў пэўным «кагнітыўным полі». Аднясенне тэксту да «кагнітыўнага поля» здзяйсняецца з дапамогай ключавых паняццяў [10, с. 108–109], якія перадаюцца прэцэдэнтнымі моўнымі адзінкамі – лексемамі, уласнымі найменнямі, выказваннямі, тэкставымі рэмінісцэнцыямі [9, с. 83–107] і пад. І само выслоўе, як мы ўжо адзначалі, можа быць ахарактарызавана як прэцэдэнтны тэкст.

Сярод прэцэдэнтных феноменаў для мэтай нашай працы як найважнейшае будзе выкарыстоўвацца паняцце прэцэдэнтнай лексемы. Прэцэдэнтная лексема – гэта слова, якое, акрамя канкрэтнага лексічнага значэння, мае яшчэ статус знака вышэйшай духоўнай каштоўнасці. Такія лексемы А. Ф. Лосеў называў «роднымі і вечнымі словамі» [4, с. 32]. Найвышэйшай формай значэння службыць **каштоўнасць**.

Прэцэдэнтная лексема ў свядомасці носьбіта мовы выступае як своеасаблівы фрэйм – адмысловая ўніфікаваная канструкцыя ведаў, як спосаб семантызацыі вопыту, як цэнтр лексічнага поля і адначасова як сродак духоўна-культурнага структуравання рэчаіснасці, інструмент і катэгорыя семантыкі разумення, паказчык кагнітыўнага развіцця моўнай асобы [2].

Вакол прэцэдэнтнай лексемы групуюцца іншыя парадыгматычна і сінтагматычна звязаныя з ёю адзінкі – сінонімы, антонімы, дэрываты

і пад., утвараючы своеасаблівае кагнітыўнае поле, якое бясспрэчна з'яўляецца феноменам нацыянальнай культуры.

Яшчэ раз падкрэслім, што гаворка ідзе не пра ўласныя імёны, а пра лексіку звычайную, агульную, якая, на нашу думку, адлюстроўвае духоўную культуру этнасу не ў меншай ступені, чым адзінкі, якім ў навуцы прысвечана мноства даследаванняў, – фразеалагізмы, прыказкі і іншыя малыя фальклорныя жанры і пад. Урэшце рэшт, прэцэдэнтнасць агульнай лексемы сцірае грані паміж яе лексікаграфічным азначэннем, энцыклапедычным тлумачэннем і яе філасофска-культуралагічным аналізам.

Эстэтычна-мастацкі дыкурс і духоўная культура ў цэлым могуць быць прадстаўлены (але не вычарпаны) у выглядзе моўна-культурнай парадыгмы як сацыяльна-пазнавальнай мадэлі, што ляжыць у аснове мовы і разам з тым звязана з адпаведнымі сферамі духоўнай культуры. Элементамі такой парадыгмы будуць ключавыя (прэцэдэнтныя) лексемы, якія выбіраюцца эмпірычна на падставе існуючых ведаў.

Не ставячы сабе мэту вычарпальна апісаць прэцэдэнтнасць гэтых ключавых лексем, мы будзем раскрываць іх сэнс праз «антэцэдэнтныя дэфініцыі» і праз прыклады аўтарскіх выслоўяў. Антэцэдэнтная дэфініцыя – гэта спосаб раскрыцця сэнсу прэцэдэнтнай лексемы праз спісы яе антэцэдэнтаў – іншых лексічных адзінак, якія ўзяты з тэксту твораў і ўмоўна лічацца тымі, што папярэднічаюць агульнай (найбольш абстрактнай) лексеме, напрыклад: *чалавек* – гэта *Сымон, Апанас, Ян; галава, ногі, горла; гонар, злосць; маладзец, дурыла; вулічны выжыга, добрае імя* і г. д.

Моўна-культурная парадыгма будзеца на падставе аналізу аўтарскай мовы, яе семантычнай сістэмы, яе актуалізацыі ў тэксце згодна з правіламі рытарычнага дыскурсу. Для выслоўяў Якуба Коласа такая парадыгма будзе ўключаць наступныя (найбольш агульныя!) прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*. Зараз прасочым, як «размяркоўваюцца» выслоўі з паэмы «Новая зямля» па прэцэдэнтных лексемах, бо бясспрэчна ўсе яны адлюстраваны ў самым знакамітым творы аўтара.

Для ілюстрацыі возьмем некаторыя, самыя ярскія і вобразныя.

Прэцэдэнтная лексема *чалавек*

Чалавек з'яўляецца «мерай ўсіх рэчаў», а паняцце *чалавек* – усеагульнай, але сэнсава варыятыўнай універсальнай катэгорыяй [6, с. 5], і таму прэцэдэнтны характар лексемы павінен быць асабліва дакладна акрэслены ў рамках той ці іншай сістэмы поглядаў. Мы разглядаем гэтую лексему як асноўнае абзначэнне галоўнай тэмы ўсёй творчасці Якуба Коласа, як найпершы, ключавы культуралагічны канцэпт сукупнасці яго выслоўяў-разважанняў, назіранняў, сентэнцый, іранічных ацэнак і г.д.

Прэцэдэнтную лексему *чалавек-людзі* сустракаем у такіх аўтарскіх выслоўях паэмы, як:

*І людзі простыя так ветлы,
І погляд добры іх і светлы... (VI 203)*

*Ўвесь час варушымся, збіраем,
Канца ж патрэбам тым не маем (VI 268).*

*– Ну, дзядзька, як на смак, прызнайся?
– Паскудства, брат, і не пытайся! (VI 62)*

...Вось быў шчупак – усім ім бацька! (VI 19)

Прэцэдэнтная лексема *чалавек* з’яўляецца стрыжнем першай групы выслоўяў Якуба Коласа і служыць яе найменнем.

Прэцэдэнтная лексема *лёс*

Паняцце *лёсу* чалавека – незвычайна ёмістае, яно «прысутнічае» не толькі ва ўсіх міфалагічных, рэлігійных, філасофскіх і этычных сістэмах, але складае ядро нацыянальнай і індывідуальнай свядомасці. *Лёс* чалавека – адвечная тэма мастацкай літаратуры. Не мог абмінуць яе і Якуб Колас. Аб важнасці для паэта гэтага канцэпту і гэтай прэцэдэнтнай лексемы непасрэдна сведчаць наступныя выслоўі з «Новай зямлі»:

*Эх, вы нявіннасць і прастэча!
Цямны вам лёсы чалавечы (VI 232).*

*Іх захапляў свет безгранічны
І ўласны лёс іх таямнічны (VI 187).*

*Ім цёмна, нема кніга лёсу,
Яны не бачаць далей носу... (VI 105)*

*Людскі наш лёс – былінка поля,
Пылок нязначны – наша доля... (VI 70)*

*Другі лягчэй знаходзіць жонку –
Свой вечны лёс, сваю красу,
Чым дзядзька добрую касу (VI 212).*

Вакол лексемы *лёс* у выслоўных тэкстах Якуба Коласа групуюцца шматлікія іншыя адзінкі. Прычым цяжка абмежаваць асацыятыўнае поле

з семантыкай ‘лѣс’, паколькі гэта лексема мае ўсеабдымны характар: яна так ці інакш закранае ўсе праявы жыцця чалавека і таму вакол яе можна згрупаваць ледзь не ўсе выслоўі і іх лексічныя сродкі. Прыкладзём некалькі прыкладаў выслоўяў з лейтматывам *лѣс*:

*Чым больш з людзей хто выдатнейшы,
Таго і зоркі бляск яснейшы... (VI 186)*

*Ды ты жыцця, брат, не здалееш,
Як ты ні дурыйш, ні шалееш (VI 164).*

*На свеце ўсё канец свой мае,
І ты, мінуціна змяркання,
Спяеш нам песню расставання (VI 121).*

Якуб Колас раскрыў гэты шлях мастацкім словам, уключыўшы яго разам з адпаведным кагнітыўным полем і ў выслоўі. Слова *лѣс* працягвае актыўна выкарыстоўвацца ў самых разнастайных сучасных тэкстах, паглыбляючы і пашыраючы свой прэцэдэнтны характар.

Прэцэдэнтная лексема *прырода*

«*Прырода* – найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя напісы – хіба ж гэта не ёсць шчасце?» – пісаў Якуб Колас. «Чытаць кнігу божай прыроды» – прадвызначэнне кожнага чалавека, бо любы з нас з’яўляецца яе неад’емнай часткай. У наш урбанізаваны век суседзі з аднаго дома часта не ведаюць адзін аднаго нават у твар, так што пра азёры, лес, рэкі нагадвае толькі тэлераклама, прычым у кантэксце напаміну аб тым, што гэта ўсё можа знікнуць. Таму Коласавы выслоўі, лейтматывам якіх з’яўляецца любоў да прыроды, падаюцца надзвычай актуальнымі:

*Сама прырода тая
Паважнасць свята адчувае... (VI 205)*

*На што вада, але і тая
Не ўсюды роўны нораў мае... (VI 33)*

*...я глянуць мушу ў неба,
Бо не патраплю, як пачаць... (VI 141)*

Як сведчыць лексічная выбарка з Коласавых выслоўяў, «мнагалучны свет» прыроды адлюстраваны шматбакова, сакавіта і вельмі вобразна.

Прэцэдэнтная лексема *радзіма*

Лексема *радзіма* як моўна-культурны канцэпт неаднаразова даследавалася на матэрыяле розных моў, на матэрыяле беларускай мовы яна спецыяльна разглядалася ў працы С. М. Прохаравай [7, с. 141–156]. Характэрна, што асноўны загалоўак яе – гэта «крылатыя словы» Якуба Коласа: *Мой родны кут, як ты мне мілы...* (падзагалоўак: '*Радзіма*' ў беларускай мове).

Тэма радзімы, айчыны, бацькаўшчыны знайшла, вядома, адлюстраванне і ў тэксе паэмы. Пазначым гэту рубрыку прыкладамі:

*Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!* (VI 7)

*Жыві ж, наш край! Няхай надзея
Гарыць у сэрцы і мацнее...* (VI 139)

– *Вядома, хто дальш ад кватэры,
– Таму менш стукаюць у дзверы...* (VI 84)

Якуб Колас трапна перадае светаадчуванне паэта-беларуса ў яго роздуме пра *родны кут* і дастаткова дакладна адлюстроўвае прэцэдэнтны змест лексемы *радзіма* ў беларускай мове ў цэлым. Пры гэтым варта падкрэсліць, што матэрыял выслоўяў паэмы сведчыць пра тое, што для Якуба Коласа асноўны вектар скіраванасці разглядаемай семантыкі вядзе ў бок паняццяў *мой родны кут, бацькава хата*, г. зн. да канцэпту «*малая радзіма*».

Прэцэдэнтная лексема *праца*

Эпіграфам да раздзела могуць быць узяты словы Якуба Коласа:

*Няма чаго чакаць панукі,
Калі работы поўны рукі...* (VI 147)

Сэнсавая групоўка выслоўяў, аб'яднаная прэцэдэнтнай лексмай *праца*, сцвярджае неабходнасць «зацяць рукі» (Якуб Колас) за актыўную фізічную працу, прычым часта ў вобразна-алегарычнай форме, або ўтрымлівае заклік да працы духоўнай:

*Рабіць тут трэба – адно слова,
Не то што – цуп-луп! – і гатова...* (VI 31)

*Аж падшыбае ўсіх ахвота,
Бо мае свой захоп работа* (VI 143).

Выбарка сведчыць не толькі пра тое, што пісьменнік заахвочваў беларусаў да працы, але і пра неверагодную працаздольнасць – у тым ліку і моватворчую – самога народнага песняра.

Прэцэдэнтная лексема *дарога*

Лексема *дарога* надзвычай багатая зместам і сэнсам (метафарычнасцю) як у фальклору, так і ў мастацкай літаратуры. Якуб Колас так патлумачыў гэту мнагазначнасць: *Бо ўсё сваю дарогу мае!* (VI 242).

Таму выслоўі з паэмы, якія аб'ядноўваюцца гэтай прэцэдэнтнай лексемай у асобную сэнсавую рубрыку, маюць пераважна абагульняльна-філасофскі характар:

*Дарогі, вечныя дарогі!
Не вечна ходзяць на вас ногі!* (VI 243)

*Але пара, пара ў дарогу,
Бо час прыстаць к свайму парогу,
Пакуль жаданне не астыла,
Пакуль ахвота ёсць і сіла* (VI 230).

*Мінем дарогі, іх малюнкi,
Ім не падведзены рахункi* (VI 232).

Як бачым, вобраз дарогі ў «Новай зямлі» – гэта вобраз шматграннасці, шматвектарнасці жыцця.

Прэцэдэнтная лексема *думка*

Жаданне паэта *на крыллях дум агледзець свет* паслужыла падставай частага згадвання ў яго творах лексемы *думка*, у тым ліку – і ў тэксце паэмы. Яшчэ больш глыбокія карані гэтага крыюцца, зразумела, у самой прыродзе *думкі* як сутнаснай рысы чалавека. Пры гэтым *думка* даволі паслядоўна падзяляецца на дзве катэгорыі: *думку* – чалавечую здольнасць і *думку* – філасофскую мудрасць.

Там іх душа і там іх думы... (VI 271)

*Але пастой, Міхал, паслухай,
Тады ты ўжо глуздом парухай...* (VI 79)

*Ўвесь час варушымся, збіраем,
Канца ж патрэбам тым не маем* (VI 268).

Думка – адно з ключавых слоў і для Якуба Коласа, і для яго герояў, і для «вобразы аўтара», і для мастацкага дыскурсу паэта-філосафа.

Прэцэдэнтная лексема *слова*

Даўно вядомая вельмі моцная сувязь слова з рэчаіснасцю, ягоны ўплыў на ход падзей. Таму да слова нельга ставіцца аб'якава. Гэтую думку, часам вельмі гумарыстычна, пацвярджаюць наступныя «словы» з паэмы:

*Бо што жанкі? Раз што панята,
Ноль – слова нашага ім брата... (VI 60)*

*Не поп наш дзядзька, але ўмее
Зірнуць часамі «ў свае святыцы»,
Каб трапным словам абазвацца (VI 100).*

*Яму ты слова – ён другое,
Заўзяты юха, хоць малое (VI 159).*

Прэцэдэнтная лексема *гора-радасць*

Лексема *гора* сама па сабе не можа быць ключавой для цэласнай прэцэдэнтнай сітуацыі: яна непарыўна звязана з культурным канцэптам *радасць*; і для абедзвюх гіперлексемай выступае катэгорыя *гора-радасць*, паколькі ўнівербальная лексема з адпаведным значэннем у беларускай мове адсутнічае (тыповы выпадак у мове, але не ў культуры, параўн.: *любоў – нянавіць, дабро – зло* і пад.). Таму словы *гора* і *радасць*, узятыя паасобку, з'яўляюцца антэцэдэнтамі да *гора-радасць*:

*Ну, кум Яўхім, стары дружка!
Няхай міне нас гора ўсяка!.. (VI 115)*

*Гатовы ліха прыкупіць,
Каб спатайку цябе ўкусіць (VI 83).*

*Куды ты ідзеш, чаго шукаеш?
Які ты ў сэрцы смутак маеш? (VI 255)*

Вясёлы час – павозак змена! (VI 204)

*Дык гэта ж свята, ягамосці!
Набок тут норавы і злосці (VI 56).*

Падлік антэцэдэнтных адзінак па крытэрыі «станоўчая канатацыя» – «адмоўная канатацыя» дае наступны вынік: «адмоўнае» кагнітыўнае поле

пераўзыходзіць «станоўчае» мінімум у 1,5 разы. У цэлым паэма жыццесцвярджальная, аптымістычная і надзвычай іранічная.

Прэцэдэнтная лексема *гарэлка*

Ствараючы мастацкі партрэт *беларуса*, Якуб Колас даў шырокі малянак ладу яго жыцця, стылю паводзін і выхавання. Не абышоў ён і такой «дробязі», як *гарэлка*. Важкасць прэцэдэнтнай лексемы *гарэлка*, яе месца ў моўнай карціне «сацыяльнага свету» пацвярджаецца вялікай колькасцю прыказак і прымавак беларускай мовы, а ў творчасці Якуба Коласа – мноствам адпаведных выслоўяў, бо

*Такі ўжо звычай беларускі, –
У клумку выпіўка, закускі (VI 113).*

*Яшчэ на дзеда паглядзеце,
Калі дзед вып’е на банкеце (VI 90).*

Аналіз зместу выслоўяў, адпаведнай лексікі і словазлучэнняў сведчыць, што тэма *гарэлка* раскрываецца Якубам Коласам у выслоўях перш за ўсё жартаўліва-іранічна, г. зн. вельмі «цвяроза».

Прэцэдэнтная лексема *парадак*

Парадку ў розных яго праявах прысвечана шмат Коласавых выслоўяў, таму падаецца натуральным праілюстраваць вышэйназваную прэцэдэнтную лексему згодна з яе асноўнымі значэннямі (нагадаем, што лексема – полісемант), а таксама гумарыстычныя выслоўі (якіх, дарэчы, ці не больш за «сур’ёзныя»):

*Не зухавата, але гладка
На ім ляжала ўся апратка (VI 244).*

*Не толькі «дзякую» не скажа,
А хвігу ў нос табе пакажа (VI 43).*

*...Хто з грашамі
І мажа збоку, – той і едзе,
Так вось і робіцца, суседзе (VI 261).*

Каб і да кніг, як да аладак... (VI 64)

Вядома, што *парадак* – адзін са складнікаў прыгажосці (разам з гармоніяй, сіметрыяй, чысцінёй і г. д.). Але разуменне *парадку* ў кожнага сваё. Відавочна, што Коласавы выслоўі арыентаваны на пэўную «класічна-правільную» мадэль чалавечых паводзін і крытыку «непарадку».

Прэцэдэнтная лексема *вобразы-сімвалы*

Можна з упэўненасцю сказаць, што ўся творчасць Якуба Коласа – гэта «гісторыя сялянскага жыцця, сялянскае працы» беларуса. Гэта і дазваляе далучыць да разгледжаных прэцэдэнтных лексем і такую катэгорыю, як *вобразы-сімвалы*. Сярод выслоўяў паэмы ёсць нямала такіх, што якраз і маюць перш за ўсё агульнае вобразна-сімвалічнае значэнне. Напрыклад:

*Забілі зайца, не забілі,
Але ж, брат, гуку нарабілі (VI 163).*

*О, ты Сальмон у нас вялікі,
Як на чытанне, так на лікі... (VI 184)*

Пісьменнік добра адчуваў сімваліку жыцця, вобразы прыроды, маляўнічым лёсу, або, гаворачы словамі паэта:

*На ўсё была свая прычына
І адпаведная часіна (VI 146).*

Такім чынам, можна канстатаваць, што лексем *вобраз, сімвал, маляўнічым* (жыцця) таксама маюць у мастацка-слоўным свеце Якуба Коласа прэцэдэнтны характар, што і дазваляе вылучыць адпаведную групу выслоўяў. Спецыфіка ж гэтых лексем у параўнанні з іншымі прэцэдэнтнымі адзінкамі (*чалавек, час, дарога, слова* і г. д.) заключаецца ў тым, што так ці інакш яны маюць дачыненне практычна да ўсіх выслоўяў, паколькі ўласцівы ім рытарычны сэнс носіць пашыральна-пераносны характар. Быць *вобразам-сімвалам* – лёс любога выслоўя.

Прэцэдэнтныя лексем «паэмы на ўсе часы» служаць аб'ектыўным крытэрыем і эфектыўным інструментам семантычнага аналізу тэкстаў і адначасова даюць магчымасць назапашваць адзінкі для слоўніка мовы беларускай духоўнай культуры. І наўрад ці настане той час, калі да творчасці класіка знікне цікавасць.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Гаузенблас, Карел. О характеристике и классификации речевых произведений // Лингвистика текста. Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. – М.: Прогресс, 1978. – 480 с.
2. Иванов, Е. Е. Афоризм как объект лингвистики (Очерк истории и проблематики изучения) / Е. Е. Иванов // Языковая природа афоризма. Очерки

и извлечения / под общ. ред. Е. Е. Иванова. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2001. – С. 12–109.

3. *Леонтьев, А. Н.* Проблемы развития психологии / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1972. – 576 с.

4. *Лосев, А. Ф.* Философия имени / А. Ф. Лосев. – М. : МГУ, 1990. – 271 с.

5. *Міхневіч, А. Я.* Афарыстыка Якуба Коласа (да пастаноўкі праблемы) / А. Я. Міхневіч // Беларуская лінгвістыка. – 1983. – Вып. 22. – С. 59–65.

6. О человеческом в человеке / Под общ. ред. И. Г. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 384 с.

7. *Прохарава, С. М.* «Мой родны кут, як ты мне мілы...» Радзіма ў беларускай мове / С. М. Прохарава // Роўесіе ojczyzny we współczesnych językach europejskich. – Lublin : Instytut Europy środkowo-wschodniej, 1993. – С. 141–156.

8. *Санько, З. Ф.* Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 219 с.

9. *Супрун, А. Е.* Текстовые реминисценции как языковое явление / А. Е. Супрун // Исследования по лингвистике текста / А. Е. Супрун. – Мінск : БГУ, 2001. – С. 83–107.

10. *Цікоцкі, М. Я.* Стылістыка тэксту / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Бел. навука, 2002. – 224 с.

СЛОВАТВОРЧАСЦЬ ПІМЕНА ПАНЧАНКІ¹

А. В. Солахаў¹), Б. А. Крук²)

¹) *Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна, вул. Студэнцкая, 28, 247760 г. Мазыр, Беларусь, solakhau@yandex.ru*

²) *Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна, вул. Студэнцкая, 28, 247760, г. Мазыр, Беларусь*

У артыкуле разглядаюцца індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (ІАН), зафіксаваныя ў тэкстах паэтычных твораў народнага пісьменніка Беларусі Пімена Панчанкі, аналізуюцца спосабы іх утварэння. ІАН фіксуюцца пераважна ў межах пяці асноўных часцін мовы: назоўніка, прыметніка, дзеяслова, прыслоўя і безасабова-прэдыкатыўных слоў. Выяўлена 19 спосабаў словаўтварэння – аднасродкавых, або чыстых, двух- і трохсродкавых. Утвораныя ІАН ужываюцца як вобразныя сродкі і выконваюць у мастацкіх тэкстах паэта характарыстычную, эмацыянальную і экспрэсіўную, кампрэсіўную і інтэртэкстуальную функцыі.

Ключавыя словы: індывідуальна-аўтарскі неалагізм; словаўтваральнае значэнне; спосаб словаўтварэння; утваральнае слова; фармант; функцыя.

Паэзія народнага паэта Беларусі Пімена Панчанкі прасякнута светлай і гарачай любоўю да Радзімы, шчырым пачуццём непаўторнасці роднай зямлі, верай у лепшыя якасці чалавека. У яго творах «усё – ад першага да апошняга радка, – падкрэслівае Ніл Гілевіч, – падпарадкавана адной высакароднай мэце: дапамагчы чалавеку ўбачыць і зразумець прыгожае і светлае ў жыцці, у людзях, у самім сабе, падтрымаць гэта прыгожае і светлае, усяліць у чалавека веру ў перамогу дабра над злом, праўды над няпраўдай» [2; с.152]. І ўсё гэта з ювелірнай дакладнасцю выкарыстання яркай метафары, нечаканага аксюмарана, ёмкага індывідуальна-аўтарскага неалагізма (ІАН), які А. І. Равуцкі адносіць да тропаў [6]. Аднак ІАН Пімена Панчанкі да апошняга часу яшчэ не разглядаліся даследчыкамі мовы.

Мэта артыкула – выявіць індывідуальна-аўтарскія неалагізмы ў мове празаічных твораў П. Панчанкі і прааналізаваць спосабы іх утварэння.

Метадалагічную аснову даследавання складаюць навуковыя працы ў галіне агульнай тэорыі неалогіі і словаўтварэння. У працэсе даследавання

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах навукова-даследчай работы (№ 20211115) дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг.

былі выкарыстаны метады словаўтваральнага аналізу, інтэрпрэтацыі, абагульнення і сістэматызацыі, а таксама метады суцэльнай выбаркі ІАН з паэтычных твораў П. Панчанкі, змешчаных у 1–3 тамах чатырохтомнага Збору твораў [5] і зборніку «Выбранае» [4].

Аналіз ІАН П. Панчанкі сведчыць аб прадуктыўнасці суфіксацыі, прэфіксацыі, асновасловаскладання, словаскладання, канверсіі, плюралізацыі – чыстых, або аднасродкавых, спосабаў словаўтварэння і двухсродкавых: прэфіксацыі + суфіксацыі, асноваскладання + нулясуфіксацыі, апакопы + асновасловаскладання.

Так, **суфіксацыя** – далучэнне да ўтваральнай асновы слова суфікса – ужываецца пры ўтварэнні ІАН, якія адносяцца да розных лексікаграматычных разрадаў. Гэтым спосабам утвараюцца:

а) асабовыя назоўнікі: **аглабельшчык** ‘той, хто падобны да аглаблі’: *Нашы душы і без вас памучылі / Кар’ерысты, хамы, спекулянты, / Валакітчыкі і валютчыкі, / Аглабельшчыкі і пасквілянты* [5, т. 2, с. 381]; **анёлкі** ‘прыгожыя, прыемныя жанчыны, падобныя да анёлаў’: *Плётак не чутна і выказаў колкіх – / Ну, не жанчыны, а проста анёлкі* [5, т. 2, с. 184]; **аўральнік** ‘той, хто стварае аўралы’: *Мы ўсе аўральнікі, / Культу стваральнікі, / Вы – праўдалюбцы, / Хлусні выкрывальнікі* [5, т. 2, с. 380]; **готэльшчык** ‘уладальнік гатэля’: *Набіваюць готэльшчыкі цэны / На прыгожы выгляд вод і гор, / З возера Жэнеўскага, з Люцэрна / Барышы здымаюць з даўніх пор* [5, т. 2, с. 144]; **двудушнік** ‘той, хто з’яўляецца двудушным’: *Двурішнікі альбо двудушнікі: / З трыбуны – лозунгаў набор, / А сам начальніку паслужліва / Нясе сярэбраны набор* [4, с. 392]; **камяняр** ‘той, хто робіць вырабы з каменю’: *Ажыў у сэрцы з новай сілай / Бяссмертных вершаў гнеўны жар, / Калі прыйшлі мы да магілы, / Дзе спіць вялікі камяняр* [5, т. 2, с. 261]; **мільярдзін** ‘адзін з мільярда падобных’: *Цяжка дыхаюць мільярдзіны / На планеце людзей / Пад выццё – / Прапаведнікаў смерці ядзернай...* [4, с. 418]; **супраціўленец** ‘той, хто аказвае супраціўленне каму-небудзь’: *Раней былі непраціўленцы, / Цяпер усюды – / Супраціўленцы* [4, с. 417]; **халуіха** ‘жонка халуя’: *Селі на народны карак: / Спекулянты, / Жмінды, / Самалюбцы, / Дармаеды, / Дзермаеды, / Душагубцы, / Халуі / І халуіхі, / А народу ліха!* [4, с. 417]. Большасць з іх у паэтычных тэкстах П. Панчанкі выконвае характарыстычную функцыю;

б) назоўнікі, якія абазначаюць адцягненыя паняцці: **акіяніяда** ‘ўсё пра акіян’: «**Акіяніяда**» (назва верша) [5, т. 3, с. 251]; **кывавасць** ‘уласцівасць кывавага’: *Яны [маладыя] не спазналі кывавасці лютай. / Што ўхопіш – тваё, што адрэжаеш – з’ясі* [4, с. 413]; **крынічнасць** ‘уласцівасць крынічнага’, **сунічнасць** ‘уласцівасць сунічнага’: *І гэта крынічнасць, сунічнасць, / Вавёрка, і верас, і бор – / Зялёная сімваліч-*

насьць, / *А шчасця ў жыцці недабор* [4, с. 468]; **параспушчанаць** ‘уласцінасць тых, каго параспушчалі’: *Грунтоўна, / На ўсё горла апавешчана / Тупымі канцэлярыскімі сакратамі, / Што ў моладзі раздуранаць, распечашнаць, / Гультайства, параспушчанаць, разбэшчанаць / І месца гэтай моладзі за кратамі...* [4, с. 409];

в) назоўнікі з памяншальным значэннем: **мікрафончык** ‘памянш. да мікрафон’, **цыцэрончыкі** ‘памянш. да цыцэроны’: *Вырасла ў нас многа цыцэронаў, / З мікрафончыкам ля іх – / І цыцэрончыкі* [4, с. 504]. Яны служаць сродкамі іроніі;

г) назоўнікі з павелічальным значэннем: **Канадзішча** ‘павеліч. да Канада’: *Канада ты, Канадзішча, / Бясконцы край балот, / Чым да сябе прынадзіла / Славянскі наш народ?* [5, т. 2, с. 342];

б) прыметнікі: **бітлаўскі** ‘які адносіцца да бітлаў – удзельнікаў музычнага ансамбля «Бітлз»»: *Прыхільнікам бітлаўскай музыкі / Я сам зраблюся, бадай* [5, т. 3, с. 151]; **вулканавы** ‘падобны да выбуху вулкана’: *Змятуць вашы кпіны балельшчыкі грозна / Адзіным вулканавым выбухам: «Гол!»* [5, т. 2, с. 240]; **кнырысты** ‘падобны да кныра’: *Цёмны ідал, кнырысты і дужы, / Што яму да ісціны жывой! / Ён стагоддзяў мудрасць тупа душыць, / І бяднееш ты, сучаснік мой* [5, т. 3, с. 201]; **прэзідыумны** ‘які знаходзіцца ў прэзідыуме’: *Ледзь не штодня са сцэн бялеюць / Прэзідыумныя ілбы* [5, т. 2, с. 370];

в) безасабова-прэдыкатыўныя словы: **арахоўна** ‘вельмі многа арэхаў’: *І шуміць ляшчыннік: / Будзе арахоўна* [4, с. 460]; **вогненна** ‘пра шмат светлавых рэклам’: *Увечары ў Нью-Йорку вогненна, / Пазней амаль увесь ён спіць* [5, т. 2, с. 288]; **грыбна** ‘пра наяўнасць (вялікую колькасць) грыбоў’, **муравейна** ‘пра наяўнасць (вялікую колькасць) мурашак’ (ад дьял. *муравей*), **смольна** ‘пра наяўнасць смалы’, **траўна** ‘пра наяўнасць (вялікую колькасць) травы’, **хлебна** ‘пра добры ўраджай збожжа’: *...Будзе летам грыбна, / Смольна, муравейна. / Будзе траўна, хлебна, будзе галасіста* [4, с. 460].

Прэфіксацыя – далучэнне да ўтваральнага слова прэфікса – выкарыстоўваецца пры ўтварэнні:

а) назоўнікаў: **звышбомба** ‘бомба з самымі вялікімі разбуральнымі магчымасцямі’: *Узводзіць цяжка мост, / А на звышбомбу – попыт. / І можа згінуць мозг / І чалавечы вопыт* [5, т. 3, с. 105]; **звышгармата** ‘гармата, якая перавышае магчымасці іншых гармат’: *Вы паклалі разлікі ўсе / Перад магнатамі: / Колькі яраснай сілы / Ў расшчэпленым атаме, / Колькі змецена будзе / Паселішчаў катамі, / Колькі знішчана будзе / Дзяцей звышгарматамі...* [5, т. 2, с. 147]; **псеўданавукі** ‘несапраўдныя, іжывыя навукі’: *Раддом і яслі, школа, лекцыі / І факультэт у ВНУ. / А там – / бацькоўская пратэцыя – / І кандыдат псеўданавук* [4, с. 392];

б) прыметнікаў: **звышжахлівы** ‘які пераўзыходзіць мяжу жахлівага’: *Ён [пірат] купляў дзяружыныя кальсоны, / З пражкамі стальнымі паясы, / Плаці звышжахлівага фасону, / Цацкі ідыёцкае красы* [5, т. 2, с. 250]; **звышразумны** ‘надзелены высокімі магчымасцямі рашаць задачы’: *Грувасткасць / Электронных сістэм / Паўстане ў мініяцюрным абліччы. / І звышразумная ЭВМ / Майго нашчадка аблічыць* [5, т. 3, с. 254];

в) дзеясловаў: **выбалець** ‘перанесці боль’: *У сяброў былых замашкі – / Дома сэрца выбаліць. / «Кум, падкінь у печ паўражкі, / Каб нуду ўсю выпарыць»* [5, т. 3, с. 72].

Пры асновасловаскладанні П. Панчанка аддае перавагу назоўнікам і прыметнікам. Пры ўтварэнні назоўнікаў першым кампанентам складанага слова выступаюць звычайна назоўнікі і прыметнікі: **дажджасховішча** ‘сховішча ад дажджу’: *Трасу дажджасховішча птушак: / Адбой у зялёнай сялібе!* [5, т. 1, с. 293]; **шоферагадоўля** ‘навучанне шафёраў’: *А размах той шоферагадоўлі – / Легкавухі пруць з усіх бакоў!* [4, с. 402]; **проставугольнік** ‘фігура з простымі вугламі’: *Ён у цаху праводзіў вечары, / Аж дрыжыкі станок такарны бралі. / Сядзеў нярэдка дома да зары, / Чарціў проставугольнікі, спіралі* [5, т. 2, с. 222]; **яснавочкі** ‘тыя, хто маюць ясныя вочкі; дзеці’: *Сады мае! Я вас мацней люблю / За ўсё, што бачыў, / Бо запомніў дзень, / Як кінулі на гэтую зямлю / І на дзяцей маіх вы першы цень. / І на маіх дзяцей і на другіх – / На нашых ясновочак дарагіх* [5, т. 2, с. 180]. Кампазіты-назоўнікі выконваюць некалькі функцый: характарыстычную, эмацыянальную, экспрэсіўную, кампрэсіўную.

Утварэнне індывідуальна-аўтарскіх прыметнікаў-кампазітаў адбываецца шляхам спалучэння асновы аднаго прыметніка з поўным другім прыметнікам: **задуменна-славянскі** ‘задуменны і славянскі’: *Наша мова, / Як «Слова аб Ігару», / Задуменна-славянская, / І найлепшыя песні / Спявалі жанкі, / Як выходзілі жаць* [4, с. 388]; **зялёна-светлы** ‘зялёны і светлы’: *Глянь на лес: ён зялёна-светлы. Паглядзі ізноў: ён пажоўк* [5, т. 3, с. 173]; **наздравата-чорны** ‘чорны, з адтулінамі ўнутры’: *А луста – слова сытнае, Духмянае і шчодрое. Яно ад маці – сітнае Ці наздравата-чорнае* [5, т. 3, с. 214]; **смаліста-ягадны** ‘які адносіцца да смалы і ягад’: *Зеленаватае свячэнне, / Смаліста-ягадны настой, / Над дзеразой дымок вячэрні... / Твой бор стаіць, І ты настой* [5, т. 3, с. 236]; **ярка-вогненны** ‘яркі вогненны колер’: *Ярка-вогненнае сонца / Варушыла снег, хістала / Памутнелыя аблогі, / Што на поўнач адпльвалі* [5, т. 1, с. 14]. Усе яны выконваюць ролю дакладных, яркіх і сакавітых эпітэтаў.

Словаскладанне – аб’яднанне разам двух або больш самастойных слоў у адно – складанае. Гэтым спосабам таксама ўтвараюцца ІАН розных часцін мовы:

а) назоўнікі: **ноч-чарніца** ‘вельмі цёмная ноч’: *У лесе дзіўна ўсё: / Зарніцы, / І гул трывожны, / І кропелькі начы-чарніцы, / І грыб тварожны* [5, т. 3, с. 140]; **рака-зара** ‘зара, адлюстраваная ў рацэ’: *Начаваў над ёй не раз / І не мог нагледзецца, / Як плыве рака-зара, / А бярозы свецяцца* [5, т. 3, с. 182]; **рэдактар-забойца** ‘рэдактар, які выкрэслівае добрыя радкі з мастацкага твора’: *Суіснаваць я адмаўляюся / З падлюгамі і кар’ерыстамі, / І з плеткарамі, і з прапойцамі, / З хапугамі, што мруць ад скупасці, / І з тым рэдактарам-забойцаю, / Што рэжа добры верш ад тупасці* [5, т. 2, с. 317];

б) дзеясловы: **гусці-гаманіць** ‘весці ўсхваляваныя чым-небудзь размовы’: *Трыццаты год. Гудзе-гаманіць вёска* [5, т. 1, с. 312]; **гусці-раўці** ‘утвараць працяжныя аднатонныя гукі, падобныя на рык жывёлы’: *Зімовай ноччу пад Старою Русай / Ішоў я на пярэдні край. У цемры / Гулі-раўлі касматыя снягі* [5, т. 1, с. 320];

в) прыслоўі: **гучна-звонка** ‘гучна і звонка’: *Граюць пілы гучна-звонка, / І куды ні пазірні – / Каля зваленых сасонак / Свецяць лысінамі пні* [5, т. 1, с. 43].

Канверсія – пераход слоў з аднаго лексікаграматычнага разраду ў другі. Разнавіднасцю канверсіі з’яўляецца **субстантывацыя** – пераход ў разрад назоўнікаў слоў, што адносяцца да іншых лексіка-граматычных разрадаў: **бязлітаснае** ‘тое, што адносіцца да безлітаснага’, **надзьмутае** ‘тое, што адносіцца да надзьмутага’, **прагнае** ‘тое, што адносіцца да прагнага’: *Ці не зашмат / Надзьмутага, / Бязлітаснага, / Прагнага* [5, т. 3, с. 101]; **салаўінае** ‘тое, што адносіцца да салаўінага’, **зубрынае** ‘тое, што адносіцца да зубрынага’: *Салаўінае і зубрынае / Не застоілася ў цішыні... [5, т. 2, с. 367]; смешнае* ‘тое, што з’яўляецца смешным’, **сур’ёзнае** ‘тое, што з’яўляецца сур’ёзным’: *Сур’ёзнае і побач смешнае / Дасюль з сабою мы вялі [5, т. 2, с. 18]; пятнаццаты* ‘пятнаццаты паверх’: *А покуль узлятайце ў ліфтах, госці, / І кветкі на пятнаццаты уносьце* [5, т. 3, с. 253]; **ку-ку** ‘куванне’: *І зязюлі там кувалі, / І на кожнае «ку-ку» / Кавалі, брат, забівалі / У падкову па цвіку* [5, т. 3, с. 96].

Нярэдка паэт звяртаецца да **плюралізацыі** – набываюцца назоўнікам *singularia tantum* формы множнага ліку і змены значэння: **гарлахвацкія** ‘тыя, хто падобны чым-небудзь на персанажа з п’есы К. Крапівы «Хто смяецца апошнім» Гарлахвацкага’: *Цябе вітаем мы па-брацку: / Расці вышэй, ідзі далей! / І толькі племя гарлахвацкіх / Твой не адзначыць юбілей* [5, т. 3, с. 85]; **морганы** ‘Морган і іншыя амерыканскія банкіры-мільярдэры’: *Нанятых правакатараў, гаспадароў іх морганаў, / Пакуль*

яшчэ не позна – за краты пасадзіць! [5, т. 2, с. 280]; **сакраты** ‘людзі, падобныя да Сакрата’: *Грунтоўна, / На ўсё горла апавешчана / Тупымі канцэлярскімі сакратамі, / Што ў моладзі раздуранасць, распечашнасць, / Гультайства, параспушчанасць, разбэшчанасць / І месца гэтай моладзі за кратамі...* [4, с. 409]; **цыцэроны** ‘аратары, падобныя на Цыцэрона’: *Вырасла ў нас многа цыцэронаў, / З мікрафончыкам ля іх – / І цыцэрончыкі* [4, с. 504]; **Цыцэроны** ўсюды, **цыцэроны**... *Глухнуць людзі, птушкі і звяры* [4, с. 505]; **Манбланы** ‘Манблан і іншыя падобныя горы’: *Свінабой тупы з-за акіяна / Лётае у Цюрых віскі піць / І мяркуе гордыя Манбланы / Танна для рэкламы адкупіць* [5, т. 2, с. 144]; **Азіі** ‘кантыненты, падобныя да Азіі’, **Еўропы** ‘кантыненты, падобныя да Еўропы’: *Ёсць свае ў нас Азіі, Еўропы, / Дзівімся мы з вашых : ну і ну! / Вывучаем вас праз перыскопы – / Сытыя, а вечна – пра вайну* [5, т. 3, с. 251]. Гэтыя ІАН выконваюць некалькі функцый: інтэртэкстуальную, эмацыянальную, экспрэсіўную і кампрэсіўную.

Прэфіксацыя + суфіксацыя – далучэнне да ўтваральнай асновы фарманта, у склад якога ўваходзяць прэфікс і суфікс, – выкарыстоўваецца паэтам для ўтварэння прыметнікаў, дзеясловаў, дзеепрыметнікаў і прыслоўяў. ІАН-прыметнікі адзначаюцца з канфіксамі *за-...-н-, каля-...-н-, пад-...-н-: заваконны* ‘які знаходзіцца за акном’: *Сачу за светам глухім заваконным, / За каркам бычыным і рылам суконным* [5, т. 1, с. 111]; *калясонечны* ‘які знаходзіцца паблізу сонца’: *Мы пасажыры і праваднікі / У рэйсах калясонечных / Транзітных* [5, т. 3, с. 211]; *падсонечны* ‘які знаходзіцца высока ў небе, пад сонцам’: *І тады прыйшлі паважна хмары – Айсбергі падсонечных вышынь* [5, т. 1, с. 32].

Гэтым жа спосабам утвораны некаторыя дзеясловы (*забедуініць* ‘надзяліць уласцівасцямі бедуінаў’, *раззалацець* ‘набыць шмат золата’), дзеепрыметнікі (*расцыганены* ‘у яркім убранні’), прыслоўі (*па-кароўему* ‘так, як карова; падобна да каровы’): *Не дасталі махеру / Ці нейкай дублёнкі, / Не прыслалі машыну, / Каб з’ездзіць на рынак, – / Забедуінілі нечья жонкі* [5, т. 3, с. 313]; *Ад спекулянцкай той зарплаты / Разбагацеў, раззалацеў* [5, т. 2, с. 369]; *Дзе ты, расцыганеная восень? / Дзе вяселькі яркія спадніц? [4, с. 437]; У пыльным закуце, схіліўшы галаву, / Стаіць вялізарны, чырвона-чорны, / Зубамі жоўтымі грызе-жуе траву, / Ляны і па-кароўему пакорны* [5, т. 1, с. 97].

Дзеепрыметнік *расцыганены* ўтвораны праз ступень, непасрэдна ад назоўніка, таму што адпаведны дзеепрыметніку дзеяслоў у мове адсутнічае: *цыган* → [*расцыганіць*] → *расцыганены*.

Асноваскладанне + нульсуфіксацыя – аб’яднанне асноў двух слоў з далучэннем нулявога суфікса, якім часцей за ўсё ўтвараюцца ІАН-прыметнікі: *буйнавокі* ‘буйны, падобны на вялікае вока’: *Капры, Капры,*

паўднёвая казка, / **Буйнавокі цяжкі вінаград** [5, т. 2, с. 403]; **залатазоры** ‘з залатымі зорамі’: *Мы прынясем да родных гоняў / Увесь цяжар былых трывог, / Залатазорыя пагоны, / Медалі, раны, пыл дарог* [5, т. 1, с. 198].

Іншы раз асноваскладанне + нульсуфіксацыя ўжываецца пры ўтварэнні ІАН-назоўнікаў: **грыбазбір** ‘той хто збірае грыбы; грыбнік’: *Блукаюць грыбазбіры, / Якоча рэхам лес* [5, т. 3, с. 30]; **дзермаед** ‘той, хто гатовы есці дзярмо’: *Селі на народны карак: / Спекулянты, / Жмінды, / Самалюбцы, / Дармаеды, / Дзермаеды, / Душагубцы, / Халуі / І халуіхі, / А народу ліха!* [4, с. 417].

Апакопа + асновасловаскладанне – спосаб словаўтварэння кампазітаў, так званых складанаскарочаных слоў, у якіх асноўным кампанентам з’яўляецца поўнае слова, а першым – скарочаная немарфемным шляхам аснова слова: **аўтатабун** ‘вялікая колькасць або “скапленне” аўтамашын’: *Каля станцыі некага чакаюць / Рознай масці аўтатабуны* [5, т. 2, с. 334]; **літбасякі** ‘літаратурныя басякі; тут: паэты і пісьменнікі’: *І ўсё назалюць занадта / «Ах, Міша, такі ды сякі... / Зайздроснікі і мецэнаты / П’янчужкі і літбасякі»* [5, т. 3, с. 51]; **райначальства** ‘раённыя ўлады’: *Ты палысеў. Хадзіў гадамі ў райначальстве, / Пасля ў калгасе дзесь асеў* [5, т. 2, с. 368]; **тэлемачта** ‘тэлевізійная мачта’: *З телемачты ліны насміхаліся: / «Голая канструкцыя. / Сухар. / Ты абстрактнасць. / Ты не закахашся / Ні ў Юпітэр, і ў чырвоны Марс»* [5, т. 3, с. 89]; **электраплакат** ‘электрычны плакат’: *«Страхуйце жыццё!» – заклікае / Зялёны электраплакат* [5, т. 3, с. 51]; **электратуман** ‘туман ад святла рэклам і выхлапных газаў аўтамабіляў’: *Неба начное ў электратумане, / Дыхае горад смогам...* [5, т. 3, с. 331]; **электраагні** ‘электрычныя агні’: *Над табою гараць урачыста / Мяккім светам электраагні* [5, т. 2, с. 10]. Такія ўтварэнні даследчыкі называюць пераходнымі абрэвіятурамі, або абраўтварэннямі, а скарочаныя структурныя часткі гэтых слоў, што суадносяцца з адным з кампанентаў зыходнага словазлучэння, – абрамарфемамі, або абрэвіятурнымі марфемамі [3]. «Усе абрамарфемы, – заўважае Д. І. Аляксеў, – функцыянуюць або як паўтаральныя (*продналог, продотряд, продмаг*), або як непаўтаральныя, як унімарфемы, напрыклад: зар- (зарплата), под- (подлодка), ден- (дензнак), тем- (темплан), -без (ликбез) і інш. Паколькі непаўтаральнасць кампанента не прыводзіць да страты ім вычляняльнасці і марфемнай значнасці, няма падстаў выключаць унімарфемы з ліку абрамарфем» [1, с. 241].

Іншыя спосабы, пры дапамозе якіх паэт утварае ІАН, малапрадуктыўныя або непрадуктыўныя.

Дэпрэфіксацыя – утварэнне слова шляхам скарачэння прэфікса: *Не ведаю: ці дарны, ці бяздарны я, / А знойдзенае слова не маўчыць* [5, т. 2, с. 357]. Слова **дарны** набыло значэнне ‘таленавіты, здольны’

ў супрацьлегласць яго ўтваральнаму – *бяздарны* ‘які не мае таленту, здольнасцей’ [7, с. 100].

Сумяшчэннем уласнага імя Пімен і часціцы іменна ўтвораны ІАН *піменна* ‘так, як у Пімена, не іначай’: *Душа адтайвала, / І Міхаіл Аркадзевіч / Пачынаў жартоўную арыю: / «Што ў Пімене табе маім?» / Я лагодна ківаў галавой: / «Вот піменна»...* [4, с. 477]. Такі спосаб словаўтварэння мы называем **імпазіцыяй**.

Асноваскладанне + суфіксацыя – аб’яднанне асноў двух слоў пры дапамозе інтэрфікса з далучэннем суфікса: *банкетаносец* ‘арганізатар банкетаў’: *Банкетаносцы, раганосцы, / Халтурушчыкі ўзмяінай злосці, / Зайздроснікі і слімакі – / Такі смурод, што хоць выносьце / На магілкі ці да ракі* [4, с. 404]; *старадужны* ‘з якім звязана сто радуг, сто вясёлак’: *Хоць сёння шум быў як штодзённа, / Здалося ўсім – грыміць кругом / Чырвоны, сіні і зялёны, / Старадужны вясёлы гром* [5, т. 2, с. 231].

Зрашчэнне + суфіксацыя – спосаб словаўтварэння кампазітаў, у якіх аб’ядноўваюцца два словы, з якіх да асновы другога далучаецца суфікс: *шматвёрстны* ‘працягласцю шмат вёрст’: *Глуш начы разлеглася шматвёрстная, / Не чуваць гамонкі анідзе* [5, т. 1, с. 66]; *шматмільённы* ‘які складаецца са шмат мільёнаў’ (*шмат* + *мільён(аў)* + *-н(ы)*): *Кабінетчыкі ліхія / І разбухлы апарат / Да бяды людской глухія, / Кожны з іх нажыцца рад. / Ім і сытая кармушка, / І машыны, / і курорт, / І шафёр – надзейны служба, / І памочнік – хітры чорт. / Гэты шматмільённы клас – / Гімалаі ленаці* [4, с. 424].

Зрашчэнне + нульсуфіксацыя – спосаб словаўтварэння кампазітаў, у якіх аб’ядноўваюцца два словы, з якіх да асновы другога далучаецца нулявы суфікс: *шматвокі* ‘які мае шмат таго, што падобна да вачэй’: *Сні, засні, Мядзведзіца, ледзь-ледзь / Я таксама не малы мядзведзь. / Нам бы згаварыцца, падружыць, / Ды спяшу ў нізіну: позні час. / Ну, а ты, шматвокая, ляжы, / Беражы персідскі мой Парнас* [4, с. 378]; *мнагарукі* ‘які мае многа таго, што падобна на рукі’: *Стагналі дрэвы мнагарукія, / Ламаўся з грукатам прастор...* [5, т. 2, с. 260].

Прэфіксацыя + нульсуфіксацыя – спосаб, у фармант якога ўваходзяць прыстаўка і нулявы суфікс. Ён выкарыстаны пры ўтварэнні назоўніка *невуч* ‘невук’ і прыметніка *бяссонцы* ‘бяссонечны’: *Вам сэрцы іх чытаць і чарцяжы, / А мне сваё: / Я ў інтэгралах невуч* [5, т. 3, с. 169]; *Як наравісты конь уздыблены, / Мільёнамі машын задымлены, / Хапун – / З прычаламі бясконцымі, / Хрыпун – / З кварталамі бяссонцымі, / З гандлярскай рэкламнай прозаю, / Са статуяй жанчыны бронзавай / Паўстаў Нью-Йорк перада мной.* [5, т. 2, с. 286].

Дэпостфіксацыя + суфіксацыя – спосаб словаўтварэння, у працэсе якога ва ўтваральнай аснове скарачаецца постфікс, а да скарачанай асно-

вы далучаецца суфікс. Утвораныя гэтым спосабам ІАН-назоўнікі размяркоўваюцца па наступным словаўтваральным тыпе: дзеяслоў – постфікс -*цца* + суфікс -*нн-е* (-|e|*нн-е*, -|э|*нн-е*) = назоўнік са значэннем апрадмечанага дзеяння: *ачалавечванне* (< *ачалавечва/цца*/): *І з пакалення ў пакаленне / Яно пакутліва ідзе – / Да працы добрай прылучэнне, / Ачалавечванне людзей* [5, т. 3, с. 156].

Апакопа + асноваскладанне – спосаб словаўтварэння кампазітаў – так званых складанаскарочаных слоў, у якіх асноўным кампанентам з’яўляецца поўнае слова, а першым – скарочаная немарфемным шляхам аснова слова. *начканиц* ‘начальнік канцылярыі’: *Усюды ўласнай службыць мэце, / Ён і вучоны і начканиц. / Ён вельмі прагне даўгалецця, / І на ўвесь свет яму начхаць* [5, т. 2, с. 308].

Прэфіксацыя + суфіксацыя + постфіксацыя – спосаб, у фармант якога ўваходзяць прыстаўка, суфікс і постфікс: *аступеніцца* ‘атрымаць вучоную ступень’: *Трэцца ічэ ля матчынай спадніцы, / А ў навуку падбегам спяшыць / Аступеніцца, абараніцца, / Каб бяздумна, лёгка, сытна жыць* [4, с. 398]; *прадзюбнуцца* ‘прабіцца наверх пры дапамозе таго, што падобна на дзюбу’: *Буслы да нас вясною зноўку вернуцца, / Як на зямлі прадзюбнецца трава* [5, т. 3, с. 342].

У адным з тэкстаў П. Панчанкі зафіксаваны субстантывават *сівачубыя* ‘людзі з сівымі чубамі’: *Кайцеся, грэшнікі лысаватыя, / Кайцеся, сівачубыя!* [5, т. 2, с. 355]. Ён утвораны **асноваскладаннем + нульсуфіксацыяй + канверсіяй**, г. зн. аб’яднаннем асноў двух слоў з далучэннем нулявога суфікса і пераводам слова ў разрад назоўнікаў.

Такім чынам, у мове твораў Пімена Панчанкі зафіксавана 19 спосабаў утварэння індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў, у тым ліку 8 чыстых, або аднасродкавых (суфіксацыя, прэфіксацыя, асновасловаскладанне, словаскладанне, канверсія, плюралізацыя, імпазіцыя, дэпрэфіксацыя), 9 двухсродкавых (апакопа + асновасловаскладанне, прэфіксацыя + суфіксацыя, асновасловаскладанне + нульсуфіксацыя, асноваскладанне + суфіксацыя, зрашчэнне + суфіксацыя, дэпостфіксацыя + суфіксацыя, апакопа + асноваскладанне, зрашчэнне + нульсуфіксацыя, прэфіксацыя + нульсуфіксацыя) і 2 трохсродкавыя (прэфіксацыя + суфіксацыя + постфіксацыя, асноваскладанне + нульсуфіксацыя + канверсія) спосабы. Утвораныя ІАН ўжываюцца як вобразныя сродкі, выконваючы ў паэтычных тэкстах розныя функцыі: кампрэсіўную, характарыстычную, эмацыянальную, экспрэсіўную, інтэртэкстуальную.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Алексеев, Д. И.* Сокращенные слова в русском языке : [моногр.] / Д. И. Алексеев ; предисл. Е. С. Скобликовой ; закл. ст. В. Д. Бондалетова. – Изд. 2-е, доп. – М. : URSS, 2010. – 342 с.

2. *Гілевіч, Н. С.* Іменем чалавечнасці / Н. С. Гілевіч // Іменем чалавечнасці : Зб. крытыч. арт. : кн. для вучняў / склад. К. І. Краўцова. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нар. асвета, 1986. – С. 149–160.

3. *Климович, С. М.* Структурно-семантичні тыпы аброутворень в украінській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / С. М. Климович ; Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2008. – 224 л.

4. *Панчанка, П.* Выбранае : Вершы, паэма / Пімен Панчанка ; прадм. Р. Барадуліна. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 542 с.

5. *Панчанка, П.* Збор твораў : у 4 т. / Пімен Панчанка. – Мінск : Маст. літ., 1981–1983. – Т. 1 : Вершы і паэмы (1934–1945 гг.), выбраныя пераклады. – 1981. – 366 с. ; Т. 2 : Вершы, паэма (1946–1962 гг.). – 1981. – 414 с. ; Т. 3 : Вершы (1963–1981 гг.). – 1982. – 351 с.

6. *Равуцкі, А. І.* Лексічны аказіяналізм як від тропа / А. І. Равуцкі // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : зб. навук. арт. / адк. рэд. : А. В. Солахаў, В. В. Шур ; М-ва адук. РБ, Мазырскі дзярж. пед. ун-т. – Мазыр : УА МДПУ, 2006. – С. 75–77.

7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.

СКЛАДАННЯ НАВАТВОРЫ Ў ПАЭЗІІ МІКОЛЫ ШАБОВІЧА

Н. У. Чарнаброўкіна

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, charnabroukinann@bsu.by*

У артыкуле разглядаюцца пытанні, звязаныя са словатворчасцю ў сучаснай беларускай паэзіі. Матэрыялам сталі складаныя наватворы ў лірыцы Міколы Шабовіча, паэта і мовазнаўца, даследчыка аказіянальных слоў, праведзена іх класіфікацыя ў адпаведнасці з часціннамоўнай прыналежнасцю і са спосабамі словаўтварэння.

Ключавыя словы: аказіянальнае слова; наватвор; кампазіт; складанае слова; асноваскладанне; словаскладанне; апакопа.

Мікола Шабовіч – вядомы беларускі паэт, аўтар зборнікаў «Пад маміным крылом», «Прыгоды ад Міколы», «Хор болей не спявае», «Яшчэ пакуль не лістапад...» і інш., лаўрэат літаратурнай прэміі «Залаты Купідон». Акрамя таго, ён увайшоў у гісторыю беларускай лінгвістыкі як даследчык аказіянальнай лексікі 20-30-х гг. ХХ ст. Міколу Шабовічу належаць шматлікія даследаванні, звязаныя з разглядам мастацкіх тэкстаў, у тым ліку і паэтычных, першых дзесяцігоддзяў мінулага стагоддзя. У іх аўтар праводзіць словаўтваральны аналіз аказіяналізмаў, суадносіць іх з пэўнымі словаўтваральнымі мадэлямі як уласцівымі літаратурнай мове, так і індывідуальна-аўтарскімі.

Плённае вывучэнне аказіянальных слоў, якія сустракаюцца ў мастацкіх тэкстах 20–30-х гг. ХХ ст., не магло не адбіцца на ўласнай літаратурнай творчасці Міколы Шабовіча. Яго паэзія насычана наватворами. Нават першы зборнік лірыкі паэта атрымаў назву «Сэрцатрасенне». Сярод аказіяналізмаў, што сустракаюцца ў вершах Міколы Шабовіча, як адзначае М. Р. Прыгодзіч, «вызначаецца значная група складанняў, утвораных у выніку аб'яднання дзвюх і больш самастойных слоў» [4, с. 30]. Складаныя наватворы ў яго паэзіі адносяцца да розных часцін мовы. Увогуле наватворы такога тыпу ў сучаснай паэзіі сустракаюцца даволі часта. Як адзначаюць даследчыкі, «мастацкія тэксты насычаны аказіянальнымі кампазітамі, якія характарызуюцца рознай часціннамоўнай прыналежнасцю. Колькасць дэрыватаў дадзенага тыпу складае 28 % ад агульнай колькасці зафіксаваных намі аказіяналізмаў» [3, с. 118]. Калі ж гаварыць пра складаныя наватворы ў паэзіі Міколы Шабовіча, то іх колькасць перавышае 50 %. І практычна ўсе створаныя аўтарам «кам-

пазіты функцыянуюць у якасці ядзерных і дапаможных кампанентаў тропаў і стылістычных фігур – становяцца кампанентамі метафары, антытэзы, параўнання і інш.» [1, с. 55].

Складаныя наватворы-назоўнікі ўтвораны ад дзеяслоўна-назоўнікавых спалучэнняў пераважна складана-нульсуфіксальным спосабам. Да іх ліку можна аднесці такія, як **ветравей** (*І ты – пасланніца яго, / Сястра сваволі-ветравею, / Нібыта казачная фея, / Нібы пралеска з-пад снягоў*), **вуснавей** (*Ты з ім. / Ты гэтага хацела, / Уся ў палоне вуснавею*), **дажджапад** (*За сустрэчай сустрэчу / Адбірала жыццё. / Дажджапад. Халадэча. // І падману асцё*), **жаўтапад** (*Сні, не ўспамінай, / Што прамчаўся май, // Што ля дрэў, кустоў / Жаўтапад лістоў*), **лістабой** (*Але, на жаль, няўмольны лістабой / Нам не дае і ўбачыцца з табой...; Ён растае, ён некуды знікае, / Нібы пад снегам жоўты лістабой...; Знікне малочнае мроіва, / Хустай нябачнай сплыве / Следам за лістабоем / Па ссірацелай траве...; І ўсё наноў расквеціцца ў прыродзе, / Хаця наўкол імклівіць лістабой...), **ліставей** (*І кожны новы беспрытульны вечар / Не верне дзён мінулых ліставей*), **светласпеў** (*Мо таксама, як і я, не заснеш давідна, / Дзён маіх светласпеў – незямная жанчына*), **словасплаў** (*На шчодрым словасплаве / Хто не сляпы – скумекаў: / Зубра Гусоўскі ўславіў, / Карову – Толя Зэкаў*), **снегавей** (*Між намі снегавей / Мяцеліць успамінна*), **сэрцабой** (*Ад слоў, народжаных табой: / «Як добра, што я вас сустрэла», – / Трапечуцца кахання стрэлы / І мар пульсую сэрцабой; Там, у небнае сінечы, / Хопіць часу нам з табой / На расстанні і сустрэчы, / На шчаслівы сэрцабой*), **хваласпеў** (*І што там чын ці хваласпеў, // Як лёсу ніць трыміць дрыготкая?! // Магчыма, шмат ты не паспеў, – // Не забывай: жыццё кароткае...), **хлусняспеў** (*О, дай мне сілы, Божы літасцівы, / Каб не згарэць у пекле завірух, / Не заблудзіцца ў вэлюме туману / І не складаць нікому хлусняспеў*), **хуткабег** (*І хоць гадоў віруе хуткабег, / І за спіной «Парог» і «Навальніца», / Хай не старэе Ваш чароўны смех, / Не перасохне шчырасці крыніца*), **цветабой** (*Каму ўсміхаешся чароўна, / Нібыта клічаш за сабой, / Мая пяшчотная князёўна, / Гуллівай юні цветабой*), **ціхаспеў** (*І піць пачуццяў ціхаспеў, / Бы смагу, росамі, / І слухаць вечнасці павеў пад сонца косамі*). Як відаць, найбольш часта ў складаных назоўнікавых наватворах Міколы Шабовіча сустракаюцца другія структурна-семантычныя часткі **-бой, -вей, -пад, -спеў**.**

Некаторыя назоўнікі-кампазіты маюць у сваёй аснове словазлучэнні тыпу «назоўнік + назоўнік» ці «прыметнік + назоўнік» і ўзніклі шляхам асноваскладання. Гэта наватворы **белацвет, жаўтацвет** (*Не вернецца наноў – / Можна не старацца – / Белацвет садоў, / Жаўтацвет акацый*), **дзіўнакветка** (*Летуценка мая, дзіўнакветка Эдэму, / Мне так лёг-*

ка з табой, як ні з кім і ніколі), **зеленавір** (Мне застаецца да тваіх плячэй / Крыху прыпасці ў дзённай летуцені. / **Зеленавір** лагодлівых вачэй, / Як анішто, мае прыгожаць дні...), **санцапромні** (Ім, як і людзям, хочацца цяпла, / Каб **санцапромні** песціліся ў косах), **светавір** (Мне белы ліст – як светлы успамін, / Як белы блік, як сіняе бясхмар’е, / Як **светавір** і ў вэлюме язмін...), **срэбрамузыка** (І здаецца: я зноўка такі ж, як і ты, малады, / Што гатовы не спаць, каб вітаць **срэбрамузыку** росаў...).

Асобныя аказіянальныя назоўнікі ў вершах Міколы Шабовіча ўтвораны складана-суфіксальным спосабам. Да іх ліку адносяцца наватворы **белачаіца** (Летуценка мая, **белачаіца**, / Не знікай у нябёс сінізне!), **сэрцаатрасенне** (Здарэнне! Здарэнне! Здарэнне! / На вуліцы Эннай апоўначы / Адбылася **сэрцаатрасенне**...) і пад.

Акрамя таго, некаторыя назоўнікі ўтвораны апакопай + асноваскладаннем. Такія словы, як адзначаюць даслечыкі, «адносяцца да складанаскарочаных, або, як іх называюць, пераходных абрэвіятур, або абраўтварэнняў. Першым кампанентам у іх выступае прыметнік, а асноўным – назоўнік» [5, с. 88]. Да ліку названых наватвораў адносяцца словы **літбрат** (Так баяцца маёй пяты / І сапернікі – **літбраты**: / Гальпярловіч, Пранчак і Марук, / І Камейша, і Мішчанчук) і **літсапернік** («**Літсапернікам** Міхася Зарэмбы» – назва верша ў зборніку «Хор болей не спявае») з першым кампанентам **літ-** (ад *літаратурны*).

Аднак большасць складаных наватвораў у паэзіі Міколы Шабовіча – гэта прыметнікі. Іх істотнай уласцівасцю, якая спрыяе значнай прадуктыўнасці, з’яўляецца, «з аднаго боку, кароткасць формы (разгорнутыя азначэнні зліваюцца ў адно), з другой – ёмістасць семантыкі (семантыка такога прыметніка ўяўляе сабой складанае спалучэнне двух ...больш простых слоў)» [2, с. 118]. Значная колькасць складаных прыметнікаў створана шляхам асноваскладання. У іх аснове ляжаць два, а часам і тры прыметнікі розных разрадаў, паміж якімі складваюцца спалучальныя адносіны: **грэшна-самавіты** (На ўзлеску дзесь, прылёгшы на стажку, / Пад спеў лясоўны **грэшна-самавіты** / Ты молішся лірычнаму радку...), **зіхотка-крамяны** (І гнуткае веце, / І вечар духмяны, / Чмяліна-салодкі, / Разгойдвае вечар / **Зіхотка-крамяны**, / Бы ў возеры лодку), **зялёна-чысты** (**Зялёна-чысты** спеў вачэй, / Сутонне веяў...), **казачна-новы** (Да новай сустрэчы! / Да **казачна-новай** вясны!), **прыгожа-чароўны** (А горад, што толькі пазбавіўся млявага суму, / Не згадвае нават **прыгожа-чароўныя** сны...), **пякуча-радасны** (І прысвячае дзіўныя радкі / Дзяўчыцы той, якой не знаць ніколі / Тых шчырых слоў, шчыmlіва-трапяткіх, / Таго **пякуча-радаснага** болю...), **светла-прыгожы** (Хутка прамчаўся наш лёсам падораны год / **Светла-прыгожай**, у вершах напісанай драмы, / Поўнай пяшчоты і самых шчаслівых прыгод), **светла-чароўны** (Голас

пачую / Твой. / **Светла-чароўны**, / Любасці поўны, / Роўны / З вячэрняй зарой), **святочна-гаманкі** (І ў свой нататнік чыркаю радкі, / Акідваючы позіркам зайздросна / Ўвесь гэты парк **святочна-гаманкі**...), **срэбна-халодны** (Жніўна. Амаль што восенна... / Хутка спадуць лісты. / **Срэбна-халоднымі** росамі / Прыйдзеш, далёкая, ты), **халодна-тужлівы** (У **халодна-тужлівай** сінечы / Прыгадайма, як ціха ўначы / Ты мяне абдымала за плечы / І ад вуснаў хацела ўцячы), **цёмна-страшна-глухі** (Уцябе ж – я пасля разабраўся – / **Цёмна-страшна-глухое** нутро), **чмяліна-салодкі** (І гнуткае веце, / І вечар духмяны, / **Чмяліна-салодкі**, / Разгойдвае вечар / Зіхотка-крамяны, / Бы ў возеры лодку) і інш.

Прыметнікаў названага тыпу сярод складаных наватвораў Міколы Шабовіча пераважная большасць. Аднак нярэдка сустракаюцца і прыметнікі, паміж часткамі якіх складваюцца падпарадкавальныя адносіны. У асноўным гэта адносіны параўнання. Указанне на параўнанне звычайна змяшчаецца ў першай частцы складанага слова, як у наватворах **дзясоча-сарамлівы** (Твая мне мроіцца рука, / Пагляд **дзясоча-сарамлівы**...), **казачна-новы** (Да новае стрэчы! / Да **казачна-новай** вясны!), **росна-сіні** (У **росна-сіняй** вышыні / Зардзееца прамень спагады), **сонечна-рыжы** (Хіба не пачаўся наш **сонечна-рыжы** раман, / Калі я скажаў: «Падары мне сваю адзіноту»), але часам можа змяшчацца і ў другой частцы, як, напрыклад, у прыметніках **бела-туманны** (**Срэбна-халоднымі** росамі / Прыйдзеш, далёкая, ты. / Згадкаю **бела-туманнаю**, / Нібы з нябёс і вады...), **вяснова-казачны** (Ад сцюжы блізіцца збавенне / – **Вяснова-казачныя** дні). Таксама ў першай частцы складаных прыметнікавых наватвораў можа змяшчацца ўказанне на ступень праяўлення прыметы. Даліку такіх наватвораў адносяцца словы **беспадобна-чароўны** (Мне ў вачах тваіх бачыцца весні прамень, / ...І бялюткага першага снегу агмень, / І цягло **беспадобна-чароўнай** усмешкі), **дзівосна-шэры** (...Маё нясмелае каханне / З **дзівосна-шэрымі** вачыма), **шыкоўна-чырвоны** (Гэта белае паліто / І сукенку **шыкоўна-чырвоную** / Не забудзе ніколі ніхто...).

Шэраг аказіянальных прыметнікаў у паэзіі Міколы Шабовіча ўтвораны складана-суфіксальным спосабам. У аснове такіх прыметнікаў, як правіла, знаходзяцца словазлучэнні рознага тыпу. Напрыклад, наватворы **агнязорны** (Што ў паглядзе тваім? **Агнязорная** спель / Ці крынічка жыцця, што так слаўна булькоча...), **беларосны** (Убачыцца з табою на хвіліну – // Нібы вярнуцца ў колішнія вёсны, / І сустракаць свой ранак **беларосны**...), **гучназвонны** (...Званок празвінеў **гучназвонны**, / Такі вырастоўны званок), **люстраводны** (Тут спазнаў я крыніцу **люстраводную** плынь, / Слухаў клёкат буслоў, спеўны свіст салаўіны), **траваросны** (Яшчэ з табою мы **НІХТО** / Пад гэтым небам высакосным, / Пад гэтым лугам **траваросным**...), **шумнавірны** (У мінчукоў патоку **шумнавірным**

// *Мяне пазнай і паглядзі мне ў вочы*), **яснацветны** (*Здаецца, нехта мовіў так. // Не я ж прыдумаў сярод ночы, / Бо прагну зноў пабачыць вочы / І вуснаў яснацветны мак...*) утвораны ад назоўнікава-прыметнікавых словазлучэнняў шляхам далучэння да іх асноў суфікса **-н-**.

Некаторыя наватворы ўзніклі на аснове спалучэнняў дзеясловаў з назоўнікамі. Да іх ліку можна аднесці такія складаныя прыметнікі, як **жыццялюбны** (*Такіх радкоў яшчэ я не пісаў – / Адкрытых, жыццялюбных, вальнакрылых*), **легкаступны** (*Ну, хто сказаў, што ты паэт, / Не вершатворца легкаступны?*), **небаглядны** (*Чайкі, пакінутыя табой, / Бела-адчайна просяць, / Каб узяла ты і іх з сабой / У небаглядную просінь*), **санцагрэйны** (*Непадкупнай усмешкі агмень / Дорыць свята пшчоты. / Ты нібы санцагрэйны прамень / Для маёй адзіноты; Гэта казка, ці ява, ці сон / Чуць твае санцагрэйныя словы*).

Некаторыя другія часткі ў такіх аказіянальных словах з'яўляюцца тыповымі і паўтараюцца ў творчасці Міколы Шабовіча шматразова: частка **-вейны** сустракаецца ў наватворах **веснавейны** (*Мне ў штодзённай сваёй мітусні-бегатні / Не хапае вачэй тваіх – светлых азёраў, – / Хоць даўно ўжо мае веснавейныя дні / Засталіся за спінай жыццёвага бору*), **санцавейны** (*Ды і там санцавейнымі поўднямі / Ад цяпла не схавашся ты; Няўжо ад промняў санцавейных / Зімы не скончыцца улада?*), **сарцавейны** (*...Здзівіць гэты свет, перайначыць, змяніць, / Даверыць радку сарцавейную споведзь, / Каб нават і словам адным не зманіць...*), **сцюжнавейны** (*Між намі сцюжнавейная зіма. / Мы іншыя, / І ведаем пра гэта*), **цеплавейны** (*Збудуцца сны ці не? / Цеплавейныя сны-надзеі?*), **ціхавейны** (*Дзесь пад крылом ціхавейнае ласкі / Хай вам прысніцца цудоўная казка*), **яснавейны** (*І ў марах сваіх, як на крылах, лячу... / Да мілай усмешкі, такой яснавейнай...*); структурна-семантычная частка **-спеўны** – у прыметніках **адзінаспеўны** (*Гучыць мелодыя кахання / Адзінаспеўная. Адна*), **дзіўнаспеўны** (*Растрывож мой начны спакой / Дзіўнаспеўным сваім «кахаю»; Вас будзе цяжка мне забыць, / Хоць Вы забудзеце, напэўна, / І гэты вечар дзіўнаспеўны, / І мрой спакусліваю ніць...*), **жыццяспеўны** (*Больш не сустрэць такой чароўнай / У жыццяспеўнай вабнай плыні, / Чым ты, бялявая Лясоўна, / Зямлі і неба берагіня*), **рыжаспеўны** (*Як табе адзіноту разночыць – / Рыжаспеўнага ветру дачцэ*), **тужліваспеўны** (*У летні вечар не знікай / Тужліваспеўны. / Давай заблудзімся між траў / Да самых пеўняў*).

Асобныя наватворы ўзніклі на базе аказіянальных словаўтваральных мадэляў. Сюды адносіцца прыметнік **светла-легкакрылы** (*Абнашчуся я ўсмешкаю-прычасцем, / Злаўлю твой позірк светла-легкакрылы...*), утвораны шляхам асноваскладання, прычым другі кампанент таксама ўяўляе сабой складаны прыметнік. Увогуле, як адзначае Мікола Ша-

бовіч, «ступень аказіянальнасці трохкампанентных прыметнікаў най-большая сярод прыметнікаў-кампазітаў» [6, с. 63].

Акрамя таго, у паэзіі Міколы Шабовіча нярэдка сустракаюцца і аказіянальныя кампазіты-прыслоўі. Да іх ліку можна аднесці такія складаныя наватворы, як *бела-адчайна* (*Чайкі, пакінутыя табой, / Бела-адчайна просяць, / Каб узяла ты і іх з сабой / У небаглядную просінь*), *зорнаспеўна* (*Зірні, як молада світае, / Як зорнаспеўна ў вышыні!*), *імкліва-хутка* (*Імкліва-хутка дні ляцяць, / Назад у снах адно вяртаюцца...*), *мякка-руса* (*Ратавала ад тлуму дзён, / Вечаровай тугі бязлікай. / Валасоў тваіх дзіўны лён / Мякка-руса ў захмар'е клікаў*), *празрыста-срэбрана* (*Крынічкі тонкая бруя / Празрыста-срэбрана бруіцца*), *салодка-нязмушана* (*І, пазяхнуўшы салодка-нязмушана, / Падумала, што так таму і быць...*), *сонечнавока* (*Рыжая кошка / Са здымка глядзіць на мяне / Сонечнавока*), *чырвона-нясмела* (*Світае. / Як птушка святая, / Ўздымаецца сонца / Чырвона-нясмела*). Пераважная большасць складаных прыслоўяў утворана на базе дзвюх прыметнікавых першаасноў.

Складаных наватвораў-дзеясловаў у паэзіі Міколы Шабовіча вызначаецца менш. Можна адзначыць, што дзеясловы такога тыпу ўтвораны ад складаных назоўнікаў літаратурнай мовы, як, напрыклад, наватворы *лістападзіць* (*Мокры горад чакаў памяркоўнай зімы – / Што ўжо лета чакаць, як даўно лістападзіць!*) і *адлістападзіць* (*Адпачуццёвіць сэрцабой, / Як быццам лес адлістападзіць*). Аднак большасць аказіянальных дзеясловаў утвораны ад назоўнікава-прыметнікавых спалучэнняў суфіксальным спосабам. Сюды можна аднесці такія дзеясловы, як *белаквеціць* (*Дык не бяжы ў малінавае лета, / Застанься тут, ля нашае вясны, / ...Пакуль пясчотай белаквецяць сны!*), *дзіўнаквеціць* (*Дзіўнаквецілі далі, / Вабіў-клікаў блакіт...*), *зеленаспевіць* (*Саслаўшыся на справы досыць важныя, / Хоць за акном зеленаспевіць май, / Бы хлопчыку наўна-нехлямяжнаму, / Ты сёння мне прамовіла: «Бывай...»*), *светлакрыліць* (*– А што узрост?.. Ды хіба гэта ўзрост, / Калі каханнем светлакрыліць мары?..*), *ясназорыцца* (*Над табой ясназорыцца неба, / Ружавее твая маладосць*).

Такім чынам, можна адзначыць, што ў паэтычных творах Міколы Шабовіча сустракаецца вялікая колькасць складаных наватвораў, якія суадносяцца з рознымі самастойнымі часцінамі мовы. Найбольш часта сярод іх сустракаюцца аказіянальныя кампазіты-прыметнікі, якія ў паэтычных творах выконваюць функцыю эпітэтаў. Складаныя наватворы ўзніклі як на базе мадэляў, уласцівых беларускай літаратурнай мове, так і на аснове аказіянальных словаўтваральных мадэляў. Аднак усе яны выконваюць надзвычай важную функцыю – спрыяюць стварэнню ў паэтычным кантэксце яркага і запамінальнага мастацкага вобраза.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Астапчык, Таццяна*. Некадыфікаваныя ад’ектыўныя кампазіты ў паэзіі Дзмітрыя Пятровіча (на матэрыяле кнігі «Адзіноты пажоўкляя дні») / Астапчык Таццяна // Роднае слова. – 2023. – № 7. – С. 53–55.
2. *Бакина, М. А.* Словотворчество / М. А. Бакина // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия : Сб. ст. / Под ред. А. Д. Григорьевой. – М. : Наука, 1977. – С. 78–127.
3. *Ковалевич, И. О.* Русское окказиональное словопроизводство в речи детей и взрослых (сравнительно-сопоставительный аспект) / И. О. Ковалевич, О. И. Ревуцкий. – Мозырь : МГПУ имени И. П. Шамякина, 2017. – 182 с.
4. *Прыгодзіч, М. Р.* Мікола Шабовіч як стваральнік і даследчык аўтарскіх неалагізмаў / М. Р. Прыгодзіч // Аўтарская неалагізацыя ў беларускай мове : дапаможнік / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2021. – С. 27–33.
5. *Солахаў, А. В.* Наватворы ў мове публіцыстыкі пачатку XXI стагоддзя : манасграфія / А. В. Солахаў, Б. А. Крук. – Мазыр : МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2021. – 160 с.
6. *Шабовіч, М. В.* Аказіянальныя словы ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. XX ст. / М. В. Шабовіч; навук. рэд. П. А. Міхайлаў. – Мінск : Логвінаў, 2013. – 198 с.

РАЗДЗЕЛ VI ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УДК 811.161.3'367.4-26'04 «16»

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ МЕСЦА Ў ПОМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

С. М. Макітрук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, svetmakitruk@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца складаназалежныя сказы з даданым месца ў помніках старабеларускай пісьменнасці XIV–XVI стст.; месцазнаходжанне даданага месца ў складаным сказе: звычайна даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай, калі ж даданая частка стаіць у сярэдзіне галоўнага сказа, то яна непасрэдна адносіцца да акалічнасці ў галоўным сказе; сродкамі сувязі выступаюць злучнікі дзе, куды, адкуль і размяшчаюцца на пачатку даданага месца; акалічнасць месца, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражаецца займеннікавымі прыслоўямі там, туды, адтуль, усюды, адсюль, якія выконваюць ролю суадносных слоў.

Ключавыя словы: складаназалежны сказ; даданы месца; суадносныя словы; займеннікавыя прыслоўі; злучнікі і злучальныя словы; старабеларуская пісьменнасць.

У апошнія гады заканамернай з'яўляецца цікавасць да вывучэння складаназалежнага сказа, бо ён адносіцца да ліку тых граматычных катэгорый, якія на працягу гістарычнага перыяду існавання ўсходнеславянскіх моў зазналі істотныя змены. «Сінтаксічныя канструкцыі, што ўжываюцца для абазначэння месца і напрамку пашырэння дзеяння» [1, с. 155], займаюць важнае месца ў тэкстах помнікаў старабеларускай пісьменнасці. Як адзначаюць даследчыкі, даданыя месца з'яўляюцца адным з найбольш старажытных тыпаў даданых сказаў, у якіх не адбылося значных змен ні ў структуры сказаў, ні ў складзе сродкаў сувязі на працягу ўсёй гісторыі развіцця мовы [1, с. 155; 2, с. 215; 3, с. 295]. У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, даданы сказ можа ўказваць на месца або напрамак дзеяння і паясняць выказнік галоўнага сказа непасрэдна або праз акалічнасць месца. Даданыя месца далучаліся да галоўнага пры дапамозе слоў *где* (*кгде, игде*), *куды, отколь* (*отколе*), *покуль* (*поки, поколе, поколь*), якія выступалі ў ролі злучнікаў ці злучальных слоў, і суад-

носных прыслоўяў *тамь, туды, туть* і інш. Першая фіксацыя, як адзначана ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», складаназалежнага сказа з даданым месца датуецца XIV ст.: *где смолвѣтъ туть будеть судь* (АЗР, I, 1, 1340).

Самым распаўсюджаным у помніках старабеларускай пісьменнасці¹ сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай выступала злучальнае слова *где*, якое абазначала месца, дзе адбываецца дзеянне або пра якое гаворыцца ў галоўным сказе. Злучнік (або злучальнае слова) звычайна знаходзіўся ў пачатку даданага, а суадноснае слова стаяла ў пачатку галоўнага сказа або ў яго канцы і залежала ад таго, дзе стаяў даданы месца з *где*. Калі даданы сказ быў у прэпазіцыі, то галоўны сказ пачынаўся суадноснымі словамі *тамь, туть (тутю)* і інш.: *ино тымь людемь волнымь воля, гдѣ хотятъ, туть живутъ* (АЗР, I, 65, 1449); *Гдѣ есть ненавист, там милости нѣтъ* (Трыст., 766); *Где несть ограждения тамь будеть потерто обилие игде несть жены тамь востогнетъ немощный* (Скар. ІС, 59).

Выпадкі, калі ў старабеларускіх тэкстах у якасці суадноснага слова выступае прыслоўе *туть (ту)*, адзінкавыя, іх можна сустрэць у помніках дзелавай (акты, граматы), свецкай («Аповесць аб Трышчане», «Аповесць аб Баве») і рэлігійнай (кнігі Бібліі Ф. Скарыны) пісьменнасці: *а гдѣ будеть намь... любо... ту мы владыку поставимъ по своей воли* (АЗР, I, 87, 1470); *Гдѣ сила, туть и памет* (Трыст., 123); *Где много есть сновъ, ту много есть суеты и словъ без числа* (Скар., ЕК, 9). Такія словы спарадычна адзначаліся ў пісьмовых помніках XIV–XVI стст., а потым паступова выцесніліся ўказальным займеннікавым прыслоўем *тамь*, якое сёння шырока выкарыстоўваецца і ў сучаснай літаратурнай мове, і ў беларускіх народных гаворках.

Калі галоўны сказ стаяў на першым месцы, то суадноснае слова *тамь* знаходзілася ў яго канцы, перад злучнікам (або злучальным словам) *где* даданага: *Тежъ за ся кожды можетъ лововъ поживати, тамь гдѣ теперь суть ловы* (АЗР, I, 120, 1492); *волѣлъ бых тамь, гдѣ видѣтъ болишь смерть мою* (Трыст., 111); *по^улимо тамо где чоули есмо ихъ быти* (Пак. Хр., 33). Аднак даданы месца можа аддзяляцца ў помніках ад слова, да якога адносіцца, іншымі членамі галоўнага сказа: *где люди твоей милости того чѣвка поймають в границахъ твоей милости, нехай дей его тамь же ибесять* (КСД, 1249, 1518). У сучаснай беларускай мове ўжыванне суадноснага слова ў сярэдзіне галоўнага з’яўляецца адступленнем ад літаратурнай нормы.

¹ Матэрыялам для даследавання паслужылі тэксты дзелаваых, свецка-мастацкіх і рэлігійных помнікаў XIV–XVI стст.

Таксама даданы месца мог знаходзіцца і ў сярэдзіне галоўнага: *И панъ Микола^s рекъ: земля тамъ, где она ставъ нарядила, не наша, але братаніча нашого* (КСД, 559, 1507); *короⁿ ... та^m гдѣ ваⁿка была пе^pве^m почата ѿбачиⁿ и^x* (Троя, 246).

Акрамя таго даданы з *где* можа раскрываць змест акалічнасці месца ў галоўным сказе, якая выражана назоўнікам з прыназоўнікам: *стали подли потока Малого Криховца, у Круглыхъ лозъ, кдѣ переходитъ дорога отъ Зудецова къ долиⁿѣ* (АЗР, I, 42, 1421); *И рокъ есмо той присязе положыли тамъ на имени, гдѣ шкоды сталися, мають присязнути въ чотырехъ недѣляхъ* (КСД, 1283, 1518). Такія сказы сустракаюцца толькі ў тэкстах дзелавых помнікаў. Іншым разам вызначыць, які від даданай часткі перад намі, даволі няпроста. Калі ў галоўным сказе ёсць указальнае займеннікавае прыслоўе *тамъ*, то даданая частка абазначае месцазнаходжанне аб'екта, прадмета і г. д. Калі ж указальнае займеннікавае прыслоўе *тамъ* адсутнічае, то вызначэнне віду даданай можа выклікаць цяжкасці: *дали бы имъ тую скриню подъ чотырма ключами, где тая помочъ маеть збирана бытъ* (КЗ, 410, 1486); *до того року послѣднего, такы не слышимъ, гдѣ суть* (АЗР, I, 37, 1415).

У помніках свецка-мастацкага жанру злучальнае слова *где* магло ўжывацца ў значэнні 'куды': *Або не хочете ити, гдѣ я велю* (Трыст., 80); *хочем таⁿ повезти гдѣ ты велии* (Бава, 148).

Злучальнае слова стараславянскага паходжання *идеже*, якое адносілася непасрэдна да выказніка галоўнага сказа, сустракаецца вельмі рэдка толькі ў рэлігійных помніках старабеларускай пісьменнасці і зусім не адзначаецца ў дзелавых і свецка-мастацкіх: *хочете вѣрити смотрѣте се мѣсто иде же положень быⁿ* (Чэця, 3276); *Вѣрхи седми нбсъ... ес коло зодееское. И идеже соут вѣ. нелестныⁿ звѣзды* (Неба, 636). У сучаснай беларускай мове даданы месца з *идеже* не ўжываецца і сустракаецца толькі ў народных гаворках.

Акрамя суадносных слоў *тамъ* і *тутъ* у свецкіх помніках зрэдку ўжываецца слова *всюды*: *и ехальⁿ всюды, гдѣ слышал соимы рыцэрские* (Трыст., 95); *угровѣ гдѣ идно наперли, всюды великую поражку чынили* (Атыла, 177).

Пад уплывам польскай мовы ўжываліся злучальнае слова *гдеколько* і злучнік *кды* ў дзелавых, свецка-мастацкіх і рэлігійных тэкстах, напрыклад: *иⁿ где коⁿвекъ его ѿвиди^m або по^mкае^m, маеть по^sмати* (Ст. 1566, I, 93); *и тебе хочу ускоре видети гдѣколве будешь* (Трыст., 85); *гдеколвекъ бы былъ повѣдаеть бискѣпъ, хотъ в римѣ, хотъ в рекѣѿ, хот в костанⁿтинополю тоееж естъ годности заслуги і иерейства* (Апакр., 82); *хочу сⁿ пустити по мору, кды ми fortuna прынесеть*

(Трыст., 23). Аднак заўважым, што злучнік *кгда* ўжываўся пераважна для далучэння даданых часу і са значэннем месца ў помніках пісьменнасці ўжываўся спарадычна.

Даданы месца з адносным займеннікавым прыслоўем *куды* (*куда*) у якасці злучальнага слова адзначаецца ў помніках даволі рэдка, але сустракаецца ў прааналізаваных дзелавых, рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстах. Як і адпаведны даданы з *где*, ён паясняе выказнік галоўнага: *узять ему свои товаръ куды хочеть* (РЛА, 165, 1407); *пойди ѿт на^с коуды же хоцещи* (Чэцця, 4); *а они мають пойти добровольно, куды всхотятъ, отъ него прочъ со всими своими статки и з житомъ* (КЗ, 645, 1496); *Тогда поглядела Ижота куды поехали витези, и вбачила* (Трыст., 93). У якасці суадноснага слова пры *куды* выступае акалічнасць месца, выражаная прыслоўем *туды*: *и куды есмо ехали, туды грани казали сыпати* (КСД, 1556, 1521).

Даданы месца са злучальным словам *отколе* (*откуль*), як і з папярэднім адносным прыслоўем *куды*, ужываўся даволі рэдка. У прааналізаваных тэкстах адзначаны толькі ў трох помніках – «Аповесці аб Трышчане», Чэцці і Літоўскай Метрыцы (Кніга судных спраў): *Даите ми конѧ и зброю, и поеду, ѿтколе есмо прыехали* (Трыст., 105); *а ѿ Суходольское граници вели насъ до тоежь долины межою, полемъ верхъ ставу Сабневского, ѿколе ся початокъ взялъ* (КСД 1446, 1520); *бг ... возышо^л тамъ гдѣ^{жс} пѣрвѣ^ѣ бы^л. и возне^ллъсѧ. ѿ^мколѣ^ѣ жь. николи жь не разл^жчилсѧ* (Чэцця, 209). Даданы месца з *адкуль* ўжываецца як у сучаснай беларускай мове, так і ў народных гаворках.

Выпадкі выкарыстання **часавага злучніка** *покуль* (*поки, поколе, поколь*) для абзначэння месца адзначаюць А. П. Груца [1, с. 163] і В. І. Баркоўскі [2, с. 152]: «<...>такія факты гавораць аб магчымасці выражэння прасторавых і часавых адносін у старажытнай мове аднымі і тымі ж граматычнымі сродкамі, што сведчыць пра генетычную сувязь паняццяў прасторы і часу». Гэтыя злучнікі выражалі не толькі напрамак дзеяння галоўнага сказа, але і пашырэнне яго да таго месца, да якога пашырана дзеянне даданага (упершыню такія канструкцыі сустракаюцца ў Дагаварнай грамаце 1442 г., а далей – у граматах 1459 г. і 1483 г., актах, якія адносіліся да Заходняй Расіі, кнігах Літоўскай Метрыкі): *въ земли и въ воды, у вотчину нашу не вступатися покуль рубежь Новосильской и Одоевской земли* (АЗР, I, 78, 1459); *И естли бы ѿнъ тымъ светкомъ его вериль безъ присеги, и ѿни неха^с безъ присяги светъчатъ и граници заведить, поколе Сверженьское, а Неверовъщина – какъ продалъ Ганисъ* (КСД, 725, 1511); *нижли въ томъ листе выписуетъ, ижъ мають ѿни кригою въ реци Сервечи, ѿверху ставу, рыбы ловити, поки затока старѧ* была за пана подскарбега (КСД, 1319–1320, 1519); *ты и завель*

мне, покуля бы я тотъ форостъ вырубати мела (АВК, XXI, 338, 1558); *Дали есмо ему землицы дубровы ... подлѣ рѣки бобры, до тыхъ мѣсть, покуль болото зашло* (РПП, 175, XVI ст.). Даданы з такім злучнікам у названых тэкстах займаў месца пасля галоўнага. У «Кнізе Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг.» сустракаецца выпадак ужывання даданага з *пакуль* перад галоўным: *покуль предкове твои ... к плебанеи держали потѣль хочемъ и завести* (КВЗС, 139б, 1540). У сучаснай беларускай мове даданы месца з *покуль* (*поки, поколе, поколь*) не ўжываецца, сустракаючыся вельмі рэдка толькі ў народных гаворках.

Такім чынам, у помніках старабеларускай пісьменнасці для падпарадкавання даданага месца галоўнаму ўжываліся злучальныя словы *где* (*къде*), *куда*, *откуль* (*отколе*), *покуль* (*поки, поколе, поколь*). У галоўным сказе з імі суадносяцца ўказальныя прыслоўі *тамъ, туды і всюды*. Самым распаўсюджаным сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай у помніках дзелавах, свецка-мастацкіх і рэлігійных жанраў з'яўлялася злучальнае слова *где*, менш ужывальнымі былі *куда* (*куда*), *отколе* (*откуль*). Толькі ў помніках рэлігійнага жанру ўжываецца прыслоўе *идеже*. У сучаснай літаратурнай мове засталіся толькі злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* і суадноснае слова *там*. У народных гаворках і сёння ўжываюцца злучальныя словы *идеже, покуль* (*поки, поколе, поколь*) і суадноснае слова *тут*.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Груца, А. П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак) / А. П. Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 270 с.
2. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : Сложноподчиненное предложение / Отв. ред. член-корр. АН СССР В. И. Борковский ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
3. Стеценко, А. Н. Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.

**АСАБЛІВАСЦІ СІНТАКСІЧНАЙ АРГАНІЗАЦЫІ ЛЕТАПІСНАГА
ТЭКСТУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ «ЛЕТАПІСЦА
ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ»)**

В. К. Мароз

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, valuantinamaroz@gmail.com*

Прадметам гістарычнага сінтаксісу выступаюць тыя змены, якія адбываюцца ў мове на працягу яе развіцця, У беларускім пісьменстве з развітай сістэмай тэкстаў рознай жанравай прыналежнасці летапісанне заняло цэнтральнае месца ў даўняй беларускай літаратуры. Параўнальна-гістарычнае даследаванне летапісных спісаў дазваляе раскрыць тыпалогію сінтаксічных канструкцый як на пэўных часавых адрэзках у старажытным перыядзе беларускага літаратурна-пісьмовага функцыянавання мовы, так і адсачыць трансфармацыю пэўных архаічных форм у сінтаксічнай сістэме сучаснага нарматыўна апрабаванага выкарыстання моўных сродкаў. У артыкуле на аснове аналізу лінгвістычнага матэрыялу летапісных спісаў Слуцкага (першая палова XVI ст.) і Рачынскага (канец XVI ст.) праілюстраваны працэсы трансфармацыі канструкцыі «давальны самастойны» ў беларускай літаратурнай мове старажытнага перыяду.

Ключавыя словы: беларуская літаратурная мова старажытнага перыяду; беларускае летапісанне; сінтаксіс летапіснай мовы; розначытанні на сінтаксічным узроўні; канструкцыя «давальны самастойны».

Старажытны перыяд развіцця беларускай літаратурнай формы мовы (XIV–XVIII стст.) характарызуецца актыўным назапашваннем рукапісных і друкаваных помнікаў пісьменства разнастайнай жанравай скіраванасці. Агульнае багацце пісьмовай спадчыны на беларускай мове вымяраецца сотнямі тысяч экзэмпляраў: у даўняй беларускай літаратуры афіцыйна-справавыя, навуковыя, вучэбныя, публіцыстычныя, літаратурна-мастацкія і рэлігійныя творы ўтваралі тры жанрава-стылістычныя разнавіднасці – юрыдычна-справавую, свецка-мастацкую і канфесійную.

Вызначэнне асноўных прынцыпаў мовазнаўчага даследавання таго ці іншага помніка пісьменства патрабуе дакладнага ўяўлення пра яго структуру і гістарычныя шляхі фарміравання. Так, пры вывучэнні твораў беларускага летапісання неабходна браць пад увагу, што звесткі ў іх маглі падавацца як у храналагічным парадку, так і ў форме літаратурна-сюжэтнага твора. Першым летапісам, створаным паводле новай кампазіцыйнай структуры, адрознай ад летапісання ўсходнеславянскага

перыяду, стаў «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» (канец XIV – пачатак XV ст.). У гісторыі беларускага пісьменства ён займае адметнае месца і ў адпаведнасці з агульнапрынятай класіфікацыяй уваходзіць у тры летапісныя зводы: I звод – «Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.», II звод – «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», III звод – «Хроніка Быхаўца» [2, с. 182–189].

У аснову «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пакладзена дакументальна-гістарычная аповесць пра сыноў Гедзіміна, страту Кейстута, зняволенне і выратаванне Вітаўта, жаніцьбу і каранацыю Ягайлы. Пазней да гэтай першай летапіснай часткі былі далучаны фрагменты пад умоўнымі назвамі «Аповесць пра Падолле», «Пахвала Вітаўту», «Смаленская хроніка». Неаднароднасць складу «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пацвярджаецца выразным размежаваннем тэксту паводле фанетычных рысаў (наяўнасць поўнагалосся і няпоўнагалосся), марфалагічных (ужыванне канчаткаў *-аго* ў родным склоне назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду, дзеяслоўных формаў аорыста), сінтаксічных (выкарыстанне канструкцыі «давальны самастойны» і замена яе іншымі сінтаксічнымі формамі) і інш. Разам з тым нельга абысці ўвагаю праяўленне не толькі ў асобных частках аднаго спісу рознаўзроўневай моўнай варыянтнасці, але і ў летапісных спісах розных зводаў. Напрыклад, у складзе канструкцыі «давальны самастойны» назіраецца частая замена архаічнай формы дзе-епрыметніка *бывшоу* (Віл.), *сушу* / *суцю* (Сл., Акад., Супр.) у спісах I летапіснага зводу новымі для тагачаснай пісьмовай мовы формамі дзе-епрыслоўя ў спісах II і III летапісных зводаў: *buduczy* (ХБ), *живучи* (Еўр.), *мешкаючи* (Арх., Рум., Рач., Крас.), *miąszkaiąci* (Альш.). Спісы, рэдакцыі і зводы летапісаў агульнадзяржаўнага перыяду летапісання (XIV–XVII стст.) насычаны розначытаннімі як паказчыкамі нарматыўнай варыянтнасці, што дае магчымасць на ўзроўні сінтаксісу праводзіць назіранні з улікам змен у лексіка-граматычнай спалучальнасці слоў у сінтаксічных канструкцыях, пераарыентацыі лексічных сродкаў у складзе простага і складанага сказаў і інш. Разгляд сінтаксічных асаблівасцей, праяўленых у летапісных розначытаннях «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», мае на мэце выявіць факты эвалюцыйных зменаў, якія б дазвалялі гаварыць пра свядомы характар нармалізатарскай дзейнасці летапісцаў. Так, параўнальны аналіз летапісных спісаў Слуцкага (першая палова XVI ст.) і Рачынскага (канец XVI ст.) ілюструе працэс трансфармацыі канструкцыі «давальны самастойны» ў беларускай літаратурнай мове старажытнага перыяду. Па Слуцкім спісе назіраецца паслядоўнае выкарыстанне «давальнага самастойнага» як паказчыка царкоўнаславянскага моўнага ўплыву ў галіне сінтаксісу, у той час як у адпаведных сказах паводле спісу Рачынскага, які перапісваўся прыклад-

на на 50 гадоў пазней, у сінтаксічнай арганізацыі тэксту адбыліся відавочныя змены.

Найперш звяртае на сябе ўвагу фармальная замена ў складзе канструкцыі «давальны самастойны» архаічных формаў дзеепрыметніка на дзеепрыслоўе: **Князю великому Витовту сушу в Немцах у мистара у Марьине городѣ**, присла к нему король посла и з братомо своимъ Скиргайломъ, а рекучи: «Больши того, брате, не теряи земли Литовское, очыны нашее и свояе, а поди, братѣ, к намъ у мирь и у велику любов братскую, возми собѣ великое княжение у Вилни, стол дяди своего, великаго князя Олькирда и отца своего великакого князя Кестутия (Сл., л. 24–24 аб). – **Таке ж князю Витовту, будучы в Нѣмцох в мистра, в Марыином городку, прислал к нему король полскии Якгеило, рекучы: «Брате милыи, больш того не кази земли Литовское и не пустошы отчызны свое и наше, а поиди к нам у еднане и у великую братскую прыязнь, возми собѣ великое кнежене Вилню и сядь на столцы дядка своего, великаго князя Олкгирда, и великаго князя Кестутя, отца своего» (Рач., л. 258); Сушу же ему у Немцах у Марьине городѣ у мистра, и приехавши к нему мнози князи и бояре литовскии, и он же начне воевати помочю немецкою Литовскую землю (Сл., л. 12) – И князю великому Витовту, мешкаючи там у Нѣмцох, приехали там князи многие и бояре литовские, и почнетъ Витовт воевати землю Литовскую с помочю немецкою (Рач., л. 253); Князю Глебу сидяцю у Смоленську и нача в непослушании быти великому князю Витовту (Сл., л. 31) – И князь Глѣб Светославович седечы на Смоленску и будетъ непослушон князя великаго Витовта, и князь Витовт послал к нему послы о справу, и он ся того не справил (Рач., л. 260); Ту же ему княжацю у Киевѣ, бысть же некто Фома, чернецъ Изуфов, держа намесничество от митрополита у святое Софьи на митропольемъ дворѣ (Сл., л. 29 аб) – И будучы князю Скиргайлу в Киеве, был нѣкто у Киеве Фома чернецъ Изуф, держал намѣстничество от митрополита у святое Софѣи (Рач., л. 260). У спісе II зводу Рачынскага таксама чытаем: **Будучы великому князю Ксидимину пры старости своеи, и сплодил сем сынов, а осмую дочку, именем Ганну, которую дал до Ляхов в малженство сыну Казымерову Владиславу Локетку, коли писано от божого нароженя тисеча трыста двадцатого году (Рач., л. 246); И пануючы Кестутю на Троцэх и на Жомоити, и слышал дѣвку на Полоньдзэ, именем Бируту, которая ж дѣвка богом своим подлуг обычаю поганского пошлюбила чыстость ховати, и сама была хвалена от людеи за богиню (Рач., л. 247); И ездечы князю великому Кестутю от Троков за милю, и сподобалося ему мѣсто велми подобно****

межы озер, и он там поселился, и город заложыл, и назвал его Новые Троки, и перенесетъ столец свои на Новые Троки з Старых (Рач., л. 247).

Ёсць выпадкі поўнай замена канструкцыі «давальны самастойны» на сказ, ускладнены дзеепрыслоўным словазлучэннем: *Ан князю Святославу ставшу у города и бивши пороки град Мьстиславль на третей недели у пятницу, яко услыша князь Свяцьславль, яко идетъ на него князь великии Скиргаило с братьею, он ж сполчивъ вои своя и поидѣ противу имь* (Сл., л. 18) – *И князь Светославль, стоечы под Мстиславом добываючы города, и услышал тое, што идетъ на него Скиргаило с князем великим Витовтом и з братею своею, и собравши воиско свое, и поидеть против их* (Рач., л. 256).

Найбольш частыя змены – поўная пераструктурызацыя сказа, у якім на месцы «давальнага самастойнага» маем прэдыкатыўны цэнтр – дзейнік, выражаны назоўнікам, і выказнік, выражаным асабовай формай дзеяслова: *А людскои заставе, у Высокомъ городе тогда сущу, и не пустиша у градъ князя* (Сл., л. 22 аб). – *А короля полского была застава людская на Вышшом городѣ, и не пустили князя Витовта у город.* (Рач., л. 257); *А князю великому тогда Витовту держачи Луческъ и всю землю Волынскую, а в Литовской земли очину свою* (Сл., л. 19 аб) – *А князь великии Витовт тогда держал Луческ и всю землю Волинскую, а в Литовской земли тогда мѣл отчызну свою* (Рач., л. 256); *Тогда бо Скиргаилу отехавшю к Полоцку, а князь великии Витовтъ приидѣ к Вилни, хотя ю засести, а кнегини великаа его Анна бе тогда у Городнѣ* (Сл., л. 20) – *А Скиргаило тогда ехал к Полоцку, а князь Витовт поехал до Вилни, хочечы Вилню засести* (Рач., л. 257); *А князю Володимиру Ольгирдовичу тогда сущу в Киевѣ и не восхотѣ покоры учинити и чоломь ударити великому князю Витовту* (Сл., л. 28 аб) – *Тое ж опят весны поидеть князь Витовт к Подолю, а князь Володимер Ольгирдович тогда был у Кieve и деръжал Киев и не хотѣл покорытися князю великому Витовту* (Рач., л. 260). У сказах *А князю Швиртигаилу тогда сущу младу, и нача Феодор Весна владети градомъ Витебьскомъ и всею землею Витебьскою, советомъ и указаниемъ короля Якаила* (Сл., л. 26 аб) – *А князь Швиртрыгаило тогда еще молод, и будетъ Федор Весна деръжати Витебск с прыказаня короля Якгеила* (Рач., л. 259) назіраем замену «давальнага самастойнага» выказнікам, выражаным прыметнікам.

У навуковай літаратуры адзначаецца, што канструкцыі з «давальным самастойным» выступаюць правобразам даданых сказаў часу ці прычыны (у асобных выпадках – умовы ці ўступкі) [1]. Як вынікае з разгледжанага матэрыялу абодвух спісаў «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», такія змены ў іх не знайшлі адлюстравання. Разам з тым аналіз летапісных розначытанняў дае магчымасць усвядоміць механізм

станаўлення літаратурных нормаў з улікам таго, што прыёмы рэдактарскай апрацоўкі летапіснага тэксту ілюструюць праяўленне нарматыўнай варыянтнасці, якая была характэрна старажытнай беларускай мове на ўсім працягу яе развіцця. Факты замены архаічных сінтаксічных рыс, разгледжаныя вышэй, з аднаго боку, сведчаць пра ўвядзенне ў пісьмовы ўжытак новых формаў, а з другога, ілюструюць працэс паралельнага функцыянавання архаічных сінтаксічных канструкцый у тагачаснай літаратурна-пісьмовай традыцыі.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

Акад. – Акадэмічны летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 103–114.

Арх. – Летапіс Археалагічнага таварыства // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 91–102.

БЛ – Баркулабаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1975. – Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 174–192.

Віл. – Віленскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 103–114.

Еўр. – Еўраінаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 214–238.

Крас. – Летапіс Красінскага // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 128–144.

Рач. – Летапіс Рачынскага // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 145–173.

Рум. – Румянцаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 193–213.

Сл. – Слуцкі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 68–84.

Супр. – Супрасльскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 36–67.

ХБ – Хроніка Быхаўца // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1975. – Т. 32 : Хроники:

Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырно-го / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 128–173.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Борковский, В. И.* Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – Изд. 6-е. – М. : URSS, 2016. – 510 с.
2. *Чамярыцкі, В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры : узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі ; Акад. навук БССР, Ін-т літ. ; [рэд. Я. С. Лур'е]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.

ДАДАНЫЯ АЗНАЧАЛЬНЫЯ СКАЗЫ Ё «ТРЫБУНАЛЕ АБЫВАЦЕЛЯМ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА» (1586)

Н. В. Паляшчук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, nata-poleshuk@yandex.by*

Артыкул прысвечаны разгляду даданых азначальных сказаў у вядомым помніку старабеларускай дзелавой пісьменнасці – «Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» (1586), а таксама сродкам іх сувязі (займеннікам і прыслоўям) з галоўным сказам.

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс; складаназалежны сказ; даданы азначальны сказ; «Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага»; старабеларуская дзелавая пісьменнасць; старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова.

Мэта дадзенага артыкула – апісаць даданыя азначальныя сказы паводле іх пазіцыі адносна галоўнага сказа, сродкаў сувязі з ім, наяўнасці ў ім суадносных слоў, размяшчэння адносна азначаемага слова. Матэрыялам для аналізу паслужыў «Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» – агульнадзяржаўны кодэкс, які быў зацверджаны каралём польскім і вялікім князем літоўскім Стэфанам Баторыем у 1581 г. На працягу 1582–1586 гг. «Трыбунал» распаўсюджваўся ў рукапісных варыянтах. Кодэкс быў надрукаваны ў 1586 г. у віленскай тыпаграфіі братаў Лукаша і Кузьмы Мамонічаў і ўвайшоў у гісторыю як першы друкаваны твор дзелавога зместу на беларускай мове. Упершыню для яго набору друкары выкарысталі спецыяльны курсіўны шрыфт, падобны да скорпісу XVI ст. Графіка-арфаграфічныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці «Трыбунала» разглядаліся ў артыкуле А. М. Булыкі [1] і нашай кандыдацкай дысертацыі [4].

Да ліку характэрных рыс сінтаксісу «Трыбунала» можна аднесці:

- наяўнасць складаных сінтаксічных канструкцый, якія звязаны паміж сабой рознымі відамі сувязі і паміж якімі бывае складана вызначыць межы;

- ускладненне сказаў адасобленымі акалічнасцямі, параўнальнымі зваротамі, аднароднымі членамі сказа. У прыватнасці, выкарыстанне апошніх накіравана на вычарпальны пералік прадметаў, прыкмет, дзеян-

няў, якія з'яўляюцца аб'ектам выказвання або непасрэдна з ім звязаны. Сінтаксічная сувязь паміж аднароднымі членамі сказа можа быць злучнікавай (пры дапамозе злучнікаў злучальных, раздзяляльных і інш.) і бяззлучнікавай (пры дапамозе пералічальнай інтанацыі): *на тыхъ соймикохъ вышей менованых кождое воеводство земля або поветъ обирати мають и будутъ повинни межи собою особъ годныхъ богобойныхъ цнотливыхъ* (2б)¹; *за тую вину и противене праву посполитому и звирхности нашей господарской остатокъ маетности... до столу нашего взяти и привернути маемъ* (13б). Як правіла, адметнага графічнага афармлення аднародных канструкцыі не маюць. Выключэнне складае іх размяшчэнне з выкарыстаннем абзаца ў артыкуле «Местцо судомъ головнымъ у Великомъ князстве литовском назначоные» [так!] (7);

- наяўнасць паўтораў слоў ці спалучэнняў слоў, што садзейнічала захаванню дакладнасці зместу і забяспечвала яго належнае тлумачэнне: *порядокъ новый отправления тыхъ всихъ судовъ уживать позволяемъ и даемъ зо объясненьемъ и поправою на теперешнемъ соиме некоторыхъ артыкуловъ на соиме прошломъ поданныхъ под такимъ способомъ и варункомъ яко о тыхъ судехъ головныхъ на теперешнемъ соиме выданныхъ в коньстытуцыи сегож теперешнего соиму есть описано и доложено* (2);

- адсутнасць у «Трыбунале» пыталных, пабуджальных, клічных сказаў, а таксама сказаў з простаю мовай, што абумоўлена апавядальным спосабам выкладу зместу, прызначэннем кодэкса – упарадкаваць, рэгламентаваць, прывесці ў сістэму прававыя адносіны ў дзяржаве;

- шырокая прадстаўленасць складаназалежных сказаў з даданым умовай са злучнікамі і злучальнымі словамі *если, если бы, пакли, кгда, кто бы, будетъ ли*, з якімі ў галоўным сказе суадносіцца прыслоўе *тогда* (радзей злучнік *то*): *если бы кому шла справа з старостою або дерьжавцою нашымъ о кгруньты наши господарьские то вжо своимъ порядкомъ водле статуту великого князства литовьского заховатися* (5); *если бы болиш писаръ над сюю уставу нашу на комъ задержаньемъ справы што выстегнул тогда до тогож суду головного будучы заказанный вины за доводом жалобнику дванадцат коп грошей заплатить мает* (15). Даданая частка падобных сказаў суадносіцца з гіпотэзай прававой нормы, г. зн. змяшчае ў сабе ўмовы, акалічнасці, пры якіх уступае ў дзеянне пэўная норма; галоўная ж частка адпавядае дыспазіцыі прававой нормы, г. зн. утрымлівае правілы паводзін (звязаныя з прадпісаннем, забаронай, дазволам), абумоўленыя гіпотэзай. Дастаткова часта разам з

¹ Тут і далей ілюстрацыйны матэрыял з «Трыбунала абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» адаптаваны, падаецца курсівам.

умоўным злучнікам функцыянуе злучнік *а*, за якім замацавана функцыя аддзялення сказа ад папярэдняга кантэксту.

Асноўнае прызначэнне даданых азначальных сказаў у «Трыбунале» – абазначыць прыкмету прадмета, названага назоўнікам (звычайна агульным) у галоўным сказе.

Самым распаўсюджаным сродкам сувязі даданага азначальнага з галоўным сказам з'яўляецца злучальнае слова *который*. Назіранні паказваюць, што ў названым кодэксе гэты адносны займеннік прадстаўлены ў мужчынскім, жаночым і ніякім родзе адзіночнага і множнага ліку назоўнага і ўскосных склонаў з прыназоўнікам або без яго: *назначаемь першыя соймаки на часъ и день певный то есть о громницах святе римьском которое быти маеть в року пришлом тисеча пятьсотъ осмьдесят втором (2); а оные судьи обраные зъехавшиися на часъ и местце судом назначоное наипервей нижли судити почнуть при судьяхъ земскихъ оное земли и при вряде кгородскомъ и шляхте которые там будутъ на тотъ часъ ротою судьи земского в статуте в разделе четвертомъ артыкуле первомъ описаную присегу учинити мають (3); а головщину и иншыя шкоды и презыски судъ головный на самыхъ поручникахъ сказавшыи ку отправе того на ихъ именьяхъ до того вряду кгородского под которымъ они оселости свои мети будутъ отослати маеть (6); хто бы оселый у великомъ князстве литовскомъ в справе такой которая идетъ о горло по сказанью суду кгородского и будучы на горло сказанымъ хотелъ апелевати до суду головного таковому кождому апеляцыя маеть быть допуцона (6); писаръ земский того воеводъства в которомъ суды таковыя припадати будутъ за три дни передъ часомъ заседанья до тыхъ судовъ на местцо назначоное приехать и до рейстру sprawy сторонъ вписати маеть (10б)*. Як відаць з прыведзеных прыкладаў, адносна галоўнага сказа даданы азначальны з *который* займае постпазіцыйнае або інтэрпазіцыйнае становішча, што пазбаўляе яго самастойнасці, указвае на яго дугараднасць, садзейнічае больш цеснаму аб'яднанню з галоўным сказам.

У дачыненні да азначаемага слова ў галоўным сказе даданаму азначальнаму ўласціва кантактнае і дыстантнае размяшчэнне. Знаходзячыся непасрэдна пасля азначаемага слова, даданы сказ набывае ярка выражаную азначальную функцыю: *мы господарь зложивши з особы своее тые вси суды которые за отозвами або за апеляцыями по вси тые часы водлугъ статуту и правъ великого князства литовьского намъ господару судити и справовати належало порядокъ новый отправованья тыхъ всихъ судовъ... уживать позволяемъ и даемъ (2)*. «Пастаноўка азначальнага сказа на чале з адносным займеннікам адразу пасля азначаемага слова галоўнага сказа выклікана неабходнасцю наблізіць адносны зай-

меннік, які не мае поўнага лексічнага (рэчыўнага) значэння, да слова з поўным лексічным значэннем, на якое ён паказвае» [3, с. 37]. Пры дыстантным размяшчэнні даданая азначальная аддзяляецца ад галоўнай дапасаваным азначэннем, выражаным прыметнікам: *к тому вси sprawy прошлые которыхъ мы господарь и продки наши не отсудили есмо и вси sprawy пришлые которые кольвекъ на суд нашъ господарьскій припадати бы мели тому вжо суду головному належати будутъ* (4б) або выказнікам ці выказнікам і іншымі даданымі членамі сказа: *Мають панове духовные чотырохъ духовныхъ особ с посродку себе обрати которые также при томъ суде и тою жъ ротою верху мененою на евангелию присегу учинити мають* (3б). У апошнім выпадку, паводле І. І. Крамко, «абедзве састаўныя часткі складанага сказа атрымліваюць пэўную самастойнасць, а гэта аслабляе атрыбутыўныя адносіны паміж галоўным і даданым сказамі» [3, с. 40].

Як суадносныя словы да *который* у кодэксе часта выкарыстоўваюцца займеннікі *тотъ, такой*: *мы господарь зложивши з особы своее тые вси суды которые за отозвами або за апеляцыями по вси тые часы водлугъ статуту и правъ великого князства литовского намъ господару судити и справовати належало* (12); *Хто бы оселый у великомъ князстве литовском в справе такой которая идетъ о горло по сказанью суду кгородского и будучы на горло сказанымъ хотелъ апелевати до суду головного таковому кождому апеляцыя маеть быть допуцона* (б). Даследчыкі адзначаюць, што займеннікі *тотъ, такой*, з'яўляючыся «важнейшым структурным элементам у фарміраванні складаназалежнага сказа» [6, с. 217], значна ўзмацняюць сувязь паміж кампанентамі складанага сказа, падкрэсліваюць, выдзяляюць азначаемы даданым сказам назоўнік, асабліва ў тых выпадках, калі стаяць непасрэдна пасля яго перад злучальным словам *который*.

У разгледжаным кодэксе не выяўлена паўтарэння азначаемага назоўніка галоўнага сказа ў даданым азначальным. Вядома, што сказы тыпу *давалъ есми не раз пенези пану Мартину Скроботу за землю свою которая земля есть у заставе у него у двадцати копах грошей* [цыт. па: 3, с. 33], якія кваліфікуюцца як канструкцыі архаічнага тыпу [5, с. 52], вызначаліся прадстаўнічасцю ў тэкстах ранейшага храналагічнага перыяду. І. І. Крамко ў сваёй манаграфіі ў сувязі з гэтым прывёў наступныя даныя: у Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. адзначана 20 даданых азначальных з 320 з паўтарэннем азначаемага назоўніка, пры гэтым яны ўваходзяць ў склад трафарэтных выразаў, у «Лістах» Філона Кміты-Чарнабыльскага – 4 з 48, у Баркалабаўскім летапісе – 1 з 29, у «Дзённіку» Фёдара Еўлашоўскага – 5 з 67. На іх падставе вучоны прыйшоў да высновы, што сказы з даданым азначальным з падобным кампа-

нентным складам «для беларускай мовы таго часу былі ўжо з’явай перажытачнай» [3, с. 36].

Назіраюцца кантэксты, у якіх даданы з названым злучальным словам адносіцца да азначаемага слова, прадстаўленага толькі ўказальным займеннікам, што з’яўляецца дзейнікам у галоўным сказе: *а кгда бы тот который увезанья борониль у великомъ князьстве литовскомъ былъ неоселый а увезанья борониль моцно тогда <...> (14б); тотъ который неслушне апелеваль виненъ будетъ судови головному шесть копъ грошей заплатить (15); тогда не тотъ который своеи сумы ищетъ але тотъ который бы заплатить не хотелъ пересудъ платити маеть (15)*. Адпаведна, калі даданая частка раскрывае канкрэтны змест дзейніка, выражанага ўказальным займеннікам, то яе трэба трактаваць як даданую дзейнікавую.

Даданыя азначальныя з *кто*, што прадстаўлены ў значна меншай ступені: *подъ печатью своею и подъ печатми тых шляхтичов и возных к тому и с подписаньем рукъ ихъ кто з нихъ писати умети будет отослати и о томъ упоре ознаймити намъ маеть (13б); тогда таковойъ кто вызваль маеть вины намъ господару пятьдесятъ копъ грошей заплатить а стороне другую пятьдесятъ копъ грошей и к тому шкоды што под тым часом яко его будетъ вызваль за дворомъ заплатить (5)*. Часцей *кто* і яго склонавыя формы фіксуецца ў сказах, дзе ў галоўнай частцы дзейнік рэпрэзентуецца ўказальным займеннікам у назоўным або ўскосным склонах, а таму выступае як злучальнае слова ў даданых дзейнікавых або даданых дапаўняльных: *тогда таковойъ кто вызваль маеть вины намъ господару пятьдесятъ копъ грошей заплатить а стороне другую пятьдесятъ копъ грошей (5); тогда тотъ кто его забъетъ головицины платити и некоторое вины за то на себе поносити не маеть (15); а где бы таковойъ кому идетъ о горло рукоемства не даль тогда черезъ врядъ маеть быти у везенью задержанъдо чотырохъ недель (6б)*. Да таго ж паміж часткамі канструкцый такога тыпу акрамя суб’ектных і аб’ектных адносін могуць дадаткова рэалізоўвацца таксама ўмоўна-выніковыя. Даследчыкі гістарычнага сінтаксісу адзначаюць, што даданыя азначальныя з *кто* дастаткова рана сталі выцясняцца даданым азначальным з *который*. «Да пэўнай ступені гэта абумоўлена тым, што займеннік *кто*, паколькі ён пазбаўлены форм роду і ліку, не настолькі моцна звязваецца з азначаемым назоўнікам, як займеннік *который*, які дапасуецца да азначаемага назоўніка ў родзе і ліку» [2, с. 21]. Другі фактар, які паўплываў на пашырэнне даданых азначальных з *который*, – ужыванне злучальнага слова *кто* (а таксама і *што*) для падпарадкавання даданага сказа не толькі назоўніку, але і дзеяслову.

У «Трыбунале» як сродкі сувязі даданага азначальнага з галоўным выступалі таксама прыслоўі *где, коли, кгда, яко, колько*, якія даданым азначальным надавалі дадатковыя акалічнасныя значэнні. Даданыя сказы са злучальным словам *где* знаходзяцца ў сярэдзіне галоўнага сказа ці пасля яго, характарызуюцца кантактным і дыстантным размяшчэннем ў дачыненні да азначаемага назоўніка, пры якім звычайна ёсць дапасаваны ўказальны займеннік *тотъ* (рэдка *оний*), маюць дадатковае значэнне месца: *тогда тотъ вранникъ до отправоуанья роковъ судовыхъ земскихъ местцо свое шляхътичомъ в том повете оселымъ где роки таковыя судити будутъ заседати маеть* (3); *таковый маеть быти отосланъ через листъ судей головныхъ на экзекуцыю до воеводы або старосты оного повету где оселость маеть* (8); *писаръ земский оного воеводства где таковыя суды головные отправоуаны будутъ мает и повинен будетъ при тыхъ судехъ быти* (11б).

Даданыя з *кгда* і *коли* ўжыты для паяснення назоўніка з часавым значэннем: *шкрутыня а понашому выведанье маеть быти чынено где бы которая сторона потребовала того только в тыхъ речахъ коли кому идетъ о почтивость або о горьло* (5б); *а то въ тотъ часъ кгда сторона жалобная сторону противную в такихъ речахъ до кгроду позоветъ <...> тогда* (5б); *яко* надае даданаму азначальнаму дадатковае адценне рэальнага або іррэальнага параўнання: *тые судьи головные заседати мають по воеводствахъ порядкомъ тымъ яко которое воеводство по котромъ идетъ* (3б); *колько* – меры і ступені: *а естли бы хто будучы о заплату тыхъ винъ упомненъ упорне прочъ от суду отишоль албо отехаль не заплатившъшы тыхъ винъ всихъ в колько бы упаль албо одное которое з нихъ тогда <...>* (8). З экзэмпліфікацыі відаць, што даданыя азначальныя з пералічанымі прыслоўямі знаходзяцца ў сярэдзіне галоўнага сказа ці пасля яго і паясняюць назоўнікі, якія спалучаюцца з указальнымі займеннікамі.

Такім чынам, у «Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» даданыя азначальныя адносна галоўнага сказа займаюць постпазіцыйнае або інтэрпазіцыйнае становішча, у адносінах да азначаемага слова (агульнага назоўніка) характарызуюцца кантактным і дыстантным размяшчэннем. З разгледжаных сродкаў сувязі (займеннікі *который, хто, што*, прыслоўі *где, коли, кгда, яко, колько*) частотнасцю выкарыстання вылучаецца злучальнае слова *который*, якое ў форме роду, ліку і склону дапасуецца да азначаемага слова. Даданыя азначальныя сказы, у якіх сродкамі сувязі з галоўным сказам выступалі прыслоўі, мелі дадатковыя акалічнасныя значэнні (месца, часу, меры і ступені, параўнання).

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Булыка, А. М.* Мова «Трыбунала» (1586) / А. М. Булыка // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1995. – № 2. – С. 108–115.
2. *Груца, А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове / А. П. Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 272 с.
3. *Крамко, І. І.* Сінтаксіс слоніміскіх актаў XVI ст. / І. І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 70 с.
4. *Паляшчук, Н. В.* Мова «Трыбунала» (1586) : дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. В. Паляшчук. – Мінск, 1999. – 198 с.
5. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : Сложноподчиненное предложение / Отв. ред. член-корр. АН СССР В. И. Борковский ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
6. *Стеценко, А. Н.* Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.

ДА ПЫТАННЯ АБ СЕМАНТЫЧНАЙ АДАПТАЦЫІ ГЕРМАНІЗМАЎ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ФАЛЬКЛОРНА- ДЫЯЛЕКТНЫХ ЗАПІСАХ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТ.

В. У. Пахірка

Беларуская дзяржаўная акадэмія сувязі,
вул. Петруся Броўкі, 14, 220013, г. Мінск, Беларусь, veronicapachirko@gmail.com

Артыкул прысвечаны асаблівасцям працэсу запазычвання германізмаў у беларускай мове з пункту гледжання іх семантычнай адаптацыі. Становяцца відавочнымі такія характэрныя рысы германізмаў у мове фальклорна-дыялектных запісаў ХІХ – пачатку ХХ ст., як працяг старабеларускіх традыцый засваення іншамоўнай лексікі, іх далейшая адаптацыя да асаблівасцей беларускай мовы перыяду станаўлення кадэфікаваных агульналітаратурных норм.

Ключавыя словы: семантыка; адаптацыя; значэнне; германізм; старабеларускі, фальклорна-дыялектны.

Найвышэйшая ступень адаптацыі іншамоўных слоў – іх семантычнае засваенне, якое адлюстроўвае «поўнае падпарадкаванне запазычанняў лексічнай сістэме мовы-рэцэптара і праяўляецца ў выразнай дыферэнцыяцыі семантычнага аб'ёму, вызначэнні іх дэнататыўнай суаднесенасці, развіцці семантычнага патэнцыялу і разнастайных сувязей з уласнай лексікай» [3, с. 99]. На першым этапе семантычнага засваення іншамоўнай лексікі адбываецца яе семантычная дыферэнцыяцыя, якая найчасцей выражаецца ў монасемантызацыі [4, с. 155]. Да першай ступені семантычнай адаптацыі германізмаў адносяцца наступныя працэсы:

- поўнае супадзенне семантыкі запазычання са значэннямі (значэннем) мнагазначнага этымона (бел. *облаць* 'футра' – ням. *Flamme* 'футра', бел. *вата* 'рыбалоўная снасць, сетка' – ням. *Wate* 'сетка для лоўлі рыбы', бел. *ракарь* 'мярзотнік, паскуднік' – ням. *Racker* 'нягоднік', бел. *юргельт* 'плата за год' – ням. *Jahrgeld* 'плата за год');

- запазычванне некалькіх значэнняў этымона і іх захаванне ў беларускай мове (бел. *вахта* '1. Неадлучнае дзяжурства, а таксама змена, якая нясе такое дзяжурства. 2. Месца, дзе знаходзіцца дзяжурны, вахцёр' – ням. *Wacht* '1. Вахта, каравул. 2. Месца, дзе трымаюць варту', бел. *дахь* '1. Верхняя частка будынка, якая засцерагае яго ад дажджу, снегу. 2. Пра дом, жыллё, прытулак' – ням. *Dach* '1. Верхняя частка будынка. 2. Дом, жыллё', бел. *штэмпель* '1. Драўляны брус. 2. Баннік, шомпал' –

ням. *Stempel* '1. Кароткія бярэны, якія выкарыстоўваюцца ў якасці апо-ры. 2. Шомпал');

• частковае супадзенне семантыкі запазычання і этымона, у тым ліку пашырэнне значэння, яго абстрагаванне (бел. *андаракъ* 'спадніца' – ням. *Unterrock* 'ніжня спадніца', бел. *райшуля* 'пабудова' – ням. *Reitschule* 'школа верхавой, коннай язды'), звужэнне значэння, яго спецыялізацыя (бел. *вакса* 'мазь для чысткі скуранага абутку' – ням. *Wachs* 'воск', бел. *прасаваць* 'гладзіць прасам' – ням. *pressen* 'націскаць'), пераасэнсаванне семантыкі на аснове метафарызацыі (бел. *дрэфіць* 'разбэсціцца, сапсавацца' – гал. *drijven* 'адкланяцца ад курсу', бел. *нэмаць* 'красці, паціху браць' – ням. *nehmen* 'браць', бел. *фрасунокъ* 'смутак, журба' – ням. *Fressung* 'хвароба, мука') і пераасэнсаванне семантыкі на аснове метанімізацыі (бел. *гербъ* 'сімвалічны знак' – сярэдневерх-нем. *erbe* 'спадчына', бел. *кнутъ* 'пуга' – старажытнаісл. *knutr* 'вузел', бел. *шанокъ* 'мера сыпкіх рэчываў' – ням. *Schank* 'пасудзіна').

Трэба адзначыць, што вялікая колькасць запазычанняў свабодна ўвайшла ў слоўнікавы склад старабеларускай мовы, занялі «пустую клетку» ў яе семантычнай структуры [1, с. 15]. Пад уплывам лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы запазычаныя лексічныя адзінкі атрымлівалі новыя сэнсавыя варыянты, што пашырала іх семантычную структуру і сферу функцыянавання [2, с. 128]. Устанаўленне наяўнасці лексіка-семантычнай сувязі на розных моўна-гістарычных этапах можа служыць доказнай базай пры высвятленні пытання аб пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай. Так, 71 % германізмаў, зафіксаваных у фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст., праніклі ў лексічную сістэму мовы яшчэ і старабеларускі перыяд.

Большасць такіх германізмаў не змянілі свой семантычны аб'ём падчас функцыянавання ў беларускай мове: *банкартъ* 'пазашлюбнае дзіця', *борн* 'пазыка', *вахмистъ* 'распарадчык', *вухналь* 'падкоўны гвозд', *ганакъ* 'прыбудова для памяшкання', *гатунокъ* 'разрад, катэгорыя', *гмина* 'абшчына', *зэгаръ* 'гадзіннік', *кахля* 'пліткі для абліцоўкі', *крама* 1) 'магазін, лаўка', 2) 'тавар', *лейцы* 'шнур для кіравання запрэжанымі коньмі', *муляръ* 1) 'рабочы, які будзе з каменю або цэглы', 2) 'пячнік', *плюндры* 'штаны', *ратаваць* 'даваць ратунак', ратунак 1) 'ратаванне', 2) 'сродак выратавання', 3) 'дапамога, падтрымка', *ратуша* 1) 'орган гарадскога самакіравання', 2) 'будынак, дзе размяшчаўся орган гарадскога самакіравання', *солтысь* 'сельскі стараста', *талеръ* 'манета', *трапіць* 1) 'здарыцца, выпасці', 2) 'натрапіць на каго-н.', 3) 'трапіць, папасці', 4) 'трапіць, пацэліць', 5) 'апынуцца ў якіх-н. умовах, абставінах', 6) 'надысці, настаць (пра час і пад.)', *флякъ* 1) 'кішкі, вантробы, трыбухі жывёлы', 2) 'страва, прыгатаваная з кішак, рубца і пад.', *цэгла* 'бу-

даўнічы матэрыял’, *швагеръ* ‘брат жонкі або муж сястры ці швагеркі’, *шпегъ* 1) ‘тайны агент, які сочыць за кім-н.’, 2) ‘агляданне; шпіёнства’, *шуфляда* ‘скрынка з невысокімі сценамі і дном, якая ўрабляецца ў ніжнюю частку шафы’, *шынкъ* 1) ‘невялікі пітны дом’, 2) ‘гандаль спіртнымі напіткамі і іншымі дробязямі’.

У выніку палітычна-сацыяльных змен, якія паўплывалі на статус беларускай мовы ў грамадстве ў XVII–XVIII стст., а таксама ўлічваючы яе народны характар у XIX ст., некаторыя значэнні германізмаў, якія былі зафіксаваныя ў старабеларускі перыяд, не знайшлі сваё адлюстраванне ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст.:

барва – 1) ‘*колер, афарбоўка*’¹, 2) ‘плашчык, верхняе адзенне яркага колеру’, 3) ‘*знак, прыкмета*’;

грунтъ – 1) ‘зямля, зямельная ўласнасць, зямельнае ўладанне’, 2) ‘зямля пэўнай якасці, глеба; участак зямлі пэўнай якасці’, 3) ‘цвёрдая, трывалая глеба, якая можа служыць асновай для чаго-н.’, 4) ‘*фундамент якога-н. будынка, падмурак; аснова, зыходныя прынцыпы ці элементы чаго-н.*’, 5) ‘*сутнасць, самы істотны бок якой-н. рэчы*’, 6) ‘падстава, аргумент’, 7) ‘*дно*’;

келихъ – 1) ‘вялікая, звычайна высокая чарка’, 2) ‘*сімвалічнае абазначэнне долі, лёсу, звычайна цяжкага, няшчаснага*’, 3) ‘*пацір*’;

кноть – 1) ‘спецыяльная стужка або скручаная ніць, якая служыць для гарэння ў газавай лямпе, свечцы’, 2) ‘*факел, паходня*’;

сась – 1) ‘*саксонец*’, 2) ‘*саксонскі меч*’;

фалеторъ – 1) ‘*заступнік, апякун*’, 2) ‘*фурман, які сядзіць на першым кані пры запрэжцы цугам*’;

фурманъ – 1) ‘чалавек, які кіруе коньмі ў запрэжанай павозцы, вазак’, 2) ‘*фурманства*’.

Частка слоў нямецкага паходжання, якія ўвайшлі ў беларускую мову ў старабеларускі перыяд, набылі ў XIX ст. новыя значэнні:

абцуги – 1) ‘інструмент, які выкарыстоўваецца ў кавальскай справе для захоплівання і заціскання жалеза’, 2) ‘*вялікія рукі*’²;

будынакъ – 1) ‘будыніна, хата’, 2) ‘*панскі дом*’, 3) ‘*будаўніцтва, будоўля*’;

вандраваць – 1) ‘*падарожнічаць*’, 2) ‘*часта мяняць месца жыхарства, весці неаседлы спосаб жыцця*’;

гапликъ – 1) ‘*рыбалоўны кручок*’, 2) ‘*кручок у адзежы*’, 3) ‘*высокая, худая жанчына*’;

¹ Тут і далей курсівам даюцца значэнні, незафіксаваныя ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст.

² Тут і далей паўтлустым курсівам даюцца новыя значэнні, якія адсутнічалі ў старабеларускай мове.

друковаць – 1) ‘адціскаць з друкаванага набору, з клішэ’,
2) ‘**набіваць палатно фарбамі**’;

жаўнерь – 1) ‘салдат’, 2) ‘**польскі салдат**’;

кірмашь – 1) ‘продаж тавараў у пэўную пару года ў вызначаным месцы’, 2) ‘**шумнае, ажыўленае зборышча людзей**’;

крэйда – 1) ‘мел’, 2) ‘**крэдыт, пазыка**’;

лантухъ – 1) ‘вялікі мяшок’, 2) ‘**жывод, бруха, пуза**’, 3) ‘**вантробы, унутранасці**’, 4) ‘**тоўсты, непаваротлівы, трыбухаты чалавек**’, 5) ‘**неахайны чалавек**’;

паліроваць – 1) ‘апрацоўваць паверхню чаго-н., каб надаць ёй люст-рана-гладкі выгляд’, 2) ‘**вучыць**’;

смакъ – 1) ‘адчуванне на языку, у роце або ўласцінасць ежы, якая з’яўляецца крыніцай гэтага адчування’, 2) ‘задавальненне, ахвота’, 3) ‘**сэнс, цікавасць, вастрыня чаго-н.**’;

цэхъ – 1) ‘гарадская арганізацыя рамеснікаў адной прафесіі’, 2) ‘**падатак, які плаціць такая арганізацыя**’;

шафа – 1) ‘прадмет мэблі ў выглядзе стаячай скрынкі з дзверцамі для захоўвання чаго-н.’, 2) ‘**старуха**’.

Шэраг германізмаў старабеларускай мовы страціў першапачатковыя значэнні ў народнай мове XIX – пачатку XX ст., разам з тым зафіксавана набыццё імі новых, невядомых дагэтуль:

бракъ – ст.-бел. ‘*розніца, выключэнне*’ – XIX ст. 1) ‘**нястача**’, 2) ‘**дэфект**’;

гакъ – ст.-бел. 1) ‘крук, гак’, 2) ‘*прылада катавання*’ – XIX ст. 1) ‘металічны крук’, 2) ‘**шып у падкове, загнутыя канцы падковы**’, 3) ‘**неглыбокае месца ў рацэ, дзе намыта пясчаная каса**’;

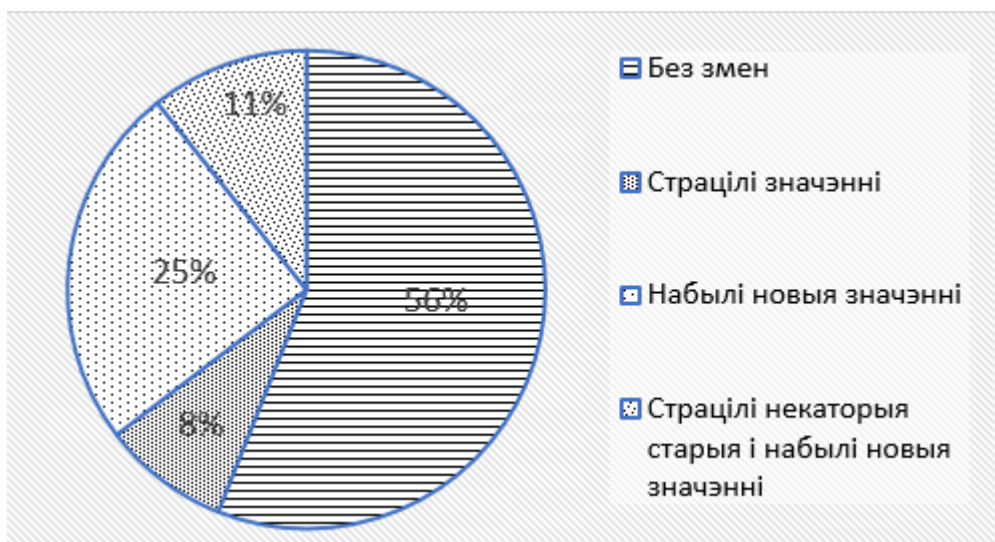
гицаль – ст.-бел. ‘*памочнік ката*’ – XIX ст. 1) ‘**сабакар**’, 2) ‘**машэннік, злодзей**’;

каўнеръ – ст.-бел. 1) ‘каўнер’, 2) ‘*аздоблены нашыйнік*’ – XIX ст. 1) ‘каўнер’, 2) ‘**пояс у штанах**’, 3) ‘**манжэты**’, 4) ‘**шкура на шыі**’;

шнуръ – ст.-бел. 1) ‘шнур’, 2) ‘*мерная прылада*’, 3) ‘адзінка вымярэння даўжыні і плошчы’, 4) ‘зямельны ўчастак; мера зямлі’, 5) ‘рад, лінія’ – XIX ст. 1) ‘кручаная ці вітая тонкая вяроўка’, 2) ‘адзінка вымярэння даўжыні і плошчы’, 3) ‘зямельны ўчастак; мера зямлі’, 4) ‘рад, лінія’, 5) ‘**рыбалоўная прылада**’;

штраф – ст.-бел. ‘*адчытванне, асуджэнне, ганьба*’ – XIX ст. ‘**грашовае спагнанне, якое накладваецца ў якасці пакарання**’.

Колькаснае супастаўленне апісаных вышэй семантычных змен прадстаўлена на дыяграме (гл. малюнак).

Семантычная адаптацыя германізмаў
старабеларускай мовы ў XIX – на пачатку XX ст.

Лёс запазычанняў залежаў ад іх семантычнага прыстасавання да сістэмы беларускай мовы, ад таго, наколькі іх увядзенне апраўдана патрэбай выказвання асаблівых паняццяў, новых значэнняў і сэнсавых адценняў; а таксама ад частотнасці іх ужывання [1, с. 16]. Семантычная адаптацыя выступае індикатарам замацавання іншамоўнай лексікі ў новым лінгвістычным асяроддзі, аднак працэс семантычнага засваення даволі працяглы і не выключана, што германізмы, якія трапілі ў беларускую мову толькі ў тым значэнні, якое яны маюць у мове-першакрыніцы, яшчэ пашыраць семантыку ў будучыні.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Галай, О. М.* Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке (на материале письменных памятников XV–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. М. Галай ; БГУ. – Минск, 1977. – 23 с.
2. *Маркевич, А. А.* О смысловой структуре лексических единиц, сходных по форме в немецком и белорусском языках / А. А. Маркевич // Вопросы семантики и методики преподавания иностранных языков : научное издание / АН БССР, каф. иностр. яз. ; ред. К. Ф. Лукьяненко. – Минск, 1982. – С. 120–128.
3. *Станкевич, А. А.* Даўнія запазычання ў беларускіх гаворках / А. А. Станкевич // Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1990. – № 3. – С. 97–102.
4. *Станкевич, А. А.* Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках / А. А. Станкевич. – Мінск : РІВШ, 2012. – 220 с.

МАЛАВЯДОМЫЯ БЕЛАРУСКАМОЎНЫЯ ТЭКСТЫ ХVІІІ СТ.: ЗНАХОДКІ, ВЫВУЧЭННЕ, ПУБЛІКАЦЫЯ¹

М. І. Свістунова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, svistunovami@bsu.by*

Артыкул прысвечаны колу праблем, звязаных з вывучэннем беларускамоўных тэкстаў ХVІІІ ст. Паведамляецца пра тыя малавядомыя або ўведзеныя ў навуковы зварот адносна нядаўна тэксты, якія могуць быць аднесены да набыткаў беларускага пісьменства гэтага часу. Абгрунтоўваецца неабходнасць іх жанрава-стылістычнай сістэматызацыі, класіфікацыі і навуковага даследавання. Акрэсліваюцца агульныя падыходы да публікацыі дадзеных тэкстаў з мэтай пашырэння іх у якасці фактычнай базы для вывучэння гісторыкамі беларускай мовы і філолагамі ў цэлым. Робіцца вывад аб важнай ролі тэкстаў ХVІІІ ст. у гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Ключавыя словы: беларускамоўныя тэксты ХVІІІ ст., лацінаграфічныя тэксты; арабаграфічныя тэксты; гісторыя беларускай мовы; пісьмовая традыцыя; праблема перарыву пісьмовай традыцыі.

Амаль пяцьдзесят гадоў таму, яшчэ ў 1974 г., у манаграфіі «Таямніцы старажытных сховішчаў. Да гісторыі беларускай літаратуры ХVІІ–ХVІІІ стагоддзяў» вядомы беларускі літаратуразнавец А. І. Мальдзіс сярод цэлага шэрага іншых узняў і пытанні, вычарпальных і абгрунтаваных адказаў на якія няма і па сённяшні дзень: Што мы ведаем пра беларускае пісьменства ХVІІІ ст.? Якія тэксты захаваліся ад гэтага часу? Якія тэксты можна адносіць да ўласнабеларускіх пісьмовых набыткаў? Сам жа Мальдзіс з перакананнем пісаў: «Павінна ж было ад беларускай літаратуры ХVІІІ стагоддзя застацца нешта большае, чым некалькі інтэрмедый і духоўных вершаў. Не магло на працягу цэлага стагоддзя духоўнае жыццё нацыі выяўляцца толькі ў фальклоры...» [10, с. 51].

Адам Іосіфавіч, працуючы ў архівах і бібліятэках Расіі, Літвы і Польшчы, змог адшукаць і давесці да навуковай грамадскасці багата невядомых да таго часу тэкстаў, напісаных на беларускай мове, у тым ліку і створаных на працягу ХVІІІ ст. Так, напрыклад, у кнізе «3 літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзённікі» (1987) ён па-

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах навукова-даследчай работы «Беларускамоўная пісьмовая спадчына ХVІІІ ст. у кантэксце моўнай пераемнасці» (№ 20211516) дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг.

ведамляе пра прыблізна паўтары сотні выяўленых ім твораў беларускай песенна-інтымнай лірыкі другой палавіны XVII – першай палавіны XVIII стст. [9, с. 12], а таксама прыводзіць тэксты асобных песень. Менавіта ён звярнуўся і да такіх малавядомых або невядомых на той час твораў, як «Ukaz goraczy polkom rossyiskim...» і «Projekt ... woysku Rossyiskomu...», «Piesnia biełaruskich źaunierou» і некаторых іншых, увёўшы іх у кола беларускай літаратуры і пісьмовых набыткаў.

На жаль, актыўныя і мэтанакіраваныя навуковыя пошукі беларускамоўных твораў цікавага для нас XVIII ст. не праводзіліся. Гэтаму замінае ці не найперш тое, што такія пошукі трэба весці ў замежных архівах і бібліятэках, куды ў розныя часы і пры розных абставінах патрапіла большасць збораў дакументаў і кніг з тэрыторыі Беларусі.

На нашу думку, замінае правядзенню такіх пошукаў і стэрэатыпнае меркаванне пра адсутнасць ці, прынамсі, выключную малалікасць беларускамоўных тэкстаў XVIII ст. Прынята лічыць – і гэта паўтараецца рознымі аўтарамі на працягу апошніх пяцідзесяці шасці гадоў – апошнім творам на старабеларускай мове «Собраніе прыпадковъ краткое...» 1722 г. супрасльскага архімандрыта і грэка-каталіцкага мітрапаліта Льва Кішкі [5, с. 356], а першым творам на новай беларускай літаратурнай мове – «Камедыю» 1787 г., аўтарства якой прыпісваецца Каятану Мараш-эўскаму [2, с. 52; 6, с. 14]. А 65 гадоў, якія раздзяляюць гэтыя даты, нібыта па-беларуску не пісалі наогул.

Аднак так гэта ці не, ніхто з даследчыкаў, па-сутнасці, і не спрабаваў дасканальна высветліць, зыходзячы ў сваіх меркаваннях і катэгарычных высновах пра перарыў пісьмовай традыцыі ў гісторыі беларускай мовы з таго факта, што ад «правальнага» XVIII стагоддзя захаваліся адзінкавыя тэксты. Але ж, па-праўдзе, асабліва і не шукалі, кіруючыся формулай «калі ёсць, то ёсць, а калі няма, то, значыць, і не было».

З-за палітычнай і эканамічнай сітуацыі (тут дарэчы прыгадаць і тры падзелы Рэчы Паспалітай, і Паўночную вайну, і глыбокі заняпад гаспадаркі) адукаваных людзей на беларускіх землях было ў прынцыпе няшмат і іх патрэбы ў выкарыстанні пісьмовай формы беларускай мовы задавальняліся ў асноўным у побытавай сферы, у меншай ступені – у рэлігійнай і афіцыйна-справавой. Таму зусім невыпадкова, што ў колькасных адносінах большасць вядомых на сённяшні дзень беларускамоўных тэкстаў XVIII ст. – гэта невялікія творы песенна-інтымнай лірыкі (канты і псалмы), вершы, а ў канцы стагоддзя з’яўляецца і больш буйны жанр – п’еса ў выглядзе школьных камедый; далучым да гэтага шэрага запісы ў прыватных шляхецкіх альбомах накшталт *silva rerum*, куды для памяці маглі змяшчацца самыя розныя звесткі: ад вітання ці прамовы на якім-небудзь сойме да арыгінальнага рэцэпта квашання капусты; па-

беларуску перапісваліся асобныя афіцыйныя дакументы, рабіліся запісы ў дакументах, кнігах і пад.

Насуперак даўно ўсталяванаму ў навуцы меркаванню час ад часу з'яўляюцца звесткі пра знаходкі такіх тэкстаў.

Напрыклад, А. Брыль знайшоў і ў 2020 г. апублікаваў невялікія беларускамоўныя вершы 1751–52 гг., запісаныя лацінкай, што былі фрагментамі каляднага прадстаўлення [4, с. 11]. Гэтыя камічныя маналогі стральца, селяніна, купца рыбы, кухты (кухара) былі адшуканы ім ў бібліятэцы Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх у адным з трох рукапісных тамоў базыльянскага святара і выкладчыка рыторыкі Нікадзіма Грыневіча.

Чамусьці да гэтага часу гісторыкі беларускай мовы мала ўвагі звяртаюць на канты і псальмы, якія вельмі шырока бытавалі на нашых землях і вядомыя ў значнай колькасці ў складзе рукапісаў. Музыказнаўцы і літаратуразнаўцы добра ведаюць пра «Куранты» 1733 г., Варшаўскі зборнік, Курніцкі зборнік, так званыя маскоўскія зборнікі. А вось мовазнаўцам яшчэ неабходна вывучаць гэтыя тэксты, да якіх яны звяртаюцца выключна рэдка (гл., напрыклад, больш падрабязна пра вывучэнне кантаў у нашых публікацыях «Зборнік “Куранты” як помнік пісьменства XVIII ст.» [12] і «Канты XVIII стагоддзя як помнікі беларускага пісьменства» (у друку, выхад плануецца ў снежні 2023 г.)). І самая, напэўна, «балючая» для мовазнаўцаў праблема пры вывучэнні такіх тэкстаў – вызначэнне іх моўнай асновы, на падставе чаго толькі частка багатай кантавай культуры, што бытавала на беларускіх землях у XVII–XVIII ст., можа быць аднесена да ўласна беларускамоўнай пісьмовай спадчыны, таму што частка кантаў і псальмаў была створана на царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах. Іншым разам немагчыма, ці прынамсі, вельмі складана адрозніваць тэксты беларуска- і ўкраінскамоўныя, улічваючы моўны сінкрэтызм, уласцівы пісьменству Вялікага Княства Літоўскага.

Як вядома, частка афіцыйных дакументаў Рэчы Паспалітай, куды да трох падзелаў уваходзілі беларускія землі, запісвалася па-беларуску, але лацінкай. Як правіла, гэта былі старажытныя дакументы на старабеларускай мове, якія неабходна было капіраваць, каб, напрыклад, абгрунтаваць або пацвердзіць свае правы. Так, У. Анічэнка ў артыкуле 1978 г. апісаў рукапісную беларускамоўную лацінаграфічную копію «Уставы на валокі» 1577 г., зробленую ў 1790 г. [3, с. 4]. А. Ліцкевіч у адным са сваіх артыкулаў піша пра грамату князя Аляксандра Уладзіміравіча касцёлу св. Міхаіла ў Слуцку, два варыянты копій якой захаваліся ў лацінаграфічных запісах 1696 і 1717 гг. [8, с. 13–15]. Арыгінальным фактам беларускага пісьменства XVIII ст. з'яўляецца сфальсіфікаваная візіта

ўніяцкай царквы ў в. Дзмітравічы Аршанскага павета, пра якую паведамляе Д. Лісейчыкаў у адным са сваіх артыкулаў. Візіта датавана 1621 г., але даследчык лічыць, што то найбольш верагодны час стварэння гэтай падробкі – другая палова 1760-х гадоў [7, с. 165 і інш.]. Безумоўна, узнікае пытанне пра тое, наколькі правамерна адносіць падобныя тэксты да набыткаў беларускага пісьменства XVIII ст., бо фактычна створаны яны значна раней, а ў гэтым стагоддзі былі толькі перапісаны. І адказ на гэтае пытанне залежыць ад адказу на іншае пытанне: што адносіць да беларускамоўных твораў XVIII ст., якое патрабуе асобнага разгляду і тут намі не асвятляецца.

Пра асобныя нешматлікія тэксты і запісы XVIII ст., зробленыя на старонках афіцыйных дакументаў, кніг ці рукапісаў, даследчыкі гісторыі беларускай мовы ў прынцыпе ведаюць. Так, напрыклад, пра запіс Рэчыцкага гродскага суда 1746 г. У. В. Анічэнка паведамляў яшчэ ў 1961 г. і нават прывёў тэкст гэтага запісу [1].

У сучаснасці іншым разам пра новыя знаходкі невялікіх твораў ці асобных тэкстаў паведамляецца праз сацыяльныя сеткі, у прыватных кантактах спецыялістаў, але, на жаль, гэтыя звесткі, творы і тэксты не становяцца аб'ектамі асобных навуковых публікацый. І тым больш не выпадае гаварыць пра якую-небудзь сістэматызаваную публікацыю беларускамоўных тэкстаў XVIII ст. На сённяшні дзень нам вядома толькі адна прыватная ініцыятыва па зборы і падрыхтоўцы да выдання такой хрэстаматыі, дзе сярод больш-менш прывычных для гісторыкаў беларускай мовы назваў сустракаюцца і мала-ці зусім незнаёмыя. Мы паспрабавалі згрупаваць іх па жанравай прыналежнасці і храналогіі (назвы захаваныя ў цэлым так, як яны пададзены складальнікам гэтай хрэстаматыі).

1. Паэтычныя тэксты

Са зборніка Рудніцкага-Гінтаўта, каля 1716 г.

Верш на прыезд біскупа Валынскага да Пінска, 1720 г.

Верш на прыезд біскупа Вармінскага да Вільні, 1729 г.

З Ковенскага зборніка, 1731 г.

Са зборніка «Куранты», 1733 г.

Вершы Дамініка Рудніцкага, між 1726 і 1739 гг.

З песеннікаў, 1740-я гг.

Верш Яўхіма Храптовіча, каля 1745 г.

Прамова Літвіна з п'есы Георгія Каніскага, 1746 г.

Песня «Маеш в себе прычыны много», сяр. XVIII ст.

З варажбітнай кнігі «Загадкі царя Давыда».

Калядная песня «В неделю рано нім зора засвітіла».

З Барунскіх інтэрмедый, 1752 г.

Інтэрмедыя «Селянін у споведзі», да 1760 г.

Верш ў гонар мітрапаліта Фларыяна Грабніцкага, між 1748 і 1762 гг.
Калядка, 1769 г.

Прамова Літвіна з п'есы 1771 г.

З інтэрмедыі, другая палова XVIII ст.

Вітанне караля Станіслава, 1784 г.

З «Камедыі» К. Марашэўскага, 1787 г.

2. Празіачныя тэксты

З катэхізіса Базылянскага ордэна, 1700 г.

«О досконалой веры в Бога» з Мінеі пачатку XVIII ст.

Апокрыфы са Слуцкага зборніка, каля 1718 г.

Са зборніка «Собраніе прыпадков краткое», 1722 г.

Запіс у служэбніку 1730 г.

Чын шлюбу з трэбніка 1736 г.

З Жыровіцкага ўпамінніка, першая палова XVIII ст.

Са зборніка «Краткое сословіе науки хрысціанскія», 1759 г.

Са зборніка «Собраніе велікаго Катэхізму», 1788 г.

Чын асвячэння царквы, канец XVIII ст.

«Наука для детей» з буквара 1767 г.

3. Афіцыйна-справавыя тэксты

Статут Слуцкай капітулы, 1702 г.

Тэстамент Магілёўскага бурмістра, 1702 г.

З кніг Магілёўскага магістрата, 1710–1711 гг.

З метрычнай кнігі, 1717–1718 гг.

З кніг Слуцкай капітулы, 1722–1727 гг.

З метрычнай кнігі, 1741–1744 гг.

Запіс Рэчыцкага гродскага суда, 1746 г.

Актыкацыя фондуша на царкву, 1747 г.

Запіс аб пасвячэнні святара, 1751 г.

З метрычнай кнігі, 1759–1761 гг.

Актыкацыя статута Магілёўскага цэха пекараў, 1763 г.

У вышэйзгаданай хрэстаматыі называецца і тэкст з кітаба Мількамановіча. Заўважым, што гэта далёка не адзіны прыклад беларускамоўных твораў XVIII ст., запісаных арабскай графікай. І пры звароце да каталогаў «Рукописи татар Беларуси конца XVII – начала XX веков из государственных книжных собраний страны» (2011), «Рукописи татар Беларуси XVIII – начала XIX века из государственных и общественных книжных собраний страны» (2015), «Тафсири, китабы и хамаилы: Из частных книжных собраний Беларуси» (2020) (склад. М. Тарэлка і інш.) можна выявіць іншыя арабаграфічныя творы, напісаныя ў XVIII ст.

Такім чынам, відавочна, што на сённяшні дзень існуе вострая неабходнасць у зборы звестак пра беларускамоўныя тэксты XVIII ст., іх

сістэматызацыі і класіфікацыі. Пра гэтую неабходнасць яшчэ ў 1978 г. пісаў беларускі гісторык мовы У. В. Анічэнка ў артыкуле «Развитие белорусского литературного языка в XVIII в.», які быў надрукаваны ў аўтарытэтным савецкім навуковым часопісе «Вопросы языкознания». Там жа навуковец падаў ці не першую спробу такой сістэматызыцыі і зрабіў моўны аналіз некаторых разнародных помнікаў азначанага перыяду [2, с. 56].

Выкажам меркаванне пра тое, што такая класіфікацыя павінна ахопліваць розныя стылі і жанры пісьменства: паэтычныя, драматургічныя (школьныя камедыі і інтэрлюдзі), прэзаічныя (публіцыстычныя, канфесійныя, афіцыйна-справавыя), а таксама павінна ўлічваць існаванне ў XVIII ст. беларускага пісьменства, створанага з выкарыстаннем трох графічных сістэм: на аснове лацінскага, кірылічнага і арабскага алфавітаў. Тэма графікі беларускамоўных тэкстаў азначанага перыяду – яшчэ адна асаблівасць, якая патрабуе асобнага разгляду. Першыя пачатковыя спробы стварэння такой класіфікацыі прадстаўлены ў нашай публікацыі «Белорусскоязычные поэтические тексты XVIII в.: систематизация и классифика» [11], якая павінна атрымаць развіццё і працяг.

Абмяркоўваючы праблемы, звязаныя з вывучэннем беларускамоўных тэкстаў XVIII ст., варта асобна спыніцца і на праблеме іх публікацыі. І гаворка не толькі пра саму неабходнасць давядзення такіх тэкстаў да шырокай навуковай грамадскасці праз публікацыю ў навуковых ці навукова-папулярных выданнях, але і пра тое, якім чынам павінны падавацца такія тэксты, у якім графічным афармленні. Напрыклад, у вышэйузгаданай хрэстаматыі тэксты падюцца ў змененай арфаграфіі і пунктуацыі. Часцей за ўсё менавіта так падаюцца старажытныя тэксты ў хрэстаматыях па гісторыі і гісторыі беларускай літаратуры. Для немовазнаўцаў такі падыход прыдатны, паколькі дазваляе пазнаёміцца са зместам і структурай тэксту, аднак для мовазнаўцаў, тым больш гісторыкаў мовы, ён абсалютна непрымальны, таму што пры падрыхтоўцы тэкстаў да іх публікацыі можа істотна змяняцца першапачатковы маўленчы выгляд твораў, у іх могуць прыўносіцца ўкладальнікамі нейкія ўласныя моўныя элементы ў адпаведнасці з індывідуальным разуменнем арыгінальнага тэксту. І таму для мовазнаўчага вывучэння твораў беларускага пісьменства XVIII ст. неабходна публікацыя выключна неадаптаных тэкстаў, якая максімальна дакладна і поўна перадае графіку і арфаграфію арыгінала, у ідэале, канечне, не проста публікацыі, а эдыцыя. Канечне, у выпадку лаціна- і кірылічнаграфічных тэкстаў прасцей захаваць патрабаванне дакладнай перадачы арыгінальнага тэксту, калі ж гаворка ідзе пра публікацыю арабаграфічных тэкстаў, то тут павінна выпрацоўвацца іншая сістэма іх графічнай перадачы – «канвертацыі»

маўлення, запісанага арабскай графікай, у лаціна- і кірылічнаграфічны тэкст, першы з якіх выкарыстоўваецца для разумення гукавой формы (транслітарацыі), а другі – уласна для разумення зместу тэксту.

У заключэнне адзначым, што беларускамоўныя тэксты XVIII ст. да гэтага часу застаюцца маладаследаваным пісьмовым набыткам, які патрабуе асаблівай увагі, таму што можа мець выключна важнае значэнне ў вырашэнні праблемы існавання перарыву ў пісьмовай традыцыі беларускай літаратурнай мовы. Неабходна праводзіць пошукі тэкстаў гэтага перыяду, іх сістэматызацыю і класіфікацыю, апісанне, навуковае вывучэнне і публікацыю. І зыходзіць у такіх пошуках трэба з таго, што беларускамоўныя тэксты, запісаныя лацінскай графікай, можна выявіць у складзе твора або дакумента на польскай мове. Акрамя гэтага, да набыткаў беларускага пісьменства павінны быць аднесены і тэксты з кітабаў, запісаныя арабскай графікай. Такім чынам, даследаванне беларускамоўных тэкстаў XVIII ст. – гэта комплексная і дастаткова складаная і працаёмкая задача, якая тым не менш можа быць вырашана. І сучаснае развіццё гістарычнага мовазнаўства вельмі настойліва ставіць перад навукоўцамі гэтую задачу. Невыпадкова ўзнікла і згаданая ў артыкуле прыватная ініцыятыва, і наша навуковая тэма «Беларускамоўная пісьмовая спадчына XVIII ст. у кантэксце моўнай пераемнасці», і асобныя даследаванні ў замежжы. Усё гэта падкрэслівае важную ролю тэкстаў XVIII ст. у гісторыі беларускай мовы, а значыць – і ў культуры, і ў гісторыі ў цэлым.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Анічэнка, У. В.* Некаторыя пытанні развіцця беларускай мовы ў XVIII стагоддзі / У. В. Анічэнка // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* – 1961. – № 4. – С. 121–129.

2. *Аниченко, В. В.* Развитие белорусского литературного языка в XVIII в. / В. В. Аниченко // *Вопросы языкознания.* – 1978. – № 4. – С. 47–57.

3. *Анічэнка, У. В.* Помнікі беларускай дзелавой мовы XVIII ст. у бібліятэках Польскай Народнай Рэспублікі / У. В. Анічэнка // *Беларуская мова : міжведамасны зборнік.* – № 6. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1978. – С. 3–12.

4. *Брыль, Антон Францішак.* Барунскія святочныя маналогі. Беларускія вершы сярэдзіны XVIII ст. у базыльянскім рукапісе / Антон Францішак Брыль // *Роднае слова.* – 2020. – № 3. – С. 11–13.

5. *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. імя Я. Коласа.* – Т. 1 / А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – 369 с.

6. *Жураўскі, А. І.* Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання / А. І. Жураўскі, І. І. Крамко ; АН БССР ; Бел. кам. славістаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1973. – 40 с.

7. Лісейчыкаў, Д. Роне́зе «Swiaty Sobor Zamoyski krypko poweliwait...»: сфальсіфікаваная візіта царквы ў в. Дзмітравічы Аршанскага павета Вялікага Княства Літоўскага 1621 г. / Д. Лісейчыкаў // *Архіварыус*. – 2016. – Вып. 14. – С. 158–174.
8. Ліцкевіч, А. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum Głównego Akt Dawnych у Варшаве / А. Ліцкевіч // *Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі*. – 2009. – Вып. 11. – С. 6–41.
9. Мальдзіс, А. З літаратуразнаўчых вандраванняў : Нарысы, эсэ, дзённікі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 215 с.
10. Мальдзіс, А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Да гісторыі беларускай літаратуры XVII–XIX стагоддзяў / А. Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 1974. – 176 с.
11. Свістунова, М. І. Беларускаямоўныя поэтычныя тэксты XVIII в. : систематизация и классификация / М. И. Свістунова [Электронны рэсурс] // *Мир науки и мысли. The World of Science and Ideas : Междунар. науч.-практ. журнал*. – 2023. – № 3. – С. 72–78. – Режим доступа : <https://viva-science.com/ru/journal-archive/2023/%E2%84%96-3-2023>; <https://cyberleninka.ru/article/n/beloruskoyazychnye-poeticheskie-teksty-xviii-v-sistematizatsiya-i-klassifikatsiya>. – Дата доступа : 20.10.2023.
12. Свістунова, М. І. Зборнік «Куранты» як помнік пісьменства XVIII ст. / М. І. Свістунова // *Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 24 лют. 2023 г.* / Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал. : Л. В. Леванцэвіч, Т. А. Кісель, Н. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2023. – С. 151–154.

**ДАДАНЫЯ ДАПАЎНЯЛЬНЫЯ СКАЗЫ
Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛЕТАПІСУ КРАСІНСКАГА)**

Э. В. Ярмоленка

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, elvira-yar@yandex.ru*

У артыкуле разглядаецца функцыянаванне даданых дапаўняльных сказаў у летапісе Красінскага (другая палавіна XVI ст.). Увага звернута на асаблівасці размяшчэння даданых дапаўняльных сказаў у складаназалежных сказах, на асаблівасці сувязі галоўных і даданых частак, аналізуецца ўжыванне падпарадкавальных злучнікаў. Адзначана, што найбольш частотным у даследаваным тэксце з'яўляецца злучнік што, паралельна з якім з меншай частотнасцю выкарыстаны злучнікі *ижъ*, або, *штобы*, *ижбы*, *какъ*.

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс; даданыя дапаўняльныя сказы; летапіс Красінскага; падпарадкавальныя злучнікі; складаназалежны сказ; старабеларуская мова.

Летапіс Красінскага – спіс II летапіснага зводу першай (кароткай) рэдакцыі. Спіс прадстаўляе варыянт *Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага*. Ён складаў частку рукапіснага зборніка, які знаходзіўся ў бібліятэцы Красінскіх (№ 408) і загінуў падчас Другой сусветнай вайны. Звесткі, пададзеныя ў публікацыях тэкстаў са зборніка, дазволілі даследчыкам датаваць яго другой палавінай XVI ст.

У гэтым артыкуле разгледзім ужыванне ў летапісе Красінскага даданых дапаўняльных сказаў.

Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі належаць да найстаражытнейшых тыпаў складаных сказаў. Даданыя дапаўняльныя сказы функцыянальна аднародныя з аб'ектам простага сказа [2, с. 540]. Звычайна яны служаць для дапаўнення аднаго з членаў галоўнага сказа, выражанага словам са значэннем маўлення, думкі, успрымання, пачуцця.

У летапісе Красінскага складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі нечастотныя. Яны адносяцца да:

- дзеясловаў, звязаных з семантыкай паведамлення, выказвання, гаварэння, маўлення: *змовітисся*, *вскричати*, *писати*, *пытати* і інш.: *И въскричала Русь великим голосом и с плачем, иж так окрутне вси*

суть побиты от безверное литвы (68б–69)¹; А змовять межси собою князь великий Керстутей а князь великий Олькгирд, што ж всеи брати послушну быти князя великого Олкгирда (73б);

- дзеясловаў, якія абазначаюць успрыманне аб'екта, інфармацыі: *вслышати, почути, слышати, услышати і інш.: А вьслышав, ижъ мужики мешкають без господаря а зовутся дручане (66б); Также князь великий Скиргаило и князь великий Витовт приехали ... и слышали, што ж князь Светослав смоленский был под Витебском, а потом к Орши приходил, а под Мстиславлем стоить, города добываетъ (78б);*

- дзеясловаў, якія абазначаюць разумовую дзейнасць, унутраны стан, пачуцці: *ведати, верыти, доведатися, знати, терпети, узнати і інш.: И доведатся князь великий Наримонт, иж мешкають мужики на пуци Доинова ятвеж, а пана над собою не мають (72); И узнал король и Скиргаило, иж не могут против стояти Витовта и не могут задержати уже Литовское земли пред великим князем Витовтом (79б);*

- *безасабова-прэдыкатыўных слоў: смутно: Тогда и стало Витовту смутно велми и жалость великая, иж перед тым в Литовской земли чужого державцы не бывало, и многим волостем литовским прислухаючи ему (79–79б).*

У летапісным тэксце зафіксавана таксама ўжыванне даданных дапаўняльных сказаў пасля ўстойлівых слоўных выразаў з дзеясловамі *брати, взяти, дати: брати присягу, взяти присягу, дати присягу (присяга 'прысяга, клятва, абяцанне'), дати правду (правда 'дагавор, умова, абяцанне')*: *И князь великий Витовт присягу взял у великого князя Якгаила за отца своего, што ж отцу его, князю великому Керстутю, зъехавься и опять чисто разехатися (76б); а мы присягу дадим, што ж тебе чисто во свое воиско опять отехати (76б); на tych мест князь великий Якгаило дастъ правду князю великому Керстутю князю великому Витовъту, што николи против им не стояти, а завьжды в их воли быти во всем (75).*

Даданы дапаўняльны сказ раскрывае таксама змест дапаўнення галоўнага сказа, выражанага азначальным займеннікам *все*: *Крумню дал остров около реки Ошмены ... и все прилежающее к Ошмене, што ныне князи и панове в повете Ошменьском держать (67).*

У летапісе Красінскага даданы дапаўняльны займае традыцыйнае становішча ў складаным сказе – пасля галоўнага (гл.: [4, с. 314]): *А князь великий киевский Дмитрие... збег с Киева в город Чернигов, и потом доведатся, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б).*

¹ Ілюстрацыйны матэрыял падаецца па выданні: [1]. Графіка адаптаваная, у дужках указаны нумар старонкі арыгінала.

Як сведчаць прыклады, даданы дапаўняльны сказ можа стаяць непасрэдна пасля слова, якое дапаўняе: *Ты того не ведаеш, што князь великий Яггаило посылает к нам часто Воидила и вже записался с нами* (74), а можа аддзяляцца ад гэтага слова іншымі: *услышал князь Светослав, што ж идет на него князь Скирггаило с князем великим Витовтом и з братею своею* (79).

Даданыя дапаўняльныя сказы далучаюцца да галоўнага сказа пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў.

Найбольш частотным злучнікам у летапісе Красінскага з'яўляецца злучнік *што*: *почул есми, што на мене лихо мыслять* (75).

Другі па частотнасці ў даследаваным летапісе – злучнік *ижь*: *И доведася князь великий Наримонт, иж мешкають мужики на пуци Доинова ятвеж, а пана над собою не мають* (72).

Увогуле, па назіраннях даследчыкаў, у старабеларускіх помніках пры выражэнні аб'ектных адносін частотную перавагу меў злучнік *ижь* [3, с. 99]. Падобную з'яву назіралі і мы ў перакладных помніках старабеларускага пісьменства канца XVI ст. «Аповесці аб Трыстане» і «Аповесці аб Баве» (створаны каля 1580 г.). Аднак у летапісе Красінскага перавагу маюць канструкцыі са злучнікам *што*. В. Ф. Харпалёва таксама звярнула ўвагу, што «калі ў помніках мастацкага стылю суадносіны ўнутры помніка паміж саюзамі <...> часцей адпавядалі іх агульнай частаце ўжывання (г. зн. *ижь* пераважала над *што* (*што*) або *што* (*што*) адсутнічала ўвогуле), то ў большасці летапісаў – Акадэмічным, Супрасльскім, Увараўскім, Заходнерускім, а таксама ў граматах XV ст. назіраецца пераважанне найменш частотнага саюза *што* (*што*) над найбольш частотным *ижь*» [3, с. 103].

Злучнік *абы* ўжываецца ў летапісе Красінскага пасля дзеясловаў маўлення: *И Шварно пошлеть послов своих до великого князя литовского, што вышол с Китоврасу до Кгируса, просячи его, абы помоч дал ему напротивку руси* (686); *А князь великий Яггаило ... намовил месчан виленских, абы засели Вилню* (756).

Сінанімічным да злучніка *абы* з'яўляецца злучнік *штобы*, які таксама фіксуецца пасля дзеясловаў маўлення: *И почали поляки слати послы часто с Кракова ко князю великому Яггаилу, рекучи, штобы принял крещенье старого Рима а понял бы у них королевну Ядвигу себе жоною и стал бы у них королем* (776–78).

Злучнік *штобы* ўжываецца для ўводу даданага дапаўняльнага сказа пасля дзеясловаў *послати*, *прислати*, выкарыстаных з сямантыкай паведамлення, што было характэрна, як сведчаць даследчыкі, для дзелавых і летапісных помнікаў гэтага перыяду [3, с. 76]: *Будучи в тот час царем заволгским царь Булаклай, прислал послов своих до великого князя*

Шварна, штобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом (69); Князь великий Яггаило послал нас к тебе, штобы еси въеднал нас с отцем своим, што быхмо мели свое, а вы бы свое (76б).

Выяўлена ўжыванне злучніка *штобы* і пасля дзеяслова, які абазначае разумовую дзейнасць: *И они от Витовта приехали, и зверился им воевода, и любезно принял их, а того по ним не знал и не верил, штобы они приехали город засести (85).*

У гэтай жа функцыі выкарыстоўваецца і злучнік *ижбы*: *И... мели веру тую, иж бы день судный мел быти, а так знаменовали себе, ижбы бог мел прийти и седеши на горе высокои, судити живых и мертвых (71).*

У летапісе Красінскага, як і ў іншых старабеларускіх тэкстах, назіраецца паралельнае (сумеснае) ужыванне злучнікаў у аднолькавай па структуры пазіцыі (напрыклад, *доведатися* + злучнік *ижь*, *доведатися* + злучнік *што*): *А князь великий киевский Дмитрей ... потом доведатся, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б); А в тот час доведатся князь великий Монтивил жомоитский, иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны (67).*

Злучнікі *ижь* і *што* фіксуюцца паралельна і ў адным кантэксце: *А князь великий киевский Дмитрей, боячися великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведатся, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А вьслышав, ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане (66б).*

Злучнікі *абы* і *штобы* таксама фіксуюцца ў адным кантэксце: *И обреть себе великий князь Швинторог местце на пуци велми хорошо ... и просил сына своего Кгирмонта, абы на том местци жьглишице было вчинено ... И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци ... всих князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо ни где инде телеса мертвых не были жьжены, одно там (70б–71).*

Як бачым, даданыя дапаўняльныя сказы, далучаныя злучнікамі *абы*, *ижбы*, *штобы* абазначаюць не рэальныя, а магчымыя факты і падзеі, названыя злучнікі могуць надаваць сказам дадатковыя сэнсавыя адценні пабуджэння, пажаданаці і пад. (гл.: [4, с. 320]): *Была же королю Яггаилу жалость великая о том, и писал лист до брата своего, до великого князя Витовта, ижбы он тое его жалости помстил (81).*

Адзін раз для сувязі даданага дапаўняльнага сказа з галоўным у летапісе выкарыстаны злучнік *какъ*: *князь великий Яггаило посылает к нам часто Воидила и вже записался с нами, как тебе маеть збавити городов (74).*

Аднародныя даданыя дапаўняльныя сказы могуць далучацца да галоўнага пры дапамозе аднаго падпарадкавальнага злучніка, які стаіць перад першым дапаўняльным сказам, паміж сабой аднародныя часткі злучаюцца злучнікавай сувяззю: *А князь великий киевский Дмитрей, боячи-*

ся великое силы и мощи его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведася, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б). Падпарадкавальныя злучнікі могуць стаяць і перад кожнай з даданых частак, што адносяцца да адной галоўнай: *И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци ... всех князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигде инде телеса мертвых не были жьжены, одно там* (70б–71).

Даданыя дапаўняльныя сказы могуць тлумачыць апорнае слова або непасрэдна, або праз суадноснае слова (указальны займеннік) у галоўным сказе: *не ведаючи ему того, иж таковое дело сталося есть* (75); *Милостивый бог того не хотел терпети, што ж братю свою кров хрестьянскую так не по-хрестьянскии мучать* (78б); *Князь Швитригаило не мог того терпети, што Федор Весна владеет городом Витебском, а его не послушон есть* (80б–81).

Звяртае на сябе ўвагу часовае афармленне дзеясловаў у галоўнай і даданай частцы, напрыклад:

- **прошлы час (галоўны сказ) – прошлы час (даданы сказ).** У такіх сказах апавядаецца пра пажаданае дзеянне або пра дзеянне, якое ўжо адбылося: *И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци, где бы его зжог, всех князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигде инде телеса мертвых не были жьжены* (70б–71); *Также князь великий Скиргаило и князь великий Витовт приехали з Ляхов от брата своего короля и слышали, што ж князь Светослав смоленский был под Витебском, а потом к Орши приходил* (78б);

- **прошлы час (галоўны сказ) – цяперашні час (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбудзецца ў будучыні або якое адбываецца ў гэты момант: *И княгиня великая Витовтовая слышала от людеи, што ж князь великий Витовт долго маеть седети с нею* (77); *Милостивый бог того не хотел терпети, што ж братю свою кров хрестьянскую так не по-хрестьянскии мучать* (78б); *И узнал король и Скиргаило, иж не могут против стояти Витовта и не могут задержати уже Литовское земли пред великим князем Витовтом* (79б);

- **цяперашні/прошлы час (галоўны сказ) + прошлы час (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбылося ў мінулым, або пра пажаданае дзеянне: *И Шварно пошлеть послов своих до великого князя литовского... просячи его, абы помоч дал ему напротивку руси* (68б);

- **будучы час (галоўны сказ) + інфінітыў (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбылося ў мінулым і якое плануецца выканаць: *А змовять межи собою князь великий Керстутей а князь великий Ольгирд, што ж всеи брати послушину быти князя великого Олгирда* (73б).

Праведзены аналіз засведчыў, што ў летапісе Красінскага складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі ўжываюцца традыцыйна: даданы дапаўняльны сказ звычайна размяшчаецца пасля галоўнага і звязваецца з ім пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў. Сярод падпарадкавальных злучнікаў у летапісным тэксце найбольш частотным з’яўляецца злучнік *што*, паралельна з якім з меншай частотнасцю выкарыстаны злучнікі *ижъ, або, штобы, ижбы, какъ*.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 128–144.
2. Ломтев, Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1956. – 596 с.
3. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложно-подчиненное предложение. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
4. Стеценко, А. Н. Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.

РАЗДЗЕЛ VII
ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА. ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА.
КУЛЬТУРАЛОГІЯ

УДК 821.161.3.09(092)

СТАНАЎЛЕННЕ І ЭВАЛЮЦЫЯ
ТВОРЧАЙ ІНДЫВІДУАЛЬНАСЦІ М. БАГДАНОВІЧА:
СУЧАСНАЯ РЭЦЭПЦЫЯ ПРАБЛЕМЫ

Н. Я. Анапрэенка

*Нацыянальная бібліятэка Беларусі,
пр. Незалежнасці, 116, 220114, г. Мінск, Беларусь, anapreenkanatalla@gmail.com*

Артыкул прысвечаны разгляду творчасці беларускага паэта-наватара М. Багдановіча ў кантэксце еўрапейскіх літаратурных сувязей пачатку XX ст., у перыяд узмацнення інтэграцыйных працэсаў, якія засведчылі тыпалагічную сувязь сусветных літаратур, іх плённы шматгранны ўплыў. Праводзіцца аналіз светапоглядных і эстэтычных пошукаў выдатнага майстра слова, які сваёй творчасцю засведчыў новы этап у развіцці беларускага прыгожага пісьменства. Рысы індывідуальнага стылю паэта раскрыты не толькі ў сувязі з літаратурнымі традыцыямі, але і з улікам яго творчага метаду і эвалюцыі поглядаў.

Ключавыя словы: творчая індывідуальнасць; мадэрнізм; фальклор; міфалогія; народныя традыцыі; эпас; мастацкі стыль.

У кожную літаратурную эпоху вылучаецца тая ці іншая фігура пісьменніка, якая выяўляе пэўныя павевы і тэндэнцыі, становіцца непаўторнай у сферы мастацкіх дасягненняў. Сказанае справядліва і ў дачыненні Максама Багдановіча (1891–1917), які ва ўласнай творчасці ўвасобіў гістарычныя і эстэтычныя праблемы свайго часу, асяроддзя, народа.

М. Багдановіч прыйшоў у беларускую літаратуру, калі ў ёй ужо ўладарылі магутныя дараванні Янкі Купалы і Якуба Коласа. Разам з імі ён спрычыніўся да агульнай справы па стварэнні новай літаратуры Беларусі, аднак ў развіцці нацыянальнай лірыкі аўтар «Вянка» пайшоў уласным шляхам. Ён выдаў адзін прыжыццёвы зборнік вершаў, але ў ім «акумуліраваў» усе знакавыя тэндэнцыі, лініі развіцця беларускай паэзіі XX ст. «М. Багдановіч адразу з першых публікацый у “Нашай ніве” надаў новае дыханне маладой беларускай літаратуры. А “Вянок” як ідэйна-мастацкае цэлае ўжо адлюстравалі цэлую эстэтычную эпоху, засвое-

ную нашым прыгожым пісьменствам», – трапна адзначыла І. Багдановіч [2, с. 178]. Украінскі даследчык І. Дзенісюк звяртае ўвагу, што «тэматыка ў Багдановіча найшырэйшая, чым у каго-небудзь з яго айчынных папярэднікаў, – ён свядома ставіў перад сабой заданне пашыраць абсягі роднай паэзіі» [5, с. 12–13]. Разрываючы відавочную сувязь паэтычнага адчування з падзеямі і з’явамі, што яго навеялі, М. Багдановіч у сваіх вершах стварае самакаштоўныя лірычныя вобразы, дзе само жыццё вывараецца мастацтвам. Своеасабліва перапрацоўваючы і трансфармуючы ў адпаведнасці з уласнай ідэйна-мастацкай стратэгіяй і наратыўнай тэхнікай фальклорныя і літаратурныя (вядомыя і невядомыя) матывы і сюжэты, дастасоўваючы іх да патрэб уласнай паэзіі, аўтар, не губляючы сувязі з рэальнасцю, аддае перавагу суб’ектыўнаму ўспрыманню і трактаванню іх сэнсу, пакідаючы ледзь улоўныя ўказанні на першакрыніцы. Такі падыход у адлюстраванні рэчаіснасці вылучаў лірыку М. Багдановіча на фоне тагачаснай беларускай паэзіі. Аднак М. Багдановічу было ўласціва не столькі адмаўленне існуючай рэчаіснасці, колькі эстэтызацыя зямнога: творы «песняра красы» не супрацьстаяць рэалізму як асаблівай мастацкай з’яве, а, наадварот, імкнуцца выступаць яго вышэйшай формай. Наконт гэтага цікавыя назіранні выказаў Я. Чыквін: «Лірычны герой Багдановіча раскрыты і ў сферу грамадска-сацыяльную, і нацыянальна-палітычную і філасофска-трансэндэнтальную. Аднак усе праблемы і пытанні ён успрымае праз сваё індывідуальнае існаванне, праз адчуванне сваёй “закінутасці ў жыцці” ў быццёнасць (у гайдэгераўскім сэнсе). І гэтае быццё адхінаецца чалавеку сваімі невырашальнымі штодзённымі сітуацыямі, сваім імкненнем да смерці; адхінаецца і характвам, і трагізмам, і настроймі экзістэнцыяльнай самотнасці і трывогі. І праз гэта ўсім разам аб’яўляецца чалавеку “цуд існавання”, дзіўнасць існага, адчуванне бесперапыннай сувязі з усім светам, і што немагчыма чалавеку выйсці за межы быцця, адпасці ад быцця, і што менавіта яно распараджаецца чалавекам, а не ён ім» [14, с. 136–137]. Да мадэрнізму аўтар «Вянка» звяртаецца свядома: каб увесці беларускае прыгожае пісьменства ў еўрапейскі літаратурны кантэкст, зрабіць больш разнастайным арсенал сродкаў мастацкай выразнасці. «Багдановіч прыйшоў да еўрапейскасці як крытэрыю ацэнкі нацыянальнага літаратурнага працэсу праз вывучэнне і аналіз гісторыі развіцця еўрапейскіх літаратур. Пад еўрапейскасцю паэт разумее наяўнасць у нацыянальнай літаратуры разнастайных літаратурна-мастацкіх метадаў і кірункаў, а таксама захаванне нацыянальнай самабытнасці як умовы каштоўнасці для агульнаеўрапейскай культуры», – сцвярджае даследчык Т. Вабішэвіч [4, с. 52].

Сведчаннем яркай творчай індывідуальнасці М. Багдановіча, здольнай уплываць на літаратурны працэс, з’яўляюцца і прадстаўленыя ім узоры класічнай антычнай, заходнееўрапейскай і славянскай паэзіі на беларускай мове, а таксама яго майстэрства ў тэхніцы вершаскладання: паэту ўдалося «ўтаймаваць» такія складаныя жанры, як санет, трыялет, рандо, актавы, тэрцыны.

Адзін з найважнейшых аспектаў светапогляду М. Багдановіча – яго нацыянальная самаідэнтыфікацыя. Імкнучыся пісаць беларускія па сваёй сутнасці творы, паэт звяртаецца да нацыянальных каранёў. Свой родны край ён успрымае праз прыродныя рэаліі, старадаўнюю спадчыну, міфы, народныя паданні, бо ў іх увасоблена душа народа. Падступіцца да раскрыцця гістарычнай памяці паэт спрабуе праз адметную сістэму сімвалічных вобразаў і сюжэтаў, многія з якіх чэрпаюцца ім з фальклору. «Максім Багдановіч спасцігаў нацыянальную рэчаіснасць як шматгранную з’яву з глыбіннымі сацыяльна-гістарычнымі і духоўнымі працэсамі. Мастацкі вопыт самога народа падказаў яму формы ўвасаблення старажытнага светасузірання беларусаў, натурфіласофскага складу мыслення як адметнай рысы духоўнага вобліку народа», – трапна заўважыла Л. Тарасюк [13, с. 57]. Здзяйсняючы новыя пошукі ў галіне паэтыкі і мастацкіх сродкаў, М. Багдановіч звяртаецца да народна-песенных прыёмаў, форм і інтанацый, народна-паэтычных сімвалічных вобразаў і, па словах У. Конана, «стварае свой паэтычны свет, сваю непаўторную паэтыку» [7, с. 124]. З адзінства фальклорнага і аўтарскага пачаткаў сыходзіць асноўная светапоглядная пазіцыя беларускага аўтара, у цэнтры якой – ідэя нацыянальнага адраджэння: абуджэнне міфалагічнага «зачарованага царства» як адраджэнне роднага краю, яго гісторыі, мастацтва, культуры ў кругавароце вечнага аднаўлення жыцця.

Асоба і творчасць М. Багдановіча прыцягвала ўвагу не аднаго пакалення даследчыкаў. На сённяшні дзень выдадзена вялікая колькасць прац, якая ахоплівае шматлікія пласты пісьменніцкай спадчыны беларускага песняра. Адзначым, што ў розныя часы багдановічаўская дзейнасць ацэньвалася па-рознаму. У нашаніўскі перыяд і 1920-я гг., калі ў літаратуразнаўстве панаваў плюралізм метадаў, азначэнні яго творчасці вагаліся ад «дэкадэншчыны» (Змітрок Бядуля) да «пясняра чыстае красы» (А. Луцкевіч). Вульгарна-сацыялагічная крытыка 1930-х гг. навесіла паэту ярлык «самага яскравага прадстаўніка буржуазіі». У пасляваенны час творы М. Багдановіча прыстасоўваюць да савецкай ідэалогіі і, як вынік, яны надоўга «ахаваныя» ад уплыву мадэрнізму. Пераломнай становіцца манаграфія А. Лойкі «Максім Багдановіч» (1966) [8]: «напісаная нібы з артадаксальных савецкіх пазіцый... яна ўтрымлівае нечакана глыбокія, хоць і неразгорнутыя, інтуітыўныя прарывы» [12, с. 83]. Істотным

момантам з'яўляецца тое, што ў выданні прысутнічае падрабязны і шматаспектны аналіз (а не проста апісанне) творчасці беларускага паэта. Духоўную эвалюцыю М. Багдановіча, яго наватарскія пошукі ў паэтычным майстэрстве прасочвае Р. Бязозкін у кнізе «Человек на заре» (1970) («Чалавек на прапавесні», бел. пер. Ю. Канэ, 1986) [3]. Крытык супастаўляе яго паэзію з творамі рускіх і сусветных літаратараў, ставіць пытанне пра судакрананне спадчыны Багдановіча з плёнам сімвалістаў, акмеістаў і інш. Таксама даследчыкамі робяцца спробы асэнсавання ўзаемаадносін паэзіі М. Багдановіча і беларускага фальклору. Так, М. Грынчык у манаграфіі «Максім Багдановіч і народная паэзія» (1963) фалькларызм творчасці беларускага пісьменніка разглядае ў непасрэднай сувязі з рэалізмам. У святле апошніх выданняў, прысвечаных выдатнай дзейнасці генія беларускай зямлі, адзначым зборнік літаратуразнаўчых і архіўных матэрыялаў «Максім Багдановіч: вядомы і невядомы» [9], кнігу ўспамінаў і артыкулаў пра творчасць паэта «Максім Багдановіч. Пясняр чыстае красы» [10], энцыклапедыю «Максім Багдановіч» [11], якія выйшлі ў 2011 г.

Сучаснае багдановічазнаўства вызначаецца апрабаваннем новых падыходаў у ацэнцы месца і ролі Багдановіча-паэта. Сёння шматлікія даследчыкі (І. Багдановіч, П. Васючэнка, У. Конан, Е. Лявонава, В. Максімовіч, І. Навуменка, Л. Тарасюк і інш.), не адмаўляючы рэалістычнай асновы творчасці беларускага песняра, ставяць пытанне пра праяўленне ў ёй тэндэнцый імпрэсіянізму, сімвалізму, акмеізму. Тут дарэчы будзе выказванне даследчыка І. Запрудскага: «У розныя часы ў вершах “Вянка” даследчыкі вылучалі, здавалася б, вызначальныя аспекты іх мастацкай вобразнасці і арганізацыі: у іх бачылі дэкадэнцкія настроі, імпрэсіяністычнасць, праявы чыстага мастацтва і эстэцтва, уплывы сімвалізму і мадэрнізму <...> рэалізм (амаль крытычны), рэцэпцыю антычных, хрысціянскіх, сярэднявечных і рэнесансавых традыцый, міфалагічную вобразнасць, урбанізм, форматворчую і вобразную эксперыментальнасць і традыцыяналізм, касмізм і прыземленасць, сацыяльную і нацыянальную ангажаванасць, адкрытасць і загадканасць, эдыпаў комплекс і многае іншае. Усё гэта сведчыць не столькі пра супярэчнасці ў поглядах крытыкаў і іх канцэптуальных падыходаў, колькі пра ўніверсальнасць і сінтэтычнасць мастакоўскага бачання. Іх трэба разглядаць як дамінанту творчай індывідуальнасці М. Багдановіча, што і спарадзіла такі шырокі спектр ракурсаў асэнсавання яго спадчыны» [6, с. 14].

Цікавай і адначасовай складанай уяўляецца праблема ўзаемадачынэнняў паэзіі беларускага песняра з мадэрнісцкімі кірункамі. Як слушна адзначыла І. Багдановіч, «феномен Максіма Багдановіча ў беларускай

літаратуры злучаны з апалогіяй хараства, або канцэпцыі чыстай красы, заснаванай еўрапейскімі мадэрністамі» [1, с. 265]. У гэтым кантэксте ў першую чаргу даследчыкі адзначаюць відавочны ўплыў сімвалісцкай і імпрэсіянісцкай паэтыкі на мастацка-вобразную сістэму беларускага пісьменніка. Так, У. Конан высокую ступень паэтычнага майстэрства М. Багдановіча бачыць «у арганічнай знітанасці сардэчнага і чыстага лірызму з сімвалічным метафарызмам» [7, с. 175]. Паводле Л. Тарасюк, рысы сімвалізму таксама адметна праяўляюцца ў паэзіі беларускага песняра: «Эстэтычная адкрытасць паэзіі М. Багдановіча мастацкаму вопыту сусветнай і ў першую чаргу рускай літаратуры выяўляецца ў сувязі з паэзіяй сімвалізму. Але гэтая сувязь надзвычай складаная і супярэчлівая, што абумоўлена сінхранічнасцю нацыянальнага адраджэння (з яго ідэяй Маладой Беларусі) і духоўнасці крызіснага характару на шляху абнаўлення каштоўнасцей «старога» грамадства». Багдановіч і сімвалісты духоўна вельмі розныя велічыні, таму філасофскія асновы сімвалізму не ўспрымаліся паэтам як грунт уласнай творчасці. <...> Аднак менавіта творчая практыка паэтаў-сімвалістаў дапамагала Багдановічу вызначыць уласныя шляхі мастацкага развіцця, узбагачэння паэтыкі» [13, с. 61]. Даследчыца прыводзіць пэўныя прыклады «прысутнасці» сімвалісцкіх тэндэнцый у творчасці М. Багдановіча: паглыблены лірызм, суб'ектыўны змест эстэтычнай эмоцыі, тэма горада, лірычная цыклізацыя «Вянка» і г. д. Адначасова Л. Тарасюк звяртае ўвагу і на «імпрэсіяністычнасць светаадчування» беларускага паэта, якому ўласціва «здольнасць успрымаць навакольны свет у дынаміцы, імгненасці яго праяваў, імкненне зафіксаваць першаснае, свежае ўражанне і стварыць на яго аснове цэласны малюнак убачанага, пачутага, перажытага» [13, с. 66].

Спадчына М. Багдановіча – неаднародная і складаная, сінтэзавала разнастайныя і часам супрацьлеглыя мастацкія прыёмы і метады. Апафеозам творчай індывідуальнасці беларускага майстра слова з'яўляюцца самабытнасць, нацыянальная своеасаблівасць яго паэзіі і яе адначасовая ўключанасць у тагачасны еўрапейскі культурны кантэкст. У злучэнні нацыянальнага і агульнасусветнага якраз і палягае феномен М. Багдановіча і яго роля ў станаўленні і развіцці беларускага прыгожага пісьменства.

Такім чынам, у мастацкай спадчыне М. Багдановіча праяўляецца прысутнасць шматлікіх кантэкстаў і культурных эпох. Новыя мастацкія канцэпцыі і адкрыцці, новае разуменне часу і прасторы, новыя ўяўленні аб сутнасці і месцы чалавека ў свеце, сувязі чалавека з прыродай – усё гэта паўплывала на фарміраванне светапогляднай і паэтычнай сістэмы беларускага песняра. М. Багдановіч творча ўвабраў у сваю пісьменніцкую практыку новыя тэндэнцыі і кірункі, пераасэнсаваў філасофска-эстэтычныя ідэі тагачаснай гісторыка-культурнай эпохі і праз гэта

сфарміраваў уласны мастацкі стыль, прадэманстраваўшы сваёй справай сувязь з агульнаеўрапейскім літаратурным кантэкстам.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Багдановіч, І. Э.* Ля вытокаў беларускага дэкадансу / І. Э. Багдановіч // *Полымя*. – 2001. – № 12 – С. 257–271.
2. *Багдановіч, І. Э.* Мастацкая апалогія характава : феномен Максіма Багдановіча / І. Э. Багдановіч // *Авангард і традыцыя* / І. Э. Багдановіч. – Мінск : Беларуская навука, 2001 – С. 171–193.
3. *Бярозкін, Р.* Чалавек напрудвесні : расказ пра Максіма Багдановіча / Р. Бярозкін. – Мінск : Народная асвета, 1986. – 176 с.
4. *Вабішэвіч, Т.* Канцэпцыя еўрапеізацыі беларускага мастацкага слова як асноватворны элемент літаратурнай традыцыі Максіма Багдановіча / Т. Вабішэвіч // «Я не самотны, я кнігу маю...» : матэр. Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 2003 г. / Літарат. музей М. Багдановіча; рэдкал. : Т. Э. Шэляговіч [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 44–54.
5. *Денісюк, І.* Речнік білоруськага відроджэння / І. Денісюк // *М. Богдановіч. Лірыка* / М. Богдановіч. – Кіев : Дніпро, 1967. – С. 5–17.
6. *Запрудскі, І.* «Так казаў бы я...»: Асэнсаванне творчасці Максіма Багдановіча (верш «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...») / І. Запрудскі // *Роднае слова*. – 2004. – № 3. – С. 14–16.
7. *Конан, У. М.* Святло паэзіі і цені жыцця: лірыка Максіма Багдановіча / У. М. Конан. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. – 208 с.
8. *Лойка, А.* Максім Багдановіч / А. Лойка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 336 с.
9. *Максім Багдановіч : вядомы і невядомы : зб. літаратуразн. і арх. матэрыялаў / уклад. і камент. Ц. В. Чарнякевіча; прадм. і гласарый Ю. В. Пацюпы.* – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011. – 392 с.
10. *Максім Багдановіч. Пясняр чыстае красы : успаміны, артыкулы, прысвячэнні / уклад. Т. Шэляговіч.* – Мінск : Мастацкая літаратура, 2011. – 350 с.
11. *Максім Багдановіч : энцыклапедыя / склад. І. У. Саламевіч, М. В. Трус ; рэдкал. Т. У. Бялова (гал. рэд) [і інш.].* – Мінск : Бел. Эн. імя Петруся Броўкі, 2011. – 608 с.
12. *Пацюпа, Ю. В.* Багдановічазнаўства / Ю. В. Пацюпа // *Максім Багдановіч : энцыклапедыя / склад. І. У. Саламевіч, М. В. Трус.* – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя Петруся Броўкі, 2011. – С. 79–87.
13. *Тарасюк, Л. К.* Апалогія красы : кніга пра беларускую паэзію / Л. К. Тарасюк. – Мінск : Права і эканоміка, 2003. – 141 с.
14. *Чыквін, Я.* Ля вытокаў ідэйна-эстэтычнага супрацьстаяння ў беларускай паэзіі 20-30-х гадоў / Я. Чыквін // *Беларуская літаратура XVI-XX стст.* / Я. Чыквін; пад рэд. Г. Тварановіч. – Беласток : Uniwersytet w Białymstoku, 2010 – С. 129–140.

ГІСТАРЫЗАЦЫЯ ПАЭЗІІ І ПАЭТЫЗАЦЫЯ МІНУЛАГА (НА ПРЫКЛАДЗЕ ЛІРЫЧНАЙ ТВОРЧАСЦІ Р. СЕМАШКЕВІЧА)

А. І. Бельскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, alesbelsky@yandex.by*

У артыкуле асэнсоўваецца працэс гістарызацыі паэтычнага мыслення ў 1960-1970-я гг. на прыкладзе лірыкі Р. Семашкевіча. Аўтар прыходзіць да высновы, што ў пасляваенны час гістарычная паэзія складвалася як асобны жанрава-тэматычны від і кірунак мастацкай творчасці.

Ключавыя словы: гістарычнае мінулае; мінуўшчына; Р. Семашкевіч; паэзія; верш; увасабленне; гістарызацыя паэзіі.

Зварот на пачатку ХХ ст. да ўласнага гістарычнага мінулага быў аб'ектыўнай неабходнасцю і заканамернасцю на этапе станаўлення нацыянальнай свядомасці і выспявання ідэі адраджэння беларускай дзяржаўнасці. Гісторыя – тая найважнейшая аснова, без якой немагчыма зразумець, хто мы, адкуль ідзём і куды, інакш кажучы, немагчыма культурная самаідэнтыфікацыя грамадства, яго шлях у будучыню. Гэта добра ўсведамлялі беларускія пісьменнікі, якія імкнуліся вярнуць свайму народу гістарычную памяць, яго легендарную гераічную мінуўшчыну (М. Багдановіч, Я. Купала, В. Ластоўскі, А. Гарун, М. Гарэцкі, К. Каганец і інш.). Зрэшты, пра сэнс кругабегу часу і пошукі шляху пафіласофску разважаў А. Гарун: «*Ідуць сабе гады, ідуць – І чалавек за імі. // Куды цябе яны вядуць, // І сцежкамі якімі?*» [1, с. 65].

Па сутнасці той жа пошук уласнай нацыянальнай гістарычнай парадыгмы, свайго беларускага шляху, толькі на новым этапе грамадскага жыцця, займаў Уладзіміра Караткевіча, які сваёй творчасцю прадэманстраваў глыбіню пранікнення ў далёкае мінулае і аднавіў традыцыю мастацкага гістарызму. Ён гаварыў: «Гісторыя – метады мыслення чалавека. Ён і дае магчымасць роздуму над мінулым, сучаснасцю і будучым...» [3, с. 419]. У. Караткевіч сцвердзіў каштоўнаснае стаўленне да гісторыі, абуджаў цікавасць да яе як крыніцы спазнання бацькаўшчыны і выхавання пачуцця патрыятызму. Поруч з ім абсягі мастацкага адлюстравання мінулага пашыралі М. Ароўка, Н. Гілевіч, А. Лойка, Я. Сіпакоў, Л. Дайнека, С. Панізнік, Т. Бондар, В. Іпатава, Д. Бічэль і інш.

Адметным у 1960-я – на пачатку 1970-х гг. быў зварот да гістарычнай тэмы Рыгора Семашкевіча (1945-1982). Яго схільнасць да часовай рэтраспектывы, мыслення гістарычнымі вобразамі заўважылі крытыкі і даследчыкі. Так, Л. Гарэлік, гаворачы пра жанравую спецыфіку празаічных твораў Р. Семашкевіча, адзначала, што ў іх «праз мастацкія абагульненні панарамна разгортваюцца малюнкi сучаснасці і гістарычнай памяці беларускага народа» [2, с. 285], а Д. Бугаёў у прадмове да тома выбраных твораў пісьменніка «Лічыла дні зязюля» (1987) падкрэсліваў яго «зацікаўленасць нашай нацыянальнай гісторыяй» [7, с. 6]. Гэта спроба кантактаваць з мінулым і наступны дыялог з беларускай гісторыяй яскрава выявіліся ў лірычнай творчасці Р. Семашкевіча. У вершы «Аўтабіяграфія» (1968) прыцягваюць увагу радкі пра дапытлівасць і раздумлівасць паэта ў юныя і маладыя гады, а быў ён тады спачатку вучнем у савецкай школе, а потым студэнтам вышэйшай навучальнай установы:

Хацеў усё знаць. Настаўніку безліч пытанняў:

«Чаму навесілі тых паўстанцаў?»

«Чаму хаваліся людзі ў лесе?»

Стаў студэнтам, хадзіў хоць калі на лекцыі.

Слухаў такое: «У цэнтры творчасці класіка эн,

У яго геніяльных паэмах і вершах стаіць мужык».

Пяць год у цэнтры стаяў і стаяў той мужык.

Хоць бы прысеў ці прылёг.

Даўно ўжо знаю,

за што навесілі тых паўстанцаў.

Мне ад таго зусім не стала лягчэй [7, с. 100–101].

Гэта аўтарскае прызнанне сведчыць пра стан тагачаснай гістарычнай і літаратурнай адукацыі з яе стэрэатыпамі і клішэ адносна беларускага мінулага. Недагаворанасць, ідэалагічныя штампы Рыгор Семашкевіч бачыў і разумеў, імкнуўся да спазнання сапраўднай гісторыі. Спасціжэнню нацыянальнай мінуўшчыны, пашырэнню яго светапогляднага ўспрымання рэчаіснасці XIX ст. спрыяла тое, што ён як даследчык узяўся за тэмы, звязаныя з вывучэннем гістарычнага кантэксту. Распрацоўка гэтых тэм вымагала працы ў архівах і бібліятэках з мэтай пошуку, збору фактаграфічнага матэрыялу. Вынікам яго даследчыцкіх шчыраванняў сталі кнігі «Браніслаў Эпімах-Шыпіла» (1968) і «Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.» (1971). Другая кніга – навуковае выданне, якое ўяўляе сабой тэкст кандыдацкай дысертацыі, якую Р. Семашкевіч абараніў у 1970 г.

Найбольшая заангажаванасць у дачыненні да беларускай гісторыі выявілася ў другой па ліку і апошняй прыжыццёвай кнізе паэта «Субота» (1973). Алюзіі на мінулае прысутнічаюць у яго ранняй творчасці і лірыцы студэнцкай пары, як, да прыкладу, у творах «Родныя назвы», «Начлежныя вершы», «Не! не з нас пачалося...» і некаторых іншых, але менавіта з выхадам зборніка «Субота» можна гаварыць пра Р. Семашкевіча як стваральніка гістарычнай паэзіі ці лірыкі на гістарычную тэму. Адбывалася гістарызацыя свядомасці аўтара, а гэты працэс карэлюе і з працэсам гістарызацыі нашай тагачаснай паэзіі і ў цэлым нацыянальнай літаратуры. Паглыбляўся мастацкі гістарызм творчасці, які станавіўся выяўленнем інтэлектуальна-эмацыянальнай сферы асобы. Тут будзе дарэчы спаслацца на аўтарытэтнае і слушнае меркаванне: «Гістарызм... – гэта філасофская і навукова-метадалагічная рэфлексія і вобраз думкі, абумоўленыя “іншанавуковым” гістарычным вопытам і пачуццём часу – гістарызацыяй усіх сэнсаў у культуры і адукацыі Новага часу» [5, с. 7].

А тое, што ў Р. Семашкевіча быў вопыт у спасціжэнні мінулых эпох і паэтычнае адчуванне гістарычнага часу, засведчылі вершы «Ашчаднае сярэднявечча...», «Францішак Багушэвіч», «Кастусь Каліноўскі», «Верш, напісаны ў архіве» і інш. З аднаго боку, ён разумеў, што нацыянальная мінуўшчына не абмяжоўваецца гісторыяй сялянства з яго цяжарам быцця і бунтамі, а сягае далей, у часы больш аддаленыя: так, у якасці эпіграфа да верша «Ашчаднае сярэднявечча...» аўтар падае ўрывак са Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. Мае рацыю У. Мароз, які піша наступнае: «Не з’явіўся б гэты верш, каб не даследчыцкая жылка Рыгора Семашкевіча, каб не яго любоў да бібліятэк і архіваў, якая адпаведна любові да мінуўшчыны роднага краю. Думаецца, той Статут (не трэцюю, самую важкую рэдакцыю 1588 года, а даволі рэдкую першую!) Семашкевіч прачытаў у віленскім архіве самахоць, не для якой пільнай канкрэтнай патрэбы, проста таму, што гэта наша гісторыя. І ўвогуле ў беларускай паэзіі вершаў, натхнёных Статутамі ВКЛ, больш не сустракаецца. Хоць помнікі гэтыя, якія, на мой погляд, не толькі юрыдычныя, але і літаратурныя, маюць у сваім змесце шмат чаго, што магло б паклікаць паэтычны вобраз. Так што ў дачыненні да Статутаў Рыгор Семашкевіч як паэт бяспрэчны першапраходца. І гэта адбылося ў тая гадзі, калі пра гэтыя помнікі ведалі лічаныя людзі!» [4, с. 29]. З другога боку, паэт разумеў, што гісторыя Беларусі – гераічная і адначасова трагічная. Р. Семашкевіч, робячы больш маштабную прасторавую праекцыю, лічыў: «Гісторыя Еўропы і без грыма // Трагічная па сутнасці сваёй» [7, с. 87]. Без барацьбы і змагання няма свабоды і волі, гэтай ідэяй нацыянальна-вызваленчага руху і быў захоплены Семашкевіч-паэт. Ён шу-

каў адказ на пытанне, што абумовіла ўздым пасіянарных сіл беларусаў, адкуль «...Гэта ў нас жыве // Вялікі дух вялікага народа» [7, с. 29].

У час Вялікай Айчыннай вайны, у лёсавызначальны для Беларусі гістарычны момант, паэты згадалі сваіх нацыянальных герояў, славуных дзеячаў мінулага. З арыентацыяй на іх прыклад і ўзор клікала паэзія да вызвалення роднай зямлі, перамогі над ворагам. З ваеннага перыяду асобныя вобразы па традыцыі ці творчай пераемнасці перайшлі-перавандравалі ў літаратуру пасляваенных дзесяцігоддзяў. Паэтычны міні-цыкл Р. Семашкевіча – пра гераічную і трагічную эпоху, калі выявіўся змагарніцкі дух і пакутны драматызм чалавечага лёсу. Паэт імкнуўся перадаць унутраны эмацыянальна-псіхалагічны стан чалавека, інакш кажучы, яго думкі, адчуванні: «Скончана ўсё. Так паспешна у лёхах // Світку мужыцкую здэўлі з плячэй. // Гэтыя ж тут, недзе блізка, патроху // Гаснуць без жалю любімых вачэй»; «Голас ад гора дрыжыць і няме – // Трэба ісці галасіць. // Я і магілы капаць не ўмею – // мёртвых жа трэба ў дол апусціць» [6, с. 86–87]. Перад намі ў вершы вымалёўваецца тое, што Караткевічу бачылася як «гісторыя пакуты Чалавека» [3, с. 400].

Рыгор Семашкевіч з рамантычнай узнёсласцю захапляўся водгуллем гераічнага паўстанцкага мінулага, услаўляў мужнасць і веліч духу, але менш за ўсё ідэалізаваў мінуўшчыну, дзе бачыў вытокі нацыянальнай драмы. Бяздольны, пазбаўлены чалавечых правоў народ быў асуджаны на гора, на пакуты, але ў яго з'явіўся заступнік-абаронца – Францішак Багушэвіч, яго асобу як мужа народнага адваката паэтызуе аўтар: «На ўсю Беларусь мільён пракурораў // І толькі адзін, толькі ён адвакат» [6, с. 82]. У іншым вершы паэт выказваецца з высокай узнесенасцю аўтарскага пачуцця і паэтызацыяй гістарычнай мемарыяльнай мясціны, дзе «маршалы нацыі спяць» [6, с. 76] – Янка Купала і Якуб Колас на Вайсковых могілках Мінска. Сустрэча з мінулым выклікае ў душы героя ўзрушэнне, усхваляванасць, бо там, у далёкіх ад яго эпохах, няма гармоніі і суладдзя, там «людзі з гісторыяй на нажах» [6, с. 92] («Верш, напісаны ў архіве»). Герой твора (а ён, відавочна, аўтабіяграфічны) суцяшае сябе думкай, што тое, чым займаецца і на што траціць час у архіве, «не... марны прастой» [6, с. 93]. Гістарычнае мінулае, паводле яго меркавання, «складаныя штукі» [6, с. 93].

На жаль, Рыгор Семашкевіч пражыў даволі кароткае жыццё, яму было ўсяго 36 гадоў, і таленавітаму аўтару не выпала больш ствараць новыя рэчы на гістарычную тэматыку. У зборніку «Субота» яскрава выявілася майстэрства паэта ў мастацкай рэканструкцыі і інтэрпрэтацыі мінулага. А рабіў ён гэта з дапамогай прыёмаў унутранай драматызацыі аповеду і псіхалагізацыі вобраза героя. Паэт, узнаўляючы гістарычную

рэчаіснасць, выяўляў аўтарскі погляд, аўтарскае светаразуменне і светаадчуванне. Р. Семашкевіч на новым этапе спрычыніўся да працэсу гістарызацыі беларускай паэзіі і сваімі вершамі нароўні з іншымі аўтарамі зацвярджаў гістарычную паэзію як асобны жанрава-тэматычны від і кірунак мастацкай творчасці.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Гарун, А.* Сэрцам пачуты звон: паэзія, проза, драматургія, публіцыстыка / А. Гарун; уклад., прадм. і камент. У. Казбука. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 359 с.
2. *Гарэлік, Л. М.* Семашкевіч Рыгор / Л. М. Гарэлік // Беларускія пісьменнікі: біябібліаграфічны слоўнік / пад рэд. А. В. Мальдзіса. – Мінск : БелЭн, 1995. – Т. 5. – С. 284–285.
3. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – Т. 8, кн. 2. – 495 с.
4. *Мароз, У.* Гістарычныя згадкі ў паэзіі Рыгора Семашкевіча / У. Мароз // Матэрыялы навукова-клясычнай канферэнцыі «Не наракаю на цябе, мой лёс...» : да 70-годдзя з дня нарадж. пісьменніка і навукоўца Р. Семашкевіча (28 крас. 2015 г.). – Маладзечна, 2015. – 43 с. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : [https://molib.by › uploads › Semashkevich](https://molib.by/uploads/Semashkevich) – Дата доступу : 19.09.2023.
5. *Махлін, В. Л.* Историзм (к истории понятия) / В. Л. Махлин // Литературоведческий журнал. – 2013. – № 1 (33). – С. 5–24.
6. *Семашкевіч, Р.* Субота : вершы / Р. Семашкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1973. – 112 с.
7. *Семашкевіч, Р.* Лічыла дні зязюля : вершы, апавесці, эсэ / Р. Семашкевіч; прадмова Д. Бугаёва. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 508 с.

**ЛАДЗІСЛАЎ ФУКС «ВАРЫЯЦЫІ ДЛЯ ЦЁМНАЙ СТРУНЫ»:
ПРАБЛЕМАТЫКА, ПАЭТЫКА РАМАНА**

А. У. Вострыкава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vostrikova72@mail.ru*

Артыкул прысвечаны даследаванню мастацкіх асаблівасцяў рамана «Варыяцыі для цёмнай струны» Ладзіслава Фукса. Твор прадстаўляе метафарычную лінію ў спадчыне гэтага чэшскага пісьменніка другой паловы XX ст., вылучаецца фантасмагарычнасцю, сімвалічнасцю. Падрабязна аналізуецца вобраз галоўнага героя, унутраны свет якога складаюць перш за ўсё мроі, мары, галюцынацыі і фантазіі. У рамана назіраецца сінтэз рэальнага і ўмоўнага. Аўтар канцэнтруе сваю ўвагу на экзістэнцыяльнай праблематыцы. Дамінантнымі ў творы становяцца матывы адзіноты, жаху, смерці, музыкі.

Ключавыя словы: тэмы адзіноты і жаху перад гістарычным злом; музычны складнік; сугестыя; балансаванне на мяжы рэальнага і фантастычнага; канцэнтрацыя на ўнутраным свеце чалавека; экзістэнцыяльная праблематыка; паэтыка снабчання.

Раман чэшскага пісьменніка Ладзіслава Фукса «Варыяцыі для цёмнай струны» (1966) літаратурная крытыка называе адным з лепшых твораў названага аўтара. Гэта раман пра станаўленне маладога хлопца Міхала, якое адбываецца напярэдадні нацысцкай акупацыі, а потым і ў часы Другой сусветнай вайны. Галоўнымі становяцца тэмы чалавечага адчужэння, адзіноты і смерці ў складаны перыяд чэшскай і сусветнай гісторыі. Расійская даследчыца Р. Філіпчыкава зазначае: «Прыход Ладзіслава Фукса ў літаратуру супаў з імкненнем перадавой інтэлігенцыі яшчэ і яшчэ раз паказаць жорсткасць і бесчалавечнасць, сканцэнтраваныя ў крывавай ідэалогіі і практыцы фашызму, у жахлівым механізме фашысцкай палітыкі, дух якой стаў зноў адраджацца ў некаторых краінах Еўропы... Пастаянная і адзіная тэма раманаў Ладзіслава Фукса – перададзень вайны і фашысцкая акупацыя Чэхаславакіі, цяжкая атмасфера таго часу, трагізм і безвыходнасць становішча безабаронных людзей, якія станавіліся ахвярамі фашысцкага гвалту» [1, с. 5].

Галоўны герой паходзіць з багатай інтэлігентнай сям'і з аўстрыйскімі каранямі, якая жыве ў Празе. Міхал паказаны аўтарам як летуценнік і фантазёр, для якога важная не столькі акаляючая рэчаіснасць, колькі прыдуманая ім вобразы. Таму ў рамана мы можам вылучыць важны другі план ўспрыняцця твора – галюцынацыі, снаб-

чанні, казачныя карціны, легенды. Яны суседнічаюць з яркавымі бытавымі сцэнамі, якія таксама падаюцца вельмі дэталёва і падрабязна. Галоўная ж увага Фуксам надаецца менавіта ўнутранаму свету чалавека, і не толькі ў аналізуемым творы, таму сюжэт заўсёды адыходзіць у цень і падаецца некалькі зацягнутым.

На працягу дваццаці васьмі частак аўтар распавядае нам гісторыю студэнта гімназіі, сына пражскага паліцэйскага служачага высокага рангу (дарэчы, менавіта такую пасаду займаў бацька самога Фукса, таму ў гэтым можна бачыць аўтабіяграфізм мастацкага твора). Замкнуты і вельмі чулівы хлопец часта блытае рэчаіснасць, свае фантазіі і ўяўленні. Атмасфера ў сям'і даволі халодная. Міхал вельмі блізка сябруе са служанкай Ружэнкай. Яны разам ходзяць да прарочыцы і на бацькаву працу, многа размаўляюць і абмяркоўваюць самыя розныя падзеі і рэчы. Міхал дзіўны хлопец. Ён на працягу ўсяго рамана размаўляе з партрэтам бабулі-арыстакраткі часоў манархіі, з плюшавым мядзьведзікам і статуэткай танцоркі. Калі яе ў канцы кнігі разбіваюць немцы, гэта становіцца пэўным сімвалам канца дзяцінства героя і змены жыццёвай эпохі.

Сапраўдныя гістарычныя падзеі згадваюцца недзе на ўскрайку аповеду. Так, мы даведваемся, што памёр Т. Г. Масарык, пачаліся хваляванні на нямецкай мяжы, у Германіі прымаюцца расавыя законы, здарыўся Мюнхен, пачалася мабілізацыя і г. д. «Говорили о перевозке контрабандой оружия из Германии в Аш, Хебы и Румбург – наши города на границе, о совещании министра внутренних дел с немецкой партией, о прекращении демонстраций и инцидентов, потом о Гитлере, который, мол, должен произнести речь в Нюрнберге, – о Гитлере теперь говорили все время, еще больше, чем тогда, когда все случилось с несчастной Австрией» [2; с. 210], – такімі скупымі словамі дзе-нідзе ў раман уваходзіць гістарычная рэальнасць тых часоў. Бывае, што асобную частку рамана Ладзіслаў Фукс пачынае з кароткай даведкі пра тое, што здарылася, а потым расказвае пра падзеі з жыцця Міхала, як гэта ўспрымае ён і іншыя вучні гімназіі альбо члены сям'і: «Распустили Судетскую партию, штурмовиков. Объявили чрезвычайное положение, но и это не помогло. Веселье... как-то внезапно исчезло. Полицейские на перекрестках перестали улыбаться, прохожие – рассказывать анекдоты и здороваться... Над городом чаще, чем прежде, летали самолеты, и все говорили о войне... По радио объявили, что начиная с сегодняшнего дня нельзя зажигать на улицах фонари, а на окнах должна быть темная бумага, чтобы не проникал ни один лучик» [2, с. 244–245]. Эмоцый самога пісьменніка мы не бачым. Аднак можам ясна ўявіць тагачасную рэчаіснасць, не зважаючы на тое, што ў цэнтры ўвагі пісьменніка ўнутраны свет цэнтральнага персанажа. І

можна нават сцвярджаць, што грамадска-палітычныя падзеі, гістарычная рэчаіснасць таксама фарміруюць псіхалагічную рэальнасць і эмоцыі чалавека, які жыве нібыта толькі сваім унутраным светам, у сваіх марах і фанатазіях. Сугестыўную атмасферу надаюць твору невыразныя межы паміж рэальнасцю і снабачаннем. Тым не менш, Ладзіслаў Фукс паймаў перадае сваім раманам атмасферу і грамадскі клімат у Чэхаславакіі канца 1930-х гг. і часоў пратэктарату, адзіноту Міхала ў сваёй сям'і і гімназіі. Мы разумеем, што гэта адчуванні самога пісьменніка.

Другасныя персанажы рамана наўмысна паказаны вельмі схематычна, нават калі-нікалі карыкатурна, як маці і бацька, аднакласнікі ў гімназіі. Некаторыя героі прадстаўлены як носьбіты зла, напрыклад, дэспатычны настаўнік географіі, якога хлопцы баяцца і які стварыў невыносную атмасферу на сваіх занятках, прыніжаючы чалавечую годнасць малых людзей. Настаўнік чэшскай мовы і літаратуры з'яўляецца яго антыподам. Даволі многа старонак рамана Фукс адводзіць апісанню таго, як гэты настаўнік расказвае на працягу многіх урокаў пра паэтычны зборнік балад класіка чэшскай літаратуры XIX ст. Карэла Яраміра Эрбена «Букет». Многа вершаў цытуюцца вялікімі ўрыўкамі ў тэксце, распавядаецца, як вучні і настаўнік малююць на дошцы карцінкі з балад, як пануе вясёлы і прыўзняты настрой, цалкам супрацьлеглы атмасферы на ўроках географіі. Малыдзя людзі і настаўнік прыязна і з паразуменнем ставяцца адзін да аднаго, а выкладчыка географіі адзін гімназіст абяцае свайму сябру нават забіць. Творы ж Эрбена былі ў чэхаў заўсёды сімвалам іх пакутніцы-радзімы і патрыятычных настрояў.

Раман «Варыяцыя для цёмнай струны» быў надрукаваны пасля рамана «Пан Тэадор Мундштук» і зборніка апавяданняў «Мае чорнавалосыя браты». У папярэдніх творах мы можам знайсці пэўныя лініі, якія ўвасобіліся ў названым творы, напрыклад, матыў размовы з партрэтам бабулі. Сам Фукс згадваў, што напісаў гэты твор значна раней за яго публікацыю, яшчэ калі хадзіў у гімназію, у самым канцы вайны. На пераёмнасць і пэўную пераклічку з апавяданнямі ўказвае не толькі агульнасць тэм і матываў, але і постаць галоўнага героя і апавядальніка, а таксама многія персанажы. Мы можам сцвярджаць, што ўвогуле для мастацкага свету Ладзіслава Фукса ўласцівыя тэмы адзіноты і жаху перад гістарычным злом. Асабліва гэта праявілася ў першы перыяд творчасці чэшскага празаіка. Але Фукс у вусны свайго персанажа-дырыжора, які мусіць бегчы ад фашызму з Прагі, укладае наступныя аптымістычныя прароцтвы: «Настанет время, когда исчезнут узники, исчезнут тюремщики и псы, которые мешают людям жить, мешают взять жизнь в свои руки и не потерять её, тогда во всем мире будут звучать только арфы. Вы пойдете по городу и будете играть на арфах собственной души, как сказал поэт, кото-

рому недавно выбили зубы... пойдете по свету и будете прислушиваться только к голосу собственного сердца, к мечте и желаниям... Но если потребуется восстать, то восстань и скажи это достаточно громко. Право на протест никто никогда ни у кого не отнимет, даже в тюрьме, и это наше великое счастье...» [2; с. 330–331]. У вобраз гэтага чалавека таксама закладаецца аўтарам складнік эмігранцкай тэмы, паколькі дырыжор добра ўсведамляе свой лёс пасля ўцёкаў з чэшскай сталіцы і сам гаворыць пра чалавека-пілігрыма, вечнага вандроўніка, бежанца, шлях якога бясконцы. Міхалу слыжны дырыжор выказвае свае пакутлівыя пачуцці наконт страты радзімы - сваёй зямлі, свайго краю, дзе нарадзіўся, пусціў карані, дыхаў і меў тое лепшае, што магла мець жывая істота. На яго думку, – гэта магчымасць тварыць. І вось пад уплывам пагрозы страчваецца ўсё. Так ён раскрываецца ў хвіліны іх апошняй сустрэчы.

Раман кампазіцыйна ўяўляе сабой вольнае спалучэнне эпізодаў, аповед вядзецца ад першай асобы, сустракаюцца некаторыя адступленні, дзе першынства аддаецца некаторым другасным персанажам, напрыклад, Ружэнцы. Тканіна тэксту яднаецца ў цэласнасць таксама рэфрэнамі асобных слоў, фраз альбо спалучэннем некалькіх сказаў. Яны ствараюць тэматычны і эмацыйны настрой рамана. Таксама шмат вельмі спецыфічных матываў: музычных, калі згадваюцца асобы спявачкі і дырыжора-эмігранта, сякеры, могілак і інш. Менавіта праз іх пашыраецца кола канатацый, магчымых асацыяцый і інтэрпрэтацый самой кнігі.

Музыка займае ў рамане асобнае месца, што відавочна ўжо па назве мастацкага твора чэшскага пісьменніка. Мы можам прыгадаць вялікую колькасць імёнаў камапазітараў, якія з той ці іншай нагоды фігуруюць у рамане: гэта і Бетховен, і Ліст, і Малер. У творы расказваецца, што сам Міхал ходзіць на ўрокі музыкі і вучыцца граць на раялі. Фукс пастаянна звяртаецца да опер: то «Самсон і Даліла», то «Аіда», то ён піша пра балетную музыку «Рыгалета», то дадому ў сям'ю Міхала прыходзіць знакамітая оперная спявачка і выконвае песні. Праз музычныя тэмы ўваходзяць у раман філасофская і экспрэсіўная лініі. Так, слыжны дырыжор Артур Якабсон, з якім Міхал сустракаецца неаднойчы ў парку, неяк яму сказаў: «Быть чутким, да-да. К искусству, к музыке, к жизни, но не излишне чувствительным к самому себе, только до определенной степени, ибо эта жизнь напоминает танец на острие ножа... Ты должен укрощать свои чувства, держать их в узде, не выпускать поводья из рук... Один немецкий поэт написал, что вечная любовь приносит человеку боль не только для того, чтобы он мог плакать. Страдание есть, с одной стороны, несчастье. Но, с другой, это милость и великая школа. Оно делает человека утонченным, открывает ему чувство музыки, в которую обычный человек не вслушивается, открывает ему смысл жизни. Человек благода-

ря страданию учится преодолевать себя, быть по отношению к себе суровым, не показывать виду, хорошо ему или плохо, учится никогда в душе не уступать никакому насилию, не поддаваться, - всему этому учит страдание...» [2, с. 117–118]. Гэтыя словы вельмі важныя для чулівага Міхала, а таксама для тых, хто страціў вектар свайго існавання ў жорсткім свеце.

Сэнс назвы чытачу раскрываецца праз эпізод наведвання Міхалам дома багатага гандляра Маісея Катца, куды герой прыходзіць на дзень народзінаў лепшага вучня свайго класа. Яўрэй Катц прадчувае будучыя няшчасці і беды. Ён гаворыць Міхалу пра тое, што ў кожнага чалавека, як на арфе, ёсць розныя струны, якія гучаць абсалютна інакш, калі іх закрунуць. І ў кожнага чалавека ёсць адна цёмная струна, да якой нікому не трэба дакранацца. Чалавек не павінен ніколі іграць на ёй. «Все довольно странно – эта жизнь ... как танец. Ну как есть всякие струны у арфы, так есть они и у человека. Есть в нем струны самые высокие, но они в то же время и самые слабые, как и у арфы, так что человек их порою даже и не слышит, а иногда чуть ли не всю свою жизнь даже не прикасается к ним, они поэтому и не звучат в нем всю его жизнь, а если иногда и издают звук, то совсем легкий и нежный, который тут же теряется в звуках низких струн... В каждом человеке есть и одна темная струна... Он может играть на всех струнах, но только не на темной. Если на ней сыграет ветер, в результате этого возникнет трагедия...» [2, с. 313]. Менавіта такой метафарай Фукс асэнсоўвае фашызм, які распаўсюдзіўся таму, што ў вялікай колькасці людзей закрунулі цёмныя струны. Супрацьстаяць гэтай злу магчыма, толькі аб'яднаўшы добрае ва ўсіх людзях. У гэтым асноўная ідэя мастацкага твора. «Творчасць Ладзіслава Фукса – гэта не толькі ўвасабленне драматычных духоўных пошукаў, надзей, расчаравання і адзіноты, але і барацьба за чалавека супраць сіл, якія пагражаюць яго існаванню. Гэта не толькі глыбокае пранікненне ў душу героя, не толькі лёс аднаго чалавека. Асоба героя для пісьменніка – гэта яго ўспрыняцце жыцця-сучаснасці, з яе думкамі і памкненнямі, з яе барацьбой і наступленнем. У вырашэнні праблемы добра і зла з усёй відавочнасцю праяўляецца грамадскі тэмперамент Фукса, яго палеміка з індывідуалізмам», – зазначала літаратуразнаўца Р. Філіпчыкава [1, с. 10].

Чэшскі празаік вельмі дэталёва апісвае як сваіх персанажаў, так і прадметы і падзеі, што адбываюцца ў рамане. У той жа час героямі могуць станавіцца вобразы з галюцынацый Міхала, напрыклад, чорны чалавек у касцюме, якога толькі ён бачыць у гасцінай сваіх бацькоў. Адну госцю на абедзе ён успрымае як смерць з залатой каронай на галаве, а не як жанчыну-арыстакратку з дыядэмай. Фуксам яна апісваецца вельмі фантастычна і становіцца вобразам-сімвалам таго часу. Апошнія старонкі рамана фрагментарныя, часта ўяўляюць плынь свядомасці і разрозненыя

ўспаміны пра трагічныя рэальныя падзеі жыцця галоўнага героя. Фінал жа цалкам цымяны і даволі шматзначны для вытлумачэння і разумення таго, што сталася з сям’ёй Міхала і ім самім. Магчыма, бацькі былі арыштаваныя нацыстамі, а сам ён апынуўся ў вёсцы. Пра гэта цяжка адназначна меркаваць. У цэлым жа, паэтыку рамана вылучае спрощаны дыялог, даволі мудрагелістая камапазіцыя, шматлікія паўторы тэм і матываў. Зварот да экзістэнцыяльнай праблематыкі і спосабы яе ўвасаблення дазваляюць чэшскім літаратуразнаўцам шукаць карані натхнення ў традыцыях пражскай нямецкамоўнай літаратуры, да якой чэхі далучаюць, напрыклад, Франца Кафку. «Сваеасабліваць творчай манеры пісьменніка, адметнасць успрымання і падачы ім рэальнай жыццёвай плыні – паказ падзей, з аднаго боку, праз атмасферу кашмару наяву, якім і быў “новы гітлераўскі парадак”, а з іншага – праз трагічны лёс чалавека і мітусліваю свядомасць, праз агаленне глыбокай дысгармоніі паміж жыццёвымі памкненнямі простага чалавека і бесчалавечным светам у самым крайнім яго выражэнні» [1, с. 8], – справядліва падкрэслівае Р. Філіпчыкава.

Раман «Варыяцыі для цёмнай струны» Ладзіслава Фукса, безумоўна, разглядаецца большасцю даследчыкаў у рэчышчы ваеннай тэмы ў чэшскай літаратуры другой паловы XX ст. Аднак яго роля вельмі адметная, паколькі самі падзеі Другой сусветнай вайны і трагічных для Чэхаславакіі перадваенных часоў займаюць вельмі малое месца, гэты толькі эпізядычныя згадкі ў мастацкай тканіне тэксту. Галоўнае ж, што становіцца прадметам разгляду і рэфлексіі пісьменніка, – гэта ўнутраны свет чалавека, яго экзістэнцыя, прычым менавіта ў манеры Ф. Кафкі, Г. Майрынка, калі Фукс балансуе на мяжы рэальнага і паэтыкі снабачання, калі мары, фантазіі, мроі, галюцынацыі маладога хлопца Міхала даюць нам усвядоміць той экзістэнцыяльны жах і гвалт, якія панавалі ў свеце, якія трансфармавалі людзей, адных рабілі ахвярамі, а другіх – катамі. Раман належыць, на нашу думку, да метафарычнай лініі ў творчасці пісьменніка, як і яго раман «Крэматыр» і некаторыя іншыя, дзе пануе нерэалістычная паэтыка, а сродкам умоўнасці і фантазіі аддаецца перавага ў раскрыцці сэнсу твора і светапогляду самога Ладзіслава Фукса.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Філіпчыкова, Р.* Ладислав Фукс и его роман «Вариации для темной струны» / Р. Філіпчыкова // Фукс, Л. Вариации для темной струны / Л. Фукс. – М. : Прогресс, 1970. – С. 5–10.
2. *Фукс, Л.* Вариации для темной струны / Л. Фукс. – М. : Прогресс, 1970. – 373 с.

КАМПАРАТЫВІСТЫКА ЯК ПЛЁН МІЖУНІВЕРСІТЭЦКАГА ДЫЯЛОГУ

Э. Ю. Дзюкава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, ellada1970@rambler.ru*

Наватарскія дасягненні славістаў-літаратуразнаўцаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ва ўвядзенні ў навучальны працэс прыёмаў і метадык кампаратывістыкі разглядаюцца ў кантэксце практык не толькі айчынных, але і замежных ўніверсітэтаў. Падкрэсліваецца мэтазгоднасць параўнальнага вывучэння беларуска-ўкраінскіх, украінска-беларускіх літаратурных паралеляў з улікам нацыянальнай спецыфікі мастацтва слова суседніх народаў: рускіх, палякаў. Вучэбны дапаможнік дацэнта Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта Алены Паграбняк «Новітняя білоруська літаратура у взаэмінах з украінською літаратураю» (2023) – узорны доказ плённасці міжуніверсітэцкіх дыялогаў, скіраваных на аптымізацыю выкладання ва ўстановах вышэйшай адукацыі Беларусі і Украіны корпуса гуманітарных дысцыплін.

Ключавыя словы: гісторыя славянскіх літаратур; параўнальнае літаратуразнаўства; міжуніверсітэцкі дыялог; кампаратывістыка; нацыянальная спецыфіка.

Сацыяльна-палітычныя, эканамічныя, гісторыка-культурныя абставіны канца ХХ ст. у маладых славянскіх дзяржавах абумовілі фарміраванне наватарскіх тэндэнцый ва ўсіх галінах жыцця грамадства: побыце і вытворчасці, навуцы, тэхніцы, у духоўнай сферы. Закранулі гэтыя працэсы і сістэму адукацыі. У прыватнасці, у вышэйшых навучальных установах адкрываліся дадатковыя факультэты, перад моладдзю разгортваліся пашыраныя магчымасці ў набыцці новых спецыяльнасцей. Што да Беларусі, то ў сферы гуманітарнай адукацыі флагманам наватарскіх пачынанняў выступіў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Рашэннем Вучонага савета філалагічнага факультэта БДУ ў 1993 г. было адкрыта аддзяленне «Славянская філалогія». Тут пачаў па чарзе здзяйсняцца набор студэнтаў на паланістыку, украіністыку, багемістыку, балгарыстыку, сербістыку. Пазней з’явілася магчымасць вывучэння мовы і літаратуры яшчэ і славакаў. Унутраную спецыфіку арганізацыі навучальнага працэсу на славянскім аддзяленні вызначае той факт, што студэнты-славісты пры навучанні ў БДУ атрымліваюць двойную кваліфікацыю: да спецыяльнасці «славянская мова і літаратура» дадаецца яшчэ спецыяльнасць «беларуская мова і літаратура» ці «руская мова і

літаратура». Выпускнікі апошніх гадоў атрымлівалі яшчэ дадатковую кваліфікацыю «перакладчык».

Паралельна адзначым, што адпаведна да трывала замацаванай традыцыі, якая ўвайшла ў жыццядзейнасць філалагічнага факультэта БДУ яшчэ ў 60-я гг. мінулага стагоддзя, у навучальныя планы аддзяленняў «Руская мова і літаратура», «Беларуская мова і літаратура» уключалася дысцыпліна «Літаратура народаў СССР», пазней – «Літаратура краін бліжняга замежжа». Асноўная ўвага засяроджана на дасягненнях у сферы прыгожага пісьменства найбліжэйшых суседзяў беларусаў – украінцаў, палякаў, народаў Балтыі.

Калектыў кафедры славянскіх літаратур, створанай у тых гады, у асобе прафесара І. Чароты, дацэнтаў К. Хромчанкі, Т. Кабржыцкай, П. Навойчыка, М. Хмяльніцкага, А. Вострыкавай, Э. Дзюкавай, маладых выкладчыкаў Г. Навумавай, С. Самахвала актыўна ажыццяўляў кантакты з вядучымі спецыялістамі-славяназнаўцамі – прадстаўнікамі акадэмічнага навуковага літаратуразнаўства як у Беларусі, так і за межамі нашай краіны. Члены кафедры славянскіх літаратур заўсёды лічылі сваім абавязкам глыбока асэнсоўваць сістэмныя падыходы да вывучэння нацыянальнага мастацтва слова, што практыкаваліся ў вышэйшых установах тых краін, гісторыя літаратур якіх вывучалася ў БДУ. Пра гэта сведчаць і выступленні з дакладамі на адпаведных навуковых сімпозіумах «Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай», што пастаянна арганізаваліся на філалагічным факультэце БДУ. Да таго ж існуюць у практыцы выкладчыкаў устаноў вышэйшай адукацыі рэспублікі і метадычныя канферэнцыі, на якіх канкрэтыка самога працэсу выкладання можа заўсёды быць прадметам навукова-педагагічных дыскусій і абмеркаванняў.

Маем падставы сцвярджаць: у нашай роднай *alma mater* нацыянальная спецыфіка мастацтва прыгожага пісьменства славян раскрываецца з улікам светапоглядных канцэпцый сучасных гуманітарных навук – гісторыі, фалькларыстыкі, мастацтвазнаўства, культуралогіі і інш. Зыходзячы з метадалагічнага прынцыпу інтэграванасці вывучэння прыгожага пісьменства, аўтары адпаведных «Праграм па гісторыі літаратуры краіны вывучаемай мовы» карысталіся і метадам гістарызму, і кампаратывісцкімі падыходамі, закранаючы пытанні літаратурных кантактаў у міжнацыянальным кантэксце.

Балонскі працэс, як вядома, абумовіў пераход ад пяцігадовага навучання на чатырохгадовае, адбыліся адпаведныя карэкціроўкі планаў. Увага на агульнаадукацыйныя пытанні скарачалася, улічвалася перспектыва магчымасцей студэнтаў у прафесійным самаўдасканалванні. Арыентуючы студэнтаў на самастойную пошукавую даследчыцкую пра-

цу, выкладчыкі імкнуліся пашырыць колькасць прапанаваных аўтарскіх «курсаў па выбару». Пры гэтым улічваліся найбольш адэкватныя ідэі пазнання спецыфікі нацыянальных літаратурных працэсаў у еўрапейскім навуковым асяроддзі, варыянтнасць методыкі аналізу мастацкага тэксту. Гісторыя нацыянальнай літаратуры разглядаецца як арганічная частка планетарнага свету культуры. Канцэнтраваная ўвага засяроджваецца на агульнаеўрапейскім кантэксце згаданых нацыянальных літаратур. Асобна вылучаюцца пытанні ўсходнеславянскай гісторыка-культурнай супольнасці – беларуска-руска-ўкраінскія літаратурныя кантакты. Разглядаюцца і ўзаемаўплывы, абумоўленыя тэрытарыяльнай блізкасцю пражывання такіх народаў-суседзяў, як беларусы, украінцы, палякі і г. д. Пры гэтым падаснова агульнага і адрознага асэнсоўваецца як у гістарычнай рэтраспектыве, так і з улікам найноўшых тэндэнцый (як станоўчых, так і адмоўных) культурных працэсаў сучаснасці.

Вядома, што шматлікія літаратуразнаўчыя школы Еўропы пры вывучэнні мастацтва слова апошнія дзесяцігоддзі актыўна звяртаюцца да кампаратывісцкіх метадаў даследавання як творчасці асобных пісьменнікаў, так і літаратурных працэсаў увогуле. З улікам гэтай тэндэнцыі менавіта калектывам кафедры славянскіх літаратур быў падрыхтаваны і выдадзены першы ў рэспубліцы вучэбны дапаможнік «Гісторыя славянскіх літаратур і праблемы іх параўнальнага вывучэння: тэорыя і практыка» (2015) [гл. 1]. Змест выдання раскрываецца праз высвятленне актуальнасці гісторыка-параўнальнага вывучэння літаратурнага тэксту, адметных магчымасцей рэцэптыўнай эстэтыкі ў раздзелах «Параўнальнае літаратуразнаўства як навуковая дысцыпліна: гісторыя і тэорыя пытання» (аўт. Т. Кабржыцкая, М. Хмяльніцкі, Э. Дзюкава), «Славянская кампаратывістыка: пачынальнікі і актыўныя творцы методык» (аўт. А. Вострыкава, Т. Кабржыцкая, М. Хмяльніцкі, І. Чарота, С. Самахвал). Трэці раздзел «Тэарэтыка-практычны дыкурс параўнальнага літаратуразнаўства. Анталогія» змяшчае творчыя партрэты знакамітых замежных славяназнаўцаў Эдварда Касперскага, Дыяніза Дзюрышына, Віктара Жырмунскага, Міадрага Сібінавіча, Дзмітра Налівайкі, Івана Дзюбы. Беларуская школа кампаратывістыкі прадстаўлена праз прэзентацыю вядучых славяназнаўцаў нашай краіны, якія моцна звязалі свой лёс з БДУ: В. Рагойша, Т. Кабржыцкая, І. Чарота. Як і прадугледжвае заяўлены ў назве жанр «Анталогія», у раздзеле змешчаны навуковыя напрацоўкі згаданых вучоных, якія раскрываюць шырокія магчымасці вывучэння генетычных і кантактных сувязей, тыпалагічныя і інтэртэкстуальныя падыходы да мастацкіх тэкстаў, спецыфіку міжмастацкіх і міждысцыплінарных узаемаадносін.

Нельга не прызнаць, што тыпалагічна-параўнальны метады садзейнічае сістэматызацыі ведаў, іх паглыбленаму засваенню. У той жа час кампаратывісцкія падыходы скіроўваюць неаб'якавую моладзь пры асэнсаванні мастацтва слова да пашырэння ўжо існуючых традыцыйных метадык аналізу. І паўтаральнасць, і новыя паглыбленія ўзроўні падходаў да літаратурных з'яў – усё гэта ў навучальным працэсе павінна прыносіць свае пазітыўныя вынікі. Апрабацыя мэты і задач матэрыялаў з параўнальнага літаратуразнаўства здзяйсняліся праз абмеркаванні з удзелам профільных навукоўцаў і Беларусі, і суседніх краін (прафесары М. Тычына, І. Жук, І. Дзенісюк, Т. Салыга, акадэмікі У Гніламедаў, М. Сулыма і інш.). Рэцэнзенты выказалі ўпэўненасць у тым, што распрацаваныя курсы і спецкурсы даюць аб'ектыўныя арыенціры на шляху авалодання новымі ведамі ва ўмовах гістарычнай, культурнай, асветніцкай спецыфікі сучаснасці.

Наступны прыклад адлюстроўвае скіраванасць інтэграцыйнага спецкурса «Украіна і Сербія ў еўрапейскай культурнай прасторы: разнастайнасць формаў літаратурнага ўзаемадзеяння» па спецыялізацыі з літаратуры, распрацаванага ў свой час дацэнтам кафедры славянскіх літаратур Т. В. Кабржыцкай: «Дагістарычныя і гістарычныя працэсы як перадумова кантактаў украінцаў і сербаў. Менталітэт як выява ўнутранага ядра культуры народаў. Дынаміка духоўных працэсаў: усходнія славяне і сербы на шляхах хрысціянізацыі еўрапейскіх народаў. Уключанасць сербаў у тагачасныя рознавектарныя геапалітычныя і культурныя працэсы, што адбываліся на ўкраінскіх землях. Сербы на старонках украінскіх казацкіх летапісаў...» Узгаданы спецкурс, як бачна, ахопліваў шырокі разнастайны матэрыял, заклікаў аўдыторыю да «садумання і сутворчасці». І гэта было метадычна апраўдана, паколькі выкладчыца працавала з аб'яднанай групай студэнтаў апошняга года навучання – выпускнікамі аддзялення ўкраінскай і сербскай філалогіі, што набылі ўжо пэўны літаратуразнаўчы багаж ведаў.

«Праграмы з гісторыі славянскіх літаратур» (з указаннем літаратуры), распрацаваныя выкладчыцкімі калектывамі філфака БДУ, былі зацверджаны Міністэрствам асветы Беларусі як тыпавыя. Такім чынам, канцэпцыя, змест «Праграм...» прапанаваліся як узорныя для ўсіх іншых устаноў вышэйшай адукацыі рэспублікі, якія забяспечвалі выкладанне філалагічных дысцыплін. Аднак вядома, што кожная ўстанова вышэйшай адукацыі Беларусі (у межах разумнай кампетэнтнасці і адказнасці) можа мець сваю аўтаномію, што вызначаецца ўнутранымі арганізацыйнымі стандартамі, грамадска-культурнымі традыцыямі, прыярытэтамі інстытуцыйнага і асабістаснага развіцця. На філфаку БДУ склалася выключна спрыяльная сітуацыя: працуе добра ўкамплектаваны калектыў мо-

вазнаўцаў-славістаў, і – у адпаведнасці з профілем мовы, што вивучаецца, – працуюць высокакваліфікаваныя спецыялісты з кожнай са славянскіх літаратур. Вопыт «маналітнага», «комплекснага славяназнаўства», набыты на філфаку БДУ, з’яўляецца для іншых устаноў вышэйшай адукацыі ўзорным, але не адзіна абавязковым. Так, з пачаткам 1990-х гг. у Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А. Пушкіна пачалі ажыццяўляць набор на ўкраінскае аддзяленне філалагічнага факультэта, аднак праз пэўныя прычыны адміністрацыйна-арганізацыйнага парадку ў далейшым ад яго адмовіліся. Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, улічыўшы даўнейшыя культурныя традыцыі краю, скіраваў увагу філфака на беларуска-польскі кантэкст. Гісторыя польскай літаратуры выкладалася ў Гродна выдатным паланістам прафесарам С. Мусіенка. Магілёўскі дзяржуніверсітэт імя Аркадзя Куляшова таксама прапануе студэнтам-філолагам вивучэнне славянскіх літаратур. Змест курсаў вызначаецца самімі выкладчыкамі, у прыватнасці, асабістай навуковай прыхільнасцю да персаналій з украінскай літаратуры прафесара А. Макарэвіча, чэшскай літаратуры – дацэнта М. Чмаравай і інш.

Фактар кампаратывістыкі выразна пазначыўся на полі дзейнасці славістычнай школы кафедры беларускай літаратуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны. Шматгадовы загадчык кафедры праф. І. Штэйнер стварыў атмасферу навуковых кантактаў калектыву кафедры з вучонымі і выкладчыкамі многіх славянскіх краін. Рэгулярныя навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя творчай і навуковай дзейнасці ўраджэнца Гомельшчыны акадэміка НАН Беларусі І. Я. Навуменкі, арганізаваныя І. Штэйнерам, заўсёды вызначаліся цікавымі выступленнямі яркавых прадстаўнікоў славянскага свету, што прыязджалі ў Гомель з Расіі, краін Заходняй Еўропы, Украіны. З ініцыятывы загадчыка кафедры чытаюцца лекцыі па ўкраінскай літаратуры, створана адпаведная вучэбная праграма. На кампаратывістыцкіх прынцыпах даследавання пабудаваны шматлікія публікацыі, манаграфіі і І. Штэйнера. Былы выпускнік філалагічнага факультэта БДУ прафесар І. Штэйнер не парывае сувязі з Мінскам, сочыць за сучаснымі дасягненнямі, знаходзіць магчымасць прымаць удзел у навуковым жыцці роднага факультэта. Ён выступаў як афіцыйны рэцэнзент вучэбных дапаможнікаў «Гісторыя літаратуры краін вивучаемай мовы», створаных у БДУ. Менавіта ў прафесійнай дзейнасці кафедры беларускай літаратуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны, узначаленай прафесарам І. Штэйнерам, знаходзім найбольшую падтрымку распрацаваных у БДУ практык і метадык вивучэння кампаратывістыкі, выкладання літаратурнага працэсу з пазіцый параўнальнага літаратурназнаўства.

Парадыгма міжуніверсітэцкіх дыялогаў пашыраецца і за межамі Беларусі. І вопыт БДУ знаходзіць зацікаўленае ўспрыманне ў іншых краінах. Так, пад уплывам роднага філфака даўнейшыя выхаванцы БДУ прафесар С. Кавалёў, дацэнт Н. Русецкая, якія паспяхова працуюць ва ўніверсітэце польскага Любліна, абапіраючыся на наш вопыт, выкарыстоўваючы ў тым ліку і матэрыял адпаведных вучэбных дапаможнікаў («Фальклор і літаратура: феномен беларуска-польска-ўкраінскага культурнага сумежжа», «Нарысы суседзтва: Украіна, Польшча ў прасторы і часе вачыма беларусаў», – аўтары Т. Кабржыцкая, М. Хмяльніцкі. Э. Дзюкава), падрыхтавалі курс «Беларуска-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі». На лекцыях, практычных занятках з мастацкага перакладу задзейнічаны і польскі матэрыял. Цікавасці да аўтарскага курсу Н. Русецкай спрыяе яшчэ і агульная мясцовая навуковая атмасфера: у Любліне большасць даследчыкаў-мовазнаўцаў займаюцца (у той ці іншай ступені) праблемамі ўкраінска-беларуска-польскага моўнага памежжа, праф. Л. Сірык, І. Набытовіч – пытаннямі міжлітаратурнай кантакталогіі.

Апошні час прынёс неаспрэчнае пацверджанне трываласці і прадуктыўнасці міжуніверсітэцкіх дыялогаў, засведчанае практыкай навучальных працэсаў на філалагічным факультэце Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі. Гэтаму садзейнічала і падпісаная калісьці дамова пра супрацоўніцтва філалагічных факультэтаў КНУ і БДУ. Выразныя ўзаемакантакты выявіліся ў галіне выкладання мовазнаўчых дысцыплін студэнтам-філолагам. У прыватнасці, з боку БДУ ў авалоданні беларускай мовай кіеўскім студэнтам дапамагалі нашы спецыялісты з БДУ Г. Шваба, дац. І. Караткевіч. Беларусістыка як вядучы профіль уведзена ў планы факультэта першага (бакалаўрыят) і другога (магістратура) узроўняў навучання. Сёлета паводле рашэння Вучонага савета Навучальна-навуковага інстытута філалогіі КНУ імя Тараса Шаўчэнкі ўбачыла свет выданне «Новітня украінська літаратура у взаєминах з украінською літаратурою», аўтар – дацэнт КНУ Алена Паграбняк. Анатацыя да выдання сведчыць: даследаванне рэкамендавана як вучэбны дапаможнік «пры вывучэнні дысцыплін літаратуразнаўчага цыклу, прадугледжаных вучэбным планам прафесійнай падрыхтоўкі магістраў філалогіі кафедры славянскай філалогіі па спецыяльнасці «Філалогія. Славянскія мовы і літаратуры (пераклад уключна), першая – беларуская». З прадмовы да выдання становіцца зразумелым, што другі ўзровень універсітэцкай адукацыі ажыццяўляецца на філфаку КНУ паводле зацверджанай Міністэрствам навукі і адукацыі Украіны навукова-асветнай праграмы «Усходнеславянская філалогія і англійская мова: тэарэтычныя і прыкладныя студыі: беларуская і ўкраінская мовы і літа-

ратуры». Кампаратывісцкі праект вялікага значэння бліскуча здзейснены дзякуючы актыўнай падтрымцы дырэктара Інстытута – знакамітага ўкраінскага літаратуразнаўца, прыхільніка Беларусі праф. М. К. Наенкі (гл. [3]).

Падача матэрыялу ў вучэбным дапаможніку абапіраецца на паяднане замацаваных у сучасным літаратуразнаўстве кампаратывісцкіх падходаў з апорай на ўсходнеславянскую, канкрэтна – беларуска-ўкраінскую міжлітаратурную камунікацыю новага часу. Звернем увагу на тое, што са шматвяковых працэсаў узаемадзеяння ўкраінскай і беларускай культур вучэбны дапаможнік Алены Паграбняк сканцэнтравана буйным планам падае матэрыялы, якія сведчаць пра кампаратывісцкія кантакты паміж практыкамі і даследчыкамі нацыянальных літаратурных працэсаў, што адбываюцца ва Украіне і Беларусі з канца ХХ ст. У выданні аб’ёмам амаль у 400 старонак даецца шырокая панарама новых пошукаў мастацкай літаратуры Беларусі на фоне папярэдніх усталяваных нацыянальных традыцый прыгожага пісьменства. Пры аналітычным асэнсаванні беларускага літаратурнага працэсу сучаснасці аўтар спасылаецца на працы як беларускіх, так і ўкраінскіх даследчыкаў – В. Акудовіча, І. Бабкова, А. Бязлепкінай, П. Васючэнкі, А. Забужка, Т. Кабржыцкай, Г. Кісліцынай, В. Лявіцкага, А. Мельнікавай, В. Рагойшы, Л. Сіньковай, І. Шаўляковай-Барзенка і інш. Адпаведна, характарыстыка беларускага матэрыялу адбываецца з улікам нацыянальнай спецыфікі тэндэнцый развіцця ўкраінскай літаратуры, праяў як супольнага, так і адрознага характару.

Змест дапаможніка, кірунак даследчыцкай працы аўтара перадаюць назвы раздзелаў выдання: «Беларуская літаратура як аб’ект кампаратывістыкі», «Беларускі літаратурны працэс канца ХХ стагоддзя на фоне эпохі», «Чарнобыльскі дыкурс ў літаратуры беларусаў і ўкраінцаў», «Творчыя пошукі пакалення 1990-х гадоў: неаавангардызм, транслагізм, постмадэрнізм», «Гульнівы модус беларускай літаратуры постмадэрнага перыяду», «Праблематызацыя ідэнтычнасці ў сучасных беларускіх антыўтопіях», «У пошуках новага героя. Літаратурны вобраз беларуса скрозь прызму імагалогіі», «Украінскі тэкст і беларускі кантэкст: навейшая гісторыя», «Творчая спадчына Т. Шаўчэнкі ў культурным ландшафце Беларусі», «Рэцэпцыя беларускай літаратуры ва Украіне ХХІ стагоддзя: напрамкі і дасягненні». Апошняя тэма, у прыватнасці, шчодро праілюстравана перакладамі на ўкраінскую мову шматлікіх вершаў беларускіх паэтаў, выкананымі актыўным прапагандыстам нашай паэзіі Вячаславам Лявіцкім. Вылучаны А. Паграбняк кантэнт міжлітаратурных сувязей паглыбляе новыя веды ў галіне кампаратывісцкіх кірункаў вы-

вучэння літаратурных працэсаў з беларускага боку, канцэнтруе на гэтых пытаннях увагу даследчыкаў з украінскай літаратуразнаўчай супольнасці.

Праца Алены Паграбняк сведчыць пра яе грунтоўную кампетэнтнасць як даследчыцы мастацкай літаратуры і літаратуразнаўства Беларусі. Прыемна здзіўляе шырыня ахопу фактычнага матэрыялу з беларускай мастацкай літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў. Даследчыца персанальна разглядае або проста называе дзясяткі твораў прозы, паэзіі, драматургіі аўтарства Н. Бабінай, П. Васючэнкі, В. Гігевіча, А. Глобуса, Л. Дранько-Майсюка, В. Казько, Л. Левановіча, Ю. Пацюпы, Л. Рублеўскай, І. Сідарука і інш. Скажам, гаворачы толькі пра Чарнобыльскую тэму ў беларускай прозе, А. Паграбняк звяртае ўвагу на творы І. Шамякіна, І. Пташнікава, В. Казько, В. Карамазова, І. Навуменкі, І. Чыгрынава, Ю. Станкевіча, Б. Сачанкі і інш. Разглядаючы ў аглядных тэкстах станаўленне беларускай літаратурнай кантакталогіі, А. Паграбняк абаяраецца на працы папярэдняй кагорты вучоных (Н. Перкіна, Ю. Пшыркова, А. Мальдзіса, А. Лойкі, М. Мушынскага), акадэмічных даследчыкаў і вучоных з ВНУ Беларусі пазнейшых гадоў (І. Шаблоўскай, Г. Адамовіч, М. Тычыны), цяперашняга часу (В. Рагойшы, Т. Шамякінай, І. Чароты, Л. Сіньковай, Е. Лявонавай, Г. Тварановіч, Г. Тычко, А. Бельскага, Ж. Шаладонавай і інш.), маладзейшых распрацоўшчыкаў пытанняў міжславянскага літаратурнага ўзаемадзеяння (С. Мінскевіча, Т. Барысюк). Не засталіся па-за ўвагай А. Паграбняк і дасягненні славяназнаўчай школы Гомеля - працы А. Мельнікавай, І. Штэйнера (гл. [2]).

З прыемнасцю пераконваемся, што ў шырокім дыскурсе параўнальнага літаратуразнаўства, здзейсненым у вучэбным дапаможніку, аўтар, па сутнасці, ахоплівае ўсе выданні даследчыкаў-славістаў філфака БДУ. Як сцвярджае А. Паграбняк, «у гэтай сферы зацікаўленняў беларускіх кампаратывістаў сутнаснымі застаюцца беларуска-ўкраінскія міжлітаратурныя і міжкультурныя ўзаемадзеянні. Сведчаннем гэтага з'яўляюцца працы вучоных філалагічнага факультэта» [2, с. 18]. На доказ сваіх высноў А. Паграбняк называе манаграфію В. Рагойшы «Беларуская паэзія XX стагоддзя ў кантэксце ўсходнеславянскіх літаратур: тыпалогія, рэцэпцыя, мастацкі пераклад» (1993), даследаванне К. Хромчанкі «Скрыжаванні шляхоў адраджэння: беларуска-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі 20–30-х гадоў XX стагоддзя» (2009), цыкл прац Т. Кабржыцкай, М. Хмяльніцкага, Э. Дзюкавай «Фальклор і літаратура: феномен беларуска-польска-ўкраінскага культурнага сумежжа (2011), «Нарысы суседзнаўства: Украіна і Польшча ў прасторы і часе вачыма беларусаў» (2012), «Гісторыя ўкраінскай літаратуры: украінска-беларуска-польскія літаратурныя дыялогі» у 2-х ч. (2014). У гэтым шэра-

гу неабходна назваць і падручнік па кампаратывісцкім вывучэнні літаратур славянскіх народаў «Гісторыя славянскіх літаратур і праблемы іх параўнальнага вывучэння: тэорыя і практыка» (2015, укладальнік П. Навойчык, пад рэдакцыяй Т. Кабржыцкай і М. Хмяльніцкага) [2, с. 19].

Уважлівае знаёмства з усімі раздзеламі вучэбнага дапаможніка «Новітняя білоруськая літаратура у взаемаінах з украінскаю літаратураю» паказвае, што найбольш шырока ў тэкстах прапанаваных лекцый, у планах семінарскіх заняткаў, пытаннях, распрацаваных для студэнцкага самакантролю, у заданнях для самастойнага рашэння студэнтамі пастаўленых выкладчыкам задач рэкамендуюцца працы аўтарства нашых знакамітых украіністаў В. Рагойшы і Т. Кабржыцкай. Выкладчык прапануе студэнтам ці напісаць рэферат паводле іх канкрэтных манаграфій, ці заканспектаваць іх пэўныя публікацыі, прааналізаваць выкананыя імі мастацкія пераклады з украінскай мовы на беларускую, з беларускай – на ўкраінскую. Больш за тое, навуковая прадукцыя Т. Кабржыцкай, В. Рагойшы, Л. Сіньковай пададзена ў выданні А. Паграбняк не толькі ў кантэксце агульнай характарыстыкі пастаўленых праблем літаратуразнаўчага характару. У даследаванні ўключаны персанальныя прэзентацыі беларускіх творцаў, падаюцца іх творчыя партрэты, бібліяграфія найбольш важкіх публікацый. Акрамя таго, раздзел змяшчае – як узорны! – адзін з тэкстаў канкрэтнага выступлення беларускіх вучоных. Кампаратывісцкія распрацоўкі В. Рагойшы прадстаўлены публікацыяй «На перасячэнні славянскіх традыцый: верш Максіма Багдановіча». Т. Кабржыцкая ў раздзеле прэзентацый выступае як аўтар манаграфіі «Дзве радзімы – Украіна і Беларусь – пад міратворчымі крыламі буслоў», урывак з манаграфіі «Тарас Шаўчэнка: нацыянальная характаралогія, запарожскае казацтва і творчы метады пісьменніка» падаецца як прыклад параўнальнага літаратуразнаўства з выкарыстаннем элементаў імагалогіі, этнапсіхалогіі, інтэрмедыяльнасці. Шырыня, канцэптuallyнасць даследчыцкага накірунку, правакацыйная дыскусійнасць выступленняў Л. Сіньковай характарызуецца праз яе публікацыю «Літаратура нацыянальная або гетэрагенная?» (гл. [2]).

Глыбейшы разгляд украінскага вучэбнага дапаможніка А. Паграбняк дае яшчэ большыя падставы гаварыць пра ўзаемапранікнёнасць і мэтаў, і задач, якія вырашаюць філалагічныя супольнасці розных універсітэтаў розных славянскіх краін. Зрэшты, нельга не ўбачыць і пэўную пераемнасць паміж даследчыцка-вучэбнай працай выкладчыкаў БДУ і КНУ, што выявілася не толькі ў стратэгіі, але і ў структурыраванні вучэбнага матэрыялу.

Такім чынам, разгледжаныя факты вучэбна-навуковых стасункаў паміж універсітэтамі як унутры адной краіны, так і на ўзроўнях міжна-

цыянальнага абмену вопытам, сведчаць пра актуалізацыю даўнейшых традыцый ўзаемаазнаямлення. Што датычыць літаратуразнаўства, то яно актыўна крочыць наперад, імкнучыся да паўнаты раскрыцця індывідуальных магчымасцей кожнага нацыянальнага мастацтва. Кампаратывісцкія напрацоўкі філалагаў БДУ, скіраваныя на мадэрнізацыю навучальнага працэсу, знаходзяць шырокае прызнанне і падтрымку ў міжнародным навуковым асяроддзі. Праз параўнанне пазнаецца ісціна. Гэта фраза ўспрымаецца амаль як аксіёма не толькі ў побытавым кантэксце, але і ў навуковым.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Гісторыя славянскіх літаратур і праблемы іх параўнальнага вывучэння : тэорыя і практыка : вучэб. дапам. / склад. П. І. Навойчык; пад агул. рэд. Т. В. Кабржыцкай, М. М. Хмяльніцкага. – Мінск : БДУ, 2015. – 207 с.
2. *Погребняк, О.* Новітня білоруська літаратура у взаеминах з украінскаю літаратураю : навчальны посібник / О. Погребняк. – Київ : Бланк-Прес, 2023. – 384 с.
3. Філолагічны семінары / КНУ імені Тараса Шевченка. Ін-т філологіі : редкол. М. К. Наенко (голова) [та інш.]. – Київ, 2021. – Вип. 22 : Украінська літаратура у свеце.

**ВОБРАЗЫ-СИМВАЛЫ
ПАЭТЫЧНАГА ЗБОРНИКА «CREDO» У. ДУБОЎКІ**

А. Р. Кухальская

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, nastakukhalskaa@gmail.com*

У артыкуле на прыкладзе трэцяга паэтычнага зборніка У. Дубоўкі «Credo» разглядаецца выкарыстанне такога мастацкага сродку выразнасці, як сімвал, вызначаецца роля і спосаб яго ўжывання. Сімвалы надаюць мове экспрэсіўнасці, выразнасці, шматзначнасці, хаваюць глыбінны сэнс. У сваёй творчасці У. Дубоўка адлюстравала сімвалы, якія паходзяць з розных культур свету, фальклору. Таксама паэт ужываў асацыятыўныя і народныя вобразы.

Ключавыя словы: Уладзімір Дубоўка; сімвалы; сімвалізаваць; «Credo»; вершы; творы; паэт.

Уладзімір Мікалаевіч Дубоўка – паэт выключнага таленту, які пафіласофску ставіўся да самых разнастайных сфер жыцця чалавека. Яго паэзія не абыходзіць бокам чытача, але пранікае ў самую глыбіню душы.

Асабліва плённымі гадамі літаратурнай працы Дубоўкі быў першы перыяд творчасці – 1921–1930 гг. У гэты час з-пад пера Уладзіміра Мікалаевіча ў свет выйшлі зборнікі «Строма» (1923), «Трысцё» (1925), «Credo» (1926), «Наля» (1927), паэмы «Кругі» (1927), «І пурпуровых ветразей узвівы» (1929), напісана паэма «Штурмуецца будучыні аванпосты» (1929). Малады і рамантычны паэт з імпэтам пісаў творы пра каханне, любоў да айчыны, адраджэнне роднага краю, захапленне прыгажосцю прыроды і сэнс жыцця. Творчасць мастака слова насычана вобразнасцю, сімвалічнасцю, лірызмам, асацыятыўнасцю і інш.

У сваёй паэзіі У. Дубоўка выкарыстоўваў разнастайныя сродкі выразнасці, сярод якіх важнае месца займаюць сімвалы. Пры іх дапамозе мастак слова надае творам экспрэсіўнасці, выразнасці, шматзначнасці, хавае глыбінны сэнс. Уладзімір Мікалаевіч па-майстэрску спалучаў сімвалы мноства культур свету, фальклору, прыдумваў праз асацыятыўнасць.

Трэці зборнік паэта «Credo» выйшаў у 1926 г. у Мінску. З лацінскай мовы *credo* значыць ‘верыць’. Нягледзячы на разнастайнасць тэматыкі вершаў, праз іх праходзіць скразны матыў – вера ў лепшы лёс роднага краю.

Найбольш частым вобразам-сімвалам трэцяга зборніка У. Дубоўкі з’яўляецца вобраз **снецжкі, дарогі, шляху**. Яго мы сустракаем у вершах

«Сцежка», «Паляжам мы», «Вохкія сцежкі», «Над шляхам пыл, цярушыцца на вочы...» і інш. **Сцежка** ўвасабляе сабой жыццё, поўнае выпрабаванняў і перашкод.

*Няхай і пыл цярушыцца над намі,
не спыніць ён напружную хаду.
Нас перашкоды – цягам спатыкалі,
шляхі да мэты як вялі – вядуць!
«Над шляхам пыл, цярушыцца на вочы...» [4, с. 47].*

Асаблівую ўвагу ў зборніку прыцягвае верш «Часіна, ды з сокам рабіны», у якім распавядаецца пра паэта і яго прызнанне ў народзе.

*Часіна, ды з сокам **рабіны**
качаеш мяне ў **чорнабыллі**.
На дзіды, на востры **шыпшыннік**
ці сэрца, ці дух мой узбілі [4, с. 9].*

Рабіна і чарнобыль, згодна са сваім смакам, сімвалізуюць горыч, сум. **Шыпшына** ў хрысціянстве суадносіцца з цярновым вянкам Хрыста. У вершы сімвалізуе пакуты. Далей аўтар піша:

*Калышуцца скаргі і моўкнуць,
разносяцца разам **пялёсткі**.
Не хоча Уладзімір Дубоўка
спяваць пад зазубраны лёска [4, с. 9].*

Пялёсткі ў творы суадносяцца з плёткамі, дрэннымі размовамі пра паэта. У канцы твора аўтар прыходзіць да высновы, што нават калі яго перастануць чытаць, то яму «гімнамі будуць завеі». Дубоўка не чакае ўсеагульнага прызнання і славы, ён піша ад душы і, магчыма, камусьці яго радкі адгукнуцца ў сэрцы.

Верш «Дзіваваўся і так кахаў» прасякнуты цёплымі ўспамінамі пра былое каханне. Паэт піша, што яны «супакой пагублялі, як восенню **клён**, / лісцё на ўзвей вокамгненняў» [4, с. 16]. У сваім жыццяпісе У. Дубоўка так пісаў пра сімвал **кляновага ліста**: «Дарэчы, калі я ў адным вершы («Крыху восені і жменька кляновых лістоў») згадаў пра кляновыя лісты, дык адзін «крытык» усё пяўся вытлумачыць іх як нешта вельмі шкоднае. Ён, не ведаючы беларускага жыцця, зусім не разумеў, што кляновыя лісты гэта не толькі сімвал разлукі, як у японскай паэзіі,

але і сімвал беднасці» [3]. У творы таксама згадваецца вобраз **узвышша** як нечага далёкага, недасягальнага – ідэальнага кахання.

*Прысягаліся, або можа так?
Абяцалі ўзвышша, попlech? [4, с. 16]*

Верш заканчваецца такімі словамі:

*І цяпер вась – усмешкі няма...
І вочы бліснуць і гаснуць...
І пялёсткі наземіць **мак**:
бо і ён перажыў сваё шчасце... [4, с. 17]*

Мак, які скінуў свае пялёсткі, сімвалізуе «адцвітанне», фінал стасункаў.

У вершы «Я шкадую ўсё ж ткі сябе» расказваецца пра тое, як аўтар прыйшоў да ўсведамлення існавання самага светлага пачуцця на свеце – кахання.

*Я шкадую ўсё ж ткі сябе
і мне сорамна сэрца ганіць.
Але ж праўду кажучы цяпер:
я не верыў, што ёсць каханне.
...
І няў, калі песні былі,
як на дзікім каменні навальніца.
Узрастаў, бы **чабор** ля раллі,
і казалі мне ўсе, што я гіцаль [4, с. 18].*

Чабор сімвалізуе мужчынскую сілу, доблесць. У вершы аўтар захапляецца характам дзяўчыны:

*Бо прыгожай такой, як ты, –
яшчэ людзі не ведалі, мусіць.
Бо гадуець **трысцё** балаты –
безумоўна, у адной Беларусі [4, с. 19].*

Тут мы сустракаем вобраз **трысця**, які ў вершы сімвалізуе беларускіх прыгажунь. Твор У. Дубоўкі сканчваецца аптымістычна: паэт прыходзіць да высновы, што на свеце усё ж такі ёсць каханне.

Такім чынам, зборнік вершаў «Credo» – прыклад сімвалічнай паэзіі пачатку ХХ ст. Найбольш ужывальнымі вобразамі кнігі з’яўляюцца вобразы сцежкі, рабіны, чарнобылю, шыршыны, пялёткаў, клёну і інш. Сімвал – сродак мастацкай выразнасці, які ўпрыгожвае мову твораў, ускладняе яе. Сімвалізм у творчасці У. Дубоўкі – не проста метада літаратуры. Гэта своеасаблівы стыль паэта, яго самавыражэнне і вылучэнне сярод шэрагу іншых творцаў слова.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бугаёў, Д.* Уладзімір Дубоўка : кніга пра паэта / Д. Бугаёў. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 323 с.
2. Да 100-годдзя Уладзіміра Дубоўкі, Уладзіміра Жылкі, Кузьмы Чорнага : зб. навук. арт. / рэдкал. : У. В. Рагойша (адк. рэд.) і інш. – Мінск : Бел. дзярж. ун-т, 2001. – 350 с.
3. *Дубоўка, У. М.* Мой жыццёпіс / У. М. Дубоўка // Пяцьдзесят чатыры дарогі : аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў // [складанне і падрыхтоўка тэксту Янкі Казека]. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1963. – С. 189–207. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу : <http://libpost.of.by/biagrafiya/>. – Дата доступу : 12.10.2023.
4. *Дубоўка, У.* Credo : вершы / У. Дубоўка. – Менск [Мінск] : Выд. ЦБ «Маладняка», 1926. – 56 с.
5. *Макарэвіч, А. М.* «Тугой спавіта вышыня...» : Сэнсаўтваральныя асаблівасці вобразнай сістэмы зборніка «Строма» У. Дубоўкі : манаграфія / А. М. Макарэвіч. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2019. – 160 с.
6. *Тресіддер, Джек.* Словарь символов [Текст] = Dictionary of Symbols / Джек Тресіддер; пер. с англ. С. Палько. – М. : Гранд : ФАИР-Пресс, 1999. – 443 с. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу : https://www.booksite.ru/localtxt/tre/sid/der/tresidder_d/slovar_sim/3.htm. – Дата доступу : 12.10.2023.
7. Уладзімір Дубоўка : Ён і пра яго / уклад., прадм., камент. Ганны Севярынец. – Мінск : Лімарыус, 2017. – 540 с. – (Беларуская мемуарная бібліятэка).

БЫВАЛІЦА: КАМУНІКАТЫЎНАЯ СТРАТЭГІЯ І СТЫЛЬ ЖАНРАВАГА ВЫКАЗВАННЯ

Т. В. Лук'янава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, lukk2@yandex.by*

У артыкуле разглядаецца бываліца як жанр няказкавай наратыўнай фальклорнай прозы, падкрэсліваецца ўмоўнасць і дыскусійнасць ужывання назвы «бываліца» для абазначэння жанру; вызначаюцца асаблівасці камунікатыўнай стратэгіі жанру, прадстаўленай адзінствам крэатыўнага (хто гаворыць), рэферэнтнага (пра што гаворыцца) і рэцэптыўнага (каму гаворыцца) бакоў зносінаў; выяўляюцца адметнасці стылю жанравага выказвання ў бываліцы.

Ключавыя словы: фальклорная няказкавая проза; жанр; бываліца; камунікатыўная стратэгія; фальклорны аўтар; апавядач; апавядальнік; стыль.

Бываліцы – праявічныя апавядальныя творы, шырока распаўсюджаныя ва ўсходнеславянскім фальклоры. Аднак у беларускай фалькларыстыцы іх вывучэнне доўгі час знаходзілася на перыферыі навуковай увагі. Іх вылучэнне з агульнага масіву наратыўнай фальклорнай прозы і даследаванне як адметнага няказкавага жанру адбылося параўнальна нядаўна – у апошнія дзесяцігоддзі. Гэта звязана, найперш, з невялікай колькасцю метадалагічна верна зафіксаваных збіральных фальклору тэкстаў, а па-другое, з цяжкасцямі ў жанравай сістэматызацыі і класіфікацыі фальклорнай прозы як такой і «смехавай» у тым ліку. Даследчыкі адзначаюць, што «адзіныя крытэрыі вылучэння праявічных сатырыка-гумарыстычных жанраў не выпрацаваны» [1, с. 6]. У томе «Жарты, анекдоты, гумарэскі» з серыі «Беларуская народная творчасць», падрыхтаваным спецыялістамі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, тэксты твораў размешчаны згодна з храналагічна-тэматычным прынцыпам, а жанрава не размежаваныя [1].

Тэрмін «бываліца» адносіцца да так званай народнай тэрміналогіі і стаіць у адным шэрагу з такімі паняццямі, як бэль, бывальшчына, былічка, што падкрэслівае адносіны носьбітаў фальклорнай традыцыі да таго, пра што апавядаецца ў творы, як да сапраўднага, таго, што адбывалася на самай справе. У беларускай фалькларыстыцы адной з першых спроб увесці тэрмін «бываліца» ў якасці абазначэння жанру стаў артыкул у энцыклапедыі «Культура Беларусі»: «Бываліца – праявічны няказкавы жанр фальклору; рэалістычнае, сюжэтна аформленае, фабульнае апавя-

данне пра тое, “што ў жыцці бывае”, жыццёвая гісторыя. У адрозненне ад бывальшчыны (апавяданне пра неверагодны, містычны выпадак, які адбыўся з героем і можа паўтарыцца з іншымі людзьмі) у бываліцы пераважае побытавы матэрыял. Сюжэт можа быць прыгаданы выканаўцам з любой нагоды, у любым месцы: рыбацкія, паляўнічыя, вайсковыя, любоўныя гісторыі, кур’ёзныя выпадкі і інш.» [2, с. 128]. Для бываліцы, як правіла, характэрны гумарыстычны або сатырыка-гумарыстычны пафас, што набліжае яе да анекдота. У той жа час устаноўка на верагоднасць, а таксама рэалістычнасць жыццёвых гісторый, пра якія раскажваецца ў бываліцы, надаюць ёй рысы, уласцівыя вусным апапавяданням-успамінам.

Трэба адзначыць, што ўжыванне назвы «бываліца» для абазначэння жанру з’яўляецца ўмоўным і дыскусійным. І хаця яна, у адрозненне ад, напрыклад, назвы «гумарэска», добра зразумелая інфармантам, аднак патрабуе тлумачэння і ўдакладнення як у размове з фальклорнымі носьбітамі, так і ў навуковым дыскурсе.

Вядома, што мастацкі твор уяўляе сабой не толькі створаны ўмоўны свет, але і выказванне аўтара аб гэтым свеце, звернутае да адрасата. Рэалізацыя і нармальнае функцыянаванне фальклорнага твора адбываецца ў выглядзе вуснага выказвання, тэкст якога арганізуецца жанрам адпаведна вызначанай сітуацыі зносінаў. Жанр, такім чынам, выступае ў якасці «гістарычна прадуктыўнага тыпу выказвання, які рэалізуе пэўную камунікатыўную стратэгію эстэтычнага па сваёй мэце дыскурса» [3, с. 83]. Камунікатыўная стратэгія жанру, прадстаўленая адзінствам крэатыўнага (хто гаворыць), рэфэрэнтнага (пра што гаворыцца) і рэцэптыўнага (каму гаворыцца) бакоў зносінаў, рэалізуецца праз асаблівасці пабудовы твора як маўленчага цэлага. Стыль мастацкага твора пры гэтым разглядаецца, згодна з вызначэннем В. І. Цюпы, як «тып адзінай і эстэтычна мэтанакіраванай упарадкаванасці (праз сістэму кампазіцыйна-маўленчых форм твора) фанетычных, лексіка-сіntaxічных і да т. п. асаблівасцей усіх выказванняў маўленчых суб’ектаў; агульны рэгулятыўны прынцып такога роду асаблівасцей выказванняў і іх кампазіцыйных форм у творы, які ўсведамляецца на фоне аналагічных мастацкіх з’яў і можа быць узноўлены шляхам падражанняў, стылізацый, варыяцый або пародый» [3, с. 456].

Для выяўлення камунікатыўнай стратэгіі бываліц неабходна раскрыццё структуры суб’ектнай арганізацыі твораў, якія разглядаюцца ў якасці мастацкага выказвання фальклорнага аўтара, адрасаванага слухачу. Маўленчай асновай зносінаў паміж творам як адзіным мастацкім выказваннем фальклорнага аўтара і яго адрасатам выступае аповед, а разгляд маўленчай структуры жанру патрабуе звароту да такіх нарталогіч-

ных катэгорый, як аўтар (у дачыненні да фальклору – фальклорны аўтар), апавядач, апавядальнік, адрасат (слухач), якія ў сваю чаргу шчыльна звязаны з катэгорыяй выканаўцы.

Для бываліц характэрна прысутнасць фальклорнага аўтара на суб'ектным узроўні твора ў форме апавядальніка. Апавядальнік раскажае пра незвычайнае і смешнае здарэнне, якое адбылося з ім або добра вядомымі яму людзьмі, сведчанні якіх заслугоўваюць даверу: *«Было гэта летам. У лесе саспелі ягады, і я з сяброўкай Геняй пайшлі па чарніцы <...>»*, – так пачынаецца апавяданне ў бываліцы *«Вынаходлівая сяброўка»* [4, с. 86]. Выкарыстанне суб'ектнай формы апавядальніка стварае эфект атрымання слухачом звестак «з першых рук», што дае дадатковыя падставы для ўспрымання іх як верагодных, асабліва, калі ў тэкст уключаны пераканаўчыя запэўніванні апавядальніка: *«<...> Гэта праўда было, мама мая мне казалася»* [4, с. 81]. Акрамя таго, яна дазваляе слухачу перажыць разам з апавядальнікам усю камічнасць здарэння, пра якое раскажаецца ў бываліцы.

Нярэдка сустракаецца ў бываліцах і форма апавядача. Звычайна яна выкарыстоўваецца для паведамлення пра тое, якія камічныя выпадкі здараліся з людзьмі. У такіх апавяданнях, як правіла, не засяроджваецца ўвага на асобе ўдзельніка здарэння, не называецца імёнаў. Герой прадстаўлены як *«адзін чалавек»*, *«адны людзі»* і да т. п.: *«Анныя павялі коней пасвіць. Даўней гэто было. І пасвілі яны іх каля могілак. А было яшчэ каля могілак бацюшково поле. А другія людзі прыехалі якраз жыто красці бацюшково. Ну і німа як красці, тут жа тыя коні коней пасуць <...>»* (бываліца *«Як анныя людзі жыто красці»*) [4, с. 81]. Форма апавядача робіць некаторыя бываліцы падобнымі да анекдотаў, але ў іх тэкстах захоўваецца ўстаноўка на верагоднасць, праўдзівасць таго, пра што раскажаецца: *«Даўней гэто было»*.

Аповед у бываліцы ўзнаўляе карціну свету, у цэнтры якой знаходзіцца чалавек у камічнай сітуацыі. Пры гэтым героі твораў могуць не ўсведамляць камізм свайго становішча, у такім выпадку ён відавочны толькі для апавядача і слухача, а могуць свядома сваімі дзеяннямі ствараць камічную сітуацыю, адкрыта ці прыхавана пасмяяцца з кагосьці, як, напрыклад, героі ў бываліцы *«Поп і каляда»*: *«Раней хадзілі збіраць каляду. І вось аднойчы ехаў у гэты дзень поп на кані і вёз бочку, куды ўсе лілі смятану (каб поп памаліўся за іх). Хлопцы ўбачылі, што поп некуды адыйшоў, знайшлі нейкія анучы і абмазалі каня смятанай. Выйшаў поп. А каня няма! <...>»* [4, с. 83].

У некаторых творах, перш чым перайсці да самога здарэння, апавядальнік папярэджвае, што будзе раскажаць пра смешны выпадак. Такая ўстаноўка адразу стварае адпаведны настрой у слухача.

Напружанасць аповеду, як правіла, узрастае бліжэй да кульмінацыі. У тэксе найбольш абвостраныя моманты дзеяння акцэнтуюцца дзякуючы ўжыванню дзеясловаў у форме цяперашняга часу: «У бабы умер дзед. Баба гэтая сядзіт у хаце ды й галосіць. А ў яе засталася дзве тысячы грошаў. І вот у гэтую ноч нешта **зрукае** ў дзверы. Яна **чуе**: “Баба, адчачі!”» («Пасланец з таго свету») [4, с. 81]. Імклінасць дзеяння выражаецца сінтаксічна праз ужыванне кароткіх сказаў, якія могуць пачынацца словамі «А тут ужо...», «А тут як...», «А тут давай...», «А тыя...» і інш., а таксама праз пропуск слоў, напрыклад: «Тыя пастухе глянулі на магілу – ляжыць у белай кашулі», «Як устану – ну і дам!» [4, с. 81].

Важную ролю ў бываліцах адыгрываюць дыялогі паміж героямі, рэплікі якіх утрымліваюць камічнае ядро аповеду праз выяўленне нечакана розных поглядаў на вызначаную сітуацыю зносінаў або адносінаў да жыцця, як, напрыклад, у бываліцы «Пра папа»: «<...> Пашла баба за “провад” расшчытвацца ў клець, і поп за ёй. У бабы быў усяго адзін мяшочак жыта. Стала сыпаць за папову малітву жыта і не відзела, адкуль поп збоку паявіўся. Захваціў коўш і начаў памагаць сыпаць сабе ў мяшок. “І поп сыпіць, і я сыплю”, – успамінала яна. А сама стыдзіцца атказаць. Тады гаворыць: “Не, бацюшка, і мне ж не застанеца нічога”. А поп гаворыць: “Памажы мне падняць на плечы, а табе бог памажаць”» [4, с. 80].

У бываліцы паведамленне фальклорнага аўтара носіць камунікатыўны статус меркавання. Своеасаблівы дыялог прынцыпова розных поглядаў на вызначаную сітуацыю або розных адносінаў да жыцця, які фарміруе мастацкі свет бываліцы і структуру яе тэксту, з’яўляецца вызначальным і для стылю яе жанравага выказвання. Галоўнае ў мастацкім свеце бываліцы – «самавыяўленне характару» героя: «ініцыятыўна-авантурныя паводзіны ў аказіянальна-авантурным свеце – паводзіны кемліва знаходлівыя, або, наадварот, дыскрэдытыруюча недарэчнае, ці проста дзівакаватае» [4, с. 85].

Пазіцыя слухача заключаецца ў актыўным абмене меркаваннямі. Для таго, каб такі абмен адбыўся, слухач, на думку В. І. Цюпы, павінен валодаць «рэкрэатыўнай кампетэнтнасцю», якая «мае на ўвазе, у прыватнасці, наяўнасць так званага пачуцця гумару <...>» [4, с. 91]. Агульны рэгулятыўны прынып пабудовы жанравага выказвання можа быць названы «авантурна-аказіянальным», улічваючы камічнасць паказанай сітуацыі і непрадбачанасць сюжэтнай развязкі.

Такім чынам, крэатыўная, рэферэнтная і рэцэптыўная кампетэнцыі жанру ўтвараюць індывідуальную камунікатыўную стратэгію, якая вызначае адметнасць стылю мастацкага выказвання ў бываліцах.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. Жарты, анекдоты, гумарэскі / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы; склад. А. С. Фядосік; уступ. арт. А. С. Фядосіка; камент. Л. Р. Барага, А. С. Фядосіка; навук. рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск : Бел. Навука, 2005. – 502 с.

2. *Лук'янава, Т. В.* Бываліца / Т. В. Лук'янава // *Культура Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова [і інш.] – Мінск : Бел. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – Т. 2. – 544 с.*

3. *Теория литературы : учеб. пособ. для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений : в 2 т. / под ред. Н. Д. Тмарченко. – Т. 1 : Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика / Н. Д. Тмарченко, В. И. Тюпа, С. Н. Бройтман. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 512 с.*

4. *Фальклорная няказкавая проза : метады, указанні і іл. матэрыялы да правядзення фальклор. практыкі студэнтаў I курса філал. фак. / Р. М. Кавалёва, Т. В. Лук'янава, В. С. Дзянісенка. – Мінск : БДУ, 2012. – 115 с.*

СПЕЦЫФІКАЦЫЯ ПРАЯЎЛЕННЯЎ САЦЫЯДЫНАМІКІ ВІДАЎ І ЖАНРАЎ БЕЛАРУСКАГА ГАРАДСКОГА ФАЛЬКЛОРУ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Т. А. Марозава¹⁾, В. С. Дзянісенка²⁾

¹⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, morota2012@yandex.ru*

²⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, nutbolt@yandex.ru*

Артыкул прысвечаны аналізу сучаснага стану беларускага гарадскога фальклору на аснове архіўных запісаў апошняга дзесяцігоддзя, якія захоўваюцца ў Фондзе фальклорных матэрыялаў вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору. Разгледжана гісторыя вывучэння гарадскога фальклору, вывучана спецыфікацыя сацыякультурнай дынамікі іх відаў і жанраў (функцыянаванне пераважна на рускай мове ва ўмовах горада; дамінаванне новатвораў-пераробак як вынік працэсу творчых і адаптыўных іннавацый; спадкаемнасць; дамінаванне рэалістычнай няказкавай прозы як паказчык дыфузіі – распаўсюджвання фальклору ў сацыяльным сэнсе).

Ключавыя словы: спецыфікацыя; сацыядынаміка; віды і жанры беларускага гарадскога фальклору; сучасны фальклор беларусаў.

Тэрмін сацыядынаміка («сацыякультурная дынаміка») найбольш актыўна стаў выкарыстоўвацца ў культуралагічных навуках у 90-я гг. ХХ ст. Тэарэтык культуралогіі А. Я. Фліер разумее пад названым паняццем «змяненне ў часе стану культурных сістэм і аб'ектаў, а таксама тыпавыя мадэлі ўзаемадзеяння паміж людзьмі і іх сацыяльнымі групамі» [6, с. 260]. У фалькларыстыцы дадзеная намінацыя пачала выкарыстоўвацца параўнальна нядаўна, напачатку ХХІ ст., у працах даследчыкаў-наватараў, якія прадметам свайго навуковага дыскурсу абралі сацыяльна абумоўленыя з'явы ў развіцці фальклорнага працэсу. Аднак нельга не зазначыць, што дынаміка розных з'яў і жанраў фальклору ў той ці іншай ступені разглядаліся і раней (Б. М. і Ю. М. Сакаловы [5], М. П. Андрэеў [1], К. П. Кабашнікаў [4] і інш.).

Тэорыя спецыфікацыі праяўленняў сацыякультурнай дынамікі фальклорнай творчасці ахоплівае цэлы шэраг навуковых пытанняў, сярод якіх вядучымі з'яўляюцца наступныя: генезіс у выглядзе творчых і адаптыўных інавацый; узнаўленне (спадкаемнасць); акумуляцыя сацыяльна значных фальклорных форм; зменлівасць фальклорных з'яў

(трансфармацыя ўзроўню сацыякультурнай актуальнасці, функцыянальнасці, фармальных рыс і семантычных значэнняў, рэгуляцыя шматстайнасці); дыфузія як распаўсюджанне фальклору ў геаграфічным (тэрытарыяльным) ці сацыяльным сэнсе; сінтэз як вынік міжкультурных кантактаў народаў; адраджэнне і рэстаўрацыя; мадэрнізацыя; поліфармізм.

Названыя пытанні з'яўляюцца прыдатнымі для разумення сутнасці фальклорных з'яў не толькі класічнага (традыцыйнага) і познетрадыцыйнага перыядаў развіцця, але і для постфальклору, адным са складнікаў якога з'яўляецца гарадскі фальклор.

Як паказаў праведзены гістарыяграфічны аналіз, гарадская культура, у тым ліку сучасная, у другой палове XX ст. неаднаразова з'яўлялася аб'ектам даследавання у працах сацыёлагаў, культуролагаў, педагогаў, часткова фалькларыстаў. Увагу даследчыкаў прыцягвалі працэсы сацыяльных і эканамічных зменаў, якія адбываюцца ў жыцці гарадскога насельніцтва Беларусі, арганізацыя і правядзенне адпачынку ва ўмовах горада, гістарычнае мінулае канкрэтнага горада ў яго цеснай сувязі з традыцыйнай культурай беларусаў і спробы аднаўлення гэтых сувязей праз правядзенне гарадскіх мерапрыемстваў (святаў горада, фестывалю і інш.).

Сучасны фальклор ужо з пачатку XXI ст. з'яўляецца адным з напрамкаў даследавання рускай фалькларыстыкі (Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. Ламаносава, рэгіянальныя ўстановы вышэйшай адукацыі). Вучонымі назапашаны дастатковы вопыт у тэарэтычным вызначэнні з'яў сучаснага гарадскога фальклору [3]. Дастанкова згадаць вядомы зборнік навуковых артыкулаў «Современный городской фольклор». Паступова і ў айчыннай фалькларыстыцы сучасны гарадскі фальклор становіцца аб'ектам дэталёвага вывучэння. Аднак большасць работ айчынных даследчыкаў (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, часткова Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі), прысвечаных дадзенай праблеме, маюць аглядны характар. Тым не менш большасць з іх сыходзіцца на думцы, што любыя трансфармацыі ў фальклорнай творчасці заслугоўваюць увагі, нягледзячы на іх якасныя характарыстыкі.

Культурна-гістарычныя карані такой з'явы, як сучасны гарадскі фальклор, трэба шукаць у XIX ст., якое знаменавалася хуткім ростам гарадоў, развіццём вытворчасці і, у сувязі з гэтым, наплывам вясковага насельніцтва ў гарады, у якіх можна было знайсці працу. З'яўленне ў фальклорным рэпертуары гарадскога насельніцтва тэкстаў-новатвораў (прыпевак, гарадскіх рамансаў) стала лагічным вынікам іх адказу на рэчаіснасць, якая выразна змянялася. Дадзеныя творы не змяшчалі

міфалагічнага ці гістарычнага сэнсу, не валодалі вытанчанай стылістыкай казкі ці народнай песні, дасягнутымі шматвекавой мастацкай апрацоўкай, а, наадварот, выглядалі стылістычна нязграбнымі, быццам бы зробленымі «наспех».

Урадлівай глебай для гарадскога фальклору сталі масавыя кірмашовыя відовішчы: клаунада, пантаміма, спектаклі батлейкі, прамым працягам якіх на мяжы XIX і XX стст. становіцца кінематограф. Менавіта тут распрацоўваюцца папулярныя сцэнічныя формы (камедыйныя, авантурныя, меладраматычныя), якія выкарыстоўваюць спрошчаныя сюжэтныя варыянты літаратурнай класікі, прыдатныя пасля для наступнай іх фалькларызацыі.

На працягу XX ст., у савецкі і асабліва постсавецкі час, гарадскі фальклор усё больш моцна адрозніваецца ад стадыяльна папярэдняй яму вуснай традыцыі вясковага сялянства. Перш за ўсё, яго характарызуе ідэалагічная няпэўнасць: асноўныя ідэйна-эстэтычныя патрэбы гараджан задавальняюцца сродкамі масавай літаратуры, кіно і іншых відовішчаў, прадукцыяй СМІ, тэлебачаннем, інтэрнэтам і інш., якія да вуснай традыцыі не маюць адносінаў. Гарадскі фальклор падзелены ў адпаведнасці з прафесійным, сацыяльным, узроставым і інш. расслаеннем грамадства, з яго падзелаў на слаба звязаныя паміж сабой субгрупы, што не спрыяе іх агульнасці.

Аналіз сучасных гарадскіх фальклорна-этнаграфічных запісаў, якія захоўваюцца ў рэгіянальным архіве вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору філалагічнага факультэта БДУ (далей – ВНЛ БФ БДУ), дазволіў выявіць два супрацьлеглыя сацыякультурныя працэсы, якія характарызуюць сучасны стан гарадской фальклорнай творчасці. Для культуры сучаснага горада характэрна, па-першае, фарміраванне «непранікальных», «адасобленых» традыцый. Гэта звязана з запатрабаванасцю членаў розных аб'яднанняў, суполак, калектываў і інш., якія імкнуцца да культурнай ізаляцыі, у вызначэнні і самавызначэнні. Названая акалічнасць спрыяе ўзнікненню прымальных толькі для выбраных членаў культурных кодаў і тэкстаў, бытаванне якіх магчыма выключна ўнутры дадзенага аб'яднання, суполкі, калектыву і г. д. (яскравы прыклад – блатная феня, арго). Субкультурныя аб'яднанні, суполкі, калектывы такога роду бываюць пастаяннымі ці часовымі. Да першых адносяцца крымінальныя кланы, некаторыя канфесійныя групы, прафесійныя аб'яднанні і суполкі па інтарэсах – футбольныя балельшчыкі, турысты, аўтастопшчыкі, парашутысты, пажарнікі, праграмісты і інш. Заўважана, што частку такіх аб'яднанняў «па інтарэсах» можна аднесці і да другога тыпу – часовых утварэнняў. Да іх, акрамя шматлікіх моладзевых груп, належаць таксама субкульту-

ры арміі (салдат тэрміновай службы), турмы (што нятоесна крымінальнай субкультуры), бальніцы і да т. п.

Па-другое, фарміраванне «непранікальных», «адасобленых» традыцый непазбежна звязана з імкненнем сацыяльных субгруп да пранікальнасці сваіх межаў, якая прадугледжвае трансляцыю вусных твораў за межы іх асяроддзя. Выразны прыклад – шырокая папулярнасць у савецкім і цяперашнім грамадстве «блатных» песень. Адсюль вынікае яшчэ адна асаблівасць – лёгкасць і хуткасць распаўсюджвання тэкстаў гарадскога фальклору па ўсёй краіне (і ў вуснай, і ў пісьмовай формах), дзякуючы даступнасці сучасных тэхнічных сродкаў гуказапісу і перадачы інфармацыі.

Сучасны гарадскі фальклор – з’ява сінтэтычная. Ён не існуе ў выглядзе тэкстаў «чыстага» рэпертуару. Тут вусная славеснасць не аддзяляецца ад атрыбутыўнага комплексу, які спадарожнічае функцыянаванню дадзеных культур і ўключае афармленне і змест рукапісных альбомаў, аргатызаванае маўленне і пасвяшчальныя абрады (салдат, альпіністаў, вязняў, падлеткаў і інш.), упрыгажэнні, жэсты, фасоны вопраткі і прычосак, татуіроўкі, графіці і інш. Аднак вербальныя формы ў сучасным гарадскім фальклору займаюць важнейшае месца і пераважаюць над невербальнымі.

Маўленчы ўжытак сучаснага горада ўключае шэраг малых форм фальклору – парэмій, фразеалагічных клішэ, прычым у большасці выпадкаў іх набор папаўняецца з арсеналу «высокай» (класічнай) літаратуры ці – часцей – з тэкстаў масавай культуры. Так, пасля з’яўлення гукавога кіно ў парэміі ўваходзяць кінацытаты, а зусім нядаўна і рэкламацытаты. Другі тып маўленчых клішэ перадаецца выключна ў пісьмовай форме і складае частку альбомаў і песеннікаў (дзявочых, салдацкіх, турэмных). Такія творы фалькларысты адносяць да парафальклорных [5, с. 13]. Гэта эпісталажныя формулы, віншаванні, пажаданні, «святые лісты», «лісты шчасця», графіці і іншыя «тэксты», якія бытуюць у рукапіснай традыцыі, але фальклорныя па многіх сваіх прыкметах: яны ананімныя, варыятыўныя, клішыраваныя.

Важнай сацыякультурнай рысай сучаснага гарадскога фальклору з’яўляецца мова трансляцыі твораў. На тэрыторыі Беларусі гэта практычна суцэльна мова руская. Дадзеная акалічнасць добра ілюструе агульнамоўную сітуацыю ў краіне, у адпаведнасці з якой сфера выкарыстання беларускай мовы значна саступае рускай у свабодным выбары грамадзян. У многім гэта абумоўлена традыцыйнай выкарыстання рускай мовы ва ўмовах горада. Агульнавядома, што гарадская культура ў Беларусі яшчэ з савецкіх часоў карысталася рускай мовай як афіцыйна найбольш прыдатнай для горада. У наш час выкарыстанне рускай мовы

ў прававой, адукацыйнай, палітычнай, грамадскай і іншых сферах жыцця ўсеагульнае. Адпаведна і фальклорныя творы амаль суцэльна рускамоўныя (на сённяшні дзень у архіве вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору БДУ, матэрыялы якога мы выкарыстоўваем у якасці факталагічнай базы, не выяўлена ніводнай беларускамоўнай фальклорнай адзінкі гарадскога фальклору, калі не лічыць выпадкаў запісаў твораў на так званай «трасянцы»).

У жанравым «асартыменце» сучаснага гарадскога фальклору на першы план выходзяць творы ці адносна нядаўняга паходжання (напрыклад, гарадскія песні і анекдоты), ці істотна мадыфікаваныя традыцыйныя – сучасныя мемараты і легенды (у тым ліку нэаміфалагічныя), а таксама такія слаба структураваныя тэксты, як чуткі і плёткі. Дэманалагічная традыцыя, адлюстраваная ў сучасных забабонных легендах, падобная з класічнай і характарызуецца вузка-лакальнай прымеркаванасцю (звязана з «нядобрымі» месцамі – палянамі, скаламі, пячорамі ў павер'ях альпіністаў, паддашкамі і сутарэннямі гарадскіх будынкаў у страшылках дзяцей і падлеткаў).

Асаблівасці наглядна праяўляюцца і ў анекдоце. Нават на памяці аднаго пакалення паспела змяніцца некалькі тэматычных цыклаў («армянскае радыё», анекдоты «пра звар'яцелых», «пра дыстрофікаў», «пра чукчаў», «пра Шцірліца», Зайца і Ваўка, Віні-Пуха і Пятачка і інш.); адны хутка знікаюць па прычынах культурных ці палітычных, другія здольныя праіснаваць адносна доўга.

У гарадскім песенным фальклору выразна назіраюцца спецыфічныя формы пераемнасці. Тут найперш звяртае на сябе ўвагу выкарыстанне ў новым творы якога-небудзь устойлівага, шырока вядомага рытмічна-музычнага малюнка. Так, у архіве ВНЛ БФ БДУ захоўваецца мноства пераробак і афіцыйных савецкіх песень («Па ваеннай дарозе...», Гімн Савецкага Саюза, «Ляцяць пералётныя птушкі...») і старых балад і рамансаў (тыпу «Маруся атравілась»).

Такім чынам, да спецыфікацыі праяўленняў сацыядынамікі відаў і жанраў сучаснага гарадскога фальклору адносяцца:

- 1) існаванне ў дзвюх формах маўленчых клішэ – вуснай і пісьмовай – пераважна на рускай мове;
- 2) актыўнае бытаванне ў сродках масавай інфармацыі і камунікацыі, перш за ўсё ў інтэрнэце;
- 3) дамінаванне новатвораў-пераробак як вынік працэсу творчых і адаптыўных інавацый;
- 4) спадкаемнасць, адраджэнне і рэстаўрацыя ў дачыненні да функцыянавання фальклорна-этнаграфічных комплексаў;

5) дамінаванне рэалістычнай няказкавай прозы як паказчык дыфузіі – распаўсюджвання фальклору ў сацыяльным сэнсе.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Андреев, Н. П.* Проблема истории фольклора / Н. П. Андреев // Советская этнография. – М., 1934. – № 3. – С. 28–45.
2. *Кабашнікаў, К. П.* Беларуска-рускія фальклорныя сувязі / К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 128 с.
3. *Каминская, Е. А.* Традиционный фольклор в современной фольклорной культуре / Е. А. Каминская [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39807/1/iurp-2016-150-16.pdf> - Дата доступа : 21.09.2023.
4. *Неклюдов, С. Ю.* Фольклор современного города / С. Ю. Неклюдов // Современный городской фольклор : сб. ст. / редкол. : А. Ф. Белоусов [и др.]. – М. : ИСТА, 2003. – С. 5–21.
5. *Соколов, Б. М.* Поэзия деревни. Руководство для собирания произведений устной словесности / Б. М. Соколов. – М., 1926. – 120 с.
6. *Флиер, А. Я.* Культурология для культурологов / А. Я. Флиер : учеб. пособ. – М. : Флинта, 2000.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА П. ТРУСА

Е. В. Михайлова

*Белорусская государственная академия музыки,
ул. Интернациональная, 30, 220030, г. Минск, Беларусь, ev2mikhailova@mail.ru*

Статья посвящена концептуальной картине мира П. Труса (1904–1929). Описываются концепты «природа», «Родина», а также концепт «музыка», имеющий широкие и разветвленные связи с другими концептами. Учитывая, что на творчество поэта большое влияние оказали народные песни, можно сделать заключение, что в основе концепта «музыка» в его поэзии – фольклорные интонации. Музыка – важнейшая категория поэтического мира П. Труса. Она служит проявлению природных явлений, мыслей и чувств обычного человека, а также творческой личности. Концептуальная картина мира П. Труса богата и разнообразна. Анализ трех концептов показал их глубокое содержание, связи, разнообразие лексических и образных средств, уникальность творческой манеры поэта.

Ключевые слова: концептуальная картина мира; концепт; Павлюк Трус; белорусская поэзия; лексические средства; образные средства.

Павлюк (Павел Адамович) Трус (1904–1929) – известный белорусский писатель. В его концептуальной картине мира выражены следующие концепты: «природа», «Родина», «музыка», «цветок» и др. А. Клышка писал о нем: «Природа вместе с песней навсегда войдет после в произведения поэта, придаст им своеобразный колорит» [3, с. 3]. Для нас П. Трус – «...прежде всего проникновенный лирик, который умел так песенно видеть свой край. <...> С особенным умилением оживают в стихах поэта картины деревенского труда...» [3, с. 6]. На него оказали влияние А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, но особенно «...влияла народная песня – та, что была при нем, как мать, с самого детства. Какой богатой казалась она Павлюку Трусу и своими образами, и темами, и выразительными средствами! И он черпал полной горстью достояния фольклора, часто даже забывая дать им оценку своего творчества. От народной песни идут в его произведениях постоянные эпитеты (вспомните хотя бы название второго сборника “Ветры буйныя”), сдвоенные имена существительные (*ваякі-ўдальцы, арлы-камунары, стыхія-разводдзе*), имена прилагательные (*сусвет вольна-новы, хвалі бурліва-кіпучыя, дарогі квяціста-раздольныя*), параллелизмы, отрицательные сравнения...» [3, с. 7]. Значительное место в поэтическом творчестве П. Труса «...занимают интимно-лирические стихи

(«Я спаткаўся з табой», «Пажоўклы клён», «Навошта сэрца я параніў», «Нашто мне смех...» и др.). Любовная лирика П. Труса – взволнованная повесть о любви, которая заполняет все существо героя: оно преобразовывает его, возвеличивает, и он ждет свою любимую счастливый и радостный. <...> Тема любви и дружбы разрабатывается поэтом в народно-романтическом плане и воспринимается как самое волнующее и возвышенное чувство, как краса и счастье молодости. <...> По своему поэтическому построению стихи П. Труса чрезвычайно близки к лирической народной песне. Их сближает прежде всего музыкальность и характер поэтических средств. С совершенством великого мастера использовал поэт мудрое содержание и чудесную форму народной песни. Обращение к традициям Пушкина, Шевченко, Купалы, Коласа, Богдановича – традиций, которые имели в себе большой заряд эмоциональной энергии, помогло П. Тусу создать стихи мужественные, героические, проникнутые большим гражданским пафосом, философским раздумьем» [1, с. 14]. Манеру письма П. Труса – «...настроение, ход мыслей, романтическую возвышенность не спутаешь ни с кем. Тем и заманчива и уникальна судьба П. Труса в отличие от других стихотворцев. За шесть лет работы в поэзии и всего двадцать пять лет жизни в нем выявился настоящий поэт. А то, что многих он брал себе за учителей, показывает широкий кругозор ученика. И про Труса мы говорим сегодня как про классика белорусского романтизма 20-х годов, а его творчество само послужило примером для подражания не одного поколения наших поэтов» [5, с. 5]. Значительное место в творчестве П. Труса «...занимает пейзажная лирика. Она тесно связана с романтическими чувствами к деревне, с обожествлением крестьянского труда. Через лирические природоописательные строчки поэт достигает глубины веков, постигает красоту любимой Беларуси, утверждая святое и вечное на Земле и в Человеке. Как раз в любви к природе и к человеку как ее частички и проявляется его действенный гуманизм. <...> П. Труса волновали и находили отражение в его стихах проблемы философские: для чего человек приходит в мир, что есть Поэт в гармонии жизни» [2, с. 22].

Концепт «природа» отражен в названиях следующих произведений П. Труса, и их намного больше, чем реализаций всех остальных концептов в данной сильной позиции текста: «Золак вясны» [6, с. 30–31], «Асенняя праца» [6, с. 31–32], «Над возерам» [6, с. 27–28], «Веюць ветры...» [6, с. 32–33], «Перад восенню» [6, с. 35], «Пасля буры» [6, с. 35–36], «Ліпнёвае» [6, с. 36–37] и др.

Природа у П. Труса красива своей величавой красотой, и она почти всегда имеет какое-то отражение: *«Возера дрэмле... // Вербы зялёныя // стан пахілілі // на сонную гладзь, // ў постаці ціхай, // пад ночы аповаю, //*

сны старажытныя сняць. // Ёдовы-бярозы // сваімі каралямі // горда глядзяцца // ў люстэрка вады, // ззяюць крышталёвымі, // дзіўнымі хвалямі; // сцелюць на воду // адбіткі-сляды» [6, с. 27] и др.

Для поэтического мира П. Труса большое значение имеет синий цвет: «Зоры гараць // па-над возерам вольным, // човен цалуе // спакойную сінь...» [6, с. 27], «Славай новаю // Цёмна-сіні бор // Кучаравіца» [6, с. 29], «Зялёны гай смяецца пад блакітам...» [6, с. 31] и др.

В стихотворениях «Рандо» и «Санет» природа описывается как узор: «Туман над цеменню палян // Снуецца ўзорамі тканіны; // Глухой адвечнасці курган // Яго сатчэ на ўзвышшы сінім. // І долу ўсцелецца дыван...» [6, с. 34], «І плыню кволаю навеяныя сны, // Як вобразы далёкіх успамінаў, // Узорам склаліся над сплеченаю цінай, // Дзе усплывалі водгукі вясны» [6, с. 68] и др. В стихотворении «Лес» слышны кольцовские и никитинские интонации: «Лес! Ты з вечара // Быў асвечаны // Залатым агнём- // Зараніцаю, // І каціўся гром // З бліскавіцамі... // Як каціўся гром // Над прасторами, – // Ты міргаў кругом // Вачмі-зорами. // Галавы, казак, // Буй-кудравае // Не схіліў ты, лес, // Цёмнай славаю» [6, с. 39]. Природа может испытывать эмоции и чувства вместе с человеком: «Плача матка і ўздыхае, // Плачуць вятры дзесьці» [6, с. 47].

Тема времен года является одной из доминирующих в рамках концепта «природа» в поэтическом языке П. Труса. В связи с описанием зимы поэт создает милый его лирическому герою женский образ: «Завіруха... Зіма... Адначынак... // Пераклікнуцца першыя пеўні. // Устае і за дымнай лучынаю // З верацэнцам заводзіць напеў» [6, с. 69]. Осень – очень лирическое и поэтичное время в художественном мире П. Труса: «Зацвілі на травах // скроні ў ветрасіні, // зацвілі увосень // пад усмешкай зор...» [6, с. 69].

Концепт «Родина» широко проявляется в поэзии П. Труса («Не ведаю, чаму мне любя Беларусь» [6, с. 85]). Беларусь для него – молодая, красивая, широкая, просторная: «Беларусь маладзіца кудравая, // Беларусь – стэп-раздолле шырокае, // Ты спрадвеку з вялікаю славаю // Гоніш лес у краіны далёкія, – // Пра Заход не хачу я маніць, – // Там звіняць пазамежныя песні, // Беларускаю славай звіняць» [6, с. 40], «То не гул завірухі мяцежнай // І не рокаты ўпартага мора, – // Гэта Нёман разліўся бязмежна // На грудзях Беларусі прасторнай» [6, с. 44]. Он уверен в ее светлом будущем: «Я для Беларусі, // любай Беларусі, // З вечна-светлых думак // ды паўю вянкi» [6, с. 70].

Концепт «музыка» также важен для поэтического мира П. Труса. Он выражен в названиях произведений «Вясновая песня» [6, с. 49–50], «Лірнік» [6, с. 193–199]). При этом его семантической доминантой является понятие песни. Субъект *песня* употребляется в сочетании с глаголом

каціцца, что создает впечатление о распространении песни на большое расстояние: «*А за паплавамі песні звонкія // Вольна коцяцца за ўзгоркі-горкі*» [6, с. 46]. Такое же впечатление создает эпитет *разліўная* при имени существительном *песня*: «*Малады Араты // З думкаю багатай, // З думкай калектыўнай, // Песняю разліўнай...*» [6, с. 49]. Поэт представляет песню как неуправляемую стихию: «*Сёння вольнае гоняў прыволле // Новай песняю смела буяніць*» [6, с. 51], «*Дзе напевы мінуўшчыны дымнай // Над палеткамі страшна віхрылі, // Там сягоння з бадзёрым уздымам // Па-над постаццю жнеі кадрыляць*» [6, с. 51]. Песня Я. Купалы ассоциируется с морем: «*Ой, кацілася песня Купалы // Ды зялёным кацілася ярам // І прарочыла новую славу // Беларусі нізінам, абшарам. // Твая песня стыхіяю мора // Адбівалася ў сэрцах лапцюжных...*» [6, с. 52], с птицей: «*Твая песня – арол лёгкакрылы, // Каб панурья хмары не віслі...*» [6, с. 53] и с ураганом: «*Дык спявай, твая песня ўраганам // Ў сэрцах скованых родзіць паўстанне*» [6, с. 53]. Песня также сопоставляется с цветком: «*Слязьмі у сэрцы песня не астыне, // Не адцвіце вяргіняй пад вакном!*» [6, с. 60]. У П. Труса есть стихотворения, созданные на основе народных песен, например, «*Вясновая песня*» [6, с. 49–50], а в стихотворение «*Ой, у лузе, пры даліне...*» входит народная песня «*Плыве човен...*» [6, с. 56–57].

Концепт «музыка» соотносится со многими другими концептами.

Глагол *каціцца* связывает концепты «музыка» и «природа», т. к. звук уподобляется водной стихии, он дает представление о значительном распространении пения. Кроме указанного глагола, с концептом «природа» рассматриваемый концепт связывают и другие слова, в которых актуализируется сема 'водная стихия': *веснаплынь* («*Вас [гусей – Е. М.] сустрэну сваёй песняй, // Песняй-веснаплыню!...*» [6, с. 33]), *плынь* («*Чую песні стыхіі-разводдзя, // Не стрымаць твае [Беларуси – Е. М.] вольнае плыні!*» [6, с. 44] и др.), *мора*, *разліцца* (напр., «*Песня адгукнецца // У цішы даліны, // На грудзях краіны // Морам разальцецца*» [6, с. 49]) и др. В некоторых словах эксплицируется сема 'воздушная стихия' (*веляць*, *ураган*) («*Каб адвечныя песні жыцця // Буйна велялі ў ветрах над полем...*» [6, с. 138], [Я. Купала] «*Дык спявай, твая песня ўраганам // Ў сэрцы скованых родзіць паўстанне*» [6, с. 53] и др.).

У ряда лексических единиц объективируется сема 'цветок': *зацвісці*, *завіцца*, *лісты*, *пялёсткі* («*Зацвілі, завіліся ў дасэні // Маіх песень лісты і пялёсткі*» [6, с. 34]), *адцвісці*, *вяргіня*, *адцвітанне* («*Слязьмі у сэрцы песня не астыне, // Не адцвіце вяргіняй пад вакном!*» [6, с. 60], «*А ўвосень – сіль... Калі над гаем // Ў апошняй песні верхалін // Краса вяргіняй адцвітае // Ды смутак сочыцца ўдалі...*» [6, с. 72], «*І ў гэтай песні адцвітанья // Ўсё ж водгук радасці звінеў...*» [6, с. 72] и др.). Вовлечение

данных слов в поле действия концепта «музыка» свидетельствует о том, что поэт подчеркивает силу, энергию, возможно, некоторую неуправляемость песни в своем художественном мире. Названная сема воплощена и в сложном имени существительном *песня-хваля*: «*Хто яны, – песняй-хваляю грознай // Ё маім сэрцы узвеляі крозы, // Ё скалыхнулі жыцця берагі?*» [6, с. 136] и др.

Взаимодействует рассматриваемый концепт и с концептами «сердце» и «душа». Сердце и душа в представлении П. Труса – «...эмоциональные центры человека, которые, как особый инструмент, чутко реагируют на все, происходящее вокруг. В них всегда рождается определенный отклик» [4, с. 110]. И сердце, и душа способны создавать аккорды и воспринимать их: «*Душа паэта – плач і смех!.. // Акорды сэрца – хвалі мора...*» [6, с. 91], «*А як песня ў цішы // Ё скалыхне дно душы, // Паліюцца акорды... міноры...*» [6, с. 119] и др. При этом сердце в подобной ситуации упоминается чаще, чем душа. Сердце и душа у поэта уподобляются музыкальному инструменту, т. к. в них предполагается наличие струн: «*І пад гаем, // Ё красе вячэрняй цішыні, // Акорды песень заміраюць // І струны сэрца закранаюць // На дне душэўнай глыбіні*» [6, с. 84], «*Калі ў палях // звіняць далёка бомы, // а думы іскрамі рассыплюцца ў цішы... // і ціха скоцяцца, // каб тайнай невядомай // ўжо дакрануцца струн, // зыбучых струн душы*» [6, с. 87] и др. П. Трус значительно чаще сравнивает со струнным инструментом сердце, чем душу. В душе он реализует наличие не только струн, но и отзвука: «*Ё тумане сінім недалёка // Звініць мінорная струна. // Звініць... І ў гаі замірае, // Калыша водгулле ў душы...*» [6, с. 158]. Сердце он сопоставляет с колоколом: «*...Жыццё у песні // ад калыскі. // Пакуль гараць ў вачах агні, // няеш аб родным, // сэрцу бліжкім, // а сэрца звон // звініць, // звініць...*» [6, с. 179] и др., а звон песни в нем сравнивает со звучанием струн цимбал: «*Як струны звонкія цымбалаў, // У сэрцы песня зазвінела // І змоўкла ў лузе анямелым, // Як струны звонкія цымбалаў*» [6, с. 58].

Концепт «музыка» в поэзии П. Труса тесно связан с концептом «поэзия». Г. Запартыко указывает: «Т. Гартный в свое время сказал, что вся лирика П. Труса – действительно своего рода пение. Песенность его лирики шла из народной песни, которую он безгранично любил и которая стала основой его творческой стилистики» [2, с. 23]. О себе поэт пишет: «*Яшчэ з маленства, як ніколі, // Мне матка зычыла спяваць...*» [6, с. 156]. Лексемы, объективирующие понятия музыки и поэзии, часто употребляются у него в одном контексте (*песня, Купала, спяваць; музыка, словы, песні, акорды, мелодыі, паэты*): «*Ой, кацілася песня Купалы // Ды зялёным кацілася ярам // І прарочыла новую славу // Беларусі нізінам, абшарамам. // Твая песня стыхіяю мора // Адбівалася ў сэрцах лапцюжных, //*

Разлівалася ў цёмным прасторы, // Дзе спявалі мінулага сюжы...» [6, с. 52], *«І ў сценах маўклівых // Ёсць музыка слоў, // І ў песнях – // акорды мелодый... // Забытых аплачуць вятры за сялом, // Паэтаў – // уславіць народы!..»* [6, с. 135] и др. Связан рассматриваемый концепт и с концептом «время»: *«Ўсё прайшло... // адзвінела на струнах...»* [6, с. 96]. Поэты, по его мнению, создают вечную песню: *«З душой жабрацкаю паэты, // З адвечнай песняю надзей»* [6, с. 193], поскольку искусство – вневременная категория: *«Памёр паэт!.. Дык песня вечна!.. // Яна звiла яму вянок!..»* [6, с. 124].

Многозначность понятия *песня* в «возможном мире» П. Труса выражается в сложных именах существительных. Эти лексемы могут относиться к семантическому полю «музыка» (*«Песні-гімны складалі аб волі»* [6, с. 78], *«Даўно я вас, акорды-песні, // У зрэбнай радасці насіў»* [6, с. 156] и др.), могут включаться в семантическое поле интеллектуальной деятельности (*«Там [в поле, при сырой долине – Е. М.] цяпер на волі // расцвіла каліна // І шуміць увечар, // ой, шуміць пад гаем... // Толькі сэрцам песень- // дум не разгадае»* [6, с. 165] и др.), могут становиться элементами семантических полей «эмоции», «чувства» (*«За вялікае вечнае жыццё // Людзі скаргаю-песняй паўсталі»* [6, с. 138], *«І пальцеца ў цішы // Песня – водгук душы, // Песня радасці... смутку... і болю...»* [6, с. 120] и др.) и наиболее часто попадают в число образительно-выразительных средств (иногда в качестве субстантивного словосочетания), при помощи которых автор создает некий «возможный мир» своей мечты ([А. Гурло] *«Як ты песняю той сакавітай – // Ты прарочыў паўстання агонь. // І капаў падняволлю магілу // Ў казцы-песні вяснова-бурлівай»* [6, с. 78], *«Ты была для мяне // Песняй казак-надзей, – // Маці!.. маці мая, дарагая!..»* [6, с. 126], [лірнік] *«Ты будзеш пець. // І казкі песень // На струнах дум зашалацяць, – // Яны прастор душы узвесняць // Вялікай Музыкай Жыцця»* [6, с. 194] и др.). Три последних слова из примера, написанные с прописной буквы, говорят о том, что самой важной поэт считал ту музыку, которую создает сама жизнь. Это подтверждают и строки из *лірапаэмы* «Чырвоныя ружы»: *«І мо другі // Бетховен – геній // Уславіць нашае тварэнне // Адвечнай // музыкай // жыцця...»* [6, с. 206]. Беларусь поэт считает краем поэм и вечных песен-сказок: *«Край паэм, // адвечных песень-казак, – // дарагая сэрыу // Беларусь...»* [6, с. 213].

Способность петь в поэтическом мире П. Труса имеют: 1) люди ([хлопцы-навабранцы] *«Як схаваліся за ўзгоркам, // Дружна песню за-спявалі...»* [6, с. 46] и др.), 2) *песні-пералівы* (*«І ў гэных песнях-пералівах // Я чуў магутнасць і разгон. // Яны ў адвечнасці маўклівай // Жыццю спявалі ў унісон»* [6, с. 189]), 3) все, созданное человеком (*«Пілкі песні хаўтурныя пелі...»* [6, с. 39] и др.), 4) реалии природного мира (*«Ўстань*

ды подывіся, // Як ракоча і під гаем // Ой, співае Вісла» [6, с. 43]), 5) абстракції («Ой, кацілася песня Купалы // Ды зялёным кацілася ярам... // Разлівалася ў цёмным прасторы, // Дзе снявалі мінулага сюжы...» [6, с. 52]) и др.

Поэт описывает (прямо и метафорически) следующие музыкальные инструменты:

1) жалейку: «Ды пявучая жалейка, // Недзе грала за тунеллю» [6, с. 79];

2) лиру: «Я тыя думы-сны // Будзіў на струнах ліры...» [6, с. 130];

3) скрипку: «Я чую голас, // Бы реуцца струны, // Акорды жалю // Забытай скрыпкі» [6, с. 150];

4) гусли: «Ды ў лузе гуслі заміралі // Пад кволым шэпатам ракіт» [6, с. 156];

5) гитару: «А струны звонкія гітары // Складалі казкі яны мне» [6, с. 160];

6) арфу: «І ў сэрцы кволае дзяўчыны // Не арфы звонкая струна // Заводзіць песню успамінаў...» [6, с. 176];

7) сурмы: «І ў стэпу рыдаюць // Сурмы за сялом» [6, с. 203];

8) а также колокол: «Вёска, вёска – // Вераснёвая прозалаць-кроў! // Ну, аб чым ты сумуеш сягоння?! // Майго сэрца журбою не крой, // Яно – звон, // Па-вясноваму звоніць» [6, с. 79];

9) и бубенцы: «Калі ў палях // звіняць далёка бомы...» [6, с. 87].

Превалируют названия струнных инструментов. В целом в его поэтическом мире используется много названий понятий теории музыки: музыка, мелодыя (мелодыі), тон (тоны), рандо, унісон, напеў (напевы), спеў (спевы), акорд (акорды), мажоры, міноры.

Глагол *пець* (и его дериваты) в поэтических текстах П. Труса имеет следующие семы: 1) 'интеллектуальная деятельность' («Пакуль гараць ў вачах агні, // пяеш аб родным, // сэрцу бліжкім...» [6, с. 179]), 2) 'передача информации' (в сочетании с семой 'эмоциональное отношение к объекту') ([матуля] «Праспявай мне // маленства песню, // што снявала // не раз над калыскай...» [6, с. 96] и др.), 3) 'передача информации' (в сочетании с наличием прямого дополнения) («А я табе, мой чарнабровы, // Снявала песню? – Помнішь ты!...» [6, с. 176] и др.). Все перечисленные лексические единицы служат усилению изобразительности в рамках концепта «музыка».

Музыка – важнейшая категория поэтического мира П. Труса. Она служит проявлению природных явлений, отношения к Родине, мыслей и чувств обычного человека, а также творческой личности. Поэт особо подчеркивает, что музыка не только может выявить положительные или отрицательные эмоции, но и способна объединить их: «І просіць сэрца //

навальниці, // Сімфоній радасці // й тугі...» [6, с. 146]. Все это дает нам основание считать концепт «музыка» в поэзии П. Труса доминантным и полисемантическим, а понятие песни в его структуре – многозначным. Необходимо подчеркнуть, что даже универсальные черты рассмотренного концепта у П. Труса переданы индивидуально и неповторимо.

Для объективаций всех концептов в поэзии П. Труса очень важны лексические и образные средства его поэзии. У него часто употребляются сложные имена существительные: *ўдовы-бярозы, месяц-юнак, аер-чарот, далячынь-прастор, смутак-жаль, сведкі-курганы, смага-дым, песня-гімн, рань-вясна* и др.; сложные имена прилагательные: *цёмна-сіні, светлачыстыя, шоўкава-зялёная, клянова-пунсовая, змрочна-дрымотны* и др.

В поэзии П. Труса сформированы следующие семантические поля: 'природа' (*возера, ноч, вада, зоры, вербалозы, гаі, нівы, рэчкі, дуброва, месяц, кусты, рабіны, вербы, рунь, бор, лугі, лазняк, поле* и др.); 'музыка' (*спевы, песні, звон, спяваць, песня-гімн, адгалоскі песень, песня-веснаплынь, адзвінец, перазвоны, тон, зазвоніць*); 'эмоции, чувства' (*слёзы, заплакаць, усмешка, журыца, пакахаць, усміхацца, хвалявацца, смутак-жаль, смяцца, шчасце, журба, сум, сярдзітыя, страшыць* и др.), 'вёска' (*вёска, хаты, вечарніцы, гуменца, крыніца, сяло, снапы, цапы, селянін, ураджай, малатарня, жнейка-маладзіца, поле-агарод, сады, прыгуменне*) и др.

В поэтических произведениях П. Труса употребляются различные образные средства, которые чаще всего являются реализацией концепта «природа»:

1) метафоры: «*Чаму зара цвіце над гаем, // Дарогі тонуць у імгле?!*» [6, с. 29] и др.;

2) повторы: «*Маўчаць асмуглыя рабіны, // А за вакном лісты... лісты...*» [6, с. 28] и др.;

3) метонимии: «*Засне сяло... Нідзе нікога...*» [6, с. 29] и др.;

4) анафоры: «*Ціха... // Ціха... вярба шапацела над ім [брыгадзёрам. – Е. М.]...*» [6, с. 43] и др.;

5) отрицательные сравнения: «*Ой, не хмельным віном упіваўся прастор, // Не прастор з чырвань-цветным абліччам, // Упіваўся крывёй малады брыгадзёр, // Што з грудзей поўных жыцце крынічыла*» [6, с. 42] и др.;

6) сравнения: «*Залаціста-ружовым пярсецёмкам // Сонца выплыла з бору...*» [6, с. 46] и др.;

7) оксюморон: «*А па-над возерам пажоўклыя кусты // Журбою веялі у радасці вясёлай...*» [6, с. 53] и др.

Встречаются в исследуемых поэтических произведениях и авторские неологизмы: «*У грудзях мораніца ўздым...*» [5, с. 41],

«Каб трактар – конь **стальнапалосы** – // Ад шэрань-змроку да зары // Засеяў скібамі палосы // І кроіў поле на шнуры» [6, с. 48] и др.

Таким образом, концептуальная картина мира П. Труса богата и разнообразна. Анализ трех концептов показал их глубокое содержание, связи, разнообразие лексических и образных средств, уникальность творческой манеры поэта.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Жыдовіч, І.* Пяньяр сацыялістычнай явы / І. Жыдовіч // Трус, П. Выбранае : вершы і паэмы / П. Трус. – Мінск : Маст. літ., 1979. – С. 3–21.
2. *Запартыка, Г.* Сімфонія радасці і тугі / Г. Запартыка // Трус, П. Выбраныя творы / П. Трус; уклад., прадм. і камент. Г. Запартыкі. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – С. 7–24.
3. *Клышка, А.* «Золата дум падарыць на карысьць Беларусі...» / А. Клышка // Трус, П. Вершы. Паэмы. Уступ. артыкул А. Клышкі / П. Трус. – Мінск : Нар. асвета, 1977. – С. 3–10.
4. *Михайлова, Е. В.* Концепт «музыка» в поэтических текстах – представителях разных языков и культур / Е. В. Михайлова. – Минск : Тесей, 2009. – 188 с.
5. *Паўлаў, У.* Застаўся душой малады / У. Паўлаў // Трус, П. Падаюць сняжынкi... : вершы і паэмы [Для ст. шк. узросту / Уклад. Р. Баравіковай; Прадм. У. Паўлава; Маст. Г. Скрыпнічэнка] / П. Трус. – Мінск : Юнацтва, 1983. – С. 3–6.
6. *Трус, П.* Выбраныя творы / П. Трус; уклад., прадм. і камент. Г. Запартыкі. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – 384 с.

ОБРАЗ КАК КОНЦЕПТ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Г. А. Пауль-Кирокосьянц

Институт русского языка

*Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы
ул. Миклухо-Маклая, 6, 117198, г. Москва, Россия, paulgayane@gmail.com*

В статье исследуется образ как концепт культуры личности, роль культуры в образовании концептуального уровня языка и, как следствие, влияние культуры как системы концептов на все уровни языка. Язык – система словесных символов, которые основаны на образах, и эта система выстроена культурой. Образ, определяемый культурой, управляет нарративом, семантикой, грамматикой, дискурсом и даже фонологией. И как результат мировоззрение личности вбирает в себя все вышеперечисленное.

Ключевые слова: образ; язык; концепт; культура; концептуализация; личность; лингвокультурология.

Мысль о том, что образ – это концепт, высказывалась лингвистами и антропологами еще в середине прошлого века. В мультикультурном обществе многообразие культурных кодов и концептов часто приводит к недопониманию людей, говорящих на, казалось бы, одном языке. «Мы читали разные книги», – говорим мы, когда происходит дисконнект с собеседником. Культурный пласт, вспаханный в свое время, создает разноцветие матриц с закристаллизованными образами, через которые каждый индивид и рассматривает мир, анализирует, перекраивает, добавляя парочку сияющих кристаллов в матрицу собеседника.

Интерес к образу и выделение его как основного определяющего концепта лингвокультуры не новы. Еще в работах Б. Уорфа лингвистическая антропология уделяла внимание образу, и определенные лингвисты подчеркивали важность образа в своих теориях.

Представление о том, что язык порождает образ и нуждается в воображении для его интерпретации, может прозвучать как трюизм для поэтов, филологов и культурологов. Но не каждый воспримет его как должное. «Многие лингвисты оставляют понятие образа за скобками своих теорий», – сетовал Г. Палмер, основатель западного крыла лингвокультурологии [5, с. 3]. Что же общего у языка с образом? Слова похожи на птиц – духовные отражения ушедших сородичей из народных преданий: они – мимолетная вокализация, символически привязанная к теням концептов, населяющих мир наших образов.

«Язык – это игра словесных символов, которые являются основой образа» [5, с. 3]. А образ – это и то, что мы видим своим мысленным взором, и то, что мы ощущаем на вкус, когда пробуем клубничное мороженое, это и наше ощущение прогулки под проливным июльским дождем, и память, оставленная от услышанной музыки, и запах свежескошенной травы или первой сорванной сирени. Наша система образов существует за счет жизненного опыта, полученного всеми органами нашего восприятия: визуального, аудиального, сенсорного.

Роль, которую играет образ, широка и многомерна. Нельзя лучше сказать о пробуждении образа к жизни: «Когда вы выбираете слово, вы вытаскиваете вместе с ним целую сцену» [6, с. 114]. Слова пробуждают мысленные образы, которые варьируются от чувственных восприятий, таких как вкус, запах и ощущение в руке ломтя свежеспеченного хлеба с таящим на нем маслом, до концептуальных структур, таких же абстрактных и сложных, как культурологические постулаты истины и любви. В некоторых случаях абстрактность образа заходит так далеко, что более практичным было бы говорить о чертах, культурных аксиомах и утверждениях, которые лучше понимаются на основе предыдущего опыта и более конкретных образов. Дискурс пробуждает устоявшуюся систему образов и инициирует создание новых образов. Параллельно этому процессу образы выстраивают дискурс, и таким образом они становятся взаимно конструктивны. Сквозь века и непрекращающийся поток речи говорящие в языковых сообществах взаимодействуют и договариваются об образах, развивающих мировоззрение данной языковой группы. Старые или новые нежелательные образы фильтруются. Э. Сепир называл этот процесс тернистой и безызвестной работой бессознательного поколений. «Изучать язык – это слышать шум культуры, борющейся с сырым опытом», звук традиции, пытающейся абсорбировать зачатки [1, с. 19–86], это скворчащее слияние текста и контекста. В работе «По пути к теории культурной лингвистики» Г. Палмер тщательно и детально разбирает тему образа в языке и культуре. Образ для него – это система концептов. Ф. Шарифиан [7; 8] подытожил позднее, что лингвокультурология исследует взаимодействие языка, культуры и концептуализаций. Концептуализации основаны на базе культуры, в которой вкодированы и коммуницированы концепты посредством человеческих языков. Западные лингвисты большей частью признавали культурные знания как основу только лексической составляющей центральных аспектов грамматики. Прорывом было мнение Р. Лангакера [4, с. 31–33], что «в то время как значение отождествляется с концептуализацией, познание на всех уровнях одновременно воплощает и воплощается». Однако до конца прошлого века роль культуры как системы концептов на всех уровнях

языка не была адекватно и четко воспринята. Мысль о том, что язык – это система словесных символов, которые основаны на образах [5, с. 3], и что система этих образов выстроена культурой, была высказана лингвистом-антропологом Г. Палмером, который утверждал, что образ, определяемый культурой, управляет нарративом, семантикой, грамматикой, дискурсом и даже фонологией.

Образы – это мыслительные представления, изначальные концептуальные аналоги немедленного восприятия периферийных органов чувств, но поскольку они являются аналогами периферийного опыта, они, следовательно, выступают необъективными аналогами-концептами окружающего мира, при помощи которых мы истолковываем общество, явления природы, нас самих, органические или мыслительные процессы и то, что мы часто называем реальностью или миром вокруг нас. Эти концептуальные схемы заранее учат наши органы восприятия, как реагировать на ограниченное количество вариантов событий, полученных на основе чувственного опыта, как если бы мы пролистывали энциклопедию в поиске только определенных тем. Образы, основанные на таком отфильтрованном опыте, могут только частично отображать окружающий мир и часто сильно искажать его. Ни один из наших опытов не приходит к нам как чистое ощущение вне контекста или интерпретации.

Способность человека к созданию образов до сих пор оставляет открытыми много вопросов: как эта способность развилась и почему она должна быть так близко связана с языком и культурой? Одним из путей установления связей языка и образа с культурой является предположение, что они способствуют эффективности культурных адаптаций. Такое явление, как новояз, – яркий пример адаптивности культуры, так же как и возникновение разнообразных субкультур. По мнению антропологов, язык появился, чтобы обслуживать многие функции в социуме, но, возможно, самой главной причиной его появления в эволюции явилось то, что он обеспечивает средства, при помощи которых говорящие могут пробуждать и укреплять адаптивные образы друг в друге. Общаясь при помощи языка, жестов и других символических средств, люди работают сообща, создавая и конструируя совместные миры образов, которые моделируют физические и социальные феномены, мир вокруг них и мотивируют их к взаимодействию. При помощи дискурса, символов люди создают адаптивные культуры и мировоззрения. Образы адаптивны, но часто абстрактны, метафоричны, частичны, иллюзорны и фантазмагоричны. В основном мы общаемся в мыслительных образах, и язык позволяет нам это делать очень быстро [5, с. 53]. Теоретически человек способен выражать комплексы некоторых базовых и абстрактных образов в секунду. Способность коммуницировать образы так быстро дает чело-

веку огромное преимущество. Эта способность быстро комбинировать и интерпретировать морфемы в соответствии с грамматической согласованностью возникла в процессе эволюции. Также возникла возможность обсуждать сложные идеи, созданная в социальном и языковом пространстве, которая в свою очередь порождает мыслительные способности рассматривать такие идеи. Язык и воображение развивались во взаимной связи друг с другом в процессе взаимного подкрепления. Каждый из членов этой связки способствует употреблению другого и дает дополнительные преимущества. Эволюция способности концептуализировать сложные социальные и социолингвистические паттерны в значительной степени движима языком. Когнитивная специализация социальных и социолингвистических организаций дает людям возможность вообразить некоторые более сложные схемы.

Так как восприятие обрамлено отфильтрованными образами или образностью ментальных образов либо автономных событий, которые выстроены культурой, практически все образы созданы культурой или личной историей; образы или социально сконструированы, или встроены в социальные конструкции. И наша фантазия не является зеркальным образом реальности. Фантазии, создавшие фольклор, великие мифы древности, сегодняшнюю урбанистическую культуру и классическую литературу, являются социально мотивированными конструкторами культуры. Если мы проанализируем фантазмы современной мифологии, например комиксы либо многомиллионные блокбастеры о супермене или вандервумен, то поймем, что они состоят из сложных образов, являясь конечным результатом обработки большого количества трудов рассказчиков и зрителей, начиная с мифов Древней Греции и Рима. Каждый пересказ, анализ или рассказ истории подвергаются мыслительным процессам, которые выбирают, создают, реконструируют, абстрагируют, искажают, переоформляют их содержание в определенной культуре в нарративные схемы, так что содержание каждой истории через поколение вырастает почти незаметно и незначительно дальше от более конкретных образов, которые ближе к аналогам восприятия окружающего мира [5, с. 50]. Нарративные схемы часто трудно четко отделить от заурядной реальности, потому что они так детально закреплены в культуре, их так легко создать, поскольку каждое рассмотрение или рассказывание требует минимальной креативной интерпретации. В 1970-х гг. была проведена серия экспериментов [2, с. 3–16], в результате которых были сделаны выводы, что образы легче всего создать и труднее всего отделить от восприятия событий или каждодневной реальности. Ведь часто воображение имеет очень близкое детальное сходство с восприятием, пробуждая и подкрепляя образ большим количеством деталей, заученных действий и логиче-

ских ходов мышления. Это облегчает задачу своим участникам в конструировании этих образов и, соответственно, затрудняет отделение их от опыта восприятия. Такие социально выстроенные, неэмпирические системы мысли образуют когнитивные модели, которыми интерпретируется сырой опыт. Как мы подчеркивали ранее, понятие образа включает и невизуальный образ.

Есть также слуховые, обонятельные образы и образы того, как нематериальные силы воздействуют на нас. В этом отношении интересно отметить, что при анализе сцен, воспринятых на слух, люди возрождают описание каждого отдельно взятого объекта в своем аудиальном мире. Поэтому образы всех сенсорных модальностей должны быть учтены в изучении языка, хотя большинство изысканий ученых концентрируется на визуальных образах. Предложение расширить концепцию образа, используя термины «сенсорный образ», «визуальный образ», «аудиальный образ», выдвигалось лингвистами еще в конце прошлого века, но ограничивалось использованием этих терминов до возникновения чувственного ощущения в отсутствие предоставленных сведений. Тот самый «образ, который пробуждается, когда мы закрываем глаза и воображаем сцену» [3, с. 11] включает в себя не только визуальные, но и идеальный и, возможно, сенсорный образы. Поэтому предложение расширить концепцию образа является наиболее разумным и всеохватным. Наши толкования данной нам ситуации варьируются и в перспективе, и в зависимости от угла зрения и т. д. Можно провести различия между метафорой (или образным языком), сенсорными образами и различными общепринятыми, но временными мимолетными образами, пробуждаемыми чередующимися толкованиями сцены на заднем плане. Сложно провести разграничительную черту между изначальным образом и образом из периферийного события, полученным немедленно, в реальном времени от сенсорного опыта чувств, когнитивной моделью или сценой, особым толкованием модели или сцены с точки зрения уровня абстракции или, напротив, определенных конкретных деталей относительно сравнительной важности ее компонентов или в отношении связей, организации ее основания, и формы и перспективы, с которой он или она рассматриваются. Все это легче отделить и разграничить в теории, чем на практике, так как восприятие руководствуется познанием. Или же толкуемый образ либо модель могут служить каркасом интерпретации для образа-источника или изначального источника. Образ-источник или изначальный образ может добавить определенное содержание к истолкованному образу с одной стороны, но потерять из этого содержания в процессе фильтрации – с другой.

Благодаря лингвокультурологии (cultural linguistics) как науке стало возможным проанализировать и понять, как культурные схемы и модели управляют мыслительными процессами, и внести свою лепту в развитие таких наук, как межкультурная коммуникация, нейропрограммирование, политология и многие другие.

До появления cultural linguistics (западное название лингвокультурологии) межкультурная коммуникация рассматривалась в основном с точки зрения лингвистической антропологии. Лингвокультурология обозначила важность культурных концептов, которыми пользуются говорящие. Ведь с их помощью обеспечивается основа построения интерпретации и интеграции межкультурных значений. В определенных контекстах межкультурная коммуникация показывает различия в том, как разные группы говорящих концептуализируют свои ощущения и опыт. Даже в одном языке существует множество культурных концептов, относящихся к различным поколенческим и диалектным слоям языка. Это особенно важно при анализе и разработке различных концепций в языках международного общения, которыми пользуются носители второго «родного» языка, *lingua franca*, такого, как, например, русский, английский или французский языки. Очень важно учитывать дополнительные или иные непривычные смыслы, привносимые в речь билингвами, носителями второго «родного» языка и представителями разных диалектных групп.

Новейшие разработки в области public relations и в политтехнологиях используют лингвокультурологический подход. В политической риторике уделяют большое внимание метафорам как культурным концептам, понимая, что политические метафоры часто берут начало в определенных идеологиях и культурных моделях, и стараются избежать провокативных и конфликтных коннотаций.

Исследования в области культурных концептов, от образов до сложных схем, идут полным ходом. Результаты анализа различных срезов лингвокультур продолжают служить толчком для инноваций в, казалось бы, устоявшихся классических и сравнительно молодых дисциплинах. В совместных работах психологов, культурологов, лингвистов, философов, этнографов и других ученых совершаются новые открытия в области человеческого сознания, понимания различных микро- и макрокультур и, как следствие, находятся новые решения, которые помогут улучшить процесс обучения и избежать недопонимания.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Fillmore, Ch.* Topics in Lexical Semantics / Ch. Fillmore // Current Issues in Linguistics / ed. by R. W. Cole. – Bloomington : Indiana Univ. Press, 1975. – P. 19–86.

2. *Johnson, M. K.* Reflection, Reality Monitoring, and the Self / M. K. Johnson // *Mental Imagery* / ed. by R. G. Kunzendorf. – New York : Plenum Publishing Ltd, 1991. – P. 3–16.
3. *Langacker, R. W.* Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar / R. W. Langacker. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1990. – 395 p.
4. *Langacker, R. W.* Foundations of Cognitive Grammar : in 2 vol. / R. W. Langacker. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1987. – Vol. 1 : Theoretical Prerequisites. – 540 p.
5. *Palmer, G. B.* Toward a theory of cultural linguistics / G. B. Palmer. – Austin : Univ. of Texas Press, 1996. – 348 p.
6. *Peeters, B.* Does Cognitive Linguistics live up to its name? / B. Peeters // *Language and Ideology* : in 2 vol. / ed. by R. Dirven, B. W. Hawkins, E. Sandikcioglu. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins, 2001. – Vol. 1 : Cognitive Theoretical Approaches. – P. 83–106.
7. *Sharifian, F.* Advances in Cultural Linguistics / F. Sharifian // *Approaches to Language, Culture, and Cognition. The Intersection of Cognitive Linguistics and Linguistic Anthropology* / ed. by M. Yamaguchi, D. Tay, B. Blount. – Houndsmills ; Basingstoke ; New York : Palgrave Macmillan, 2014. – P. 99–123.
8. *Sharifian, F.* Conceptualisations and Language. Theoretical Framework and Applications / F. Sharifian. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2011. – 238 p.

БУЙНЫ ЗДАБЫТАК БЕЛАРУСКАГА САНЕТАПІСАННЯ: ВЯНОК ВЯНКОЎ ВЯНКОЎ САНЕТАЎ СОФ'І ШАХ

В. П. Рагойша

Незалежны даследчык, г. Мінск, Беларусь, theorylit@bsu.by

Артыкул прысвечаны разгляду першага ў беларускім і, бадай, ва ўсім еўрапейскім санетапісанні вянка вянкаў вянкаў санетаў – «Дыядэмнай споведзі» Соф'і Шах (2022). Аналізуецца змест твора, даследуюцца асаблівасці яго формы. Паказваецца вялікі ўклад паэтки ва ўзбагачэнне санетыстыкі ўвогуле.

Ключавыя словы: Соф'я Шах; «Дыядэмная споведзь»; санет; вянок санетаў; вянок вянкаў санетаў; вянок вянкаў вянкаў санетаў; карона вянкаў санетаў; дыядэма вянкаў санетаў.

У Дзень беларускага пісьменства, што ў 2023 г. праходзіў на Віцебшчыне, у Гарадку, як заўсёды, уручылі нацыянальныя літаратурныя прэміі. Лаўрэатам гэтай прэміі ў жанры паэзіі заслужана стала таленавітая паэтка са Светлагорска Соф'я Мікалаеўна Шах, аўтарка кнігі «Дыядэмная споведзь» [5]. Дзякуючы ёй беларускае (і не толькі!) вершаванне можна павіншаваць: у ім упершыню з'явілася надзвычай рэдкая, дагэтуль невядомая архітэктанічная форма – вянок вянкаў вянкаў санетаў (ВВВС), ці, па-іншаму, **дыядэма вянкаў санетаў**. Прычым 640-старонкавай кнігай «Дыядэмная споведзь» не толькі сам аўтар, але і выдавецтва «Навуковая думка», дзе кніга выйшла ў свет у канцы 2022 г., а таксама тыя, хто паспрыяў з'яўленню выдання, напісаў прадмовы (найперш Соф'ін муж рускамоўны паэт Ізяслаў Катляроў і акадэмік Аляксандр Каваленя), несумненна, таксама могуць ганарыцца: усе яны ўвайшлі ў гісторыю вершазнаўства. Гэта грандыёзная архітэктанічная санетная канструкцыя – новая не толькі ў беларускай, але і ў славянскай і, бадай, ва ўсёй еўрапейскай паэзіі. Праўда, гэтай падзеяй (сапраўды падзеяй!) у санетапісанні прынамсі Еўрапейскага кантынента ні ў Гарадку, ні пазней у Гомелі, дзе Соф'і Шах уручалі і абласную прэмію імя Кірылы Тураўскага, чамусьці гучна не пахваліліся. Што ж, мы, беларусы, народ да немагчымасці сціплы, свае перавагі перад іншымі краінамі афішыраваць не любім...

Бясспрэчна, сённяшняму чытачу не трэба асабліва тлумачыць, што санетам называецца верш з 14 радкоў, які ўзнік у Італіі яшчэ ў XIII ст. і складаецца з пэўным чынам зарыфмаваных двух катрэнаў (чатырох-

радкоўяў) і двух тэрцэтаў (трохрадкоўяў). Радкі катрэнаў звязаны дзвюма рыфмамі, тэрцэтаў – дзвюма ці трыма. Што да санета шэкспіраўскага тыпу, якім любіў карыстацца Уільям Шэкспір і якім напісана «Дыядэмная споведзь» Соф’і Шах, то тры катрэны ў ім маюць кожны сваю рыфмоўку і толькі два апошнія радкі абавязкова рыфмуюцца паміж сабой. Больш складаная санетная архітэктанічная форма – **вянок санетаў** (ВС), у які ўваходзяць 15 санетаў, 14 з якіх пачынаюцца апошнімі радкамі папярэдніх санетаў, і заключнага магістрала, што складаецца з першых радкоў усіх ранейшых санетаў. ВС нарадзіўся пазней за санет і ў сусветнай паэзіі сустракаецца намнога радзей. Як вядома, у беларускім вершаванні першыя ВС належаць Міхасю Кавылю («Цяжкія думы», 1956), Алеся Салаўю («Вянок санетаў», 1958) і Нілу Гілевічу («Нарач», 1967).

У 1987 г. у другім выданні свайго «Паэтычнага слоўніка», растлумачваючы тэрмін «вянок санетаў» і прыводзячы як прыклад ВС «Курганы» Анатоля Сербантовіча, я своеасабліва «правацыраваў» паэтаў на напісанне яшчэ больш складанай формы, чым ВС вянка вяноў санетаў (ВВС), або **кароны вяноў санетаў**: «Унікальная кампазіцыйная форма – *вянок* ВС, у які ўваходзяць 15 ВС; апошні, пятнаццаты, складаецца з магістралаў усіх папярэдніх ВС» [3, с. 322]. Прычым падкрэсліваў, што «ва ўсходнеславянскай паэзіі такая форма адсутнічае», хоць і ведаў, што да таго часу некалькі рускіх паэтаў спрабавалі ўвесці яе ў паэзію, баючыся пры гэтым, як некалі Ілья Сяльвінскі, «з’ехаць з глузду». І не дзіва! ВВС складаецца не больш і не менш як з 225 санетаў (!), кожны наступны з якіх пачынаецца апошнім радком папярэдняга санета. А магістрал займае цэлы ВС! Вось вам і еднасць алгебры і гармоніі!.. «Правакацыя» ўдалася. Праз чатыры гады ў друку з’явіліся першыя ВВС – беларуса Змітрака Марозава «Апакаліпсіс душы» і рускага Анатоля Мартынава «Благовест». Як сведчыць Ізяслаў Катляроў (і не верыць яму нельга), два гады перад тым ВВС «Адухаўленне» напісала і Соф’я Шах [2, с. 8]. Аднак паколькі я ўлічваў толькі надрукаваныя творы (апублікавана ж «Адухаўленне» было ў 2000 г.), першыństwo ў стварэнні гэтай санетнай архітэктанічнай формы аддаў не ёй.

У трэцім выданні «Паэтычнага слоўніка» (2004) у асобным артыкуле пра ВВС, абапіраючыся на звесткі некаторых рускіх санетолагаў, я ўпершыню ў нашым вершазнаўстве сказаў і пра самую вышуканую форму – дыядэму вяноў санетаў: «У 1994 г. рускі паэт С. Мінтаіраў стварыў дыядэму санетаў – архітэктанічную канструкцыю з 15 ВВС» [4, с. 436]. Праўда, «дыядэма» Сяргея Мінтаірава «Восхождение к...», відаць, да гэтага часу яшчэ не надрукавана: прозвішча яе стваральніка не значыцца ў «Электронном каталоге венков сонетов русской поэзии» (1889–2015) нават сярод аўтараў хаця б 20 ВС [1, с. 66–67]. Апрача таго,

у Сяргея Мінтаірава не класічная дыядэма вянкоў санетаў. У яе складзе, па звестках тых жа санетолагаў, «не толькі вянкi чыстых санетаў, але і вянкi палавінных, безгаловых, перавернутых, храмых, хвастатых, з кодай, састаўных санетаў... У гэтай дыядэме прысутнічаюць вянкi рубаі, вершаў... і іншыя паэтычныя формы, уключаючы вянок віланелаў і вянок трыялетаў» [1, с. 83]. На стварэнне дыядэмы вянкоў санетаў «замахнуўся» і Аляксей Берднікаў, аўтар вершаванага рамана «Некий Муж, или Низложение Ренессанса» (2015). Але ў гэтым творы не 15 ВВС, а ўсяго толькі тры [1, с. 79–87].

Усё сказанае і дазваляе першыństwo ў стварэнні дыядэмы вянкоў санетаў, прынамсі ў еўрапейскай паэзіі, аддаць беларускай паэтцы Соф’і Шах. І годам яе з’яўлення трэба назваць год выдання кнігі «Дыядэмная споведзь» – 2022. Хаця, па аўтарытэтным сцверджанні таго ж Ізяслава Катлярова, твор быў завершаны яшчэ ў 2019 г. Дарэчы, тады яго апошні, 15-ы магістральны ВВС, што ўвабраў 14 магістралаў папярэдніх ВС, быў змешчаны ў газеце «ЛіМ» (7 чэрвеня 2019 г.). Гэта, з аднаго боку, вывела Соф’ю Шах у лік галоўных творцаў беларускага санетарыя, а з другога – дазволіла мне ўвесці ў энцыклапедычны даведнік «Верш. Паэзія» (2020) спецыяльны артыкул «Вянок вянкоў вянкоў санетаў» [4, с. 360].

Заўважу, аднак, што Ізяслаў Катляроў некалькі злукавіў, калі ў прадмове да «Дыядэмнай споведзі» напісаў, што яму «раней не даводзілася ні чытаць, ні чуць пра вянок вянкоў вянкоў санетаў. Не ведала гэтага і Соф’я Шах» [5, с. 10]. На шчасце, ведала! І здолела ўвасобіць тэарэтычныя веды ў галіне вершазнаўства ў паэтычную практыку. Дзякуючы таленту, выключнай працаздольнасці, творчай мэтаімпуннасці, пастаяннай падтрымцы мужа і спрыяльным бытавым умовам. А таксама – папярэдняй грунтоўнай творчай «рэпетыцыі», куды ўвайшло напісанне каля 230 ВС і каля 15 ВВС.

Што ж уяўляе сабой «Дыядэмная споведзь» Соф’і Шах? Дагэтуль такога аб’ёмнага вершаванага твора ў беларускай (і, відавочна, ва ўсёй славянскай) паэзіі не было. Уключае ён 3375 санетаў шэкспіраўскага тыпу (!), спалучаных паміж сабой апошнімі радкамі, мае 47 250 радкоў (!) і сувымерны па памеры з такімі мастацкімі палотнамі, як «Боская камядыя» (1307–1321) Дантэ Аліг’еры, «Апантаны Раланд» (1516–1532) Лудовіка Арыёста, «Вызвалены Іерусалім» (1580) Тарквата Таса. Паводле жанру гэта дакументальная сацыяльна-бытавая аповесць-медытацыя, напісаная ў форме 15 карон вянкоў санетаў. Медытацыйны пачатак яе вызначаецца шматлікімі псіхолога-аналітычнымі, часам філасофскімі развагамі пра асноўнае з таго, з чым паэтка сутыкалася ў сваім няпростым і некароткім жыцці (у 2022 г. яна адзначыла 75-годдзе). А там былі не толькі радасці, здабыткі, але і расчараванні, перажыванні, беды, за

якія лёс нарэшце ўзнагародзіў яе святлом сапраўднага кахання, шчаслівага замужства, значнымі мастацкімі (не толькі паэтычнымі, але і жывапіснымі) дасягненнямі, выдатнымі вучэбнымі поспехамі дачкі... Што да пачатку дакументальнага, то ён – у храналагічна паслядоўным выяўленні дакладных аўтабіяграфічных рыс, у пераліку тапанімічных назваў, многіх рэальных ВС і карон ВС, у аб'ектыўным прызнанні некаторых сваіх недахопаў, памылак, у асэнсаванні сутнасці ўласных паводзін, характару, хібаў і г. д. Адным словам, ва ўсім, што ўключае ў сябе паняцце «споведзь». Сапраўды, Соф'я Шах санетнай дыядэмай шчыра паспавядалася перад Богам і чытачамі за ўсё перажытае, здзейсненае, страчанае і здабытае. Як слушна заўважыў Ізяслаў Катляроў, «толькі так асабістае перастае быць уласным і набывае мастацкае абагуленае ўвасабленне. Жанравая неабходнасць паўтарэння радкоў надае не толькі рытмамузыку, але робіцца і сэнсавым камертонам, які грунтуе ўсё тое, што нібыта можа знікнуць у бясконцых лабірынтах падсвядомасці» [5, с. 9–10].

Кожны з 14 ВВС «Дыядэмнай споведзі» прысвечаны нейкаму этапу ці праблеме жыцця яе аўтаркі, што звычайна (але не заўсёды) вычитваецца з саміх назваў карон вянкаў санетаў. Вось яны:

1. *«Жылі калісьці продкі на зямлі...»* – пра далёкіх і блізкіх продкаў паэткі.

2. *«Жылі бацькі мае не надта плённа...»* – аповед пра гаротнае пасляваеннае жыццё бацькоў: Лукер'і Шах і яе грамадзянскага мужа Міколы Рагаўца.

3. *«З'явілася і я нібы з палону...»* – чаму «нібы з палону»? Палонам была кутузка, куды пасадзілі маці «з-за хлеба, з-за кавалачкаў нічыйных», узятых употай у сталоўцы ў галодным пасляваенным 1947 г. Але, піша паэтка, паколькі *«мне нарадзіцца набліжаўся час... датэрмінова выпусцілі нас»*.

4. *«А потым школьныя гады пайшлі...»* – успаміны пра школьнае навучанне.

5. *«Ужо вось і студэнтка ў Мазыры...»* – вучоба на факультэце пачатковых класаў Мазырскага педінстытута.

6. *«Ужо вось, самастойная, працую...»* – праца ў аддаленай палескай вёсцы *«чатыры сельска-даўнія гады»*, у час якіх *«хлапец прыкмеціўся на танцах»* і – *«падумала, што долечку ладкую»*...

7. *«Вяртаюся ў Азарычы, гарую...»* – вяртанне ў родныя Азарычы з двухгадовай дачкой (*«...вырасла без бацькі я сама // і долю ёй перадала такую»*), праца ў дапаможнай школцы суседняй вёскі, пачатак паэтычнай творчасці (на рускай мове).

8. *«На ўсё яшчэ няўцямленай пары...»* – завочная трохгадовая вучоба ў Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя Максіма Горкага на дэфекталагічным факультэце, урачыстыя праводзіны дачкі ў першы клас, хвароба і смерць маці, з якой так і не наладзіліся цёплыя душэўныя адносіны.

9. *«І ўзнік на волі Божай Светлагорск...»* – нечаканы пераезд у Светлагорск, *«а ў ім – з каханым на вякі сустрэча»*, сустрэча ў рэдакцыі раённай газеты з Ізяславам Катляровым, які прапанаваў Соф’і перайсці ў творчасці на больш блізкую ёй беларускую мову. Шчырае прызнанне ў каханні да будучага мужа. Заканчэнне дачкой Людмілай сярэдняй школы з залатым медалём, выбар для далейшага навучання філасофскага факультэта Ленінградскага ўніверсітэта.

10. *«Санкт-Пецярбург, на вабы адмысловы...»* – услаўленне Санкт-Пецярбурга, куды паехала вучыцца дачка (у той час ён яшчэ зваўся Ленінградам), трывога за яе лёс, якой па спадчыне перадала сваю *«палыновую планіду»*. Дачка без шлюбу нараджае ўнучку.

11. *«Паэзія і жываніс – аснова...»* – радасць ад узаемакарыснага творчага самавыяўлення ў словах і фарбах: *«Слоў не хапае – фарбы спеў снуюць... А мала фарбаў – словы ўслед пяюць»*. Дарэчы, *«Дыядэмная споведзь»* ілюстравана цікавымі малюнкамі самой Соф’і Шах. Гімн роднай мове: *«Ах мова беларуская – наш скарб! // Самое мілагучнасці крыніца, // крынічнасці пывучай шчыраўніца...»* Радасць ад сямейнага шчасця (нягледзячы на «дыктат» быту), услаўленне мужа: *«Настаўнік, сябра, муж доўгачаканы, // не пабаюся мовіць – ідэал», «То ад яго мой дух набыў размах, // то ад яго – у творчасць ясны шлях»*.

12. *«Праз настальгіі покліч-адгалос...»* – *«пяюха споведных вянок»*, як называе сябе паэтка, праходзіць настальгічнай памяццю скрозь усе этапы свайго жыцця, ад ранняга маленства, «юнацтва мулкага» да цяперашняй сталасці, раскайваецца ў асобных сваіх грахах, прызнаецца нябожчыцы-маці: *«Я вырасці дагэтуль не змагла... // О каб магчымасць ведаць ты знайшла, // якая я няшчасная і ў шчасці!..»*

13. *«І я – нібы з раздвоеным іспытам...»* – Адзін іспыт: *«Мінулае ўсё не дае спакою... // няма ж ані дзянёчка аднаго, // каб я туды не мкнулася з тугою»*. Другі іспыт – *«Сучаснае... // мне прад’яўляе ўжо свае правы»*. Выхад? *«Адно на свой і спадзяюся дух. // У ім патрэбу мае мой каханы; // дачка і ўнучка ў краі тым туманным; ім я найперш – выратавальны круг»*.

14. *«Жыву далей, аддаўшыся малітвам...»* – шчырыя і розныя малітвы, з якімі паэтка *«ў Гасподні мкне пагляд»*: малітва-«каянне» (*«...што я жыццё наладжваць маладое // без промахаў-памылак не магла»*), малітвы-просьбы – за лепшую долю дачкі Людмілы *«у сям’і,*

што з чалавек таксама двух», унучкі Марынкi («Адзінай, як і дочачка сама, // бязбацькавай, як дочачка, таксама»), за здароўе мужа Ізяслава («Здароўя, мілы Божа, мужу дай!.. // Каб толькі існую магчымасць меў – // каб мой каханы мог вяршыць распеў...»).

15. «*Магістрал*» – ВВС, што ўвабраў у сябе магістралы ўсіх папярэдніх санетных карон.

Такая фабула «Дыядэмнай споведзі» Соф’і Шах. Яе надзвычай шчыры і падрабязны «дыядэмны сповед-каз, храналагічны і вянкоўянквы», усюды вядзецца ад імя «Я» паэткі. Яна «выгортвае, выструньвае душу» перад Богам і самымі блізкімі людзьмі: нябожчыцай-маці, дачкой, унучкай, мужам. А разам з тым – і перад намі, хто чытае/слухае гэту споведзь. Прычым гэтае «выгортванне» душы сустракаецца амаль заўсёды пры аповедзе пра ўсе значныя падзеі і праблемы, увасобленыя ў пералічаных вышэй ВВС. Перад намі, па сутнасці, тонкі псіхааналіз, і сама Соф’я Шах выяўляе сябе арыгінальным псіхааналітыкам, што, дарэчы, у паэтычным эпасе (у адрозненне ад праязічнага) сустракаецца не так часта. І абумоўлена гэта, відавочна, не толькі своеасаблівасцю яе таленту, але і глыбокімі псіхалага-педагагічнымі ведамі, набытымі падчас навучання ў двух педагагічных інстытутах.

Споведзь у Соф’і Шах нярэдка пераходзіць у развагі, глыбокі роздум на самыя розныя актуальныя тэмы: пра жыццё як «супярэчнасцей адзінства», патрыятызм, спадчыннасць, экалогію, сувязь чалавека з малой радзімай (дакладней – родным кутом), пра ўзаемаадносіны дзяцей і бацькоў, прынцыпы выхавання, сутнасць, псіхалогію і нават фізіялогію творчасці, узаемасувязь паэзіі і жывалісу, своеасаблівасць паэзіі як мастацтва слова і многае іншае. Што да выкарыстання розных відаў і форм санетаў і вянкоў санетаў, то тут Соф’я Шах «смела і таленавіта эксперыментуе. Даказаўшы, што класічныя вянкi санетаў – яе родная стыхія, паэтэса мае на гэта права. І якіх толькі вянкоў санетаў у яе няма! Змешаныя – шэкспіраўскія катрэны і класічныя тэрцэты; безгаловыя – без аднаго катрэна; усечаныя – з адным тэрцэтам; безгалова-ўсечаныя, перавернутыя – катрэны і тэрцэты памянліся месцамі; зблытаныя – катрэны чаргуюцца з тэрцэтамі; безгалова-хвастатыя; хвастатыя – з трыма тэрцэтамі... А яшчэ вянкi, у якіх санеты складаюцца з двух пяцірадкоўяў і аднаго чатырохрадкоўя. Пры гэтым паэтэса дазваляе сабе карыстацца не толькі традыцыйнымі 5- альбо 6-стопным ямбам, а і іншымі вершаванымі памерамі. Але ўсё гэта – выключэнне. Ад маладой, вясёлай сілы таленту, ад жадання яшчэ раз адчуць паслухмяную лагоднасць роднай мовы, якая можа выказаць усё. Аднак звычайна Соф’я Шах стараецца не парушаць мастацкіх канонаў» [2, с. 9].

Не парушае Соф’я Шах санетнага канона і ў «Дыядэмнай споведзі», напісанай, як ужо было заўважана, санетам шэкспіраўскага тыпу. Гэтай форме санета паэтка прысвяціла ў сваёй санетнай дыядэме нават асобны санет:

*Пра ўсё, што мучыць, радуе, трывожыць,
што ў сэрцы і ў душы кладзе свой след,
вось іменна шэкспіраўскі санет
найлепей здолее ў сабе ўвасобіць.
Чаму я скарысталася не класічны?
Ды я казалася ўжо раней, – таму
што ў тым імпульсу прагнаму майму
не той прастор, імкненням сіметрычны.
А тут свабоды-волі значна болей
дыханню думак, разважанню іх
пра ўсё, што напаяўняе зрок і слых
праз горычы, сумненні, ўсцехі, болі.
Што засяроджвае сябе і доўжыць,
што прагу, скруху, захапленне множыць [5, с. 456].*

Соф’я Шах ад той жа «маладой, вясёлай сілы» не баіцца ўплятаць у свой паэтычны аповед дзясяткі літаратурных і літаратуразнаўчых паняццяў, што дазваляе выкарыстаць некаторыя старонкі «Дыядэмнай споведзі» нават у якасці навучальнага матэрыялу для філолагаў па курсах «Тэорыя літаратуры», «Уводзіны ў літаратуразнаўства», «Псіхалогія мастацкай творчасці». Я ўжо не кажу, што і звычайны чытач можа ў многім літаратуразнаўча ўзбагаціцца, уважліва ўспрымаючы тыя ці іншыя санеты. Вось, напрыклад, тры санеты з адзінаццатага ВВС, прысвечаныя ўслаўленню паэтычнага натхнення (у лексіконе паэткі яно часам называецца «*імпульсам*»):

8

*То з ім і ад яго – мой спеў заўзяты,
то з ім і ад яго – мой спеўны час,
а ў сьпевае **альтэрнанс** ці **асананс**,
ці **эліпсамі**, **іктамі** багаты,
хіба на гэта ўвагу я звяртаю?
Хіба я думаю, вось тут – **пуант**,
а тут **гіпербала** ўжо акурат,
а тут вось і **метафару** ўжываю...
А потым і для большае акрасы*

*цэзуру скарыстаю і рэдыф,
каб фонікай свяціліся ад іх
або мелодыкаю – перыфразы...
Ды я спяваю проста акрыленнем, –
дні цалкам падначалены натхненню.*

9

*Дні цалкам падначалены натхненню.
Яно, яно – найісны цудадзеі,
і мне ніякай справы, дзе спандэй
уласнаму расцешыўся з'яўленню,
а дзе інверсія зазіхацела,
дзе нечакана ўзнік асіндэтон,
дзе рытмікай душу бярэ ў палон
рэчытатыў пашырана і смела.
Ды мне ніякай сапраўды турботы,
ці ёсць там клаўзула, а ці няма,
сінестэзія з'явіцца сама
ці трэба клікаць з велькае ахвоты...
Яны мне – ўсё адно, у рэшыце рэшт, –
звініць і ззяе споведны імпэт.*

10

*Звініць і ззяе споведны імпэт,
крыляе дух, ім чуйна разгуканы!
Якая розніца яму да тайны,
дзе арсіс-тэзіс, дзе той лагаэд?!
Які канкрэтна стаўся ладам рытм,
завецца рыфма беднай ці багатай,
трайнай, ці сэнсавай, ці мнагакратнай,
яе ламаны ці банальны ўздым...
А ці таўталагічная яна,
ці парная, глыбокая, скразная,
усечаная ўсё ж ці састаўная,
а можа, экзатычная чутна...
Імпэт! Імпэт! У ім увесь сакрэт.
Праз гэтку стан і бачу белы свет [5, с. 433].*

Не варта, аднак, наіўна думаць, што для паэта тэарэтыка-літаратурныя веды непатрэбныя, галоўнае – натхненне, «імпэт». Слушна

ўсхваляючы так неабходнае для мастацкай творчасці натхненне, Соф’я Шах адначасова выяўляе глыбокае веданне паэтыкі верша. Не ў кожным літаратуразнаўчым слоўніку знойдзецца тлумачэнне ўсіх тэрмінаў, дарэчы ўжытых паэткай хаця б толькі ў прыведзеных вышэй трох санетах (гэтыя тэрміны вылучаны шрыфтам). Што там казаць: нават каб напісаць звычайны санет, трэба ведаць яго архітэктоніку. Тым больш, каб стварыць ВС, карону санетаў, санетную дыядэму. Адным натхненнем тут не абыдзешся...

Па законах мастацкай тыпізацыі выказанае і выяўленае аўтарам у вершаваных радках пра сябе і для сябе становіцца абагульненым, усюдысным, тыповым. Як, напрыклад, у сцвярджэнні патрыятычных перакананняў. Паэтэса ганарыцца сваім народам: *«Сцвярджае не адна ўжо сотня год: // мы ўдумлівы, разважлівы народ»; «Да працы ў нас адметная прыхільнасць. // Бог ведае пра нашу працавітасць»*. Яе штодзённая турбота і як педагога, і як паэта – *«Каб вырасталі ад душэўнай моцы // з таленавітай нашай дзетвары // сапраўдных спраў сапраўдныя майстры // і любяе Радзімы абаронцы»*. *«Не трэба нам чужое, а сваё // радзімае, святое – абаронім»*, – упэўнена яна. Паэтэса заклікае помніць, *«якой цаной здабытая свабода, // якая плата за збавены мір»*. Просіць Госпада: *«Не дай нам, Божа, трэцяе вайны! // Намуштраваў даволі нас Чарнобыль...»*

Патрыятычнае, як і ў іншых таленавітых прадстаўнікоў нашай творчай эліты, у паэткі цесна звязана з нацыянальна-беларускім. Можна зразумець яе клопат, каб маладыя *«чулі мілагучча роднай мовы»*, *«каб дух нацыянальнасці ўваскрос – // і не на час якісьці местачковы...»* Як і ў любой іншай нацыі, у беларусаў родная мова ўваходзіць у склад самых важных нацыянальных ідэнтыфікацыйных асаблівасцей, чыннікаў гістарычнай памяці. Апафеозам беларускай мове гучаць радкі: *«Самое мілагучнасці крыніца – // цярплівіца з пранізлівых вякоў, // прыхільніца суседніх родных моў, // гарэзніца прытым і жартаўніца... // Руплівіца, настаўніца, святыня – // і ўсё-ткі вучаніца і слуга...»* Як некалі слушна сказаў Алесь Разанаў, у кожнага народа ёсць прынамсі адзін геніяльны твор – родная мова. І паэтка заклікае захоўваць гэты твор, як гэта рабілі ў свой час і Францішак Багушэвіч, і Янка Купала, і Максім Багдановіч, і Максім Танк, і ўсе іншыя буйныя беларускія творцы. Як і яны, аўтарка *«Дыядэмнай споведзі»* рупіцца:

*Каб і нашчадкі прамаўляць маглі
Не «Родина», а найчасцей «Радзіма»,
і не «Отечество», а ўсё ж «Айчына»,
на беларускай жывучы зямлі.*

Двухмоўе – гэта добра, як яно
 у раўнапраўнасці, у раўнавазе,
 у поўным, так бы мовіць, кансанансе
 чутно пераканаўча і відно.
 Калі той прыйдзе час? Ці будзе ён?
 Баюся і ўявіць стан адваротны,
 для мовы несучешны ды самотны,
 калі манкурцтву трапіць у палон...
 Нашчадкі ўцямяць для сваёй высновы
 самую існасць, а не толькі словы [5, с. 590].

Аднак Соф’я Шах – што да роднай мовы – не абмяжоўваецца толькі заклікамі берагчы і шанаваць яе. Паэтка самой сваёй споведдзю выяўляе вялікае лексічнае і граматычнае багацце беларускай мовы. Лексікон яе настолькі грунтоўны і разнастайны, што дыядэма вянкаў санетаў не можа быць абыдзенай увагай беларускіх лексікографіаў. «*А колькі не раскрытых шчэ прываб // у мовы нашай мілай, мяккагучнай?!*» – слухна сцвярджае яна. І даволі часта, калі не хапае патрэбных слоў, звяртаецца да неалагізацыі, аўтарскіх наватвораў. Прычым усе яны сэнсава зразумелыя: *вабы, гукаблікі, дзеяпраяўленні, звышашаламленні, поўнезакат, поўняўсходдзе, пыламроіва, пяхуха, рытмалад, самаіснасны, санетчыца, туманадым, фарбасвет, шала-вір, шырадалеч, шэрасінь* і г. д. Толькі пісьменнік, які, умоўна кажучы, купаецца ў моўнай стыхіі, можа так вольна, смела і дарэчы абыходзіцца са словам. Як бачым, цалкам меў рацыю Ізяслаў Катляроў, калі ў свой час раіў аўтарцы ранніх рускамоўных вершаў перайсці на родную мову. І яна, разумна ўспрыняўшы тую прапанову, шчодро аддзячыла мове. А разам з тым – і свайму дарадцу, які па волі лёсу стаў яе абраннікам, мужам.

У «Дыядэмнай споведзі» неаднойчы Соф’я Шах шчыра прызнаецца мужу ў сваёй вялікай павазе, глыбокім каханні да яго: «*Якое шчасце мець такога мужа! // Ды з ім усе іспыты можна здужаць, // процістаяць усячынам любым*». Несумненна, Соф’я мае свае падставы, каб нават ідэалізаваць Ізяслава: «*Каханы мой стаць светачам сумеў, // бо мудрасцю заўсёды прамянеў*»; «*Няма ягонай мудрасці мяжы, // раз талент з геніяльнасцю такою*». Ведаючы Ізяслава Катлярова як выдатнага рускамоўнага паэта Беларусі, аўтара кнігі санетаў, дзвюх кніг вянкаў санетаў і яшчэ дзвюх – вянкаў вянкаў санетаў, усё ж часам не хочацца згадзіцца з залішняй яго ідэалізацыяй: «*Да розуму яго не дацягнуцца, // да розуму яго не дарасці...*»; «*Усім сумленнем прызнаю сваім: // маленькая – у параўнанні з ім*». А калі муж, старэйшы за жонку на 10 год, цяжка захварэў, Соф’я стала прасіць-маліць Госпада: «*Здароўя мужу дай, каб*

не слабеў, // каб ён магчымасць гэтакую меў»; «Я так санет прасільны завяршу: // хоць аддалі расстайную мяжу». Часам здавалася, што «ва ўсмешцы вось Гасподняй узнікае // наблажлівасць якаясь неўпрыкмет», і тады да Усявышняга ішла просьба, «каб даў нам паміж сонейкавых промняў // сябе парадаваць гадочкаў сотняй...» На жаль, малітвы не дапамаглі: у першай палове 2023 г. Бог забраў Ізяслава да сябе...

Такі вянок вянкаў вянкаў санетаў Соф'і Шах «Дыядэмная споведзь». Твор мастацкі, таленавіта-паэтычны. Зместам – глыбока-асабісты, шчыра-споведны, формаю – інавацыйны і не толькі ў беларускай, але і ва ўсёй еўрапейскай паэзіі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Венок сонетологов и сонетистов / под ред. О. И. Федотова. – М. : Рус. слово, 2016. – 360 с.
2. Катляроў, І. Беларусь мае сваю санетную дыядэму / І. Катляроў // Дыядэмная споведзь: вянок вянкаў вянкаў санетаў / С. Шах. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – 640 с.
3. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 2-е выд., дап. – Мінск : Выш. шк., 1987. – 416 с.
4. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 576 с.
5. Шах, С. Дыядэмная споведзь: вянок вянкаў вянкаў санетаў / С. Шах. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – 640 с.

ПРИЧИНЫ ВАРЬИРОВАНИЯ СТИЛЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА В ИТАЛИИ: ОТ АНТИЧНОСТИ ДО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Т. В. Рубаник

*Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, tatyana-rubanik@mail.ru*

В статье рассматривается становление эпистолярного жанра в Италии во времена Античности: излагаются правила построения античного письма, характеризуется его композиция, обязательные содержательные компоненты каждой части. Особое внимание уделяется специфике стиля, который был обусловлен открытостью и публичностью античного письма. Прослеживается варьирование стиля эпистолярного жанра, предопределенное разным статусом письма в эпоху Средних веков и Возрождения, а также влиянием стилистических традиций признанных авторитетов эпистолярного жанра на индивидуальную манеру итальянских авторов.

Ключевые слова: эпистолярный жанр; стилистические традиции; индивидуальный стиль; Италия; Античность; Средние века; Возрождение.

Традиция эпистолярного жанра Италии начинается в Античности с ее определенными мировоззренческими установками и риторическими канонами. В те времена письма имели публичный характер, что, по мнению исследователя Г. С. Кнабе, «было обусловлено спецификой жизни полиса и полисного менталитета» [4, с. 503–504]. Жанр письма был не просто способом индивидуального общения с конкретным человеком, а возможностью декларировать общезначимые мысли, что предполагало открытость письма, адресованность его большому количеству читателей. Публичность античного письма обуславливала его стилевую специфику, следование риторическим рекомендациям. По сути, античное письмо – это не частный документ, а литературное произведение, созданное по определенным правилам и написанное определенным стилем.

В древности закономерности эпистолярной риторики тщательно изучались. В Античности как литературные, так и частные, обыденные письма создавались по правилам эпистолярного жанра, которые были изложены в «Ars dictaminis» («Искусство сочинения писем»). В соответствии с канонами жанра письмо должно включать пять частей: *inscription* (заглавие), *exordium* (начало), *narratio* (повествование), *petition* (прошение), *conclusion* (заключение). Первая часть содержит указание на адресата письма (как правило, с эпитетом), автора письма (иногда указывается тип взаимоотношений между ними (родство, дружеские или деловые)).

вые связи и т. п.) – *intitulatio*, формулу приветствия (*salutation*), в которую можно включать вопрос о здоровье и сообщение о своем состоянии (*status affectus*). Вторая часть (*exordium*) – это собственно начало текста письма, в котором обычно указывается тема. Этот компонент может содержать приемы завоевания благосклонности адресата (*captatio benevolentiae*). Далее идет развитие темы, повествование (*narratio*), постепенно подводющее к просьбе, которая и является целью письма. Заключение включает этикетную формулу прощания, дату и указание места написания письма [1, с. 95]. Существовали также сборники фиктивных писем, которые воспроизводили стиль известных авторов и сочинителей из разных социальных групп (например, сборник писем ритора Алкифрона, сочиненных от лица рыбаков, гетер и др.).

Особо следует остановиться на влиянии на формирование эпистолярного стиля Марка Туллия Цицерона, который, долгие годы находясь в изгнании, написал множество писем своим близким, друзьям, политическим деятелям. В письмах Цицерона большое значение имеет как историческое содержание, так и литературное изложение. В данное время исследователи располагают собранием из 929 писем и фрагментов переписки. Письма Цицерона образуют четыре сборника: 1) «К брату Квинту», 2) «К Бруту», 3) «К Аттику», 4) смешанный по составу сборник «Письма» [6].

В своих работах Цицерон четко характеризует известных деятелей, политические и общественные события, описывает быт, детали светской и культурной жизни. Риторические цели – зацепить внимание, написать ясно и понятно – заставляют его до мельчайших деталей продумывать выражение важнейших мыслей, от которых зависит судьба государства. Свободное и непринужденное изложение содержания обеспечивается при помощи богатой лексики, пословиц, цитат, повседневных выражений, шуток, уникальных оборотов, которые нигде больше не используются автором, так как в остальных работах табуируются общепринятыми нормами. Так создавался образец стиля Цицерона, который сильно повлиял на творческую манеру итальянских писателей [6].

Античные правила создания писем были актуальны на протяжении веков, что подтверждают такие средневековые работы, как «Старая риторика» Бонкомпаньо да Синья, «Подсвечник» Бене да Фиренце, трактаты Гвидо Фавы («*Summa dictaminis*», «*Dictamina rhetorica*», «*Exordia*»). В них предлагаются собрания писем-образцов и подробные правила составления текстов в эпистолярном жанре.

С. С. Аверинцев и М. Л. Гаспаров считают, что в Средние века письмо в общественной жизни ценилось так же, как публичная речь в Античности, и подтверждают это примерами – письменным распоряжением властей, ученой перепиской [1, с. 124].

Первым опытом писем на итальянском языке и образцом эпистолярного жанра на вольгаре можно считать сочинения Гвиттоне д'Ареццо (вторая половина XIII в.), в которых прослеживается литературное намерение автора, отмеченное А. В. Топоровой: «...применить правила *artes dictaminis* к эпистолам на народном языке и, тем самым, приблизить его к статусу латыни» [5, с. 28]. Гвиттоне испытывает влияние античного опыта с его «риторическим пафосом», поэтому использует усложненный высокий стиль: в текстах присутствуют многочисленные логические и риторические приемы (аллитерации и ассонансы, антитезы, параллельные и перекрестные конструкции и др.). Восемь из тридцати шести писем написаны стихами, в прозаических сочинениях имеются поэтические вставки. Тематика писем разнообразна, но содержательная составляющая обязательно включает назидательно-проповеднический аспект. Гвиттоне призывает своих корреспондентов (аристократию, поэтов, юристов, представителей церкви, простых горожан) к совершенствованию себя, окружающей жизни, общества. Принципиальным изменением в статусе письма является частное обращение к конкретному лицу или группе лиц, воспринимаемой как единство.

Позднее письмо в Средние века перестает быть литературным произведением, оно создается как частный текст. Адресант письма не приравнивается к писателю, поэтому стиль жанра не претендует на литературность, хотя может подняться до уровня литературы благодаря одаренности автора текста. Содержание тоже претерпевает изменение: автор не подает его как общезначимое, интересное и важное для многих, хотя иногда может касаться духовной проблематики (спасения, смерти и др.). Принадлежность автора к определенному социальному слою накладывает свой отпечаток на особенности содержания и стиля писем. Например, о жизни мирян в XIV в. можно судить по обширной деловой и личной переписке, связанной с деятельностью купца Франческо ди Марко Датини. В этих сочинениях содержатся подробности быта, взаимоотношений, этикета, медицины, строительства, что представляет интерес с исторической точки зрения. Бытовые письма приобретают литературное звучание, когда в них затрагиваются морально-нравственные вопросы (думать не только о прибыли, но и о душе, помнить о смерти, быть честными и др.). Однако род занятий автора проявляется в таком качестве речевого оформления писем, как точность, которая сформировалась из привычки все документировать [3, с. 153].

Среди образцов писем XIV в. особый интерес представляют работы Джованни Коломбини, Джованни далле Целле, Екатерины Сиенской – ярких религиозных личностей Треченто, которые в содержании раскрывают вопросы веры, бедности, милосердия, любви к ближнему, молитвы,

однако четко следуют закономерностям эпистолярного жанра. Например, письма Екатерины Сиенской (понтификам, церковным иерархам, особам королевской крови и правителям, городской власти, кондотьерам, горожанам) по стилистическим особенностям напоминают богословско-церковное красноречие – речь-проповедь, ориентированную на широкую аудиторию.

Новый этап в развитии эпистолярного жанра представляет собой творчество Франческо Петрарки (1304–1374) – итальянского поэта эпохи Возрождения, который возвращается к традициям Античности, но перерабатывает их. Из эпистолярных текстов Петрарки мы узнаем о нем самом, его друзьях и о его времени. Кроме подлинных писем, Петрарка создавал множество интересных с художественной точки зрения псевдописем, адресованных людям, которые жили много веков назад (например, Цицерону).

Петрарка старается сделать из письма, имеющего житейскую, практическую задачу, высоколитературное произведение, возвысить частное и бытовое эпистолярное послание. Петрарке по стилю ближе Цицерон, поэтому он предпочитает стиль «домашний», «простой и безыскусный», не заботящийся о красноречии и эстетической стороне, доверительный, «непричесанный и непринужденный» [2]. Все указанные черты создают культурно-риторический образ стиля, который даже может быть назван художественным. Такой стиль был установлен авторитетом самого Цицерона, поэтому «обычное и безыскусное» изложение в письме при детальном анализе очень искусно. Этот стиль выглядит значительно скромней, чем собственно высокое ораторское искусство, которое считалось более уместным для важных и публичных выступлений. «Familiariter» («дружественный, приятельский») в произведениях Петрарки является ключевым. Следует обратить внимание на то, что в переписке Петрарка отмечает, что он по стилю часто «не похож на себя самого» [2]. Данное обстоятельство объясняется тем, что душевное состояние отправителя всякий раз соотносено с возрастом, положением, характером, нынешним душевным состоянием адресата. Письмо можно считать абсолютно конкретным моментом общения двоих.

Авторское «Я» Петрарка создал на основе своей жизни и своих книг, подкрепив одно другим. В итоге это единство и стало, по определению автора, «портретом моей души и изображением моего склада ума» [2]. Петрарка воспринимал стиль как живую сущность. Чрезмерная книжность сочеталась с психологически достоверной повседневностью, настоящим «Я» в жизни, и все это пропускать сквозь призму риторических учений Цицерона и Августина. Посредством риторических тонкостей Петрарка пытался выразить себя. За желанием быть по «обыкновению Цицерона» просматривается продуманная программа эпистолярного развития. Петрарка сразу задумывал и творил свои письма в виде

литературных и назидательных, рассчитанных на публикацию, а позже, редактируя их для сборника, чистил все лишнее. Он старался сохранить особенно тон и обстоятельства создания подлинного частного письма, используя утонченные риторические средства и придерживаясь принципа «пусть все будет просто и безыскусно» [2]. Для этого он применял стилизацию в таких приемах, которые создавали впечатление то порывистости и произвольности речи, то внетекстовой личной ситуации – обстоятельств, в которых было написано письмо. Кроме содержания, подобный стиль текста позволял разглядеть и самого пишущего, который иногда сбивается с темы и одергивает, прерывает себя. Петрарка крайне высоко оценивал выразительность сделанных вскользь замечаний Цицерона об обстоятельствах, при которых, часто второпях или по ночам, писались и отправлялись письма; как и потребность на расстоянии в доверительных сообщениях от друга, в обмене тайных дум, в личных излияниях. Петрарка превратил все это в обдуманную систему литературных знаков конкретности и самовыражения, в эпистолярный код, обозначающий достоверность написанного. Подобные литературные приемы, в которых четко видна манера подражания письмам Цицерона, после Петрарки превращаются в излюбленные эпистолярные клише многих итальянских гуманистов XIV–XV вв.

Впервые основа письма, служившего заменой устному общению, была названа «половиной диалога» (т. е. диалога без собеседника). Письмо является одной стороной диалога и понимается как разговор отправителя с адресатом, поэтому уместен свободный, естественный стиль ежедневного общения.

Как видим, в эпоху Возрождения не было четкой грани между бытовым письмом и письмом – литературным творением.

Анализ эпистолярного наследия Италии подтверждает, что стиль писем находился в прямой зависимости от особенностей эпохи, культуры и статуса письма в конкретный исторический этап. Стилиевые черты эпистолярных текстов обусловлены принадлежностью автора к определенному социальному слою (точность и документальность – у купцов; эмоциональность и выразительность – у представителей церкви). Прослеживается также влияние традиций признанных авторитетов (например, Петрарка стремится писать «по обыкновению Цицерона»), хотя стиль образца претерпевает изменения в связи с личной манерой изложения каждого автора.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Аверинцев, С. С.* Проблемы литературной теории в Византии и латинского средневековья / С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1986. – 255 с.

2. *Баткин, Л. М.* Петрарка на острие собственного пера : авторское самосознание в письмах поэта / Л. М. Баткин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svr-lit.ru/svr-lit/batkin-petrarka-pisma/po-obyknoveniuyu-cicerona.htm>. – Дата доступа: 27.09.2023.

3. *Еманов, А. Г.* Франческо Датини в эпистолярной рефлексии / А. Г. Еманов, В. А. Евстюнин // Вестн. Тюмен. гос. ун-та. Гуманитар. исслед. – 2021. – Т. 7, № 1 (25). – С. 144–158.

4. *Кнабе, Г. С.* Древо познания и древо жизни / Г. С. Кнабе. – М. : РГГУ, 2006. – 748 с.

5. *Топорова, А. В.* Эпистолярный жанр в итальянской средневековой литературе / А. В. Топорова // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – 2017. – Т. 76, № 4. – С. 26–33.

6. *Утченко, С. Л.* Цицерон и его время / С. Л. Утченко. – М. : Мысль, 1972. – 390 с.

**СЯМЕЙНА-АБРАДАВЫЯ ПЕСНІ
ГОРАЦКАГА РАЁНА МАГІЛЁЎСКАЙ ВОБЛАСЦІ
І ІХ МОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ**

Л. У. Селібірава

*Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія,
вул. Мічурына, 5, 213410, г. Горкі, Беларусь, lyubov.selibirova@yandex.by*

Артыкул прысвечаны апісанню беларускіх сямейна-абрадавых песень (на матэрыяле тэкстаў Горацкага раёна Магілёўскай вобласці, запісаных аўтарам ад мясцовых жыхарак): прыведзены прыклады радзінных, або хрэсьбінных, і вясельных песень, вызначаны іх спецыфіка і ідэйна-тэматычны змест; разгледжаны асноўныя дыялектныя асаблівасці, а таксама дастаткова дэтальна прааналізавана мастацкая мова песенных тэкстаў.

Ключавыя словы: вусная народная творчасць; сямейна-абрадавая паэзія; радзінныя, або хрэсьбінныя, песні; вясельныя песні; дыялектныя асаблівасці; выразныя моўныя сродкі.

Вусная народная паэзія з’яўляецца важнай і неад’емнай часткай духоўнай культуры чалавецтва. У ёй адлюстраваны мары і спадзяванні людзей працы, іх гісторыя, жыццё, гаспадарчы вопыт, грамадска-палітычныя і эстэтычныя ідэалы. Народная паэтычная творчасць выходзіць пачуццё прыгожага на лепшых узорах створанага народа мастацтва.

Адным з самых старажытных пластоў народна-паэтычнай культуры лічыцца сямейна-абрадавая паэзія. Як правіла, сямейныя абрады, заклікання забяспечыць добрае здароўе, долю нованароджанаму, шчасце і дабрабыт маладым, суправаджаліся цэлымі цыкламі песень.

У артыкуле разгледзім некаторыя прыклады і моўныя асаблівасці беларускіх сямейна-абрадавых песень на матэрыяле тэкстаў Горацкага раёна Магілёўскай вобласці, запісаных намі ў 2005 г. ад Багачовай Валянціны Ісакаўны і Салаўёвай Ніны Парфілаўны, мясцовых жыхарак (в. Паршына), 1933 г. нараджэння.

Спецыфіку беларускай сямейна-абрадавай паэзіі складаюць вуснапаэтычныя творы, якія выконваюцца ў час хрэсьбін – сямейнай урачыстасці, прысвечанай нараджэнню дзіцяці.

Найбольш пашыранымі былі песні, у якіх выказваліся пажаданні шчаслівай долі нованароджанаму, славілася парадзіха-маці, велічаўся бацька дзіцяці, ушаноўвалася бабка-павітуха і інш. Прывядзём некаторыя прыклады.

*У Віцечкі вінаград на дваре,
Сабраў пір не людзём – сам сабе,
Пасадзіў бабульку на куце:*

*«Пі ж, мая ты бабулька, віно,
Каб маё дзіцятка расло,
Каб яно шчасліва было,
Каб яму Бог долечку даў».*

(«У Віцечкі вінаград на дваре...»)

У радзінных, або хрэсьбінных, песнях таксама ўхваляліся ці высмейваліся ўзаемаадносіны кума і кумы. Трэба адзначыць, што песні пра кума і куму нярэдка мелі жартоўны характар. Звернем увагу на наступны прыклад:

*А кум куму падманіў,
Куме мёду ні купіў.
Тая ж кума разумна была,
Узіла ды штаноў яму ні дала:
«Ты ня гневайся, міленькій кумок,
Эта табе за салодзенькій мядок».*

(«А кум куму падманіў...»)

Трэба адзначыць, што з цягам часу функцыянальнае прызначэнне хрэсьбінных, як і іншых абрадавых, песень змянялася. У старажытнасці дамінантнай у іх была магічная функцыя. Абрады і звязаныя з імі песні, на думку выканаўцаў, як адзначалася вышэй, павінны былі садзейнічаць лепшай долі нованароджанага. Пазней жа магічная функцыя ў гэтых абрадах і песнях адышла на другі план, галоўную ролю набыла эстэтычна-мастацкая функцыя.

У беларускім фальклоры асабліва шырока прадстаўлена вясельная паэзія. Як і ў радзінных, у вясельных абрадах найбольшае месца займалі песні. Песні суправаджалі ўсе асноўныя этапы вяселля: сватанне, заручыны, падрыхтоўку каравая, пасад нявесты, вясельную бяседу, ад'езд да маладога, урачыстае застолле ў хаце жаніха, пярэзвы і інш. Узгадаем прыклады вясельных песень.

*Вы сваточки, вы браточки, просім вас,
Каб ні было нашай Верачцы горя ў вас,
Каб ні была паветачка хаткаю,*

*Каб ні была суседачка мамкаю,
Каб ні была на пріпечку вячэря,
Каб ні была ў качарэжнічку пасцеля.*

(«Вы сваточкі, вы браточкі, просім вас...»)

*Ніпраўдзівая каліна казалі:
«Цвіці ні буду,
Белага цвету ні пушчу,
Сільных ягадак ні ўзражу».*

*Як прыйшла пара – зацвіла,
Беленькі цвяток пуціла,
Сільныя ягадкі ўзрадзіла.*

*Ніпраўдзівая Манечка казалі:
«Маладога Колечку ні ўзлюблю,
На яго слядочак ні ступлю,
Замуж ні пайду».*

*Як прыйшлі сваты – дык пайшла,
Маладога Колечку ўзлюбіла,
На яго слядочак ступіла.*

*«Ні дзівіцісь, дзевачкі!
У цеснай уліцы гуляла,
На яго слядочак напала,
Па цеснай уліцы хадзіла,
На яго слядочак ступіла».*

(«Ніпраўдзівая каліна казалі...»)

Акрамя песень, якія адлюстроўвалі падзеі, звязаныя з уступленнем у шлюб, на вяселлі спявалася і шмат песень, што мелі толькі ўскоснае дачыненне да абраду або ўвогуле не мелі ніякіх адносін да яго. У мастацкіх вобразах такіх твораў своеасабліва паэтызавалася паўсядзённае жыццё народа, духоўны свет чалавека. Прывядзём наступны прыклад:

*За лесам сонейка іграіць,
Мішачка коніка сядлаіць.
А ў яго мамачка пытаіць:
«Куды, сыночак, паедзіш?»*

*«Паеду, мамачка, у лясок,
Зачуў Танечкін галасок.
Там мая Танечка гуляіць
Ды арешыкі лускаіць».*

*А ці цот, ці цот, ці лішка?
Ай, цоцік, цоцік, Мішачка.
Ай, лішка, лішка, Танечка.*

(«За лесам сонейка іграіць...»)

Разгледзім дыялектныя асаблівасці адзначаных тэкстаў. Як было сказана вышэй, матэрыял запісаны ад жыхарак Горацкага раёна Магілёўскай вобласці. Адпаведна мова песень характарызуецца рысамі, уласцівымі паўночна-ўсходняму дыялекту (пра дыялектныя асаблівасці гл.: Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мінск, 2003). Асноўныя з іх:

1) мяккі гук [р'] (*арешыкі, вячэря, горя, качарэжнічак, на дваре, пріпечак*).

2) канчатак *-іць* у дзеясловах I спражэння ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку (*гуляіць, іграіць, лускаіць, пытаіць, сядлаіць*).

3) постфікс *-сь* у дзеясловах загаднага ладу (*ні дзівіцісь, дзевачкі*).

4) канчатак *-ій* у прыметніках мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону (*міленькій, салодзенькій*).

5) адсутнасць у лексічных адзінках прыстаўных зычных *г і в* (*у цеснай уліцы, эта*).

Наша народная песня вылілася з сэрца, з вуснаў усяго беларускага народа і таму называецца народнай. Яна напоўнена шчодрымі словамі, у ёй сабрана ўсё багацце прыгажосці і непаўторных узораў.

Сямейна-абрадавая паэзія не выключэнне. Яна вызначаецца дасканалай мастацкай формай. Мова песенных тэкстаў вельмі вобразная, эмацыянальная. Гэта дасягаецца шляхам выкарыстання ў іх наступных выразных мастацкіх сродкаў – тропай:

а) *эпітэтаў* (*сільныя ягадкі, цесная уліца*);

б) *метафар* (*Бог долечку даў, ніпраўдзівая каліна казал, сонейка іграіць*);

в) *параўнанняў* (*каліна – дзяўчына*).

Акрамя таго, тэксты песень насычаны словамі з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (*бабулька, галасок, долечка, качарэжнічак, кумок, лясок, мамачка, мамка, міленькій, мядок, наветачка, салодзенькій, сваточки, слядочак, суседачка, сыночак, хатка, цвяткок, цоцік*,

ягадкі і інш.). Усе ўласныя імёны, што прысутнічаюць у названых тэкстах, таксама маюць у сваім складзе памяншальна-ласкальныя суфіксы (*Верачка, Віцечка, Колечка, Манечка, Мішачка, Танечка*).

Ва ўсіх прааналізаваных намі песнях ужываюцца звароткі, якія таксама ажыўляюць і ўпрыгожваюць мову фальклорных твораў (*вы сваточки, вы браточки, просім вас; куды, сыночак, паедзіш; ні дзівіцісь, дзевачкі; паеду, мамачка, у лясок; ні ж, мая ты бабулька, віно; ты ня гневайся, міленькій кумок*). Дарэчы, у зваротках таксама вылучаюцца суфіксальныя марфемы з памяншальна-ласкальным адценнем.

Такім чынам, на прыкладзе сямейна-абрадавых песень Горацкага раёна Магілёўскай вобласці, якія займаюць значнае месца ў сістэме духоўнай спадчыны Беларусі, добра бачна, што беларускія песенныя фальклор вельмі багаты і непаўторны. У ім – душа нашага народа, чыстая, светлая, прыгожая. Мова песень вобразная і эмацыянальная дзякуючы выкарыстанню разнастайных выразных моўных сродкаў.

**ЛИЧНОСТЬ АВТОРА
В ПЕРВЫХ СЛОВАХ ГЕОРГИЯ КОНИССКОГО
НА МОГИЛЕВСКО-БЕЛОРУССКОЙ ЕПИСКОПСКОЙ КАФЕДРЕ**

С. Э. Сомов

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск, Беларусь, somov72@mail.ru*

В статье анализируются первые храмовые проповеди белорусского епископа Георгия Конисского, произнесенные им в воскресные дни ноября 1755 г. по приезде к месту своего архиерейского служения в г. Могилев. В контексте решения вопроса о личности автора художественного произведения, в данном случае – оратора-проповедника, указанные слова представляют наибольший исследовательский интерес, поскольку в них Конисский рассуждает о себе как епископе, о своей должности и тех задачах, которые стоят перед ним в отношении к пастве.

Ключевые слова: Георгий Конисский; епископ; слово; проповедь; личность автора.

Георгий Конисский приехал в Могилев в ноябре 1755 г. в качестве нового белорусского епископа, поскольку в те времена Могилевская епархия была единственной православной епархией на белорусских землях и поэтому имела статус Белорусской. Прибыл он на наши земли с поста ректора Киево-Могилянской академии, будучи уже весьма опытным проповедником, не только потому, что как профессор преподавал теорию искусства, философию и богословие в академии, но и потому, что много проповедовал в Киеве, будучи несколько лет проповедником Киево-Печерской лавры, а затем настоятелем Киевского училищного монастыря.

До нас дошли тексты первых трех проповедей, сказанных Георгием в Могилеве с амвона Богоявленской церкви Братского монастыря в первые три воскресных дня по приезде в Беларусь (ранее на белорусских землях Конисский, будучи уроженцем Нежина и воспитанником Киева, никогда не бывал): «Слово при вступлении на паству», «Слово в неделю 23-ю» и «Слово в неделю 24-ю» (имеются в виду недели по Пятидесятнице или Троице в связи с особенностями православного церковного календаря, литургически выделяющего в году два разновеликих отдельно исчисляемых периода: от Пасхи до Троицы и от Троицы до Пасхи) [1, с. 53–73]. В плане постижения личности автора данных произведений и его позиции по отношению к слушателям или читателям указанные

произведения наиболее интересны тем, что новизна иерархического положения и новизна состава слушателей подтолкнула Конисского своеобразно представиться людям, которых он видел в первый раз, уяснить для себя и растолковать им свою позицию епископа-проповедника. В этих словах он говорит о себе, о своей должности и об отношении к «Высшему Автору», к его Божественному Слову, которое вслед за апостолами-евангелистами призван проповедовать епископ.

Поскольку «Слово при вступлении на паству» посвящено не традиционному комментарию на евангельское чтение за Божественной литургией (речь идет о классической храмовой гомилии), а особенному поводу – приезду в город нового епископа, Конисский не предпосылает произведению обычный для его слов эпитафия из Священного Писания, являющийся по сути тезисом, доказательством которого выступает весь последующий текст, но оратор уже в первом абзаце, во вступлении к слову, сразу же формулирует его тему: «Первое слово к вам, благочестивые слушатели, Христовы людие, разсудил я сказать о себе самом. А что могу вам о себе сказать? Стану ли мудростию моею хвалиться, или силою и благородством величаться? Слышу, что учитель языков, Апостол Павел Коринфяном говорит: яко не мнози примудри по плоти, не мнози сильни, не мнози благородни: но буяя мира избра Бог, да посрамит крепкая, и худородная мира и уничиженная избра Бог, и не сущая, да сущая упразднит, яко да не похвалится всякая плоть пред Богом» (1 Кор. 1, 26–29) [1, с. 53] (здесь и далее цитаты приводятся в орфографии и пунктуации оригинала).

Так Георгий не только сообщает собравшимся о теме своего слова, но и снимает определенный неловкий, с христианской точки зрения, момент. Он вполне осознает, что в длинном ряду могилевских епископов от основания кафедры таких именитых и авторитетных людей, как он, фактически не было. Если бы автор слова стал говорить о себе, реально представляясь слушателям как личность, то в их восприятии сформировалось бы вполне адекватное впечатление о превосходстве этого человека над всеми собравшимися в храме и, более всего, над всеми пасомыми в его Белорусской епархии, поскольку по происхождению Георгий был из нежинских дворян (его отец избирался даже бургомистром города); получил академическое образование в ведущем учебном заведении Украины – Киево-Могилянской академии; владел восьмью современными и древними языками; был профессором трех академических кафедр и автором оригинальных трудов по поэтике, философии и богословию; ректором академии, членом Киевской духовной консистории, настоятелем Киевского училищного монастыря и др. Все это по меньшей мере звучало бы нескромно, если учесть, по словам самого же Георгия, что

Апостолы Христовы ничем таковым не могли похвалиться, поскольку были всего лишь «рыбари, делатели шатров, мытари», т. е. совсем не знатные и не образованные люди, которые тем не менее стали сосудами для мудрости более высокого уровня – небесной, Божией [1, с. 53].

Автор принимает решение повествовать не о себе, а «о должности собственной», т. е. о призвании и служении епископа, о тех задачах, которые стоят перед ним в начале столь ответственного поприща, и о тех путях, способах, которыми он намерен эти задачи решать. Таким образом возникает элемент отстраненности, позволяющий автору говорить о себе достаточно объективно, глядя на себя со стороны лишь как на одного из многих архиереев, перед которыми стоят сходные задачи. Главные из них – быть достойным учителем, стражем простому народу и проповедником Слова Истины.

«Должность моя, – заключает Георгий, – как вы сами видите, есть учительская: а учителя добрые и не лукавые себе первее учат, нежели других; своему уху, яко ближайшему, наперед проповедают, нежели чужим; свою целость наперед соблюдают, нежели сторонних. Но горе учителю тому, который, проповедавая, как Павел скажет, не красти, сам крадет; глаголяй не прелюбы творити, сам прелюбы творит; в законе хвалится, а преступлением Закона Бога безчестует! (Римл. 2, 22–23). Стыдно будет, когда ученики его скажут ему по притче той: врачу, исцелился сам (Лук. 4, 23) [1, с. 53–54]. Поэтому, говоря о себе, но не возвышая себя над другими по сути приобретенного социального, имущественного и церковно-иерархического статуса (что является фактом для всех слушателей), автор-повествователь подчеркивает, что и создаваемый им текст он адресует прежде всего самому себе, вразумляет себя, а не других, напоминает себе о важнейших моментах христианского призвания в земной жизни.

Выводы и умозаключения автора сознательно представляются слушателям как «несобственные», а всецело опирающиеся на Священное Писание, т. е. на богодухновенное содержание другого текста, созданного другими авторами – пророками древности и святыми апостолами, повествовавшими также не от себя, а от Автора небесного, Творца, через них как через отрешающихся от собственной воли проводников Истины сообщившего людям «Глаголы вечной жизни». «Не обретаю я на сей час, – говорит Конисский, – для показания должности моей, приличнейшаго в Св. Писании места, как то, которое в пророчестве Иезекииелевом помещено. В оном Сам Бог первее такой пример приводит: земля, на нюже Аз аще наведу мечь Мой, и поймут людие земли человека единого от себе, и поставят его себе в стража на пределех: и узрит страж мечь грядущий на землю, и вострубит трубою, и проповесть людем, и услы-

шит услышавый глас трубы, а не сохранится, и найдет мечь и постигнет его, и кровь его на главе его будет» [1, с. 54].

Так возникает образ епископа-стража, «трубящего народу», т. е. проповедующего, предостерегающего народ от гибели за нарушение вневременного нравственного закона. На таком авторе лежит особого рода ответственность за судьбы бессмертных человеческих душ. Пропо-ведую, он исполняет обязанность, возложенную на него свыше. Ответ-ственность же за конечный результат проповеди своеобразно переходит от пастыря на воспринимающих слово, поскольку автор здесь не гонит к Истине безвольных и неразумных существ, но только ответственно при-зывает к Ней людей, наделенных разумом и свободной волей, призван-ных сделать самостоятельный мировоззренческий выбор и только через это спастись. Его дело – «трубить», их дело – слушать, слышать и испол-нять. Соответственно, если он не проповедует и они погибают, то их кровь на его совести, а если проповедует, а они все равно погибают, то их кровь уже не на его совести, а на них самих. Свой долг он исполнил, а потому чист «от крове» погибших.

Сообщая слушателям эту логику законов духовной жизни, Конис-ский подчеркивает не только высочайшую меру собственной ответ-ственности за то, что и как он говорит и делает, но и то, насколько важ-ным, судьбоносным для каждого слушателя является содержание пред-лагаемой проповеди – слово Высшего Автора: «Сие-то слово Божие, с того самага часа, как Епископский чин на мене возложен, не престае звенеть в ушах моих, и яко острое оружие, проходит до глубины сердца моего. Аще ям, аще пию, аще ино что творю, всечасно слышу глас сей: И ты, сыне чловеч, в стража дах ты дому Израилеву, и еже услышиши от уст Моих слово, проповеси им от Мене» [1, с. 54–55].

После «Слова при вступлении на паству» еще две воскресные про-поведи в творчестве Конисского непосредственно связаны с темой его епископского служения. Они являются тематическим продолжением первого слова и в единстве с ним могут быть охарактеризованы как цикл или как законченный текстовый «триптих». Если лейтмотивом первого текста является мысль о пастырской необходимости неустанного пропо-ведования Слова Божьего, т. е. Священного Писания Нового Завета, то второе и третье слово посвящены необходимости восприятия («слуша-ния») и исполнения услышанного, что в целом определяет возможный путь личного духовного спасения человека.

Говоря о себе во втором слове, автор отсылает присутствующих к уже услышанному ранее и напоминает о его смиренной позиции «ре-транслятора» смыслов более высокого порядка: «Христовы людие, да вы сами будете мне свидетели, что я себе не пощадел, учинившись учени-

ком прежде всех вас, даже прежде и малых детей ваших. Ныне к вам слово начать следует: ибо хочу добраго и послушнаго ученика дело сотворити» [1, с. 59]. Исполняя это дело послушного ученика и учителя одновременно, Георгий позволяет себе уточнение, что при всей вторичности его текста по отношению к Священному Писанию он все же имеет необходимость предложить им ряд собственных рассуждений о нем: «И хотя слово Божие самым именем своим, что оно есть Божие слово, самым происхождением своим, что оно есть кроткий глас милостивого Создателя к созданию Своему, есть писание Небесного Царя к человеку земным, – явно показывает о себе, сколь оно важно и нужно для нас: однако я и особливими еще доводами хочу утвердить истину того» [1, с. 59].

Автор предлагает слушателям упрощенную композиционно, но не содержательно систему доказательств необходимости обращения к тексту Священного Писания. Она состоит всего из двух частей, в которых автор-повествователь занимает различную позицию по отношению к воспринимающим, полагая в них самих различные же чувства и переживания, различную позицию. К тем из них, кто расположен к вере, кто имеет, по словам Георгия, «мягкое сердце», он обращается в умиленном тоне, как единомышленник, также очевидно осознающий необходимость богообщения: «Всяк конечно знает, – заключает Конисский, – всяк, кто христианское имя носит, что живот вечный нам, прегрешениями нашими мертвым бывшим, дан есть во едином Иисусе Христе: ибо кроме Иисуса, вопиют Пророки и Апостолы, несть иного имене под небесем данного в человецех, о немже подобает спастися» [1, с. 61].

Таковым слушателям-единомышленникам автор слова преподносит череду осязаемых образов из знакомой им земной жизни (яркие палаты, роскошные пиры, веселая музыка в проекции на более желанные и невыразимо более прекрасные образы жизни в Царствии Небесном с Господом. Это можно назвать в известном смысле образно-символической религиозной экзальтацией автора, к которой он с помощью художественных приемов символизации, сравнения и библейской метафоризации поднимает и слушателей, закрепляя это рядом риторических обращений и вопросов: «Где же, скажите, где найдете вы сие сокровище, если не в слове Божиим? Кто откроет тебе тайны онаго, если не проповедь истинных глаголов Господних?» [1, с. 61].

Напротив, обращаясь к слушателям иного толка, «непокорным и пререкающим», т. е. сомневающимся и оппонентам, Георгий изменяет тон елейного учителя на позицию сурового и даже пророчески грубова того критика. Он обличает сомнения и неверие, устрашая убежденных грешников вечными муками. Так, он восклицает: «Но горе неверствию их!» Или заключает: «А потому ежели кто, дерзая как бы считаться с Бо-

гом, мечтает, что ему нет нужды в вечном животе; то тем дознает для самага себя нужду в муке вечной, и становится должником геенны». Или осыпает возможных противников рядом риторических вопросов: «Что же горшее может быть для него, как оный пламень вечный, горнило оное горящее и никогда в пепел не обращающееся?.. Что может быть ужаснее червя онаго неусыпаемого, скрежета зубнаго, тмы вечной?» [1, с. 62].

И, наконец, в третьей проповеди – «Слове в неделю двадцать четвертую» – Конисский венчает свои рассуждения о пути спасения целым рядом доказательств необходимости не только слушания Слова, но и исполнения его. Доказательность умозаключений проповедника основывается, безусловно, на истинах самого Священного Писания, которое он проповедует и цитаты из которого творчески использует в каждом абзаце текста. При этом смысл проповедуемой подвижнической активности автору представляется уже столь очевидным, что он без обиняков реализует свой авторитет учителя перед учениками в призывной форме, наподобие следующим повелительным возгласам: «Внимайте убо себе, благочестивые слушатели, да не постигнет и вас сие грозное слово, внимайте купно и слову моему» [1, с. 66] или «Да не мыслит убо никто быти совершенным в вере единым слышанием закона Божия: а я, по долгу моему, теперь же хочу предохранить вас от сей суетной надежды, и покажу вам, каким наказанием подпадают те, кои хотя и слушают слово Божие, но отрекаются исполнять его» [1, с. 69].

Таким образом, личность автора в первых словах Георгия Конисского на Могилевско-Белорусской епископской кафедре представляется многогранной: говоря о себе как об исполнителе возложенной на него свыше обязанности быть учителем и стражем, проповедник похристиански смиряется перед волей Всевышнего и, будучи маститым профессором, унижает себя до положения послушного ученика. Однако реализация роли духовного наставника подталкивает его к необходимости авторитетно рассуждать о добре и зле, доказывать преимущества первого и пагубность последнего, уверенно увещевать и даже повелевать действиями паствы. При этом позиция проповедника усложняется тем, что его творческая личность имеет еще как минимум две проекции: на авторов текстов Священного Писания, которое, собственно, он и проповедует, и на главный источник всех священных и производных текстов – Всевышнего Логоса, автора всего сущего.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Слова и речи Георгия Конисского, Архиепископа Могилевского / ред. Могилев. епарх. ведомостей. – Могилев-на-Днепре : Скоропечатня и литогр. Я. Н. Подземского, 1892. – 470 с.

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В АСПЕКТЕ СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

А. Е. Сьянова

*Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, syanovanastassia@gmail.com*

В статье анализируются проблемы интерпретации понятия «диалог культур» (в классическом прочтении М. М. Бахтина) при использовании сравнительно-типологического подхода в современном литературоведении. Затрагиваются аспекты разграничения исследований в рамках концепции «диалога культур» в сравнительно-историческом и сравнительно-типологическом литературоведении.

Ключевые слова: диалог культур; М. М. Бахтин; сравнительно-историческое литературоведение; сравнительно-типологическое литературоведение.

Сравнительное литературоведение заявило о себе в конце XIX в. и оформилось к середине XX в. в связи с активным развитием подходов к изучению художественных произведений не только в рамках конкретной национальной литературы, но и в условиях социально-культурной общности развития определенных художественных явлений. Концепция «диалога культур», разработанная в начале XX в. М. М. Бахтиным и дополненная его последователем В. С. Библером уже в 80-х гг. XX в., содержит идею всестороннего изучения культурных и литературных феноменов в рамках взаимовлияния и взаимодействия их друг на друга, выраженных в авторских методах, формах, сюжетах и выразительных средствах. В концепции диалога культур происходит переосмысление функций и роли автора и читателя как субъектов диалога. М. М. Бахтин пишет: «Я должен вчувствоваться в этого другого человека, ценностно увидеть его мир изнутри так, как он его видит, стать на его место и затем, снова вернувшись на свое, восполнить его кругозор тем избытком видения, который открывается с этого моего места вне его, обречь его, создать ему завершающее окружение из этого избытка моего видения, моего знания, моего желания и чувства» [2, с. 27].

Центральным в изучении литературы в начале XX в. являлся метод сравнительно-исторический, в фокусе которого рассматриваемые литературные произведения «вписывались» в определенные сформировавшиеся литературные течения или направления того или иного региона, не

учитывающие типологического сходства художественной литературы с культурными явлениями других народов. К. Н. Галай отмечает: «В XX веке господствовала концепция сравнительно-исторического литературоведения – изучение двух или нескольких литератур при наличии между ними исторической общности, при этом выделялась прежняя общность отдельных литератур и анализировалось их формирование как самостоятельных явлений» [4, с. 16]. Основной проблемой сравнительно-исторического литературоведения является вопрос о рецепции художественного произведения в историческом аспекте, возникновении жанров, форм и сюжетов, обусловленных сходными процессами в конкретно историческом развитии изучаемых литератур. Основателем сравнительно-исторического подхода считают А. Н. Веселовского. Он тесно связывал развитие литературы в целом с конкретными историческими событиями и совершенствованием общественной мысли, акцентировал внимание на повторяемости явлений в литературе и закономерности исторического процесса, утверждал наличие древнейших художественных и мировоззренческих элементов и парадигм, признаваемых общими для областей культуры разных народов, отрицал «европоцентристскую» направленность изучения литературных процессов и предлагал направления исследования литературных феноменов в рамках всеобщей мировой истории литературы. Сравнительно-исторический подход к изучению литературы называют также часто компаративистикой, объединяя под этим понятием все аспекты изучения схожих явлений в художественном процессе в исторической ретроспективе. К. Н. Галай подчеркивает: «Думается, наиболее правильно полагать, что термин компаративистика обозначает самую общую дисциплину, которая исследует связи, изменения, общее и различное между литературами, своеобразие межлитературных связей и влияния, а также особенности литературного развития, которые простираются над языковыми границами и определяют своеобразие литератур. Она ведет сравнение между национальными литературами, внутри одной литературы, сопоставление творческих индивидуальностей, сопоставление литературных феноменов с феноменами из других видов искусств, например, музыки и живописи» [5, с. 314]. Компаративистика как отрасль литературоведения рассматривает в сравнении взаимодействие литератур, историческое или типологическое сходство тех или иных явлений. Предметом сравнительно-исторического литературоведения являются жанры, стили, конкретные литературные направления, особенности творческой манеры отдельных писателей. При сравнительно-историческом подходе упускаются некоторые факторы, которые довольно успешно исследуются в рамках сравнительно-типологического подхода к изучению литературного произведения. Необходимо также отме-

тить различия в сравнительно-историческом методе литературного исследования и подходе сравнительно-типологическом, который все больше привлекает внимание ученых в последнее время.

Концепции типологического изучения художественного произведения разрабатывали такие исследователи, как В. М. Жирмунский, Н. И. Конрад, И. Г. Неупокоева. Типологический метод, в отличие от сравнительно-исторического, признает наличие несинхронности в развитии литературных явлений и неравномерности развития литературных процессов в разных странах. Так, некоторые периоды литературного развития (в отношении стилей, жанров, форм художественных произведений) могут протекать в разных культурах медленнее или быстрее по сравнению с традиционным классическим пониманием этого литературного явления. При этом сравнительно-типологический метод предполагает одновременный анализ внешних и внутренних факторов, влияющих на литературные процессы. Внелитературные факторы – это влияние на автора и его авторский метод социально-культурных, общественных, политических и этнических процессов, а исследование внутрилитературных факторов предполагает изучение поэтики художественного произведения и влияния народного творчества на развитие литературы в целом в определенном периоде: «Типология имеет дело с динамическими процессами, поэтому исследователь ищет в литературах не совпадения, сходства и параллели, но прежде всего типологически обусловленные соотношения, в которых сходства как бы сдвинуты. Именно в подобных сдвигах, несовпадениях и расхождениях конкретно отражается самый художественный процесс в его типологической общности и в его живом историческом многообразии. Типология создает общую картину для дальнейшего выявления уникального и своеобразного» [8].

В. М. Жирмунский ввел в своих работах понятие историко-типологической конвергенции, в рамках которой утверждается, что типологическое сходство различных произведений может проявляться в жанровых и стилевых особенностях автора, в использованных им мотивах и образах, в содержательном и психологическом планах произведения. Опираясь на труды В. М. Жирмунского, литературовед и фольклорист Б. Н. Путилов подчеркивает важность типологического подхода и определяет типологическую общность факторов, на основе которых должно строиться изучение литературного процесса в целом: «Историко-типологическая теория не ищет выборочно фактов тождества, аналогий, прямых параллелей и т.п., хотя, разумеется, такие факты ее живо интересуют. В центре ее внимания находятся соотношения и соответствия, которые в своей совокупности, в системе могут стать материалом для выявления исторической динамики. <...> Типологическая

общность есть общность, возникающая (либо не возникающая) не случайно, не в силу элементарных возможностей зарождения, но в силу действия внутренних закономерностей. Чтобы возникла типологическая общность, недостаточно общих условий, общей историко-социальной и бытовой ситуации» [7, с. 12]. Согласно Б. Н. Путилову, специфика историко-типологического подхода к анализу произведения заключается в необходимости одновременного объединения в исследовании типологических закономерностей, обусловленных объективными факторами повторяемости в природе и обществе, и конкретно исторических процессов: «Для типологического изучения не может быть выборочного отношения к фактам, как не существует географических, хронологических или этнических границ для сравнения» [7, с. 20].

Дальнейшее развитие идеи В. М. Жирмунского получили также в работах Н. И. Конрада и его теории типологии литературных контактов, согласно которой любой читатель создает свой вариант произведения на основе собственной интерпретации художественного произведения, пропуская текст через собственное мировосприятие. Одновременно каждый автор воспроизводит в своем творчестве в той или иной мере мотивы и идеи, созданные писателями из другого народа (т. е. заимствует типологически сходные сюжеты и мотивы). Похожей позиции, на наш взгляд, придерживался и М. М. Бахтин при разработке теории диалога культур.

М. М. Бахтин противопоставил взаимодействие культурных смыслов господствовавшему в науке и в литературоведении, в частности, монологическому исследованию любого явления окружающей действительности. Исследователи различных культурных, в том числе литературных, феноменов по большей части изучали подобные явления в рамках одного аспекта, без всестороннего исследования внешних и внутренних факторов, влияющих на развитие феномена в целом. В своих работах М. М. Бахтин рассматривал культуру как явление, в котором сплетаются одновременно разноплановые аспекты действительности. Согласно сформулированной им концепции диалога культур, все феномены существуют в ситуации своеобразного диалога, в котором автор и читатель выступают субъектами диалогического взаимодействия. Диалог культур при этом интерпретируется М. М. Бахтиным как органичное объединение двух противоположных позиций. С одной стороны, диалог инициируется читателем-современником. Этот читатель оценивает культурное явление, исходя из своего воспитания, образа жизни, конкретного исторического и социального положения в данный момент, т. е. в рамках современного развития культуры и общества. С другой стороны, диалог ведется с иной культурой, с парадигмами и нормами прошлой культурной среды. При этом явления разных культур не сливаются, а су-

ществуют, дополняя друг друга и взаимодействуя на различных уровнях. М. М. Бахтин пишет: «Внутренней территории у культурной области нет: она вся расположена на границах, границы проходят повсюду, через каждый момент её, систематическое единство культуры уходит в атомы культурной жизни, как солнце отражается в каждой капле её. Каждый культурный акт существенно живёт на границах: в этом его серьёзность и значительность; отвлечённый от границ, он теряет почву, становится пустым, заносчивым, вырождается и умирает» [1, с. 25]. Все культуры, существующие в конкретный исторический момент, вступают во взаимодействие друг с другом, влияют друг на друга, соотносятся через понимание основных мировоззренческих феноменов, таких как смысл жизни, человеческая деятельность, понятия любви, красоты, свободы и т.д.

Так, сам М. М. Бахтин применял в своих исследованиях типологический подход к анализу литературных произведений. Его известная работа «Проблемы поэтики Достоевского» посвящена всестороннему изучению творчества писателя. При этом исследователь выявляет в произведениях Ф. М. Достоевского параллели и аналогии с миром Античности (жанр «разговоров в царстве мертвых»), карнавально-смеховой культурой, эпохой Просвещения (философская повесть), эпохой романтизма (философская сказка и фантастическая повесть) и др.: «Связав Достоевского с определенной традицией, мы, разумеется, ни в малейшей степени не ограничили глубочайшей оригинальности и индивидуальной неповторимости его творчества. Достоевский – создатель *подлинной полифонии*, которой, конечно, не было и не могло быть ни в «сократическом диалоге», ни в античной «Менипповой сатире», ни в средневековой мистерии, ни у Шекспира и Сервантеса, ни у Вольтера и Дидро, ни у Бальзака и Гюго. Но полифония была *существенно* подготовлена в этой линии развития европейской литературы. Вся традиция эта, начиная от «сократического диалога» и мениппей, возродилась и обновилась у Достоевского в неповторимо оригинальной и новаторской форме полифонического романа» [3, с. 202]. Согласно М. М. Бахтину, в произведениях Ф. М. Достоевского прослеживаются многие элементы, взятые из различных литературных направлений и исторических эпох. При этом заимствования не прямые, а обнаруживающие существенное типологическое сходство, переосмысленные писателем в рамках своей культурной традиции и интерпретируемые в соответствии с авторским замыслом.

Важно подчеркнуть, что М. М. Бахтин любое явление окружающего мира (идея, знак, символ, изображение, музыкальный аккорд и т.п.) представляет как слово. Соответственно, вся окружающая человека действительность интерпретируется им как текст. Любое явление становится действительным, явным, только если оно выражено в речи.

И. Т. Касавин отмечает, что при этом у М. М. Бахтина «текст по природе диалогичен, и эта диалогичность имеет открытый характер: она не предполагает ограничение смысла замкнутым на себе самом текстом <...> Более того, диалог не ограничен и парой «автор-читатель», но предполагает предшествующих (и последующих) <...> Контекст, традиция, жанр, в которых живет текст, задают его первый – социальный – полюс, сообщающий ему объективность, устойчивость, структурность. Но он – ничего без второго полюса текста, образованного уникальным смыслом высказывания, выражающим свободный творческий акт» [6, с. 30].

Каждая культура, взаимодействуя с другими, порождает новые смыслы, новые культурные феномены, которые одновременно формируются в конкретных исторических условиях и развиваются в рамках общих закономерностей. М. М. Бахтин подчеркивает: «Чужая культура только в глазах другой культуры раскрывает себя полнее и глубже (но не во всей полноте, потому что придут и другие культуры, которые увидят и поймут ещё больше). Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись и соприкоснувшись с другим, чужим смыслом: между ними начинается как бы диалог, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур. Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких *она сама себе не ставила*; мы ищем в ней ответы на наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами новые свои стороны, новые смысловые глубины» [1, с. 334]. В этом плане классическая теория «диалога культур» наиболее соответствует принципам типологического изучения литературных процессов: она не противопоставляет литературы разных стран и народов (что чаще всего происходит при сравнительно-историческом рассмотрении фактов), но как бы одновременно рассматривает их в единстве и многообразии, посредством диалогических отношений.

Таким образом, мы показали, что сравнительно-типологический метод в литературоведении получил свое развитие в контексте существовавшего сравнительно-исторического подхода. Типологическая теория изучения литературного произведения значительно расширила при этом имеющиеся рамки и возможности литературоведения, определив критерием сравнительного анализа не столько конкретно исторические факторы, сколько нахождение аналогий, перекличек, взаимосвязей и реминисценций в произведениях с различными географическими, этнографическими и социальными условиями возникновения. На наш взгляд, существенный вклад в обоснование сравнительно-типологического подхода в литературоведении внес М. М. Бахтин и его теория «диалога культур». Разработанная им концепция и на сегодняшний момент не теряет актуальности, а историко-типологическая теория представляется одним из перспективных направлений в области изучения художественных произведений.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Бахтин, М. М.* Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 503 с.
2. *Бахтин, М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. *Бахтин, М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин // Собр. соч. : В 7 т. – М. : Русские словари: Языки славян. культуры, 2002. – Т. 6. – С. 7–300, 466–505.
4. *Галай, К. Н.* Некоторые понятия литературоведческой компаративистики / К. Н. Галай // Наука и современность, 2011. – № 8–3. – С. 15–22.
5. *Галай, К. Н.* О дискуссии вокруг компаративистики / К. Н. Галай // Теория и практика общественного развития, 2011. - № 6. – С. 313–315.
6. *Касавин, И. Т.* У истоков коммуникативно-семантического подхода к языку и сознанию / И. Т. Касавин, М. М. Бахтин, Ю. М. Лотман // Философские науки. – 2007. – Вып. 12. – С. 27–47.
7. *Путилов, Б. Н.* Методология сравнительно-исторического изучения фольклора / Б. Н. Путилов. – Ленинград : Наука, 1976. – 244 с.
8. *Родионов, В. Г.* Проблемы изучения литератур народов региона и литературоведческая компаративистика [Электронный ресурс] / В. Г. Родионов, А. Ф. Мышкина // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 4. –Режим доступа : <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6781>. – Дата доступа : 23.10.2023.

**ВОБРАЗ ПРАГІ Ў ЗБОРНІКУ Я. СЭЙФЕРТА
«ГОРАД У СЛЯЗАХ»**

Ю. А. Шлемен

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, yulenska.shlemen@mail.ru*

У артыкуле разглядаецца вобраз Прагі ў першым паэтычным зборніку Я. Сэйферта «Горад у слязах». Нягледзячы на тое, што вершы з названага зборніка сталі дэбютам літаратурнай дзейнасці будучага нобелеўскага лаўрэата, крытыкі высока ацанілі талент маладога творцы, а таксама звярнулі ўвагу на вобраз Прагі ў яго вершах. У далейшым дадзены вобраз стане дамінантным у творчасці чэшскага паэта, таму мэта дадзенага даследавання – аналіз уплыву вобраза Прагі на далейшую творчасць Я. Сэйферта. У артыкуле таксама вылучаны мастацкія сродкі, выкарыстаныя аўтарам для адлюстравання вышэйзгаданага вобраза.

Ключавыя словы: вобраз Прагі; зборнік «Горад у слязах»; паэзія Я. Сэйферта; пражскі цыкл; дамінантны вобраз.

На розных этапах развіцця грамадства і творчасці пісьменнікаў, якія прадстаўляюць сваёй літаратурнай дзейнасцю розныя народы, мастацкі вобраз можа набываць разнастайныя формы. На гэта ўплываюць фактары, звязаныя са зменамі ў самім чалавеку, яго мысленні і прынцыпах, а таксама зменамі формаў, з дапамогай якіх аўтар і адлюстроўвае мастацтва. Менавіта таму важна прасачыць адлюстраванне вобраза Прагі, да якога звярнуўся чэшскі паэт Я. Сэйферт на пачатку творчасці, каб параўнаць першаснае ўспрыняцце аўтарам дадзенага вобраза.

Будучы нобелеўскі лаўрэат распачаў сваю дзейнасць у перыяд, натхнёны пралетарскай будучыняй, уступіў у плынь чэшскай літаратуры сваім першым паэтычным зборнікам «Горад у слязах» («Město v slzách», 1921). Вершы, напісаныя творцам на пачатку яго паэтычнай дзейнасці, крытыка высока ацаніла. Л. Махала адзначаў: «Крытыкай таго перыяду быў ацэнены першы зборнік Сэйферта вельмі станоўча, аўтар прадставіўся ў добрым свеце» [2, с. 228].

У зборніку «Горад у слязах» прасочваюцца ўрбаністычныя матывы. «Кніга была найўнай... многа слоў, ніякай паэзіі, але ўсё-такі кавалачак, невялікі кавалачак жыцця жыжкаўскіх вуліц, нямнога лірыкі галерэй жыжкаўскіх дамоў, нямнога найўнай эротыкі, хлапечы вопыт на няцвёрдых нагах, імклівае бурлівай эпохі, запушчанай матарам рускай рэвалюцыі», – пазней ацэньваў свой зборнік пісьменнік [1]. У поўнай меры

паэт адлюстраваў свой жыццёвы вопыт юнака з пражскай працоўнай украіны. У вобразным ладзе першай кнігі вылучыліся рысы, якія стануць характэрнымі для яго паэтыкі наогул: паэтызацыя «празаічнага» жыццёвага матэрыялу, апора на рэалістычную дэталь; зварот да багатага чэшскага гісторыка-культурнага кантэксту з мэтай перадаць велічнасць народа і абудзіць яго да будучых змен.

У зборніку сустракаюцца пераважна чэшскія локусы, найбольш ярка і дэтальна апісваюцца пражскія будынкi і месцы, што стварае ў чытачоў яскравы вобраз дадзенага горада. Злучанасць маладога пісьменніка з Прагай ад самага дзяцінства дазволіла яму паказаць і адлюстраваць вобраз сталіцы ў першым паэтычным зборніку па-новаму, апісаць чэшскі горад і лакацыі так, як ніводны з чэшскіх пісьменнікаў яго дагэтуль не прадстаўляў.

Ужо ў першым вершы пад назвай «Báseň úvodní» («Пралог») аўтар стварае змрочны вобраз горада з дапамогай назоўніка з адмоўнай канатацыяй: «Hranatý obraz útrpení // je město» («Квадратным абразком пакут // з'яўляецца горад») [3, с. 11]. Аднастайнасць гарадскога асяродку перададзена з дапамогай сінтаксічнага паралелізму, што падкрэсліваецца ўжываннем дзеясловаў з адмоўнай часціцай: «Svou slávou // nezvítězilo město nade mnou, // svým majestátem a velikostí mě neočarovalo» («Сваёй вядомасцю не перамог горад нада мной, // сваёй веліччу і прасторай мяне не зачараваў») [3, с. 11]. Ужыванне асіндэтона пры пералічэнні прыроднага багацця перадае зачараванасць лірычнага героя гэтай разнастайнасцю: «...miluji hvězdy, lesy, prameny, louky a květiny a navrátím se v jejich náručí tajemnou» («...я люблю зоркі, лясы, крыніцы, лугі і кветкі і вяртаюся ў іх абдымкі таемныя») [3, с. 11]. Супрацьпастаўленне гарадскога і прыроднага асяродку яскрава праяўляецца ў наступным сямірадкоўі, дзе ўжыта параўнанне вуліц горада з кінутай стралой, што не дазваляе лірычнаму герою адчуць спакой у гэтым горадзе: «A přece mi cizí je ulice, // lezí jak prudce mrštěný šíp, aby dobyla světa // a v rytmus mé krve se nikdy nezladí běžící řemeny a kola» («І аднак чужой для мяне стала вуліца, // якая змешчана як хутка кінутая страла, якая захапіла б свет, // і рытму маёй крыві ніколі не адпавядаюць спешныя рэмна і колы») [3, с. 11]. Нежаданне лірычнага героя вяртацца ў спусташальны горад падкрэслівае не толькі выкарыстанне эпітэтаў з адмоўнай канатацыяй, але і ўжыванне сінтаксічнага паралелізму, які падкрэслівае разбурэнне ўсяго жывога ў апісаным горадзе: «...do toho města, jež člověka uvítá železnou ctností, // kde ani slavík nezpívá a nevoní jedlový les, // kde zatočen není jen člověk, // ale i květina, pták kůň i pokorný pes» («...у той горад, які чалавека вітае жалезным норавам, // дзе ані салавей не спявае і не пахне ядловы лес, // дзе скаваны не толькі чалавек, // але і кветка, птушка, конь і пакорлівы

сабака») [3, с. 12]. Знішчэнне ж жывых істот у гарадскім асяродку перададзена не толькі з дапамогай закальцоваанай структуры самога верша, але праз параўнанне чалавека з кветкай і стаўленнем да яго, апісаным дзеясловамі загаднага ладу: «...že hranatý obraz útrpení před tvýma očima // je město; // vždyť člověk cítí jako květina: // nelámej, netrhej, nešlap!» («...што квадратным абразком пакут перад тваімі вачыма // стаў горад; // заўсёды чалавек адчувае сябе як кветка: // не ламай, не зрывавай, не тапчы!») [3, с. 12].

Для Я. Сэйфэрта Прага, асабліва аддаленыя ад цэнтра раёны, сталі месцам беднякоў, што падкрэсліваецца ў вершы «Дзеці з прыгараду» («Děti z předměstí»). З дапамогай параўнання і эпітэтаў аўтар апісвае цяжкі і гаротны стан, у якім знаходзіліся тыя дзеці, якія жылі ў чэшскім прыгарадзе, прычым выкарыстанне анжамбеману дазваляе акцэнтаваць увагу чытачоў на беднасці людзей з прыгараду Прагі: «...stáli jsme dopola nazí a bledí jako křída, // my chlapani z předměstí, // neb všecky nás přemohla a všem nám na prsou klečí // předměstská bída» («...стаялі мы да паловы нагія і бледныя як крэйда, // мы, хлопцы з прыгараду, // ці ва ўсім нас перамагла і ва ўсіх нас уклечыла // прыгарадная бяда») [3, с. 25]. Зварот да тэмы беднасці людзей прыгараду Прагі звязаны з уласным няпростым пасляваенным дзяцінствам пісьменніка. Паколькі пісьменнік увайшоў у літаратуру ў якасці паэта пад канец Першай сусветнай вайны, то ўсе ўспаміны пра складанае і беднае дзяцінства яскрава захаваліся ў памяці. «Наколькі я памятаю, была ў нас у тыя гады яшчэ адчувальная нястача. Бацька пасля вайны дастаткова доўга быў без працы, і талеркі ў нас былі амаль пустыя», – распавядаў Я. Сэйфэрт [4, с. 180]. Менавіта таму і сам горад, і яго ўскраіны ўспрымаюцца лірычным героем верша са смуткам і адзінай верай у тое, што рэвалюцыйныя падзеі змогуць змяніць становішча і палажэнне жыхароў Прагі: «Hoši, vy všichni musíte být zase zdraví, // aby až na ulicích světa ten veliký koncert bude, // mohli jste všichni hrát z partitury rudé // revoluční symfonii! // A ta, panečku, bude!» («Хлопцы, вы ўсе мусіце быць зноў здаровыя, // каб калі на вуліцах свету той вялікі канцэрт будзе, // маглі вы ўсе граць са сцягамі чырвонымі // рэвалюцыйную сімфонію! // А тая, спадары, будзе!») [3, с. 26].

У вершы «Грэшны горад» («Hříšné město») аўтар не ўжывае тапонім Прага, аднак сінтаксічны паралелізм, выкарыстаны на пачатку твора, дазваляе нам зразумець, што аўтар робіць акцэнт менавіта на гарадскім асяроддзі: «Město fabrikantů, bohačů a surových boxerů, město vynálezců a inženýrů, město generálů, obchodníků a vlasteneckých básníků» («Горад фабрыкантаў, багаццяў і жорсткіх баксёраў, месца вынаходнікаў і інжынераў, горад генералаў, гандляроў і патрыятычных паэтаў») [3, с. 48]. Ужыванне антытэзы ў пераліку прадстаўнікоў сацыяльных слаёў насель-

ніцтва, якія прадстаўлены жыхарамі з інтэлектуальнай сферы дзейнасці («vynálezci a inženýři» – «вынаходнікаў і інжынераў», «vlasteneckých básníků» – «патрыятычных паэтаў») [3, с. 48] і з працоўнай («fabrikanti» – «фабрыкантаў», «obchodníci» – «гандляроў») [3, с. 48], дапамагае падкрэсліць разнастайнасць і насычанасць пражскага асяродку. Гэта сведчыць пра наяўнасць у зборніку «Горад у слязах» урбаністычных матываў, якія ствараюць агульнае ўяўленне пра жыццё бедных і багатых людзей, а таксама паказваюць шматграннасць апісанага вобраза Прагі. Можна лічыць, што паэт у поўнай меры адлюстравваў свой жыццёвы вопыт – вопыт юнака з пражскай працоўнай ускраіны. Аднак сам пісьменнік ацэньваў свой зборнік наступным чынам: «Кніга была найўнай... многа слоў, ніякай паэзіі, але ўсё-такі кавалачак, невялікі кавалачак жыцця жываўскіх вуліц, нямнога лірыкі галерэй жываўскіх дамоў, нямнога найўнай эротыкі, хлапечы вопыт на няцвёрдых нагах, імклівае бурлівай эпохі, запушчанай матарам рускай рэвалюцыі» [1].

У вершы, які мае такую ж назву, як і ўвесь зборнік, адлюстравана галоўная ідэя: Прага пралетарскіх прыгарадаў – горад беднякоў і небагатых людзей, якія спадзяюцца на хуткія змены і паляпшэнне ўмоў жыцця. Выкарыстання эпітэт і адухаўленне пры апісанні слёз дазваляюць перадаць горыч і пакуты, што яны адчуваюць на працягу свайго гаротнага быцця, але разам з тым падкрэсліваецца значнасць і важнасць гэтых слёз, колькасць якіх можа затапіць цэлы горад: «...a slzy, které z očí chudých kanou, // se v jednu řeku slily, // těmito slanými slzami od pláče // zatopily by se ulice, náměstí, továrny, banky a paláce» («...і слёзы, якія з вачэй бедных сцякаюць, // у адну раку зліліся, // тымі салёнымі слязьмі ад плачу // затапілі б вуліцы, плошчы, заводы, банкі і палацы») [3, с. 48]. Ужыванне асіндэтона пры адлюстраванні лакацый горада дазваляе перадаць яго насычанасць і багацце, што падаюцца ў антытэзе з гаротнымі стогнамі бедных людзей, слёзы якіх здольныя знішчыць усю тую велічнасць пражскага цэнтра: «...a pláč a lkání, padají v město bez ustání, zbořilo by je, až by z něho poušť a holé trosky zbyly» («...і слёзы, і стагнанні, падаючы ў горад бесперастанку, знішчылі б яго, што ад яго пустыня і голыя руіны засталіся») [3, с. 48].

Нягледзячы на тое, што пры паказе жыцця ў прыгарадзе Прагі аўтар выкарыстоўвае супрацьлеглыя абстрактныя назоўнікі – «město života, radosti a bolesti» («горад жыцця, радасці і болю») [3, с. 48], лірычны герой любіць гэты горад і спадзяецца на хуткія змены ў жыцці бедных людзей, што падкрэсліваецца рытарычным звароткам да кожнай вуліцы і дамоў: «mé město, ulice má a dom» («мой горад, вуліца мая і дом») [3, с. 48]. Адзінае, з чым ён не можа пагадзіцца, – наяўнасць тых вышынных будынкаў і гмахаў, якія пастаянна растуць і не пакідаюць месца

нават для птушак: «...však to, že tvoje rozhledny, věže a komíny pod mraky tam nenechaly místo ani pro ptáky» («...аднак тое, што твае аглядныя пляцоўкі, вежы і трубы не пакінулі месца нават для птушак») [3, с. 48]. Дадзеная супярэчлівасць у адлюстраванні пачуццяў лірычнага героя да Прагі, які, з аднаго боку, адчувае замілаванасць да кожнай вуліцы і завулка, але з іншага боку, асуджае яго велічнасць, што не прыносіць карысці простым людзям з пражскіх прадмесцяў, можа быць патлумачана імкненнем аўтара перадаць прагу змен і жаданне рэвалюцыі, што змяняць лёс працоўных.

У вершы «У прыгараднай вулачцы» («V předměstské uličce») з дапамогай увасаблення аўтар апісвае выгляд прыгарадных вуліц, але зноў звяртае ўвагу чытачоў на беднасць і галечу яе жыхароў, якія «пероčítají do tisíc peníze svoje» («не лічаць тысячамі свае грошы») [3, с. 53]; «začíná uprostřed města a vede až v předměstská pole» («пачынаецца ў цэнтры горада і вядзе ажно ў прыгараднае поле») [3, с. 53]. Пры апісанні прыроднага асяроддзя паэт выкарыстоўвае ўвасабленне з адмоўнай канатацыяй, што тлумачыцца прысутнасцю побач з дрэвам пражскай гарадской фабрыкі, негатыўны ўплыў на наваколле якой апісаны з дапамогай эпітэту і анжамбеману, паколькі аўтар такім чынам спрабуе супрацьпаставіць прыроднае жыццё і гарадскія забудовы: «...z akátů, které živoří u zdi před černou fabrikou» («...з акацый, якія вянуць каля сцяны // перад чорнай фабрыкай») [3, с. 53]. Разам з тым завод у Празе таксама паказаны ў якасці жывой істоты, якая прачынаецца штодзень, што падкрэслена з дапамогай увасабленняў: «...vždyť toto hrobové ticho se zrána hned samo v sebe zřítí, až zazní sirény a až se rozběhnou stojící kola, až tímto hlaholem továrna vzbudí se ke svému každodennímu životu» («...аднак тая грабавая цішыня зранку адразу сама ў сабе, калі загучаць сірэны і калі разбягуцца колы, што стаяць, калі гэтым гоманам завод працнецца да свайго штодзённага жыцця») [3, с. 53]. Ужыванне параўнання, а таксама шматлікіх увасабленняў і адухаўленняў дазваляе пісьменніку найбольш яскрава і падрабязна паказаць, як завод і ўсе яго прылады забіраюць сілы ў простых пражскіх працоўных, што вымушаны там працаваць праз галечу: «...železem prosákly vzduch zde životu ubírá síly // a řemeny trhají údy lidských těl silou nerozváznou, // jako by trhaly snad jen na louce kopretiny, // jen aby stroj se napojil krví vlašnou» («...жалеззем прасякнутае паветра тут у жыцця забірае сілы // і рамяні ірвуць канцавіны чалавечых цел сілай невымяральной, // як бы ірвалі толькі на лузе рамонкі, // толькі каб машына напілася крыві вільготнай») [3, с. 54]. Аднак лірычны герой шчыра верыць у тое, што хутка прыйдуць змены, якія зробяць простых людзей шчаслівымі ў гэтым горадзе, напоўненым «komíny svými k nebi» («трубамі сваімі да неба») [3, с. 55], бо ў працо-

ўных ёсць жаданне і імкненне да перабудоў, што падкрэсліваецца з дапамогай сінекдахі: «...ta továrna se přec sama již proklíná a sama sebe viní, // uprostřed tisíců srdcí» («...гэты завод сам сябе праклінае і сам сябе вінаваціць, // сярод тысячы сэрцаў») [3, с. 55].

Такім чынам, чэшскі творца распачаў сваю паэтычную дзейнасць зборнікам «Горад у слязах», які адразу атрымаў высокую ацэнку сярод літаратуразнаўцаў. Такое стаўленне да маладога пісьменніка тлумачыцца тым, што чэшская паэзія яшчэ не ведала такога адлюстравання Прагі, якой яна паўстала ў вершах гэтага зборніка. Прага Я. Сэйфэрта не старажытны горад з велічнымі храмамі і рамантычнымі сярэднявечнымі вуліцамі, гэта і не сучасная сталіца з бурлівым натоўпам. «Горад у слязах» – гэта Прага пралетарскіх прадмесцяў і гаротнага жыцця працоўных беднякоў. Цікава, вершаў гэтага зборніка заключаецца яшчэ і ў тым, што ўжо на пачатку літаратурнай дзейнасці аўтар звяртаецца да вобраза Прагі, які стане дамінантным на працягу далейшай паэтычнай творчасці.

Для больш дакладнага і яскравага адлюстравання згаданага вобраза аўтар выкарыстоўвае вялікую колькасць увасабленняў, адухаўленняў і эпітэтаў, што робіць сам горад жывым. Разам з тым лірычнаму герою не падабаецца колькасць заводаў, што пастаянна расце і павялічваецца, запаланняючы гарадскую прастору. Гэта ўплывае на выбар мастацкіх сродкаў, з дапамогай якіх паэт спрабуе супрацьпаставіць прыгажосць прыроды і нялітасцівае да чалавека гарадское асяроддзе.

Ужо ў першым паэтычным зборніку Я. Сэйфэрт праявіў сябе як шматабяцальны пісьменнік, што было адзначана тагачаснай крытыкай. Аўтар з надзеяй глядзіць у будучыню, чакаючы рэвалюцыі, якая прынясе Празе і самім працоўным з прадмесцяў бесклапотнае і шчаслівае жыццё, зменіць воблік горада, які стаў галоўным вобразам для ўсяго далейшага творчага шляху будучага нобелеўскага лаўрэата.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Айзпурвит, К.* Ярослав Сейфэрт : К миллионам стихов на свете я добавил лишь несколько строк [Электронный ресурс] / К. Айзпурвит. – Режим доступа : <https://www.radio.cz/ru/rubrika/bogema/yaroslav-sejfert-k-millionam-stixov-na-svete-ya-dobavil-lish-neskolko-strok->. – Дата доступа : 18.09.2023.

2. *Panorama české literatury 1 (do roku 1989)* / L. Machala [a kol.]. – Praha : Euro-media Group, 2015. – 608 s.

3. *Seifert, J.* Město v slzách; Samá láska; Svatební cesta; Slavík zpívá špatně; Poštovní holub / J. Seifert. – Praha : Československý spisovatel, 1989. – 261 s.

4. *Seifert, J.* Všecky krásy světa / J. Seifert. – Plzeň : Typografie Oldřich Hlavsa, 1982. – 640 s.

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ ВОБРАЗА ЛІРЫЧНАЙ ГЕРАІНІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЖАНОЧАЙ ПАЭЗІІ ПАЧАТКУ ХХ ст.

І. І. Шматкова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, i.shmatkova@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца рэпрэзентацыя вобраза лірычнай герайні ў беларускай жаночай паэзіі пачатку ХХ ст. на прыкладзе творчасці Цёткі (Алаізы Пашкевіч), Канстанцыі Буйло, Зоські Верас. Адзначаецца адметнасць лірыкі беларускіх паэтэс, яе асноўныя ідэйна-тэматычныя і жанрава-стылёвыя заканамернасці.

Ключавыя словы: лірычная герайня; беларуская жаночая паэзія пачатку ХХ ст.; рэпрэзентацыя вобраза; ідэйна-тэматычны змест; жанрава-стылёвыя адметнасці.

Пачатак ХХ ст. стаў якасна новым этапам у развіцці беларускага прыгожага пісьменства, гэта эпоха адраджэння нацыянальнай культуры, мовы, час фарміравання новай нацыянальнай літаратуры. На ніве нацыянальнага адраджэння побач з мужчынамі-творцамі актыўна працавалі і жанчыны, сярод якіх найбольш актыўна праявіла сябе **Цётка (Алаіза Пашкевіч)** (1876–1916). Так, у 1903 г. у «Каляднай пісанцы» быў надрукаваны верш Цёткі «Мужык не змяніўся», у 1904 г. у «Велікоднай пісанцы» – вершы «Нямаш, але будзе» і «Музыкант беларускі». У 1905 г. у газеце «Северо-западный край» побач з беларускімі фальклорнымі творамі былі надрукаваны шырока вядомыя ў свой час рэвалюцыйныя вершы Цёткі «Пад штандарам», «Мора» і «Хрэст на свабоду». Ужо ў 1906 г. у новым выданні – газеце «Наша доля» – у № 1 былі змешчаны яе вершы «Наш палетак» і «Прысяга над крывавамі разорами». У тым жа 1906 г. у Львове былі надрукаваны два паэтычныя зборнікі Цёткі «Хрэст на свабоду» і «Скрыпка беларуская».

Аднак у другой палове творчага шляху Цёткі адбыліся змены ў паэтычным светапоглядзе, яе лірычны радок стаў больш інтымным. І менавіта ў гэты час, нягледзячы на тое, што яшчэ сустракаецца аповед у творах ад імя лірычнага героя мужчынскага полу (вершы «Тры кветкі», «Грай»), аўтарка актуалізуе пытанне жаночай долі. Магчыма, гэтаму паспрыяла падарожжа па Еўропе, дзе яна ўбачыла іншыя ўмовы жыцця жанчын і дзяцей, якіх ніхто не крыўдзіць, не б'е, жывуць яны ў чысціні, атрымліваюць адукацыю: «Фінскі народ першы ў Еўропе прызнаў роўныя правы кабетам. Кабета-матка – свядомая фінляндка-патрыётка –

яшчэ ў калысцы пачне навучаць свае дзеткі любіць родны край, родны народ, любіць і паважаць справядлівасць роднага народа» [8, с. 142]. І як супрацьлегласць – лёс беларускай вясковай жанчыны: «*Ой, кабеты, ой, вясковы, // Ой вы, кветкі прызавяты! // Ой, лілейкі вы без мовы, // Ой вы, птушкі бескрылаты!..*» [8, с. 81]. Прыкметна тое, што аўтарка дае надзею на лепшую будучыню праз асвету, праз працу: «*Вер: не згінеш, сірацінка, // Беларуская дзяўчынка! // Ў нашым краю многа гэтак // Ў людзі выйшла сірат-дзетак...*» [8, с. 87].

Менавіта на два розныя полюсы творчага таленту Цёткі – узнёслы, аратарскі, прапагандысцка-рэвалюцыйны і інтымны, лірычны, пяшчотны – указаў яшчэ літаратуразнаўца Л. Клейнбарт (1875–1950): «Заўсёды ёсць галіна, дзе паэт адчувае сябе найбольш інтымна. Калі гэта так, то з вершаў Цёткі-Пашкевіч кідаецца ў вочы тое, што прысвечана жанчыне» [5, с. 253]. Ён дае вельмі трапнае вызначэнне жаночай суб'ектыўнасці: «Каб спачуваць усяму жаночаму, не трэба падкупляць сябе на яго карысць. Трэба адчуваць у сабе жаночую асобу ў поўным аб'ёме, што мы і бачым перш за ўсё ў творах пісьменніцы. Жаночая інтуіцыя, жаночы пачатак у наяўнасці ў Цёткі. Але жаночы свет, жаночая псіхалогія не ствараюць той жаночай аднабаковасці паэтэсы, якую мы бачым у творчасці многіх і многіх пісьменніц» [5, с. 255]. Спасылаючыся на папулярную ў пачатку XX ст. кнігу Ота Вейнінгера, у якой вылучаюцца два элементы чалавечай індывідуальнасці: мужчынскі, актыўны і жаночы, пасіўны, Л. Клейнбарт вызначае ў асобе Цёткі наяўнасць іх абодвух: «Мужчынскі элемент прадстаўлены ў яе палітычных вершах, у якіх такую ролю выконвае мужчынскі розум, кіпучая прырода. Тут зусім няма жаночых пачуццяў і ўяўленняў. У іх бясконца крыніца руху, дынамікі. Зусім іншая справа – яе асабістая лірыка. Тут жаночы суб'ектыўнізм выступае на першы план. Чым больш важкі твор гэтага роду, тым больш пра сябе дае ведаць эмацыянальнасць, уласна жаночая эмацыянальнасць» [5, с. 255]. Сапраўды, побач з «*дынамітам і гранітам*» (верш «*Вера беларуса*») у паэтэсы «*Ой, мілыя, мілыя, снегам пакрыты // Загоны, лясоцкі, дарожкі мае!*» (верш «*З чужыны*»). Л. Клейнбарт вельмі трапна на прыкладзе аналізу твораў беларускай паэтэсы XX ст. Цёткі вызначыў адметнасць беларускай жанчыны таго часу: «Паколькі вершы Цёткі неадлучныя ад яе спраў, то ў іх увасобіліся дзве рысы жанчыны-беларускі: гераізм і стальная цвёрдасць сэрца» [5, с. 256].

Сапраўды, у асобе Цёткі зліліся дзве рысы – пяшчотнасць жанчыны і моцны характар, таму яна здольная адстаяць сваё права на лепшую долю. Выратаванне жанчын, іх шлях да лепшага жыцця яна бачыла ў першую чаргу праз адукацыю. І сама яна пасля вяртання ў Беларусь займаецца асветніцкай дзейнасцю – рэдагуе часопіс «*Лучынка*», у ім друкуе

аднайменны верш: *«Паволі, ціха, у роўнай меры // Будзем з “Лучынкай” наперад спяшаць – // З вёскі ў вёску, праз кожныя дзверы // Клікаць, каб моладзь святло выйшла ўзяць. // Моладзь, вы – сіла ў кожнай хаце, // Вы – сонейка, радасць для бацькі, для маці, // Вучыцеся, старайцеся, багаціцеся у сілы, // Бо ждзжэ вас з надзеяю край наш радзімы»* [8, с. 86].

Яшчэ адна беларуская паэтэса, якая стаяла каля вытокаў беларускай літаратуры і заклала разам з Цёткай падмурак жаночай паэзіі, – **Канстанцыя Буйло** (1893–1986). У 1909 г. на старонках газеты «Наша ніва» быў надрукаваны дэбютны верш К. Буйло «Хмаркі», пасля чаго пачалося яе актыўнае супрацоўніцтва з рэдакцыяй. У 1912 г. у газеце былі надрукаваны вершы паэтэсы «Рута», «Раніца», «Рана», «Ляці, душа», «Адказ на “З богам ідзі...”». Тут талент К. Буйло прыкмеціў Янка Купала, у 1910 г. ёй ён прысвяціў верш «Мая думка», на які атрымаў адказ ад аўтаркі – верш «Звон». Купала стаў рэдактарам выдання першай паэтычнай кнігі К. Буйло «Курганная кветка», якая ўбачыла свет у 1914 г.

Тады, ужо ў пачатку ХХ ст., даследчыкі – пачынальнікі беларускага літаратуразнаўства звярнулі ўвагу на жаночую творчасць як асобны феномен, зрабілі першыя спробы інтэрпрэтацыі вобраза лірычнай гераіні іх твораў. Так, А. Луцкевіч зазначаў: «Цётка і Буйло – бясспорна, найбольш выдатныя жаночыя сілы ў беларускай паэзіі, але ж якія яны розныя тыпы! Цётка – уся адзін парыў у выш, да вялікіх ідэалаў. Яна б’ецца са злыбедамі жыцця, надрываючы свае сілы, яна змагаецца з нядоляй і няволяй свайго народу, а шчасце асабістае – гэта толькі ціхае, таёмнае жаданне збалелай душы. Буйло – маладая, поўная сіл і ахвоты да жыцця дзяўчына, каторая глядзіць на свет такімі вачыма, як павінна глядзець дзяўчына з гарачым сэрцам і чыстай душой, маючы 18–20 гадоў. І не дзіва, што на першым месцы ў яе стаіць асабістае шчасце, што ў яе вершах чуюцца гарачыя словы кахання. <...> Эратычная інтуіцыя – гэта характэрная адзнака творчасці Канстанцыі Буйло» [7, с. 67–68]. Максім Багдановіч, высока ацаніўшы яе «праўдзівы асабісты талент» у артыкуле «Глыбы і слаі», у артыкуле «Беларускае адраджэнне» аднёс яе «не вельмі яркія, але гладкія вершы» да любоўнай лірыкі [1, с. 453]; М. Гарэцкі ў сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» ў слоўніку-дадатку ў азначэнні відаў лірыкі як прыклад любоўнай паэзіі называе К. Буйло [4, с. 390]. Цікава, што яе імя называецца як прыклад і ў азначэнні тэрміна «эротыка» [4, с. 405]. Такім чынам, амаль адразу крытыкамі яна была прызнана пясняркай кахання, менавіта яе інтымная лірыка стала новым словам у беларускай літаратуры «плачу і смутку» «нашаніўскай» пары. Цікава, што ў той час, у 10–20-я гг. ХХ ст., менавіта жаночая інтымная лірыка была ацэнена так высока. Магчыма, гэты факт з’яўляецца пацвярджэннем «Тэорыі сексуальнай рэвалюцыі» К. Мілет, якая сцвярджала, што

тэма кахання ў жаночай паэзіі – адзіная, якую высока цэняць мужчыны. Але з другога боку, шчырае інтымнае слова К. Буйло ў пачатку 1950-х гг. атрымала ўжо супрацьлеглую ацэнку (зборнік «Світанак» быў «разгромлены» крытыкамі з-за недастатковай колькасці ў ім грамадзянскіх матываў).

Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая) (1892–1991) – яшчэ адзін адметны паэтычны сусвет, у якім адлюстравваўся лёс як асобнай жанчыны, так і ўсёй Беларусі ў XX ст. Дэбютавала Л. Сівіцкая (пад псеўданімам Мірко) у друку ў 1911 г. у газеце «Наша ніва» з вершам «Песня сіраты». А. Лойка называе голас маладой аўтаркі «заангажаваным грамадзянскімі матывамі смутку і тугі» [6, с. 462], што цалкам тлумачылася далучэннем Л. Сівіцкай да кагорты твораў «нашаніўскага кола», для якіх, сапраўды, актуальна паўставала дыскусійнае пытанне: «Чаму плача песня наша?» Але як і ў адказе «аднаго з парнасаўцаў», так і ў творчасці аўтаркі цяжка было знайсці іншы матыв, калі жыццё было непячым: агульны песімізм у грамадстве, ранняя страта бацькі, зрушаныя надзеі, вяртанне ў дзедува сядзібу, вымушаны перапынак у вучобе і іншае нараджаюць невясёлыя радкі: *«Так мне сумна! Ё свеце цяжка // Жыці сіратой... // Ой, прыйдзі ты, мая доля, // Зжалься нада мной...»* [2, с. 23]. Агульным сумным настроем прасякнуты таксама і вершы *«Заўчасныя...»* (1910), *«Вецер ты мой...»* (1911, надрукаваны ў «Нашай ніве» ў 1914 г.), *«Зімовая ціш»* (1911), *«Скажыце мне, людзі»* (1911), у якіх матывы смутку і болю перададзены ў народна-песенным стылі. Тым не менш сярод агульнага суму сярод ранніх твораў вылучаецца верш *«Што я люблю?»* (1911), у якім гучаць экзістэнцыйныя матывы ўсёпаглынальнай любові да ўсяго – і да блізкіх людзей, і да роднай прыроды, і да радзімы: *«Што больш люблю? Не далічусь, // Бо я люблю зямельку нашу, // Ўвесь край мой родны Беларусь!»* [2, с. 21].

У 1913 г. намаганнямі ў многім самой Л. Сівіцкай быў выдадзены зборнік твораў удзельнікаў Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі «Колас беларускай нівы», сама рэдактарка напісала да яго ўступ і змясціла некалькі сваіх твораў, сярод іх вершаваныя *«Малітва»* (1913) і *«Над Нёманам»* (1911), пераклад верша М. Канапніцкай *«Багата ж ты...»* (1913). Паэтэса зачаравана краявідамі роднай бацькавай Гродзеншчыны, вобраз *«ціхага, яснага Нёмана, хвалі якога ідуць-плывуць удаль»* – адзін з улюбёных у аўтаркі. Радкі яе малітвы пазбаўлены эгаізму, напоўнены любоўю да ўсяго жывога: *«Не за сваю я душу гаротную, // душу сіраты і сэрца бяздольнае // Я небу шлю просьбу пакорную // На крылах малітвы прывольнай. // Не за сваё шчасце змяное...»* [3].

Адпаведныя змены настрою выкліканы знешнімі і асабістымі падзеямі ў жыцці аўтаркі. У 1915–1917 гг., пасля пачатку Першай сусветнай вайны, пераезду ў Мінск, узніклага такога моцнага і такога кароткага і

трагічнага кахання, у душы лірычнай гераіні бурны грамадскі настрой змяняецца інтымнымі пачуццямі і наадварот (вершы «Хоць людзі казалі, але не вер ты ніколі...» (1915), «У маёй беднай, сумнай песні...» (1915), «Сціхні, сэрца, сціхні» (1915), «Ён» (1915), «Вольны ветру, прыпеў...» (1917), «Сняцца мне вочы...» (1917), «Пад мяккім пухам» (1917), «Не вернецца чароўны месяц май» (1917), «Грамадою, грамадою...» (1917), «Псалм» (1917) і інш. Тут і спроба лірычнай гераіні супакоіць сваё сэрца: «Сціхні, сэрца, сціхні... // Хай не знаюць людзі, // Як ты тужыш-б'ешся, // Разрываеш грудзі...», і радасць ад сустрэч з каханым: «Пад вуліцай ледзь чутныя гукі, // Кружыліся мы лёгка з табой...» [3], і прага жыцця: «Вольны ветру прыпеў // І вясенніх вод сум // Разбудзілі ў душы // Многа дум... многа дум... // Усё ўстае да жыцця... // І мне хочацца жыць!» [2, с. 25] і інш. Але за вясновай сустрэчай прыйшло восеньскае расстанне, да лірычнай гераіні каханы прыходзіць толькі ў сне: «Сняцца мне вочы, // Іскрыстыя вочы, // Што мора кахання // Таілі на дне... // Сняцца мне губы, // Гарачыя губы, // Што нектарам боскім // Паілі мяне...» [2, с. 26], змяняецца ход думак, вобраз раю перад вачамі змяняюць слёзы: «Грамадой, чарадою, // Плылі думкі за табою // ясны, светлы май. // Паўставалі летуценні... // Заціхала боль, цяргенне, // прад вачыма – рай. <...> Засумаваці нудна вочы... // Паліліся дажджу слёзы, // восень надышла... // Душа сціхла...» [3].

Пасля смерці каханага суцэльны сум запаланіў душу лірычнай гераіні (верш паводле А. Асныка «Сум», 1920): «Над маёю душой, // поўнай дум, // Шэрыя скрылі прасцёр // ціхі Сум. // Мае вочы ўпіліся // ў яго твар. // Ён высаў усенькі // жыццёвы жар. // І вясёлы на вуснах // выгасіў смех...» [2, с. 27]. На шчасце, паступова «сумныя чары» лірычнай гераіні змяніліся «чароўным краем» ад выхавання народжанага сына: «Сыночку маленькі, ты ручку мне дай, // Цябе павяду я ў нязведаны край. // Мы пойдзем вузенькай мяжой удваіх, // Так мякка, нат крокаў не ўчуем сваіх, // Так мякка, прыгожа, пахуча... аж рай!..» (верш «Чароўны край», 1922) [2, с. 28]. Тады ж напісаны цудоўны дзіцячы верш «На імяніны сыночку Тоню» (у зборніку «Каласкі» назва была зменена «На імяніны»). Лірычная гераіня вершаў Л. Сівіцкай гэтага часу спаўна «акунулася» ў шчасце мацярынства, падзеі гэтаму спрыялі (нараджанне яшчэ аднаго дзіцяці – дачушкі, праца над дзіцячымі часопісамі), нават свае творы гэтага часу яна падпісвае цёплым псеўданімам – *Мама*.

Параўнальны аналіз рэпрэзентацыі вобразаў лірычных гераінь беларускімі паэтэсамі пачатку ХХ ст. дапамагае нам вызначыць у першую чаргу «адметнасць унутранага свету жанчыны, які вылучаецца сваёй павышанай уражлівасцю, эмацыянальнасцю, драматызмам; асаблівасць жаночага светаўспрымання – абвостранае пачуццё прыгожага, дабрыня,

спачуванне, адкрытасць, даверлівасць, інтуітыўная прадбачлівасць, заклапочанасць будучым. Жаноцкасць паэтэс выяўляецца як праз выбар тэм (прыярытэт тэмы кахання), іх асэнсаванне (напрыклад, тэма ўзраставай мяжы), так і праз асаблівасці паэтычнага стылю (лірызм, музычнасць верша, карані якіх у народных песнях, выконваемых здаўна пераважна жанчынамі) і інш.» [9, с. 22–23].

Значэнне лірыкі беларускіх паэтэс пачатку ХХ ст. немагчыма пераацаніць. Цётка, Канстанцыя Буйло, Зоська Верас сталі стваральніцамі новай беларускай літаратуры, прыўнеслі ў яе новую хвалю адрэджэнскай ідэі, магутную стыхію лірызму, творча пераўтварыўшы фальклорную паэтыку, аб'ядналі ў сваёй творчасці магутную энергію, дынамізм з пяшчотнай звышпачуццёвасцю.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Багдановіч, М.* Глыбы і слаі / М. Багдановіч // Інтымны дзённік : выбр. тв. – Мінск : Радыёла-плюс, 2006. – 528 с.
2. *Верас, З.* Выбраныя творы / З. Верас ; уклад., прадм., камент. Г. Запартыка. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – 572 с.
3. *Верас, З.* «Вялікі» нататнік / З. Верас // Літ. музей М. Багдановіча. – Асн. фонд. – КП 11235.
4. *Гарэцкі, М.* Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі ; уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 479 с.
5. *Клейнборг, Л. М.* Молодая Белоруссия: очерк современной белорусской литературы 1905–1928 гг. [Электронный ресурс] / Л. М.Клейнборг. – Минск : Беларус. гос. изд-во, 1928. – 508 с. – Режим доступа: <http://lib.narbel.bsu.by/l-m-klejnborg-molodaja-belorussija.html>. – Дата доступа: 10.06.2022.
6. *Лойка, А. А.* Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. / А. А. Лойка. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1989. – Ч. 2. – 480 с.
7. *Луцкевіч, А.* Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч ; уклад., прадм., камент., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 460 с.
8. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка ; уклад., прадм. В. Коўтун ; камент. С. Александровіча і В. Коўтун. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – 336 с.
9. *Шматкова, І. І.* Беларуская жаночая паэзія ХХ стагоддзя : вучэб.-метад. дапам. / І. І. Шматкова. – Мінск : БДУ, 2023. – 199 с.

РАЗДЕЛ VIII

МЕТОДИКА ВЫКЛАДАНИЯ ФИЛАЛОГИЧНЫХ ДИСЦИПЛИН. ПЕДАГОГИКА

УДК 811.161.3'367.6(072)

СИСТЭМА ПРАКТЫКАВАННЯЎ ПА НАВУЧАННІ ВУЧНЯЎ ТЭКСТАЎТВАРАЛЬНЫМ МАРФАЛАГІЧНЫМ СРОДКАМ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

І. У. Булаўкіна

*Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь,
вул. Савецкая, 9, 220010, г. Мінск, Беларусь, bulavkina@edu.gov.by*

У артыкуле прыводзіцца сістэма практыкаванняў, якая накіравана на асэнсаванне вучнямі VI–VII класаў ролі часцін мовы ў стварэнні тэкстаў розных тыпаў і стыляў маўлення, выпрацоўку ўменняў ствараць уласныя выказванні з улікам тэкстаўтваральных магчымасцей марфалагічных моўных сродкаў. На матэрыяле прапанаваных заданняў раскрываюцца функцыянальныя магчымасці моўных адзінак і спосабы іх рэалізацыі ў маўленчай дзейнасці, засяроджваецца ўвага на заканамернасцях пабудовы тэксту, удзеле ў гэтым працэсе моўных адзінак.

Ключавыя словы: марфалагічныя адзінкі; сістэма практыкаванняў; тэкстаўтваральныя ўменні; часціны мовы; тэкстаўтваральная роля часцін мовы.

Распрацаваная сістэма практыкаванняў накіравана на асэнсаванне вучнямі VI–VII класаў ролі самастойных і службовых часцін мовы ў стварэнні тэкстаў розных тыпаў і стыляў маўлення, выпрацоўку ўменняў ствараць уласныя выказванні з улікам тэкстаўтваральных магчымасцей марфалагічных сродкаў беларускай мовы. У працэсе такой працы ў вучняў фарміруецца ўменне выкарыстоўваць словы розных часцін мовы з улікам камунікатыўнай задачы, якая была пакладзена ў аснову стварэння тэксту, што дапамагае асэнсаваць тэкст, ацаніць яго вартасці, зразумець, як і чаму выбраны тыя ці іншыя сродкі маўленчай выразнасці, абуджае цікавасць да беларускай мовы, а таксама дазваляе арганічна спалучаць выхаваўчы, навучальны і развіццёвы аспекты педагагічнага ўзаемадзеяння.

1. Практикаванні, накіраваныя на ўспрыманне тэксту

1.1. Выразнае чытанне тэксту. Вызначэнне настрою, пачуццяў, якімі прасякнуты тэкст, і выбар адпаведнай інтанацыі, тону і тэмпу чытання

Галоўнай умовай, якая забяспечвае выразнасць чытання, з'яўляецца свядомае ўспрыманне тэксту вучнямі. Работа над выразным чытаннем заснавана на прынцыпе шчырасці перажыванняў. Ад вучняў не патрабуецца абавязковага выражэння пачуццяў (напрыклад, перадачы цікавасці або ўрачыстасці), якія маглі не выявіцца ў іх пры чытанні твора, але праца арганізуецца так, каб дапамагчы вучням зразумець гэтыя пачуцці.

З урокаў літаратуры вучні ведаюць, што пры чытанні мастацкага твора інтанацыя ўнікае пасля асэнсавання тэксту, разумення задумы і намераў аўтара, усвядомленых адносін да герояў, іх учынкаў, падзей (*выберыце найбольш аптымальны тон і тэмп чытання, вызначыце, якімі пачуццямі прасякнуты кожны радок тэксту, як бы вы ахарактарызавалі яго настрой і інш.*). Такая праца садзейнічае лепшаму разуменню ідэі твора, больш глыбокаму пранікненню ў змест тэксту.

1.2. Уяўленне малюнкаў, якія ўнікаюць пры чытанні

Выразнасць і дакладнасць вобразаў залежаць ад таго, як сам чытач успрымае і асэнсоўвае тое, што чытае. Як сцвярджае М. І. Жынкін: «Калі мы чытаем або слухаем чытанне мастацкага твора, вобразы ў нашым уяўленні ўнікаюць міжволі, без асаблівых намаганняў з нашага боку» [1, с. 49]. Заданні такога тыпу: *Якія карціны ўнікаюць у вашым уяўленні? Уявіце, што вы мастак і ваша задача – перадаць з дапамогаю фарбаў выгляд ..., які апісаны словам. Што вы адлюструеце на сваім малюнку, якія фарбы будзеце выкарыстоўваць? Што дапамагло вам выбраць колеравую гаму?* і інш.). Заданні, звязаныя з уяўленнем малюнкаў, якія ўнікаюць пры чытанні, садзейнічаюць лепшаму разуменню сэнсу тэкстаў, больш глыбокаму пранікненню ў іх змест.

2. Практикаванні, звязаныя з засваеннем адпаведных маўленчых паняццяў

2.1. Вызначэнне стылю і/ці тыпу маўлення (з абгрунтаваннем адказу)

Выкананне заданняў на вызначэнне стылю і/ці тыпу маўлення на ўроках мовы з'яўляецца вельмі важным, бо ўменні адрозніваць тэкст аднаго стылю ад другога, як і адрозніваць тэксты-апавяданні, тэксты-апісанні і тэксты-разважанні, веданне прымет пэўнага стылю, асаблівасцей мовы і будовы тэкстаў пэўнага стылю і тыпу маўлення з'яўляюцца неабходнай асновай для выпрацоўкі тэкстаўтваральных уменняў вучняў. Улічваючы тое, што кожны тып маўлення мае свае адметнасці, заданні падбіраюцца на вызначэнне розных тыпаў маўлення.

Напрыклад, асэнсаванню тэкстаў-апавяданняў спрыяюць заданні наступнага характару: *Вызначыце, да якога тыпу маўлення адносіцца прыведзены ўрываек тэксту? Аргументуйце свой адказ. Ці магчыма зрабіць малюнак да гэтага тэксту? Калі так, намалюйце яго словамі.* Пры аналізе тэкстаў-апавяданняў звяртаецца ўвага, што падзеі ў іх адбываюцца ў пэўны прамежак часу і перадаюцца паслядоўна, лагічна і звязаны паміж сабой. Апавяданне ў такіх тэкстах вядзецца звычайна як ад першай, так і ад трэцяй асобы. Акрамя таго, для тэкстаў-апавяданняў характэрны не толькі пачатак і развіццё дзеяння, а таксама і вынік апісаных падзей. Апавядальныя тэксты насычаны вялікай колькасцю дзеясловаў, асабліва ў форме прошлага часу адзіночнага ці множнага ліку.

Для працы з тэкстамі-апісаннямі могуць быць уключаны практыкаванні з наступнымі заданнямі: *Да якога тыпу маўлення адносіцца тэкст? Паспрабуйце вызначыць па апісанні партрэтаў, пра якіх літаратурных герояў ідзе размова. У чым асаблівасць вобліку кожнага героя? Якія дэталі ў апісанні знешнасці персанажу выдзяляе аўтар? Падумайце, з якой мэтай ён гэта робіць. Ці магчыма па прыведзеных фрагментах вызначыць аўтарскія адносіны да герояў? і інш.*

2.2. Фармуляванне тэмы і асноўнай думкі тэксту; падбор загалюўка

Выконваючы заданні на вызначэнне тэмы тэксту, вучні павінны прыйсці да высновы, што ў любым тэкставым матэрыяле ўсе сказы звязаны агульнай тэмай. Вызначыць / сфармуляваць тэму – значыць зразумець, пра каго або пра што гаворыцца ў тэксце. Пры аналізе тэкстаў варта звяртаць увагу вучняў на тое, што назва, якая перадае яго тэму («*Рэчанька*», «*Францыск Скарына*», «*Курган Славы*», «*Мова работы пошты і тэлеграфа*», «*Вясной у лесе*»), сама па сабе не паказвае на адносіны аўтара да пытання ці праблемы, якія разглядаюцца ў тэксце. Заглавак, які адлюстроўвае асноўную думку, перадае адносіны аўтара і тую ідэю, якую ён хацеў данесці да чытача: «*Люблю цябе, Белая Русь*», «*Ганаруся Беларуссю*», «*Славуты сын беларускага народа*», «*Ніхто не забыты, нішто не забыта*» і інш.

2.3. Вызначэнне спосабу і сродкаў сувязі сказаў у тэксце

Заданні на вызначэнне спосабу і сродкаў сувязі сказаў у тэксце маюць на мэце паказаць, як моўныя сродкі прымаюць удзел у сувязі сказаў ці частак тэксту. Так, часта ў апісанні выкарыстоўваецца паралельны спосаб сувязі, калі кожны новы сказ дапаўняе і раскрывае першы, уносячы новую інфармацыю. Для апавяданняў (і часта разважанняў) больш характэрны паслядоўны спосаб сувязі сказаў, калі кожны наступны сказ звязаны з папярэднім. Асэнсаванню ролі пэўных часцін мовы, сродку сувязі сказаў і частак тэксту спрыяюць заданні наступнага тыпу: *Выз-*

начыце, як пабудаваны тэкст. Як звязаны паміж сабой абзацы і сказы ўнутры абзацаў? Вызначыце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце. Якое значэнне ў тэксце мае апошні сказ? і інш. Асноўная задача, якая стаіць перад настаўнікамі пры выкананні такіх заданняў, заключаецца ў тым, каб навучыць вучняў усвядомленаму разуменню таго, што ў кожным асобным сказе аўтарская думка выказана толькі часткова і яна патрубуе далейшага развіцця. Кожны новы сказ ствараецца на аснове папярэдніх, якія звязваюцца паміж сабой з дапамогай сэнсавай або граматычнай сувязі. Дзякуючы такой сувязі ў тэксце ўзнікаць розныя сэнсавыя адносіны паміж сказамі, якія звязваюцца паміж сабой у лагічны тэкст двума спосабамі: паслядоўным і паралельным.

2.4. Вызначэнне апорных (ключавых) слоў і сказаў тэксту

Для авалодання навыкамі ўсвядомленага чытання неабходна вучыць вызначаць галоўнае і другараднае ў тэксце, бачыць апорныя (ключавыя) словы, якія нясуць асноўную інфармацыю і дапамагаюць сарыентавацца ў вызначэнні тэмы. Заданні на знаходжанне ключавых слоў і вызначэнне іх ролі ў тэксце (*Знайдыце і выпішыце апорныя (ключавыя) словы. Якой часцінай мовы яны з'яўляюцца? Якую ролю яны выконваюць у тэксце? і інш.*) дапамагаюць вучням асэнсаваць, што такія словы выконваюць сэнсавую нагрузку і дапамагаюць аўтару ў разгортванні тэмы і асноўнай думкі.

3. Практыкаванні, накіраваныя на асэнсаванне камунікатыўнай ролі часцін мовы ў стварэнні выказвання

3.1. Асэнсаванне ролі самастойных і службовых часцін мовы ў тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення

Каб навучыць вучняў пісьменна (у шырокім сэнсе гэтага паняцця) ажыццяўляць маўленчыя зносіны, выражаць свае думкі, неабходна навучыць іх выкарыстоўваць вывучаныя марфалагічныя адзінкі для рэалізацыі такіх тэкставых катэгорый, як звязнасць, завершанасць, цэласнасць, «а для гэтага трэба паказаць ім, якія функцыі ў стварэнні тэксту выконваюць гэтыя марфалагічныя адзінкі» [2, с. 134].

На асаблівасцях выкарыстання **назоўнікаў** у тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення дазваляюць акцэнтаваць увагу наступныя заданні: *Вызначыце назоўнікі-паўторы і абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання іх у тэкстах розных стыляў. Раскажыце, карыстаючыся прыкладамі з тэкстаў, пра асаблівасці ўжывання адзіночнага і множнага лікаў назоўнікаў у тэкстах навуковага стылю. Вызначыце ролю агульных і ўласных назоўнікаў у тэксце, абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання займеннікаў замест уласнага назоўніка і інш.* Пасля выканання такіх заданняў вучні прыходзяць да высновы, што назоўнікі адыгрываюць важную ролю ў забеспячэнні тэматычнага адзінства тэксту. А ўжыванне ў

тэксце навуковага стылю назоўнікаў-паўтораў забяспечвае разгортванне думкі (паслядоўная сувязь з паўторам).

Пры вывучэнні **прыметніка** мэтазгодна выкарыстоўваць заданні, накіраваныя на асэнсаванне ролі гэтай часціны мовы ў тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення. Напрыклад: *Выпішыце з тэксту прыметнікі. Вызначыце мэтазгоднасць іх выкарыстання аўтарам. Звярніце ўвагу на форму ступеней параўнання прыметніка, растлумачце яе ролю ў тэксце. Знайдзіце прыметнікі, ужытыя ў кароткай форме, растлумачце іх ролю ў тэксце і г. д.* Выкананне падобных заданняў дае вучням магчымасць пераканацца, што прыметнік часцей за ўсё ўжываецца з назоўнікам і служыць для стварэння выразнасці, вобразнасці і эмацыянальнасці маўлення.

Пры разглядзе **лічэбніка** можна прапанаваць заданні, якія дазваляць асэнсаваць ролю лічэбніка ў дакладнай перадачы інфармацыі: *Запішыце лікі словамі, растлумачце іх правапіс. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае такую колькасць лічэбнікаў у тэксце? Як яны ўплываюць на змест тэксту?* Лічэбнікі дапамагаюць нам уявіць сапраўднасць з'яў, іх рэальнасць і верагоднасць.

На асэнсаванне ролі займенніка як замяшчальніка слоў розных часцін мовы, а таксама як сродку сувязі сказаў у тэксце накіраваны наступныя заданні: *Выпішыце займеннікі, вызначыце іх разрад і ролю ў тэксце. Запішыце тэкст, падкрэсліце асабовыя займеннікі, вызначыце іх ролю ў тэксце.*

Пры знаёмстве з **прыслоўем** варта прапанаваць заданні, якія дапамогуць вучням усвядоміць, што ўжыванне слоў гэтай часціны мовы ўзбагачае сэнс выказвання, значна ўзмацняе яго выразнасць і эмацыянальнасць. Прыслоўі здольны больш дакладна і выразна перадаваць сэнс выказвання, адлюстроўваць паслядоўнасць з'яў, ствараць наглядныя і яркія карціны прыроды, узмацняць эмацыянальнасць публіцыстычнага тэксту. Варта звярнуць увагу, што прыслоўі адыгрываюць вельмі важную ролю ў якасці сродку сувязі сказаў і частак тэксту, што пры іх дапамозе больш дакладна і выразна перадаецца сэнс выказвання.

Выкананне заданняў на вызначэнне ролі **дзеяслова** ў тэкстах розных стыляў і тыпаў маўлення (*Якое граматычнае значэнне (лад, час, асоба) выражае кожная выдзеленая форма дзеяслова, што дасягаецца такім ужываннем у тэксце дзеясловаў? У тэкстах якога тыпу маўлення часцей пераважаюць дзеясловы прошлага ці толькі цяперашняга часу? Якое дзеянне выражаюць дзеясловы незакончанага трывання? Для тэкстаў якога стылю характэрна ўжыванне дзеясловаў закончанага трывання? Растлумачце, які мастацкі эфект дасягаецца выкарыстаннем вялікай колькасці дзеясловаў і г. д.*) дазваляе паказаць, што ў

тэкстах-апісаннях звычайна ўжываецца значная колькасць дзеясловаў прошлага часу, якія абазначаюць рух у прасторы і працэсы, што адбываюцца ў прыродзе, а таксама асобнае, ужо закончанае дзеянне. Для навуковага стылю характэрна ўжыванне дзеясловаў у форме 3 асобы множнага ліку цяперашняга часу, што паказвае на ўстойлівыя ўласцівасці прадмета і на аб'ектыўны характар звестак. Выкарыстанне розных дзеяслоўных формаў (цяперашні, прошлы і будучы час, закончанае і незакончанае трыванне) надае мастацкаму тэксту выразнасць і дынамічнасць маўлення.

У час працы са службовымі часцінамі мовы вучні маюць магчымасць асэнсаваць іх спецыфіку, службовую функцыю, ролю ў пабудове словазлучэнняў, сказаў і тэкстаў на граматычным узроўні, напрыклад: *Выпішыце словазлучэнні з прыназоўнікамі. Якія значэнні выражаюць прыназоўнікі ў спалучэнні з назоўнікамі і займеннікамі?* Пры знаёмстве са **злучнікамі** варта падкрэсліць той факт, што асноўная функцыя злучнікаў у тэксце – сінтаксічная (звязвае аднародныя члены сказа або часткі складанага сказа, можа звязваць часткі тэксту). Разам з тым злучнікі выкарыстоўваюцца і як сродак выразнасці тэксту (*Вызначыце, як далучаецца апошні сказ да тэксту. Для чаго служыць злучнік у тэксце? Што надае тэксту неаднаразовы паўтор злучнікаў?*). Так, напрыклад, шматразовае ўжыванне злучнікаў надае выказванню пэўны рытм, экспрэсію і выразнасць, шматзлучнікавасць падкрэслівае ролю кожнага са слоў, ствараючы адзінства пераліку і ўзмацняючы лагічнасць і эмацыянальнасць тэксту. Пры вывучэнні **часціцы** асноўную ўвагу варта звярнуць на стылістычную ролю часціцы, бо яна надае маўленню розныя эмацыянальныя адценні, выказваючы адносіны да таго, пра што гаворыцца, перадаючы разнастайныя эмоцыі, расстаўляючы ў выказванні акцэнтны. Пры аналізе тэкстаў адзначаюцца і магчымасці часціц у структурнай арганізацыі тэксту (у якасці зачыну ці, наадварот, для арганізацыі канцоўкі тэксту).

Такім чынам, практыкаванні, накіраваныя на асэнсаванне камунікатыўнай ролі часцін мовы ў стварэнні выказвання, даюць магчымасць вучням усвядоміць агульныя прыметы самастойных і службовых часцін мовы ў структуры тэксту, дазваляюць фарміраваць уменні вызначаць, як гэтыя марфалагічныя характарыстыкі ўплываюць на тэксты таго або іншага стылю і тыпу маўлення.

3.2. Асэнсаванне моўных сродкаў стварэння мастацкай выразнасці тэксту

Моўныя сродкі мастацкай выразнасці выкарыстоўваюцца ў розных стылях маўлення: мастацкім, публіцыстычным, гутарковым і нават у навуковым. Выконваючы заданні на вызначэнне ролі ўжывання маста-

цкіх тропаў у тэкстах, вучні маюць магчымасць пераканацца, што яны дапамагаюць аўтару стварыць мастацкі вобраз, а чытачу ўвайсці ў свет мастацкага твора, раскрыць аўтарскую задуму. Пры аналізе тэкстаў розных стыляў і жанраў неабходна акцэнтаваць увагу вучняў на асаблівасці ўжывання дзеясловаў у прамым і пераносным значэннях у гутарковым і мастацкім маўленні (метафара, адухаўленні), выкарыстанні дзеясловаў у складзе фразеалагічных зваротаў, дзеясловаў-сінонімаў, дзеясловаў-антонімаў; выкарыстанні дзеясловаў цяперашняга часу замест прошлага і будучага часоў і г.д.

3.3. Вызначэнне ролі ўжывання стылістычна афарбаваных слоў

Заданні на вызначэнне ролі стылістычна афарбаваных слоў у тэксце мэтазгодна прапаноўваць вучням пры вывучэнні назоўніка (*Выпішыце назоўнік з памяншальна-ласкальным суфіксам. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае яго ў тэксце*), прыметніка (*Назавіце прыметнікі, якія ўжыты ў пераносным значэнні, растлумачце, чаму аўтар выкарыстоўвае іх у тэксце*), прыслоўя (*Назавіце словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі. З якой мэтай аўтар ўжыў іх ў творы, якую функцыю яны выконваюць?*), дзеяслова (*Знайдзіце стылістычна афарбаваныя словы, вызначыце, якую ролю яны выконваюць у тэксце*). Выконваючы заданні падобнага тыпу, вучні маюць магчымасць пераканацца, што словы, акрамя свайго асноўнага значэння, могуць мець дадатковыя адценні, і прыйсці да вываду, што аснову любой мовы складаюць агульнаўжывальныя словы, якія выкарыстоўваюцца ва ўсіх функцыянальных стылях маўлення, з'яўляючыся будаўнічым матэрыялам любога тэксту.

3.4. Падбор сінонімаў (антонімаў) да пэўных часцін мовы

Ужыванне сінонімаў у тэксце робіць яго больш разнастайным, дакладным. Антонімы дапамагаюць знайсці адрозненні, лепш зразумець значэнне слова. Дзякуючы ім тэксты становяцца больш выразнымі і шматграннымі. Таму ў працэс навучання варта ўключаць заданні на вызначэнне ролі сінонімаў і антонімаў у тэксце (*Выпішыце з тэксту прыметнікі, якая іх роля ў паэтычным творы, знайдзіце сярод іх сінонімы, вызначце, як утвораны гэтыя прыметнікі, ад якой часціны мовы. Выпішыце прыслоўі і падбярэце да іх сінонімы або антонімы (калі гэта магчыма), вызначыце іх сэнсава-стылістычную ролю ў тэксце. Складзіце і запішыце сказы з прыслоўямі, фразеалагічнымі зваротамі, у склад якіх уваходзяць словы-сінонімы і словы-антонімы*). Заданні такога тыпу дапамагаюць вучням усвядоміць, што ўжыванне ў тэкстах сінонімаў і антонімаў дазваляе аўтару лепш выказаць сваю думку. Гэтыя лексічныя сродкі робяць наша маўленне больш разнастайным, яркім і выразным.

4. Практикаванні, звязаныя са стварэннем вучнямі ўласных тэкстаў

4.1. Узнаўленне тэксту на аснове выпісаных апорных слоў, словазлучэнняў ці сказаў

Уменне вызначаць апорныя (ключавыя) словы ў тэксце – вельмі важны этап работы пры навучанні складаць уласныя тэксты. Напрыклад, можна прапанаваць вучням заданне выпісаць з тэксту апорныя словы (дзеясловы і дзеепрыслоўі), якія прымаюць удзел у раскрыцці тэмы тэксту, дапамагаюць перадаць пачатак дзеяння, яго развіццё і заканчэнне. Падобныя заданні дазваляюць пераканацца, што з дапамогай выпісаных апорных дзеясловаў (перадаюць асноўнае дзеянне) і дзеепрыслоўяў (перадаюць дадатковае дзеянне) дастаткова лёгка ўзнавіць змест тэксту, пераказаць яго, бо дзеясловы закончанага трывання складаюць аснову сюжэту тэксту, пачынаючы ад завязкі дзеяння праз яго развіццё і кульмінацыю да развязкі і выконваюць зместава-кампазіцыйную функцыю. Такія заданні садзейнічаюць развіццю ў вучняў умення перадаваць дакладна галоўную думку тэксту і яго сэнс, вызначаць, якую ролю адыгрываюць апорныя словы пры стварэнні ўласных тэкстаў.

4.2. Складанне тэксту на аснове прапанаваных апорных слоў, словазлучэнняў і сказаў

Выкананне практыкаванняў, звязаных са складаннем тэксту на аснове прапанаваных апорных слоў, словазлучэнняў і сказаў, дапамагае развіваць у вучняў уменне сцісла перадаваць сюжэт усяго тэксту, яго галоўную думку, паслядоўнасць эпізодаў. Напрыклад, заданне скласці тэкст на тэму «Перад навальніцай», выкарыстоўваючы апорныя словы: *вечарэе, пахне, нахліяе, заціхае, не чуваць, сцішылася, парыць*, дазваляе паказаць, што на аснове прыведзеных дзеясловаў можна стварыць тэкст-апісанне з'явы прыроды, у якім у якасці першага сказа можна выкарыстаць безасабовы дзеяслоў *вечарэе*. Далейшыя сказы будуць далучацца да яго з дапамогай паралельнага спосабу сувязі, калі ўсе наступныя сказы звязаны з папярэднім і раскрываюць асобную, самастойную думку (*вечер нахліяе...; наваколле заціхае...; не чуваць гукаў... і г. д.*).

4.3. Дапаўненне тэксту пэўнай часцінай мовы, вызначэнне яе ролі ў тэксце

Развіццю ўмення ствараць уласныя тэксты садзейнічаюць заданні, звязаныя з дапаўненнем тэксту пэўнай часцінай мовы, якія прызначаны для пашырэння слоўнікавага запасу вучняў. Так, напрыклад, заданне дапоўніць тэкст патрэбнымі лічэбнікамі і вызначыць іх ролю ў тэксце дапаможа вучням засвоіць, што ўжыванне лічэбнікаў у тэксце робіць выказванне больш дакладным і канкрэтным, бо лічэбнікі, уключаныя ў тэкст, удакладняюць і канкрэтызуюць яго змест, надаюць яму

праўдзівасць. Выконваючы падобныя заданні, вучні маюць магчымасць пераканацца, што выкарыстанне тых ці іншых слоў (часцін мовы) у тэкстах значна ўплывае на яго сэнс і стыль, таму вельмі важна ўмець правільна падбіраць неабходныя словы пры стварэнні ўласных выказванняў і паведамленняў.

4.4. Трансфармацыя (пераўтварэнне) тэксту

Выкананне заданняў, звязаных з трансфармацыяй (пераўтварэннем) тэксту, дапамагае сфарміраваць у вучняў уменне ствараць тэксты, выкарыстоўваць розныя па структуры сказы, а таксама пазбягаць паўтораў. Напрыклад, можна прапанаваць вучням заданне знайсці ў тэксце назоўнік, які паўтараецца некалькі разоў, і растлумачыць, з якой мэтай гэта зроблена. Потым неабходна замяніць выбраныя назоўнікі на займеннікі і вызначыць, як уплывае такая замена на разуменне тэксту. У выніку такой працы робіцца выснова, што паўтор назоўніка з'яўляецца сродкам сувязі сказаў у тэксце і звязвае паміж сабой сказы паслядоўнай сувяззю, што характэрна для тэкстаў навуковага стылю. Паслядоўная сувязь сказаў у тэксце робіць разуменне зместу тэксту дакладным і адназначным. Акрамя таго, звяртаецца ўвага на тое, што не заўсёды абгрунтавана замена назоўнікаў займеннікамі ў тэкстах навуковага стылю, бо часта гэта прыводзіць да абцяжарання разумення сэнсу таго, пра што паведамляецца ў тэксце.

Можна прапанаваць вучням замяніць дакладныя абазначэнні прыблізнымі і вызначыць, як гэта замена ўплывае на сэнс тэксту. У выніку адзначаецца, што пры замене лічэбнікаў іншымі часцінамі мовы тэкст становіцца менш дакладным і неканкрэтным.

4.5. Рэдагаванне сказаў, тэксту

Заданні, звязаныя з рэдагаваннем тэкстаў, маюць на мэце дапамагчы вучням усвядоміць сваё пісьмовае і вуснае маўленне, навучыць правільна выражаць думкі, авалодаць багаццем нацыянальнай мовы, культурай беларускага маўлення, а таксама навучыць сродкам і прыёмам аднаўлення стылістычнай аднастайнасці тэкстаў, якія створаны самімі вучнямі. Так, напрыклад, заданне спачатку прачытаць тэкст з вучнёўскай творчай работы, назваць спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце і вызначыць, ці апраўдана іх ужыванне ў тэксце, дазваляе паказаць, што паўтор назоўніка ў кожным сказе тэксту нельга лічыць апраўданым. Замест яго трэба зрабіць сінанімічную замену і ўжыць асабовы займеннік. Па заканчэнні рэдагавання мэтазгодна параўнаць выпраўлены тэкст з тэкстам-узорам.

4.6. Стварэнне тэксту па прапанаваным пачатку з выкарыстаннем тых ці іншых марфалагічных моўных сродкаў

У якасці задання па стварэнні тэксту па прапанаваным пачатку можна папрасіць вучняў скласці невялікае апавяданне, выкарыстоўваю-

чы дзеясловы руху. Напрыклад, прадоўжыць тэкст «Цікавая сустрэча»: *Цёплым майскім вечарам я спяшаўся дамоў з суседняй вёскі. Дарога ішла праз малады сасоннік. Ужо пачало цямнець. Я падыходжу да паляны і бачу, што...*

Падчас аналізу прапанаванага ўрыўка варта звярнуць увагу на стылістычныя асаблівасці ўжывання ў апавяданні пра мінулае дзеясловаў у форме цяперашняга часу, што дазваляе больш выразна ўявіць падзеі.

4.7. Складанне самастойных тэкстаў на прапанаваную тэму з выкарыстаннем тэкстаўтваральных магчымасцей тых ці іншых часцін мовы

Заданні на складанне самастойных тэкстаў на прапанаваную тэму накіраваны на выпрацоўку ўмення выкарыстоўваць самастойныя і службовыя часціны мовы з улікам іх тэкстаўтваральных магчымасцей (напрыклад, *скласці самастойныя выказванні пра родную мову і родныя мясціны, ужываючы займеннікі розных разрадаў*). Пры аналізе створаных тэкстаў звяртаецца ўвага на асаблівасці ўжывання займеннікаў, іх функцыю замяшчэння іншых часцін мовы, а таксама на здольнасць забяспечваць сувязь сказаў пры паслядоўным спосабе сувязі.

Такім чынам, праца з тэкстамі рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці дае магчымасць усвядоміць сэнсава-стылістычную і тэкстаўтваральную ролю самастойных і службовых часцін мовы, а таксама садзейнічае выпрацоўцы ўменняў выкарыстоўваць тэкстаўтваральныя магчымасці адпаведных марфалагічных моўных сродкаў пры стварэнні ўласных выказванняў, што з'яўляецца эфектыўным сродкам навучання вучняў стварэнню ўласных тэкстаў з улікам сэнсава-стылістычнай і тэкстаўтваральнай ролі самастойных і службовых часцін мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Жинкин, Н. И.* Психологические основы развития мышления и речи / Н. И. Жинкин // Русский язык в школе. – 1985. – № 1. – С. 47–54.
2. *Львов, М. Р.* Основы теории речи / М. Р. – М. : Издат. центр «Академия», 2000. – 248 с.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Т. Г. Давидович¹⁾, И. Н. Козелецкая²⁾, О. П. Шабан³⁾

¹⁾ *Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, tataraundol.bel@mail.ru*

²⁾ *Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, kozialetskaaya@bsu.by*

³⁾ *Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, schaban.olga@rambler.ru*

Статья посвящена изучению целей обучения с использованием литературы на уроках по иностранному языку в учреждениях высшего образования Республики Беларусь. Литература также служит целям интеллектуального, морального и эмоционального развития и способствует развитию языковой и культурной компетенций. Однако на практике преподаватели редко используют литературные тексты на занятиях из-за ограниченности учебного времени, хотя признают важность литературы и стремятся включить ее в образовательный процесс.

Ключевые слова: литературные тексты; приобретение языковых навыков; культурная компетентность; роль литературы; обучение иностранному языку.

При изучении значения и роли литературы в обучении иностранным языкам важно подчеркнуть, что знакомство с литературой способствует развитию языковой, эстетической и когнитивной компетенций, а также компетенций, связанных с мотивацией и отношением к изучаемой дисциплине. Значение литературы высоко оценивается в GEFR (Общевропейские компетенции владения иностранным языком), поскольку она служит «не только чисто эстетическим, но и многим другим образовательным целям – интеллектуальным, моральным и эмоциональным, языковым и культурным» [3, с. 62]. Но, с другой стороны, следует отметить, что в настоящее время на изучение литературы в обучении иностранным языкам отводится незначительное количество учебного времени.

Как мы видим, литература является одним из компонентов обучения иностранному языку. Учащиеся / студенты на начальном уровне должны уметь лично реагировать на творческие тексты, а на продвинутом – критически анализировать эти тексты. В CEFR представлены критерии для классификации, отбора и восприятия текстов. Чтение рассматривается здесь как досуговая деятельность, формулирование личной реакции на

творческие тексты, их анализ и критика. В процессе обучения иностранному языку могут использоваться различные типы и жанры текстов. При планировании процесса обучения, опираясь на дидактику, важно учитывать, что более длинные литературные тексты соответствующего уровня сложности могут быть использованы на занятии по индивидуальному выбору учащихся и в соответствии с их индивидуальным темпом. По многим параметрам (понимание прочитанного, объем читательской работы, интерес к чтению, словарный запас, орфография, грамматика и т. д.) можно отметить положительный эффект свободного чтения. Это одна из причин для внедрения свободного чтения в процесс обучения иностранным языкам.

Аутентичные тексты играют важную роль при отборе текстов для достижения межкультурных целей в коммуникативном обучении иностранным языкам. Хотелось бы отметить, что литературные тексты представляют собой богатый источник материала на соответствующем языковом уровне, поскольку они предлагают язык в различных регистрах, стилях и типах текстов, что позволяет стимулировать процессы идентификации и мотивировать дальнейшее чтение через повествовательные процессы. В процессе чтения основное внимание уделяется личному опыту читателя и извлечению им информации. К сожалению, чтение аутентичных текстов возможно не на всех уровнях. Для получения материала для чтения необходимо использовать специфические для конкретного учащегося / студента тексты. Такие тексты необходимы, поскольку они служат мостиком к более сложным текстам и, таким образом, позволяют не останавливаться на более низком уровне [4, с. 214]. Тексты должны соответствовать «зоне читательского комфорта» обучающихся. Необходимо поощрять самостоятельность учащихся. При выборе текстов преподавателю важно следить за тем, чтобы темы были связаны с жизненным миром обучающихся, с широким кругом их интересов и потребностей.

Целью нашего исследования было выяснить, какие текстовые жанры содержат современные учебники по немецкому языку и как с ними работать на занятиях. Кроме того, на основе результатов анкетного опроса учителей мы показали, какие цели обучения они преследуют, используя литературу на уроках немецкого языка, как часто они используют литературные тексты на занятиях и как реализуют свои цели.

Мы провели опрос среди 10 преподавателей высших учебных заведений о том, как часто они используют литературу на занятиях по дисциплине «Немецкий язык». Анкетирование показало, что 60 % респондентов используют литературные тексты очень редко или вообще не используют. В качестве причины преподаватели отметили, что

им не хватает учебного времени, но при этом они признают важную роль литературы в процессе изучения иностранного языка и хотели бы включать работу с литературными произведениями в образовательный процесс [1, с. 297].

Какие учебные цели преследуют преподаватели при использовании литературных текстов на уроках иностранного языка? Преподавателям было предложено указать важность целей обучения, связанных с использованием литературных текстов на уроках. Результаты показали, что центральное место занимает **овладение языком и развитие социокультурной компетенции**. Знакомство с немецкоязычной культурой является одной из главных целей при обучении иностранным языкам. Не менее важны сходства и различия между родным языком и культурой изучаемого языка, а также знакомство с повседневной культурой. Актуальной целью обучения преподаватели считают **языковое развитие учащихся**. Многие преподаватели считают **развитие рецептивных навыков** важной целью обучения. Некоторые также отметили, что очень важно формировать умение формулировать собственное мнение.

Исходя из собственного опыта, можно отметить, что многие преподаватели все же используют литературу в обучении иностранным языкам. Этому есть несколько причин. Литература способствует знакомству и пониманию культур других людей. «Литература служит не только индивидуации (осознанию собственного интеллектуального и эмоционального развития) и социализации (участию в социальной жизни), но и культуризации (участию в культуре)» [2, с. 27].

В качестве примера использования литературных произведений в учебном процессе рассмотрим учебник «Aspekte Junior. Intermediate German». Учебник содержит главу «Культурные миры», в которой приведены отрывки из коротких криминальных рассказов, из книги Эдгара Рая «Следующее лето». В процессе обучения иностранному языку нами было отмечено, что учащиеся с энтузиазмом работали над этой темой.

Рассмотрим подробнее использование литературного фрагмента при изучении немецкого языка. Целью занятия было выявление положительных и отрицательных оценок в рецензии на книгу. Студенты использовали стратегию понимания различных оценок. Они обращали внимание на положительные фразы, такие как глаголы (например, *gefallen*, *mögen*, *gelingen*), прилагательные (например, *gut*, *gern*, *gelingen*, *ausgewogen*) и существительные (например, *Genuss*, *Gewinn*), а также на отрицательные фразы (например, *Nachteil*, *problematisch*). Кроме того, рассматривались слова, выражающие противоположности (*trotzdem*, *dennoch*, *aber*). Студенты должны были ответить на вопрос, является ли предшествующая оценка положительной, отрицательной, или же автор не определился со

своим мнением. На данном языковом материале также осуществлялось развитие умений и навыков понимать прочитанное. С этой целью возможно применить следующую методику. Можно разделить студентов на две группы, скопировать текст и разрезать его по вертикали (т. е. сверху вниз). Каждая группа получает одну половину, читает ее, отмечает ключевые слова для положительной / отрицательной оценки и записывает вопросы по тексту.

Пример: группа А (левая половина текста): *чего добивается Эдгар Рай, несмотря на клишированность описаний? Что убедило рецензента?*

Группа В (правая половина текста): *Откуда взялся строительный вагон? Что Феликс унаследовал недалеко от моря? Что является проблемным моментом в книге? Куда ведет путешествие? Какой момент является захватывающим?* Затем можно организовать работу в парах. Один человек из группы А работает с человеком из группы В, они задают друг другу вопросы и вместе обсуждают текст.

По данным нашего исследования среди молодежи популярны следующие жанры: криминальный роман, комикс, приключенческие новеллы, повесть, молодежные романы и т. д. В учебниках немецкого языка для начинающих, например, «Klasse! A1.1» уже предлагаются литературные тексты: например, комиксы на тему «Мой день», «Торт для вечеринки», «Такой беспорядок!», различные стихи и песни. В некоторых заданиях учащимся предлагается написать короткие стихотворения «Elfchen».

Как видно, такие задания совсем не сложны и доставляют студентам удовольствие. Это можно объяснить тем, что были отобраны тематически привлекательные литературные тексты. Среди предлагаемых тем – социальные (человеческое достоинство, справедливость), исторические (ГДР, объединение Германии, 1990-е годы, национал-социализм, преследование евреев), социально-личностные (дружба, семья, любовь, болезнь, поиск идентичности, СМИ, одиночество и смерть). Представлены и темы из общественно-политической сферы (миграция, интеграция, атомная энергетика), а также темы, касающиеся школы, вуза, карьеры, спорта. В учебных пособиях на уровнях А1–В1 представлены темы страноведческого характера. При выборе текстов для чтения и обсуждения учащиеся часто обращаются к советам преподавателей или отзывам однокурсников. После прочтения литературного текста они могут дать лингвистическую оценку книге или отрывку из нее, описать содержание и проанализировать свой опыт чтения.

Также в образовательном процессе активно используются поэтические литературные тексты. Студенты с удовольствием читают стихотворения немецких авторов. Кафедрой немецкого языка БГУ ежегодно ор-

ганизуется общеуниверситетский **конкурс чтецов**. Конкурс проводится как в очном, так и в дистанционном формате.

Одной из форм использования поэзии являются **методы креативного письма**. Это может быть японская малая стихотворная форма «хайку», эльфы, авениды. Хайку состоит из трех строк и 17 слогов. Текст хайку построен по определенным правилам: в первой строке 5 слогов, во второй 7 слогов, в третьей снова 5 слогов, при этом строки могут не рифмоваться. В хайку описывается конкретная ситуация, мгновение. Например:

*Alter Teich in Ruh. –
Fröschlein hüpf vom Ufersaum,
Und das Wasser tönt.*

Стихотворная форма эльфа состоит из 11 слов и построена следующим образом: в первой строке стоит 1 слово, во второй строке стоят 2 слова, в третьей строке – 3 слова, в четвертой – 4 слова. В заключительной пятой строке стоит снова одно слово, которое подводит итог, содержит основную мысль. Например: *Blau / Blaues Meer / Tiefes blaues Meer / Mächtiges tiefes blaues Meer / Sehnsucht*.

Стихотворная форма авенида состоит из 4 существительных, которые структурированы определенным образом и объединены основной мыслью. Последнее слово в тексте авениды подводит итог. Например: *Liebe / Liebe und Glück / Glück und Treue Liebe und Glück und Treue Hochzeit*.

Вышеприведенные задания могут успешно выполняться уже на начальном этапе обучения иностранному языку, способствуя повышению мотивации и созданию творческой атмосферы на занятии.

Какие выводы можно сделать из полученных результатов в отношении работы с художественными текстами при обучении иностранным языкам. Отвечая на вопрос о важности целей обучения, преподаватели отдают предпочтение межкультурному и языковому развитию учащихся. Литература используется для получения представления о повседневной немецкоязычной культуре, традициях и взглядах, культурных сходствах и различиях. Результаты показывают, что особенно важны рецептивные навыки. Литературные тексты используются для формирования навыков чтения и привития любви к чтению. Однако некоторые преподаватели считают, что учащиеся / студенты также должны уметь выражать и обосновывать свое собственное мнение. Если говорить о жанрах, то очень популярны детективные истории, комиксы, романы для взрослых, стихи, песни и рассказы. К сожалению, литературные тексты мало используются на занятиях, поскольку большинство преподавателей не располагают достаточным количеством учебного времени. Кроме то-

го, они отмечают, что дидактическая разработка материала – это большой труд и нагрузка. Доступные учебные материалы, обновленный список литературы и большее количество учебных часов могли бы способствовать более активному использованию литературных текстов при обучении иностранному языку.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Давидович, Т. Г.* Die Rolle der Literatur im Fremdsprachenunterricht / Т. Г. Dawidowitsch, О. Р. Schaban // Иностранные языки : инновации, перспективы исследования и преподавания [Электронный ресурс] : матер. IV Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26–27 марта 2021 г. / Белор. гос. ун-т ; редкол.: Е. А. Пригодич (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2021. – С. 295–299. – Режим доступа : <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/262151/1/295-299.pdf>. – Дата доступа : 20.10.2023.
2. *Abraham, U.* Literaturdidaktik Deutsch : Eine Einführung / U. Abraham, M. Kepser. – 4. Aufl. – Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2016. – 360 s.
3. *Coste, D.* Gemeinsamer europäischer Referenzrahmen für Sprachen : Lernen, lehren, beurteilen / D. Coste, B. North, J. Trim. – Stuttgart : Klett Sprachen, 2013. – 248 s.
4. *Krashen, St. D.* The power of reading : Insights from the research / St. D. Krashen. – Libraries Unlimited, 2004. – 214 s.

ПЕРАКАЗ ЯК ФОРМА ЭКЗАМЕНУ: АНАЛІЗ ЗБОРНІКА ТЭКСТАЎ

Г. М. Давыдава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, davidagm@bsu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу зборніка тэкстаў для пераказу, створанага калектывам аўтараў (Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фацеева, С. М. Якуба) і выдадзенага ў 2022 г. Напачатку даецца агульная характарыстыка пераказу як віду работы па развіцці звязнага маўлення, называюцца яго этапы і асноўныя віды. Галоўная ўвага ў артыкуле засяроджана на зборніку тэкстаў для пераказу, што актыўна выкарыстоўваецца ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Адзначаюцца станоўчыя якасці зборніка і робяцца некаторыя назіранні, заснаваныя на практыцы выкарыстання тэкстаў зборніка.

Ключавыя словы: пераказ; віды пераказаў; зборнік пераказаў; выпускны экзамен; вучэбны прадмет «Беларуская мова».

З мінулага, 2022–2023, вучэбнага года выпускны экзамен па вучэбным прадмеце «Беларуская мова» за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі праводзіцца ў форме пераказу. Лічыцца, што пераказ як форма выніковай атэстацыі дазваляе найбольш поўна праверыць узровень авалодвання ўменнем выкарыстоўваць мову ў розных відах маўленчай дзейнасці, а таксама дазваляе выявіць узровень развіцця інтэлектуальнай і камунікатыўнай культуры атэстуемых.

Як паведамляе ў сваім артыкуле «Пераказ як сродак фарміравання ў вучняў навыкаў звязнага маўлення» Г. Валочка, «У розныя часы да пераказу ставіліся па-рознаму: ад поўнага яго адмаўлення як малаэфектыўнага, механічнага віду працы да прызнання яго ролі ў больш паспяховым развіцці звязнага маўлення», а таксама «У сучаснай метадычнай навуцы лічыцца, што пераказ як найлепш адпавядае сучасным патрабаванням навучання мове, бо дапамагае вучням авалодаць маўленчай дзейнасцю, выпрацоўвае ўменні слухаць, чытаць, гаварыць і пісаць» [1, с. 53]. Таму невыпадкова менавіта пераказ быў абраны як форма выніковай атэстацыі за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі.

Пераказ – від работы на развіцці звязнага маўлення, накіраваны на перадачу ў вуснай ці пісьмовай форме прачытанага або пачутага тэксту і стварэнне тэксту на гэтай аснове. Пераказ з’яўляецца адным

з традыцыйных спосабаў развіцця маўленчай дзейнасці: чытання, слухання, маўлення, пісьма. Перайманне, якое ляжыць у аснове гэтага спосабу, выступае ў дадзеным выпадку як імітацыйны метада навучання і спрыяе папаўненню і развіццю лексічнага і фразеалагічнага запаса вучняў, засваенню імі стылістычна абумоўленых граматычных форм і сінтаксічных канструкцый, авалодванню літаратурнымі нормамаі сучаснай беларускай мовы.

Аднак пераказ мае на мэце развіццё не толькі маўленчай дзейнасці, але яшчэ і мысліцельнай, таму што ў працэсе працы над пераказам вучні вымушаны асэнсоўваць прачытанае, аналізаваць яго, вылучаць галоўнае і другараднае, засяроджвацца на змесце і форме тэксту, паколькі па сваёй сутнасці пераказ спалучае такія два ўзаемаабумоўленыя кагнітыўна-маўленчыя працэсы, як успрыманне тэксту і яго ўзнаўленне. Менавіта таму выкананне пераказу прадугледжвае наступныя, звязаныя як з уласна маўленчымі, так і мысліцельнымі аспектамі, этапы:

- чытанне/слуханне зыходнага тэксту;
- асэнсаванне прачытанага/пачутага тэксту;
- разуменне і фармуляванне асноўнай думкі і тэмы тэксту;
- складанне простага ці складанага плана пераказу;
- выбар адпаведнага тыпу, стылю і жанру маўлення;
- прадумванне зместу;
- запіс зместу адпаведна складзенаму плану;
- праверка запісанага і яго рэдагаванне.

Асноўнымі паняццямі, што актуалізуюцца ў працэсе працы над пераказам, з'яўляюцца наступныя: тэкст і яго прыметы, тэма і асноўная думка тэксту, змест тэксту, спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце, просты і складаны план тэксту, стыль, тып і жанр маўлення, падрабязны, сціслы і выбарачны пераказ.

У школьнай практыцы традыцыйна выкарыстоўваюцца розныя віды пераказаў, якія могуць быць класіфікаваны па:

- мэце навучання (навучальныя і кантрольныя);
- спосабе выканання (вусныя і пісьмовыя);
- адносінах да аб'ёму зыходнага тэксту (падрабязныя і сціслыя);
- адносінах да зместу зыходнага тэксту (поўныя і выбарачныя);
- характары тэкставага матэрыялу (апавяданне, апісанне, разважанне, характарыстыка);
- месцы выканання (класныя і дамашнія) і інш.

У сучаснасці існуюць класіфікацыі відаў пераказаў, заснаваныя на самых розных характарыстыках. Як адзначае Г. Валочка ў вышэйназваным артыкуле, «найбольш вычарпальнай (у ёй паказана шматмернасць

характарыстык і класіфікацыі пераказаў) лічыцца класіфікацыя Т. Ладыжанскай» [1, с. 55]. Сама ж яна ў якасці падстаў класіфікацыі пераказаў вылучае і апісвае наступныя: «1) мэта правядзення; 2) спосаб успрымання тэксту-арыгінала; 3) характар узнаўлення матэрыялу» [1, с. 55–56].

Усе віды пераказаў і, канешне, пераказ як форма выніковай атэстацыі, патрабуюць адпаведнай увагі і падрыхтоўкі як з боку настаўнікаў, так і з боку вучняў. І хаця ў сучаснай айчыннай метадычнай навуцы ўжо існуюць шматлікія тэарэтычныя і практычныя распрацоўкі, прысвечаныя пераказу, яны павінны развівацца, абнаўляцца і ўдасканальвацца, адпаведна найноўшым запатрабаванням часу і навукі.

Як адзін з прыкладаў гэтага можна разглядаць зборнік з тэкстамі для пераказаў, выдадзены ў 2022 г. калектывам аўтараў (Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фацеева, С. М. Якуба) [2].

Зборнік мае на мэце «дапамагчы настаўнікам беларускай мовы, якія працуюць у 9-м класе ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання, падрыхтаваць вучняў, што засвоілі адукацыйную праграму на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі, да выпускнога экзамену па беларускай мове (пераказу), які прадугледжвае ацэнку сфарміраванасці ў вучняў моўных і камунікатыўных уменняў і навыкаў» [2, с. 3]. Зборнік быў падрыхтаваны ў Нацыянальным інстытуце адукацыі, а яго выпуск ухвалены Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

У зборнік увайшлі мастацкія, публіцыстычныя, навуковыя тэксты, што забяспечвае іх жанравую і стылістычную разнастайнасць, неабходную для фарміравання ў вучняў адпаведных маўленчых і камунікатыўных уменняў і навыкаў. Як станоўчую якасць зборніка трэба адзначыць сучаснасць шэрага тэкстаў: тэмы і змест такіх, напрыклад, тэкстаў, як «Сэлфі: мода ці хвароба?» [2, с. 183–184], «Сучасная сцэна» [2, с. 185–186], «Беларускія гукавыя кнігі» [2, с. 193–194] і некаторыя іншыя будуць выклікаць зацікаўленасць у вучняў менавіта сваёй далучанасцю да рэалій сённяшняга жыцця. Застаецца пажадаць, каб такіх якасных і удала падабраных тэкстаў у зборніках, ды і наогул на занятках па беларускай мове было больш.

Асноўны змест зборніка складаюць 166 тэкстаў, якія «згрупаваны па раздзелах (легенды і паданні, вядомыя людзі Беларусі, спадчына, прырода і адносіны да яе, узаемаадносіны людзей, свет дзяцінства, ваенныя падзеі і інш.), сутнасць якіх перадаецца з дапамогай падабраных выказванняў з твораў беларускіх пісьменнікаў» [2, с. 4]. Заўважым, што такі выбар тэм тэкстаў для пераказу цалкам абгрунтаваны, таму што адной з важных задач, што вырашаюцца падчас працы над пераказам, з'яўляецца выхаванне рознабакова развітай і патрыятычнай асобы.

У змесце, размешчаным у канцы выдання, раздзелы пададзены па асобку, але не маюць назваў, і гэта вельмі ўскладняе арыентацыю па раздзелах – для таго, каб падабраць патрэбны тэкст, неабходна ўчытвацца ў назвы тэкстаў, каб зразумець, пра што дадзены раздзел. Да таго ж назва самога тэксту не заўсёды тлумачыць яго змест, тэму і ідэю. Напрыклад, параўнайце тэкст пад назвай «Дарога дадому» [2, с. 36–37] і тэкст пад такой жа назвай «Дарога дадому» [2, с. 116–117] з іншага раздзелу. У першым з іх гаворка ідзе пра вяртанне ў родную вёску чалавека, а ў другім – пра пошукі роднага селішча бабром. Зразумела, што калі б быў праведзены выразны падзел на раздзелы і пададзены іх назвы, такія праблемы не ўзніклі б. Сказанае ж датычыцца і наступнай сітуацыі: у вялікім раздзеле, дзе сабраныя тэксты пра прыроду і жывёл, раптам аказваюцца тэматычна зусім іншыя тэксты пра якасці людзей («Рабіць дабро», «Ісці ў разведку», «Каб мама ўсміхалася», «Свет не без добрых людзей» і інш.).

Разглядаемы зборнік тэкстаў для пераказаў складзены ў адпаведнасці з патрабаваннямі «Метадычных рэкамендацый па фарміраванні культуры вуснага і пісьмовага маўлення ва ўстановах адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы агульнай сярэдняй адукацыі» [3]. Змешчаныя ў ім тэксты маюць аб’ём 240–340 слоў і ўтрымліваюць асноўныя віды арфаграм і пунктаграм, што вывучаюцца ў школе. Тэксты зборніка могуць выкарыстоўвацца для правядзення як навучальных, так і кантрольных пераказаў. З улікам вышэйсказанага можна адзначыць, што зборнік з’яўляецца прадуманым, удала складзеным і кампактным выданнем свайго роду. Менавіта таму зборнік, падрыхтаваны кампетэнтнымі метадыстамі і навукоўцамі, актыўна выкарыстоўваецца школьнымі настаўнікамі. Разам з тым якраз практыка яго выкарыстання выявіла і некаторыя дробныя недахопы.

Так, напрыклад, у тэксце «Максім Багдановіч» чытаем: *Гады вучобы ў Нясвіжскай¹ мужчынскай гімназіі, а пасля ў Яраслаўскім юрыдычным ліцэі былі надзвычай важным этапам у духоўным і творчым развіцці беларускага паэта* [2, с. 29]. У дадзеным выпадку мае месца фактычная памылка, бо агульнавядома, што ў 1902–1911 гг. Максім Багдановіч вучыўся ў Ніжагародскай мужчынскай гімназіі, а не ў Нясвіжскай.

Нельга з упэўненасцю сказаць, ці гэтая памылка трансліравана з першакрыніцы, з якой узяты дадзены тэкст, ці гэтая памылка, што ўзнікла пры наборы тэксту пераказу падчас падрыхтоўкі зборніка. На жаль, у самім зборніку пры публікацыі тэкстаў не ўказваецца, адкуль яны былі выбраны і хто іх аўтары. Толькі ў канцы зборніка размешчаны «Спіс вы-

¹ Тут і далей у прыкладах з тэкстаў зборніка вылучэнне паўтлустым шрыфтам наша. – Г. Д.

карыстаных крыніц» [2, с. 196–202]. Думаецца, што такую інфармацыю, прынамсі ўказанне на аўтара, трэба падаваць непасрэдна пасля тэксту, як гэта звычайна і робіцца не толькі ў тэкстах, але і ў практыкаваннях.

Часам у прапанаваных тэкстах сустракаюцца маўленчыя недасканаласці. Напрыклад, у тэксце «Якуб Колас і прырода» ў трох апошніх сказах як сродак сувязі сказаў у тэксце тройчы паўтараецца займеннік *ён*, што можна разглядаць як сінтаксічную памылку, і разам з тым гэта таўталогія парушае такі кампанент культуры маўлення, як багацце: *Ён любіў упрыгожваць зямлю. Пасля Вялікай Айчыннай вайны ён насадзіў пладовы сад каля свайго доама. Любіў ён чыстыя баравыя лясы, дзе прасторна воку, дзе над галавой не змаўкае вячысты гоман хвойных вяршынь, дзе ў дастатку і наветра, і сонца* [2, с. 30]. Безумоўна, такі паўтор можна разглядаць і як аўтарскую моўную асаблівасць, прымаючы пад увагу, што падобная сітуацыя адзначаецца і ў першым абзацы тэксту, дзе ў двух сказах запар паўтараецца спалучэнне *Ён глядзеў на ...* [2, с. 30]. І калі пры выкананні пераказу на занятках у школе настаўнік мае магчымасць звярнуць увагу вучняў на такую аўтарскую моўную асаблівасць і патлумачыць яе, то пры самастойнай працы з дадзеным тэкстам наўрад ці дзевяцікласнікі змогуць зарыентавацца самастойна і будуць успрымаць яе як своеасаблівы ўзор, звычайную сітуацыю, а не індывідуальна-аўтарскую стылістычную асаблівасць.

Гаворачы пра адхіленні ад правілаў, варта адзначыць, што ўкладальнікі зборніка ў прадмове папярэджваюць: «... у некаторых выпадках у тэкстах захаваны аўтарскія знакі прыпынку, граматычныя канструкцыі, якія вучні не абавязаны перадаваць у сваіх пераказах. На аснове тэкстуарыгінала вучні ствараюць уласны тэкст, які афармляюць у адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Знакі прыпынку, пастаўленыя вучнямі, могуць не супадаць з аўтарскімі ў тэксце-арыгінале» [2, с. 4]. Усё гэта, канешне, правільна, бо нельга свавольна мяняць аўтарскі тэкст, аднак у вучэбным выданні, да таго ж арыентаваным на дзевяцікласнікаў, маўленчыя кампетэнцыі якіх і чытацкі вопыт больш сціплыя, чым, напрыклад, адзінаццацікласнікаў, лепш было б абыйсціся без такіх выпадкаў. Асабліва ўважліва і асцярожна настаўнікі вымушаны ставіцца да выбару такіх тэкстаў пры выкананні кантрольных пераказаў.

Хочацца звярнуць увагу таксама на пэўны кантраст паміж узроўнем змешчаных у зборніку тэкстаў. Частка з іх вызначаецца змястоўнасцю, лексічным багаццем, а таксама прыкладаў вывучаемых арфаграм і пунктаграм, стылістычнай і жанравай разнастайнасцю і іншымі маўленчымі і камунікатыўнымі якасцямі, якія рабяць гэтыя тэксты вельмі прыдатным вучэбным матэрыялам. Але некаторыя тэксты дастаткова простыя, маюць надуманы сюжэт (напрыклад, тэкст «Цыркавы нумар»); апісаныя

рэаліі могуць не адпавядаць сучасным і таму будуць незразумелымі (напрыклад, тэкст «Шчаслівая вавёрачка», дзе апісваецца, як у жанчыны ўзнікла праблема з-за пагрызенага вавёркай білета на самалёт, аднак агульнавядома, што білет (пасадачны талон) на самалёт лёгка ўзнаўляецца па пашпарце; верагодна, што апісаная ў тэксце сітуацыя некалі і выглядала крытычнай, але з тэксту незразумела, што гаворка ідзе пра даўнейшы час); маюць парушэнні логікі (напрыклад, тэкст «Сарока-белабока», у якім расказваецца, як дзяўчынка Аленка вучыла сароку гаварыць, а ў канцы тая паўтарае толькі аднойчы (!) прамоўленае дзяўчынкай слова «Дурная!»), з чаго Аленка, дарэчы, робіць вывад, што птушка разумная); некаторыя тэксты маюць сумніўную зместавую і/ці выхваўчую каштоўнасць.

Стварэнне сучаснага вучэбнага выдання – надзвычай няпростая справа і патрабуе ад аўтараў ці складальнікаў самага высокага ўзроўню валодання прафесійнымі кампетэнцыямі. Безумоўна, складальнікі разглядаемага зборніка тэкстаў для пераказаў зрабілі якасны дапаможнік, які актыўна і шырока выкарыстоўваецца ва ўстановах сярэдняй адукацыі нашай краіны. Спадзяёмся, што выказаныя назіранні, прадыктаваныя практыкай выкарыстання, акажуцца карыснымі для ўдасканалення гэтага запатрабаванага выдання.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Валочка, Г. Пераказ як сродак фарміравання ў вучняў навыкаў звязнага маўлення / Г. Валочка // Роднае слова. – 2011. – № 10. – С. 53–57.

2. Зборнік матэрыялаў для выпускнога экзамену па вучэбным прадмеце «Беларуская мова» за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі. Тэксты для пераказаў / Склад. Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фацеева, С. М. Якуба ; Мін-ва адукацыі РБ. – Мінск : ТАА «Сэр-Віт». – 207 с.

3. Метадычныя рэкамендацыі па фарміраванні культуры вуснага і пісьмовага маўлення ва ўстановах адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы агульнай сярэдняй адукацыі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://adu.by/be/homebe/obrazovatelnyj-protsess-2023-2024-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/metodicheskie-rekomendatsii-ukazaniya.html>. – Дата доступу : 20.10.2023.

РАБОТА С ТЕКСТОМ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Н. К. Зубовская

*Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, zubovskaja@bsu.by*

В статье рассматривается текст как единица обучения иностранному языку, т. к. только на текстовом уровне можно понять и увидеть взаимосвязь всех средств языка, участвующих в передаче содержания высказывания, соотношение между содержанием речи, ее смысловыми центрами высказывания и их оформлением, а также функциональную сторону лексико-грамматических конструкций. Текст представляет собой единицу формально-языковой системы, которая воплощает в себе культуру, опредмечивает её, и является основной дидактической единицей в личностно-ориентированной, культуросообразной парадигме современного языкового образования.

Ключевые слова: межкультурная и профессиональная компетенция; текст; единица обучения; предметная основа; навыки устной коммуникации.

Основным условием взаимопонимания людей – представителей разных культур, является владение иностранным языком как средством межкультурного, межличностного и профессионального общения. Знание иностранного языка в современном мире стало действенным фактором, своеобразной производительной силой социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса общества. Иноязычная грамотность все более становится экономической категорией, т. е. условием развития общества. Иностранный язык превращается в эффективное средство образования и самообразования, в регулятор социального развития личности [2, с. 60–61]. Иноязычное образование призвано обогатить духовный мир человека «иноязычной культурой», которая является специфической «частью» человеческой культуры в целом [6, с. 9]. Умение специалиста компетентно решать профессиональные задачи в условиях межкультурного общения обуславливают его конкурентоспособность в современном мире.

В связи с этим одной из основных задач, стоящих перед преподавателями иностранных языков в вузе является формирование творчески активной личности, готовой осознанно и самостоятельно вести поиск нового необходимого знания, к участию в межкультурном общении и способной жить во взаимопонимании и сотрудничестве с представителями

других национальностей в реалиях современного мира [3, с. 109]. Поэтому обучение иностранному языку невозможно в отрыве от межкультурной коммуникации и межкультурной компетенции, поскольку незнание реалий культуры страны изучаемого языка часто ведет к столкновению культур.

Важно подчеркнуть, что установление контактов с помощью речи еще нельзя назвать коммуникативностью, поскольку коммуникативность – это приобщение к духовным ценностям других культур и народов. Понятие «коммуникативная компетенция» является основополагающим в методике преподавания иностранного языка и представляет собой совокупность доведенных или не доведенных до автоматизма осознанных или неосознанных лингвистических и экстралингвистических знаний и умений совершать с этими знаниями действия и операции с целью понимания воспринимаемого или порождения пригодного для понимания устного или письменного текста [4, с. 231].

Необходимо отметить, что профессиональное владение иностранным языком опирается не столько на языковой материал, сколько на предметную основу. Чтобы сформировать у студентов неязыкового вуза предметно-ориентированные знания, необходима специально организованная работа преподавателя, а также современные технологии преподавания, заключающиеся в сочетании традиционных и интенсивных методов обучения, основанных на функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка и разработке целостной системы обучения студентов речевому общению на профессиональные темы [4, с. 231].

Будущие специалисты в своей профессиональной деятельности неизбежно будут сталкиваться с большим количеством иностранной специализированной литературы, поэтому овладение навыками чтения с целью извлечения и переработки профессионально значимой информации приобретает для них большое значение [1, с. 86–89].

Важность обучения чтению текстов обусловлена тем, что всякий речевой акт – это прежде всего фрагмент информации как результат познавательной деятельности человека, служащий предметом общения. Коммуникация же есть движение мысли, облаченной в материальную форму с целью передачи собеседнику знаний о предмете и побуждения его к определенным действиям [4, с. 231].

Развитию навыков межкультурной коммуникации способствуют грамотно подобранные преподавателем аутентичные материалы – новостные, научно-популярные, страноведческие и исторические, аудио- и видеоматериалы. Помимо тщательного отбора материала необходимо выбрать такую единицу формально-языковой системы, которая воплощает в себе культуру, опредмечивает её, может и должна стать основной

дидактической единицей в личностно-ориентированной, культуросообразной парадигме современного языкового образования [5, с. 25].

В качестве такой единицы и основы для развития коммуникативной компетенции в обучении иностранному языку в условиях неязыковой среды необходимо использовать учебный текст. На развитие навыков речевого общения на профессиональные темы в основном в настоящее время направлено обучение иностранному языку, но эти навыки могут быть сформированы среди прочего и на основе чтения, понимания и перевода специальных текстов. Именно аутентичные тексты любой тематики позволяют студентам подготовиться к эффективной коммуникации.

К тексту предъявляется ряд требований. Это касается языка текста, его формы и содержания, а также его познавательной и воспитательной функции. Преподавателю необходимо при подборе текстов учитывать предварительные знания студентов как по иностранному языку, так и по их специальности, цель и вид коммуникации и другие факторы.

Начиная работать с текстом, преподаватель должен помнить о важном методическом принципе – от простого к сложному, о дозировке трудностей. Поэтому необходимо предварительно подготовить студентов к чтению текстов с помощью ряда упражнений, в которых отрабатываются как специальная терминология научных текстов, что требует от самого преподавателя знания особенностей научных текстов по различным специальностям, так и наиболее сложные словообразовательные и лексические структуры и грамматические конструкции. Например, в немецком языке такими характерными, наиболее часто встречаемыми в научных текстах грамматическими конструкциями являются, например, *haben / sein + zu + Infinitiv*, *Infinitiv Passiv*, *Partizip I + zu* в функции определения, различные виды придаточных предложений и др. Важно отметить что в упражнениях необходимо отрабатывать не только терминологическую и общенаучную лексику. Основным условием подбора упражнений должна оставаться их коммуникативная направленность.

Эффективным этапом, предваряющим непосредственную работу с текстами, является этап, на котором текст озвучивается и прослушивается многократно, и повторяется отдельными отрывками, блоками, а затем целиком, что помогает студенту правильно определить основную тему текста, его логическую структуру, что должно стать базой акта коммуникации. Следующим этапом является развитие навыков правильно логически и грамматически задавать вопросы, логически отвечать на вопросы, поддерживать беседу по теме текста. Коммуникативно-ориентированные на устную речь упражнения на этом этапе должны содержать исходные модели, имитации моделей, воспроизведение моделей одним студентом или в паре, собственно коммуникацию. Нужно от-

метить важность монологической речи в развитии навыков устной речи. Поэтому студентам могут быть предложены такие задания, как аннотирование, реферирование, описание рисунков, схем, графиков, резюме.

Необходимо подчеркнуть, что преподаватель должен подбирать такие тексты по определенным специальностям, которые помогут студентам реализовать коммуникативные возможности говорения, поскольку обучение происходит вне языковой среды, и получаемая с помощью текстов информация должна расширять фоновые знания обучаемых. Поэтому нельзя ограничиваться текстами только по определенной специальности. Подбираемые преподавателем тексты должны быть разнообразными по типам и видам. Они должны быть аутентичными, актуальными, информационно насыщенными, нормативными в языковом, речевом и социокультурном планах, поскольку будущий специалист должен уметь общаться не только в сфере профессиональных интересов, но и владеть языком как средством межкультурного и межличностного общения.

Таким образом, на занятиях вырабатываются основные навыки устной коммуникации, которые могут быть реализованы в жизни, а студенты наглядно воспринимают возможные модели речевого и неречевого поведения носителей другого языка и культуры, а также имеют возможность познакомиться с тем, как носители изучаемого языка ведут себя в различных ситуациях, которые могут обуславливаться различными факторами-традициями, обычаями, социальной иерархией в обществе, этнической принадлежностью.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. *Гилевич, Е. Г.* Обучение чтению иноязычного профессионально ориентированного текста // Преподавание иностранных языков в вузах нефилологического профиля : матер. междунар. науч.-практ. конф., 27–28 ноября 2009 г., г. Минск / отв. ред. Л. В. Хведченя. – Минск : Изд. центр БГУ, 2009. – С. 86–89.

2. *Голикова, Ж. А.* Оптимизация процесса обучения иностранным языкам в системе многоуровневой подготовки специалистов высшей научной квалификации / Ж. А. Голикова // Актуальные проблемы гуманитарного образования : матер. I Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 10-летию гуманит. фак. БГУ, 1–3 окт. 2014 г.; в 2 ч. Ч. 2 / редкол. О. В. Дубровина (отв. ред) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2014. – С. 60–61.

3. *Джух, Е. Н.* Метод эвристического диалога как средство развития межкультурной компетентности студентов / Е. Н. Джух // Лингвистика. Лингводидактика. Лингвокультурология. Актуальные вопросы и перспективы развития : матер. II Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 1–2 марта 2018 г. / редкол. : О. Г. Прохоренко (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2018. – С. 108–109.

4. *Зубовская, Н. К.* Учебный текст как основная коммуникативная единица в обучении профессиональному общению на иностранном языке / Н. К. Зубовская, Н. М. Смирнова // Преподавание иностранных языков в вузах нефилологического

профиля : матер. междунар. науч.-практ. конф., 27–28 ноября 2009 г., г. Минск / отв. ред. Л. В. Хведченя. – Минск : Изд. центр БГУ, 2009. – С. 230–231.

5. *Лагунова, Н. А.* К вопросу об информационных социокультурных ценностях современного аутентичного текста // Текст-2000 : Теория и практика. Междисциплинарные подходы : матер. Всерос. науч. конф. Ч. 1. – Ижевск : УдГУ, 2001. – С. 24–25.

6. *Пассов, Е. И.* Содержание иноязычного образования как методическая категория / Е. И. Пассов // Теория и практика преподавания иностранных языков в неязыковом вузе : сб. науч. ст. Вып. 2 / редкол. : Л. В. Хведченя (отв. ред) [и др.]. – Минск : БГУ, 2010. – С. 8–9.

ПАТЭНЦЫЯЛ НАРОДНАЙ ПЕДАГОГІКІ Ў ПАТРЫЯТЫЧНЫМ ВЫХАВАННІ СТУДЭНЦКАЙ МОЛАДЗІ

І. І. Петрашэвіч¹⁾, В. Ю. Рабцэвіч²⁾

¹⁾ *Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна,
бульвар Касманаўтаў, 21, 224016, г. Брэст, Беларусь, i.i.petrashevich@gmail.com*

²⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, rabcevi@bsu.by*

У артыкуле прадстаўлены аналіз павышанай значнасці патрыятычнага выхавання студэнцкай моладзі ў сучаснай Рэспубліцы Беларусь. Цікаvasць да праблемы дыктуе неабходнасць пошуку новых шляхоў і сродкаў, а таксама формаў арганізацыі патрыятычнага выхавання. Разглядаецца патэнцыял народнай педагогікі ў павышэнні якасці патрыятычнага выхавання студэнцкай моладзі ва ўмовах сучаснага адукацыйнага асяроддзя. Прыводзяцца прыклады шляхоў арганізацыі патрыятычнага выхавання сродкамі народнай педагогікі ў сучасным адукацыйным працэсе установы вышэйшай адукацыі.

Ключавыя словы: народная педагогіка; патрыятычнае выхаванне; студэнцкая моладзь; выхаваўчы патэнцыял народнай педагогікі; Рэспубліка Беларусь.

Актуальнае становішча рэчаў у нашай краіне, ды і ў свеце ў цэлым, патрабуе ад адукацыі перагляду ключавых пазіцый у галіне патрыятычнага выхавання студэнцкай моладзі. Патрыятычнае выхаванне студэнцкай моладзі ў цэлым накіравана на засваенне ёю агульначалавечых гуманістычных каштоўнасцей, культурных і духоўных традыцый свайго народа, ідэалогіі беларускай дзяржавы, фарміраванне гатоўнасці да выканання грамадзянскага абавязку і інш.

Патрыятычнае выхаванне падростаючага пакалення з'яўляецца стратэгічным рэсурсам развіцця грамадства. Шэраг нарматыўна-прававых дакументаў, зацверджаных і ўведзеных у дзеянне ў Рэспубліцы Беларусь, пацвярджаюць значнасць патрыятычнага выхавання, абгрунтоўваюць змястоўны бок арганізацыі выхаваўчай работы па патрыятычным выхаванні [4; 5; 7–10], актуалізуюць напрамкі і формы яго рэалізацыі.

Актуальнасць і значнасць патрыятычнага выхавання студэнцкай моладзі спараджае неабходнасць пошуку эфектыўных шляхоў яго рэалізацыі ў сучаснай адукацыйнай практыцы. На наш погляд, такім магутным і дзейным патэнцыялам валодае менавіта народная педагогіка. Цікаvasць да магчымасцяў народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні высокая.

Высока шанавалі значэнне народнай педагогікі і прадуктыўныя народныя ідэі ў выхаванні, прадставіўшы іх аналіз у сваіх працах, такія навукоўцы, як А. П. Арлова, Н. А. Бярдзьеў, У. І. Вадавознаў, В. А. Мікалаеў, Н. І. Пірагоў, Д. І. Пісараў, У. С. Салаўёў, В. А. Сухамлінскі, Н. Г. Чарнышэўскі, К. Д. Ушынскі, А. С. Хамякоў і інш.

Тым не менш патэнцыял народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі не вычарпаны, таму даследаванне магчымасцяў народнай педагогікі адкрывае ўсё новыя грані яе практычнай рэалізацыі ў адукацыйным працэсе.

Мы не ставім перад сабой мэту ў дадзеным артыкуле вызначыцца з паняццем і зместам патрыятычнага выхавання. Наша ўвага накіравана на вылучэнне і абгрунтаванне практычных шляхоў рэалізацыі сродкаў народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні навучэнскай моладзі.

Цікавасць уяўляе класіфікацыя сродкаў народнай педагогікі, прапанаваная В. А. Мікалаевым. Так, ён вылучае тры групы сродкаў народнай педагогікі:

1) матэрыяльныя сродкі (прырода, дзейнасць, прадметы побыту, прадметы працы, прадметы прыкладнога мастацтва і інш.);

2) духоўныя сродкі (слова, родная мова, фальклор, рэлігія, мастацтва, гульня і інш.);

3) сацыянармаўныя сродкі (традыцыя, абрады, этыкет, грамадская думка і інш.) [6, с. 8].

На наш погляд, дадзеная класіфікацыя можа паслужыць асновай для вылучэння асноўных шляхоў рэалізацыі патрыятычнага выхавання ў адукацыйнай практыцы. У прыватнасці, мы вылучаем, у адпаведнасці з прыведзенай класіфікацыяй сродкаў народнай педагогікі, такія напрамкі ў працы, як:

- тэарэтычнае вывучэнне, абмеркаванне, асэнсаванне назапашанага народнага вопыту патрыятычнай накіраванасці (духоўныя сродкі – словы, родная мова, фальклор, рэлігія, мастацтва, гульня і інш.) і выкарыстанне яго ў паўсядзённай жыццядзейнасці;

- рэканструкцыя розных мерапрыемстваў патрыятычнай накіраванасці, у аснове якіх ляжаць народныя традыцыі, абрады, правілы этыкету і інш.;

- наведванне, жывое «перажыванне» і «сузіранне» матэрыяльнай спадчыны народнай педагогікі патрыятычнай накіраванасці (матэрыяльныя сродкі (прырода, дзейнасць, прадметы побыту, прылады працы, прадметы прыкладнога мастацтва і інш.).

Якія ж сродкі народнай педагогікі з’яўляюцца найбольш дзейнымі ў працы са студэнцкай моладдзю? Даволі цяжка адказаць на пастаўленае пытанне, бо ў гэтым выпадку варта ўлічваць не толькі такую агульную

прымету студэнцкай моладзі, як узрост. Найбольш абгрунтаваным пры выбары сродкаў народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі будзе, на нашу думку, улік наступных фактараў:

- прафесійная накіраванасць студэнтаў (абраная будучая прафесія);
- наяўнасць (або адсутнасць) схільнасці да творчых відаў дзейнасці;
- сацыяльнае становішча, нацыянальная прыналежнасць як самога студэнта, так і яго блізкіх;
- месца пражывання студэнта (у горадзе навучання або ў рэгіёне);
- псіхалагічныя і асобасныя асаблівасці студэнтаў;
- асобнае прыняцце і ўспрыманне такіх формаў узаемадзеяння.

Строгія патрабаванні да аб'ёму матэрыялаў не дазваляць нам разглядзець увесь спектр сродкаў народнай педагогікі. Таму мы прывядзём прыклады найбольш паказальных і дзейных практык рэалізацыі сродкаў народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі ва ўмовах адукацыйнага асяроддзя ўстанова вышэйшай адукацыі.

Так, на наш погляд, найбольш дзейным патэнцыялам у патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі валодаюць такія сродкі народнай педагогікі, як прырода, працоўнае выхаванне, народныя традыцыі.

Прырода – адзін з найважнейшых сродкаў народнай педагогікі. Для студэнта яна не толькі асяроддзе пражывання, але і родная старонка, Радзіма. Прырода роднага краю мае невытлумачальную ўладу над чалавекам. Патрыятызм – гэта, перш за ўсё, любоў да ўсяго таго, што акружае кожнага з нас, любоў да роднай прыроды [2, с. 6].

Этнаэкалагічнае выхаванне, на думку С. М. Ёлкіна, разумеецца ў педагагічнай навуцы як:

- далучэнне да духоўна-маральнай спадчыны і культуры свайго народа;
- фарміраванне цікавасці да прыроды роднага краю, фарміраванне сістэмы ведаў пра яе разнастайнасць, пра народныя звычаі і традыцыі;
- выхаванне эмацыянальна-каштоўнасных адносін да этнакультурнага і прыроднага асяроддзя і экалагічных паводзін з улікам узроставых асаблівасцей [3, с. 40].

Працоўнае выхаванне студэнцкай моладзі з'яўляецца найважнейшым абавязкам як бацькоў, так і ўстаноў адукацыі. Народ Беларусі, нашы продкі ў сваім гістарычным развіцці стварылі высокую педагагічную культуру, у якой перадача падростаючаму пакаленню сацыяльна-маральнага вопыту папярэдніх пакаленняў ажыццяўлялася праз працу, добрасумленную сумесную стваральную дзейнасць дзяцей і дарослых. Роля працы зводзіцца не толькі да задавальнення матэрыяльных патрэб чалавека, але і да фарміравання сукупнасці рыс, якія спрыяюць гар-

манічнаму развіццю асобы. Без працы няма ні фізічнага, ні маральнага выхавання. Разам з тым без працы няма і паўнаважнага разумовага выхавання.

Народныя традыцыі адносяцца да найбольш дзейных сродкаў народнай педагогікі. Народныя традыцыі можна разумець як аб'ект і працэс сацыяльна-культурнай спадчыннасці. Яны акумулююць у сабе педагогічны вопыт многіх пакаленняў, што адлюстроўвае спецыфіку нацыянальнага выхавання. Звернуты ў будучыню, ён мае на мэце выкарыстанне раней атрыманых ведаў для арганізацыі жыцця сучасных пакаленняў.

Раней далучэнне моладзі да нацыянальнай культуры праходзіла натуральным шляхам: сама народная традыцыя забяспечвала неабходны ўзровень жыццёва-маральнай і мастацка-эстэтычнай выхаванасці маладога пакалення. Цяпер гэту традыцыю закліканы падтрымліваць установы адукацыі, якія разам з сям'ёй, установамі культуры ствараюць эфектыўную сістэму ўваходжання моладзі ў свет нацыянальнай культуры.

Народныя традыцыі, на думку Н. В. Адаевай, развіваючы паважлівае стаўленне да звычаяў і традыцый продкаў, добрабычліва сцэ у стасунках з іншымі людзьмі, нацыянальнае яднанне, маюць вялікі патэнцыял у патрыятычным выхаванні вучнёўскай моладзі [1, с. 41].

Такім чынам, прырода, працоўнае выхаванне і традыцыі валодаюць дзейным патэнцыялам у патрыятычным выхаванні моладзі.

Асноўная мэта працоўнага выхавання – перадача моладзі вытворчых ведаў, уменняў і навыкаў, падрыхтоўка годнай змены. Пазнаючы традыцыі і звычаі, маладыя людзі становяцца захавальнікамі нацыянальнай самабытнасці. Глыбокае пазнанне традыцый пашырае круггляд маладых людзей, развівае пачуццё грамадзянскай адказнасці, выходзіць любоў да Радзімы.

Такім чынам, практыка паказвае, што адзіны шлях арыентацыі студэнцкай моладзі на агульначалавечыя каштоўнасці патрыятычнага выхавання ёсць нацыянальная культура, этнатрадыцыі, вывучэнне якіх дапамагае не толькі глыбока асэнсаваць гісторыю свайго народа, але і фарміраваць сваю грамадзянска-патрыятычную самасвядомасць.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Адаева, Н. В.* Патриотическое воспитание средствами народной педагогики / Н. В. Адаева // Академический вестник Института педагогического образования и образования взрослых РАО. Человек и образование. – 2013. – № 1 (34). – С. 38–43.

2. *Волков, Г. Н.* Этнопедагогика: учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г. Н. Волков. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 129 с.

3. Ёлкин, С. М. Патриотическое воспитание детей средствами народной педагогики / С. М. Ёлкин // Вестник НовГУ. – 2017. – № 4 (102). – С. 39–42.

4. Закон Республики Беларусь от 5 октября 2022 г. № 205-З «Об изменении Закона Республики Беларусь «Об основах государственной молодежной политики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://bsu.by/upload/All_units/dissertac.pdf. – Дата доступа: 07.10.2023.

5. Закон Республики Беларусь от 7 декабря 2009 г. № 65-З «Об основах государственной молодежной политики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bsu.by/upload/ZakonRB-ob-osnovah-gos-molo-politiki.pdf>. – Дата доступа: 07.10.2023.

6. Николаев, В. А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры будущего учителя : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. / В. А. Николаев. – М., 1998. – 277 с.

7. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 января 2021 г. № 57 «О Государственной программе “Образование и молодежная политика” на 2021–2025 годы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bsu.by/upload/gos-pr-obrazovanie-molod-politika-2021-2025.pdf>. – Дата доступа: 07.10.2023.

8. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 19 июня 2021 г. № 349 «О Стратегии развития государственной молодежной политики Республики Беларусь до 2030 года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://bsu.by/upload/C22100349_1624395600.pdf. – Дата доступа: 07.10.2023.

9. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 декабря 2021 г. № 773 «О Программе патриотического воспитания населения Республики Беларусь на 2022–2025 гг.» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://bsu.by/upload/All_units/dissertac/.pdf. – Дата доступа: 07.10.2023.

10. Программа непрерывного воспитания детей и учащейся молодежи на 2021–2025 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bsu.by/upload/programma-vospitaniya-2021-2025.pdf>. – Дата доступа: 07.10.2023.

**ТРУДНОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА
ИНОСТРАННЫМИ ГРАЖДАНАМИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ СЕРТИФИКАЦИОННОГО
ТЕСТИРОВАНИЯ)**

Т. А. Савина

*Белорусский национальный технический университет,
пр. Независимости, 65, 220013, г. Минск, Беларусь, tanya_37113@mail.ru*

В статье автор рассматривает роль чтения в процессе понимания текста, составляющие навыка чтения, механизм понимания текста с точки зрения психологии, лингвистики и методики; классифицирует характер и причины трудностей восприятия художественного и публицистического текста иностранными гражданами в процессе изучения русского языка как иностранного, выявленные при прохождении сертификационного тестирования; приводит ошибочный алгоритм действий тестируемых с целью обозначить проблему для дальнейшего поиска путей ее решения.

Ключевые слова: текст; сертификационное тестирование; субтест; лингвистика, письменная речь; речевая деятельность.

Чтение текстов – сложная умственная деятельность, отдельными сторонами которой является восприятие текста и его понимание, неразрывно связанные в единое целое [6, с. 199]. По мнению Эдварда де Боно, «уже на первой стадии овладения чтением, решающая, ведущая роль принадлежит пониманию содержания читаемого. <...> При чтении мы следим, прежде всего, за развитием мысли автора и уже под этим углом зрения воспринимаем слова текста» [1, с. 13].

Как было отмечено Е. И. Пассовым, «в умение читать входят:

1) навыки соотнесения зрительного образа речевой единицы с ее слухоречедвигательным образом (речевой единицей может быть и слово, и синтагма, и фраза, а при скорочтении – даже абзац);

2) навыки соотнесения слухоречедвигательных образов речевых единиц с их значением» [8, с. 195].

С позиций коммуникативного обучения умение читать предполагает не только понимание значений речевых единиц, но и активность реакции читающего на то, что воспринимается, наличие мотивации, готовности к извлечению смысла из нового текста.

Сертификационное тестирование – это универсальный многоуровневый тест, который проверяет уровень владения иностранным языком от начального до профессионального.

Текст используется в сертификационном тестировании в субтесте 2 (чтение) и в субтесте 3 (аудирование). В данной статье обращается внимание только на субтест 2 (чтение). При прохождении тестирования на уровнях А1 и А2 иностранные граждане читают адаптированный текст, отвечающий определенным требованиям данных уровней.

При прохождении тестирования на уровнях В1, В2, С1 используются авторские тексты художественного и публицистического стилей. Целью субтеста 2 является выявление уровня понимания предложенного текста, умение понять, проанализировать смысл. Для выполнения субтеста отводится 40 минут. Он состоит из двух частей и включает 30 позиций. При выполнении субтеста можно пользоваться словарем. Задания: «выберите правильный ответ; выберите вариант названия текста; продолжите предложение так, чтобы информация соответствовала содержанию текста; выберите вариант, подтверждающий содержание текста; ответьте на вопросы к тексту утвердительно («Да») или отрицательно («Нет»). Например:

1. Иван Фомич Хруцкий – это (А) известный белорусский художник
(Б) известный белорусский скульптор
(В) известный польский художник
2. В историю искусства Иван Фомич вошел своими (А) скульптурами
(Б) натюрмортами
(В) акварелями
3. Живопись цветов и фруктов – это (А) главное направление творчества художника
(Б) мечта художника
(В) популярное направление в живописи
4. В 1836 г. за ... был награжден Академическим Советом большой серебряной медалью. (А) хорошее поведение
(Б) картину «Цветы и плоды»
(В) вклад в искусство
5. Также Иван Хруцкий пишет ... : (А) пейзажи
«Вид на Елагином острове в Петербурге», «Вид в имении». (Б) коллажи
(В) натюрморты
6. Для картины «Портрет жены с цветами и фруктами» фоном служит (А) зимний пейзаж
(Б) ночной лес
(В) осенний пейзаж
7. 24 сентября 1839 г. Иван Фомич (А) главного художника

- Хруцкий был удостоен звания
... .
8. С 1845 по 1855 гг. художник
пишет
9. В последние годы жизни
художник пишет
- (Б) академика живописи
(В) академика биологии
(А) пейзажи и натюрморты
(Б) портреты дворян и иконы
(В) иконы и портреты лиц
духовного звания
(А) портреты, в том числе
«Автопортрет»
(Б) натюрморты, в т. ч. «Фрукты»
(В) пейзажи, в т. ч. «Вид в имении»

Здесь хотелось бы отметить алгоритм действий тестируемых. Во-первых, в тексте отыскивается слово или фраза, содержащаяся в вопросе. Во-вторых, выбирается ответ по проценту совпадения с найденным фрагментом текста. Если задание содержит вопрос: «Выберите вариант с информацией, которой НЕТ в тексте», тестируемые затрудняются в выборе. Например:

1. После зарядки я принимаю душ
и готовлю
2. На завтрак обычно я готовлю
3. Утром я люблю пить
4. После завтрака я люблю
5. Я могу читать интересную
книгу в парке на скамейке, если
погода
- (А) обед
(Б) еду
(В) завтрак
(А) омлет, кашу
(Б) макароны с сыром
(В) бутерброды с сыром или
колбасой
(А) зеленый чай
(Б) кофе
(В) кофе с молоком
(А) плавать
(Б) читать
(В) читать интересную книгу
(А) теплая
(Б) сухая
(В) дождливая

В задании два ответа, которые совпадают с информацией текста, и один, не совпадающий, который необходимо выбрать. Несмотря на то, что слово НЕТ выделено, алгоритм поиска ответа действует безотказно: иностранные граждане выбирают ответы, совпадающие с текстом. Таким образом, трудности вызваны непривычной формулировкой задания.

Структура и семантика текста образует как бы одну часть сложного механизма, другая часть которого содержится в сознании и памяти индивида, воспринимающего текст. Когда два этих компонента вступают во взаимодействие, и происходит процесс восприятия и понимания текста. А. А. Брудный отмечает, что когда мы говорим о понимании текста, надо, прежде всего, иметь в виду, что какая-то часть его содержания уже находится или, по крайней мере, должна находиться в сознании читателя. Это означает, что «хотя бы некоторые сведения, используемые автором текста, должны быть предварительно известны читателю. Если они не полностью знакомы читателю, то абсолютно чуждыми ему они все же быть не должны: необходима какая-то информационная основа для понимания, известная индивиду, читающему данный текст» [2, с. 170]. Поэтому в тексте в скрытом виде всегда присутствует проблемная ситуация: для создания целостного представления о его содержании необходимо восполнить недостающую информацию. И такие проблемные ситуации, по утверждению Л. П. Добраева, бывают нескольких типов, например, новизна выраженных мыслей (необходимость в их раскрытии), противоречие между ними, неполнота выражения мысли в текстах и т. д. [5, с. 113].

Понимание текста зависит от способности расставить смысловые акценты. В методике преподавания иностранных языков выделяются следующие положения, важные для исследования проблем понимания иноязычного текста:

- 1) главным объектом обучения пониманию является содержательный аспект текста;
- 2) одной из сложностей в обучении пониманию текста является умственная пассивность читателей;
- 3) для обучения пониманию текста важно научить искать соответствующие опоры;
- 4) необходимо обучать пониманию слов, лексико-грамматических структур с постепенным обобщением прочитанного текста в виде самостоятельных суждений и выводов;
- 5) на процесс понимания влияет логика построения текста; 6) в процессе понимания выделяется смысловой субъект и смысловой предикат текста;
- 7) понимание текста не завершается процессом извлечения информации, а требует дальнейшего применения полученных знаний;
- 8) процесс понимания представляет собой определенную последовательность [4, с. 19].

Тексты с выраженной модальной окраской (публицистические тексты) содержат смысловые трудности, оценочный модус и конструкции экспрессивного синтаксиса. Приведём пример текста из субтеста 2:

Уважаемые покупатели! Первый фирменный магазин кондитерской фабрики «Красный пищик» готовится отмечать свой юбилейный день рождения. Нашему магазину исполняется целых 15 лет. И мы готовимся принимать сладкие поздравления!

За эти годы здесь было продано 777 тонн мармелада, 235 тонн халвы и целых 1965 с половиной тонн зефира! Можете себе представить, сколько всего вкусного в одном месте? Чтобы привезти эти сладости в магазин, за все эти годы нам понадобилось 298 огромных грузовых машин. И всё это – благодаря вам, наши дорогие сладкоежки!

Сегодня мы хотим сказать спасибо каждому из вас, уважаемые покупатели! И отдельное спасибо мы говорим тем, кто сделал самый большой вклад в наш праздник. Это наши прекрасные заведующие, которые в разные годы руководили тем самым магазином на ул. Социалистической, 94 в Бобруйске. Огромное вам спасибо за труд и доверие!

Приглашаем всех присоединиться к поздравлениям, а заодно и попробовать новые фирменные сладости в нашем магазине-юбиляре!

Приходите, пожалуйста, ждем вас!

Лексика, вызывающая затруднения у иностранных граждан:

1) профессиональная (*фирменный магазин, мармелад, халва, зефир, заведующие*);

2) разговорно-экспрессивная (*магазин готовится отмечать свой юбилейный день рождения; нашему магазину исполняется целых 15 лет; готовимся принимать сладкие поздравления; сколько всего вкусного в одном месте; огромных грузовых машин; сладкоежки; тот самый магазин; заодно и попробовать; магазин-юбиляр*);

3) обращения (*можете себе представить; наши дорогие сладкоежки*);

4) клише (*отдельное спасибо; большой вклад в наш праздник; огромное вам спасибо за труд и доверие; приглашаем всех присоединиться; приходите, пожалуйста, ждем вас*).

Лексика текстов публицистического и художественного стилей имеет сходства, поэтому и языковые единицы, вызывающие трудности при восприятии текста иностранными гражданами, будут сходны.

Для примера возьмём текст сказки К. Д. Ушинского «Вареный топор» (186 слов).

Лексика, вызывающая затруднения:

1) обращения (*божья старушка, родимый, старая дура, служивый*);

- 2) экспрессивная лексика (*старая дура, божья старушка*);
- 3) слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами (*на гвоздике, кашницу, маслицем*);
- 4) устойчивые выражения (и *полез* было солдат к ней *с кулаками, всем бы кашница взяла, что за диво*);
- 5) синонимы (*село – деревня, не чуешь – не слышишь, сдобрить – добавить, ткнул – коснулся, погоди – подожди, похлебали – поели*).

Морфологические особенности:

- 1) частицы (*-ка, -то, бы, же, только*);
- 2) союзы (*да=но, да=и, аль=или*);
- 3) местоимения (*те=тебе*);
- 4) варианты форм флексий существительных творительного падежа (*вилкою – вилкой*).

Художественные тексты, обладающие эстетической информацией и ее образным воплощением, требуют наличия большой языковой подготовки и специальной методической интерпретации.

У иностранных студентов необходимо формировать умения догадываться: а) о значении неизвестных слов по словообразовательным элементам, по контексту, по связи с родным языком и т. д.; б) о содержании текста, рассказа по заголовкам; умение предвосхищать (антиципировать): а) содержание всего текста по его началу или предвидеть финал произведения; б) структуру сложных фраз, что является предпосылкой их понимания; в) структуру всего читаемого произведения или отрывка из него, т. к. общее представление о целом всегда облегчает понимание его составных частей [7, с. 143].

От продуктивности процесса понимания зависит выделение существенных связей в содержании текста. Это требует умения творчески использовать имеющиеся знания, которые при изложении нового редко выступают в таком виде, в каком давались при их усвоении. В итоге формируется единое представление о содержании текста, объединяющее всю сообщаемую информацию с имеющимися прежде знаниями [6, с. 204].

Нельзя не согласиться с тезисом А. А. Брудного: «Текст – это механизм, который управляет процессом понимания» [2, с. 152]. В современных условиях «подлинное понимание смысла текстов необходимо, как никогда прежде. Нам нужна наука, которой еще нет. Наука понимать. Пусть на первых порах это будет наука понимать тексты» [3, с. 102].

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Боно, Эдвард де. Рождение новой идеи: о нешаблонном мышлении / Э. де Боно, под ред. О. К. Тихомирова ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1976. – 143 с.

2. *Брудный, А. А.* Наука понимать / А. А. Брудный. – Бишкек : Фонд «Сорос – Кыргызстан», 1996. – 324 с.

3. *Брудный, А. А.* Проблема языка и мышления – это прежде всего проблема понимания / А. А. Брудный // Вопросы философии. – 1977. – № 6. – С. 100–104.

4. *Вайсбурд, М. Л.* Обучение пониманию иноязычного текста при чтении как поисковой деятельности / М. Л. Вайсбурд, С. А. Блохина // Иностранные языки в школе. – 1997. – № 1. – С. 19–24.

5. *Доблаев, Л. П.* Смысловая структура учебного текста и проблемы ее понимания / Л. П. Доблаев. – М. : Педагогика, 1982. – 176 с.

6. *Иванова, В. П.* Чтение и понимание текста в интеллектуальном развитии студентов / В. П. Иванова // Известия Самарского научного Центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. – 2012. – Т. 14. – № 2 (1). – С. 199–204.

7. *Маслыко, Е. А.* Настольная книга преподавателя иностранного языка : справ. пособ. Изд-е 5-е / Е. А. Маслыко, П. К. Бабинская, А. Ф. Будько, С. И. Петрова. – Минск : Вышэйшая школа, 1999. – 523 с.

8. *Пассов, Е. И.* Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1989. – 276 с.

ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАЯ КАМПЕТЭНЦЫЯ ВЫКЛАДЧЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Т. Л. Чахоўская

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, chekhovskajatl@bsu.by*

У артыкуле асэнсоўваюцца сучасныя патрабаванні да лінгвакультуразнаўчай кампетэнцыі выкладчыка беларускай мовы як замежнай. Значнасць даследавання ў неабходнасці ўключэння і пашырэння ў практыцы выкладання беларускай мовы як замежнай культурнага кампанента, што дазволіць стварыць перадумовы для фарміравання ў іншафонаў навываў самаразвіцця і самаадукацыі, заахваціць да адказнага стаўлення да працэсу навучання, будзе матываваць іх вучэбную дзейнасць з дапамогай найбольш эфектыўных сродкаў і тэхналогій. Вынікі даследавання могуць прымяняцца да развіцця камунікатыўнай кампетэнцыі, якая з'яўляецца галоўнай мэтай навучання любой замежнай мове.

Ключавыя словы: лінгвакраіназнаўчая кампетэнцыя; іншамовная культура; фонавыя веды; культурныя рэаліі; культурныя ўніверсаліі.

Праблема інтэграцыі кампанентаў культуры ў працэс навучання замежным мовам паўстала яшчэ ў 1970-я гг. Сёння тэзіс аб неад'емнасці вывучэння замежнай мовы ад азнаямлення з культурай краіны, яе гісторыяй, сацыякультурнымі традыцыямі, асаблівасцямі нацыянальнага светабачання народамі-носьбітам з'яўляецца агульнапрынятым у лінгваметодыцы.

Ідэі карэкцыі мэты і абнаўлення зместу навучання замежным мовам шырока прадстаўлены ў метадычных даследаваннях апошніх гадоў. На сучасным этапе вырашальнае значэнне набывае той факт, што выкладчык павінен валодаць мовай як сродкам міжкультурнай камунікацыі, што прадугледжвае неабходнасць фарміравання ў яго лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі, якая выступае абавязковым кампанентам прафесійна-камунікацыйнай кампетэнцыі.

Базу лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі выкладчыка беларускай мовы як замежнай, на наш погляд, складаюць фонавыя веды тыповага адукаванага прадстаўніка беларускай лінгвакультурнай супольнасці. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў дае наступнае азначэнне фонавых ведаў: «Фонавыя веды – background knowledge. Узаемнае веданне рэалій моўцамі і слухачом, якія з'яўляюцца асновай маўленчых зносін» [5, с. 498].

Наяўнасць агульных ведаў з'яўляецца асноўнай перадумовай для адэкватных зносін, калі камуніканты належаць да розных лінгвакультурных супольнасцей. У працэсе навучання іншафоны павінны засвоіць вызначаны аб'ём фонавых ведаў, які ў сучаснай методыцы вызначаецца як «фрэймавая прэсупазіцыя» [7, с. 8]. Фрэймавую, або кагнітыўную, прэсупазіцыю разглядаюць як адзінку, пакладзеную ў аснову фонавых ведаў іншакультурнай супольнасці, як «невербальны кампанент камунікацыі, суму ўмоў, звязаных з маўленчым выказваннем» [8, с. 312].

Аснову фрэймавай прэсупазіцыі складае канцэпт як абстрактная схема, у якой закладзены аперацыйны механізм кагнітыўнага пазнання рэчаіснасці [7]. Фрэймы як кагнітыўныя структуры з'яўляюцца спосабам арганізацыі фонавых ведаў. Уключэнне фрэйма ў арганізацыю вучэбнага матэрыялу забяспечвае мэтанакіраваную паэтапную пабудову кагнітыўнай сістэмы другаснай культурна-моўнай асобы, максімальна даступнай да міжкультурнага ўзаемадзеяння [1].

Спробы апісаць фонавыя веды тыповага носьбіта мовы і культуры прадпрымаліся неаднаразова. Так, шырока вядомая канцэпцыя «культурнай пісьменнасці», распрацаваная прафесарам англійскай мовы Віргінскага ўніверсітэта Э. Д. Хіршам, які вызначыў аб'ём ведаў, уключаны ў абавязковы мінімум культурнай пісьменнасці амерыканцаў. Аўтарам быў складзены слоўнік культурнай пісьменнасці, куды ўвайшлі асноўныя звесткі з сусветнай і амерыканскай гісторыі, літаратуры і культуры. Аднак гэты слоўнік прызначаўся для саміх амерыканцаў, і ў ім практычна адсутнічаюць геаграфічныя назвы, рэаліі побыту і нормы паводзін, што важна для іншафона, які вывучае амерыканскі варыянт англійскай мовы [11].

В. П. Фурманова вылучае наступныя элементы фонавых ведаў, якімі павінна валодаць «культурна-моўная» асоба для паспяховых зносін у сітуацыях міжкультурнай камунікацыі: 1) гісторыка-культурны фон, які ўключае звесткі аб культуры грамадства ў працэсе яго гістарычнага развіцця; 2) сацыякультурны фон; 3) этнакультурны фон, які змяшчае інфармацыю аб побыце, традыцыях, святах; 4) семіятычны фон – інфармацыя аб сімволіцы іншамоўнага асяроддзя [7].

Адно з найбольш простых і зручных мадэлей, прызначаных для аналізу спецыфікі іншамоўнай культуры, прапанаваў Х. Хамерлі. Даследчык вылучае: 1) інфармацыйную (або фактычную) культуру (веды па гісторыі, геаграфіі, агульныя звесткі, якімі валодае тыповы прадстаўнік грамадства); 2) культуру паводзін (асабліва сці ўзаемаадносін у грамадстве, нормы, каштоўнасці, гутарковыя формулы, мова рухаў цела); 3) традыцыйную культуру (мастацкія каштоўнасці) [10].

Лінгвакраіназнаўчы падыход да выкладання беларускай мовы як замежнай, які мае на мэце вывучэнне мовы адначасова з вывучэннем культуры, грунтуецца на выкарыстанні адной з сацыяльных функцый мовы – кумулятыўнай. У гэтай функцыі мова выступае як злучальнае звяно паміж пакаленнямі, сховішча і сродак перадачы пазамоўнага калектыўнага вопыту, паколькі мова не толькі адлюстроўвае сучасную культуру, але і фіксуе яе папярэдні стан. Кумулятыўная функцыя ўласціва ўсім моўным адзінкам, аднак найбольш выразна яна выяўляецца ў сферы лексікі – у словах, фразеалагізмах, афарызмах [2]. Паводле гэтага пункту гледжання, у семантычнай структуры намінацыўных адзінак мовы прысутнічае экстралінгвістычны змест, які непасрэдна адлюстроўвае нацыянальную культуру. Гэты элемент значэння слова, які ўзыходзіць да гісторыі, геаграфіі, традыцый, фальклору, традыцыйна называецца нацыянальна-культурным кампанентам, а намінацыўныя адзінкі мовы, якія змяшчаюць такі кампанент – лексікай з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі.

Аналіз асноўных палажэнняў лінгвакраіназнаўчай тэорыі слова дазваляе зрабіць выснову, што дасягнуць адэкватнага паразумення ў сітуацыях міжкультурнай камунікацыі на занятках па беларускай мове як замежнай нельга без ведання лексікі з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі. Такім чынам, у вучэбных мэтах неабходна вылучыць лінгвістычны кампанент лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі, які ўключае лексічныя адзінкі, што найбольш выразна адлюстроўваюць культуру Беларусі.

Праблема адбору і класіфікацыі лексікі з нацыянальна-культурным кампанентам цесна звязана з праблемай рэалій. Тэрмін «рэалія» выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы, літаратуразнаўстве і лінгвакраіназнаўстве. Нягледзячы на шырокае ўжыванне, у навуковай літаратуры няма выразных крытэрыяў азначэння рэаліі. Існуе дваістае разуменне гэтай з’явы: 1) рэалія – гэта прадмет як паняцце, з’ява, якая характэрная для гісторыі, культуры, ладу жыцця народа і не сустракаецца ў іншага народа; і 2) рэалія – гэта слова, моўная адзінка, якія пазначае такую з’яву, прадмет і паняцце, а таксама прыказкі, прымаўкі, афарызмы і фразеалагізмы.

Даволі цікавым з’яўляецца пункт гледжання В. П. Канецкай, якая разглядае рэаліі не проста як адмысловыя прадметы аб’ектыўнай рэальнасці, але як адмысловыя рэфэрэнты – элементы аб’ектыўнай рэальнасці, адлюстраваныя ў свядомасці камунікантаў, гэта значыць прадметы думкі, з якімі суадносіцца дадзеная моўная адпаведнасць [3]. З гэтай пазіцыі даследчыца вылучае тры асноўныя групы брытанскай культурна-генетычнай агульнасці ў супастаўленні са славянскімі: 1) **універсаліі** – рэфэрэнты, тоесныя па сваіх істотных і другарадных прыметах у адпаведных культурах (*сонца, вада, наветра*); 2) **квазірэаліі** – рэфэрэнты,

тоесныя па сваіх істотных прыкметах, але адрозныя па другарадных (*grant* – *стыпендыя*, *Teachers' Training College* – *педагагічны інстытут*); 3) **уласна рэаліі** – рэферэнты, якія па сваіх істотных і другарадных прыкметах з'яўляюцца унікальнымі, уласцівымі толькі адной з культур [3].

Розныя падыходы да трактоўкі рэалій, адсутнасць выразнага азначэння гэтага паняцця прывялі да ўзнікнення вялікай колькасці тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца сёння для пазначэння падобных з рэаліямі з'яў. Часцей за ўсё сустракаюцца тэрміны «безэквівалентная лексіка», «фонавыя словы», «нацыянальна маркіраваныя словы», «экзатызмы», «варварызмы», «краіназнаўча каштоўная лексіка», «лакуны». Найбольш удалым для пазначэння культурна маркіраваных лексічных адзінак мы лічым тэрмін «фонавая лексіка», паколькі ён шырока вядомы ў метадычнай літаратуры і ў найбольшай ступені раскрывае сутнасць паняцця. У лінгвакраіназнаўстве да фонавай лексікі адносяць словы з няпоўнай эквівалентнасцю фонаў [2].

Падаецца лагічным размежаваць паняцце рэаліі і фонавай лексікі. Як і В. П. Канецкая, мы лічым мэтазгодным разглядаць рэаліі ў якасці рэферэнтаў, а не проста прадметаў аб'ектыўнай рэальнасці або слоў, якія пазначаюць такія прадметы. Калі прааналізаваць класіфікацыю рэалій, прапанаваную В. П. Канецкай, у святле лінгвакраіназнаўчай тэорыі, то моўным выражэннем універсальнай будзе з'яўляцца эквівалентная лексіка, квазірэалій – фонавая лексіка, уласна рэаліі будуць выяўлены безэквівалентнай лексікай.

На наш погляд, у лінгвакраіназнаўчы мінімум мэтазгодна ўключыць не толькі фонавыя і безэквівалентныя лексічныя адзінкі, але і канатацыйную, а таксама анамастычную лексіку (тапонімы і антрапонімы), гэта значыць усё тое, што можа спрыяць удасканаленню лексічнага боку маўленчай дзейнасці выкладчыкаў беларускай мовы як замежнай. У сувязі з шырокім моўным матэрыялам узнікае неабходнасць класіфікаваць яго з мэтай арганізацыі зместу навучання.

Большасць даследчыкаў групуюць рэаліі з улікам экстралінгвістычных фактараў – тэматычных асацыяцый. Мы лічым мэтазгодным вылучэнне геаграфічных, культурна-гістарычных, грамадска-палітычных і этнаграфічных рэалій.

Аналіз літаратуры па праблемах міжкультурнай камунікацыі дазваляе вылучыць веды і ўменні, якія складаюць сутнасць лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі.

Пад лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыяй неаўтэнтычнай моўнай асобы мы разумеем здольнасць ажыццяўляць міжкультурную камунікацыю, якая грунтуецца на веданні лексічных адзінак з нацыянальна-культурнымі кампанентам семантыкі і ўменні адэкватнага іх ужывання ў

сітуацыях міжкультурных зносін, а таксама ўменнях выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення паразумення ў сітуацыях непасрэдных міжкультурных зносін.

Сфарміраваўшы ў іншафонаў вышэйназваныя веды і ўменні лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі, мы забяспечым іх камунікацыйную кампетэнцыю ў сітуацыях міжкультурнай камунікацыі. Аднак ва ўмовах філалагічнага профілю навучання такая пастаноўка пытання з'яўляецца аднабаковай. У межах прафесійна скіраванага навучання беларускай мове як замежнай неабходна сфарміраваць лінгвакраіназнаўчую кампетэнцыю.

Для вырашэння гэтай задачы, на наш погляд, неабходна прааналізаваць у міжкультурным аспекце функцыянальную педагагічную дзейнасць выкладчыка беларускай мовы як замежнай і метадычныя ўменні, якія забяспечваюць рэалізацыю той або іншай функцыі. Як вядома, структура прафесійна-педагагічнай дзейнасці выкладчыка складаецца з дзвюх груп функцый. Да мэтавызначальных перадусім належаць камунікацыйна-навучальная, развіццёвая і выхаваўчая функцыі. Аперацыйна-структурныя функцыі ўключаюць гнастычную, канструктыўна-планавую і арганізацыйную [4].

Даследчыкі, якія займаюцца вывучэннем функцыянальнай структуры педагагічнай дзейнасці выкладчыка, адзначаюць вядучую ролю камунікацыйна-навучальнай функцыі і вылучаюць у ёй інфармацыйна-арыентацыйны, матывацыйна-стымулюючы і кантрольна-карэкцыйны кампаненты [9].

Інфармацыйна-арыентацыйны кампанент камунікацыйна-навучальнай функцыі забяспечваецца наступнымі ўменнямі:

– арыентаваць навучэнцаў адносна сувязі паміж мовай і культурай краіны, асаблівасцямі выражэння нацыянальнай спецыфікі ў сацыякультурных паводзінах яе прадстаўнікоў;

– арыентаваць навучэнцаў адносна рыс падабенства і адрозненняў у культурах роднай і чужой краіны.

Матывацыйна-стымулюючы кампанент уключае ўменні ствараць у навучэнцаў унутранае запатрабаванне карыстацца беларускай мовай як сродкам зносін у сітуацыях апасродкаванай і непасрэднай міжкультурнай камунікацыі:

а) праз уключэнне аўтэнтычных матэрыялаў (тэкстаў, вершаў, песень, відэаматэрыялаў і інш.) у працэс вывучэння мовы;

б) пры дапамозе выкарыстання актыўных форм навучання (праблемных заданняў, ролевых гульняў сацыякультурнай скіраванасці), якія спрыяюць больш эфектыўнаму засваенню асаблівасцей беларускай культуры;

в) шляхам далучэння навучэнцаў да розных відаў пазааўдыторнай дзейнасці (культурна-краіназнаўчыя віктарыны і конкурсы, перапіска з замежнымі сябрамі і інш.), накіраваных на вырашэнне пэўных задач акультурацыі.

Кантрольна-карэкцыйны кампанент грунтуецца на наступных метадычных уменнях:

– вылучаць мэты, формы, віды і аб’екты кантролю пры авалоданні беларускай мовай як сродкам міжкультурных зносін;

– планаваць і ажыццяўляць бягучы, навучальны і выніковы кантроль маўленчых навыкаў і ўменняў навучэнцаў з мэтай выяўлення ўзроўню валодання беларускай мовай як сродкам міжкультурных зносін.

Развіццёвая і выхаваўчая функцыі рэалізуюцца з дапамогай наступных уменняў:

– шляхам выкарыстання аўтэнтчных матэрыялаў у вучэбным працэсе пашыраць кругагляд, развіваць памяць і інтэлектуальныя здольнасці навучэнцаў, фарміраваць у іх уменне аналізаваць і вылучаць рысы падабенства і адрозненняў у роднай і замежнай культурах;

– фарміраваць у навучэнцаў уменні самастойна спазнаваць незнаёмую культуру, выкарыстоўваючы лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, даведнікі, сродкі масавай інфармацыі;

– выходзіць у навучэнцаў павагу, сімпатыі да беларускага народа, а таксама да яго сацыякультурных каштоўнасцей;

– выходзіць у навучэнцаў глыбокую пашану да нацыянальных традыцый, звычаяў, культурных здабыткаў роднай краіны.

Гнастычная функцыя рэалізуецца праз уменні:

– аналізаваць вучэбны матэрыял, сродкі навучання з пункту гледжання прадстаўленасці ў іх звестак аб культуры Беларусі і іх выкарыстання ў вучэбным працэсе;

– прадбачыць магчымыя выпадкі праяўлення лінгвакраіназнаўчай і сацыякультурнай інтэрферэнцыі ў маўленчай дзейнасці навучэнцаў;

– на аснове супастаўлення нацыянальна-культурных асаблівасцей дзвюх лінгвакультурных супольнасцей вызначаць найбольш цяжкія для засваення факты і з’явы рэчаіснасці.

Метадычныя ўменні, якія забяспечваюць **канструктыўна-планавую функцыю**, выглядаюць наступным чынам:

– адбіраць і метадычна апрацоўваць аўтэнтчныя матэрыялы з улікам узроставых асаблівасцяў і інтарэсаў навучэнцаў і размяркоўваць адпаведныя матэрыялы па этапах навучання;

– выбіраць найбольш эфектыўныя прыёмы і спосабы азнаямлення іншафонаў з культурай Беларусі;

– рыхтаваць, падбіраць, выкарыстоўваць розныя сродкі нагляднасці з мэтай семантызацыі адпаведных рэалій.

Арганізацыйная функцыя рэалізуецца на базе ўменняў выбіраць аптымальныя спосабы арганізацыі сваёй дзейнасці і дзейнасці навучэнцаў з мэтай найбольш эфектыўнага засваення фактаў беларускай культуры.

На наш погляд, пералічаныя прафесійныя ўменні складаюць дыдактычны кампанент лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі выкладчыка беларускай мовы як замежнай і могуць быць зместавымі арыенцірамі для арганізацыі падрыхтоўкі высокакваліфікаваных выкладчыкаў на філалагічных факультэтах педагагічных вышэйшых навучальных устаноў.

Такім чынам, аналіз этнапсіхалінгвістычнага, лінгвістычнага і дыдактычнага аспектаў праблемы дазваляе меркаваць, што лінгвакраіназнаўчая кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай з'яўляецца кампанентам яго прафесійна-камунікацыйнай кампетэнцыі і ўключае ў сваю структуру:

1) асноўныя фонавыя веды тыповага адукаванага прадстаўніка беларускай лінгвакультурнай супольнасці, а таксама ўменні выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення паразумення ў сітуацыях апасродкаваных і непасрэдных міжкультурных зносін;

2) веданне лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам значэння і ўменне адэкватна іх прымяняць у сітуацыях міжкультурнай камунікацыі;

3) комплекс прафесійна-педагагічных уменняў, якія дазваляюць найбольш эфектыўна навучаць беларускай мове як сродку міжкультурных зносін.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Астафурова, Т. Н.* Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистический и дидактический аспекты) : автореф. дисс. ... докт. пед. наук. 13.00.02 / Т. Н. Астафурова. – М., 1997. – 324 с.

2. *Верещагин, Е. М.* Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Изд. 4-е, перераб. и доп / Е. М. Верещагин. – М. : Русский язык, 1990. – 247 с.

3. *Конецкая, В. П.* Лексико-семантическая характеристика языковых реалий / В. П. Конецкая // Великобритания. Лингвострановедческий словарь. – М. : Русский язык, 1978. – С. 463–466.

4. Профессиограмма учителя иностранного языка / сост. С. Ф. Шатилов, К. И. Соломатов, Е. С. Рабунский. – Л., 1985. – 225 с.

5. Словарь лингвистических терминов / сост. О. С. Ахманова. – М. : URSS, 2004. – 571 с.

6. *Томахин, Г. Д.* Реалии-американизмы: пособие по страноведению / Г. Д. Томахин. – М. : Высшая школа, 1988. – 239 с.

7. *Фурманова, В. П.* Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам / В. П. Фурманова. – Саранск : Изд-во Мордовского ун-та, 1993. – 385 с.

8. *Халеева, И. И.* Некоторые проблемы обучения межкультурной коммуникации на основе когнитивного подхода / И. И. Халеева // Психолингвистика и межкультурные взаимоотношения : тез. докл. 10 Всесоюзн. симпоз. по психолингвистике и теории коммуникации. 3–6 июня 1991 г., г. Москва. – М., 1991. – С. 310–312.

9. *Шатилов, С. Ф.* Некоторые актуальные теоретические вопросы профессионально направленного обучения иностранному языку в педагогическом вузе // С. Ф. Шатилов, Ю. В. Еремин // Профессионально направленное обучение иностранному языку в педагогическом вузе. – Л., 1985. – С. 3–16.

10. *Hammerly, H.* Synthesis in Second Language Teaching / H. Hammerly // Second Language Publications, 1982. – 128 p.

11. *Hirsh, A. D.* The Dictionary of Cultural Literacy : What Every American Needs to Know / A. D. Hirsh. – Boston, 1988. – 254 p.

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
Ў КІТАЙСКОЙ АДУКАЦЫЙНАЙ ПРАСТОРА:
АГЛЯД ВУЧЭБНЫХ І НАВУКОВЫХ ВЫДАННЯЎ**

В. В. Шахаб

*Цяньцзінскі ўніверсітэт замежных моў, Кітай,
Tianjin, Hexi District, Tianjin, 崇德里2号 邮政编码: 300204,
shahab.olga@yandex.by*

Паглыбленне гандлёва-эканамічных, навуковых і культурных стасункаў з Беларуссю абумоўлівае вялікую цікавасць да беларускай мовы як замежнай і яе запатрабаванасць у Кітаі. Артыкул прысвечаны агляду вучэбнай і навуковай літаратуры, якая была распрацавана беларуска-кітайскімі калектывамі з 2020 па 2023 г. У гэты перыяд былі выдадзены калектыўная манаграфія па тэарэтыка-метадычных аспектах навучання беларускай мове кітайскіх студэнтаў, хрэстаматыя па краіназнаўстве, дапаможнікі па ўводна-фанетычным курсе, асноўным курсе для пачатковага ўзроўню, чытанні; падрыхтаваны да друку дапаможнік па аўдыяванні.

Ключавыя словы: беларуская мова як замежная; дапаможнік; асноўны курс; уводны і ўводна-фанетычны курс; чытанне; аўдыяванне.

Веданне замежных моў з'яўляецца стратэгічным рэсурсам кожнай краіны, гэта дэманструе яе культурны ўзровень і з'яўляецца адным з найважнейшых сродкаў эканамічнай глабалізацыі. Гэта перш за ўсё гандаль, будаўніцтва, развіццё прамысловых прадпрыемстваў, інфраструктуры, стварэнне сумесных прадпрыемстваў, гуманітарныя кантакты, рэклама і г. д. Моўная палітыка Кітая накіравана не толькі на прасоўванне за мяжой кітайскай мовы праз інстытуты Канфуцыя, але і на пашырэнне ўвагі да моў народаў, якія пражываюць на працягу ўсяго новага Шаўковага шляху. Гэта перш за ўсё звязана з вылучанай Сі Цзінпінам у 2013 г. ініцыятывай «Адзін пояс – адзін шлях». Лінгвістычнае забеспячэнне дадзенай ініцыятывы абумовіла стварэнне ў Кітаі адпаведных структур, фінансавых інстытутаў, навуковых і інфармацыйных цэнтраў, якія распрацоўваюць моўную палітыку з мэтай інтэнсіфікацыі кантактаў у межах эканамічнай зоны Шаўковага шляху.

«Міністэрства адукацыі і Міністэрства фінансаў Кітая актыўна садзейнічаюць развіццю дзяржавы і рэалізацыі ініцыятывы “Адзін пояс – адзін шлях”, каардынуюць планаванне і агульны праект па накіраванні студэнтаў на вучобу за мяжу за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту. Асабліва падтрымліваюць і заахвочваюць студэнтаў паехаць у тыя

краіны, якія размяшчаюцца ўздоўж “Аднаго пояса – аднаго шляху”, на-рошчваюць намаганні па адборы і падрыхтоўцы спецыялістаў па нераспаўсюджаных мовах, аказваюць падтрымку ўніверсітэтам у правядзенні нацыянальных і рэгіянальных даследаванняў» [3, с. 30].

Беларуская мова як спецыяльнасць бакалаўрыяту ў лінгвістычных універсітэтах Кітая з’явілася ў 2017 г. Першым стаў Цяньцзінскі ўніверсітэт замежных моў. Ён жа стварыў трывалую базу для вывучэння студэнтамі мовы, правядзення лінгвакраіназнаўчых і лінгваметадычных даследаванняў, распрацоўкі дыдактыка-метадычнага забеспячэння. Першыя вучэбныя дапаможнікі для кітайскіх студэнтаў, якія вывучаюць беларускую мову як замежную на ўзроўні бакалаўрыяту, былі падрыхтаваны таксама на базе гэтага ўніверсітэта.

«**奥莉加·沙哈卜. 白俄罗斯概况. 广州: 世界图书出版社, 2020 = Краіназнаўства Беларусі. Хрэстаматыя**» (аўтар-складальнік – Вольга Шахаб, Гуанчжоў: Выдавецтва «World Book», 2020). Хрэстаматыя прызначана для фарміравання аб’ектыўнага ўяўлення аб Беларусі як дзяржаве і надзейнасці эканамічных і навукова-культурных стасункаў з ёй. Студэнты павінны атрымаць першааснае ўражанне пра краіну, зразумець яе дзяржаўны лад, ведаць асноўныя напрамкі развіцця і перспектывы супрацоўніцтва.

Краіназнаўства як дысцыпліна сінтэзуе, сістэматызуе і абагульняе разнастайныя веды пра ўсе сферы жыццядзейнасці краіны і яе месца ў свеце, таму хрэстаматыя прысвечана цэласнаму вывучэнню Рэспублікі Беларусь. На аснове першакрыніц з афіцыйных дзяржаўных рэсурсаў сістэматызуюцца і абагульняюцца разнастайныя звесткі пра гісторыю, геаграфію, склад насельніцтва, дзяржаўны лад, эканоміку, культуру, сацыяльную арганізацыю краіны, практыку беларуска-кітайскіх узаемаадносін. Па кожнай з пятнаццаці тэм прапануюцца тэксты для вывучэння, якія суправаджаюцца адпаведнай лексікай, перакладзенай на кітайскую мову. Матэрыял пададзены тэматычнымі блокамі з адпаведнымі пытаннямі для самакантролю і самастойнай пошукавай працы.

Хрэстаматыя прызначана для студэнтаў універсітэтаў, а таксама для шырокага кола зацікаўленых.

«**Беларуская мова як замежная. Уводны курс для кітайскіх навучэнцаў = 白俄罗斯语入门教程**» (аўтары – Г. М. Валочка, Фу Мэйянь, Юань Хаа) – дапаможнік, распрацаваны беларуска-кітайскім калектывам Цяньцзінскага ўніверсітэта замежных моў сумесна з Нацыянальным інстытутам адукацыі і выдадзены ў выдавецтве «Вышэйшая школа» ў 2020 г.

Кніга складаецца з адзінаццаці заняткаў і дадатку (у тым ліку электроннага) з матэрыяламі для замацавання фанетычных навыкаў у межах

асноўнага курса беларускай мовы або карэкціровачнага курса фанетыкі на ўзроўнях В і С валодання беларускай мовай як замежнай.

Канцэптуальна дапаможнік арганізаваны максімальна зручна як для навучэнцаў, так і для выкладчыка. Ён мае інтэграваны характар (фанетыка-лексіка-граматычны і камунікатыўна накіраваны адначасова) і выступае як аснова для далейшага навучання беларускай мове. Вядучае месца належыць фанетыцы, якая вымагае ўключэння ў працу адпаведных лексіка-граматычных сродкаў і педагагічна абрунтаванай актывізацыі ўсіх рэцэптыўных і прадуктыўных відаў маўленчай дзейнасці. Улічана ступень складанасці гукаў для кітайскіх навучэнцаў, неабходнасць іх рэгулярнага паўтарэння ў розных пазіцыях і ў розных інтанацыйных канструкцыях. Багаты лексічны і граматычны матэрыял дазваляе паэтапна развіваць вуснае маўленне па базавых для пачаткоўцаў тэмах.

Варта адзначыць, што надзвычай важнае значэнне надаецца менавіта працы з маўленчымі ўзорамі, якія ўяўляюць сабой пэўныя структурныя мадэлі і інтанацыйныя канструкцыі. «Засваенне першых і другіх дае магчымасць уступаць у працэс маўленчых зносін ужо з першых заняткаў. Засвоеныя гатовыя структурныя мадэлі, якія навучэнцы напаўняюць новым зместам, вар’іруючы лексічны матэрыял, дазваляюць уступаць у працэс камунікацыі ў залежнасці ад маўленчай сітуацыі. Пры гэтым маўленчы ўзор з’яўляецца асновай для замацавання пэўнай сінтаксічнай канструкцыі і тых лексічных адзінак, якія напаўняюць яе канкрэтным зместам» [1, с. 4].

У якасці матэрыялу для фарміравання і аўтаматызацыі вымаўленчых і рытміка-інтанацыйных навыкаў пададзены разнастайныя творы малых жанраў з высокай канцэнтрацыяй пэўных гукаў і іх спалучэнняў у розных пазіцыях. Гэта дазваляе практыкаваць вымаўленне гукаў, складоў, слоў і навучыцца правільна інтанаваць уласную маўленчую плынь.

Дапаможнік прызначаны для кітайскіх студэнтаў, якія вывучаюць беларускую мову як замежную, а таксама для ўсіх, хто вывучае яе самастойна.

«Беларуская мова для кітайскіх студэнтаў. Пачатковы ўзровень» (аўтар – Л. І. Сямешка) – дапаможнік, падрыхтаваны на кафедры кітайскай мовы Рэспубліканскага інстытута кітаязнаўства імя Канфуцыя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Дапаможнік утрымлівае багаты тэарэтычны і практычны матэрыял па асноўным курсе беларускай мовы з перакладам на кітайскую мову.

Кніга складаецца з трох частак – уводнага фанетычнага курса, асноўнага беларускай граматыкі і асноўнага курса.

Уводны фанетычны курс знаёміць навучэнцаў з гукамі і рытміка-інтанацыйнымі мадэлямі, элементарнай лексікай і базавымі фразамі, правіламі чытання і напісання гукаў, складоў, словазлучэнняў. Паступова

ўводзіцца граматычная інфармацыя. Асабліва варта адзначыць наяўнасць падагульняльнага ўрока, які падводзіць вынік па засвоеным матэрыяле і рыхтуе навучэнцаў да ўсвядомленага засваення граматычнага ладу мовы і развіцця вуснага і пісьмовага маўлення на элементарным узроўні А1 (паводле сістэмы сертыфікацыйнага тэсціравання грамадзян замежных краін па беларускай мове для праверкі камунікатыўнай кампетэнцыі на шасці ўзроўнях агульнага валодання беларускай мовай).

Асобнай часткай пададзены кароткія асновы беларускай граматыкі ў перакладзе на кітайскую мову, што надзвычай карысна менавіта на пачатковым этапе навучання.

Асноўны курс складаецца з васямнаццаці вызначаных стандартам тэм. Паэтапна ад урока да ўрока назапашваецца лексіка і граматыка навучэнцаў, праз разнастайныя практыкаванні развіваюцца маўленчыя ўменні, на практыцы замацоўваюцца этыкетна-культурныя формулы. Фактычная мадэль рэальных зносін перанесена ў вучэбнае поле, што стварае неабходную перадумову для развіцця рэцэптыўных (аўдыявання, і чытання) і прадуктыўных (гаварэння і пісьма) відаў маўленчай дзейнасці і фарміравання лінгвістычнай кампетэнцыі навучэнцаў у адзінстве фанетычнага, лексічнага і граматычнага аспектаў.

Дапаможнік прызначаны для кітайскіх студэнтаў, якія вывучаюць беларускую мову як замежную, а таксама для ўсіх зацікаўленых.

«Беларуская мова як замежная. Дапаможнік па чытанні = 对外白俄罗斯语阅读教程» (аўтары – Г. М. Валочка, В. В. Шахаб, К. С. Шахаб, Фу Мэйянь, Лю Івэнь) выйшаў з друку ў выдавецтве «Вышэйшая школа» ў канцы 2022 г. Дапаможнік распрацаваны беларуска-кітайскім калектывам Цяньцзінскага ўніверсітэта замежных моў сумесна з Нацыянальным інстытутам адукацыі з і распачынае серыю дапаможнікаў для кітайскіх студэнтаў па розных аспектах навучання беларускай мове.

Асноўныя задачы кнігі – пашырэнне аб’ёму ўспрымання студэнтамі інфармацыі; развіццё ўмення распазнаваць вядомыя лексічныя адзінкі ў розных кантэкстах; развіццё хуткасці асэнсаванага чытання; развіццё антыцыпацыі (імавернаснага прагназавання) паводле структуры і зместу тэксту; фарміраванне ўмення суадносіць змест і форму тэксту, не прымаючы пад увагу невядомую інфармацыю; развіццё ўмення асэнсоўваць логіку тэкстаў рознага характару.

Пастаўленыя задачы суадносяцца з відамі чытання, якія развіваюцца на аснове канкрэтных тэкстаў. У дапаможніку прапануюцца перадтэкставыя і прытэкставыя заданні, накіраваныя на стымуляванне цікавасці навучэнцаў да прапанаванага матэрыялу, фарміраванне фонавых ведаў і папярэдняе высвятленне моўных і лінгвакультуралагічных пытанняў.

Менавіта на гэтым этапе адбываецца непасрэднае азнаямленне з моўным матэрыялам. Далей увага навучэнцаў накіроўваецца на камунікатыўную ўстаноўку, асэнсаванне тэкставай інфармацыі і яе перапрацоўку ў адпаведнасці з зададзенай стратэгіяй працы. Паслятэкставыя заданні служаць для праверкі ступені дакладнасці разумення тэксту і развіццё іншых, прадуктыўных відаў маўленчай дзейнасці – гаварэння і пісьма.

Тэксты і заданні да іх размеркаваны паводле ўзроўняў, вызначаных стандартам і забяспечваюць пазнавальныя і інтэлектуальныя запыты навучэнцаў, тэматычна і жанрава разнастайныя, суадносяцца з попытам на актыўныя міжкультурныя стасункі. Да тэкстаў падаецца беларуска-кітайскі слоўнік. Актывізацыя разнастайных відаў чытання арыентуе на фарміраванне агульнага ўяўлення пра тэкст і яго змест, пошук неабходнай інфармацыі, яе крытычнае асэнсаванне, запамінанне і выкарыстанне з уласнымі мэтамі – інакш кажучы, авалоданне чытаннем як відам дзейнасці.

«Тэарэтыка-метадычныя аспекты навучання беларускай мове кітайскіх студэнтаў» (аўтары – Г. М. Валочка, Л. І. Сямешка, В. В. Шахаб, С. М. Якуба, Лі Інін, Фу Мэйянь, У Бо, Юань Хаа) – калектыўная манаграфія, падрыхтаваная Нацыянальным інстытутам адукацыі сумесна з Цяньцзінскім універсітэтам замежных моў у 2021 г. Праца займае асаблівае месца сярод беларускамоўнай літаратуры для выкладання беларускай мовы ў Кітаі. Гэта навуковае выданне прысвечана даследаванню праблем навучання мовам як замежным у аспекце ўзроўневай канцэпцыі валодання мовай.

Ва ўступным артыкуле манаграфіі разглядаецца месца і роля беларускай мовы як замежнай ў кантэксце моўнай палітыкі Кітайскай Народнай Рэспублікі

У тэарэтычным раздзеле раскрываюцца асноўныя кампаненты сістэмы навучання беларускай мове як замежнай (падыходы, прынцыпы, узроўневыя мэты і задачы, прадметны і працэсуальны змест), якія з аднаго боку, выступаюць у якасці самастойных катэгорый, а з другога – з’яўляюцца ўзаемазвязанымі і ўзаемаабумоўленымі элементамі цэласнай метадычнай сістэмы.

Раздзел, які прысвечаны метадычным аспектам навучання кітайскіх студэнтаў беларускай мове, утрымлівае практычныя рэкамендацыі па арганізацыі працэсу авалодання кітайскімі навучэнцамі беларускай мовай (асабліваасці арганізацыі фанетычнаму, лексічнаму, граматычнаму аспектам маўлення, авалоданне ўсімі відамі маўленчай дзейнасці), а таксама патрабаванні да тэставага кантролю сфарміраванасці камунікатыўнай кампетэнцыі.

Кніга прызначана для навукоўцаў, выкладчыкаў, студэнтаў, усіх, хто цікавіцца пытаннямі навучання беларускай мове як замежнай.

«Беларуская мова як замежная. Дапаможнік па аўдыяванні = 白俄罗斯语视听说教程» (аўтары – В. В. Шахаб, К. С. Шахаб-Касцецкая, У Бо, Лю Івэнь, Фу Мэйянь) выйдзе з друку ў выдавецтве «Вышэйшая школа» ў канцы 2023 г. Дапаможнік распрацаваны беларуска-кітайскім калектывам Цяньцзінскага ўніверсітэта замежных моў і з’яўляецца другім у серыі вучэбных выданняў для кітайскіх студэнтаў па розных аспектах навучання беларускай мове.

Аўтары кнігі зыходзяць з таго, што асноўнай умовай паспяховага развіцця маўлення кітайскіх студэнтаў з’яўляецца наяўнасць сталага маўленчага асяроддзя, дзе ўзнікае неабходнасць у суразмоўніцтве. У гэтым кантэксце найлепш стымуюе вучэбную маўленчую дзейнасць навучэнцаў менавіта аўдыявізуальны курс беларускай мовы, ці аўдыяванні. Яно не толькі забяспечвае кіраванне працэсам навучання, але і выкарыстоўваецца для знаёмства з новым моўным і маўленчым матэрыялам, павышае эфектыўнасць адваротнай сувязі ў працэсе камунікацыі. Аўдыяванні выконвае свайго роду кампенсаторную функцыю пры адсутнасці натуральнага актыўнага маўленчага кантэксту. Улічваючы складанасць аўдыявання як віду маўленчай дзейнасці і арыентуючыся на актуальную сёння ўзроўневую мадэль навучання замежным мовам, яго неабходна ажыццяўляць перманентна, на працягу ўсяго перыяду навучання.

Сярод відаў маўленчай дзейнасці аўдыяванні займае першаснае месца, будучы пры гэтым цесна звязаным з гаварэннем (як складнікам вуснага маўлення), чытаннем (як перцэптыўным відам дзейнасці) і пісьмом (як спосабам літарнага кадавання праслуханай інфармацыі). Разглядаючы аўдыяванні як перцэптыўную дзейнасць, звязаную з успрыманнем, разуменнем і актыўнай перапрацоўкай інфармацыі праз непасрэдныя кантакты ці апасродкавана (фільмы, тэлеперадачы, радыё, аўдыязапісы і інш.), аўтары дапаможніка забяспечваюць актыўнае моўнае асяроддзе і стымуюць актыўную мысліцельную дзейнасць студэнтаў.

У якасці асновы для навучання аўдыяванні выкарыстаны звязныя вучэбныя і арыгінальныя адаптаваныя і неаадаптаваныя, спецыялізаваныя і неспецыялізаваныя аўдыя- і відэатэксты, якія праз знаёмыя студэнтам сітуацыі пагружаюць іх у лінгвакультуралагічны кантэкст. Заданні да тэкстаў арыентаваны на распазнаванне фанетычных слоў у моўнай плыні, засваенне рытміка-інтанацыйных асаблівасцей беларускага маўлення, выяўленне камунікатыўнага плана тэксту, выяўленне значэнняў слоў у кантэксце, прагназаванне і асэнсаванне сэнсу тэксту ў цэлым і асобных яго частак; выяўленне першаснай і другаснай інфармацыі; развіццё апэратыўнай памяці навучэнцаў; распазнаванне эмацыянальна-экспрэсійнага кантэксту.

Кніга арыентавана на сертыфікацыйныя ўзроўні В1–С2. Пададзены шэсць тэм, заданні ў якіх паступова ўскладняюцца. Матэрыял суправаджаецца актуальным аўдыявізуальным дадаткам, частка якога змяшчаецца на дыску, адкрываецца праз qr-коды, а другая частка маеца ў свабодным доступе ў інтэрнэце.

Дапаможнік прызначаны для кітайскіх студэнтаў-беларусістаў і ўсіх зацікаўленых.

«Беларуская мова. Аўдыяванне» (аўтары – В. У. Барысенка, В. А. Прыгун, Юй Юань) – вучэбны дапаможнік, які выйдзе з друку ў пачатку 2024 г. у выдавецтве Пекінскага ўніверсітэта. Дапаможнік распрацаваны беларуска-кітайскім калектывам Сіянскага ўніверсітэта замежных моў і з’яўляецца часткай вучэбна-метадычнага комплексу па беларускай мове для студэнтаў-беларусістаў і тых кітайскіх студэнтаў, якія засвойваюць беларускую мову ў якасці спецыялізацыі.

Матэрыял кнігі арыентаваны на першыя тры ўзроўні агульнага валодання беларускай мовай: элементарны, базавы і першы сертыфікацыйны. Дадзены аб’ём ведаў забяспечвае неабходную базу для паспяховай камунікацыі ва ўмовах моўнага асяроддзя з выкарыстаннем абмежаванага набору моўных сродкаў.

Дапаможнік уяўляе комплекс – кнігу для студэнтаў з функцыяй рабочага сшытка і кнігу для выкладчыка, якія складаюцца з васьмі раўназначных тэматычных модуляў, вызначаных згодна са стандартам.

Кніга арыентавана на выпрацоўку ў студэнтаў навыкаў успрымання слыхавых узораў беларускай гаворкі: гукаў і гукаслучэнняў, слоў і словазлучэнняў, узораў беларускай інтанацыі. Распрацаваныя практыкаванні накіраваны на развіццё фанематычнага слыху і памяці, усталяванне сувязей паміж гукавой і пісьмовай формамі маўлення. Заданні на распазнаванне суадносін гукавога вобраза і семантыкі, граматычных формаў маўлення на марфалагічным і сінтаксічным узроўні спрыяюць развіццю граматычных і лексічных навыкаў. Дапаможнік пабудаваны ў напрамку ад засваення маўленчых узораў да пераносу вывучаных структур у сітуацыю жывой камунікацыі.

Сацыякультурны змест падручніка «Беларуская мова. Аўдыяванне» мае высокую ступень інфармацыйнай каштоўнасці. Гэта інтэрактыўнае выданне, аўтары якога забяспечылі яго аўдыя- і відэададаткам.

Дапаможнік можа быць выкарыстаны як для аўдыторнай, так і для самастойнай працы.

Такім чынам, лінгвадыдактычнае і навукова-тэарэтычнае забеспячэнне выкладання беларускай мовы як замежнай у Кітаі грунтуецца на разуменні прыярытэтных задач навучання. Калектывы беларускіх і кітайскіх вучоных актыўна працуюць над узбагачэннем метадыкі выкла-

дання беларускай мовы як замежнай, ствараюць разнастайныя шматузроўневыя вучэбныя дапаможнікі, накіраваныя на авалоданне кітайскімі студэнтамі мовай і развіццё іх маўлення. Асобна распрацоўваюцца дапаможнікі па культуры Беларусі і беларускай літаратуры, якія ўлічваюць наяўнасць кітайскіх перакладных навукова-папулярных і мастацкіх выданняў па згаданых напрамках працы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Валочка, Г. М.* Беларуская мова як замежная. Уводны курс для кітайскіх навучэнцаў = 白俄罗斯语入门教程 / Г. М. Валочка, Фу Мэйянь, Юань Хаа. – Мінск : Вышэйшая школа, 2020. – 94 с.

2. *Сямешка, Л.* Беларуская мова для кітайскіх студэнтаў. Пачатковы ўзровень / Л. І. Сямешка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2021. – 288 с.

3. *Чжао, Сянь.* Языковая політыка Кітая в области обучения иностранным языкам (на примере белорусского языка) / Сянь Чжао // Педагогическая наука и образование. – 2019. – № 4. – С. 27–31.

**РЭАЛІЗАЦЫЯ КАМПЕТЭНТНАСНАГА ПАДЫХОДУ
ПРЫ ВЫКАРЫСТАННІ ДЫДАКТЫЧНЫХ
І ДЫЯГНАСТЫЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ
У ПРАКТЫЦЫ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

С. М. Якуба

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, yakubasm@bsu.by*

Артыкул прысвечаны пытанням рэалізацыі кампетэнтнаснага падыходу ў дыдактычных і дыягнастычных матэрыялах, якія з’яўляюцца дадатковымі кампанентамі вучэбна-метадычных комплексаў па прадмеце «Беларуская мова» і рэкамендаваны для выкарыстання ў адукацыйным працэсе ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. У публікацыі аддаецца перавага пытанням фарміравання такіх прадметных кампетэнцый, як моўная, маўленчая, камунікацыйная, лінгвакультуралагічная і сацыякультурная. Асабліва ўвага звяртаецца на развіццё чытацкай пісьменнасці як метапрадметнага ўмення, якое патрэбна пры засваенні ўсіх вучэбных прадметаў падчас навучання асобы, а таксама пры яе сацыялізацыі.

Ключавыя словы: кампетэнтнасны падыход; дыдактычныя матэрыялы; дыягнастычныя матэрыялы; асобныя кампетэнцыі; метапрадметныя кампетэнцыі; прадметныя кампетэнцыі; чытацкая пісьменнасць.

Сучасны адукацыйны працэс накіраваны на практычную дзейнасць вучняў. Адным з метадалагічных падыходаў, арыентаваных на якасную адукацыю, з’яўляецца кампетэнтнасны падыход, які мае на мэце фарміраванне кампетэнцый, што будуць садзейнічаць вырашэнню асобных, прафесійных і сацыяльных задач. Як адзначае У. Ю. Смірноў, «вядучай мэтай адукацыі становіцца не назапашванне канкрэтных ведаў і развіццё асобных уменняў, а фарміраванне ўніверсальных вучэбных уменняў і на іх аснове засваенне базавых ведаў, а галоўнае – умення самастойна абнаўляць і ўдасканалваць сваю адукацыю ва ўмовах хутка зменлівай сацыякультурнай сітуацыі» [4, с. 91].

Выкарыстанне кампетэнтнаснай мадэлі ў навучанні патрабуе прымянення новых падыходаў да арганізацыі педагагічнага працэсу, актывізацыі адукацыйнай і пазнавальнай дзейнасці вучняў. Кампетэнтнасны падыход, звязаны з практыка-арыентаваным характарам адукацыйнага працэсу, накіраваны на развіццё ў вучняў асобных, метапрадметных і прадметных кампетэнцый. Асобная кампетэнцыя звязана з развіццём

асобы навучэнца. Што да метапрадметнай кампетэнцыі, то яе значэнне звязваецца з фарміраваннем у вучняў гатоўнасці да пазнавальнай дзейнасці, да засваення ўніверсальных вучэбных дзеянняў і міжпрадметных паняццяў, здольнасці рашаць тую ці іншую праблему пры дапамозе зв'язак з розных сфер вучэбнай дзейнасці. У адносінах да моўнай адукацыі кампетэнтнасны падыход прадугледжвае фарміраванне такіх прадметных кампетэнцый, як моўная, маўленчая, камунікатыўная, лінгвакультуралагічная і сацыякультурная.

Дапаможнікі па беларускай мове серыі «Кампетэнтнасны падыход» для настаўнікаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання прадстаўлены дыдактычнымі і дыягнастычнымі матэрыяламі, што з'яўляюцца дадатковымі кампанентамі вучэбна-метадычных комплексаў і падрыхтаваны ў адпаведнасці з канцэпцыяй прадмета «Беларуская мова» і праграмай па беларускай мове. Дыдактычныя матэрыялы грунтуюцца на прынцыпах індывідуалізацыі і дыферэнцыяцыі навучання і маюць на мэце пашырэнне і паглыбленне ведаў вучняў, удасканаленне навыкаў самастойнай і калектыўнай працы (у тым ліку працы ў групах), якая можа ажыццяўляцца як на ўроку, так і ў пазаўрочны час, развіццё асобасных, метапрадметных і прадметных кампетэнцый. Дыягнастычныя матэрыялы прызначаны для дыягностыкі і кантролю, ажыццяўлення прамежкавай і выніковай атэстацыі.

У аснову распрацоўкі сістэмы кампетэнтнасна арыентаваных практыкаванняў і заданняў пакладзены тэкстацэнтрычны падыход. Варта засяродзіць увагу на тым, што «тэкст як дыдактычны матэрыял выконвае інфарматыўную, эстэтычную, прагматычную функцыю» [3, с. 394], таму ўменне працаваць з ім садзейнічае эфектыўнасці засваення вучэбнага матэрыялу. Для рэалізацыі кампетэнтнаснага падыходу прапануецца комплексная праца з тэкстам, падчас якой, акрамя прачытання і аналізу прапанаванага вучэбнага тэксту, прадугледжваецца выкарыстанне і іншых крыніц інфармацыі (відэа- і аўдыяматэрыялы, інтэрнэт-крыніцы, лексікаграфічныя выданні і інш.), што будзе садзейнічаць развіццю прадметных, метапрадметных і асобасных кампетэнцый. Праца на аснове розных крыніц інфармацыі накіравана на фарміраванне аднаго з асноўных уменняў – актыўнае валоданне беларускай мовай, што непасрэдна звязана з уменнем карыстацца ёй у розных сферах дзейнасці і сітуацыях маўлення.

Кампетэнтнасна арыентаваныя дыдактычныя матэрыялы таксама накіраваны на фарміраванне чытацкай пісьменнасці вучняў, бо «здольнасць да чытання і разумення вучэбных тэкстаў, уменне здабываць інфармацыю з тэксту, пераасэнсоўваць яе і выкарыстоўваць для вырашэння разнастайных вучэбных і вучэбна-практычных задач патрэбна ў

працэсе навучання ўсім без выключэння прадметам, а таксама ў самастойным жыцці» [1, с. 11]. Складнікамі чытацкай пісьменнасці з'яўляюцца наступныя ўменні: а) выяўляць інфармацыю ў тэксце, што непасрэдна звязана са свядомым успрыманнем яго зместу (адказы на пытанні па змесце тэксту, вызначэнне пэўных звестак і інш.), б) інтэграваць і інтэрпрэтаваць паведамленне тэксту (падбор загалоўка, вызначэнне ролі моўнай адзінкі ў тэксце, тлумачэнне аўтарскага намеру пры выкарыстанні таго ці іншага моўнага сродку і інш.); в) асэнсоўваць і ацэньваць інфармацыю (супастаўленне інфармацыі з розных тэкстаў, тлумачэнне і абгрунтаванне ўласнай думкі).

Асаблівая ўвага падчас працы з тэкстам надаецца арфаэпічнай, слоўнікавай і граматычнай рабоце: тлумачацца незразумелыя словы і выразы, у тым ліку праз падбор аднакаранёвых слоў, падбіраюцца сінонімы і антонімы, аналізуюцца аманімічныя адзінкі, вызначаецца роля марфалагічных адзінак у тэксце, замяняюцца сінтаксічныя канструкцыі на сінанімічныя і інш. Праца з тэкстам прадугледжвае вырашэнне арфаграфічных і пунктуацыйных задач і абгрунтаванне ўласнага выбару.

Комплексная праца на аснове тэматычна аб'яднаных тэкстаў грамадска-палітычнай, адукацыйнай, культуралагічнай, сацыякультурнай тэматыкі і іншых крыніц інфармацыі будзе садзейнічаць рэалізацыі кампетэнтнаснага падыходу пры навучанні беларускай мове. «Тэкст як адзінка навучання, – адзначае Т. В. Жарабіла, – застаючыся формай камунікацыі, падпарадкоўваецца мэтам і задачам моўнай адукацыі і выхавання вучняў, уключаючы іх у працэс стварэння ў адпаведнасці з метадыкай камунікатыўнага навучання мове» [3, с. 394]. Кампетэнтнасна арыентаваныя практыкаванні і заданні, набліжаныя да рэальных зносін, паспрыяюць матывацыі навучання, выкарыстанню моўных адзінак у адпаведнасці са стылем, жанрам і сітуацыяй маўлення; пашыраць веды пра каштоўнасныя складнікі беларускай культуры, будуць садзейнічаць развіццю эмацыянальнай сферы і інтэлектуальных здольнасцей навучэнцаў, фарміраванню іх светапогляду, нацыянальнай свядомасці, актыўнай грамадзянскай пазіцыі, маральна-этычнай культуры асобы.

Выкарыстанне кампетэнтнасна арыентаваных матэрыялаў дапаможа сфарміраваць абагульненыя ўменні і навыкі, якія вучні могуць прымяняць у адпаведнасці з нормамі, прынятымі ў беларускай культуры, у розных камунікатыўных сітуацыях і сферах дзейнасці, для вырашэння любых жыццёвых і прафесійных праблем. Праца на аснове кампетэнтнасна арыентаваных заданняў будзе садзейнічаць развіццю асобы, здольнай да самаадукацыі, самаразвіцця, актыўнай сацыялізацыі, выкарыстання беларускай мовы ў аспекце дыялогу культур.

Звернем увагу на сістэму заданняў, што прапануюцца да тэксту пры вывучэнні тэмы «Маўленчыя зносіны» (11 клас) [2, с. 52–53]:

Прачытайце верш А. Пісьмянкова. Вызначце яго асноўную думку, абгрунтуйце выбар загалоўка.

Сустрэча

– Вітаю!	– Вітаю!
– Вітаю!	– Вітаю!
– Спяшаеш?	– Лятаеш?
– Спяшаю!..	– Лятаю!
Такая гаворка.	... Бяскрыла жартуем,
Такая сустрэча.	Што крылаў не чуем.
Дарога пад горку.	– Не чуем,
Бярэцца на вечар.	Не маем?
А можна ж іначай	– Спяшаем ^м ,
Вітацца, зямляча:	Спяшаем...

1. Які тып маўлення (маналог, дыялог, палілог) выкарыстоўвае аўтар?

2. Як аўтар прапануе вітацца? З якой мэтай ён выкарыстоўвае ў тэксце аднастаўныя і няпоўныя сказы?

3. Карыстаючыся зместам тэксту, раскажыце пра правілы і асноўныя сродкі арганізацыі эфектыўных маўленчых зносін.

4. Знайдзіце ў тэксце зваротак і вызначце, чым ён выражаны.

5. Зрабіце сінтаксічны разбор выдзеленага сказа. Замяніце яго сінанімічнай сінтаксічнай канструкцыяй.

6. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова *бяскрыла*. Рас-тлумачце, як утварылася гэта слова.

7. Запішыце прыклады зваротаў ветлівасці, што выкарыстоўваюцца пры выражэнні просьбы, пажадання, прапановы, адмаўлення. Выкары-стайце іх пры складанні дыялогаў.

8. Уявіце, што хутка юбілей Вашага дзядулі. Вам даручаюць падрых-таваць віншаванне ад усёй сям’і і даслаць яго на радыё. Нечакана вы давед-ваецеся, што радыёперадача, куды вы збіраецеся даслаць віншаванне, так-сама адзначае невялікі юбілей. Падрыхтуце два віншаванні да юбіляў. Па-кажыце асаблівасці моўнага і маўленчага афармлення тэкстаў.

Пры навучанні беларускай мове актуальнай з’яўляецца дыягностыка ведаў, уменняў і навыкаў вучняў, вызначэнне ступені сфарміраванасці той ці іншай кампетэнцыі. У сувязі з тым, што працэс развіцця кам-

петэнцый уяўляецца як бесперапынны, то пра ступень сфарміраванасці той ці іншай кампетэнцыі можна гаварыць толькі як пра ўзровень валодання мовай на пэўным этапе навучання.

Дыягностыка ажыццяўляецца на матэрыяле заданняў, распрацаваных на аснове тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў, у большасці выпадкаў аб'яднаных тэматычна. З улікам неабходнасці праверыць чытацкую пісьменнасць для аналізу прапануюцца не толькі ўрыўкі з мастацкіх і публіцыстычных твораў беларускіх пісьменнікаў, але і тэксты з розных камунікатыўных сітуацый чытання: прыватныя і афіцыйныя лісты, СМС, афіцыйныя дакументы, інструкцыі, звесткі пра грамадскія і гістрычныя падзеі, інфармацыя з інтэрнэта, сродкаў масавай інфармацыі, дапаможнікаў, энцыклапедый і інш. Такі падыход дазваляе высветліць, ці могуць вучні параўнаць і супаставіць думкі і меркаванні розных аўтараў адносна акрэсленай праблемы, вызначыць асаблівасці моўных і моўнавыяўленчых сродкаў, выкарыстаных аўтарамі тэкстаў для рэалізацыі пастаўленай задачы, выказаць уласнае меркаванне па закранутых пытаннях, аналізаваць, рабіць вывады і абагульненні на аснове інфармацыі з розных крыніц, ствараць уласныя тэксты пэўнага стылю, тыпу і жанру на прапанаваную тэму ў адпаведнасці з камунікатыўнай задачай і прагматычнай устаноўкай.

У цэлым кампетэнтасна арыентаваныя дыягнастычныя матэрыялы варта разглядаць як комплексную працу з тэкстам, якая пададзена сістэмай тэарэтычных пытанняў і практычных заданняў, накіраваных на вызначэнне ступені засваення пэўнага вучэбнага матэрыялу (тэмы, раздзела і інш.), пройдзенага за акрэслены тэрмін навучання (чвэрць, навучальны год і г. д.). Пры падрыхтоўцы пытанняў і заданняў для апытання адбіраўся матэрыял, які складае асноўную тэарэтычную частку вывучанай тэмы (раздзела); фактычны матэрыял, найбольш важны ў адукацыйным, пазнавальным, развіццёвым і выхаваўчым аспектах; практычныя заданні, што дазваляць меркаваць пра сфарміраванасць прадметных кампетэнцый; заданні і пытанні, якія патрабуюць ад вучняў умення самастойна працаваць.

Праверыць ступень сфарміраванасці моўнай і маўленчай кампетэнцыі дапамогуць заданні на засваенне паняцця пра тэкст, моўных адзінак і паняццяў, заканамернасцей і правіл функцыянавання моўных сродкаў ў маўленні, на развіццё розных відаў маўленчай дзейнасці і засваенне моўных норм.

На матэрыяле тэкстаў правяраецца ўменне рашаць арфаграфічныя і пунктуацыйныя задачы. Акрамя таго, для дыягностыкі араграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці прапануюцца перадтэкставыя практыкаванні, якія ў асноўным пададзены рознымі тыпамі дыктантаў: слоўніка-

вымі, каменціраванымі, папераджальнымі, тлумачальнымі, графічнымі лічбавымі, пісьмом па памяці, дыктантамі «Правяраю сябе», кантрольнымі з дадатковымі заданнямі і інш.

Значнае месца ў дыягнастычных матэрыялах адводзіцца практыкаванню рэпрадуктыўнага і прадуктыўнага характару, на аснове якіх вызначаецца ўзровень сфарміраванасці камунікатыўнай кампетэнцыі. Да іх адносяцца пераклад з рускай мовы на беларускую, пераказ тэкстаў розных тыпаў, стыляў і жанраў, сачыненне на прапанаваную тэму на аснове прачытаных крыніц, апісанне помніка на матэрыяле інтэрнэт-крыніц, напісанне нататак у газету, прыватных і афіцыйных лістоў, падрыхтоўка тэкстаў запрашэння, прамовы, пытанняў для інтэрв'ю і інш.

Дыягностыка лінгвакультуралагічнай і сацыякультурнай кампетэнцыі ажыццяўляецца на матэрыяле тэкстаў адпаведнай тэматыкі, а таксама пры выкананні заданняў на выяўленне, характарыстыку і выкарыстанне нацыянальна маркіраваных моўных адзінак розных узроўняў, сімвалаў беларускай культуры, ветлівых зваротаў і выразаў, усведамленне нацыянальнай культуры ў кантэксце сусветнай і інш. У кампетэнтнасна арыентаваных дыягнастычных матэрыялах прапануюцца заданні на фарміраванне грамадзянскай пазіцыі вучня, яго нацыянальную самаідэнтыфікацыю, выяўленне прафесійнай траекторыі асобы, паважлівага стаўлення да нацыянальных маральна-духоўных і сямейных каштоўнасцей.

Дыягнастычныя матэрыялы дазваляюць ажыццяўляць навучальнае і кантрольнае тэсціраванне вучняў на аснове заданняў закрытага (з выбарам аднаго або некалькіх правільных адказаў з шэрагу прапанаваных) і адкрытага тыпу (самастойны адказ на пытанне без магчымасці выбару з некалькіх варыянтаў). Да заданняў закрытага тыпу адносяцца заданні на выбар аднаго з двух варыянтаў адказу; заданні на выбар аднаго або некалькіх адказаў з шэрага прапанаваных; заданні на ўстанаўленне адпаведнасці.

Аднак у дыягнастычных матэрыялах перавага аддаецца заданням адкрытага тыпу, бо якраз яны дазваляюць прасачыць здольнасць вучняў вырашаць пастаўленыя вучэбныя задачы шляхам выбару найбольш камунікатыўна мэтазгодных моўных сродкаў, знаходзіць аптымальнае рашэнне праблемнай маўленчай сітуацыі, дапамагаюць вызначыць сфарміраванасць умення класіфікаваць, аналізаваць, сістэматызаваць, абагульняць матэрыял, вусна і пісьмова абгрунтоўваць уласную думку.

Разгледзім сістэму заданняў, што прапануюцца для дыягностыкі па тэме «Просты сказ» (11 клас) [2, с. 133–134]:

Прачытайце выказванні пра класічную літаратуру. Вызначце стыль і жанр тэкстаў. Падбярэце да іх загаловкі.

I. «Новая зямля» Якуба Коласа – гэта не паэма. Гэта – звод паэм. Гэта – наш нацыянальны эпас, – як у фінаў «Калевала», як у калмыкаў «Джангар». Гэта – вялікая кніга нашай духоўнасці. Гэта – біблія нашай нацыянальнай славеснасці. Гэта – невымерная па сваіх багаццях скарбніца нашай роднай мовы. Гэта – беларуская ўсім сваім ладам-складам, самім духам сваім лексіка і фразеалогія, крылатыя выслоўі, фразеалагізмы, прымаўкі і прыгаворкі.

Каб ведаць наша мінулае і сучаснае нашу нацыянальную ментальнасць характар і душу беларуса нашу народную пэдагогіку ведаць амаль усё пра нашу прароду пра наш клімат нашы поры год.. пра асаблівасці гаспадарства на гэтай н.багатай але вельмі любай сэрцу селяніна зямлі трэба грунтоўна засвоіць «Новую зямлю» Якуба Коласа (Паводле Н. Гілевіча).

II. Неверагодна прыгожая і неверагодна адзінокая Цётка. Яна пранавала нам адметны і непаўторны шлях развіцця як нацыі. Вам не падабаюцца вершы Цёткі? А вы зірніце на яе постаць як на агмень – і ўбачыце, якой яскравай і неадназначнай яна была. Была. І ёсць для нас – беларусаў – нашай цёткаю (знарок пішу з малой літары), нашай Свяячкай, проста нават цётухнай, якая паспрыяла нацыянальнаму адраджэнню. У вас, пэўна, ёсць знаёмыя музычныя гурты, што выконваюць рэп? Дык вось, прапануйце ім – гэтым гуртам – праспяваць вершы Цёткі. Вазьміце любы твор на выбар. Ну, хаця б... «Веру беларуса» – і ўбачыце, як гэта такая «несучасная паэзія» на ўсю моц загучыць і сучасна, і актуальна, і модна (Паводле часопіса «Бярозка»).

1. Спішыце другі абзац першага тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Падкрэсліце выказнікі, вызначце іх тып і спосаб выражэння.

2. Аўтар называе «Новую зямлю»:

- 1) энцыклапедыяй беларускага жыцця;
- 2) скарбніцай нашай роднай мовы;
- 3) паэмай нашай духоўнасці.

3. Ці з'яўляецца правільным выказванне: Займеннікі *мы, вы, нашы* ў другім тэксце ужываюцца з абагульняльным значэннем.

1) так; 2) не.

4. Устанавіце адпаведнасць паміж сказам і яго відам паводле будовы. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літары і лічбы (напрыклад, А1Б2В3).

А) Неверагодна прыгожая і неверагодна адзінокая Цётка	1) двухсастаўны поўны
Б) Дык вось, прапануйце ім – гэтым гуртам – праспяваць вершы Цёткі	2) аднасастаўны назыўны
В) Гэта – вялікая кніга нашай духоўнасці	3) аднасастаўны пэўна-асабовы

5. Вызначце, чым з’яўляецца выдзеленае ў першым сказе другога тэксту спалучэнне слоў:

- 1) развітым адасобленым азначэннем, выражаным дзеепрыметнікамі;
- 2) адасобленым азначэннем, выражаным прыдаткам;
- 3) развітым адасобленым азначэннем, выражаным прыметнікамі;
- 4) неразвітым адасобленым азначэннем, выражаным прыметнікамі.

6. Перабудуйце другі сказ другога тэксту, ускладніўшы яго адасобленым азначэннем, выражаным дзеепрыметнікавым зваротам.

7. Пагадзіцеся / не пагадзіцеся са сцвярджэннем «Класічныя творы вельмі складаныя для ўспрымання, таму іх нецікава чытаць». Абгурунтуйце сваю думку.

Такім чынам, кампетэнтнасна арыентаваныя дыдактычныя і дыягнастычныя матэрыялы па беларускай мове ў асноўным накіраваны на фарміраванне і вызначэнне ступені сфарміраванасці прадметных кампетэнцый, а таксама асобасных і метапрадметных, сярод якіх асноўная роля адводзіцца чытацкай пісьменнасці.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Валочка, Г. М.* Беларуская мова 10 клас. Дыдактычныя і дыягнастычныя матэрыялы (базавы і павышаны ўзроўні): дапам. для настаўнікаў устаноў агул. сярэдняй адукацыі з белар. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, С. М. Якуба. – Мазыр : Выснова, 2021. – 128 с.

2. *Валочка, Г. М.* Беларуская мова 11 клас. Дыдактычныя і дыягнастычныя матэрыялы (базавы і павышаны ўзроўні): дапам. для настаўнікаў устаноў агул. сярэдняй адукацыі з белар. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, С. М. Якуба. – Мазыр : Выснова, 2021. – 155 с.

3. *Жеребило, Т. В.* Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и дополн. / Т. В. Жеребило. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.

4. *Смирнов, В. Ю.* Дидактические возможности учебников по русскому языку для формирования познавательных универсальных учебных действий / В. Ю. Смирнов // Вестник Марийского госуд. ун-та. – 2018. – Т. 12. – № 3(31). – С. 91–97.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	5
РАЗДЕЛ I. ЦІМАФЕЙ ПЯТРОВІЧ ЛОМЦЕЎ	8
Жизнь и научная деятельность Т. П. Ломтева (1906–1972)	8
Список научных работ Т. П. Ломтева	13
<i>Булахов М. Г.</i> Ломтев Тимофей Петрович	22
<i>Трошина Н. Н.</i> Тимофей Петрович Ломтев	36
РАЗДЕЛ II. З ЛІНГВІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ Ц. П. ЛОМЦЕВА	47
О построении аналитико-смыслового словаря русского языка	47
О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках	58
К вопросу о причинно-следственных отношениях в развитии структуры языка	77
РАЗДЕЛ III. ПРАЦЫ Ц. П. ЛОМЦЕВА Ў СУЧАСНЫМ АСВЯТЛЕННІ	90
<i>Караткевіч І. І.</i> Гістарычная непарыўнасць развіцця беларускай мовы (Ц. П. Ломцеў. «Белорусский язык»)	90
<i>Прыгодзіч М. Р.</i> Цімафей Ломцеў: з гісторыі адной публікацыі	95
РАЗДЕЛ IV. АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ МОВАЗНАЎСТВА	100
<i>Басалыга П. С.</i> Трыяда інтэнцый у стылізаваным тэлефонным дыялогу	100
<i>Важнік С. А.</i> Сінтаксіс дзеяслова <i>смяяцца</i> ў сінхраніі і дыяхраніі: <i>смяяцца з каго-н.</i> vs. <i>смяяцца да каго-н.</i>	106
<i>Виноградова Е. Н.</i> Развитие идей М. В. Всеволодовой (объективное описание русских предложных единиц)	113
<i>Гапоненка І. А.</i> Анамастычны слоўнік беларускіх народных гаворак: актуальнасць стварэння, прынцыпы складання, структура	122
<i>Запрудскі С. М.</i> Першыя назіранні XIX ст. аб беларускай мове	128
<i>Конюшкевич М. И.</i> Международный проект М. В. Всеволодовой «Грамматика славянского предлога»: результаты и перспективы	132
<i>Кахно Т. А.</i> Эргонімы горада Калінкавічы	142

<i>Кулеш Г. І.</i> Пераклад <i>Кодекса Рэспублікі Беларусь о браке и семье</i> (1999 г.): тэрміналагічныя знаходкі і страты	149
<i>Куліковіч У. І.</i> Моўныя адметнасці рукапіснага канспекта лекцый «Якасны хімічны аналіз» (Гомель, 1934)	158
<i>Куліковіч У. І., Хваленя С. В.</i> Беларуская мова ў навукова-папулярных часопісах сучаснай Беларусі	164
<i>Лапцёнак А. М.</i> Беларускамоўная версія шматмоўнага тэзаўруса AGROVOC: некаторыя пытанні выбару тэрмінаў	169
<i>Любецкая К. П.</i> Беларускі вучэбны тэкст перыяду Першай сусветнай вайны: зместавае напаўненне.....	177
<i>Ляшук В. М.</i> Аспекты канцэптуалізацыі нацыянальнай літаратурнай мовы беларускімі і славацкімі пісьменнікамі: параўнальны аналіз	184
<i>Макарэвіч А. В.</i> Састарэлыя абарончыя назвы ў сучаснай беларускай мове	194
<i>Марчанка Д. Г.</i> Англамоўны сеціўны слэнг у штодзённым камунікаванні	202
<i>Прыгодзіч А. А.</i> Вытворча-гаспадарчыя тапонімы суфіксальна-флексійнага ўтварэння	212
<i>Пустошило Е. П.</i> Усложненныя квантатывы в современном дискурсе	215
<i>Савіцкая І. У.</i> Малітоўны падстыль як адна з разнавіднасцей канфесійнага стылю сучаснай беларускай мовы.....	225
<i>Садоўская А. Л., Новік Г. В.</i> Афарыстычная інтразона канцэпту «радзіма» ў беларускай мове.....	232
<i>Супрыновіч О. Е.</i> Метафорызацыя тэрмінаў в белорусском и немецком языках.....	247
<i>Чайка Н. У.</i> Канцэпцыі сінтаксічных тыпалогій у сучаснай лінгвістыцы	252
<i>Чахоўскі Г. К.</i> Інтэрнэт-лінгвістыка як навукова-тэарэтычная дысцыпліна	258
<i>Шаршнёва В. М.</i> Лацінскі шрыфт як сродак актуалізацыі прагматычнага патэнцыялу мастацкага праявічнага тэксту	266
РАЗДЗЕЛ V. МОВА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ	274
<i>Балабановіч І. С.</i> Метаязыковая рэфлексія в поэзии Давида Самойлова.....	274
<i>Будько І. В., Чжан Цимин.</i> Лексико-семантическое поле «похвала/наказание» в аспекте формирования личности ребенка (на материале русской классической литературы XIX в.)	284
<i>Глушыцкі Л. У.</i> Мова драмы «Апошняя спатканне» Уладзіслава Галубка і яе ацэнка Максімам Гарэцкім	295
<i>Гурыновіч Ю. А.</i> Сінтаксіс прозы М. Гарэцкага (на матэрыяле апавесці «На імперыялістычнай вайне»)	301

<i>Карнеева В. І.</i> Трансфармацыя фразеалагічных адзінак у мастацкім тэксце як сродак стварэння экспрэсіўнасці (на матэрыяле мастацкіх твораў У. Караткевіча)	307
<i>Мантур А. Я.</i> Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы Янкі Купалы і іх эквіваленты ў перакладзе на рускую мову	314
<i>Марозава А. А.</i> Новыя значэнні слоў у аўтарскай мове і мове СМІ: ад памылкі да наватарства	319
<i>Назаранка Ю. В.</i> Выслоўны патэнцыял паэмы «Новая зямля» Якуба Коласа.....	327
<i>Солахаў А. В., Крук Б. А.</i> Словатворчасць Пімена Панчанкі.....	340
<i>Чарнаброўкіна Н. У.</i> Складаныя наватворы ў паэзіі Міколы Шабовіча.....	350
РАЗДЗЕЛ VI. ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.....	357
<i>Макітрук С. М.</i> Складаназалежныя сказы з даданымі месца ў помніках старабеларускай пісьменнасці.....	357
<i>Мароз В. К.</i> Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі летапіснага тэксту (на матэрыяле «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх»)	362
<i>Паляшчук Н. В.</i> Даданыя азначальныя сказы ў «Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» (1586).....	368
<i>Пахірка В. У.</i> Да пытання аб семантычнай адаптацыі германізмаў старабеларускай мовы ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст.	375
<i>Свістунова М. І.</i> Малавядомыя беларускамоўныя тэксты XVIII ст.: знаходкі, вывучэнне, публікацыя	380
<i>Ярмоленка Э. В.</i> Даданыя дапаўняльныя сказы ў старабеларускай мове (на матэрыяле летапісу Красінскага).....	388
РАЗДЗЕЛ VII. ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА. ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА. КУЛЬТУРАЛОГІЯ.....	394
<i>Анапрэенка Н. Я.</i> Станаўленне і эвалюцыя творчай індывідуальнасці М. Багдановіча: сучасная рэцэпцыя праблемы	394
<i>Бельскі А. І.</i> Гістарызацыя паэзіі і паэтызацыя мінулага (на прыкладзе лірычнай творчасці Р. Семашкевіча)	400
<i>Вострыкава А. У.</i> Ладзіслаў Фукс «Варыяцыі для цёмнай струны»: праблематыка, паэтыка рамана	405
<i>Дзюкава Э. Ю.</i> Кампаратывістыка як плён міжуніверсітэцкага дыялогу.....	411
<i>Кухальская А. Р.</i> Вобразы-сімвалы паэтычнага зборніка «Credo» У. Дубоўкі.....	421
<i>Лук'янава Т. В.</i> Бываліца: камунікатыўная стратэгія і стыль жанравага выказвання.....	425

<i>Марозава Т. А., Дзянісенка В. С.</i> Спецыфікацыя праяўленняў сацыядынамікі відаў і жанраў беларускага гарадскога фальклору на сучасным этапе.....	430
<i>Михайлова Е. В.</i> Концептуальная картина мира П. Труса.....	436
<i>Пауль-Кирокосянц Г. А.</i> Образ как концепт культуры личности.....	445
<i>Рагойша В. П.</i> Буйны здабытак беларускага санетапісання: вянок вяноў вяноў санетаў Соф’і Шах.....	452
<i>Рубаник Т. В.</i> Причины варьирования стиля эпистолярного жанра в Италии: от Античности до Возрождения.....	463
<i>Селібірава Л. У.</i> Сямейна-абрадавыя песні Горацкага раёна Магілёўскай вобласці і іх моўныя асаблівасці.....	469
<i>Сомов С. Э.</i> Личность автора в первых словах Георгия Конисского на Могилевско-Белорусской епископской кафедре.....	474
<i>Сьянова А. Е.</i> Диалог культур в аспекте сравнительно-типологического литературоведения.....	480
<i>Шлемен Ю. А.</i> Вобраз Прагі ў зборніку Я. Сэйферта «Горад у слязах».....	487
<i>Шматкова І. І.</i> Рэпрэзентацыя вобраза лірычнай герані ў беларускай жаночай паэзіі пачатку ХХ ст.	493

РАЗДЗЕЛ VIII. МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ ФІЛАЛАГІЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН. ПЕДАГОГІКА.....499

<i>Булаўкіна І. У.</i> Сістэма практыкаванняў па навучанні вучняў тэкстаўтаральным марфалагічным сродкам беларускай мовы.....	499
<i>Давидович Т. Г., Козелецкая И. Н., Шабан О. П.</i> Роль и значение литературы при обучении иностранному языку.....	509
<i>Давыдава Г. М.</i> Пераказ як форма экзамену: аналіз зборніка тэкстаў.....	515
<i>Зубовская Н. К.</i> Работа с текстом на занятиях по иностранному языку как один из методов обучения межкультурной компетенции.....	521
<i>Петрашэвіч І. І., Рабіцэвіч В. Ю.</i> Патэнцыял народнай педагогікі ў патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі.....	526
<i>Савина Т. А.</i> Трудности восприятия художественного и публицистического текста иностранцами гражданами (по материалам сертификационного тестирования).....	531
<i>Чахоўская Т. Л.</i> Лінгвакраіназнаўчая кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай.....	538
<i>Шахаб В. В.</i> Беларуская мова ў кітайскай адукацыйнай прасторы: агляд вучэбных і навуковых выданняў.....	546
<i>Якуба С. М.</i> Рэалізацыя кампетэнтнаснага падыходу пры выкарыстанні дыдактычных і дыягнастычных матэрыялаў у практыцы навучання беларускай мове.....	554

Навуковае выданне

ПІСЬМЕННІК – МОВА – СТЫЛЬ

**Матэрыялы
III Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай прафесару Ц. П. Ломцеву**

Мінск, 21–22 верасня 2023 г.

У аўтарскай рэдакцыі

Адказы за выпуск *М. І. Свістунова*

Падпісана да друку 04.12.2023. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 32,9. Ул.-выд. арк. 32,04.
Тыраж экз. Заказ .

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Аддрукавана з арыгінал-макета заказчыка